

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bencédy József: Frázisok, közhelyek a közéleti nyelvhasználatban

Balázs Géza: A rádiókabaré nyelve

Rácz Endre: A belehallás jelenségéről III.

Kemény Gábor: Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában III.

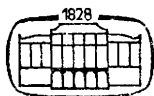
A. Jászó Anna: A mondattani elv

Kiss Jenő: A magyar szölészeti nevezéktan néhány kérdése

Kassai Ilona: Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása?

Wacha Balázs: Névelőhasználat, határozottság

Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés szövegszemantikai megközelítésben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bencédy József</i> : Frázisok, közhelyek a közéleti nyelvhasználatban	1
<i>Balázs Géza</i> : A rádiókabaré nyelve	8
<i>Rác Endre</i> : A belehallás jelenségéről III.	16

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szép-prózai antológiában III.	28
--	----

Nyelv és iskola

<i>A. Jászó Anna</i> : A mondattani elv	45
---	----

Szaknyelveink

<i>Kiss Jenő</i> : A magyar szölészeti nevezéktan néhány kérdése	59
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kassai Ilona</i> : Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? ...	69
<i>Wacha Balázs</i> : Névelőhasználat, határozottság	80
<i>Szabó Zoltán</i> : A stilisztikai elemzés szövegsemantikai megközelítésben	92
<i>Fekete László</i> : Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz	106

1974. 31. / 91

MAGYAR NYELVŐR

115. ÉVFOLYAM * 1991. JANUÁR—JÚNIUS * 1—2. SZÁM

Frázisok, közhelyek a közéleti nyelvhasználatban

Közhelynek mondjuk szavak, szókapcsolatok, nyelvi szerkezetek funkció nélküli, gondolatközlés nélküli, a szóban forgó tartalomtól elszakadt használatát (pl. *őszintén* meg kell *vallanom*, holott nem is vall az illető, és nem is őszinte). Tágabb értelemben ide sorolom — a frázisok, közhelyek közé — bármely szó vagy szerkezet agyonhasználását (pl. *nem ragozom tovább*), elsősorban olyan esetekben, amikor elég nyilvánvaló a gondolatnélküliségük (pl. *hiányosság*, *döntő fordulat*, *konkrét intézkedések*). Egyetértek Szende Tamással, aki *A szó válsága* c. könyvében úgy foglal állást, hogy a közhelyeket, frázisokat nem alaki jegyeik alapján kell megfogni, hanem a gondolatközlésben betöltött — már említett — szerepük szerint (Gondolat, 1979. 215).

Közhelyekkel sajnos bőven találkozhatunk a közéleti beszédekben: szűkszerűen találkozni kell(ett) egy olyan időszakban, amikor a szó igen gyakran a gondolat elleplezésére szolgál(t), akár úgy érteve, hogy nem kívánjuk gondolatainkat kinyilvánítani, akár úgy, hogy nincsenek gondolataink. Számomra tipikus közhely a *nem történt intézkedés*-féle szenvedő szerkezet, mivel szinte minden esetben a felelős megnevezésének elkendőzésére szolgál. Tapasztalatból tudom, hogy egy fontos pártdokumentumban azért kellett a nyelvi lektorálás során több ilyen fordulatot benne hagyni, mert nem kívánták a mulasztásokat elkövető főhatóságokat néven nevezni.

Közhelyek keletkeznek igen gyakran divatból, sznobságból (pl. *immáron* második alkalommal tesszük szóvá, vagy *nézetrendszer* — az *immáron* és a *-rendszer* törölhető), de humoros indíttatásból is (*Lásd, kikkel vagytok körülvéve!*), s nem ritkán élünk közhellyel, frázissal zavarunk leplezésére is.

Hozzászólásainkat gyakran indítjuk, fejezzük be efféle mondatokkal: *Csak azt szeretném mondani . . . ; Csak egy mondatot szeretnék mondani . . . ; Már mindent elmondtak előttem . . . ; Már nagyon előrehaladt az idő, ezért én . . . ; Végül, de nem utolsó sorban . . .* — Elfogadom, hogy a hozzászóló zavarban van, de épp az indítást módja lett volna alaposan átgondolni, és esetleg ezt is, a befejezést is akár le is írni. Találkoztam már azzal a véleménnyel is, hogy az idézett mondatoknak fatikus funkciójuk van, szerepük tehát a kapcsolat felvétele, illetve fenntartása. Csak hát a kapcsolatot fel lehet venni egyéni gondolatokkal is, pl.: *Engedjék meg, hogy . . . ; Néhány szemponttal szeretném kiegészíteni . . . ; Nem értek egyet azzal a gondolattal (véleménnyel, javaslattal) . . .* S ebben az esetben azt sem kockáztatjuk, hogy a bejelentett egy mondatot, egy-két percet (jócskán) megtoldva félrevezetjük a hallgatóságot.

Évtizedek óta jellemzik nyilvános megszólalásainkat hivatali, hivatalos szavak, fordulatok ezekkel gyakran a semmitmondás, mellébeszélés. Az utánpótlás kimeríthetetlennek látszik: * *lakossági szolgáltatás* (eh. szolgáltatás), *magánérős építkezés* (egyéni vagy magán építkezés), *magánérős csatornaépítkezés* (saját vagy egyéni csatornázás), *megyei szinten, vállalati szinten* (a megyében, a vállalatnál), „A Városliget a Nemzeti Színház felépülte után (Ez szép!) eléri a maximális *beépítettségi szintet* (A Városligetbe . . . már nem kerülhet több épület), *népgazdasági szintű nyersvashiány* (a népgazdaság nyersvashiánya); „Ez jelentős *árbevétele-növekedést okoz vállalati szinten is*” (Ez jelentősen növeli a vállalat bevételeit); *sorrendben* a harmadik vetélkedő (a harmadik vetélkedő), *megrendelés-állomány* (megrendelések), *kertészeti kultúrát folytató gazdaságok* (kertészetek vagy kertész gazdaságok), *tényleges cselekedetek, valós lépések, a megye felelős vezetői* (a *tényleges, a valós, a felelős* törölhető), *zöldbab és paradicsom vonatkozásában* a nagyüzemek látják el az ipart (zöldbabbal és paradicsommal . . .), *a fiatalok alkalmaztatása kapcsán* (. . . alkalmazásában), *óvodai férőhelyek* (helyek), *hanganyag* (hang), *játékosanyag* (játékosok), *gyerekanyag* (gyerekek), mint azt tegnap megtudtuk (mint tegnap megtudtuk), semmilyen ország *nem gyakorolhat katonai jelenlétet* (nem állomásoztathat katonákat); „A szakszervezeti vétőjog *halasztó hatállyal bír, megszűnteti az intézkedések végrehajthatóságát*” (halasztó hatályú az intézkedésekkel szemben vagy az intézkedésekre nézve); „*Olyan meghibásodás, amely vízfagyással járt, három helyen következett be*” (A vízfagyás három helyen okozott kárt); *hiánycikkpótló tevékenységet folytatunk* (hiánycikkekkel foglalkozunk), *munkabérijuttatás formájában* lehetne őket ösztönözni (munkabérral), *a vízelöntés hét hektárra tehető* (hét hektárt öntött el a víz); „Jelenleg a tanácstörvény a tanácsokat teszi felelőssé *a szolgáltatási igények kielégítéséért, ugyanakkor ennek érvényre juttatásához eszközrendszerrel nem rendel hozzá*” (. . . felelőssé a szolgáltatásokért, de pénzt nem ad hozzá).

Nem a lényeget bíráljuk, ha csak egyes szavak agyonhasználását vagy a körülményes fogalmazást tesszük szóvá; ezeknél sokkal nagyobb baj, hogy többnyire homályban marad a gondolat; a felelősség elkenődik. Ahogy — mint fentebb már említettem — a személytelen fogalmazás a fő hibája ezeknek a szerketeknek: *nem történt előrelépés, a hiányosságok megállapításra kerültek*. (Az utóbbiban még a *hiányosság* is ködösít, mert jelenthet hibát, mulasztást, bűnt, botlást stb.)

A felsorolt példák egy része már átvezet a közhelyeknek egy másik területére, a *s z a k m a i v a g y s z a k s z ó k h a s z n á l á t á h o z*, melyekkel minden bizonnyal hozzáértésünket, beavatottságunkat kívánjuk kiemelni vagy inkább fitogtatni. Hogyan, miért minősülhet közhelynek egy-egy szakszó? Nem ellentmondás ez az állítás? — Nem, mert olyan szakszóról van szó — igen gyakran ráadásul *i d e g e n s z ó k r ó l* —, melyeket divat, sikk használni, nem törődve vele, hogy értik-e hallgatóik, esetenként azzal se törődve, hogy használóik értik-e őket. Márpedig, ha homályba burkoljuk a mondat egy részét s vele esetleg az egész mondatot, megszakítjuk a kommunikációs láncot.

Az *árszínvonal* = ár; tehát: „Jóval magasabb *árszínvonalon kerülnek értékesítésre* ezek a gépek” egyszerűen: Ezeket a gépeket magasabb áron adjuk el (értékesítjük). A *bekerülési költség* = költség, a *pénzügyi források* = pénz,

* A példák a sajtóból, rádióból, tévéből, közéleti beszédekből valók.

a *hírblokk* = hírek. A köznyelvben zavarnak az efféle szakmai, (ál)tudományos szavak, kifejezések: a háztartási munkára fordított *társadalmi időalap* (idő), a *vállalatok költségérzékenysége* is hatni lehetne (a vállalatok jobban érzékelnék a költségeket), a *csatornaellátottságba bevont lakások* (csatornázott lakások), feleslegesek a *többszintű irányítást megvalósító* testületek (nincs szükség közbeiktatott szervekre vagy testületekre); „Miért nem lehet a *műszakpótlék* vonzatát *üzemegységi szinten kigazdálkodni*?” (Miért nem lehet a műszakpótlékot az üzemegységben kigazdálkodni?); „A jobb *jövedelmi feltételekkel* és *nagyobb társadalmi presztízzsel* kecsegtető új munkaterületeket a jobb *munkaerőpiaci pozícióban levő mozgékony férfiak* foglalják el” (A jobban megfizetett és megbecsült munkaterületeket a férfiak foglalják el, mert mozgékonyabbak); „Tisztában kell lenni azzal is, hogy a nők szakmai — foglalkozási szerkezetét a munkaerőpiac kereseti—kínálati viszonyai lényegesen befolyásolják” (... a nők szakmai foglalkozásának szerkezetét vagy összetételét lényegesen befolyásolja az álláskínálat és a fizetés vagy kereset).

Az a görcs, hogy minél szakszerűbbnek, tudományosabbnak, hivatalosabbnak látsszunk, egyre-másra szüli a nominális formákat, az erőltetett névszói kapcsolatokat, összetételeket: *mérlegvalódiság*, *hazai közúti jármű-gyártás, fejlesztéforrás-hiány*, rendszeresen *végzett szolgáltatásnyújtás*, a sportlap *mérkőzéstudósítása*, „A felnőtt gyerekek *otthonteremtésére* az egész család összefogása se elég”. Hogy a hivatalnak, a szakmáknak, a termelésnek szüksége van szakszavakra, senki se tagadja; ha ilyeneket alkotnak, jól teszik. De azzal már nem lehet általában egyetérteni, hogy a köznyelvet, a közéleti nyelvet ilyenekkel terheljék, a gondolatok megértését ilyenekkel nehezítsék vagy gátolják. Pl. a közéleti témákról folyó beszélgetésekben gyakran hallható *költségérzéketlenség* egyszerűen: nem elég takarékos, a *lakhatás*: lakás, a *munkaerő újratermelése*: a munkaerő megújítása vagy fenntartása; a *szolgáltatás jövedelemrugalmas ágazat* — közönséges fogalmazásban: a szolgáltatásban változnak a jövedelmek; a *munkaerőhiányos helyek* — olyan munkahelyek, melyek nincsenek betöltve. Ugyancsak fel kellett volna bontani a bekezdés elején idézett példákat: a helyes vagy valódi mérleg, közúti járművek hazai gyártása; fejlesztési összegek vagy pénzek hiánya, vagy hiányzik a pénz a fejlesztésre; a mérkőzésről szóló tudósítás a sportlapban; Az egész család összefogása szükséges, hogy a felnőtt gyerekek otthon teremthessenek; a *rendszeresen végzett szolgáltatásnyújtás* pedig: rendszeres szolgáltatás;

Áltudományosság, sznobizmus terjeszt rengeteg idegen szót. Sok esetet tudnék elmondani annak bizonyítására, hogy értelmiségiek, egyetemi, főiskolai hallgatók se értik pontosan (vagy egyáltalán nem) az *imázs* (kép, énkép), *empátia* (beleérzés, együttérzés), *tender* (versenytagyalás), *lizing* (gépi bérlet, gépkölcsönzés), *lobbi* (érdekszövetség), *gesztor* (vminek az intézője, gondozója) szót. Mi a helyzet, ha idegen szavakkal tűzdelt szöveget hallunk? — Törjük a fejünket a (pontos) jelentésükön, de közben az előadó, a hozzászóló már három-négy mondattal előre jár, s ezért elvesztettük az összefüggést. Ilyen mondatok: „A háztájit finom *indikátornak* (jelzőnek) tartják...”; „Mi a nők hatalmas tömegének eddig egyetlen lehetőségét kínáltunk, a *szocializált szférában* való teljes munkaidős foglalkoztatást” — azaz: Mi a nők hatalmas tömegének eddig csak 8 órás (állami, szövetkezeti) munkahelyet kínáltunk. — Bosszantók (vagy inkább humorosak?) az effélék: „A választási vereség sarkította, sőt *polarizálta* a véleményeket” (a sőt *polarizálta*

törlendő), a film *dekoratív artisztikuma* (szépsége, igazi szépsége), *hét végi vikend*, *menettérti retur* és nagyszámú társaik.

Frázisok és közhelyek használatának talán a leggyakoribb oka a nyelv i d i v a t o k csábítása. Hogy mitől válik divatossá, felkapottá egy-egy szó vagy fordulat? - Nehéz pontosan megmondani. Az egyik oka lehet ennek az újság, a nyelvi forma újszerűsége és találó volta; de alighanem a sarkában jár a kényelem, az utánzásra való hajlam. Még emlékszünk a *kivagyiság*-ra, a *szájtatóság*-ra, az *aranyat tojó tyúk*-ra az ötvenes évek első feléből. Az első kettő kitűnően eltalált megnevezés, a harmadik népmesei fordulat; de azután, hogy „a vezér” felkapta, derűre-borúra használták őket évekig. Ma hosszabb ideje „virul” a *jelen pillanatban*, a *per pillanat*, a *nem véletlen*, és sorolhatnám, *újabb hozzájárulást jelent*, *visszaköszönnek a régi hibák*, *odafigyel*, *odafigyelés*, a *szavak és a tettek fedik egymást*, *elengedhetetlen feltétel*, *maradéktalanul érvényesül*, a kapcsolatok *tényleges javítása*; újabb keletű a *csomagterv*, az *egyfa* (kulturáltság, -hozzáállás), *nagyságrend*, -rendszer (*jelkép*-, *termelési*-, *kapcsolat*-, *intézmény*-), *példaerejű* (pl. a történet-), *értékű* (*modell*-, *fordulat*-, *tünet*-), a *feszültségek új válaszokat igényelnek*, *újrafogalmaz* (pl. az USA *újrafogalmazza* kelet–nyugati stratégiáját); sőt kialakulóban van egy bizonyos reformfrazeológia: *közérzet*, *társadalmi közérzet*, *közgondolkodás*, *civil társadalom*, *megmérettetés*, *emberarcú*, *hallgatag többség*, *kiüresedett*, *platformszabadság*, *monolitikus egység*, *szembesül a valósággal*, *lépéshátrányban van*; *népben*, *nemzetben gondolkodik*.

A kényelemnek, az utánzásnak, a nyelvi lelemény hiányának súlyos következményeit figyelhetjük meg a sportnyelvben: *parádésan véd*, a *levegőben lógott a gól*, *X. szépített*, *Y. volt eredményes*, *Z. állította be a végeredményt*, *fölborult a papírforma*, *fölborult a pálya*, *aranyat érő átadás*, *otthon hagyta a góllövő cipőjét*, a *sport utazó nagykövete*, *leiskolázták ellenfelüket*, *nagyüzem volt a Sportcsarnokban*, a *bajnoki felsőház éllovasai*.

Közvetlenségével akar hatást elérni a *társalgási nyelv* alsó rétegéből vett szókinés: *nem ragozom tovább*, *nem jön össze*, *ugrik a pótlék*, *hozza az eredményt*, *pilóta* (gépkocsivezető); *egyből láttam*, *hoggy...*

Jóval gyakoribb eset, hogy szépen, választékosan, a mindennapi beszédnél emelkedettebben kívánnak szólni — hétköznapi környezetben — a témáról. Mert a következőkben sem a szavakkal van bajunk, hanem a szóválasztással, az adott stílusba, stílusrétegbe nem illő szavakkal, kifejezésekkel: *immár(on)* (Immár második alkalommal jövőnk össze...), *eleddig*, *igencsak*, *elvárás*, *üzenet* (a találkozó üzenete), *valahol* (valahol értem őket), *kihívás* (pl. gazdasági kihívások), *vall vmiről* (ebben a kötetben arról vall), *maga mögé utasítja*, *hangvétel*, *megkérdőjelezi*. Találó, eredetileg találó metaforákkal is találkozunk a közhelyek közt: *egyenlőségi jelet tesz közéjük*, *zárójelbe tette* (e jelenséget), *azonos hullámhosszon vagyunk*, *több évtizedes fejezete zárult le vminek*, *dobogós hely* („szomorú dobogós helyen van az öngyilkosság nálunk”). Metonímiák az effélék: *az angol diplomácia vezetője*, *az Élysée-palota lakója*, *a Szajna-parti város*, *a Néva-parti város*, *Észak Velencéje*, *a szigetország*, a *gall legénység*. Nincs is baj ezek használatával, ha nem vesszük túlzásba, és beszélgetőtársaink értik a szóképet; mert pl. *Észak Velencéje*, ki tudja, hány város lehet.

A divat és a sznobizmus terjesztette a rádióban és a tévében az *indián nyár* és a *boldog születésnapot* szókapcsolatot, pedig az *indián nyár* a magyarban nem jelent semmit, esélytelenül tolakszik a *vénasszonyok nyara helyére*, s a *bol-*

dog születésnapot is értelmetlen, mert mi — hagyományosan — jó egészséget, sok boldogságot kívánunk *vkinek születésnapja alkalmából*.

A közhely használatának mindig az a vége, hogy a szó, szerkezet, mondat kiüresedik, alig van funkciója, vagy már nem jelent semmit: *sorrendben* a harmadik kiállítás; „Többen szoltak *figyelemfelkeltő céllal* arról, hogy . . .”; „Mit mutatnak az építőiparra *vonatkozó adatok* 1975-ig visszanyúló *adatsorai*?”; a katonai szolgálat *kérdése*, a katonai tömbök kölcsönös felosztásának *megvalósítása*. Ezekben a dőlt betűs részek elhagyhatók. „A tűz okával *kapcsolatban szikrát jelölt meg*”, illetve „*Jelzést a munkahely felé nem alkalmaztak*” mondatból az „előkelőnek, korszerűnek” tartott részeket elhagyva ez marad: A tűzet szikra okozta. A munkahelyet nem értesítették. — Mit mondjunk aztán ezekről a mondatokról és fordulatokról? *Ez van; Így igaz; Jó kérdés; Valami van; . . . meg minden, . . . meg az anyám tyúkja; . . . lévén, hogy* (a szolgáztatásokért a helyi hatóságok felelősek).

Közhelynek minősülnek azok a kifejezések is, amelyek éppen általános, megszokott és ezért semmitmondó jellegüknél fogva a sorok közötti olvasásra, találgatásra kényszerítenek: *tragikus körülmények közt elhunyt, váratlanul elhunyt, érdemei elismerése mellett felmentették, rendezték a piperecikkek árát; „A tárgyaló felek kicserélték nézeteiket a kölcsönös érdeklődésre számot tartó kérdésekről”* (Értsd: nem egyeztek meg); „*A tárgyalások hozzájárultak a két fél előtt álló feladatok mielőbbi sikeres megoldásának lehetőségéhez*”; „*igyekezett szerepét léttel megtölteni*” (= rosszul játszott).

Közhely szülője, alkalmazásának oka lehet tréfa és szándék is. Aztán helyzete válogatja, hogy hathatósan vagy csupán jópofáskodásnak, üres bölcsekedésnek minősül-e az efféle: *Mi zújs?; Így van ez, és nem másként; Van ez így néha; Szabály, az szabály; Sőt: Szabál, az szabál!; Mire várunk? Tapsra?; Mecsoda különbség!*

Az eddigiekben megbúvó, egy bizonyos ellentmondás feloldására szükséges egy kis kitérőt tennünk. Láthattunk egyrészt olyan tömörítéseket, mint: *a tények nem kellő bizonyítottsága miatt, kétségesse tette a munka tervszerűségét hangsúlyozó vállalati magatartás helyességét, ez a csökkenés a vállalati gépjárművek felhasználásában feltárt tartalékok hasznosítására utal*; s úgy foglaltam állást, hogy a közlés világossága érdekében célszerű lett volna feloldani őket. Mai közéleti stílusunknak egyik jellemzője ez az ún. nominális szerkesztés, és ismételten csak azt tudom tanácsolni, hogy célszerű felbontani, igesíteni ezeket a szerkezeteket. A felbontást az is indokolja, hogy a nagy szintméltségbe lenyúló szerkezeteket egyszerűsítsük, könnyebben felfoghatóvá tegyük, pl. így: *mivel a tényeket nem bizonyították elégségesen; kétségesse tette, hogy helyes-e a munka tervszerűségét hangsúlyozó vállalati magatartás; ez a csökkenés arra utal, hogy hasznosították a gépjárművek használatában feltárt tartalékokat*.

Másrészről azonban nagy számban bíráltam, kifogásoltam olyan oldott formákat, nyelvi üresjáratokat, bőbeszédűséget, mint: *halasztó hatállyal bír, tevékenységet folytat, pénzügyi források, többszintű irányítást megvalósító testületek, jobb munkaerőpiaci pozícióban van, megyei szinten, zöldbab és paradicsom vonatkozásában*. Ezeket — mint utaltam rá — célszerűbb, kíváncsatos egyszerűbben megoldani, mert — s ez a lényeg — ezzel a gondolat is világosabb lesz, a gondolatmenet világosabban követhető.

Tömörítés és szétbontás (szintetikus és analitikus formák): jellemző belső, dialektikus tulajdonsága nyelvünknek. Nyelvünk alapvetően tömörítő

jellegű, ez következik agglutináló természetéből: *odatettem, várlak, tervem, védekezik, a tanteremben, az említettem cikk, az ereje vesztett sportoló, zsörtölődhetnékje van* — csupa olyan alaktani forma, mondattani szerkezet, melyet pl. a körülöttünk levő, indoeurópai nyelveket beszélő népek több szóval, analitikus formában fejeznek ki: *ich habe es dorthin gelegt, je t'attende, my plan* stb. Mégsem mondhatjuk, hogy nyelvünkben nincsenek analitikus formák; vannak, igen régtől fogva: *paradicsomban való, míg szakasztja vala* (a Halotti Beszédben), *tető alatt, a ház mögött* stb., s szakadatlanul keletkeznek újak is. Az utolsó évezredben idegen nyelvek közvetlen vagy inkább idegen gondolkodásmódok közvetett hatására, továbbá gondolkodásunk bizonyos irányú átalakulása és differenciálódása következtében analitikus tendenciák nagyobb mértékben érvényesülnek. Pl. a régebben gyakori igeneves szerkezetek helyett ma inkább mellékmondatokkal élünk: *hallá holtát* (Halotti Beszéd) — *hallotta, hogy meghal (meg fog halni)*; *az említettem könyv* — *(az) a könyv, melyet említettem*; analitikus forma a *fog*-gal szerkesztett jövő idő *(el fogok menni)*, ilyenek a ma kedvelt személytelen kifejezések *(nem került elintézésre)*, testesebb névutós megoldások *(terén, vonalán, tekintetében, vonatkozásában)*; ilyen a *beszédet mond a beszél-lel szemben, a kitérőt tesz a kitér-rel, a védi magát a védekezik-kel szemben*.

Lehet azt mondani, hogy a tömörítő formák a magyarosabbak? Lehet úgy gondolkodni, hogy az analitikus megoldás a fejlődés útja, ez szolgálja a könnyebb áttekintést? — Nem; egyik állásfoglalás se jó így, ebben a formában. Lehet nyelvünk jellemző vonásaként említeni az agglutináló jelleget, de nem helyes az analitikus és a szintetikus formák szembeállítását — helyes, nem helyes alapon. Az a választóvonal e tekintetben is, amit a bevezetésben írtam: mi, melyik megoldás, forma szolgálja jobban a közlésfolyamatot, a megértést, melyik felel meg jobban gondolataink árnyalatainak. Mert más az *írni fogok* és az *írok, majd írok* jelentésárnyalata, más a *védekezik* és a *védi magát*; más stílusárnyalata van a *beszél* és a *beszédet mond*, az *említettem könyv* és a *könyv, melyet említettem* formának.

Ami egyébként a sok kérdés, vonatkozásában, amennyiben szót, kifogás tárgyát képezi, nem rendelkezik pénzeszközökkel típusú szerkezetet, a felesleges utaló, rámutató szót illeti (pl. *tudjuk azt*), ezek felfoghatók redundáns elemeknek is, melyek révén a beszélő időt akar nyerni gondolkodásra, gondolatai továbbfűzésére, érvek keresésére. Olyanok ezek, mint a már említett *Csak azt szeretném mondani, Lenne egy megjegyzésem; szóval, hát, ízé meg a nyökögés*, ahogy az ő-ő-zést elnevezték. Az Édes Anyanyelvünk c. lapban folytatott vitában találóan jegyezte meg Deme László, hogy ha már egy-két nyökögés az ára a gondolkodásnak, az egyéni vélemény megformálásának egy hozzászólásban, inkább ezt választja, mint az áradó, folyamatos semmitmondást (1982/4. sz. 13).

Közhelyekkel, agyoncsépeelt megoldással találkozunk nemcsak szavak, panelok alkalmazásában, hanem a mondatok felépítésében, szerkesztésében is. Sokat szenvedünk az egyrészt — másrészt felépítésű mellébeszéléstől, semmitmondástól. Ennek használata mára megcsappant, de még él: „Ezt követően elmondtá, hogy a határozatot ma is jónak, előremutatónak ítéli meg az elnökség, bár a végrehajtás nem zökkenőmentes, és több külső körülmény is hátráltatja a megoldást.”; „Állásfoglalása szerint a mozgalmi munka az ágazatban egyenletesen fejlődött az elmúlt években. Ugyanakkor még jelentős tartalékok vannak a KISZ szervezettségét, a falu, a település közéletében való

részvételének súlyát, hatékonyságát, érdekképviselési funkciójának ellátását illetően.”

A szórendben is kialakultak bizonyos sztereotípiák. Ilyen pl., hogy állítmánnyal kezdenek nyomatéktalan mondatot („Ezek az igények évek óta megterhelték a költségvetést” — helyett: „*Megterhelték* ezek az igények a költségvetést évek óta”), illetve, hogy hosszabb mondatban a végére hagyják az állítmányt: „Az egészségügyi és szociális ellátásban az alapellátás feltételeinek korszerűsítése, a terhesgondozás színvonalának emelése, a kórházak rekonstrukciójának folytatása, az időskorúak szociális ellátásának javítása *a fő cél.*”

Divattá vált az igekötő hátravetése is, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy ez a kirekesztő szórend nyomatékos mondatokban helyénvaló. Tehát: a tanácstagok rendszeresen *keresik fel* a lakókat helyett *rendszeresen felkeresik* a helyes; ugyanígy: a vendégek tegnap a Keleti-pályaudvarról *utaztak el* helyett: *elutaztak*. Már csak azért is érdemes erre figyelniünk, mert az utóbbi évtizedekben nagyon elterjedt egy didaktikus, szájbáragós, kioktató stílus a közéletben. Ennek eszközei a felesleges utalószók (Tudjuk azt, hogy . . .), az állítmánnyal való kezdés (*Tettük* ezt azért, mert . . .), az afféle ismétlés, mint *intéztük és intézzük*; az állandó hangsúlyozás, dinamikában és szavakban egyaránt: *döntő, komoly; konkrét* lépések, a megye *felelős* vezetői, *egyértelműen* igaz.

Kosztolányi-törvényként emlegetjük azt a követelményt, hogy a hallgatót, az olvasót egy pillanatig sem szabad homályban, bizonytalanságban hagyni. De sokszor vétünk ez ellen a kommunikációs alapkövetelmény ellen! Divatból is. Egyik példája volt az iménti mondat, melyben az állítmány a mondat végére került. Még elterjedtebb divat mostanában a sok közbevetés. Szinte derűre-borúra élnek vele, szeszélyből, hirtelen támadt ötlet hatására, többnyire azonban figyelmetlenségből: „A legtöbben -- *így pl. X., Y., Z., K., L., M., N. (ilyen és ilyen megyéből)* — a nemzetiségi oktatásüggyel, az ahhoz nyújtott támogatásokkal kapcsolatban kérdeztek.” (Az állítmány is a mondat végére maradt!); „Összességében megfogalmazódott, hogy a központi vezérlésű szakszervezeti politikát fel kell váltania egy, a tagsági érdekeket képviselő szakszervezeti gyakorlatnak. A második nap vitája ezután — *amellett, hogy szinte mindenki felemlítette a kongresszus óta megoldatlan kérdéseket* — az ezt (?) szolgáló szervezeti megújulás köré csoportosult.” — Különösen terjednek közbevetésekben az efféle *előrevetítések*; mintha az előadóban türelmetlenül toporzékolna, ki akarna törni a logikusan csak később következő gondolat: „Ezek tények, amelyekről — *miután a tervek készítésében is részt vettek a dolgozók képviselési szervei* — mindenki tud”; „Az elmúlt két évben is -- *ami pedig a magyar gazdálkodó szervezetekre már nem volt jellemző* — tíz százalékos bérfejlesztést valósítottak meg.”

Ma mintha csökkennének a közhelyek, szűnőben volna a mellébeszélés. Öröm hallgatni, olvasni olyan szövegeket, melyekből hiányoznak a dolgozatban kifogásolt eszközök. Ilyen pl. a következő: „A tisztázási folyamatban a volt vezetők higgadt és becsületes *önkritikája* is elvárható. De a tagság sem menthető fel az önvizsgálat alól. *Annak beismerésétől például, hogy amit önként vállalt fegyelemnek mondtak, egyben önként vállalt kényelem is volt.* Korántsem kellett annyi embert elnémitani, mint ahányan ezt magukról állítják. Bár az MSZMP-n belül már régóta érlelődött a reformszellem, de nem volt annyi a reformer, mint amennyi mai felismerését a múltba helyezi. Én az „ellen-

állók” illetén szaporodását tartom veszélyesnek, és nem a Saulusból Paulussá való átalakulást – ami a ráeszmélés és a struktúra rabságából való kiszabadulás természetes folyománya.” (Magyar Nemzet, 1989. március 29. 1)

Bencédy József

A rádiókabaré nyelve

(A Magyar Rádió kabarészínházának 1989 áprilisi, májusi és júniusi bemutatója alapján)*

1. A k a b a r é eredetét és mai formáját tekintve erőteljesen megmaradt városi, azon belül pesti műfajnak. Manapság nevezhetjük „modern népköltészetnek”, pesti „aszfalthumornak”, városi folklórnak, amely a mai folklór kereteibe illeszkedik. A m a i f o l k l ó r a hagyományos népköltészethez hasonlóan „népi” szemléletű, informális csatornákon terjed (a kabaré feszültségét éppen a hivatalos médium, a rádió szerepe növeli), sokféle ki próbált folklór- és nyelvi eszközt alkalmaz. A rádiókabarében a pesti (városi) folklór minduntalan tetten érhető, s ennek nyelvi tükröződése is megfigyelhető. Tárgyalt anyagunkban ide tartoznak a közéleti (és egyéb) viccek, de az olyan mindennapi humoros tények is, mint például a Fradi-pálya melletti Állami Pénzverde hiányos neonfelirata: *Állami verde*. (máj. — A továbbiakban a három elemzett kabaréra a hónap rövidítésével utalok.)

A kabaré városi folklór volta egyébként kétirányú: egyrészt a kabaré táplálkozik a mindennapi városi folklórból (ezt tudományosan *f o l k l o r i z m u s* nak nevezzük), másrészt egy-egy hétfői kabarébemutató napokig-hetekig a hétköznapi beszélgetések témája, az emberek sokszor a forrás mellőzésével „mondják tovább” az elhangzottakat (ez pedig a *f o l k l o r i z á c i ó*, azaz a népivé válás).

2. Ez az alapvetés föltétlenül szükséges a kabaré nyelvének körülhatárolásához. A kabarében ugyanis szinte kizárólagosan „profik” (konferansziék, színészek, újságírók, bemondók, közéleti személyiségek) szólalnak meg, alig hallható „laikus”, utcai hang. A „népi” kabarében ez azonban furcsa lenne, ezért a stílusutánzás, a *s t í l u s p a r ó d i a* eszközeivel igyekeznek ezt pótolni. A „tisztá” megszólalás keveredik tehát a „mimetikus” megszólalással, s ennek összhangba hozása egyáltalán nem tekinthető könnyű feladatnak.

A következő oldalon közölt táblázatban a rádiókabaré nyelvi-stilisztikai sokféleségét ábrázolom.

2.1. A táblázat szemlélteti a leggyakoribb nyelvhasználati módokat, valamint a fontosabb megszólalástípusokat. Természetesen a rádiókabaré szempontjából fontos hierarchia figyelhető meg ebben. A központi kérdés: a *s t í l u s p a r ó d i a*. Ezzel ugyanis szinte mindegyik szereplő igyekszik élni. A legkifinomultabb kelléktára nyilvánvalóan a (kabaréra szakosodott)

* Tanulmányom a Magyar Rádió nyelvi bizottságának főlkérésére készült. A nyelvi bizottság 1989. szeptember 25-én megtárgyalta. Ezúton köszönöm az érintettek, valamint kollégáim tanácsait, amelyeket főlhasználtam a dolgozatban.

színésznek és a konferansziénak van (egy részük színész, másik részük újságíró). A stílusparódiával több-kevesebb mértékben mindenki él. Különösebb tanulás nélkül, önkéntelenül is tudunk utánozni többféle stílust, megszólalásmódot. Gondoljunk csak a népi nyelv- és nyelvjáráscsúfolókra.

A művészi nyelvhasználatot (a stílusparódiát is beleértve, de ezt most a „kabarészerűség” körülhatárolása miatt külön vettem) a kabaréban föllépő színészek valósítják meg, de képzett hangjuk révén ide sorolhatók a bemondók is (ha nem csupán önmagukat játsszák, mint pl. a hírolvasás, konferálás).

Megnyilatkozó \ Nyelvhasználat	Konferanszié	Kabarészerző, humorista	Színész	Rádióbemondó	Illetékes, közéleti személyiség	Laikus
Művészi	[X]	[X]	X	[X]		
STÍLUSPARÓDIA	X	X	X	X	[X]	[X]
Hivatalos-közéleti					X	
Pesti köznyelv, szleng	X					X
Társalgási, mindennapi	X					X
Tájnyelvi						X

2.2. Nyelvi szempontból ezeknél sokkal markánsabbak az egyéb, a mai folklórt és nyelvhasználatot egyaránt jól tükröző stílusrétegek, a rádiókabaré további nyelvi pillérei: *a) a hivatalos-közéleti nyelvhasználat, b) a pesti köznyelv, és annak beszélt „laza” változata, a szleng, valamint c) a tájnyelv („vidéki nyelv”).* (A társalgási, mindennapi nyelvhasználatról az 5.3. pontban szólok részletesen.)

A fenti három nyelvváltozat a nyelvtant nem tanult, laikus nyelvi tudatú ember számára is nyilvánvaló, az anyanyelvi kompetencia természetes része. Mindenki tudja, hogy másként beszélnek „a” rádióban, a pártkongresszuson, a pesti utcán és a hivatalokban, a sportmeccsen vagy vidéken. Mivel e nyelvváltozatok napi élményei minden „mai” magyarul beszélőnek; mivel szinte kivétel nélkül mindenki több nyelvváltozatot ismer (és használ – a nyelvészek diglossziának hívják ezt a jelenséget), a kabaré mint mai folklór műfaj fölhasználja ezeket – valódi és parodisztikus formában egyaránt. Ehhez járul még a kabaré művészi sajátossága, hogy ironikus, humoros, gúnyos legyen; ezt minden kabaréhallgató már a szignál fölhangzásakor elvárja (képletesen szólva már a poén elhangzása előtt nevetésre állítja be magát). A kabaré mint művészi közeg egyfajta korlátozott kód. Nyelvi műveltség, általános műveltség, tájékozottság, valamint a kabaré műfaji törvényeinek ismerete szükségés a megértéséhez. Bár azt is mondhatjuk, hogy a kabaré mint mai folklór jellegű művészet egyúttal – részleteiben – kidolgozott kód is; tehát bizonyos szintje, részei igenis könnyen megérthetők. A jó kabaréban a korlátozott és a kidolgozott kód egymást váltja; ez a feszültség fenntartásának egyik legbiztosabb módja. Ugyancsak ebből fakad a kabaréműsorok és egyes

kabarészárok sokszori ismételtethetősége. A hallgató számára ugyanis élmény a megismételt nevetés, ezen kívül újabb és újabb jelentésrétegeket fedezhet föl. (Az emlékezetes kabarészárok ismétlése a slágerekével mutat rokonságot.)

2.3. A kabaré megszólalóit (szereplőit) is tartalmazza a fenti táblázat. A kabaré „vezére” a konferanszié (újabbban: szóvivő), aki hivatásos humorista (újságíró vagy színész), bár korábban volt próbálkozás laikusok (pl. gyermek) bevonására is. Külön csoportba kíváncsoznak a kabarészerzők (humoristák) által előadott ún. magánszárok, majd következnek a hivatásos színészek. Őket is külön lehetne választani: vannak eleve „kabaréalkatúak”, akiket hanghordozásuk, habitusuk eleve erre a szerepre predesztinál, s vannak, akiknél éppen a megszokott szerepből való kilépés biztosítja a sikert. A rádiókabaréban természetesen különleges színészi képességekre is szükség van. Van olyan színész, aki csak gesztusaival tudja (remekül) megnevetetni a helyszíni közönséget, ám ebből a rádióhallgató nem részesül.

A szereplők között kell említeni a bemondókat (operaénekest bemondói szerepben), akiknek fő jellemzőjük a képzett, szép hang.

A kabaréban csak elvéve szerepelnek laikusok. Részben ide sorolhatjuk a hivataltal, közéletl személylseyeket (pl. politlkusok), bár ők ltt is „szerepet” alakltanak, vagy éppen lsmert szereplőkből kívánnak klépnl; illetve ritkán hallhatjuk az utca emberét is (megvágott rlportbejátszásokban, avagy a föl-vételkor jelenlevő közönség beszélásl formájában).

Ezek tehát a rádiókabaré nyelvének főbb meghatározóll. Ezekből az adottságokból építkezlk az alkotógárda, ezekben jelenlt meg a beszélő nyelvl humort.

3. A kabaré nyelvéről szólva elemzésem fő tárgya éppen ez: a nyelv l humor. Nagy Ferenc a nyelvl humorról szóló átteklntésében nyolc nagyobb humortípust klönlt el: 1. szokatlán és rossz nyelvl szerkezetek (torzltások, ferdltések), 2. klrímek, 3. névklotások, 4. nyelvl klisék megbontása, 5. stílusrétegek keveredése, 6. nyelvkeveredés, makarónnyelv, 7. halandzsa, 8. helyeslrlási vétségek (Nyr. 92 [1968.]: 10–2.). Mindezekkel a lehetőségekkel bár szerzőnként, műsorszámokként és lőszakonként más-más mértékben — élnl szokott a rádiókabaré szerzőgárdája. (Még a helyeslrlási vétség is „hangoslttható”, gondoljunk csak a régi kabaré szlogenné vált mondására: „Gugyerák Lajos ellipszlronnal ugyi”.) A nyelvl humornak ezen formált részben ismerl és alkalmazza a néphumor, újabb és újabb fortélyos eszközeit Karlnthy Frlgyes csiszolgatta és terjesztette el. Sok mai városl nyelvl játéknak, leleménynek Karlnthy az atyja — s ezt az alkalmazók többnyire nem is tudják. (Ez is a folklorizáció egylk ékes bizonyltéka!)

A rádiókabaré humorának következő összetevője az ún. kommunikációs humor (ezzel részletesebben az 5. és a 7. pontban foglalkozom). A kommunikációs humor körébe a klönlféle beszélőszltuációk és szereplők nyelvhasználatl jellemzőlnek karlkírozását sorolom. Erre nyilvánvalóan az élő szlnpad és a rádió alkalmas terep.

Mindezek után vegyük sorra mindazt a nyelvl humoreszközt, amely az általam most elemzendő három rádiókabaréban föltűnl!

1. Szótorzltás: *megdöglesznosztly* (jún.), *transzszlzlvlórium expressz* (ápr.), csak legyen klvel *keflrnl* (máj.).

2. Téves ragozás: *Istenem, hát emberek vagyok* (máj.), *megérdemeltük, elvégre mltért ütll bele mások mindenbe az orrunkat* (ápr.).

3. Téves képzés, népetimológiás alak: *degredálva*, *rentábilikusan*, *demokratisa* (jún.), *pereces trojka* (< peresztrojka), *glasznosztji fiú esete Tóth Marival* (a *glasznosztj* szó végződésének és a *Nosztj* névnek az egybecsengésével, jún.). A *peresztrojka* már korábban is megjelent népetimológiás változatokban a pesti városi folklórban. 1988-ban a következőket hallottam: *perectoria*, *Berecz-torta* (< Berecz János akkori MSZMP KB-titkár nevéből).

4. Képtelen logika, paradoxon, nagyotmondás: „Abból annyi út épülhetett volna már, hogy még a szürkegulya is autósztládán közlekedhetne a Hortobágyon” (ápr.), „A párt által létrehozott pártatlan albizottság” (ápr.), „Nem tud kézfeltartással szavazni a milói Vénusz” (jún.).

5. Gondolatkihagyás: „Van négy csonka autósztládánk az ország mellett” (ápr.). Ez a mondat egyben többértelműség is (lásd ehhez a 10. csoportot!), ám benne rejtve nyilvánvalóan a „csonka Magyarország” kifejezés van.

6. Téves mondatkapcsolás: „Hallottam, hogy a fűszeres a védőnőt, a szódás meg a lovát . . .” (jún.).

7. Metafora, metonímia: *Fehér ház* ('budapesti MSZMP-székház'), *Acél-doboz*, *Acélhang-dalárda* (Aczél György MSZMP KB-titkár nevéből, máj.), „Már egyszer bevettük a benzinnél ezt a csattanó maszlagot” ('méreg' jelentésben, ápr.).

8. Archaismus: *gukker* (ápr.).

9. Azonos szerepű mondatrészek halmozása, fokozása: „Jó estét kívánok! Szabadság! Kisztihand! Dicsértessék! Erőt egészséget! Légy résen! Kitartás — elvtársak!” (ápr.), „bicskei kapu, mányi kapu, eocén kapu, székely kapu” (ápr.).

10. Kétértelműség, poliszémia (áthallás): „cserkészszkolbász két darabban” (utal a cserkészszövetség szétválására, ápr.), „szobahőmérsékleten magfúzió” (ápr.), „Persona non gratának nyilvánították (Romániában) a Magyar Televízió munkatársait, válaszlépésként a televízió az elnök feleségét perszónának nyilvánította” (ápr.), „Bocsánat, itt a mikrofon, ne tessék a levegőbe beszélni!” (ápr.), „Brezsnyev temetésének tetszési indexe” (máj.).

11. Azonosalakúság, homonímia (ennek a rádióban különösen érvényes változata a homofónia — az azonos hangzás): „Nem kenyérre kell a pénz, hanem vajra. Még *ta-valy-ra*” (ápr.), „Románia — *rom mánia*” (máj.), „. . . a párt vezető szerepét érdekünkben *fejti* ki. Ebből is még csak a *Fejti*-ről hallottam” (Fejti György akkori MSZMP KB-titkár nevéből, jún.).

12. Állandó frazeológiai fordulatok elferdítése: pl. álközmondás: „Az élet elszáll, a szocializmus megmarad” (jún.), áljelszó: „Éljen Csau! — Ott!” (ápr.).

13. Eufemizmus: „Az árhivatallal pedig tele van a *Thőkő*-ly út” (jún.), „érdekes arc” (ronda' arc, ápr.).

14. Szóláshasonlat: „Kínyilt a szeme, mint az ötnapos macskának az egérkongresszuson” (ápr.), „Az átmeneti kabát vár a szekrényben bevetésre, mint a munkásőr október 23-án” (ápr.), „Pofára esnek, mint Jellasi Battonyánál” (jún.), „Úgy fel vagyok húzva, mint a Kossuth téren a nemzeti lobogó” (ápr.), „Beavatom önöket, mint egy kómosott farmert” (jún.).

15. Névadás (részben felsorolás-fokozás is): „Dévai Nagy Kamilla Társaság, Rákosi-Gerő Kör, Babesz, Sabesz, Tápióbukta Villamosításáért Küzdő Társaság, KISZOT, Elefes” stb. (Ebben az is humorforrás, hogy meglevő szavakat [*sábesz*], szókapcsolatokat [*Rákosi-Gerő kör*] és rövidítéseket [*elefes*] szerepeltet társasági, illetve intézménynévként, jún.).

16. Jelentésbeli összeférhetetlenség (inkompatibilitás): pl. „... eltekintve néhány fiattól, mint például Németh Miklós és Straub F. Brúnó” (ápr.).

17. Hagyományos vicc:

„— Miért nem kell a taxisnak biztonsági öv?

— ?

— Hogy a rendőr könnyebben ki tudja rángatni a hajánál fogva!” (máj.).

18. Szállóige: „Csúcsforgalom van a damaszkuszi úton” (Esterházy Pétertől idézve ápr.-ban, csak megemlítve jún.-ban. Így lesz egy szállóigéből szólásmondás!)

19. Kínrim, rigmus:

Csak akkor jó a majális,
ha az ember kajál is! (ápr.)

*

Korom Mihály, Korom Mihály,
a te jövőd igen sivár! (máj.)

*

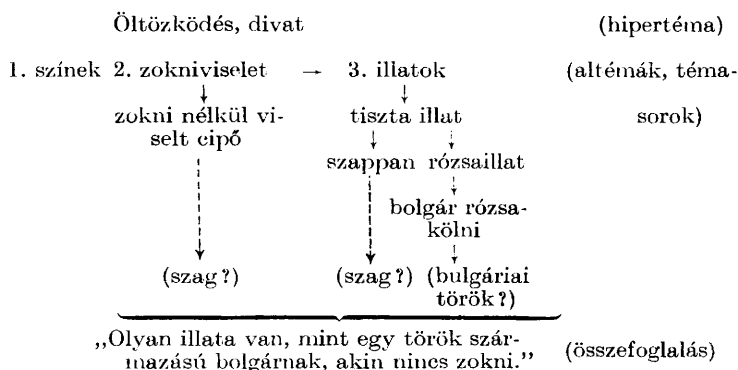
Terka, Pircsi, Marcsi,
rajtuk lesz a Karcsi. (jún.)

A nyelvi humornak természetesen ennél több típusa, altípusa is elkülöníthető, de e helyen csak a legjellemzőbbet akartam bemutatni.

4. A rádiókabaré nyelvi humorának magasabb szintjét jelentik az olyan megoldások, amikor sokféle nyelvi lehetőség keveredik. Ilyen az, amikor egy már elejtettnek, túlhaladottnak vélt témarészletet (amely még él a tudatunkban) ismét fölvesznek, s összekapcsolják az újonnan szóba kerültekkel. Azt is mondhatjuk, hogy különféle jelentésmezőket társítanak, sajátos asszociációkat hoznak létre.

Selmeczi Tibor és Sütő Enikő beszélgetése (ápr.) a divatról, az öltözködésről szólt. A szakértő a szakmai színneveket sorolta föl először (1) némi politikai áthallással (pl. *döglött színek*, [*Duna-]kanyarzóld*, *piros*). Utána a divat egyik új jelenségéről, a zokni nélkül viselt cipőről (2) esett szó. Témaváltással a divatos illatokra (3) terelődött a beszélgetés, ezen belül először a szappanra (31) történt utalás, majd pedig a rózsailatra (32). A rózsailat meghatározásához a bolgár rózsaköltni (321) is segítségül hívatott. Implicit a (2) témában is benne van a (3), ennek kulcsszava is az illat, a szag. A műsorvezető a már túlhaladott beszélgetésrészletet (2, zokni nélkül viselt cipő) mesterei módon összekapcsolta az éppen folyó beszélgetésrészlettel (3, illatok), megtoldva egy további implicit jelentésmozzanattal (bolgár — bulgáriai törökök): „Olyan illata van, mint egy török származású bolgárnak, akin nincs zokni.”

Ábrázolva:

5. A kabaré nyelvének humorforrásai főleg intellektuális jellegűek. A kabaré mint mai folklór műfaj azonban köteles a mindennapiságot, a mindennapi nyelvhasználatot is közvetíteni: természetes és mimetikus módon egyaránt. A kabaré mai nyelvére egyre erőteljesebben hat a szleng és még mindig hat a születése óta meglevő álnépiesség. További érdekes kommunikációs jellemzője a szópárbaj.

5.1. A szleng legáltalánosabb meghatározása szerint: alacsonyabbrendű köznyelv (lehetőségeihez lásd: Péter Mihály: A szleng és a költői nyelvhasználat. Nyr. 104 [1980.]: 273–81). A rádió nyelvébe talán a kabarén keresztül talál legegyszerűbben utat az „elszlengesedő” köznyelv. Ifjúsági műsorokban, dokumentumműsorokban és egyes műsorvezetők „laza” stílusában a kabaré mellett is találkozhatunk a rádiós szlenggel. Egy ifjúsági műsorban vagy dokumentumműsorban természetes közegében fordul elő; a műsorvezetésben már nem kellően indokolt. A kabaréban más funkciója van: a politikai tabutörés mellett nyelvi tabutörés. Tárgyalt anyagunkban a következők a legkirívóbb példák: *tök mindegy* (ápr.), *régebben seggberúgott miniszter* (ápr.), *a Gorenjéket baromira fogják hozni* (ápr.), *amikor a Berecz beszél* — ez esetben az eddig szinte kötelező megszólításforma elhagyása a kirívó (máj.).

Tudjuk, hogy a közönség nagyon hálás a tabutörésért. Különösen „emelkedett” környezetben (előadáson, színpadon, rádióban) használt „laza” kifejezés okoz biztos sikert. A kabaré jelenlegi mértékű tabutörését, szlenges szóhasználatát mint humorforrást fogom föl, s ezért elfogadhatónak tartom (sokkal inkább, mint egy ifjúsági műsor erőszakolt, felszínes fiatalosságát!). Különösen Verebes István interjúiban (szópárbajaiban) figyelhet meg, amelyekben plusz feszültséget okoz, hogy neves, nevezetes embereket faggat ilyen módon.

5.2. Említettem, hogy a szleng mellett egy másik nyelvváltozat is föltűnik a rádiókabaréban. Összefoglalóan leginkább *á l n é p i e s n e k* nevezhetnénk ezt a stílust. Ez a fajta humor már a legelső vicclapok óta terjed, a kiindulópont talán a Tudós Palótz (vagyis a „hülye”, esetleg rafinált paraszt), a néphumorban a rátótiak vagy a székely góbé lehetett. Tudjuk, hogy a „göregáboros” történetekkel hatalmas sikert lehetett elérni a századfordulón, s a rádiókabarének is születése óta vannak „népi” figurái, „népies” szó-

használata stb. Az utóbbi években a repertoár gyarapodott a primitív nyelvhasználat kigúnyolásával (s ez sokszor keveredett a népies nyelvhasználattal). A Markos—Nádas-duó ötletét egyszeri alkalommal még értékelhettük is, hiszen valóságos, élő nyelvi jelenséget figyeltek meg. A nyelvészek és a logopédusok már korábban leírták a krónikus hadarást, a félig ejtett szótagokat, az elharapott szóvégződéseket, a morgó, mély, agresszivitást tükröző torokhangot és az egyéb emfatikumokat. Ezek kialakulásában szociológiai és pszichikai tényezők egyaránt közrejátszanak. Ezért ezt bemutatni szabad, ám humor tárgyává tenni (különösen állandó műsorszámként) veszélyes. (A most elemzett három kabarében egyébként nem jelent meg ez a stílus, de országos népszerűsége máig jelentős.)

Továbbra is él azonban a vidékies-népies nyelvhasználat utánzása, kari-kirozása. Meglehetősen nagy közönségsiker fogadja az ilyen műsorszámokat, anyagunkban Ihos József „csáti” falugyűlés-jelenetei képviselik ezt a stílust. Elöljáróban le kell szögezni, hogy Magyarországon a lakosság ma is igen jelentős része valamilyen nyelvjárásban beszél. Vannak erőteljesen elkülönülő, markáns nyelvjárások (ilyen például a palóc), s vannak a köznyelvhez közel állók. A nyelvjárásokat nyelvészeti szempontból föltétlen értéknek tartjuk; s ugyancsak azok néprajzi-szociológiai, sőt politikai szempontból is, amennyiben elfogadjuk, hogy jó az, ha egy közösségnek sajátos, egyéni arculata van, s a társadalomnak sok egészséges kisközösségből kell fölepülnie. Ezzel szemben áll — véleményem szerint — a kabaré népiséget gúnyoló módszere. A kabaré városi műfaj, az egyszerű városiak lenézik a falusiakat — tehát nevetnek mindenben, ami vidéki. Elég, ha egy színész palócosan vagy „szögediesen” beszél, ha néhány diftongust ejt (az se baj, ha mindezt összevissza, tehát nem egy nyelvjárás törvényei szerint), s ez a kabarében biztos siker. Tudom, hogy ezeket a műsorszámokat maguk a vidéki emberek is megnevetik, a „haknizó” színészeknek vidéken is biztos siker a „népies” szám. Mégis meg kell értenünk, hogy pusztán a nyelviség kifigurázásával a más embercsoportok kárára való nevetés nem etikus.

Az említett kabaréműsorokban ilyen kevert nyelvjárásiassággal találkozhatunk a „csáti falugyűlés” jelenetekben (ápr., máj.), s ezek humora is meglehetősen „laposnak” tűnt. Pl. „— Vezetett már jegyzőkönyvet? — Nem, csak tehenet” (ápr.).

5.3. Visszatérve a kabaré intellektuális nyelvi megoldásaihoz, föltétlenül szót érdemel a rádiókabarében föltűnő új műfaj, a talk-shaw, amelyet én leginkább *s z ó p á r b a j n a k* hívok. (A magyar nyelvészetben még nem írták le ezt a jelenséget, bár egy tanulmány már magyarul is olvasható erről: Brenneis, Donald: Szócsaták. In: Cherfas, Jeremy és Lewin, Roger: Nem csak munkával él az ember. Bp., 1986. 169—82.) A szópárbaj vagy szócsata nyelvi eszközökkel vívott kíméletlen (ököl)harc. Népi környezetben és városban egyaránt előfordul (pl. alku, odamondogatás, vita stb.). A szópárbajban a beszédesemény állítások és ellenállítások egybeszikráztatásával fejlődik. A szópárbaj nem is mindig hoz megoldást. Különösen éles vitaszituációkban a szópárbaj valóban eljuthat a tettelegességig, de rendszerint inkább annak helyettesítője. A szópárbaj egyébként eredményétől függően hierarchiateremtő. Ha mindezt a rádiókabaréra vetítjük, akkor a műsorvezető vagy konferanszié képvisel bennünket alullevőket, s ezért a szópárbajban általában neki szurkolunk. A kabaré szópárbajai természetesen bravúros riporter teljesítmények. Ezekhez hasonlólt más rádióműsorokban, illetve színadon is hallhatunk.

Újabban ez a kabarének az egyik legsikerültebb műfaja. Az írott, kitalált anyagok között az alkalmi, „éles” riportszituáció különleges figyelmet érdemel. A hallgató érzi, hogy ennek nagyobb a tétje, mint egy egyszerű odamondogatásnak. Megfigyelhető az is, hogy a frappáns, jó válasz (riposzt) a hallgatóság részéről mindig elnyeri jutalmát (taps formájában), bármelyik féltől hangzott is el. E műsortípus „rádiószerűsége” nyilvánvaló, még akkor is, ha tudjuk, hogy az adásba kerülő anyagok éppen a hallgathatóság miatt rendszerint vágottak (tárgyalt anyagunkban ilyen volt a májusi bemutatóban szereplő Sugár András-anyag, ebben az esetben a riportalany hangsúlyozottan kérte, hogy eredeti formájában hangozzék el a szócsata). Ezen kívül ilyen szópárbajszerű jelenet volt a Sütő Enikővel és Borbély Lászlóval készült beszélgetés (ápr.).

A jó szócsata olyan, hogy egy (a) kijelentésre kapásból érkezik egy (b) ellenvélemény. Ezután sokféle dolog történhet: elképzelhető újabb ráadás (a_1), esetleg sorozat ($a_1 + b_1$), de elképzelhető az is, hogy pillanatnyi nyugvópont, kiegyenlítődéskövetkezik, erőgyűjtés az újabb szócsatára.

Ennek értelmében vannak sikeres és kevésbé sikeres tromfok. Most néhány sikeres megoldást hozok példának — hiszen ezek valósítják meg a „kabarészerűséget”:

(Selmeczi Tibor és Sütő Enikő, ápr.)

S. E.: — Idén a férfi nem hord zoknit! . . .

S. T.: — Jövőre ugyanez lesz cipő nélkül.

*

S. E.: — Volt olyan, hogy egy nap 120-szor kellett átöltözni.

S. T.: — Már megbocsásson, de én már 80 után is megunnám, bármilyen csinos . . .

S. E.: — Egészen jól bírja, én úgy 20-at néztem ki magából!

*

(Verebes István és Borbély László, ápr.)

B. L.: — Nem feltétlen nevettek eddig azon, amit mondtam.

V. I.: — Most sem fognak.

*

(Verebes István és Sugár András, máj.)

V. I.: — Te nem nagyon szereted Bereczky Gyulát . . .

S. A.: — Ahogy az angol Shakespeare mondja, közöttünk nincs sok szerelem elpazarolva. Not much love lost . . . Miért, ő azt mondta, hogy szeret?

6. A rádiókabaré mindig politikai töltetű. Ezért a nyelvi lehetőségek is ennek szolgálatába vannak állítva. Sokáig a kétértelműség lehetett a vezérfonal a szerkesztésnél, manapság éppen a szókimondás, az egyértelműség gyakoribb. A szerkesztők igyekeznek tematikus gondolatokat (hipertémákat)

is követni. Az újabb rádiókabaréknak címe van, jelen esetünkben a következők: *Átmeneti kabát* (ápr.), *Elszámolás* (máj.), *Kísérlet* (jún.).

A politikai szlen g, a közélet gyakran hallott-hallatott szavai, kifejezései mindig visszhangra találnak a kabarében. Egy-egy rádiókabaréból az elmúlt időszak divatos kifejezései mindig kigyújthatók. A kabarészerzők már korábban fölfigyeltek az üres politikai kifejezésekre, az állandó jelentésmódosulásokra, az egymásnak ellentmondó kijelentésekre. A három kabarében a legfontosabb divatszó a *pluralizmus*, akárcsak az akkori politikai életben. A májusi kabarében szó esik egy szükséges nyelvújításról, az átmenettel kapcsolatos terminológiai változásokról. A „mostantól mindent másképp mondunk” hálás téma a szerzőknek. Pl. „Tisztában vagyunk a helyzet komolyságával”, „Ne siessünk”, „Könnyű a számlát benyújtani”, „A múlt hibáiért nem vállalhatjuk a felelősséget” stb. (ápr.).

7. A rádiókabaré nagyszerűsége abban rejlik, hogy alkalmazni képes a kabarészerűséget és a rádiószerűséget is. E két dolog a nyelvszerűségben találkozik. Az utóbbi években a kabaré szerzőgárdája igyekszik kihasználni ezt: sokféle kommunikációs szituációt, jellemzőt karikíroznak, a kabarét a nyelvi-műfaji sokszínűség jellemzi. Nagy Bandó András például egymagában kész egy egész szövegtípológiát bemutatni, az egyes típusok főbb szövegjellemzőit karikírozni. Május elsejére jelszókat gyártott, és ezeket „hangszóróhangon” előadta (ápr.), a Rain Man — Esőember sikerekor remek autista monológot írt sok *naná*-val és *hohó*-val (máj., egy ország „nanázott” akkor), áremeléskor „hivatalos” indoklást, közleményt adott ki (jún.).

8. A rádiókabarében csak elvétve fordul elő „véletlen” nyelvi hiba. Tipikus nyelvi hibát lehetett hallani a Hajógyári-szigetről készült riportban éppen egy hivatalos nyilatkozó, a vezérigazgató Angyal Ádám szájából: „A magyar állam, aki...” A rádiókabarében visszaszorulóban van a „ki-kiáltós” stílus, ez mindenképpen előnyös. A konferansziék beszédmodjáról, beszédhibáiról e tanulmány keretében nem szólok. Véleményem szerint ez az adottság a kabaré „nem steril”, népi hangzását erősíti, a rádió profizmusát oldja — tehát elfogadható.

9. Összefoglalva: A rádiókabaré a nyelvi tudatosulási folyamatot segíti elő a hallgatóban; jelentéseket világít meg, közhelyeket, beszédhelyzeteket tesz neveltségessé, ezzel a nyelv gazdagságára, sokrétűségére, manipulálhatóságára, eszköztárának kimeríthetetlen voltára irányítja a figyelmünket. Így tehát a rádiókabaré egyben a nyelvi ismeretterjesztést is szolgálja!

Balázs Géza

A belehallás jelenségéről

III. Házi- és vadállatok, tücskök, békák beszéde

A háziállatok hangjának értelmezése a folklórban gyakori és meglehetősen változatos, ami érthető is, hiszen az ember mindennapos kapcsolatban él velük. Feltűnő viszont, hogy szépirodalmi feldolgozásuk szinte ritkaságszámba megy, s kevés bennük az írói lelemény is.

Leggyakoribb típusuk csak felületesen érintkezik a belehallással. Ide tartoznak az olyan mondókák, amelyek az állathangot utánzó — többnyire egyéb jelentés nélküli — (mondat)-szóval indítanak (vö. Kelemen: A mondat-szók a magyar nyelvben 69–70, 111–2). Az ehhez kapcsolódó értelmes mondat azonban — a bevezető szóra való rímeléstől eltekintve — már rendszerint független az állat hangjától.

A legismertebbek azok a mondókák, amelyekben egyszerre több házi-állat, valóságos állatsereglet szerepel. Néhány példa: „Csirke mondja: *csip-csip-csip* | Aki fürgébb többet csíp. || Csikó mondja: *nye-he-he*, | Kizöldült már a here . . . || Kacsa mondja: *sáp-sáp-sáp*, | Gazdám, van-e zsák árpád? || Kecske mondja: *mek-mek-mek*, | Nem ugrálok én kendnek. || Kutya mondja: *ham-ham-ham*, | Dongó, ne bánts a farkam. || Liba mondja: *gi-gá-gá*, | Gazdasszonykám, vigyázz rá . . . || Tehén mondja: *mú-mú-mú*, | Szopjál, szopjál kis borjú. || Tyúk meg mondja: *kotkodács*, | Minden napra egy tojás.” (BGy. 171, Siter.) — „Liba mondja: *gi-gá-gá*, | Mikor megyünk világgá? || Ruca mondja: *zsák-zsák-zsák*, | Lassan telik a papzsák. || Pulyka mondja: *rút-rút-rút*, | Pöffeszkedő mindig rút. || Kecske mondja: *mek-mek-mek*, | Ne csúfolj, mert megböklek. || Borjú mondja: *mú-ú-ú*, | Minden sarkon egy kapu. || Disznó mondja: *rőf-rőf-rőf*, | Hol egy tócsa, hadd fürdök. || Tyúkom mondja: *koty-koty-koty*, | Gazdasszonykám, gondoskodj, | Azt is mondja: *kotkodács*, | Minden napra egy tojás.” (BGy. 171–2, Fugyivásárhely.) — „Pulyka mondja: *lud-lud-lud*, | Eltörött a szekérrúd. || A lúd mondja: *gi-gá-gá*, | Elmegyek én világgá. || Ruca mondja: *háp-háp-háp*, | Jó volna egy békaláb. || A tyúk mondja: *kot-kot-kot*, | Adjatok egy kis magot. || Csirke mondja: *csip-csip-csip*, | Mindenki egy kicsit csíp. || . . . Bárány mondja: *be-e-e*, | Anyám, menjünk a gyepre. || Kecske mondja: *mek-mek-mek*, | Ha közel jössz, fellöklek. || Kis malac mondja: *Gyuri*, | De jó volna még szopni. || Disznó mondja: *rőf-rőf-rőf*, | Hentes belém nagy kést döf. || A kan mondja: *hok-hok-hok*, | Mindjárt neked lohajtok. || A ló mondja: *nyi-hi-hi*, | Jön a gazdám nyergelni. || . . . Bika mondja: *böm-böm-böm*, | A gyengébbet fellököm. || Szamár mondja: *i-á-i*, | Nem tudok én számolni.” (BGy. 172, Bihar.) — Stb.

Az efféle gyermekmondókák ihlették Szabó Lőrincnek „Falusi hangverseny” című versét:

Háp! Háp! Háp!
Jönnek a Kacsák!
Hú, de éhes, hú, de szomjas
ez a társaság!

Bú! Bú! Bú!
Boci szomorú!
De hogy feszít tyúkjai közt
a Kukurikú!

Rőf! Rőf! Rőf!
Orra sárba döf:
sonka-lábán Kucu néni
fürödni döcög.

Gá! Gá! Gá!
Szalad világgá

Liba mama, ha a Csacsi
rábóg, hogy I-á!

Rút! Rút! Rút!
Föl is, le is út:
mérgecs Pulyka, te szereted
csak a háborút.

Bú! Rőf! Háp!
Sípok, trombiták:
víg zenével így köszönt e
díszes társaság.

Feltűnő, hogy a legönállóbbnak látszó utolsó versszak szintén előfordul (igaz, hogy csak egyszer, egyetlen helyen) a bihari gyermekmondókák között: „*Bú, rőf, háp*, | Sípok, trombiták, | Víg zenével így köszönt e | Díszes társaság” (BGy. 173, Fugyivásárhely.) Lehet, hogy ebben az esetben a szépirodalmi alkotás hatott vissza a folklórra.

Ide kapcsolódik a Kodály feldolgozásában ismertté vált „Kitrákottymese” is, azzal az eltéréssel, hogy az állathangutánzó szót itt nem követi egy új mondat (vö. Herman Ottó: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 180).

Néhány más példa, az idézett mondókákban nem szereplő állatokról vagy más vidékről: Bika: *Bömböm* bika, | Vaskarika, | Kötelet a nyakáro, | Furkusbot a hátáro!” (Gönczi: Göcsej népköltészete 32, Náprádfa; hasonló példákat l. i. m. 32—3); „Méhém mondja: *züm-züm-züm*, | Teljél, teljél kis köpüm” (BGy. 172, Tenke); „Macska mondja: *mióka*, | Biz a tejfel jó volna” (uo.); a kakasról: „*Kukurikú, ki, ki, ki*, | Gazdasszonyka, gyere ki!” (BGy. 167, Köröstárkány); — más vidékről (a tyúkról): „*Kot-kot-kot-kot-kotkodács*, | Minden napra egy tojás” (Vargyas: Magyar népköltészet: Magyar Néprajz 5: 591 Érsekújvár); „*Kot-kot-kot-kot-kotkodács* | Mindön napra egy tojás” (Balogh—Király: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza 47, Büssü). — Úgy látszik, ez az utóbbi mondóka van az országban leginkább elterjedve.

Ritkán az is megesik, hogy az állathangot utánzó szó nem a mondóka elejére kerül, hanem a végére, illetőleg mindkét helyre. Így a tehénről: „*Búzával* van megrakva a szekér, | *Bú-ú-ú*” (BGy. 200, Éradony), a pulykáról: „*Apró túró* | Az lesz a jó, | *Lub-lub-lub*, | *Udri-udri-udri*” (BGy. 198, Köröstárkány), „Csak így élünk, csak, csak, csak, | Hebehurgya vagy, vagy, vagy, | *Lú, lú!*” (BGy. 198, Fugyivásárhely); illetőleg a malacról: „Mondja, mondja: *kuivi*, | Futok, ha kis gazdám hí, | *Kui-kuivi*” (BGy. 164, Albis), a likáról: „*Bömböm* bika, | Vaskarika, | Köteles a zucca, | *Bumbum!*” (Gönczi: i. m. 33, Milej).

A mondókák egy részében — köztük néhány már idézettben is — jobban érvényesül a belehallás, hiszen a hangutánzó szót követő mondat is olyan fonetikai felépítésű, hogy valóban belehallható, beleérthető az állat hangjába. Ilyen volt például a csirkéről szóló: „Csirke mondja: *csip-csip-csip*, | *Mindenki egy kicsit csip*” (BGy. 172, Bihar); vö. még: „Csirkém csipeg: *csip-csip-csip*, | *Csípnek, csípnek, de nincs mit*” (BGy. 169, Margitta). A kacsaról szólók között is több efféle akad: „Kacsa mondja: *sáp-sáp-sáp*, | *Gazdám, van-e zsák*

árpád?” (BGy. 171, Siter); vö. még: *Háp-háp-háp, | Hány zsák árpát?* (BGy. 197, Örvénd); *Gáspár, hány zsák árpád van?* (uo.); *Sáp-sáp-sáp, | Sárga kacsaláb* (BGy. 170, Tenke); az ismétlés is hasonló hatást szolgál: „*Tacs, tacs, tacs, | Tacs, tacs, tacs, | Gazdasszonykám | Jól tarts, tarts*” (BGy. 170, Érbogyoszló). Efféle hatást kelt a pulykáról szóló — más vonatkozásban már idézett — mondóka is: „*Csak így élünk, csak, csak, csak, | Hebeburgya vagy, vagy, vagy*” (BGy. 198, Fugyiváráshely); vö. még: „*pí-pí-pí csak-csak-csak, csak így ítek csak-csak-csak*” (Nyr. 9: 142, Mezőtúr).

Már kétségkívül a belehallások közé tartoznak a többnyire egyszavas hangutánzások. Ezek nemegyszer tulajdonnevek, teljes vagy részleges ismétléssel. Ilyen például a bika hangja: *samu, mu, mu, mú* (Nyr. 4: 88, Sopron m.); az ökör így bög: *Mihály! Mihály!* (uo.); a macska így nyávog: „*Miaú, Mihály úr!*” (BGy. 196, Nagyszalonta). A malac így visít: *Gyurii, Gyurii* (BGy. 196, Érbogyoszló; l. még az idézett mondókák között és később is; a tulajdonnév belehallására l. még később például a liba és a gúnár beszélgetését). A gyöngytyúk a tulajdonnevet közszóval variálja: *lukács-takács, lukács-takács* (Nyr. 8: 142, Mezőtúr). Más változatban csak közszó szerepel: *Takács, takács, takács* (BGy. 199, Bihar), *Kopáncs, kopáncs, kopáncs* (uo., Éradony), illetőleg a hangutánzóval bevezetett közszó: „*Csüpp, csüpp, csüpp, | Bogrács, bogrács, bogrács*” (uo., Köröstárkány). Hangutánzóval bevezetett köznevek még: a galambról: „*Kukoró, kukoró, | Ugorka, ugorka*” (BGy. 199, Éradony), a kakasról: „*Kukorikuu, füstös likuu*” (Nyr. 4: 87, Sopron m.). — A bivaly szava: *Komám, komám, komám* (BGy. 200, Éradony); a szamáré: *Csicsás, csicsás, csicsás* (uo.); a disznóé: *Gróf, gróf* (Nyr. 9: 355, Szíhalom, Borsod m.), ill. a kedvenc étel neve: *Dara, dara, dara . . .* (BGy. 196, Monospetri). A kis kakas azt kiáltja: *Forróvííz!* (Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról 34), a liba meg azt gágogja: *taliga* (BGy. 170, Nagyszalonta). A kacsák ezt mondogatják: *zsák, zsák, zsák* (Nyr. 7: 141, Győr m.; BGy. 198, Éradony; l. még a korábban idézett mondókákat is), a pulykák: *rúd, rúd, rúd* (BGy. 173, Nagyvárad; NyF. 40. sz., Balatonfelvidék; az idézett mondókákban ezt is: *rút-rút-rút, sőt: lud-lud-lud*).

A belehallások igen sokszor helyezethez kötődnek. Nagyon szemléletesen, érzékletesen írja le Herman Ottó ezeknek egy szép példáját: „Hirtelen belép az udvarba az idegen, vagy betéved a czellengő eb, és azonnal megszólal a kakas. Szavát ekkor úgy értelmezi a Szilágyság népe, hogy azt mondja: *Ki kotoz itt?* [Bekezdés.] Csakugyan, a kakasnak ez a szózata úgy hangzik, mint a kérdés — és az is. A nép eleven lelke emberi szóvá változtatja.” (I. m. 31.) — Persze mást is lehet belehallani a kakas szavába. Mikor a kertben kaparász, ezt mondogatja: *fekete kóró ró, ró!* (Nyr. 4: 87, Sopron m.). Balogh Király szerint, mikor szemet talál, a tyúkokat hívja így (i. m. 48). Ha megrezenti az ember, a kerítésre felrepülve ezt kiáltja: *fenye egye még a kezedeet* (Nyr. 4: 87, Sopron m.). Ha sapkás ember közeledik feléje, így dicsekszik: *Szebb sapkám van, mint az úr-na-a-ak!* (BGy. 189, Kágya). Mikor leszáll a tyúkról, ezt mondja: *Ugy-é Kata jó vót, Katatata-dó-dó* (Nyr. 7: 141, Győr m.), vagy: *ugy-é de jó vót* (Nyr. 4: 87, Sopron m.), ill.: *Petike-tike, ho-ho-ho, | Ugyi, Kati, jó-ó-ó!* (BGy. 199, Kágya).

Ha a ludak sokáig be vannak rekesztve, az éles torkú gúnár ezt kiáltja: *Kád-ár-pát! Kád-ár-pát!* (Nyr. 36: 237, Hódmezővásárhely). Ha a vályút üresen találják, így zúgolódnak: *Kurva gazdasszony, kurva gazdasszony* (Nyr. 8: 527, h. n.), de evés közben már ezt mondogatják: *Bele, bele, bele* (BGy. 198, Éradony).

A kaesa a kamraajtó előtt így panaszkodik: *két héttű fogva nem ettem* vagy *három hét óta nem ettem* (Nyr. 4: 87, Sopron m.; hasonlóan BGy. 187, Hegyköztöttelek). Sőt követelődzik is: *Ká-sát, ká-sát, ká-sát* (BGy. 198, Monospetri). Már nemcsak érdeklődik az árpás zsákok számáról (l. előbb, a mondókák között is), hanem sürgeti is az eledelet: *Száz zsák árpát töltsenek, Száz zsák árpát töltsenek!* (BGy. 197, Nagyvárád). S telhetetlenségében ezt óhajtja: *Bárcsak zsákom volna, Bárcsak zsákom volna!* (BGy. 197, Köröstárákány). — A dongó (dongóméh) a kaptár előtt ezt zümmögi: *Fér még a kaptárba, Fér még a kaptárba!* (BGy. 203, Éradony). Az egerek pedig — a gazdaszony távollétében — így cincognak: *Nincs itthon a gazdaszony, Nincs, nincs, nincs* (uo.).

A kutya, mikor bottal megütik, a szenvedés okozójára célozva így jajgat: *Favég, favég* (Nyr. 20: 576, Kiskunhalas; l. még: Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse 593), másutt az é helyén hosszú í-vel: *Favíg, favíg*, ill. *Favíúg, favíúg* (Nyr. 7: 141, Győr m., 9: 142, Mezőtúr, 14: 475, Szatmár m.; BGy. 195, Hegyközcstár, Köröstárákány; vö. még Balogh—Király i. m. 51). Az ételért e szavakkal vonít: *Van még odabent az asztal alatt valami?* (BGy. 195, Éradony). Mikor leves ételt eszik, egyre ezt mondja: *Hagyok, hagyok!* (Kriza: Vadrózsák 383). Ha jóllakottan nem akar felkelni a heverésből, így ugat: *Ha felkelek, ha, ha, ha!* | *Ha felkelek, ha, ha, ha!* (Herman Ottó: i. h., Szilágyság; BGy. 195, Tenke). A bezárt bárány így panaszkodik: *Berekesztetek, Be-e-e* (BGy. 200, Éradony), kedvenc ételét ekképpen kommentálja: *Épérlevelemet beeeé* (Nyr. 7: 141, Győr m.; vö. Balogh—Király i. m.); hasonlóan örül a kecske is a lóherében: *Be jó leveles, be jó leveles* (Nyr. 38: 286, Heves m.). A házinyúl, mikor megfogják, ezt ajánlja gazdájának: *Mást, mást* (Nyr. 8: 527, h. n.). A disznók, mikor estefelé éhesen rohannak haza a mezőről, így visítanak: *Áprillillis, áprillillis, áprillillis* (Nyr. 14: 475, Szatmár m.; vö. még: Herman Ottó i. m. 571; BGy. 197, Mezőtelki), s a malacok hozzátesszik: *Ha nincs, ha nincs* (ti. ennivaló: Kriza: i. h.). Hazaérve, az üres vályúnál pedig így panaszkodnak: *Nincs dara, nincs dara, nincs dara, nincs dara* (Nyr. 9: 335, Szíhalom, Borsod m.). S álmukban ezt szuszogják: *Nyugszik, nyugszik, nyugszik* (BGy. 197, Éradony).

A változó helyzettel, életkorral, nemmel kapcsolatban más-másképpen értelmezhető az állatok beszéde. Ennek egyik érdekes példáját írja le Arany János:

„Nyolcz lúd aratás után összebeszélt, hogy kimennek búzafőt szedni a tallóra s egy közös kamarába teszik el, hogy belőle aztán egész télen át élésködjenek. Útközben váltig mondogatták egymásnak: »nyolczan gyűjtsünk egy zsákkal«, »nyolczan gyűjtsünk egy zsákkal«, de mikor odaértek, mindenik elkezdte gyűjtögetni a maga begyébe, mialatt egyre hajtják libahangon: »kiki magának!«, »kiki magának!« (Eredeti hangutánzó népmese, az aesopi fajtából.)” (Összes prózai művei és műfordításai. Franklin Társulat, Budapest. É. n. 1043; első közlése — Szalontai álnéven — Nagyszalontáról: Nyr. 9: 188—9). A történet máshonnan is, más változatokban is közölve van (Nyr. 8: 57, h. n., 36: 236, Hódmezővásárhely; Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról 35; BGy. 198, Kiskereki; vö. még uo., Gálospetri, 199, Mezőbaj, Mezőtelki). — Egy másik hangutánzó történet is szól a ludak beszédéről: „Midőn a ludak a szőlőbe mennek, de közülök egy sánta az ároktól nem tud bejutni, az árok szélén elkezd járkálni, s ezt kiabálja: »Kata te, Kata te! hun möntetek be?« De jön a csósz, megostorozza a ludakat; a sánta szárnyára kel,

s ezt kiabálja a többihez: »*Tuttam, hogy úgy jártok!*« (Nyr. 9: 95, Hódmezővásárhely; l. még 36: 236.) — Vö. még: Herman Ottó: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 172—3.

A községi bika reggel, kihajtás előtt ezt igéri: *maj ma, maj ma* (azaz: *majd ma*). Este, hazafelé így dörög: *ördög győzi minnyáját!* (Péter László: Nyr. 72: 142, Szőreg).

Változó helyzetekben a disznó szava is különféleképpen értődik. Például így kérleli a kanászt: *Eressz be, kanász, garast adok.* Ám ha beeresztette, ezzel fizeti ki: *Farkam alatt a garas, farkam alatt a garas* (Nyr. 20: 575, Kiskunhalas; vö. Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse 576). Amikor éhes, ezt mondja: *Rossz gazdasszony, | Rossz gazdasszony . . .* Amikor a moslékot kitöltik: *A sűrűjét, | A sűrűjét . . .* Amikor levágják: *Gyurít, Gyurít . . . György!* (BGy. 196, Nagyvárad).

A *Gyuri* és a *György* név belehallása a disznó hangjába másutt is ismeretes, főleg a malac és a (kövér) disznó hangjának szembeállításában (BGy. 196, Kágya). Gönczi a következő történetet írja le vele kapcsolatban (vö. a Nagyváradról közöltekkel is):

„Egy élemedett kanászfiumnak György volt a neve s nem tetszett neki, hogy a malacz őt csak *Gyurinak* s nem a megtisztelőbb *Györgynek* titulálja. Ezért egyszer furkósbotjával nagyon fejbe találta kólintani; s mikor ennek következtében a malacz, döglődése közben, hörögve vastagabb hangot adott, a mi *Györgyöt* jelentett, rákanyarított a kondásfiu: »Ugy-e . . . erre-arra, most már tudod mondani — *György.*« (Göcsej 519.)

Szépirodalmi feldolgozásban is olvasható az efféle belehallás:

„A malac nyilván érezte a bűnét, mert alázatosan dörgölődött a lábához és szóval is kérlelte szegényke:

— *Gyu-ri-i, Gyu-ri-i.*

Még csak ez kellett a nekidühödött embernek. Megrúgta a malacot és kirántotta a csizmaszárból a metszőkést.

— Még csúfolódsz, te koszos! — csikorította össze a fogát s úgy vágta fültövnön a metszőkés fokával az istenadtát, hogy az egyszerre lefogta a szemét. De legalább nem csúfolódott többet, hanem kimondta a Szépenlépő Szerencsés Fekete György nevét, ahogy az illendőség kívánja:

— *Győ-örgy! Győ-örgy!* — ez volt utolsó hördülése.” (Móra Ferenc: Az utolsó lopás: A dorozsmai varjú. 1956. 120—1.)

Az életkor különbségei egyéb belehallásokban is tükröződnek. A malac például ezt javasolja: *Kocsit a kanásznak, kocsit, kocsit, kocsit.* Az öreg disznó erre azt mondja: *Taliga is jólesik! Taliga is jólesik!* (Nyr. 20: 576, Kunhalas; vö. Péter László: Nyr. 72: 142, Szőreg). A kis malac *Gyuri-i-i, Gyuri-i-i* visításával szemben a nagy disznó így szól: *Utána, utána,* a koca meg: *Örökösen öregszem, | Örökösen öregszem* (BGy. 198, Éradony). Evés közben a ló ezt mondja: *Zabot aratni, | Zabot aratni,* a kis csikó pedig: *Zabot hányni, | Zabát hányni* (uo.). A nagy kutya így ugat: *Ha kimögyök, ha! | Ha kimögyök, ha!* A kis kutya meg: *Igy lösz, ugy lösz, így lösz, ugy lösz!* (Nyíri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 33.) A kis kaesák, mikor a tóról hazajönnek, ezt kéri: *Vágj, vágj, vágj!* Amikor megnőnek: *Hat zsák árpát, | Hat zsák árpát!* (BGy. 198, Nagyvárad).

Az idézett monológokon kívül dialógus is előfordul a belehallásokban.

Például az egyik kakas így kukorékol: *Föltakartánk.* A másik ezt feleli: *Mög is öttük.* A harmadik — az állatok vélt beszédére jellemzően — egy

tulajdonnevet mond rá: *Varga Férke*. (Nyr. 9: 55, 36: 236, Hódmezővásárhely.) „Ha pedig a gazda neve Csete — írja Herman Ottó —, akkor a kis kakas azt mondja: *Cseté-jée-kée!* Már hogy ő a Csetéék kis kakasa. Az öreg kakas erre ezt veti: *Pityi kókó!*” (A madarak hasznáról és káráról 34-35.) Más — már említett — helyzetben is hasonlóan szól a kakas: *Pityi kókó!* Mire a jérce: *Jaj de jó vó(t)* (Nyr. 9: 335, Szíhalom, Borsod m.).

A kacsák beszélgetése — ahogy az imént idézett monológjukba is beletartozhat — szintén az árpás zsákok száma körül forog: *Hány zsák árpátok van?* | *Csak egy, csak egy, csak egy!* (BGy. 197, Mezőtélki). A gácsér hangosan kérdi: *Hány zsák ár-pád van?* A tojó halkán így felel: *Sá-sze* (BGy. 198, Kágya). Hasonló a következő beszélgetés: *Hány zsák árpát?* *Hány zsák árpát?* | *Csak hatot, csak hatot, csak hatot!* (Vargyas: Magyar népköltészet: Magyar Néprajz 5: 591, Szegilong, Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Göcsejben a tojós rucának e kérdésére: *Hány zsák árpád van?* a gazda azt feleli: *Mit kiérdézéd a zébatta! Zsákzsákzsákzsák.* A hím ruca ugyane kérdésre azt válaszolja: *Báracsak zsákot hoztunk vuóna, Báracsak zsákot hoztunk vuóna!* (Gönczi: Göcsej népköltészete 29—30, Nova környéke).

A liba, mikor a párját keresi, tulajdonnevet mond: *Antal te!* A szemközt jövő gúnár ugyancsak tulajdonnévvvel felel: *Kalára, Kalára* (Nyr. 8: 527, h. n.). A vályúnál meg a következőképpen társalognak a ludak: Jérce: *Gát átal gátka.* Gúnár: *Lépd átal mátká.* Mind: *Ó jaj jaj jaj itt itt itt.* (Nyr. 9: 335, Szíhalom, Borsod m.) Egy másfajta beszélgetés-értelmezést ír le Herman Ottó: „a pelyhes burikák azt mondják: *Mi kicsinyek vagyunk, szépek is vagyunk!* Erre a vén ludak ezt vetik: *Mikor kicsinyek voltunk, mi is szépek voltunk!* De nem hagyja ám a gúnár és ezt kiáltja oda a véneknek: *Ha—háá! Régen vót a!*” (I. m. 35.). — Más változatban a kis liba ezt mondja: *szíp vagyok, szíp*, mire a lúd: *ién is av vótam* (Nyr. 4: 88, Sopron m.).

Más a tárgya a pulykák vélt beszélgetésének, amely Herman Ottó szerint így zajlik le: „A pulyka nem is szól, hanem pityereg, már hogy a jércejeje. Fázékony kicsinyeit vezetgetve, azt pityergi: *Csak úgy élünk csak-csak-csak!* Erre a fiak felelik: *Még egy ki-csitt-csitt-csitt-csitt!* Ekkor berzengésre fogja a pulykakakas, kereket vág a farkával s oda lublulbol a jércejének: *Küdrülással is eltartalak.*” (I. m. 31; vö. még: BGy. 198, Nagyvárad.) — Ennek is van másik változata: Kis pulyka: *Hej bibálom, hap, hap.* Nagy pulyka: *Csak így élünk, csak, csak.* Gúnár: *Az Ábrahám istene se győzne tikteket.* (Nyr. 8: 527, h. n.)

A kutyák rendszerint veszekednek egymással. Az a kutya, amelyik eszik, ezt igéri: *Hagyok-hagyok-hagyok!* Amelyik nézi, rámorog: *Fene rrrágjon meg!* (Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse 593, Alföld.) Amikor találkoznak, eleinte barátkoznak egymással. Ezt mondják: *soógor, soógor.* Összeeszeve pedig: *akár sógor, akár nēm.* (Nyr. 4: 88, Sopron m.; vö. még Herman Ottó: i. h.) — A dialógus mindkét eleme hosszabb formában is előfordul. Találkozásakor: *Koma, koma!* | *Sógor, sógor!* Összemarakodva: *R-r-r-r, se nem koma!* | *R-r-r-r, se nem sógor!* | *R-r-r-r, se nem koma!* | *R-r-r-r, se nem sógor!* | *R-r-r-r, szakad a frakk,* | *R-r-r-r, szakad a frakk!* (BGy. 195, Nagyvárad.) — Az összemarakodást bevezető („fatikus”) beszélgetés jobban is megnyúlhat: *Hol jártál sógorrr?* | *Csontérrr!* | *Hány fontérrr?* (Herman: i. h., Háromszék), ill. (a sövény két oldaláról): *Hé-rrr! ki kutyája vagy te-rrr?* | *Hát te, hát te, hát te?* (i. h., uo.).

Sokkal békésebb a macskák nyávogásába belehallott társalgás: *Mihály, gyere minálunk. | Mit csinálunk? | Létrára mászunk* (BGy. 196, Tenke stb.; másutt a *Mihály* megszólítás helyett a *komám szerepel*: uo., Mezőtelki).

Sok változata él a csűrheről hazafelé tartó éhes disznók „beszélgetésének”. Pl. az öreg koca azt mondja: *Korpás moslékot, | Korpás moslékot*. A malacok ráfelelik: *azt, azt, azt!* (BGy. 253, Szalacs.) Ha esőben jönnek haza, így változik meg a társalgás: *Ha én ezt tudtam volna, köpenyeg vettem volna.* — *Én is, én is, én is.* (Nyr. 14: 475, Szatmár m.; vö. még: Herman: i. m. 575; BGy. 196 –7, Albis; 197, Székelyhíd.) Ez a változat szerepel Móricz Zsigmond versében is: „Hogyha én ezt tudtam volna, | Köpenyeg vettem volna. | Rásír a sok kismalac is: | *Én is, én is, én is, én is*” (Disznók az esőben). Mezőtelkin másként válaszol a kis malacok kórusa az öreg disznó szavaira: *De ha nincs, de ha nincs!* [ti. köpenyeg]. Még rövidebb formáját közli a dialógusnak Herman Ottó az Udvarhely megyei Raváról: „A nagy disznó (elől jön s mondogatja): *Köpenyeg, -nyeg, -nyeg! köpenyeg, -nyeg, -nyeg!* A malacok (rá kiáltják): *Ha nincs! ha nincs! ha nincs!*” (I. m. 576.) Ez a változat látszik a legősibbnek. Nyilvánvalóan újabb a következő: *Ha én azt tudtam volna, Házat építettem volna.* — *Én is, én is* stb. (Nyr. 9: 335, Szíhalom, Borsod m.; vö. még Herman: i. h.)

De nemcsak a mezőről hazajövet, hanem már a mezőn is beszélgethetnek a disznók. Pl. a koca kérdi: *Micsoda az a veres? Vadmák, vadmák* — feleli a kan. Mire a koca: *Jaj de jó!* (Uo.)

Végül a bárányok vélt beszélgetéséből hozunk fel példákat. Azt kérdezi a bárány télen: *mikor lesz nyár?* Az anyja így válaszol: *nem írem én azt* (Nyr. 4: 87, Sopron m.). Hosszabb változatában a fiatalabb birkák azt mondják: *Perje levele, | Perje levele!* Ráfelelik a többiek: *Majd a nyáron, | Majd a nyáron!* Erre így szól a legöregebb: *Nem érem én azt el, | Nem érem én azt el.* (BGy. 199, Szalacs.)

A barikának és anyjának beszélgetését szőtte bele Móra Ferenc „Aranygyapjas-e a bárány?” című írásába. Mikor — késő ősszel — nagynehezen sikerült „Az aranyszörű bárány” című színdarabjának a „címszerepére”, a próbákra egy bárányt beszerezni és a színházba az anyjával együtt beköltöztetni, ezek „olyan lármát csaptak, hogy az öreg színház vásárcsarnoknak érezte magát.

— Hát erre születek én téged? — kérdezte az anyja, reggeltől estig, pillanatnyi szünetet nem ismerő szívfájdalommal.

— *Mé-é, mé-é?* — kérdezte vissza szünet nélkül a Cukri. Egyebet nem tudott mondani a kis buta.” (Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1979. 306 – 7.)

Az író nem akarta megnézni a próbákat.

„De a főpróbára — folytatja — mégiscsak elhurcolt a színházi karhatalom. Az utcán nem akartam botrányt csinálni, hanem az előcsarnokban megvettem a lábamat.

— Aztán csakugyan bemenjek én ide?

— *Bee, bee, bebehé* — döntötte el a kérdést a címszereplő valahonnan a magasabb régiókból.” (I. m. 307.)

Utolsóank idézett példánkban ember beszélt az állattal. Hasonló esetek a folklorisztikus belehallások között is előfordulnak. A kecske erre a kérdésre: *megetted a korpát?* — ekképpen válaszol: *Me-e-eg* (BGy. 200, Éradony). A macska válaszai a kérdezőnek: „*Kihez méssz férhez?* — *Miához* (Mihályhoz). — *Mikor*

méssz férhez? — *Nyáron.* — *S hány párnád van? — Három!*” (Nyr. 34: 329, Gyergyó; vö. még: BGy. 196, Mezőbaj.)

Persze a macska is kérdezhet az embertől, például Móra Ferencnek következő szövegrészletében:

„Szülém mindnyájunkhoz szíves volt, de nevetve-sírva mégiscsak az én nyakamba borult az ajtóban:

— Ó, csak hogy hazajöttél még egyszer, lelkem, gyermekem!

— Hát a ludacska, szülém? — kérdeztem tőle incselkedve...

— A ludacska, fiam? — babrált a kötőjén zavarodottan édesanyám.

A te részed megmaradt belőle, éppen a legjava.

— *Mi-a-ó, mi-a-jó?* — futott elébünk a küszöbön az öreg Pajtás macska.

Ő már tudta, mi a jó, mert a foga közt tartotta az én részemet. Már tudniillik a melle csontját, mert a húst már leette róla...” (Kincskeresők kisködmön. 1987. 168.)

Sok mindent bele lehet hallani többféle állat egymás közti „beszélgetésébe” is.

Karácsony reggelén például a kakas így kukorékol: *Ma születeeett. Hun, hun?* — kérdi a kutya. *Betlehembeeen* — feleli a bárány. (Nyr. 4: 87–8, Sopron m.)

Több változatban él a galamb és a kacska „szemecseréje”; pl.: „Galamb: *Van borunk, van borunk.* Kacska: *Csak csapra, csak csapra.* Galamb: *Igyunk, ilyünk.*” (Nyr. 9: 335, Szíhalom, Borsod m.; vö. még: Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról 31–2; Benedek Elek: A galamb, a réce meg a lúd: Magyar mese- és mondavilág [szerk.: Kovács Ágnes] 2: 447–8, 511; BGy. 199, Albis, Mezőtelki, Nagyvárád.) Máskor a szekérről leeső boroshordóra figyelmeztet a galamb: *Itt gurul | Itt gurul!*; a további rész már nagyjából azonos az idézettel (BGy. 199, Nagyszalonta). Megint másutt a galamb józan elhárítással válaszol a kacska *ilyünk, ilyünk* javaslatára: *Ó — ó, | Ez sohasem vót jó!* (Herman: i. m. 35–6).

Amikor a csürhéről hazamenő disznók üresen találják a vályút, így sivalkodnak: *Rössz gazdasszony! rössz gazdasszony!* Mire a ludak halkán ezt mondogatják: *Az az az, az az az!* (Nyr. 9: 94, Hódmezővásárhely; vö. még: Nyr. 36: 236, uo.; Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse 575–6.)

Külön történet szól a birkák és a szamár értelmesített hangadásáról: „Az istennyila belecsap a karámba s ezt felgyujtja. A tüzes lángnyelvek felhevítik a levegőt s a vén birkák ezt mondják: »*Meleg van!*« (mély hangon); később pedig, mikor a lángok égetni kezdenek, a bárányok így jajgatnak (éles fejhanggal mondván): »*Megégünk!!*« Mikor pedig a dolgot már egyáltalán nem lehet tréfára venni, a szamár is elbődíti magát (csuklással ejtve ki az első szótagot): »*U-tánnam!*«” (Nyr. 36: 237, Hódmezővásárhely; vö. még: Herman: i. m. 538). A történetnek egy másik változatában a bárányok így szólalnak meg: »*Be fene meleg van, be fene meleg van!*« A szamár pedig: »*Íg a hodály, íg a hodály!*« (Nyr. 38: 286, Heves m.) — E történetről függetlenül, bár valószínűleg ezzel összefüggésben a kisbárány éles hangon ezt kiabálja: *mégégék, mégégék*, az öreg bárány meg így szól, dörmögve: *meleg a valagam, meleg a valagam* (Péter László: Nyr. 72: 142, Szőreg).

Bizonyos helyeken még a farkasüvöltés emlékét is megőrzi a belehallás, így például a bihari Éradonyban: *Akad még a faluban valami-í-í? | Van még a szánkó hátuljában valaki-í-í?* (BGy. 203.)

Dialógusokban a farkas partnerei a gyáva kis kutya és a bátor nagy kutya. A farkas a falu végén ezt üvölti: „*Ú, ú, ú, Adós nekem ez a falu-u-u!*” (BGy. 195, Hegyköztóttelek; vö. még: uo., Ottomány; i. m. 196, Nagyszalonta; Nyr. 9: 335, Szíhalom, Borsod m.) A kutyák válasza: a kis kutyáé: *Meg kell adni, Meg kell adni!*, a nagy kutyáé: *Nem adjuk meg, Nem adjuk meg!* (Hegyköztóttelek); — *Megadom, meg, meg, Megadom, meg, meg!*, ill. *Nem adom, nem, nem, Nem adom, nem, nem!* (Nagyszalonta); — *Meg-meg-meg-megadom!*, ill. *Jobb elmígy, Jobb elmígy!* (Ottomány). Szíhalmon előbb a nagy kutya válaszol: *Nem adós, nem adós*, majd a kis kutya: *Meg kell adni.*

A farkas közeledésével azonban a nagy kutya bátorsága is egyre fogy. Herman Ottó idézi, a Szilágyságból: „Farkas a hegyen: *Ki a bíró-óóóó?* Kutya, az udvaron: *Én, én, én, én, én, én, én!* Farkas, közeledve: *Ki a bíró-óóóó?* Kutya, az udvaron: *Hát-hát-hát én, én, én!* Farkas, beugrik a kerítésen: *Ki a bíró-óóóó?* Kutya, megriadva: *Nem tom, nem tom, nem, nem!*” (I. m. 592.)

Másutt a kis kutya így figyelmezteti az anyját a közeledő farkasra: *Farkas gyün, Farkas gyün!* A vén kutya ráfeleli: *Had gyűjjön, Had gyűjjön!* Közben a farkas elkapja a kis kutyát, s az már csak a farkas szájából tehet szemrehányást az anyjának: *Lám megmontam, Lám megmontam!* Ijedten válaszolja a vén kutya: *Nem tultam, Nem tultam!* (Gönczi: Göcsej népköltészete 31, Barlahida).

A békák ugyan nem tartoznak a háziállatok közé, de a falusi ember ugyancsak minden nap hallhatja a kuruttyolásukat, s így a rájuk vonatkozó mondókáknak, értelmezéseknek, belehallásoknak se szeri, se száma. Hangutánzással kombinált mondókák például a következők: „Béka brekeg, brekeke: Gyere ide a vízbe” (BGy. 184, Cséhtelek); „Béka, béka, brek, brek, brek, Vasvellaival kergetlek” (Vargyas: Magyar népköltészet: Magyar néprajz 5: 591, Vitnyéd, Győr-Sopron m.).

A békák belehallásos monológjai — mint látni foguk — egyúttal országszerte elterjedt dialógusok részletei is, pl.: *Varrok, varrok, Papucsol, papucsol* (BGy. 193, Nagyszalonta), ill.: *Varrok, varrok Papucsol-csol-csol-csol...* (194, Mezőtelki); stb. Dialóguson kívüli belehallásként leginkább a bevezetőben már említett *Urak a papok* az ismeretes (Nyr. 113: 429; *de csak a nagyok* folytatására vö.: Herman Ottó: Ethn. 2: 328).

A legismertebb békadialógust már Arany János is leírja:

„Az öreg béka így szól: »mit varrsz?« »mit varrsz?« — mire a kis béka így felel: »papucso-cso-csol, pa-pu-cso-cso-csol.« Az öreg megint kérdi: »kinek? kinek?« a kis béka felel: »az uraknak-nak-nak-nak — az uraknak-nak-nak-nak.«” (Összes prózai művei és műfordításai. Franklin Társulat, Budapest. É. n. 1043; első közlése — Szalontai álnéven — Nagyszalontáról: Nyr. 9: 189). Erről a vidékről egyéb, hasonló változatai is vannak idézve (BGy. 193: 4; vö. még Herman: i. h.). Más változatai annyival hosszabbak, hogy nem kérdéssel, hanem állítással kezdődnek; pl.: *Varrok, varrok. Mit varrsz, mit varrsz? Papucsol, papucsol. Kinek, kinek? Uraknak, uraknak.* (BGy. 194, Magyarremetén és több közeli helyen.) Az utolsó mondat részeshatározója az *uraknak* helyett más is lehet: *Bertának, Bertának* (uo., Nagyvárad, Szalacs); *Bíró lányányányának* (Nyr. 20: 576, Kiskunhalas); *Egy szép kislánynak, nak, nak, nak nak!* *Bíró lányá-nyá-nyá-nyá-nyá-nyá-nyá-nak!* (Vargyas: Magyar népköltészet: Magyar néprajz 5: 600, Kiskunhalas).

Több helyen nem a *papucsot*, hanem a *nadrágot* változat járja: — *Mit vársz, mit vársz?* — *Nadrágot*. — *Kinek, kinek?* — *Uraknak, uraknak*. (Nyíri: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 33; vö. még: Nyr. 9: 189, Nagybánya.) Hosszabb változatban, a hangutánzó (nem felelgetős) mondókákra emlékeztető megtoldással: *Mit varrsz, mit varrsz?* | *Nadrágot, nadrágot*. | *Kinek-nek, kinek-nek?* | *Uraknak, uraknak*. | *Fekete rokolya, varty*. (BGy. 194, Nagyvárád; vö. Gönczi: Göcsej népköltészete 24.)

A békahangutánzó felelgetős mondóka keveredhet egy másik felelgetéssel is, a lányok feletti földesúri jogra emlékeztető mondókával, ill. népdallal (*Volt-e itt az úr?*): „A békánép: *Vót, vót, vót, vót! Vót-é itt ur? Mit vitt, mit vitt? Zsófit vitt! Vársz, vársz, mit varsz? Sárga bugyogót. Kinek-nek- nek-nek? Uraknak-nak-nak!*” (Nyr. 7: 141, Győr m.)

Akadnak egyéb szövegű békadiológusok is; pl.: „Fiatal békák (magas hangon): *Mienk ez a tó, | Mienk ez a tó*. Öreg békák (mély hangon): *Örökörökös-en, | Örökörökös-en*.” (BGy. 194, Mezőbaj.); „Öreg béka: *Kapard ki, kapard ki*. Fiatal béka: *Kikaparom, kikaparom*. Többen reá: *Rühesek, rühesek, | Olajba, olajba*.” (BGy. 194—5, Éradony.); „Vén béka: *Be-e-teg a fiam, | Be-e-teg a fiam*. A szomszéd béka megkérdezi: *Mék, mék, mék?* A vén béka: *Svarc, svarc, svarc*. A szomszéd béka: *Borecetet neki, | Borecetet neki*.” (BGy. 195, Hegyközszáldobágy); „Egy béka: *Meg-halt-a-test-vérünk ki-fog-ja-si-ratni*. A többiek: *Énis teis miis tiis*.” (Nyr. 9: 189, Nagybánya.); *Putypuruty, mit keressz?* | *Hat lovat, szekeret, | Szekerembe kereket, | Poharamba feneket*. (BGy. 195, Nagyvárád.)

A békakuruttyolásba való belehallás más nyelvekből is ismeretes (Herman Ottó: Ethn. 2: 326—30).

Egy kecskebéka-dialógus a németből (Westfaliából): *Wat kuokst, wat kuokst?* | *Järften, Järften, Järften!* | *Wu smakt se, wu smakt se?* | *Lecker, lecker, lecker*. 'Mit főzöl, mit főzöl? | Borsót, borsót, borsót! | Hogy ízlik, hogy ízlik? | Finom, finom, finom.' (Ethn. 2: 328; vö. H. Landois: Thierstimmen. Freiburg, 1874. 186—7; Herman Ottó: Halászélet, pásztorkodás. Válogatott néprajzi tanulmányok. Budapest, 1980. 425.) Az erdélyi románban a kecskebéka a szentjánosbékával diskurál: *Cse ducs — cse ducs — cse ducs?* | *Unt — unt — unt — unt!* | *Kum dáj — kum dáj — kum dáj?* | *Saszprezecse zlot*. 'Mit viszel, mit viszel, mit viszel? | Vajat, vajat, vajat, vajat. | Hogy adod, hogy adod, hogy adod? | Tizenhat aranyért.' (Uo.; vö. Herman: i. h.; magyar fonetikával rögzített szöveg.)

Herman Ottó egy háromnyelvű békafelelgetőt is közöl: „Német békák: I. *Kum — kom — kum — kom!* II. *Wart — wart — wart!* Tót béka: *Čo že je toto, čo že je toto?* Magyar béka: *Adia terremtette, adia terremtette* [!]' '[Valaki] jön, jön, jön, jön! | Várj, várj, várj! | Ki lehet az, ki lehet az? | ...' (Ethn. 2: 327; vö. Herman: i. m. 423.)

A tücsök is örök kísérői a természet közelében élő embernek. Effélétet hallani bele a cirpelésükbe: *Gyűjts, gyűjts!* (BGy. 203, Margitta, Nagyvárád); *Nyáron gyűjts, | Télen fűts!* (uo., Örvénd); *Tűrj, tűrj, tűrj, | Asszony tűrj!* (uo., Bihar).

A költő biztatást vél hallani a tücsökszóban:

... Óh örök
dorbézolás istenei,
de jó rátok gondolnom és
emlékezetből hallani,

még egyszer, itthon, messziről
idehallani hangotok:
mert csak lehunyom a szemem,
és újra köztetek vagyok,

ott, lent, ahol a déli nyár
— mintha szomorúságomat
cáfolná — azt harsogja, hogy:
„Nincs igazad, nincs igazad”,

s félig már itthon is hiszem,
amit ti, tücskök, millió
boldog örült, hirdettek: azt,
hogy élni jó, hogy élni jó.

(Szabó Lőrinc: Dalmácia tücskeihez)

A tücsökzene azonban már átvezet a madárdalhoz.

(Folytatjuk.)

Rácz Endre

Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója
egy mai magyar szépprózai antológiában III.*

2.7. Jelöletlen, motiválatlan, explicit kép

A közepesen gyakori képfajták egyike, összességében a harmadik leggyakoribb típus: 16,20%-kal részesedik a korpusz teljes képanyagából. Az egyéni sorrendben Esterházy magasan, szinte irreálisan kiemelkedik 46,51(!)%-ával (a táblázatot l. a függelékben). Ennek oka: a „Csáth Géza fantasztikus élete” Csáth, az értelmező című kis fejezete (116) 35 ilyen képből áll (a szöveget és vázlatos elemzését az értelmezői metaforáknál találhatja meg az olvasó).

A képtípus két szerkezeti elemből tevődik össze: a tárgy és a kép nyelvi jeléből, melyek vagy szintagmát alkotnak, vagy csak lazábban kapcsolódnak egymáshoz. Az azonosításnak, összehasonlításnak nincs külön nyelvtani vagy szemantikai jelölője (a 7. típus nem tartalmaz modalizátort), s nincs kifejtve a két képelem társításának háttere, indoka (a motívum) sem. Azáltal, hogy ez a befogadó fantáziájára van bízva, ez a képtípus fokozhatja a művészi próza költőiségét (azért csak „-hatja”, mert a típus önmagában pusztán lehetőséget nyújt, a kép esztétikai hatékonyságát döntően az határozza meg, mivel és hogyan tölti ki az író az adott szerkezeti sémát). Mindenesetre az a tény, hogy ez a típus — Krúdy és az impresszionista költői próza kedvelt képtípusa! — ilyen jelentős arányban van képviselve egy mai magyar szépprózai korpuszban, arra vall, hogy újabb prózánk lirizálódását, líra és epika közeledését ezen az úton: egzakt stílusstatistikai mutatókkal is igazolni lehet.

Az ide tartozó képeket a hagyományos felosztás teljes metafora néven tartja számon. A teljes metaforának — ahogyan ezt a nyelvtani és képi determinációról szóló tanulmányomban részletesen is kifejtettem — nyelvtanilag négy fő megjelenési módja van: a birtokos jelzős, az értelmezői és az alany—állítmányi szó szerkezet, valamint az összetett szó, amely — Saussure nyomán — szintén tekinthető szintagmának (l. NyK. 1977: 179–81).

A feldolgozott korpuszban mind a négy fajta teljes metaforára találhatók adatok, természetesen nem egyenletes megoszlásban, de számszerű arányukat itt nem szükséges részletezni. Ehelyett az alábbiakban válogatott példák tükrében igyekszem bemutatni, hogyan használják (és mire használják) a mai magyar szerzők ezt a képtípust.

A birtokos szerkezetű teljes metaforában a tárgyi elemet mindig a birtokos jelző, a képit mindig a birtokszó nevezi meg: „Ne higgye, hogy nem volt meg bennem is *a kötelesség jégrianása*” (Mészöly 359). Előfordul, hogy több tárgynak van egy közös képe: „Nem gyakorolni akarok. Én egy életre ajánlom fel *arcunk és testünk gyakorlóterét*” (Cseres 52).

* A tanulmány I. és II. részét l. a Nyr. 1990. évi 1–2. és 3–4. számában.

A 20,68%-os eredményével (ami azt jelenti, hogy minden ötödik képe 7-es típusú) Esterházy mögött a második helyet elfoglaló Szentkuthy Miklós-nál különösen sűrűn tenyészik ez a fajta teljes metafora: „*Kérdéseim és kéte-lyeim mocsarában . . . találkoztam Lukianossal*” (540); „*Nihilista téboly-kéjenc lettem, ópium-gyönyör és vak desperáció vegyesházasságában*” (542). Ha a birtokos szerkezetű alapszóképhez más elemi képek is csatlakoznak, az így kialakuló komplex kép már-már barokkos zsúfoltságával hat: „nem leszünk többé *kérdések és ignoramusok tövisbokrai között vak csipkerózsikák*, hanem a meny-nyei mindentudás *liliomlelkes cognitio-, megismerés- és tudás-vendégei!*” (543).

A birtokos jelzős metaforát magában foglaló mondat állítmánya általában alkalmazkodik tartalmilag-szemantikailag a képi elemhez, a metaforikus birtokszóhoz. Az ilyen állítmányok nem önálló képzettársítást tükröznek, hanem a teljes metaforának a tartozékai, ezért, mint korábban is jeleztük, nem számítanak külön elemi képnek, ennél fogva komplex kép sem keletkezik (a példákban a metafora kurziválva, a hozzá igazodó állítmány ritkítva van): „[Rimapénteki Rimai Péntekh] Bab Bercibe eresztette *tekintete ful-lánkját*” (Lázár 267); „[A kérészek] *feltálatlák magukat a folyó asztalára*” (Lengyel 273); „Egy kérdés erejéig mégis áttörte *félénksége burkát*” (Grendel 132); „A baletteipós öreg hölgy, akár az ezredes, sosem hitte volna el, hogy *a remény körvonalai megkophatnak*” (Mészöly 367); „Indulása előtt az ezredes búcsúkötelességének is érezte, hogy *a remény kör-vonalait ezen a csatatéren is kipuhatolja*” (uo. 365).

Ha az állítmány nincs összhangban a metafora képi elemével, az egész mondatot a képzavar veszélye fenyegeti: „[Dukai Takách Judit] *megfé-nyesítette az öreg költőóriás . . . szomorkás őszi éveit a méltó szerelem aszújával*” (Simonffy 508). E másik mondatában viszont tökéletesen alkal-mazza Simonffy a birtokos jelzős teljes metaforát egy elvont szellemi tartalomnak, ill. folyamatnak a konkretizálására: „A felvilágosodás szellemét Luther követői hozták . . . , míg nem a Habsburg-katolicizmus *rendet nem vágott a magyar nemzeti öntudatra ébredés reformációval érlelt sarjújában*” (502). A nyelvi megoldás hibátlansága annak köszönhető, hogy a *rendet vág* állítmányi szintagma természetesen, szervesen kapcsolódik a *sarjú* (azaz: 'levágott, lekaszált növény tövéből ugyanazon évben újra nőtt hajtás'; ÉKsz.) képhez. Ez utóbbinak a jelzője, az *érlelt* is önálló elemi kép (4-es típusú metafora), ezért az idézett szövegrészlet egyetlen nagy komplex képnek minősíthető.

A birtokos jelzős teljes metafora képi eleméhez a mondatnak nemcsak az állítmánya, hanem egyéb mondatrésze is hozzáigazodhat, fokozva ezzel a szervesség érzetét: „*látta a komisszág és a káröröm szikráit kipattanni a tüdőbajos fiú tekintetéből*” (Grendel 136); „A lovasok a *földűt színpadán zajló jelenetet vették körbe*” (Lengyel 296); „Farkasszemet néztek, s így, *igézó szeme fonalán tartva a tétovázót, a leány elhanyatlott a gye-pen*” (Cseres 38); „a Mérleg nyelve cinikusan ide-oda táncolt, . . . mintha a világ-értelmetlenség *ringyójának pofájáról* nyalogatná le a festéket” (Szentkuthy 534); „[Burgenlandban] még régi az osztrák kedvesség, s nincs — mint Bécsben — a *napi világpolitika fából vaskarikájával körbedo-n-gázva*” (Simonffy 502; e példában a *körbedongázva* határozói igenév egy-üttal meg is újítja a *fából vaskarika* köznyelvi szólást).

A szó szorosabb értelmében vett *értelmezői* metafora két alkotó-része, a tárgyat és a képet jelölő nyelvi elem aránylag feszes szintaktikai füg-

gésben van egymástól, ugyanis szó szerkezetet — a hagyományos felfogás szerint alárendelőt, más, újabb vélemények szerint mellérendelőt — alkot.

E szintagmában a két képelemnek nincs megköve a sorrendje. Az egyik lehetőség az, hogy a kép áll elől értelmezett szóként, s ezt követi a „megfejtés”, a tárgyat feltáró értelmező: „A ló lábai előtt meghódított ország, a keszt-helyi dombok ölelésében a befagyott *Balaton* . . .” (Kőbányai 238). A másik változatban a tárgyi elem az értelmezett szó, amelynek metaforikus azonosító értelmezője van: „[Az egér] testében . . . megfeszültek a hajszálnyi *inak*, a hajszálnyi *rugók*” (Tolnai 608).

Esterházy novellájának már említett rövid fejezete (Csáth, az értelmező) csupa ilyen, tárgy—kép sorrendű értelmezői metaforából áll:

„Csáth, a lusta. Csáth, a *luxus*. Csáth, a *derengés*. Csáth, a *csönd*. Csáth, a *csömör* és Csáth, a *vágy*. Csáth, a *kisértet*. Csáth, a *lidérc*. Csáth, a *manóken*. Csáth, a *bábu*. Csáth, a *viaszfigura*. Csáth, a *terrorista*. Csáth, a *kamasz*. Csáth, a *peep-show* [’kukucsáló, panoráma’]. Csáth, a *mitosz*. Csáth, a *nagy Málnás* [vö. Alain-Fournier: *Le grand Meaulnes*]. Csáth, a *tivornya*. Csáth, a *halál székszeplije*. Csáth, a *metafora*. Csáth, a *csalás*. Csáth, a *felületkinzás*. Csáth, a *sorskoholmány*. Csáth, a *húsfestmény*. Csáth, a *kényszerleszállás*. Csáth, a *frankenstein*. Csáth, az *öndivatbemutató*. Csáth, az *ezüsfólia*. Csáth, a *búcsú*. Csáth, a *hajnal*. Csáth, a *véres gyöngyvirág*. Csáth, a *sárcsillag*. Csáth, a *dandy*. Csáth, az *élet hercege*. Csáth, az *esti*. Csáth, a *relikvia*. Csáth, a *halott* . . . Fut Bécs felé Jelasics, a gyáva” (116).

A fenti értelmezősorozat figyelmesebb átnézése nyomán a „csupa ilyen” kifejezés kétszeresen is helyesbítésre szorul:

1. a *Csáth* név első és utolsó értelmezője — bizonyára nem véletlenül — nem metaforikus (Cs., a *lusta*; Cs., a *halott*);

2. a monotonul sorjázó 35 értelmező között megbújik négy olyan is, amely eltérő szerkezetű, mert motívumot — mégpedig negatív, azaz „helyreigazító”, „pontosító” motívumot — is tartalmaz: „Csáth, az *élet hercege*”; „Csáth, a *halál székszeplije*”; „Csáth, a *sárcsillag*”; „Csáth, a *véres gyöngyvirág*”. E bővítések (*élet*, *halál*, *sár*-, *véres*) és alaptagjuk (a kép) között logikai-szemantikai ellentét feszül: a negatív motívum a tárgynak a szférájába kényszeríti vissza az abból már-már kiszakadni látszó képi elemet. Ezért e példák valójában nem is ide, hanem az előző, a 6-os típusba tartoznak.

Az értelmezői metafora oldottabb változatában a két képelem között nincs közvetlen szintagmatikus kapcsolat: egész tagmondatok ékelődnek közéjük, sőt az is előfordul, hogy a tárgyi és a képi elem külön mondatba kerül.

Itt is adva van az a két lehetőség, hogy a kép meg is előzheti, de követheti is tárgyát. Az alábbi két idézetben a képi elemet, a metaforikus jelölőt pillantjuk meg előbb, ezután közbevetés következik, majd lazán hozzátoldva az értelmezés, a képpel kifejezett, jellemzett tárgy: „ezek *roncsok*, amiket létre lehet hozni, az *írások*” (Tandori 551); „a nő már egy felnőtt férfi arcán látta . . . a visszatérő örök *vendéget*, kit fáradt beletörődéssel köszöntött: a *csömört*” (Esterházy 102).

Az ellenkező sorrendű példákban az író először „nevén nevezi” a szöveg tárgyi síkjához tartozó elem(ek)et, később pedig valamely értelmezőszerű képet társít hozzá(juk): „[*Csáth és Ferenc József*] Álltak egymással szemben, *birodalmak gazdái*” (Esterházy 111); „Gyermekekörében egy *harkályt* forrasztott így oda a fatörzshöz. . . az elegáns piros-fekete-fehérbe öltözött *áldozat* (*lakáj*) vagy *báli megbízott*?) bajtársias hűséggel azóta is ott kapaszkodik a mohos kéregbe” (Mészöly 352); „Anette . . . madárpuha-sággal tenyerembe

csúsztatta a Höchstädtnél behorpadt *dohányszelencét*. Ha nem hull le ez az ötödik *csillag*, lámpást kellett volna gyújtanunk” (uo. 361).

Több mozzanató komplex képekben a két jelentéssik elemei egészen össze is keveredhetnek, mert a két szféra: a „valóságos” és a „képletes” több ponton is érintkezik egymással, s végül teljesen egymásba olvad: „A pasi átkarolja a vállát. S a taxiba szállva is — kénytelen elengedni — rögtön visszafoglalja az ideiglenesen kiürített, de már bevett hadállást” (Kőbányai 238). Az író, mint láthattuk, következetesen végigviszi az *átkarolt váll — bevett hadállás* párhuzamot: *elengedi — ideiglenesen kiüríti; visszafoglalja* (értsd: újra átkarolja, most már a taxiban). Mindez az aprólékos műgond ez esetben az iróniának a szolgálatában áll, mert az akkurátusan, módszeresen „udvaroló” férfit az addigra már mindent eldöntő (és előre unó) nőnek a kiábrándult szemével láttatja.

A teljes metafora harmadik lehetséges megjelenési módja az *a l a n y — állít m á n y i* szó szerkezet (azonosító predikatív viszony): „A büfé Dante pokla” (Rákosi 486); „A Tejút hajnalhasadék” (Mészöly 371); „A Móricz Zsigmond körtér szeméből kihalászott gyászkoszorú” (Kőbányai 246). Következő példánkban a kép kissé messzebbre szakadt tárgyától, de az *ő* személyes névmás határozottan visszaül rá, jelezve a koreferenciát: „a *világító bogár*, amelyik a fásor lombsűrűjéből repült le az üszögös tűzrakás fölé, beleszédült a forróságba, s Te azt mondtad, most *ő is menyegzői pernye*, bármilyen pici is” (Mészöly 360–1).

Némelyik azonosítottnak három képe is van: „*Kútő volt az az asszony, orákulum és jóda*” (Nádas 394); „*Báb vagyok, kóc és fűrészpör*” (Esterházy 127; ez utóbbi példában a *kóc és fűrészpör* egyszersmind referenciális egyedítő színekdoché is a *báb*-hoz viszonyítva).

Van rá példa, hogy az elbeszélő nyomban tovább is szövi a predikatív metaforát: „a béke méz, *legyek lepik*” (Ördögh 467). Az elvont fogalmat konkretizáló *méz* kép (oly sűrű, aranyló, de talán émelyítő, ragacsos is ez a *béke*, mint a *méz*) a folytatásban a rá szálló *legyek* képzetét asszociálja, s ezzel a hangulatot az idilliből a groteszk felé tolja el.

A két explicit képelem közötti nyelvtani kötelék az *összetett szó* alakú teljes metaforákban a legszorosabb; ezekben valósul meg legteljesebben kép és tárgy azonosulása.

A metaforikus összetételeknek a két alkotóelem sorrendje szerint két válfaját lehet megkülönböztetni. Az egyik típusban a kép áll az első helyen, a tárgy a második: „Ezt a *nádszál-reménységét* abból is észlelhetjük, hogy a házat időnként kedves vendég fogadására alkalmassá tette” (Sütő 512–3); „*Örökmécses-Nagymamád* gyöngye levest készített neki” (uo. 516); „A férjemet is már csak ott simogattam meg a jégen. *Szőcskecombját*, homorú hasát, *harmonikabordáit*, csapzott halálverejtékes homlokát” (Tolnai 610).

Tulajdonképp ugyanilyen a felépítésük azoknak a főnévi minőségjelzős szerkezeteknek is, melyekben a főnévi jelző a kép, jelzett szava pedig a képpel jellemzett, minősített tárgy; csak annyi a különbség, hogy ezek még nem tapadtak össze összetett szóvá: „[A büntetéstől] megszabadult, *láng, láng, láng lelkek* közül sokan nem is igyekeztek . . . Velence . . . sápadtrózsa palotái felé” (Szentkuthy 538); „a tornyok nyílhegyei elérik a *gyöngyház ég* zománcát” (Mészöly 369); „Menj, te is zuhanyozz le! — veti oda a *sóbálvány pasinak*” (Kőbányai 241). A motívum mind a három idézett példában rejtve maradt, de odaérthető: *láng* [lobogású] *lelkek*, *gyöngyház* [csillogású] *ég*, *sóbálvány*

[mozdulatlanságú, meghökkentségű] pasi. E ritka képtípus tekinthető szinekdochénak is (konceptuális egyedítő szinekdoché: a tulajdonság hordozójának neve a tulajdonság neve helyett); ez esetben azonban a 4. típusba tartozna.

A metaforikus szóösszetétel másik sorrendi változatában a tárgyi elem az elő-, a képi pedig az utótag: „Süllyed, süllyed az obszcén feliratokkal, átlótt szívekkel, *rozsdá-fekélyekkel* borított cella” (Kőbányai 227); „Az albéretekben az ajtó mögött az öregasszony neszezése vagy a családi veszekedés, máshol a pasik és az anyjaik *alkalmazkodás-ketrecében*” (uo. 239); „Pipi akkor lerongyoltan került ide, pulykavörösre kopaszodott fejjel, és talán még valami szemérzékenységgel: az egyik *szemhely-mocsárban*, de ez a fény is hamar kihuny” (Tandori 573).

Az ilyen sorrendű összetett képeknek a szöveg folytonosságába való beépülését nemritkán az is segíti, hogy a mondat állítmánya vagy valamely más mondatrésze szemantikailag az összetétel utótagjához, a képi elemhez igazodik: „barna *fiú-hal* buk f e n c e z i k a langyos esőben” (Mészöly 371); „tündeznek elő a csillagok, s z ó r n i k e z d i *fénypermetét* a hold” (Ördögh 475); „Távol ázsiai csaták köve loccsan, s fodrok sora gyűrűzik az emberi *gén-tó színe*n” (Lengyel 281). A ritkítással kiemelt szavak nem tekinthetők önálló elemi képek, mivel jelenlétük az összetett szós teljes metaforának a függvénye (következésképp ezekben az esetekben komplex képről sem lehet beszélni).

Komplex képek azok a példák számítanak, melyekben az összetett szó alakú teljes metaforát további elemi képek hozzáadásával fejti ki az író: „százötven éve nem volt ilyen fiatal miniszterelnöke Franciaországnak. Rakétakarrier. Kilövőhely egy szuper nagypolgári család . . . , üzemanyagban nem volt hiány, a többlépcsős kapcsolatokban sem” (Rákossy 480). E komplex képben a köznyelvi ízű metaforikus szóösszetételhez (*rakétakarrier*) előbb alany–állítmányi teljes metafora (*kilövőhely* egy szuper nagypolgári család), majd két — egyaránt 4-es típusú — implicit kép csatlakozik (*üzemanyag*; *többlépcsős* kapcsolatok), s a négy elemi kép együttesen alkot koherens komplex képet.

2.8. Jelöletlen, motivált, implicit kép

A három igen ritka típus (2., 3., 8.) egyike, de közülük aránylag a leggyakoribb (egy híján 40 adat, 3,40%-os használati arány). Az ilyen szempontból is vizsgált tizenöt szerző közül csak négynél nem fordul elő egyáltalán, a többi tizenegyből tíznél egyenletesen kevés példával szerepel, míg egynél, Tolnai Ottónál meglepően sok (14) adatot találtam erre a ritka típusra. Ezzel ő magasan vezeti a százalékos arány szerinti rangsort (l. a függelék 11. táblázatát). Ennek az az oka, hogy elbeszélésének ilyen típusú kép, a *vakondbriliáns* az egyik képi vezérmotívuma.

A típus sajátosságát az adja meg, hogy se megnevezett tárgya, se modalizátora nincs, jelen van viszont benne a képzettársítás alapja, a közös jegy, amelynek alapján a képi elemet az itt ki nem fejtett, homályban hagyott tárgyra vonatkoztatjuk.

A 8-as típus legjellegzetesebb képcsoportját az ún. körülíró metaforák alkotják. Ezek abban különböznek a tulajdonképpeni körülírástól, hogy fő elemük (jelzett szavuk) átvitt értelmű, míg az igazi körülírásnak (pl. *az ezer tó országa* = Finnország) nincs átvitt értelmű tagja. A körülíró metafora tehát

két részből áll: a képes értelmű jelzett szóból és ennek jelzőjéből (a motívumból). Ez utóbbi a képnek és a kifejtetlen tárgynak valamely közös tulajdonságára utal: „tudtuk: *karcú fehér társainknak* [= a kérészeknek] az élet katedrálisában mi minden a mai nap” (Lengyel 273); „Esteledik. A mélyzöld dombokra, a falu fehér házacskáira ráhasaló *vörös korong* [= a nap] bevérzi, fölgyújtja a környéket” (Kőbányai 243); „Elébb szürkül, szétfüstölög az árnyék, s *fekete fátyolba* [= sötétségbe] bugyolálja a világot” (Ördögh 470).

Előfordult azonban a korpuszban egy olyan változat is, amely abban különbözik az előzőtől, hogy a motívumot tartalmazó minőség- vagy birtokos jelző szemantikailag nem egyeztethető össze jelzett szavával (a képpel), és így azt mintegy visszaköti, visszakapcsolja a kifejezendő (a rejtve maradt tárgy) jelentéskörébe. Erről a jelenségről „negatív motívum” néven már több ízben megemlékeztünk. Íme néhány példa ilyen negatív motívumú körülíró metaforákra: „Az orgonák májusi *lila-fehér robbanása* már levirágzott” (Simonffy 509); „Persze azért azt egy pillanatra sem felejtettem el, hogy *kék szemű tigrisek* nélkül ez aligha megy” (Rákossy 499); *Az élet hercege* (Esterházy 103; fejezetcím); „bárokba nem járt, hiszen *a lokálok állatfajai* mindenhol egyformák” (Bólya 16).

Van ennek a típusnak egy tömörebb változata is, melyet az jellemez, hogy benne a negatív motívum a képi elemmel nem szószerkezetet, hanem összetételt alkot: „a pincérek . . . ijedten ugrabugráltak a *vérszökökút* előtt” (Esterházy 95); „Ez a madárfejű agglegény . . . legkevésbé sem úgy gondolkodott, mint a politomán uracsok és *szabadságmanőkenek*” (Mészöly 377); „*Papundeklipiramis*, mondják [a felhalmozott papírhulladéokra]” (Tolnai 625).

Ilyen típusú kép Tolnai Ottó elbeszélésének vezérmotívuma, a *vakondbriliáns* (é. briliánsként csillogó vakondokürülék) is: „És elkezdtem gyűjteni. A *vakondbriliánst*. Azt hiszem, ha nem kezdtem volna el gyűjteni a *vakondbriliánst*, megőrültem volna” (616); „Telegyömöszöltem a zsebeimet narancs-selyemmel, és ha *vakondbriliánssra* bukkantam, villámgyorsan becsomagoltam, kebelembe rejtettem. Egy egész ridikül *vakondbriliánssal* érkeztem haza utoljára is” (uo.); „Lehet, hogy majd ezekbe a dobozokba fogom szétszortírozni a *vakondbriliánst*” (617); „Egy nagy bőrrönd selyempapírozt hoztam. . . Meg egy ridikül *vakondbriliánst*” (622). Ezekben a képekben a „visszajáról” motíváló összetételi előtag következetesen helyesbíti a képi elemet: 'briliáns, de a vakondé' (hogy ez miképpen illeszkedik a szöveg egészének képhálózatába, arról a III. részben, Tolnai művének funkcionális elemzésekor lesz szó).

3. Jelölt/jelöletlen, motivált/motiválatlan, explicit/implicit arány

A fenti tulajdonságú képek adatainak számát (az 1–8. típusban és összesítve), valamint százalékos arányukat a függelék 12. táblázata mutatja be. A Σ és a % oszlop értékei két soronként összeadva adják ki az 1148-at (ennyi kép van összesen a korpuszban), ill. a 100%-ot.

Azt vártam, hogy prózai anyagban a jelölt, a motivált és az explicit képek lesznek többségben. Ez a várákozás, mint a táblázatból is látható, szinte egyáltalán nem teljesült: a képek csaknem háromnegyede jelöletlen, több mint kétharmada motiválatlan; csak az explicit implicit párban kere-

kedett felül az elméletben „esélyesebb” képfajta, de ott is csak minimális mértékben (a képeknek kb. a fele volt explicit, fele implicit).

Ezeket az arányokat lényegében meghatározta a 4. sz. típus dominanciája: ezáltal kerültek jelentős túlsúlyba a jelöletlen és a motiválatlan képek, s ezt csak az explicit–implicit egybevetésben ellensúlyozta, hogy a másik három implicit képtípus (2., 3., 8.) egyaránt igen ritkának bizonyult.

Ezután az egyes szerzőknél néztem meg a jelölt/jelöletlen, motivált/motiválatlan, explicit/implicit képek százalékos megoszlását (itt is csak az összesen húsz adat fölötti tizenöt szerzőt vehettem figyelembe). Az egymást kizáró tulajdonságok alapján felállított rangsorok (13–14., 15–16., 17–18. táblázat) természetesen tükörképei egymásnak.

Milyen korrelációk fedezhetők fel az egyes képtulajdonságok, ill. az ilyen tulajdonságú képeket preferáló szerzők között?

Mindegyik tizenötös névsort négy másikkal érdemes egybevetni (az ötödik ugyanis a kizáróan ellentétes képtulajdonság alapján van felállítva, így ez a két sorrend valójában ugyanaz a sorrend, csak ellenkező irányból).

Ha azt vesszük szemügyre, hány azonos nevet találunk az egybevetett listák 1–5. helyezettjei között, a következő eredményt kapjuk:

Négy azonos név fedezhető fel a jelölt–motivált (Szentkuthy, Tolnai, Lengyel, Rákosy), a jelöletlen–implicit (Mándy, Ottlik, Bólya, Simonffy), a motivált–explicit (Szentkuthy, Lengyel, Tolnai, Kőbányai) és a motiválatlan–implicit (Ördögh, Mándy, Ottlik, Bólya) képek százalékos arányát feltüntető „rangsorok” első öt–öt helyén.

Három azonos név van a jelölt–explicit (Szentkuthy, Lengyel, Tolnai) és a jelöletlen–motiválatlan (Ottlik, Bólya, Mándy) listák élcsoportja között.

Végül pedig található egy azonos név (Esterházy) a jelöletlen–explicit párban is.

Úgy látszik tehát, hogy azok a szerzők, akik relatíve több jelölt (nyílt modalizátorú) képet használnak, jobban vonzódnak a motivált és az explicit típushoz is, illetve megfordítva: akiknek képanyagában nagyobb arányban van képviselve a jelöletlen típus, azoknál a motiválatlan és az implicit kép is sűrűbben fordul elő.

Jól mutatja ezt az összefüggést, hogy akkor is található három azonos név, ha a korrelációt nem két–két, hanem három–három tulajdonság között vizsgáljuk: a jelölt, a motivált és az explicit képek listájának (13., 15., 17. táblázat) első öt–öt helyén egyaránt ott van Szentkuthy, Tolnai és Lengyel, míg a jelöletlen–motiválatlan–implicit egybevetésben Bólya, Mándy és Ottlik a közös név (l. a 14., 16., 18. táblázat első helyeit).

Ennek alapján bizvást levonhatjuk azt a következtetést, hogy e három–három képtulajdonság között erős a korreláció. Ezt látszik igazolni az a statisztikai adat is, hogy az ebből a szempontból „egyenmű” 1. (jelölt, motivált, explicit) és 4. (jelöletlen, motiválatlan, implicit) típus együttesen 61,15%-át teszi ki a korpusz képanyagának, míg a többi hat, „vegyes” típusra csak 38,85% jut.

Ehhez képest atipikusnak minősíthető az előbbi összeállításban Esterházy nevével fémjelzett jelöletlen–explicit korreláció; itteni meglétének az a magyarázata, hogy a 7-es típusú (jelöletlen, egyszersmind explicit) képek Esterházy szövegében kiugróan nagy számban fordulnak elő, ahogyan erről korábban már volt is szó.

III.

A képek funkciójáról

1. E tanulmány fő törekvése, mint ezt már az I.1. pontban is jeleztem, az volt, hogy megállapítsa egy adott korpusz nyelvi képeinek mennyiségét (abszolút és relatív gyakorisági adatait), valamint bemutassa, azaz kvantitatív és kvalitatív oldalról is jellemezze azt a nyolc képtípust, melynek valamelyikébe nézetem szerint bármely elemi képet be lehet sorolni.

A kitűzött feladatnak az előző két részben, bízom benne, sikerült is eleget tenni. Úgy vélem azonban, nem zárhatom le ezt a fejtegetést anélkül, hogy legalább fel ne vetném azt a kérdést is: hogyan alkalmazzák a Körkép 88 szerzői a nyelvi képet?, illetőleg: mi a funkciója, a rendeltetése a képnek az antológia elbeszéléseiben?

Ha mind a huszonhét művet végig akarnám elemezni ebből a szempontból is, ez legalább ugyanakkora terjedelmet igényelne, mint amekkorát eddig a gyakorisági adatok megállapítására és a képtípusok jellemzésére fordítottam.

Annak érdekében, hogy ez a már amúgy is (túlságosan?) terjedelmes tanulmány ne nyúljon ilyen hosszúra, azt a megoldást választottam, hogy az antológia írásai közül csak annak a háromnak (Kőbányai, Mészöly és Tolnai elbeszélésének) a képeit vizsgálom funkció tekintetében is, amelyben a nyelvi képek abszolút és relatív gyakorisága egyaránt a legnagyobbnak bizonyult. Következésképp e III. rész nem egyenrangú társa az előző kettőnek, hanem csupán kitekintés egy újabb, talán még vonzóbb kutatási területre.

2. Kőbányai János El című novellájában feltűnően sok a nyelvi kép: a 25 oldal terjedelmű írás összesen 130 elemi képet tartalmaz, vagyis egy oldalra átlagosan 5,2 jut belőlük.

E képek többségének nincs strukturális jelentősége, mert funkciója kimerül a szemléltetésben és/vagy a hangulati motivációban, sőt olykor a pusztá díszítésben. A gazdag képanyag ilyenformán megmarad a külső forma szintjén, nem válik belső formai tényezővé, fókusszá. Más szóval: nem szerves (kihagyhatatlan), hanem járulékos, vagylagos része a műalkotásnak.

Nyomban le kell szögezmem, hogy a fenti kijelentés éppoly kevésbé tartalmaz értéktételeket, mint a képek sűrűségének vagy ritkaságának megállapítása (vö. I.4. pont). Mindössze arról van szó, hogy ennek a szövegnek — nagy mennyiségük és formai változatosságuk ellenére — nem a képek a szervezői, hanem egyéb tényezők.

Az elbeszélés rendező elve a belső (tudati) és a külső (esemény-) sík váltakozása. A cselekmény mindvégig két párhuzamos síkon zajlik: a hősnő belső világában (azt tervezgeti, hogyan kezd új, értelmesebb életet egy Balatonfelvidéki faluban) és a pesti éjszakában (ahol eközben, szinte mellékesen, alkalmi szeretője lesz egy válófélben levő férfinak). A két sík között nincsenek, mert nem is lehetnek, kapcsolódási pontok, sőt az író épp ellentétességükre, ábránd és való, reális és ideális kibékíthetetlen ellentmondására építi fel a novellát.

Ennek ellenére a képeknek se gyakorisága, se jellege nem függ ettől a váltakozástól; nem érezzük, hogy több (kevesebb) vagy más kép jelenik meg a szövegben aszerint, hogy a külső vagy a belső szférában mozgunk-e. A nagyszámú kép megőrzi elkülönültségét, nem szerveződik motivikus háló-

zattá. Kivételként a *parázs-szegyengömbök* metaforát említhetem, amely továbbbszóve és variálva végigvonul az elbeszélés utolsó egynegyedén. A főszereplő lelkét *parázként égeti a szegyen*, nem a futó kaland miatt persze, csak amiatt, hogy a végén kivett egy ötszázast a férfi pénztárcájából. A motívumként ismétlődő képek sorozata elmélyíti és meg is újítja a banális-szenzimentális köznyelvi toposzt (a *motívum* műszót itt abban az értelemben használom, amelyet Bernáth Árpád és munkatársai tulajdonítottak neki a hetvenes évek elején publikált elemzéseikben; vö.: Bernáth Á.: ItK. 1970: 213—21; uő: Formateremtő elvek a költői alkotásban 439—68; Csúri K.: A novella-elemzés új módszerei 77—83):

„Zúgó fejében táncoló-égő *parázs-szegyengömbök* labdázna” (246); „Az éjjeli vilamoskocsin szerencsére egyedül utazik. Egy szempár sem vádolja lopással, de a *parázs-gömbök* még jobban *égetnek* a koponyájában, fojtogatóan lepréslődnek a torkán át a gyomrába, *felperzselik* az egész bensejét, behatolnak az ereibe, s mintha ott benzin keringene, *lángra lobbantják* a véredényrendszerét, szertesztét viszik a *szegyentüzet* valamennyi porcikájába” (uo.); „Kinyitja a kaput. Végre a liftben. Hogyan jutott ide? A *zsaráttnok-labdacsok kiégették* minden képet” (uo.); „Tölt. Iszik. Tölt. Iszik. Tölt. Iszik. A *tűzgömbök* okozta *lángolást* sisteregve *oltja el* az ital” (247); „Erre a papírmásé épületre [ti. az elképzelt Balaton-parti házra] pattognak rá a *tűzgömböckék*, és *fölgynítják* azt” (250); „Megrázkódtatja a zokogás, újabb és újabb *kormos gömböcöket* öklendezik föl, amelyek elbucskáznak, s könny alakjában távoznak a szeméből” (251).

A sok pazar nyelvi ötlet közepette azonban olykor némi túlfeszítettség, túlírtásigot is tapasztalunk. A „stíliromantikus” írásmódnak megvan az a veszélye, hogy egy idő után kifárasztja, sőt ellenállásra ingerli az olvasót. Távol áll tőlem, hogy e tanulmányban kritikusként lépjek fel, vagy tanácsokat osztogassak, de Kőbányainak további műveiben meg kellene kissé zaboláznia képalkotási szenvedélyét, mert különben az állandó nyelvi tobzódás végeredményben egyhangúvá teheti írásait.

3. A képgyakorisági lista „élcsoportjának” másik két tagjánál: Mészöly Miklósnál és Tolnai Ottónál viszont nem egyszerűen sok a kép, hanem úgy érezzük, a struktúrát is nagymértékben ezek határozzák meg. Tehát a képnek önálló stílusesszköz mivoltán túlmutató, formateremtő funkciója is van.

Mészöly elbeszélésének, a Sutting ezredes tündöklésének bizonyára egyik fő rendező elve a képiség, képletesség. Sutting ezredes, a forradalmat mérnöki pontossággal „megépíteni” igyekvő titokzatos utazó mindvégig *v i r á g n y e l v e n* beszél a talán ettől is megbűvölt Privorszky Crescence „nemes úrhölgyhöz”:

„Pan Skirecki mindig időben fogja értesíteni, ha *zivatar várható*, . . . Csak egyetlen kézre lehet utolsó csókot adni — ne legyen hát kétség, ha a fasorban *sél fúj*, és a holdat *felhő takarja*” (358); „A holnapi tisztaságnak is *véres a talpa*, s ezt vegye úgy, hogy *zápor mossa kékre az eget*” (360); „Rejtjelesen mondhatom csak, hogy mifelénk délen a *gyümölcs erőben van*. . . . A *levegő*, azt mondják, *érezhetően súlyosabb lett* a déli megyékben, mintha a szél folyton sűrítene és nem engedné ingyen szétszéledni” (uo.); „Higgyen nekem, a forradalom *lecsapolja a délibábokat*, és tűzokádóba veti a tiltó parancsok postáját” (370); „mi akkor tűzzük ki a *piros rózsát*, mikor a legszebb *harmat* csillog rajta” (378).

A „rejtjelességre”, mint láthattuk, olykor külön is felhívja Crescence (és így az olvasó) figyelmét, úgyszólván metanyelvi kommentár gyanánt:

„*Rejtjelesen* mondhatom csak” (360), de már előbb is: „Csak *rejtjelesen* mondom ezt, drága Crescence” (357).

Van ebben az áttételes közlésmódban egy csipetnyi szerepjátzás is, hiszen a rébuszokban való megnyilatkozásra nemcsak az óvatosság kötelezi a hőst, hanem a titkos forradalomszervező választott szerepe is. Ez a körülmény lehetőfinom (ön)íroniába burkolja az ezredes alakját, ide értve különös beszédmódját is.

Növeli az elbeszélés képeinek számát Sutting ezredesnek az a szokása is, hogy szívesen fejezi ki magát *s z e n t e n c i á* val, azaz valamely általános igazságot vagy erkölcsi jellegű tételt képszerű alakban megfogalmazó bölcs mondással, aranymondással (vö.: Bakos: IdSzKSz. 800; KMRet. 188). Már a virágnyelven szóló mondatokban is voltak ilyen szentenciózus részletek: „Csak egyetlen kézre lehet utolsó csókot adni” (358); „A holnapi tisztaságnak is véres a talpa” (360). A közmondás-, ill. szólásszerű fiktív velős mondások ugyanolyan kettős fénytörésben mutatják a forradalmár gavallért (vagy gavallér-forradalmárt?), mint a virágnyelv, hiszen az ironia sem esik meszebbre a nosztalgától, mint a banalitás az evidenciától:

„Holdvilágon nem sül cipó, de a jó gazda akkor dagaszt — mondta az ezredes a beavatottak cinkosságával” (378); „Öreg fán szívósabbak a rügyek” (377); „a sors nem kérdezősködik” (383); „A mi forradalmunk természetes és büszke, mint a párizsi lovas koldus” (368—9); „Esti harmat nem látszik a fűvön, a szerelem mégis abban fürdik” (369); „a szerelem mindent egyenlővé tesz, és ibolyákra öntött friss tejben mosakszik” (uo.); „Az ország is szennyest vált csak, ha a szerelem hazug” (370); „A törvény csak maga ugat, de még a verebek is együtt énekelnek” (uo.); „A forradalom nem csábos kőnc, amit csak úgy virtuososan el lehet rabolni. Ellenkezőleg, a forradalmat meg kell építeni” (378).

A képletes-szentenciózus beszédmód közegében természetes jelenséggé bukkan fel (s egyúttal a múlt század közepi atmoszférát is erősíti) az *a l l e g o r i a*. Az a két allegorikus képegyüttes azonban, melyet az alábbiakban idézni fogok, nem csupán stíluseszköz, nyelvi díszítmény, hanem ezenfelül olyan komplex jel, amely a műalkotás legtitkosabb — egyszersmind legnyilvánvalóbb — üzenetét hordozza:

„Az erdő nyiladékan kilép a *szarvas*, a havas tájban megpillantja az egyetlen érte virrasztó *ablakot*, és elindul feléje. Ezeknek a magányosan világító ablakoknak nincs befejezhető regénye. A forradalom lappangva érik, drága Crescence. A szarvas körbejárja a házat, de még nem találja alkalmasnak a percet, hogy agancsával megkoccintsa az ablaküveget, a hátsó kertben csinál magának kotorékot, és ott éjszakázik. A behavazott fákon *átüt a zöld levél*, a mókusszem résében *gerezdjére törik az őszi dió*. Ez a jövő, drága Crescence, csak helyesen kell értékelni a megtévesztő jelenségeket” (357—8); „Felületesen azt lehetett hinni, hogy egyoldalúan és kizárólag Strabónnal ért egyet, aki szerint sikerrel csak az *vadászhat*, aki mindenki másnál jobban ismeri az *erdő* tulajdonságait és kiterjedését. Vagyis mély ösztönösséggel érzi a határokat, melyek között az ő vadászata nem csupán gazdag *zsákmányt* ígér, hanem a zsákmány meg is szentelődik, és semmilyen másikkal nem téveszthető össze” (373).

Némelyik allegorikus képelem motívumként ismétlődik, és ezáltal előbb kontextuális, majd sajátosan egyedi, ún. írói jelentésre tesz szert (vö.: NyK. 1974: 193; Nyr. 1977: 439—41): „Távol *gordonka* szól, erről ne feledkezzen

meg. A réteken meghasadnak a tavaszi jégvártyák, és ennek zenéje van. Gondoljon a megismételhetetlen virágokra, melyek képesek rá, hogy szírmukat ne hajlítsák szét addig, amíg az erdő nyiladékában vadorzó rak tüzet” (358); „Nincs messze a cél. Ha *az a tavasz* [az író kiemelése K. G.] elkövetkezik, a madár lugasos fészekbe költethet, . . . A Kamarilla rókái, kihizlalt gorillái mentik az irhájukat, a véres kürtöket *gordonkára* cserélik le. Crescence, ne sírjon . . .” (362—3); „A hóesés nem lankadt, távol *gordonka* szólt” (370).

Mészölynek ezeket az ismétlődő motívumait Balassa Péter a Film-ről írott alapos tanulmányában „motivikus rímek”-nek nevezi (Észjárások és formák 41), s valóban ugyanúgy, ahogy a rímelő szavak fölerősítik egymás tartalmát, stílushatását, úgy sokszorozódik meg ezeknek a vissza-visszatérő képeknek az energiája is. De az ismétlődés keltette változás nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi is. Az allegorikus képmozzanatoknak annyira feldúsulhat a képzettartalmuk, hogy végül semmiféle körülhatárolható jelentést sem hámozhatunk ki belőlük: az allegória észrevétlen átlényegült szimbó-lummá (az allegorikus és a szimbolikus ábrázolásmód különbségéről vö. Lukács: Az esztétikum sajátossága 2: 675—719). Az előbbi *gordonka*-képeket még „lefordíthatnánk”, ha akarnánk, fogalmi nyelvre. De megtehetnénk-e ugyanezt az esztétikum szétrombolásának kockázata nélkül a Sutting ezredes . . . talán legkölteibb szimbólumsorozatával, a *hét hullócsillag* képeivel is? Én nem vállalkozom erre a műveletre, csak bemutatom az egymásra rímelő, egymás hatását felfokozó mondatokat:

„Valójában *hét csillag* hullott le abban a pár hétben, amit a fölkelés leveréséig együtt tölthettünk” (359); „a fekete hátast választottam, amelyik elsőnek dobokolt fei, mikor az istállóba először bevezették, és a válladat végignyalta. *Az első csillag* ekkor hullott le a hét közül” (360); „Másodikként a *világító bogár*, amelyik a fasor lombosúdjából repült le az üszögös tűzrakás fölé, beleszádult a forróságba, s Te azt mondtad, most ő is menyegzői pernye, bármilyen piei is” (360—1); „A tavaknál kendőbe fogtál egy napkárászt, morzsát tettél a szájába, és visszaengedted a vízbe — s valamiképpen ez is *csillaghullás* volt” (361); „Egyszer egy egész éjszaka néztelek csak, . . . Ez volt a *negyedik csillag*” (uo.); „Anette . . . madárpuha-sággal tenyerembe csúsztatta a Höchstädtnél behorpadt dohányszelencét. Ha nem hull le ez az *ötödik csillag*, lámpást kellett volna gyújtanunk” (uo.); „Már közös halottaink is vannak, Drágám, miért panaszkodjunk a kurta napok örökkévalóságára? *Csillag* ez is, amelyik zuhanva világít. A szép *hatodik* . . .” (361—2); „A sárga mellény, az útravalónak szánt *csillag*, a zsák tetején világított” (371).

A *hullócsillag*-szimbolika szemléleti hátterét, az asszociációsor kiindulópontját csak jóval később fedi fel ez a látszólag mellékesen odavetett megjegyzés: „Crescence batisztsálgán *hét szétszórt flitterpötytyőcske* csillogott” (383). A *hullócsillag* (angolul: *shooting star*) egyúttal a főszereplőnek a nevére is utal. A Sutting egyébként is nyilvánvalóan *b e s z é l ő n é v* (s mint ilyen, ugyanúgy a múlt századi irodalom stílusvilágát idézi, ahogy a virágnyelv, a szentenciózusság vagy az allegorikus kifejezésmód). Ezt látszik igazolni, hogy az angol *shooting* főnévnek egy kivételével mindegyik jelentése testet ölt az elbeszélés valamelyik részletében. Az Ország-h-féle angol—magyar kéziszótár szerint haladva:

‘(agyon)lövés’: az ezredestől jóformán azt tudjuk meg először, hogy kiváló céllövő (352); a bogyiszlói vendégfogadóban az asztal mellől „mesteri pontossággal” lő le egy karóra akasztott fazekat, s ez eszébe juttatja, hogy

gyermekkorában ugyanígy „forrasztott oda” egy harkályt a fatörzshöz (az állatok „mártíriuma”: megkínzásuk és/vagy megölésük rendszeresen ismétlődő mozzanat Mészölynél, l. Magasiskola, Jelentés öt egérről, Film; ez utóbbinak ilyen jeleneteiről és azok motivikus-szimbolikus funkciójáról vö. Balassa i. m. 37–69);

‘vadászat, vadászterület’: idéztük már azt az allegorikus komplex képet (373), amely az ezredes vállalkozását (és közvetve általában az emberi törekvéseket) a *vadászat* — *erdő* — *zsákmány* jelkészletével szemlélteti;

‘átkelés folyó zúgóján’: „A Sión ladikon kelt át. A lova mellette úszott, nyerítve rúgta ki az iszapos partra, duzzadó nyakívéről síkosan csúszott le az átnedvesedett fény” (382);

‘szökellés, ugrás, száguлдás’/‘szökellő, ugró, száguлдó’: a főszereplő beszáguлдozza fél Európát, nyugtalanul keresi a forradalmi cselekvés lehetőségét, ám végül mindig kívül marad az eseményeken, mert visszariad az öldökléstől; ide kapcsolódik nyelviileg a ‘hullócsillag’ értelem is;

‘rügyezés’: „Öreg fán szívósabbak a rügyek” (377).

A *shooting* > *Sutting* beszélő név egyetlen olyan jelentése, amely közvetlenül nem jelenik meg a szövegben, a ‘filmfelvétel’. Ez ugyanis anakronizmus lenne, s ettől Mészöly ebben a művében gondosan tartózkodik. A ‘filmezés’ jelentésmozzanata ennek ellenére mindvégig jelen van, hiszen itt éppen *Sutting* ezredes „a filmkamera objektívje” (hasonlóan a Film narrátorához vagy a Pontos történetek... hősnőjéhez), akinek figyelő szeme igyekszik mindent rögzíteni és elraktározni, jobb időkre.

Nemcsak (jel)képek, motívumok ismétlődnek az elbeszélés szövegében, hanem egész mondatok is, szóról szóra azonos vagy kissé módosított formában, néha elég nagy (10–20 oldalas) távolságból is felelgetve egymásnak. Közöttük éppúgy vannak nyelvi képet tartalmazók, mint nem képszerűek. A párhuzamos szöveghelyekre felfigyelő olvasó óhatatlanul többletjelentést tulajdonít ezeknek a közléseknek, pl. annak, hogy a Lemberg környéki romtemplomból ugyanúgy nő ki az ecetfa (363), mint a bogyiszlói ravatalozó kőkerítéséből (381). A szimbolikus tartalom felfejtését egy harmadik, a kettő között mintegy feleúton álló kijelentés is segíti, amely — zenei analógiával élve — variációként köti össze a témát és a visszatérést: „A hársfa a templomból is kinő” (369). Crescencéről háromszor jegyzi fel a szöveg: *részút hevert a brokáton* (361, 368, 371); olyanszerű eufemisztikus metonímiája ez itt a szeretkezésnek, mint a nevezetes prousti „katlélázás”. A 360. és a 365. lapon — egy birtokos névmásnyi különbséggel — kétszer is olvashatjuk ugyanazt a francia mondatot: „Le jour n’est pas levé, (ma) chère Crescence”, vagyis: „A nap (még) nem kelt föl, drága Crescence(-om)”, amit ebben a szöveggörnyezetben nyilván allegorikusan kell értelmeznünk, ti. hogy a *forradalom napja* nem kelt még fel. Ugyancsak kétszer fordul elő (azonos szöveggel) ez a szentencia: „A célt szeretni kell, Crescence” (366, 378). A legtöbbször, összesen kilencszer (!) ez a mondat tér vissza: „A gyermekkor elmúlt” (352; megismételve: 356, 358, 361, 373, 374, 376, 379, 381, 383). A lapszámokból látható, hogy e fokozatosan vezérmotívummá rangosodó kijelentés elejétől végéig végigkíséri az elbeszélést, bár nem egészen egyenletes ritmusban, mert a vége felé valamivel sűrűbben szerepel. Talán arra figyelmeztet, hogy ezen a tájon nem lehet többé gyermek módjára, vagyis őszintén, nem rejtőzködve, a maga naiv közvetlenségében, reflektálatlanságában élni meg az életet, hanem mindenkinek „fel kell végre nőnie”, hogy betölthesse küldetését.

Akár megfelel a fenti értelmezés az író szándékának, akár nem, az bizonyos, hogy az ilyen kulcsmondatok is szervezik a szöveg struktúráját azáltal, hogy bizonyosfajta „térbeliséget” kölcsönöznek neki.

Jeleztem már, hogy Sutting ezredes heroikus fontoskodására az én olvasatom szerint itt-ott ironia is vetül, pl. amikor „a legnagyobb részletességgel kidolgozott terveket” ismerteti a leMBERGI galambpostától a pest-budai Kemnitzér kávéház márvány asztallapja alá rejtett kémjelentésekig (362), vagy amikor „a fakutyázók közé vegyülve” tervezi átjuttatni a röplapokat a befagyott Dunán (378); ilyen a végkicsengése is a történetnek: az ezredes nem tudja kipróbálni a nagy fejű szögekkel való rejtjelezés ötletét, mert az ehhez kellő „szegzárdi” diófa tuskónak nyoma veszett; az ő emlékezetében még ott áll a városka egyik terén a puszpángbokrok mellett, de a megkérdezett helybeliek már híret sem hallották (382–4).

Az ironikus távolságtartás („elidegenítés”-nek azért nem mondanám) abban is megnyilvánul, hogy helyenként műtszázadiasan patetikus, modoros képeket ad hősének szájába az író: „Ők is úgy fognak visszaemlékezni rá, mint a *legszebb emlékek csarnokára*, és ráismernek a rokon lábnyomokra” (363); „Itt háromszáz posztónadrágos, letépett ingű árnyék követte, akiket *a hajnali harmat csókolt meg utoljára*, és nem érhették meg *a győztes forradalom menyegzőjét*” (366); „Mindenkinek alszik egy-két századot, hogy *az örökkévalóság beleférhessen egy gyűűfoglalatba*” (370). A stílári ironiának ezek a villanásai azonban nem válnak meghatározóvá, mert nem az a céljuk, hogy nevetségessé tegyék a főszereplőt, hanem csupán esendőségére utalnak.

A másik szélsőséget, amely felé a novella képhasználata kilendül, azok a szürrealisztikus metaforazuhatagok képviselik, amelyek az ezredes és Crescence utolsó szerelmi együttlétének izgatottságát, már-már önkívületi állapotát vannak hivatva érzékeltetni: „Fehér halak cikáztak fekete tóban, virágból kelő madár bukott le, az ablakból vak ember nézett ki, és kard volt a villámhárító” (370); „A kék Úristenre! — nem fénylő tűz ez, hanem látható sötétség, érezhető árnyék, . . . Hulló hangpehely és eszeveszett zene, bánat töredelmei” (uo.); „levelet kaptunk a holdból, virradj már, írják, ezt a lovat nektek kell meghódítani, te szép gyerekforrás, barna fiú-hal bukfencezik a langyos esőben, éjjel lehulló ikrákká osztódott pillantás” (371). Ezek a képek a huszadik századi lírának az eszköztárából valók; sehol másutt nem találkozunk ilyenekkel a műben, csak itt, ahol egy pillanatra a tudat alatti mélyrétegek is megbolydulnak.

4. Tolnai Ottó Briliáns című elbeszélésének egy reciprok kép, a spárga → gyertya, ill. gyertya → spárga összehasonlítás, majd azonosítás jelöli ki a keretét. Az első mondat („Nem, nem akarom meggyújtani”; 595) elhangzásakor a történetet egyes szám első személyben elmondó főszereplő, a megtévelyodott bácskai spárgaszedő asszony már kezében tartja azt a gyertyát, amelyet befejezésül mégiscsak meggyújt majd, magára gyújtva ezzel a kályhájában eszelős buzgalommal felhalmozott papírhulladékot. E két, időben igen közeli cselekvés, a gyertya kézbe vétele és meggyújtása között feszül ki a szabadasszociációs visszaemlékezés íve; ebbe a különleges, halál előtti pillanatba sűrűsödik bele az asszony egész élettörténete, sőt szüleié, nagyszüleié is.

A spárga azért meghatározó motívuma az elbeszélésnek, mert a főszereplő vendégmunkásként éveken át spárgát szedett Németországban, és egy kicsit ebbe is örült bele. A második bekezdésben a spárgahajtás alakját azzal szemlélteti, hogy a kezében tartott gyertyához hasonlítja, majd rögvést azonosítja

is vele: „[A spárga] Pontosan ilyen, mint ez a gyertyaszál. Egy szörnyű viaszcsíra” (595). Az utóbbi képet, a metaforát, az analógia felismerésének gyerekes örömevel pár soron belül még kétszer megismétli: „a spárga szörnyű viaszcsíra” (uo.); „Szóval: szörnyű, már-már karvastagságú viaszcsíra” (uo.).

A spárga → gyertya képzettársítás az elbeszélés közepe tájt bukkan fel ismét, ebben a több mozzanatú hasonlatban: „[A naccságák] Nem tudják így, gyöngéden kiemelni [a spárgát]. Így, pontosan így, mint ahogy a szentképeken tartják, emelik átlósan a gyertyaszálat az angyalok” (612).

A következő megjelenéskor ellenkezőjére fordul a hasonlítás iránya (ekkor már a *gyertya* a konkrét, a cselekmény szintjén levő elem, amelyet a *spárga* képe érzékeltet): „Csak én nem égetek állandóan gyertyát. Én csak sírok. Ezt az egy szálat magamnak tartogatom. [Bekezdes.] Pontosan olyan, mint a spárga” (619).

Végül pedig az utolsó oldalon a két motívum teljes metaforává olvad össze; meggyullad a gyertya, „ez a szörnyű viaszcsíra” (628), és a megőrült asszony nem győzi tovább szedni az égő gyertyaszálakat: „Egész éjszaka szedtem a csirágot. Égő gyertyaszálakat szedtem a buckákból. Égő gyertyaszálakat szedek. Égő gyertyaszálakat. . . Nem győzöm, nem győzöm” (uo.).

A spárga—gyertya megfelelés által keretbe foglalt elbeszélésnek azonban mégsem ez a nyelvi kép a fókusza, súlypontja, hanem egy másik motívum, amelyet már a cím, a *Briliáns* is előlegez.

A *briliáns*-kép aránylag későn, kb. a szöveg kétharmadánál tűnik fel. Az agyondolgoztatott vendégmunkások minden apróságnak megőrülnek, ami egy kis változatosságot hoz egyhangú robotjukba. Ezért kezdik figyelni a spárgaföldet keresztül-kasul fúró vakondokat is: „A gazdától hallottuk először, hogy a vakond eszi a szentjánosbogarat. Egyszer aztán megvizsgáltam a vakond ürülékét. Mert, mondtam, kell valamit csinálni, valami mást, kell valami másra gondolni munka közben, mert különben eldobja a kést az ember, és üvöltve rohan a ködös, sötét német hegyek irányába. Megvizsgáltam. És tényleg világított! Olyan volt, mint a drágakő. A vakond ürüléke olyan, mint a drágakő. Mint a briliáns” (615).

A hasonlat már a következő mondatban metaforává tömörül: „Ürüléke *briliáns*” (616, egymás után kétszer), annak jelzéséül is, hogy a zaklatott idegzetű hősnő a kelleténél komolyabban veszi a tréfás összehasonlítást, azaz kezdi azonosítani a vakondürüléket a drágakővel. Ennek megfelelően a teljes metaforát előbb motivált egyszerű metafora követi: „És elkezdtem gyűjteni. A *vakondbriliánst*. Azt hiszem, ha nem kezdtem volna el gyűjteni a *vakondbriliánst*, megőrültem volna” (616), majd ezt is felváltja a teljes azonosítást-azonosulást kifejező motiválatlan egyszerű metafora: „Csak ezt hoztam [ti. ezt az egy szál gyertyát]. Meg a *briliánst*” (620); „Ez a sámlí az én örökségem. Vagyonom. Meg ez a tömérdek papundekli. Meg hát a *briliáns*” (uo.); „A vakondok is mind felfúrnak majd. És állnak vakon a napon, mellő lábuk között *briliánst* emelve felém” (626). Azáltal, hogy a képek egymásutánja az explicit-től az implicit, a motiválttól a motiválatlan, a jelölttől a jelöletlen típus felé halad, szinte lépésről lépésre követhetjük a főszereplő megháborodásának folyamatát.

E bizarr motívum azért válhatott az elbeszélés formateremtő elvévé, mert felbukkanása és elhatalmasodása kellően elő volt készítve. A narrátor-hősnő ugyanis kezdettől fogva különleges érdeklődést tanúsít az erős fényhatások, a forrón izzó vagy fagyosan csillogó jelenségek iránt:

„[A lábatlan koldus sámlija] Fényes volt, akár egy *kristályzsámoly*” (599); „A homokbuckák között hajlongva állandóan azokról a sámlikról meséltünk. Azokról a *kristályzsámolyokról* álmodoztunk” (uo.); „úgy csillogott az állat szőre, mint a *gyémánt*. . . [Apám] Állt a ló mellett. A *gyémántkanca* mellett. . . A kancát is elvezették. A *gyémántkancát* is” (601); „A kötőfék, amelyikkel édesapám a *gyémántkancán* felkötötte magát, ott volt a sámlí alatt” (607); „A varjak *gyémántkéken* csillogtak” (604); „Izzott a határ. *Parázslott* a hó. Egy nagy *kristály* volt a világ. Egy nagy tiszta *kristály*” (uo.); „Pontosan úgy *izzott* a kemence boltja, mint kint az ég” (607); „Arra gondoltam, a szép-írásfüzetbe bele kellene írnom, szépen bele kellene firkálnom azt a gyönyörű napot. . . . Azt a *gyémánttá fagyott* nagy madarat. A varjút. . . . Az ég meg a kemence *égő boltját*. És azt, hogy aztán hogyan meszelte át valaki az udvart kátránnyal” (uo.); „éppen a *gyémántbundás* állatkának [= a vakondnak] . . . hála, túl lehet élni, valahogy túl lehet élni” (615); „Hogy ez a kamra mégse piszkolódtott el, az azért van, mert a temérdek papír, papundekli mindent *fényesre* csiszol. Azért *csillog* itt minden. [Bekezdés.] Mint a csont. Mint a *briliáns*” (622); „Ezt a gyertyát magamnak gyűjtöm. Ha elég, majd ég szépen tovább a papír, a papundekli. . . . És olyan lesz ismét a világ, mint a *kristály*” (625).

A következőket ismétlődő fény-motívumok a szövegben előrehaladva fokozatosan homogén jelentéssíkba (izotópiába) rendeződnek, amely asszociáció- (s ennél fogva: szöveg-) szervező tényezővé izmosodik. Az 'izzás' → 'fagy' → 'jég' → 'kristály' → 'gyémánt' → 'briliáns' motívumsor nyílegyenesen vezet az elbeszélés kulcsképe, a *briliáns*, vagyis a minden evilági hasznosságtól megszabadított, szintiszta esztétikumnak — és egyúttal a megörülésnek — a szimbóluma felé.

Kemény Gábor

F Ü G G E L É K

10.

7. típus

1. Esterházy	46,51
2. Szentkuthy	20,68
3. Kőbányai	19,23
4. Sütő	16,00
5. Lengyel	15,87
6. Mészöly	15,57
7. Simonffy	14,28
8. Rákosy	13,33
9. Bólya	12,50
Tolnai	12,50
11. Grendel	11,11
12. Tandori	9,375
13. Ördögh	4,49
14. Mándy	0,00
Ottlik	0,00

11.

8. típus

1. Tolnai	10,29
2. Rákosy	6,66
3. Bólya	6,25
4. Simonffy	5,71
5. Ördögh	4,49
6. Tandori	3,125
7. Esterházy	3,10
8. Kőbányai	2,31
9. Mándy	1,89
10. Lengyel	1,59
11. Mészöly	1,41
12. Grendel	0,00
Ottlik	0,00
Sütő	0,00
Szentkuthy	0,00

12.

Jelölt/jelöletlen, motivált/motiválatlan, explicit/implicit képek száma és %-os aránya

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Σ	%
Jelölt	209	12	24		85				330	28,75
Jelöletlen				493		100	186	39	818	71,25
Motivált	209	12				100		39	360	31,36
Motiválatlan			24	493	85		186		788	68,64
Explicit	209				85	100	186		580	50,52
Implicit		12	24	493				39	568	49,48

13.

Jelölt képek %-os aránya az egyes szerzőknél

1. Tandori	53,125
2. Szentkuthy	48,28
3. Tolnai	43,38
4. Lengyel	39,68
5. Rákossy	36,66
6. Grendel	33,33
7. Mészöly	26,89
8. Sütő	24,00
9. Kőbányai	20,00
10. Ördögh	19,10
11. Ottlik	19,05
12. Simonffy	17,14
13. Esterházy	17,05
14. Mándy	15,09
15. Bólya	6,25

14.

Jelöletlen képek %-os aránya az egyes szerzőknél

1. Bólya	93,75
2. Mándy	84,91
3. Esterházy	82,95
4. Simonffy	82,86
5. Ottlik	80,95
6. Ördögh	80,90
7. Kőbányai	80,00
8. Sütő	76,00
9. Mészöly	73,11
10. Grendel	66,66
11. Rákossy	63,33
12. Lengyel	60,32
13. Tolnai	56,62
14. Szentkuthy	51,72
15. Tandori	46,875

15.

Motivált képek %-os aránya az egyes szerzőknél

1. Szentkuthy	55,17
2. Tolnai	45,59
3. Lengyel	42,86
4. Rákossy	40,00
5. Kőbányai	33,08
6. Simonffy	31,43
7. Tandori	31,25
8. Mészöly	26,89
9. Esterházy	24,80
10. Sütő	24,00
11. Grendel	22,22
12. Mándy	16,98
13. Ördögh	15,73
14. Bólya	15,625
15. Ottlik	14,29

16.

Motiválatlan képek %-os aránya az egyes szerzőknél

1. Ottlik	85,71
2. Bólya	84,375
3. Ördögh	84,27
4. Mándy	83,02
5. Grendel	77,77
6. Sütő	76,00
7. Esterházy	75,20
8. Mészöly	73,11
9. Tandori	68,75
10. Simonffy	68,57
11. Kőbányai	66,92
12. Rákossy	60,00
13. Lengyel	57,14
14. Tolnai	54,41
15. Szentkuthy	44,83

17.

*Explicit képek %-os aránya
az egyes szerzőknél*

1. Szentkuthy	86,21
2. Esterházy	71,32
3. Lengyel	66,66
4. Tolnai	62,50
5. Kőbányai	53,85
6. Rákossy	53,33
7. Tandori	53,125
8. Mészöly	45,75
9. Grendel	44,44
10. Sütő	44,00
11. Simonffy	42,86
12. Bólya	25,00
13. Ottlik	23,81
14. Mándy	20,75
15. Ördögh	16,85

18.

*Implicit képek %-os aránya
az egyes szerzőknél*

1. Ördögh	83,15
2. Mándy	79,25
3. Ottlik	76,19
4. Bólya	75,00
5. Simonffy	57,14
6. Sütő	56,00
7. Grendel	55,55
8. Mészöly	54,25
9. Tandori	46,875
10. Rákossy	46,66
11. Kőbányai	46,15
12. Tolnai	37,50
13. Lengyel	33,33
14. Esterházy	28,68
15. Szentkuthy	13,79

A mondattani elv

(Iskolai nyelvtanok a 19. század második felében)

Balázs János emlékének

A nyelvtudomány története iránt felébredő érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint Balázs Jánosnak 1987-ben megjelent összegező nagy műve, a Hermész nyomában. Könyvének „Új eszmék nyelvtanirodalmunkban” c. fejezete foglalkozik a 19. századi leíró nyelvészettel, elsősorban Brassai munkásságával. Ebben Balázs János nem tárgyalja az iskolai nyelvtanokat, de hangsúlyozza értékelésük elvégzésének szükségességét: „Mindeddig nincs összefoglaló áttekintés múlt századi nyelvtanirodalmunk egészéről. E hiány pótlása igen fontos volna. Számba kellene venni persze a tudományos értékű művek mellett a különféle iskolák számára készült nyelvtankönyveket is, s az idegen nyelveken írt magyar grammatikákat szintén át kellene tekinteni” (i. m. 612). Az iskolai nyelvtanok története valóban része a tudománytörténetnek, a múlt századi iskolai nyelvtanok pedig fontosak számunkra, mivel bennük — külföldi, elsősorban német áramlatokhoz kapcsolódva — olyan változások mentek végbe, melyek egészen a maig hatnak, s melyek oly sajátossá teszik a magyar nyelv leírását.

A 19. századi iskolai nyelvtantanokat átalakító elmélet neve: m o n d a t t a n i e l v. A mondattani elvet a múlt században többféleképpen értelmezték. Nyelvészeti szempontból a nyelvtannak mondattani szempontú tárgyalását jelenti, vagyis 1. a nyelvtannak a mondattannal való kezdését, 2. a szófajtannak és az alaktannak a mondattan alapján, a mondatrészekkel párhuzamosan történő bemutatását, 3. mondatokon történő szemléltetést. Didaktikai szempontból a mondattani elv előkészítő, fogalomkialakító oktatást jelent. Egy vulgáris felfogás szerint pedig csak a példamondatok alapján történő tanítást.

Hunfalvy Pál Nyelvtudomány és nyelvtanítás című 1884-ben megjelent könyvében megemlíti, hogy a mondattani grammatika eszméje a németeknél, esetleg egyebütt született.

Klemm Antalnak A mondattan elmélete című 1928-ban közzétett könyve rámutat a múlt századi nyelvtanokban végbement változás lényegére, mely nyelvtanaink szerkezetét és terminológiáját egyaránt érintette. Klemm Simonyi Zsigmond tevékenységét helyezi a középpontba. Simonyi volt ugyanis az, aki tisztázta a mondatrészek fogalmát, kialakította mondattanunk sajátos rendszerét azáltal, hogy megszüntette a kiegészítőt és a szóvonzatot, helyettük pedig felvette a tárgyat, és kialakította a határozók sajátos rendszerét. Klemm a német Karl Ferdinand Becker személyében megjelöli a mondattani elvű nyelvtanok szülőatyját is.

Gombocz Zoltán is elismeri, hogy nyelvtanirodalmunkban ekkortájt gyökeres változás következett be. Nyelvtudomány és nyelvtanítás című cik-

kében – melynek címe valószínűleg szándékosan egyezik Hunfalvyéval – ezt írja: „Simonyi Zsigmondé és Szinnyi Józsefé az érdem, hogy a finnugor és a magyar nyelvtudomány eredményeit a leíró iskolai nyelvtan számára értékesítették, s újabb nyelvtanaink, amelyek javarészen Simonyi és Szinnyi nyomdokain járnak, nem érdemlik meg azt a gyakran hangoztatott szemrehányást, hogy idegen nyelvtani kategóriák erőszakolásával a tanuló jó magyar nyelvérzékét megrontják” (Összes művei I. Bp., 1938. 142).

Lakó György Szinnyi Józsefről szóló monográfiájában (Akadémiai, 1986.) hangsúlyozza azt a tényt, hogy Szinnyi Iskolai magyar nyelvtanát mondattani alapon írta meg, s a következőt jegyzi meg: „nem látjuk igazolttnak azt a mai kritikai álláspontot, mely szerint nyelvészeink a múltban a mondattant a hangtannal szemben elhanyagolták” (i. m. 147).

Tompá József is nyilatkozik a mondattani elvű nyelvtanok eredetéről: „már a múlt század eleji nyelvlogikai, majd igazában a ... nyelvélektani irányzat számolt a mondat nyelvi-gondolkodásbeli jelentőségével. A német és itt-ott a magyar iskolai nyelvtanokban szintén jelentkezett már ez a szemlélet többé vagy kevésbé korábban, ha nem is olyan átgondoltan; sőt Simonyi idejében némelyik osztrák, illetőleg német iskolaügyi rendelkezés szintén hangsúlyozta a mondatból való kiindulás előnyét. A magyar nyelvtudományban tudvalevőleg Brassai Sámuel hirdette előbb is a mondatnak – mai szóval – funkcionális elsőbbségét a szóhoz képest” (Simonyi Zsigmond, Akadémiai, 1975. 89).¹

Úgy vélem, hogy iskolai nyelvtanainkra nem annyira Brassai munkássága hatott – habár a korszak vezéregyéniségei, Kármán Mór és Simonyi Zsigmond tanulmányozták Brassai munkáit –, hanem inkább a német földön kialakult mondattani elvű nyelvtanok, s az ezek nyomán fokozatosan tért hódító hazai nyelvtanok. Nem itt-ott jelentkező törekvésről, hanem az 1830-as évektől kezdődő, egyre jobban kibontakozó folyamatról van szó, melynek eredményeképpen 1868 és 1905 között, iskolatörténetünknek ezen legizgalmasabb és leggazdagabb korszakában kb. 90 elemi népiskolai szerzőnek mintegy 120 nyelvtankönyve jelent meg. Ennek a gazdag iskolai nyelvtanirodalomnak a figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy Simonyi és Szinnyi tevékenysége nem kezdet, hanem egy hosszan tartó fejlődésnek a kiteljesedése.² Ezt a fejlődést vázolom fel a következőkben.

I. A német mondattani elvű nyelvtanok. A nyelvlogikai irány nagyhatású képviselője, Karl Ferdinand Becker az 1820-as és az

¹ L. még: Klemm Imre: Simonyi Zsigmond mondattani munkásságának értékelése és hatása. NyIÖK. V. 403–502; Tompa József: Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró. NyIÖK. V. 521–40; Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány köréből. Tankönyvkiadó, 1970. 147–55.

² A következő tanulmányokban már írtam röviden erről a témáról: Fejezetek a magyar nyelv tanításának történetéből. Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Tankönyvkiadó, 1986. 12–44; National efforts in the teaching of the native language in Hungarian elementary schools at the end of the 19th century. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Tomus XIV. Bp., 1983. 33–40; A magyar nyelvtan tanítása a népiskolában (1868-tól 1905-ig). A Budapesti Tanítóképző Főiskola Kiadványai 10. Bp., 1982. 57–67. A nyelvtanok részletes bemutatása kéziratot kandidátusi dolgozatomban szerepel: Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig. Bp., 1983.

1830-as években jelentkezett műveivel. Monográfiusa szerint nyelvfilozófiájának gyökerei saját természettudományos műveltségében (eredetileg orvos volt), Schelling természetfilozófiájában és saját logikai-rendszerező nyelvfelfogásban gyökereznek.³ Jelentős művelődéstörténeti személyiség volt, szoros kapcsolatban állt kora vezéregyéniségeivel, baráti szálak fűzték Jacob Grimmhez és Wilhelm von Humboldthoz.

Klemm A mondattan elmélete c. könyvében felvázolja a nyelvlogikai irány történetét. Szerinte Becker névéhez a nyelvlogikai irány helyesebb útja fűződik, mivel: „A nyelvtani jelentéskategóriák rendszerét nem úgy állapította meg, hogy valamely bölceleti irány logikai rendszerét alkalmazta rá erőszakosan a nyelvre, ... hanem magából a nyelvből fejtette ki őket” (i. m. 56). Becker azt tartotta, hogy a nyelv szervezet, organizmus. Ezen felfogására utal elméleti műveinek címe: „Die deutsche Wortbildung oder die organische Entwicklung der deutschen Sprache in der Ableitung.” Frankfurt am Main, 1824.; *Organism der Sprache* 1827., 1841.²; *Ausführliche deutsche Grammatik*, 1836. Becker szerint a nyelv szervezet, s mint minden szervezetre, rá is jellemző a működés és a lét ellentéte. Ilyen ellentét van a nyelvben a hang és a jelentés között: a hang – ami van – a lét, a jelentés pedig a működés. A működés és a lét viszonyán alapul az állítmány és az alany kifejlődése, ennek az ellentétnek az alanyon való megismétlődése adja a jelzót, az állítmányon való megismétlődése pedig a határozót (a tárgyat). „Becker így az ellentét gondolkodási formája alapján folytonos szűkítéssel kifejti a nyelvtani jelentéskategóriák organikus rendszerét. Becker célja volt az etimológiai úton talált nyelvtörvények belső megokolását nyújtani azoknak a nekik megfelelő logikai törvényekre való visszavezetésével” – írja Klemm (i. m. 49).⁴

Becker – mivel a nyelv működését és szerkezetét kívánja megmagyarázni – *Schulgrammatik der deutschen Sprache* (Frankfurt am Main, 1831., 1848.⁶) c. iskolai nyelvtanát egy 26 oldalnyi, a grammatikai alapfogalmak fejlődéséről szóló bevezetéssel kezdi (*Entwicklung der grammatischen Grund-*

³ Gerhard Haselbach: *Grammatik und Sprachstruktur. Karl Ferdinand Beckers Beitrag zur Allgemeinen Sprachwissenschaft in historischer und systematischer Sicht.* Berlin, 1966.

⁴ Az *Organism* 31. oldalán ezt írja Becker a nyelvtan rendszeréről: Alle Bildung geschieht in der Sprache durch Entwicklung d. h. dadurch, daß die in einer Einheit ungeschieden liegenden Elemente in einem organischen Gegensatze auseinandertreten, und sich auf diese Weise individualisieren. Durch eine fortschreitende Individualisierung entwickelt sich aus wenigen Grundlauten die ganze Mannigfaltigkeit der Sprachlaute, und aus wenigen Grundbegriffen die unendliche Mannigfaltigkeit der in der Sprache ausgedrückten Begriffe. Die Sprache geht in der Entwicklung von Begriff und Laut von der größten Unbestimmtheit und Allgemeinheit aus, und schreitet stufenweise fort zur höchsten Bestimmtheit und Besonderheit. Wenn man nun die zwei Seiten der Sprache, jede besonders, auffasset, so stellt sich auf der einen Seite die Entwicklung der phonetischen Seite der Sprache als Individualisierung der Laute in der organischen Lautbildung dar; auf der andern Seite stellt sich die Entwicklung der logischen Seite, je nachdem man die in dem Sprachvorrathe ausgedrückten Begriffe, oder die in der lebendigen Rede (dem Satze) ausgedrückten Beziehungen der Begriffe auffasset, einerseits der als Individualisierung der Begriffe in der organischen Wortbildung, andererseits als Individualisierung der Beziehungen in der organischen Satzbildung. Nun sind zwar Laut-, Wort- und Satzbildung in dem Leben der Sprache eigentlich nur ein und derselbe Bildungsvorgang; und Wesen und Bedeutung der Laut- und Wortbildung kann eigentlich erst in der Satzbildung vollkommen verstanden werden: die Klarheit der Darstellung fordert jedoch, daß wir jeden dieser Bildungsvorgänge besonders nach seinen organischen Verhältnissen betrachten.”

begriffe als Einleitung). Ezzel a bevezetéssel változtatta meg Becker a nyelvtanoknak klasszikus hagyományokon nyugvó szerkezetét. Először röviden tisztázza a nyelv és a nyelvtudomány mibenlétét, majd azonnal, első lépésként a mondat és a mondatrészek fogalmát tisztázza, párhuzamosan a szófajokéval. Az első fejezet címe: Mondat, fogalomszó és formaszó (Satz, Begriffswort und Formwort). A mondatot logikai úton, gondolataink kifejezéseként definiálja. Ezután az alany és az állítmány fogalmát határozza meg. A fogalmainkat kifejező szavakat nevezi fogalomszavaknak, ezek az igék, a főnevek és a mellénevek; a fogalomszavak közötti viszonyt ragozással és formaszavakkal fejezzük ki. Becker iskolát teremtő újítása tehát kettős: egyrészt nyelvtana szerkezetében első helyre teszi a mondatot, másrészt pedig párhuzamosan mutatja be a mondatrészeket és a szófajokat.⁵

Becker nyomán írta nyelvtanait Raimund Kakob Wurst: *Praktische Sprachdenklehre für Volksschulen. Nach Dr. K. F. Becker's Ansichten über die Behandlung des Unterrichtes in der Muttersprache bearbeitet von Raimund Jakob Wurst*. 61. kiadás, Stuttgart, 1855. Az első kiadás 1836-ból való, s állítólag összesen 80 kiadást ért meg. Wurst nyelvtana nagyon népszerű lehetett, a magyar szerzők inkább rá hivatkoznak, nem pedig Beckerre. Népszerűségét világos, letisztult rendszerének, valamint induktív felépítésének köszönhetjük: példákban indul ki ugyanis, majd az elméleti kifejtés és a szabályok után feladatokat is ad. Könyvének felépítése a következő: mondattan, szótan, szóképzés, s függelékként helyesírás (Satzlehre, Wortlehre, Wortbildung, Schriftsprache).

A Sprachdenklehre felépítését részletesebben ismertetem, mivel mind a német iskolai nyelvtanok, mind a hazai iskolai nyelvtanok erősen követik. Wurst nyelvtana először a gondolkodás alapkategóriáiról, a fogalomról és az ítéletről beszél. Ezeknek a nyelvben a fogalomszók és a mondat kategóriái felelnek meg. A mondattan (Satzlehre) alcíme a következő: A gondolat és kifejezője, a mondat (Der Gedanke und sein Ausdruck, der Satz). Az első fejezet a gondolkodás és a nyelv kapcsolatát mutatja be (Denken und Sprechen). Ezután a fogalmakat és a fogalomszavakat vizsgálja (Vorstellungen-Begriffe, Begriffswörter). A fogalmak a dolgok, a milyenségek és a cselekvések: „Wir haben also in unsern Innern: 1. Vorstellungen von Dingen, die sind, 2. Vorstellungen von Eigenschaften der Dinge, und 3. Vorstellungen von Tätigkeiten der Dinge (i. m. 4–5). A fogalmakat szavakkal fejezzük ki, ezek a fogalomszavak (Begriffswörter). Minden szó fogalomszó, mégpedig dolognév, milyenségnév és cselekvésnév. Ezután következik a könyv tulajdonképpeni első fejezete az egyszerű tómondatról (Der reine [nackte] einfache Satz). A szerző a mondatot az ítélettel azonosítja; a mondatban két fogalom van: az egyik, amelyről állítunk valamit, a másik, amelyet állítunk, vagyis az alany és az állítmány. Az alany és az állítmány vonzza egymást (beziehen), mégpedig a formaszók és a ragozás segítségével. Az alany szám- és személyviszonyai, valamint az állítmány idő- és módviszo-

⁵ Becker nyelvtanának a fejezetei a következők: 1. Szóképzés (a beszédhangok, a tövek, a végződés, az összetételek); 2. A szófajok és ragozásuk, szintaxis; 3. Ortográfia. A mondat meghatározása így hangzik: „Wenn der Gedanke in Worten ausgedrückt ist, wird er ein Satz genannt. Ein Satz ist ein in Worten ausgedrückter Gedanke.” Az állítmány és alany meghatározása a következő: „1. Das Subjekt, das heißt, die Person oder Sache, von welcher man Etwas aussagt, und 2. das Prädikat, d. h. das, was von dem Subjekte (einer Person oder Sache) ausgesagt wird.”

nyai következnek. A hangsúly és a szórend bemutatása zárja le a mondattani fejezetet.

A Becker—Wurst-féle nyelvtanok szerkezete különbözik a klasszikus hagyományokon nyugvó nyelvtanok szerkezetétől. A görög—latin hagyományokat követő nyelvtanok fejezetei a következők: orthoepia és orthographia, syllaba és prosodia, etymologia (azaz: a szóösszetétel, a szóképzés és a beszéd-részek), s végezetül a syntaxis. Ezt a grammatikatípust képviseli például első akadémiai nyelvtanunk, A' magyar nyelv rendszere, Buda, 1846., 1847². Úgy tűnik, hogy a Becker—Wurst-féle nyelvtanok jelentik a fordulópontot a nyelvtanok szerkezetének megváltoztatásában, a megelőző német nyelvtanok ugyanis a klasszikus nyelvtanok felépítését követik. ⁶ A Becker—Wurst-féle nyelvtanok ezzel szemben a mondattani kategóriák ismertetésével kezdődnek, s mintegy alapul használva őket, ezekre építik fel az egész nyelvtani rendszert. A szerkezet változásával párhuzamosan a mondattan felépítése és terminológiája is megváltozik. A klasszikus mondattan „hőse” a szó volt, mert a szavak viszonyaival, vagyis a szóvonzattal, az egyeztetéssel és a szórenddel foglalkozott. Az új mondattan „hőse” maga a mondat, s sajátos mondattani kategóriákra, a mondatrészekre van felépítve. Az új nyelvtanok alapelve a mondattani elv. Ez az elv a mondat primátusát hirdeti a szóval szemben, s a nyelvtanok szerkezetének, terminológiájának a megváltozását jelenti.⁷

¶ Az első mondattani elvű nyelvtanok iskolai nyelvtanok voltak. S mivel iskolai nyelvtanok voltak, nem ismertethetjük őket a korabeli pedagógia mozgalmaktól függetlenül. Tulajdonképpen a mondattani elvű nyelvtanok valószínűleg meg az induktív módszerű, a példamondatokból kiinduló oktatást. Az 1830-as évektől kezdve a német iskolai nyelvtanok szövegeket, sőt egész olvasmányokat is alkalmaztak indukciós anyagul. Az igaz, hogy az olvasmányok beiktatásával a nyelvtanok szárazságát is kívánták oldani, de sokkal fontosabb a szerzőknek azon törekvése, hogy a koncentráció elve alapján kapcsolatot próbáltak létesíteni az anyanyelvi oktatás egyes területei, történetesen az olvasás és a nyelvtan között. Az egységben való látásra törekedtek a felvilágosodás korából származó enciklopedizmussal szemben is, vagyis a sok-

⁶ Vö. Max Hermann Jellinek: Geschichte der Neuhochochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung. Heidelberg, 1913—1914.; Kjell-Åke Forsgren: Zur Theorie und Terminologie der Satzlehre. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Grammatik von J. C. Adelung bis K. F. Becker. 1780—1830. Göteborg, 1973.

⁷ A 19. század második felében sajátosan vélekedtek a Becker—Wurst-féle nyelvtanokról. Például Böngérfi János is ír róluk Népiskolai magyar nyelvtanaink története című (Bp., 1908.) könyvében. Helyesen mutat rá arra, hogy a Pestalozzi-féle beszéd- és értelemgyakorlatok (Denk- und Sprechübungen) előkészítik a nyelvlógikai irány diadálát: „Az út már egyengetve volt, mikor dr. Becker K. Károly a XIX. sz. első felében nagyszabású munkáiban a nyelvtan logikai elemeinek értékére rámutatott” (i. m. 11). Becker azt kívánja, hogy a tanuló értse az irodalmi nyelvet, továbbá azt akarja, hogy a nyelvalakok révén pillantson be a gondolkodás műveleteibe. „Nyelvlógikát, nyelvbölcséletet vitt a népiskolába, hogy a népet a szellemi képzettség magasabb fokára emelje: Das Volk auf eine höhere Stufe geistiger Bildung zu heben” — hangsúlyozza Böngérfi. Ugyanakkor el is ítéli a Becker—Wurst-féle irányzatot a nyelvtanaikba belezsúfolt hatalmas anyag miatt: „Becker és Wurst nagyon sok nyelvtani anyaggal terhelték az elemi iskolai tanulókat, ahelyett, hogy magát a nyelvet tanították volna, a nyelv fölött elmélkedtek, s azt kívánták, hogy a zsenye tanuló is nyelvfilozófussá legyenek” (i. m. 13). Lényegében ez a kép élt tovább a hazai szakmai köztudatban Beckerről és Wurstról, nem pedig újításuk tartalmi jelentősége. Tulajdonképpen Klemm Antal értékelte őket munkásságuk lényegének megfelelően A mondattan elmélete c. 1928-as könyvében.

sok ismeret lenyűgöző halmazával szemben a gondolkodás fejlesztésére kívánták helyezni a hangsúlyt.⁸ A régebbi szintetikus látásmód helyett az analitikus kerül előtérbe, a részek helyett az egész; helyesebben szólva — mert a részek tanítását sem hanyagolták el — megkíséreltek egyensúlyt teremteni a rész-egész viszony, a szintetikus és az analitikus látásmód között. Mindezen törekvések szervesen beleillettek a pestalozziánus-herbartiánus nevelő iskola koncepciójába. Ezenkívül nemes politikai céljaik is voltak. A Sprachdenklehre vagy Nyelv gondolkodástan cím nemes célokat is takar: segítségével a népet akarták magasabb szellemi szintre emelni. A német Volksschule úttörő pedagógusai ezen céljukat több helyütt is megfogalmazták. Tehát az egységes egésznek, az organizmusunk a hangsúlyozása beleillik a 19. század első felének szellemi-pedagógiai mozgalmába. Ezek a mozgalmak szinte késés nélkül jelentkeztek nálunk is, a nyelvtanok vonatkozásában már az 1840-es években.

2. A magyar mondattani elvű nyelvtanok. Az első mondattani elvű nyelvtant egy piarista tanár, Széchy Ágost Imre írta: *Elemi magyar nyelvtan gyakorlatilag előadva*, Pest, 1840. Már Klemm felhívta rá a figyelmet *A mondattan elmélete* című művében, részletesen pedig Szántó Lőrinc méltatta Széchy Ágost tevékenységét *A nyelvvlogikai iskola első magyar tankönyvírója c. dolgozatában* (Szeged, 1956.).

Az első olyan mondattani elvű nyelvtant, mely párhuzamosan tárgyalja az alaktani és a mondattani kategóriákat, Pecz Gyula írta 1848-ban: *Gyakorlati magyar nyelvtan a néptanoda és a népiskola felsőbb osztályai számára*, Wurst alapján. Pecz Gyulának zsúfolt, nehézkes nyelvtant sikerült szerkesztenie, melyben a mondattan csak keret, s bele van zsúfolva a magyar nyelv egész gazdag alaktana. Szinte már az első kísérletben jelentkezik a mondattani elvű nyelvtanok alapvető baja — mely a későbbi viták fő témája lesz⁹ —, mégpedig az, hogy kevés kategória felvételével lehet csak megoldani, s elemi szinten. Pecz Gyula pedagógiai jellegű indokolást ad nyelvtana előszavában: „A ki azt mondaná, mikép az vizás tanmód, mert nem az elemeken kezdji, annak csak avval felelek, hogy valjon a gyermek nem könnyebben tanulandja-e egy virág vagy ház alkatrészeit, ha azt előbb egészben látja, és annak utánna ismerkedik meg egyes részeivel...”

A mondattani elvű nyelvtanok sorában a következő egy fővárosi piarista matematikus tanárnak, Lutter Nándornak 1853-ban publikált könyvecskéje: *A magyar nyelvtan elemei*. (Az 1872-ben Pesten közzétett hetedik kiadást ismerem.) A mondattani elv alkalmazásáról a következőképpen nyilatkozik a szerző: „Én a dolgot megfordítottam, a nyelvtanom a mondattannal, melybe a szóragozást is fölvevém, kezdettem meg... Az anyanyelvre tanításnak főcélja tanodáinkban annak ö n t u d a t o s ismerete... Ez azonban

⁸ Volf György: *Az encyclopaedismus és az anyanyelvi oktatás. Magyar Tanügy 1879. 24—35.*

⁹ A mondattani elvű nyelvtanok körül forgó vita legtekintélyesebb hozzászólója Hunfalvy Pál volt. *Nyelvtudomány és nyelvtanítás* című, 1884-ben megjelent könyvében ezt írta: „Mondattani alapon fejtegetni csak olyan nyelvnek az alaktanát lehetne, melynek úgyszólván, nincs is alaktani grammatikája, melynek alaktana tehát egy a mondattanával, mert ott tulajdonképpen csak egy sorbeli kategóriáról lehet szó. De amely nyelvnek az alaktana oly dúsgazdag, mint a magyaré, ott két sorbeli, egymástól nagyon különböző kategóriákat kell tárgyalni, úgymint *alaktani és mondattani kategóriákat*” (31).

csak úgy történhetik meg, ha a holt nyelvek tanításánál divatozó összetevő tan módszer helyett az anyanyelv tanításánál az elemző tan módszer használtatik.”¹⁰

Riedl Szendének a mondat primátusáról vallott elveit ismeri a mai szakmai közvélemény: „Minden nyelvi nyilatkozás akar valamit kifejezni: azaz: valamely gondolatot közölni. De a gondolatnak kifejezése a nyelvben nem az egyes szó, hanem a mondat, s az egyes szók csak mint a mondat részei bírnak jelentőséggel a nyelvben... Azért is az elemi és gyakorlati nyelvoktatásnál, mely a nyelvet úgy tekinti, a mint azt készen találta, a nélkül hogy annak eredeti keletkezését nyomozná, a mondatból kell kiindulni, s ennek elemzése által a szók és szóalakok nyelvtani jelentőségét meghatározni” (Magyar nyelvtan. Pest, 1864. 52–3).

Klemm szerint kifejezetten magyar mondatlantt először Gyurits Antal írt 1857-ben „Mondattan. Tanodai és magánhasználatra” címen. A tudománytörténet az első között tartja számon Imre Sándor gimnáziumi tankönyvét: Magyar Mondattan. Debrecen 1868³. Az eddig felsorolt nyelvtanok ismertek ma is. Kevésbé tartatnak számon a népiskolai nyelvtanok, éppen ezért a továbbiakban róluk lesz szó.

3. A hazai népiskolai nyelvtanok. A népiskolai nyelvtanoknak is ugyanolyan jelentős szerepük van a nyelvtanirodalomban, mint a gimnáziumi nyelvtanoknak. Anyaguk lényegében azonos volt. Gondoljunk arra, hogy annak idején a gimnáziumi nyelvtanokat 10–12 éves gyermekeknek írták, a népiskolai nyelvtanokat pedig 7–11 éveseknek; közelebb állt a két korosztály egymáshoz, mint manapság (a népiskola az 1–6. osztályra terjedt ki, a gimnázium pedig a 4. népiskolai osztály után kezdődött).

Természetesen, az új irányt képviselő mondatlattan elvű nyelvtanokkal párhuzamosan még sokáig forgalomban voltak a klasszikus szerkezetű nyelvtanok; ezek elsősorban az akadémiai nyelvtant vagy Szvorényi József munkáit követték. Ilyen volt Záray Ödönnek szótan—mondatlattan felépítésű, katekizáló modorú Magyar nyelvtan népiskolai használatra című munkája, mely még 21. kiadását is megérte 1890-ben. (Első kiadása 1852-ből való.) Hasonló felépítésű nyelvtanokat írt Zimmermann Jakab, Morvay Károly, Halász Nándor, Schönfeld Farkas, Kótai Lajos, Balaton Géza és mások. Ezekben a munkákban módszertani szempontból kimutatható némi fejlődés, többé-kevésbé induktívek, s gyakorlatokat is tartalmaznak. Terminológiájukat tekintve kiegészítő nyelvtanoknak nevezhetjük őket, mert még a *kiegészítő* terminust használják a *tárgy* helyett. Egyikük-másikuk a felhasznált forrást is feltünteti, így például Stern Mór hivatkozik Wurstra és Heysére, de munkájában a két német szerző hatása nemigen fedezhető fel. Simonyi Zsigmond nagyon elégedetlen volt ezekkel a nyelvtanokkal, s a Magyar Tanügy lapjain nem mulasztotta el dorgálásukat: „S honnan van, hogy az ilyen leirott nyelvtanok egytől egyig rosszak? Onnan, hogy még legtöbbször a »Magyar Nyelv Rendszerét«, Fogarasi »Művelt« Magyar Nyelvtanát, sőt Szvorényit tartják a magyar nyelv tanában tekintélyeknek, s hogy Riedl könyveiről, melyek nyelvtanaink közül egyedül érdemesek e névre, nagyon kevesen tudnak valamit...” (i. m. 1873. 693–6). Simonyi szerint ezek a nyelvtanok azért rosszak, mert korszerűtlenek, azaz

¹⁰ Lutter könyvének teljes címe: A magyar nyelvtan elemei. A gymnasium, reál- és polgári iskolák alsóbb s a főelemi tanodák felsőbb osztályai számára.

nem vesznek tudomást arról a szerkezeti és terminológiai változásról, amely a nyelvtanokban már a hatvanas-hetvenes évekre lezajlott.

A kis nyelvtanok következő csoportján már érződik a mondattani elv hatása, de csak szerkezetükben, terminológiájukban még nem, azaz még szóvonzatot és kiegészítőt tanítanak a határozóféleségek és a tárgy helyett. Ezek a nyelvtanok tudománytörténeti szempontból már inkább figyelemre méltók.

Árvai József művei értékesek és nagyhatásúak voltak a maguk korában: Magyar nyelvtan, a mondattan alapján gyakorlatilag megszerkesztve. Iskola-tanítók számára. Pápa, 1864.; Magyar Nyelvtan. A népiskolák számára. Pápa, 1865.; a református egyetemes tanügyi bizottmány kiadása. Ha áttekintjük a könyv első szakaszának a tartalmát, láthatjuk, hogy Árvai a mondattani elvet — mint bírálója, Gergely Lajos is megjegyezte — valójában csak címkeként alkalmazta. A mondattal és a fő mondatrészekkel kezdi nyelvtanát, de azután átsiklik a régebbi típusú grammatikába: „Első szakasz: a mondat; a mondatok »felírása«: állító, kérdő, óhajtó mondat; a mondatok elemzése: alany, állítmány; a szók, szótagok, hangok, betűk; helyesírási tudnivalók, szótagolási szabályok; A »hangzók«: a főnév, egyes és többes szám, tulajdonnevek, közös főnevek, a melléknév, a névelő; az »ige«; a személyes névmás, a főidők az igékben, a szám és a személy, a létigék, az ige mint alany (vagyis a főnévi igenév); hiányos mondatok; szószármaztatás; szóösszetétel; ellenkező és hasonjelentésű szók; névragozás.” A második szakasz a kibővített mondat-tal, a harmadik szakasz az igeragozással (57 oldalon keresztül), a negyedik szakasz az összevont mondatokkal, az ötödik szakasz pedig fogalmazási gyakorlatokkal foglalkozik. Árvai nyelvtana még nincs osztályokra bontva, hiszen még az 1868-as népiskolai törvény előtt készült. Didaktikai szempontból igen jó, példái szemléletesek, szabályai világosak. Húsz éven át használták, nemcsak a népiskolákban, hanem a tanítóképezdékben is. 1885-ben Kapitány János átdolgozta, majd 1892-ben cserélték le: utóda Maklári Pap Miklós Sárospatakon megjelent, aprólékos, jól rendszerezett nyelvtana lett.

Árvaival vitatkozva többen is írtak nyelvtant. Ezek a kiegyensúlyozatlan, olykor zavaros, de mindenképp izgalmas kísérletek a fejlődés megrajzolása szempontjából fontosak az utókor számára.

Gergely Lajos — Árvai bírálója, aki arra volt méltán büszke, hogy nyelvtanát az 1869-es tanterv is ajánlotta — nem kedvelte az alaktannak „a mondattan zsebébe” való belegyömöszölését, ezért elkülönítve tárgyalta az alaktant, bár kritikusa, Budenz József szerint a szóképzés bemutatását még így sem tudta megoldani (NyK. 1867. 16–28). Gergely Lajos műve: A magyar nyelv kézikönyve. Második, a mondattannal bővített kiadás. Kolozsvár, 1868.) az első kiadás 1866-ból való). Nyiri Péter Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításában. Debrecen, 1871–1873. és Magyar nyelvtanítási gyakorlatok. Debrecen, 1874. c. műveiben már megpróbálkozik a mondat-tan, valamint a szófajtan-alaktan párhuzamos tárgyalásával, sőt gyakorlataiban párhuzamosan végeztet mondattani és szófajtani elemzéseket. Ezáltal nyelvtanai jobban emlékeztetnek a mondattani elvű nyelvtanokra. Ezek a nyelvtanok terminológiai újításokkal is megpróbálkoznak, például Gergely Lajos tárgymegnevezéssel való bővítésről és határozott-határozatlan cselekvés-tárgyról beszél.¹¹

¹¹ Nyiri vezérkönyve a tanítás menetét szemlélteti. „Megfordított mondat. Alany. Állítmány” c. fejezetét idézem (7–8):

Míg a református iskolák számára Árvai műve volt az irányadó, addig a római katolikus iskolák számára Bárány Ignác írta meg évtizedekig használatban levő kitűnő vezérkönyveit és nyelvtanait: Vezérkönyv az első elemi nyelvoktatás kezeléséhez. Pest, 1865. Tanítók könyve. Pest, 1865., 1873.³; valamint Kidolgozott nyelvgyakorlatok. Pest, 1867—1869., Magyar nyelvkönyv I. füzet. Nyelvoktatás az egyszerű mondat körében. Pest, 1868., 1870—72.; II. füzet. Nyelvoktatás az összetett mondat körében. Pest, 1870.; III. füzet. Szókötés és fogalmazás. Pest, 1871. A füzetek a 3., a 4. és az 5—6. osztályok számára készültek. További műve: Magyar nyelvkönyv. Pest, 1868. Bárány munkái is átmeneti jellegűek, ezt bizonyítja terminológiájának kiforratlansága: kiegészítőről beszél, s ugyanakkor tárgymutató ragot tanít. A Bárány-nyelvtanok didaktikai szempontból kitűnőek, gyakorlatai változatosak, szellemesek, olykor humorosak; leckéi jól szervezettek: előkészítő, előgyakorló, kifejtő és begyakorló részekből állnak.¹² Bárány indukciós anyagul nem példamondatokat, hanem olvasmányokat használt.

„Azon mondatokban, melyeket eddig alkottunk, melyik név állott mindig elől? A tárgy-név, utána a milyenség-név.

Hány része van hát a mondatnak? Két része, egyik a tárgy-név, másik a milyenség-név. Melyik áll elől? melyik utól?

Most már próbáljuk a mondat részeit megfordítani: elül álljon a milyenség-név, utól a tárgy-név!

Fekete a korom, keserű a retek, piros a rózsza, édes a méz stb.

Mondatok-e így is? Mondatok, mert meg vannak nevezve bennük a tárgy, meg van mondva az is, milyen a tárgy.

Feleljetek a feltett kérdésekre egész mondatokkal: Milyen a korom? A korom fekete. Milyen a rózsza? A rózsza piros...

Akármelyik része álljon elől a mondatnak: még eddig mindig azt láthattuk, hogy a mondatban a tárgyról állítottunk valamit, péld. a koromról azt állítottuk, hogy fekete, a rózsáról, hogy piros stb.

Ugyanezért a milyenség-nevet a mondatban *állítmány*-nak nevezzük. Azon szót pedig, melyről valamit állítunk, *alany*-nak szokták nevezni.

Mik hát a mondat fő részei? Az alany és az állítmány.

Melyik szót nevezzük a mondatban *alany*-nak?

Azt a szót (tárgynevet), melyről valamit állítunk.

Melyik szót nevezik *állítmány*-nak? Azt a szót, melyet az alanyról mondunk, állítunk.”

¹² Álljon itt egy példa Bárány Ignác nyelvkönyvéből:

Vilma és az árva leányka

Csikorgó hideg volt. Vilmát szánkázni vitte anyja. Az út szélén didergő leánykát találtak. Megesett szívök a szegényen. Fölvették őt szánjukba. Megtudták tőle, hogy árva. Vilma atyja gyermekeül fogadta őt. Vilma aztán együtt növekedett az árvával. Együtt jártak iskolába. Mindkettőből derék gazdaasszony lőn.

A főnév a mondatban

I. Minden tárgynak és személynek van valami neve.

Nevezzétek meg azon jó leánykát, ki a szegény árván könyörült. — Nevezzétek meg azon személyeket, akiket ismertek. — Nevezzétek meg azon tárgyakat, melyek a szobában, a mezőn, a vízben, a vízen, országúton, égen stb. vannak.

A személyeknek és tárgyaknak neveit *főneveknek* nevezzük. Így pl. a szó *Vilma* főnév, mert személyt nevezünk általa; *iskola* szintén főnév, mert tárgyat jelöl.

II. A mondat alanya többnyire főnév, de az állítmány is lehet főnév.

Gyakorlatok

11. Keressétek ki a vett olvasmányból a főneveket! — Mely főnevek szolgálnak közölők alanyokul? — Van-e köztök olyan is, mely állítmányul szolgál?

1. A kortárs kritikai irodalomban nagy visszhangot váltott ki Gyulay Béla könyve: Magyar nyelvtan olvasmányokkal, irály- és nyelvtani gyakorlatok-, feladványokkal, ismétlő kérdésekkel. Felső nép- és polgári iskolák számára . . . Bp., 1876. Mondattan-szótan-hangtan felépítésű, de nem párhuzamos tárgyalású nyelvtan; az olvasmányokból kiinduló, stilisztikát, nyelvhelyességet, helyesírást és helyesejtést tanító komplex nyelvtanok egyik korai példánya. Volf György szerint ez az „első módszeres kísérlet” az olvasmányos alap megteremtésére (Magyar Tanügy 1875. 663–8). Volf nem vette figyelembe, hogy Bárány Ignác már korábban alkalmazott olvasmányokat (láthatjuk, hogy az olvasmányoknak a nyelvtankönyvben való Szinnyi-féle alkalmazása is megvolt a kortárs kis nyelvtanokban). Gyulay újítása nem annyira az olvasmányok alkalmazása, hanem a nyelvhelyesség gondos tanítása és a kortárs szakirodalom alkalmazása. Nyelvtana azonban csak a nagy szerkezeti egységek sorrendjét tekintve mondattani elvű.

Sorolhatnánk még a többé-kevésbé jó nyelvtanokat, olyanokat, mint Madzsar János, Répássy János és a többiek munkái. A Kis magyar nyelvtan címet talán Erényi Mór használta először Pesten, 1872-ben megjelent igencsak silány munkáján, melyből Balassa József formált szakszerű — már állapot-határozós — nyelvtant 1890-ben.

A korszak középponti személyisége id. Nagy László, a neves pszichológus édesapja. Az ő vezérkönyveit és nyelvtanait ajánlotta első helyen az 1868-as népoktatási törvény utáni első, 1869-es tanterv. Kiss Áron szerint nyelvtanai „szabályozó tekintéllyel bírnak”.¹³ Ez igaz, mert ugyancsak tekintélyes a követők és az utánzók száma.¹⁴ Böngérfi János szerint vezérkönyvei jobbak, mint nyelvtanai,¹⁵ s megállapításában sok az igazság. Valójában Nagy László tanította meg a tanítóságot nyelvtant tanítani; elméleti munkái kiválóak, de nyelvtani gyakorlói nem érik el például Bárányéinak a színvonalát. Nagy László művei a következők: Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításában a népiskola I. és II. osztálya számára. Buda, 1871., ugyanaz a III. és IV. osztály számára, Buda, 1873.; Nyelvtani gyakorlókönyv az elemi népiskola II–IV. osztálya számára. Buda, 1870. (az 1874–1875-ös kiadást ismertetem).

Példaként először a II. osztályos tankönyv szerkezetét mutatom be. Ez a könyvecske az alapfogalmakat tanítja: a mondat, a szó, a hangok, a szótagnak, az alany, az állítmány, a személynév, a személyes névmások, tárgynév, névelő, cselekvésszó, minőségsszó, a mondat alakja, a többes rag, a cselekvésszó jelen, múlt és jövő ideje. A III. osztályos könyv anyaga a bővített mondat, tárgyalásmódján látszik a terminológiával való birkózás; tartalma: bővített mondat: jelző, számnév (lehet jelző), egyszerű és összetett szó, mutató névmás, birtokos névmás, személyes birtokragok (jelző lehet), a jelző lehet

12. Írjatok több oly főnevet, melyek személyeket jelentenek!

13. Írjatok több oly főnevet, melyek tárgyakat jelölnek!

14. Vegyétek a következő főneveket alanyokul, s tegyetek mindegyikhez egy-egy más főnevet állítmányul! stb.

¹³ Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. II. füzet. Bp., 1883. 317.

¹⁴ A Nagy Lászlót követő szerzők a következők: Horváth József, Führer Ignác—Schön József, Mártonfy Márton, Boronkay Károly, Müller Adolf, Brett Mór—Singer Adolf, Székely Adolf, Bököly Géza, Vargyas Endre, Gergelics József, Ember Károly, Horváth Antal, Schön Bernát. Nyelvtani szabályok nélküli gyakorlókönyvet írt Péterfy Sándor és Vajdady Gusztáv.

¹⁵ Böngérfi János: Népiskolai magyar nyelvtanaink története. Bp., 1908. 117.

főnév is, a birtokviszony és a *-nak*, *-nek* rag, kiegészítő, névragok (a négy eset), fokozás, a helyhatározó, a névutó, igehatározó, az igehatározó helyhatározóként, idő-, mód-, ok-, cél-, eszközhatározó, összevont mondatok. A IV. osztályos könyv a szóképzéssel kezdődik, majd az összetett mondatok bemutatását tartalmazza, ezen belül kap helyet a kötőszók és az igeragozás ismertetése. Nagy László tárgyalásmódjára az is jellemző, hogy bár párhuzamosan veszi a szófajokat és a mondatrészeket, előbb a szófajt mutatja be, s utána mondja meg, hogy az illető szófaj milyen mondatrész lehet, nem pedig fordítva: a mondatrészt előre véve, az igazi mondattani elvű nyelvtanokhoz illoén.¹⁶

Simonyi Zsigmond nagyon rossz véleménynel volt Nagy László nyelvtanairól, s talán túlságosan keményen fogalmaz, mikor ezeket írja: „Szégyen, gyalázat, hogy a minisztérium mai napság a tudomány mögött ennyire hátramaradt kézikönyveket ad a tanítók kezébe. Szerzőjük egészen elavult nyelvtanok alapján áll, s amit azokból ír ki, még azon is ront, ahol lehet” (Magyar Tanügy 1877. 53–8). Ez a bírálat kissé kemény, hiszen maga Simonyi 1876-ban tette közzé a Magyar Tanügyben megírandó nyelvtanának tervezetét, melyen maga is még sokszor változtatott, így Nagy László nem ismerhette Simonyi nézeteit, s nem csatlakozhatott a később uralkodóvá váló irányzathoz. Művei később „megjavultak”, mivel Komáromy Lajos 1889-ben átdolgozta őket, immáron Simonyi újításainak szellemében.

A negatív kritikák ellenére azt mondhatjuk, hogy a népiskolai nyelvtanok betöltötték hivatásukat. Végül is — habár jól-rosszul — elterjesztették a mondattani elvet. Elsősorban a nyelvtanok globális szerkesztét változtatták meg, a szófajtannak és az alaktannak a mondattani kategóriák alapján történő bemutatását már nemigen valóstították meg, s nem vállalkoztak a terminológia megújítására. Pedagógiai szempontból jobb újítók voltak: ők valóstították meg az induktív tárgyalásmódot, s a példamondatokból — olykor olvasmányokból — való kiindulást. Fokozatosan csökkentették, a kisgyermek szellemi színvonalához igazították a tananyagot, bár ez még mai szemmel nézve még mindig terjedelmes maradt. A ma is érvényben levő csökkentést, illetőleg elemi iskolai struktúrát Komáromy Lajos, majd századunk elején Weszely Ödön hajtotta végre. A mondattani elv kikristályosodott alkalmazása a terminológia megújításával együtt Simonyi Zsigmondra és Szinnyei Józsefekre várt.

Kármán Mór, Simonyi Zsigmond és Szinnyei József munkásságának jelentőségét már kellőképpen méltatta a tudománytörténet. Most csak néhány, kevésbé ismert gondolatukat idézem. A mondattani elv Kármán megfogalmazásában ekképp hangzik: „... a tulajdonképpeni alaktani tanítás csak mondattani elven eszközölhető. Mondattani alapon itt nem azt értjük, amit rajta érteni szokás, hogy a tanítás egyes mondatokból induljon ki, hanem, hogy a gondolatbeli és a megfelelő mondatbeli funkciók fonálán haladjon tárgyalásunk, azaz a szerint, hogy minő szerepe van a szónak, alaknak a beszédben.

¹⁶ Egy részletet közlök Nagy László III. osztályos vezérkönyvéből:

Jelzői bővítés mutató névmással. Mutató névmások

... Az, ez mutató névmás, mert mindegyik valamire mutatást fejez ki.

Mutató névmások: ez, az, emez, amaz, ezen, azon, ugyanez, ugyanaz, ilyen, olyan, milyen, minő. (E két utóbbit az átdolgozásban Komáromy elhagyta.)

Ezen mondatban: a tábla fekete, van-e az alannak jelzője? Hát ha így mondom: ez a tábla fekete, van-e ekkor az alannak jelzője is? Miféle szó a jelzője? Mutató névmás.

A mondatban jelző lehet mutató névmás is.

A vezető kategóriák szerint haladhatunk. A kezdő fokon be kell érünk azzal, hogy a gyermek a kategóriát felismeri és a megfelelő kérdések alapján elemezni tudja a mondatot, csak lassan-lassan kell aztán a mondatrészek és a beszéd-részek alaki megkülönböztetésére rávezetni, főleg a jelek, ragok és képzők egybevetésével.¹⁷ Szinnyei a mondattani elvű nyelvtanokat *módszeres grammatikák*-nak nevezte szemben a *rendszeres grammatikák*-kal.¹⁸ A mondattani nyelvtant előkészítő stúdiumnak tekintették, melynek során az alapkategóriákat tanították meg, s melyet mindig követett egy rendszerező szakasz, egy ún. rendszeres nyelvtan. Például Simonyi Magyar nyelvtan mondattani alapon I. és II. rész c. műve (Bp., 1877–1878., később egyesítve Kis magyar nyelvtan címen 1882-ben) az első két gimnáziumi osztály számára készült, s ezt követte a klasszikus hangtan–szótan–mondattan felépítésű rendszeres nyelvtan, a Magyar Nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra, 1879.¹⁹

Simonyi és Szinnyei munkássága nyomán a népiskolai nyelvtanok is tökéletesedtek. A Simonyi-féle nyelvtan terminológiáját először a fővárosi Belicza József alkalmazta a népiskolai nyelvtanokra: Nyelvtani kézikönyv... Mondattani alapon. Bp., 1881.; a 7. kiadást Jancsó Benedek dolgozta át 1893-ban. Jó nyelvtanok kerültek ki Böngérfi János–Peres Sándor, Sretvizer Lajos–Barna Jónás, Almásy János, Deme Károly és mások tollából. Azt a nyelvtant, mellyel végre Simonyi is meg volt elégedve (Nyr. 1906. 572) Komáromy Lajos írta: Magyar nyelvtan. Gyakorlati oktatás a helyes beszéd, helyesírás és fogalmazás elsajátítására. Bp., 1890–1891.; az 1905-ös tantervhez Szabó Dezső alkalmazta.²⁰ Komáromy didaktikai újítása a tananyag koncentrikus bővítése. Terminológiája egyszerűbb, mint Simonyié: csak tárgyról

¹⁷ Kármán Mór: Pedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. I–II. Bp., 1909. 282.

¹⁸ EPhK. 1884. 882–96.

¹⁹ Külön tanulmányt lehetne arról írni, hogy az egyes korszakokban hogyan értékelték a módszeres és a rendszeres grammatikákat. Ezek az értékelések híven tükrözik a korabeli oktatási igényeket, sőt olykor a politikai nézeteket is. Az 1950-es évek nyelvtanításának alaphangját Kerékgyártó Imre Nyelvtanításunk múltja és jelenlegi helyzete című tanulmánya adta meg (Pedagógiai Szemle 1953. 94–117). Kerékgyártó csak a forradalmár Táncsics nyelvtanáról nyilatkozik elismerően, szerinte Árvai nehézkes, Bárány és Weszely nyelvtanellenes. Beckerről is ír (106): „Becker ezzel az idealista tanítással lerakta annak az idealista iskolának az alapjait, amelybe Marr és tanítványai tartoznak akkor, mikor azt hirdették, hogy minden nyelv számára egy közös nyelvtant lehet írni, amely egyúttal az emberi gondolkodás általános törvényeinek is foglalatja.”

Az ötvenes és hatvanas években általában a rendszeres nyelvtanokat dicsérik, egy évtizeddel később pedig ezek lesznek az „átkos” grammatizálás elrettentő példái: anikor a régi idők grammatizálását ítélik el, ezeket szidják, s elfeledkeznek a mondattani elvű nyelvtanokról. Kerékgyártó például elmarasztalóan nyilatkozik a nyelvhasználat-központú 1905-ös tantervről, melyet 1978 után már pozitívan értékelnek, pl. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai című kötetben (Bp., 1981. 154).

²⁰ Példa Komáromy Lajos II. osztályos Magyar nyelvtanából (16–18):

VI. A gyermekek az iskolában

A gyermekek az iskolában tanulnak. Hallgatnak a magyarázatra. A jó gyermek figyelmes és lelkét. A figyelmetlen nem halad semmire. A magyarázás után a gyermekek írnak és olvasnak.

Feladat. Felelj az olvasmány szavaival a következő kérdésekre: A gyermekek az iskolában mit cselekszenek? A jó gyermek mit cselekszik? A magyarázás után a gyermekek mit cselekszenek?

és cél-, ok-, részeshatározóról beszél, nem megy bele az állapot-, eredet- és vég-határozók bonyolult rendszerébe. A következő egyszerűsítéseket hajtotta végre: kihagyta a mondat meghatározását, az elvont főnevet, a gyűjtő- és anyagnevet, az igék neveit, a kevésbé használt igeidőket. A tőtanban a kötőhangzó terminus bevezetése Komáromy találmánya.²¹ Komáromy nyelvtana valóban ügyes, jól sikerült tankönyv volt. Péterfy Sándor is nagy megelégedéssel nyilatkozott róla (Magyar Tanítóképző 1894. 342–5), azt javasolva, hogy Komáromy rendszerét vegyék figyelembe az 1905-ös tantervénél. Péterfy javaslatát elfogadták. Tulajdonképpen közvetlenül Komáromy Lajos, majd 1905 után Weszely Ödön határozta meg hosszú időre a népiskolai nyelvtanok anyagát, felépítését és didaktikai jellegét. Az utolsó mondattani elvű nyelvtant Szabó Árpád írta 1950-ben az új általános iskola V–VIII. osztálya, tehát felső tagozata számára. 1950-ben a nyelvtanírásban és -tanításban is egy hosszú korszak zárult le, éppúgy, mint más tantárgyak történetében.

*

Dolgozatomban rávilágítottam a mondattani elv eredetére, felvázoltam a hazai mondattani elvű nyelvtanok kialakulását, s részletesen bemutattam a 19. század második felében írt népiskolai kis nyelvtanokat. Láthattuk, hogy egy olyan folyamat ment végbe, mely Simonyi és Szinnyi nyelvtanainak megírásához vezetett; majd a későbbiekben már az ő hatásuk érvényesül egészen 1950-ig. Leírásomat még ki kell egészíteni az egyéb iskolatípusok nyelvtanaival és az 1905–1950 közötti időszakkal.

A mára vonatkozólag több tanulságot is meg lehetne fogalmazni, közülük csak kettőt emelek ki. Az kétségtelen, hogy a mondattan — több mai, felületes állítással szemben — a 19. században erős volt, sőt a nyelvleírás középpontjában állt. A mondattani elv bemutatása után nyilvánvalóan nem fogjuk újnak tartani napjaink azon törekvéseit, melyek a tanításban a szövegből indulnak ki, és a nyelvtant mondattan (illetőleg előbb szövegtan)—szótan—hangtan sorrendben építik fel (vö. pl. az iskolai tananyagstruktúrával, ill. Anyanyelvi tantárgypedagógia. Bp., 1982. Szerk. Nagy J. József, 254). Dolgozatomban hangsúlyoztam azt a tényt, hogy Simonyiék a mondattanból kiinduló analitikus nyelvtant alsó fokon tanították, s a felsőbb osztályokban

Megfejtés: tanulnak, figyel sat.

Ezek a szavak mind azt jelentik, mit cselekszik valaki, vagy valami. Az ilyen szavakat *igéknek* nevezzük.

Feladat. Keressünk igéket olvasókönyvünk valamely olvasmányából!

16. *Feladat.* A VI. olvasmányban az van elmondva, a mi most, *jelenben* történik. Változtasd át az olvasmány mondatait úgy, mintha tegnapról, az elmúlt időről, szólnál! Írd le a mondatokat s húzd alá az állítmányokat! Vigyázz az erősen ejtett mássalhangzókra!

Kidolgozás. A gyermekek az iskolában *tanultak*. *Hallgattak* a magyarázatra. Sat. ...

Eredmények

1. Az ige azt jelenti, hogy mit cselekszik valaki, vagy valami.
2. Az igével azt is kifejezzük, hogy valakinek a cselekvése jelen időben, múlt időben, vagy jövő időben történik-e.
3. Az igének van jelen, múlt és jövő ideje.

²¹ Komáromy Lajos: A ragozás és képzés elméletének egyszerűsítése a magyar nyelvtanban. Nyr. 1882. 21–3.

a szintetikus felépítésű rendszerezést látták szükségesnek, mely a kisebb egységekre építve magyarázza meg a nagyobb egységeket.

Az úgynevezett rendszeres nyelvtanokat megelőzték a módszeres, mondattani elvű nyelvtanok. A rendszeres nyelvtanoknak tehát megvolt a funkciójuk, a tananyag szerkezetében való helyük. Jó volna megszüntetni a velük kapcsolatos, még mindig közhelyként használt előítéleteket (egész listát idézhetnénk) mechanikusságukról, a „grammatizálásról”. Ezek az összefüggésükből kiszakítva elítélt nyelvtanok igen jól működtek az egész, jól megszervezett rendszerben.

A. Jászó Anna

A magyar szőlészeti nevezéktan néhány kérdéséről

I.

1. Ha arra gondolunk, milyen gazdag, nyelvi-nyelvészeti szempontból részint kiaknázott irodalma van néhány biológiai tudományág terminológiájának és nómenklatúrájának, joggal tűnik föl, hogy a gazdaságilag oly fontos, széles körben népszerű szőlő-termesztés szakszókincse, így a szőlőfajták elnevezései s a szőlőfajták névrendszere nem részesült az őt megillető figyelemben. A magyar szaknyelv kutatás bibliográfiája (szerk. Csörögi István és Nagy Ferenc. NytudDolg. 31. sz. Bp., 1980) például mindössze hat tételt említ a borászat és szőlészet címszó alatt. Ez azonban elsősorban azt jelenti, hogy a bibliográfiában feldolgozott forrásoknak nem témája a szőlőnevek, azaz azt, hogy a nyelvvel hivatászerűen foglalkozók nemigen vizsgálták a szőlőneveket. Az ampelográfiai leírásokban ugyanis — mondhatni — se szeri, se száma a szőlők elnevezéseivel kapcsolatos megjegyzéseknek, észrevételeknek, magyarázatoknak. A hazai szőlészet szakembereinek kezdetől fogva nem kevés gondot jelentett a nagyszámú népnyelvi szőlőnevek körében való eligazodás, illetőleg a tervszerű szőlőnemesítés megindulása után a névadás maga. Minthogy a szőlészet azon tudományágak közé tartozik, amely vizsgálata tárgyának, a szőlőnek a rendkívüli variabilitása, illetőleg új fajok egyre nagyobb számban való létrehozása miatt nómenklatúrájának folyamatos és állandó gyarapítására szorul, célszerűnek látszik röviden áttekintenünk a magyar szőlészeti nevezéktan néhány kérdését, és pedig a mai névadást segítő szándékkal. (Szándékosan használom a *nevezéktan* szót, bár tudom, aligha tekinthető köznyelvinek: nincs is benne sem az Értelmező Szótárban, sem az Értelmező Kéziszótárban. Kálmán Béla szerint „elég kacifántos szó”: MNyj. 1984—85: 274. A *nevezéktan* azonban — mint a *nómenklatúra* szinonimája — a növény- és állattanban közhasználatú terminus.

2. A magyar szőlőnevek változatosságáról vallanak már az első hazai szőlőleírások. Többnyire azzal, hogy egyazon fajtának több nevét is közlik, ritkábban úgy, hogy e tényt szerzőik meg is fogalmazzák (nem ritkán nemtetszésüknek adva hangot). Néhány példa: 1787: *apró malo'sa v. Corinthusi megfáraztott apró verefs szőlő* (Mátyus, Ó és Új Diaetetica. Posonyban, 1787. 428), 1798: *Zöld-fzöllő aliis Lelt szőlő Török-Góhérl, Budai-Góhérl* (Szirmay, Notitia historica, politica, oeconomica... Cassoviae, 1798. 32, 34), 1808: *góhérl (bajor, tsapos)* (Pethe F., Pallérozott mezei gazdaság. Második darab. Posonban, 1808—1813. 415), 1813: *Svajtzer szőlő v. Aleppói szőlő* (Fábián J., Visszálódó és oktató értekezés a' szőlő-mivelésről. Veszprém, 1813. 231), 1818: „a' *Rósa Szőlő*, a' mely igen édes és husos, ezt a' Balaton mellett *tulipirosnak*, a' Hegyajján pedig *Rózsásnak* nevezik” (Nemes-Népi Zakál György, Eörségnek Leírása. Szerk. Vörös Ottó. Szombathely, 1985. 21), 1821: „*Burgundiai, Fürjmony*... Sokféle nevei vannak... *Formint, Szigetszőlő*... százféleképen nevezik... *Bátai, sárfejr*... különbféle neveket visel... Ezekon kívül sokszáz fajok vannak: de majd minden Határban másképen nevezik” (N. Nagyváthy János, Magyar practicus termesztő. Pesten, 1821. 183—4).

A legtöbb magyar szőlőnevet tartalmazó ampelográfiai leírás Németh Márton kitűnő munkája, a három kötetes Ampelográfiai album. Németh Márton lelkiismeretesen feldolgozta a régebbi ampelográfiai leírásokat is. Szótörténeti szempontból nagy kár, hogy a jeles szerző az adatokat nem köti helyhez és időhöz, s többnyire mai helyesírással közli őket.

3. A szőlőnevek mint az ampelográfusok és szőlészek munkájával járó gyakorlati kérdés és feladat megfogalmazódik már az első részletes magyar nyelvű ampelográfiai leírásban, Fábíán József 1813-ban megjelent s már idézett Chaptal-fordításában (itt természetesen a franciaországi állapotokat mutatva be: 176–8). Idézetek sokaságával lehet bizonyítani, hogy a tudományos igényű szőlészetnek nálunk is a kezdetektől fogva nem kevés gondot jelentett a szőlőfajták igen változatos, gyakran pontatlan elnevezés-rengetege. Schams Ferenc, akinek a hazai szőlészet történetében kimagasló érdemei vannak, joggal írta 1831-ben: „több, mint a' mennyit egyes emberi erő tehet, kívántatik arra, hogy a' hazánkban külömbféle nyelveken meglévő külömbféle [szőlő] elnevezések zavarából tisztára hatolhassunk. Minden hegytájnak, sőt gyakran minden helységnek saját nevezetei vagynak, melyek már a' tőszomszédságéival is ellenkeznek” (Magyarország' szőlőműveléséről való vi'ssgálódások. Pesten, 1831. 10). Schams után úgyszólván valamennyi ampelográfus szóvá teszi, hogy sürgősen tenni kell valamit a szőlőnevek egységesítéséért, illetőleg a szőlőfajták és -nevek azonosításáért. Íme néhány példa: 1845: „Nem egyedül a' szőlőfajok nem ismerése, hanem a' sok helytelen tájnevek is nevelik a' zavart és tévedéseket” (Soldan János György: Magyar Gazda 1845: 1319). Szabó Gábor már-már drámai hangon kiált föl 1855-ben: „Meneküljünk! a Bachanáliák kedveért, meneküljünk a szőlőfajok bábeli elnevezésétől” (Magyar Gazda 1855: 46), majd később így folytatja: „Ezen kimerithetetlenül szopora szőlőnevek pedig, melyek az ország összes szőlővidékein divatoznak, legtöbbnyire onnen erednek, hogy a mint egy új faj más vidékre átkerül, ott azt szabad kény szerint nevezi el minden, ki előtt addig ismeretlen volt s az aztán azért mind új meg új fajnak tetszik. Ezen elnevezési dűhre vonatkozó pár példát hozok elő. A bakatornak egyedül helyes nevét . . . nevezik néhol bakarnak; már Badacsonyban veres bákornak. Ebből Neszmélyben, minthogy oda az alföldről került: *túri piros*. Ménesen meg *tulipiros* lett. Végre Pest-megyében, illyr eredetéről nevezik *denkának* vagy *dinkának*, mit Debreczen vidéke utoljára *tinkának* lágyított. És így bakator = tinka. Illyenforma sorsa van a *hárslevelű*-nek is. Ennek neve azon vidéken, hol a hársat szódoknak híják, *szódokszőlő*; másutt, érése után is megtartott zöldes színétől *zöldszőlő*; ismét másutt . . . *halszőlő* . . . *juh farkú* . . . *bolyhos* . . . *bodza-virág szagu* . . . Sőt a kik német földről nevezték, az ott hárslevelűből németített [!] *haschad löwölin*-től éppen *hasadt levelű*-nek is híják a különben ép, kerek levelű nemes szőlőt. Így van a dolog sok más, többnyire nemesebb szőlőfajokkal is” (i. h. 106). Gyürky Antal így vélekedett 1856-ban: „A' szakértők 's a tudomány feladata, hogy valahára a' szőlőfajok tömkelegéből egy határozott oenológiai névjegyzékkel kimeneküljünk; illy munka készítése azonban . . . egyesek erejét túlhaladja”, illetőleg: „a' szőlőfajok' bábeli elnevezésében világosságra jőni, olly feladat, mit egyeseknek megoldani nem lehet, azt csak több szakértő' összemunkálása, 's különösen a' jelesebb szőlőművelők' részvéte eszközölhetné” (Vinczellérek könyve. Pesten, 1856. I, 15, 131). Hogy a szőlőnevek körüli, többektől bábeli zűrzavarnak nevezett állapot milyen gyakorlati következményekkel járhat, azt Tersánczki József ekként fogalmazta meg 1865-ben: „A mely faj például a budai szőlőhegyben *gohér*, az a mi vidékünkön *bajor*, s ha ezt minden szőlőműves nem tudja, akkor soha sem fogjuk egymást megérteni, s megeshetnék, hogy Budáról rendelnénk egy hosszú szekér gohért oly földnek beültetésére, melyből ezelőtt épen a bajort irtottuk ki azért, mert nem diszelt” (Oenologia azaz: irányt adó kalauz. Nagy-Kanizsán,

1865. 78). Századunkban Pálinkás Gyula külön cikkben foglalkozott a szőlőfajták név-rendszerének bizonyos kérdéseivel A szőlőfajták nevezéktana című tanulmányában (Borászati Lapok 1942: 82kk.). Tőle hosszabban idézek: „Annyi bizonyos, hogy a szőlő-fajták nevezéktanával már régóta bajok, zavarok vannak, s éppen itt lenne az ideje, hogy ezt egyszer már véglegesen rendezzük. Jelenleg úgy van a dolog, hogy mindenki tetszése szerint nevezi meg, írja le az egyes szőlőfajták nevét, ú. m. kisbetűvel, nagybetűvel, a melléknévi jelző elől vagy hátul, félig franciául, németül, félig magyarul, vagy egészen idegen nyelven, vagy az idegen elnevezésnek úgy nyakát tekerik, hogy ember legyen, aki ráismer az eredeti elnevezésre stb. Nem szólván arról, hogy az egyes szőlőfajták a különböző vidékeken egészen más és más név alatt ismeretesek, avagy ugyanaz az ismert név merőben más szőlőfajtát jelent. Tehát a nyelvjárási nevezéktanban is rendet kellene teremteni a tájszók terén, mert mégis csak fonák dolog, hogy a perzsa eredetű *shiradzuli*-t a budakörnyéki népnyelv *csiricsuri*-nak nevezi, bizony ennek sem füle, sem farka nincs, mint a *halberdó*-nak . . . Ezt a nagyfontosságú kérdést korántsem lehet úgy elintézni, hogy néhányan majd összeülünk és a kávéházi asztal mellett megbeszéljük a dolgokat. Nem! Elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságához fogunk fordulni, s felkérjük, hogy legyen segítségünkre . . . mert hiszen érdemes tagjainak ez a kenyerük és a szakmájuk” (82). Pálinkás tanácsot is ad: „ilyen humoros neveket ne adjunk a szőlőfajtáknak: *Faragó Zsiga bátyám dinka*, mert akkor végül odajutunk, hogy *Kati néném piropötytyös napernyője muskotály* szőlőfajtánk is lesz” (i. h. 105). Főző Géza a szőlőnevek (történeti és táji elnevezések) vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott negyedszázada, hogy „alig van még egy tudományág, amelyben olyan sok felületes, téves, gyakran tudálékos és már-már a babona határát súroló leírás, adat vagy megállapítás fordulna elő, mint a szőlészetben és borászatban” (Soproni Szemle 1963: 311).

A szőlőnevek körüli „bábéli zűrzavar” — mint láttuk — sokak szigorú ítéletét vonta maga után. Tökéletesen érthető ampelográfusaink törekvése az egységes szőlészeti nomenklatúrára, s érthető egyszersmind az az ellenérzésük is, amellyel törekvésük legfőbb akadályozója, a szőlőnevek változatossága iránt viseltettek. Mert valóban: az egységesítésre, egyértelműsége, következetessége, pontosságra törekvő tudományos igényű nevezéktan majdhogynem ellenpólusának látszik a népnyelvi elnevezések zabolátlannak tűnő halmaza. Ám igazságtalanul és tudománytalanul járnánk el, ha a népnyelvi elnevezéseket a tudományos névadás szigorú követelményeinek a mércéjével mérnénk, és különösen súlyos hiba volna föltételezni, hogy a népnyelvi (tájnyelvi, nyelvjárási, illetőleg általában a régi nyelvi) szőlőnevek a maguk szűkebb felhasználási területén, tehát egy-egy kisebb táj közösségének a nyelvhasználatában nem voltak eléggé informatívak. Mert azok voltak. Még akkor is, ha egy-egy név ampelográfiai tekintetben valóban pontatlan volt. De mert a szőlőfajták azonosítását, tehát a más fajtáktól való elkülönítését abban a közösségben, ahol használatosak voltak, lehetővé tették, funkciójukat így is teljesítették. Amikor reformkori ampelográfusaink, szőlészeink — összegyűjtve különböző tájak szőlőneveit — egymás mellé helyezték őket, joggal csodálkoztak a megnevezések nagy számán, változatosságán és ampelográfiai pontatlanságain. Érzékelték azt a nehézséget is, hogy a sok névből milyen nehéz kiválasztani az ampelográfiailag leghelyesebbet, s különösen, hogy milyen nehéz országosan egységes szőlőnévhasználatra jutni. Azt azonban elmulasztották megjegyezni, hogy a sok népnyelvi elnevezés csak úgy és csak akkor „bábéli zűrzavar”, ha egymás mellé állítják a különböző szőlőtermesztő vidékek eltérő elnevezéseit, olyan megnevezéseket tehát, amelyek a valóságban, a mindennapi nyelvhasználatban nem fordulnak elő egymás mellett, ahogy például a Pozsony vidékiek és a Küküllő tájáról valók, vagy ahogy a szerémségi és soproni szőlővidék meghatározott elnevezései. Ma úgy mondanánk, kommunikációs vagy információs zavar akkor keletkezett, amikor különböző tájak (közösségek) eltérő megnevezései kerültek

egymás mellé (l. erre Tersánczki 1865-ből idézett sorait, följebb). Ami pedig a népi elnevezések szakmai megbízhatóságát illeti, nem feledjük, a népi tudás nem egészen ugyanazt a fogalmi rendszert építette föl, mint a tudomány, mert elsődleges szempontja egyrészt mindig is a hasznosság volt, másrészt pedig csak arra támaszkodhatott s támaszkodott, amit szűkebb környezetében a gyakorlatból, saját tapasztalatokból ismert. A kolozsvári Péntek Jánosnak a népi növényismeretről írott sorai vonatkoznak a népi szőlőismeretre is: „A népi ismeretekkel, a népi tudással szemben gyakran hallani vagy olvasni elutasító véleményt, pontosabban: többször és több szó esik a népi tudatlanságról, babonáságról, mint a népi tudásról, bölcsességről. Pedig két dolog egészen nyilvánvaló: az egyik, hogy ez a szellemi kincs része a népi kultúrának, mint a népművészet vagy a népköltészet, tehát éppúgy megérdemli a figyelmet; a másik, hogy a tudománynak, így a tudományos növényismeretnek is a népi ismeret, a népi tapasztalat az alapja és még a fejlődés viszonylag késői korszakaiban sem tud teljesen elszakadni tőle” (Honismeret 1979: 100).

II. A szőlőnevek főbb típusai

0. A szőlőnevek több szempontból is tipizálhatók. Ha például eredetüket vizsgáljuk, akkor a szokásos etimológiai csoportokkal találkozunk (magyar alakulat, jövevényszó, tükrőfordítás stb.). Magam ebben a tanulmányban két leíró szempontot érvényesítek. Azt vizsgálom, a szőlőnév tartalmaz-e tulajdonnevet vagy csak köznevet (ez ugyanis számottevően befolyásolja információértékét), illetőleg hogy akár köznév, akár tulajdonnév (vagy ilyen tagú is), mennyiben informatív, azaz mennyiben nyújt tájékoztatást a vele jelölt szőlőfajtaról.

Példaanyagom zömét — szándékosan — újabb szőlőneveinkből veszem. Ez alkalmat ad arra, hogy ezen szőlőnevek eredetét, a névadás indítékait is bemutassam, annál is inkább, mert nyomtatott források ezekről — egy-két kivételt nem tekintve — nem szólnak. Abban a szerencsés helyzetben vagyok ugyanis, hogy azok a szőlőnemesítők, akiktől — levélbeli megkeresésre — az általuk — keresztezéssel — létrehozott szőlőfajták elnevezésének az okairól, körülményeiről érdeklődtem, pontos válaszokat küldtek, így — jóvoltukból — módom van újabb szőlőneveink nagy része eredetének hiteles bemutatására. Ezúton is köszönöm mindannyiuk segítőkészségét, s azt, hogy hozzájárultak az általam megírtak közléséhez. A köszönet a következőket illeti: Bakonyi Károly (Keszthely), Csizmazia József (Budapest), Kiss Ervin (Badacsony), Kozma Pál (Budapest). Nekik több kitűnő szőlőfajtát is köszönhetünk. Köszönettel tartozom továbbá Ésik Andrásnénak (Kecskemét), aki elhunyt szőlőnemesítőnk, Szegedi Sándor szőlőfajtáinak a neveiről tájékoztatót, s aki a csemegeszőlő-nemesítésben Szegedi Sándor munkatársa volt, végül, de nem utolsósorban Hajdu Editnek (Kecskemét), aki Kurucz András szőlőfajtáinak az elnevezéseiről adott tájékoztatást, illetőleg aki szőlészeti kérdésekben mindenkor készséges tanácsadóm volt. (Szóban forgó forrásaimra a vonatkozó adatok közlésekor zárójelben utalok a névvel: Csizmazia, Hajdu, Kozma stb.).

1. **K ö z n é v i s z ő l ő n e v e k.** Az idetartozó szőlőneveknek három fő csoportját különítem el. Az első csoportba tartozó nevek a velük jelölt szőlőfajtaról valamely konkrétumot fejeznek ki, ezért nevezem őket informatív neveknek. Az ellentett pólus, a harmadik csoport nevei a velük jelölt szőlőfajtaról jóval kevesebb vagy semmi konkrétumot nem mondanak, ezért információértékük kevés vagy egyáltalán nincs. Ide az ún. fantázianevek tartoznak, amelyeket nevezhetnénk elvont neveknek is. E két típus között helyezkedik el a nép-, illetőleg országnévvel alakult szőlőnevek csoportja. E nevek információértéküket tekintve is közbülső helyet foglalnak el.

1.1. Informatív nevek — A szőlőnevek jelentős részét alkotják. A névadás alapja a szőlőfaj valamely — a névadó, illetőleg a névadó közösség számára — fontos, feltűnő, megkülönböztető jegye. A névadás alapja lehet a szőlő fürtjének elhelyezkedése, nagysága, alakja, a fürtök száma (*Alantermő, Aprófekete, Ezerfürtű, Fagyalfürtű, Fentkötő, Gyöngyszőlő*; lehet a bogyó alakja, színe, íze, illata, zamata (*Cukorszőlő, Csucskás olasz, Datolyaszőlő, Fekete muskotály, Kecskescsősi, Magnélküli, Mézes, Nagybogójú boglárka, Narancsízú, Somforma*); lehet a bogyóhéj mineműsége (*Halhéjas, Hártahéjú*); lehet a levél alakja, színe, a fürtnyél milyensége (*Hárslevelű, Hosszúnyelű, Juhjark, Kéknyelű, Petrezselyemszőlő*); lehet a bogyók levességének mértéke (*Boros*); lehet a belőle nyert bor színe, zamata, fogyasztásának következményei (*Festőszőlő, Fosóka, Hasántó*); lehet a szőlő érési ideje, értéke, termesztési előnyei-hátrányai (*Kutyaszőlő, Magdolna-szőlő, Rekord, Téli muskotály, Változó*); lehet a szőlő (vélt vagy való) származási helye (*Alföldi, Bogdányi, Szeredi*); s lehetnek természetesen mindezeknek a kombinációi is (*Aprófekete, Korai piros veltelini, Mézesfehér, Olasz ropogós muskotály*).

1.2. Népnévi (tagú) szőlőnevek — Az e típusba tartozó nevek információértékéről ugyanaz mondható általában, mint amit a földrajzi név tagú, a származási helyet jelölő nevekről megfogalmaztam (l. alább). Néhány példa: 1798: *Bolgár-szőlő* (Szirmay i. m. 33), 1818: *Tót szőlő* (Nemes-Népi Zakál i. m. 21), 1821: *Bajor* (Nagyváthy i. m. 183), 1833: *Török-Szőlő* (F. Schams, Ungarns Weinbau. Pesth, 1833. 132), 1834: *Francia 'Chasselas'* (Hilbi Haller F., Az ugaros szőlő-mívelés. Kolo'sváratt, 1834. 84), 1843: *portugall 'Oportó'* (Magyar Gazda 1843: 321), 1844: *rác szőlő* (Magyar Gazda 1844: 547), 1846: *Magyarka* (Magyar Gazda 1846: 1431); l. még *Olaszrizling* és *Magyar frankos* (Kozma Pál hibridje: a név azt jelöli, hogy e szőlőfajta — szemben a Kékfrankossal — magyar föld születte: Kozma).

1.3. Fantázianevek — Újabb eredetűek, sem a régiségben, sem a népnyelvben nem fordulnak elő. Ahogy eddigi szótörténeti ismereteim alapján megítélhetem, nálunk idegen, főként olasz szőlőnevekben jelentkeznek a múlt század elején. Magyar szőlőnevekben először csupán magyarázatként, illetőleg fordításként találkozunk velük (l. például Fábian Pál in: Nyelvünk a reformkorban. Szerk. Pais Dezső. Bp., 1955. 181). Hamarosan fölbukkannak azonban az első, idegen mintáktól független magyar fantázianevek is a szőlőnevek körében, ahogy például a Chasselas nevéül ajánlott *Dicső* (Gazdasági Lapok 1855: 46). Számuk azonban ekkor még elenyésző. A fantázianevek nagyobb számban csak a céltudatos, keresztezéses szőlőnemesítés megindulása, tehát nálunk Mathiász János munkásságának a kibontakozása után születnek, azóta viszont egyre szaporodik a számuk. A talán legismertebb fantázianeves szőlőfajtánk is Mathiász hibridje, neve: a *Szőlőskertek királynője* (*muskotály*), amely külföldön is karriert futott be, s amelynek nevét több nyelvre le is fordították (l. Csepregi Pál—Zilai János, Szőlőfajtaismeret és -használat. Bp., 1989. 328). Kocsis Pál hibridjei közül megemlítem a következőket: *Barátság, Érdemes, Furcsa, Glória, Ezeréves Magyarország emléke, Jobb sincs* (l. Illés Sándor, A homok óriása. Bp., 1977 passim). A legújabb fantázianevek közül l.: *Favorit* (mutató fürtű és bogyójú, finom, piacos csemege-szőlő: Ésikné), *Rekord* (igen nagy fürtű és nagy bogyójú: Ésikné), *Karát* (borának minősége oly finom, hogy karáttal jellemezhető: Hajdu), *Turán* (a nemesítő, Czizmazia József *Agria* néven kívánta elismertetni: *Agria* Eger latin neve. Arra való hivatkozással azonban, hogy Egerben ily nevű bútorgyár van már, új névjavaslatot kértek tőle. Ady-reminiscenciák — Turáni átok — alapján javasolta végülis ezt a nevet: Csizmazia), *Táltos* (Kozma Pál hibridje, minőségi fehérbor-szőlőfajta. A névadás alapja az volt, hogy bora megtáltosítja azt, aki fogyasztja: Kozma), *Zenit* (Király Ferenc, nemesítője nevezte el így borának kiválóságára utalva: Kiss), *Zefír* (nemesítői kollektíva adta a nevet Király Ferenc halála után. A névadás oka egyrészt az volt, hogy mivel Király Ferenc hibridjei, a *Zengő* és a *Zenit* z-vel kezdődnek,

legyen e névnek is z a kezdőhangja. Másrészt arra utaltak a névvel, hogy e fajta borából finom muskotályos illat, behízelgően kellemes szellő árad: Kiss), *Pintes* (Kiss Ervin és Németh Márton közös fajtája. A névadó Kiss Ervin volt. A névadás alapja pedig az, hogy a szőlőfajta négyzetméterenkénti terméséből általában 1,5 liter bor készíthető. A névadó e névadással a *pint* szónak a szaknyelvben való megmaradását is igyekezett elősegíteni: Kiss), *Nektár* (Bakonyi Károly hibridje. A név arra utal, hogy e fajta íz- és zamatanyagokban gazdag terméséből is csepeghet nektár, nemcsak Tokaj szőlővesszein: Bakonyi), *Korona* (Bakonyi hibridje; a névadó Pálfi Dénes, aki egy bemutatón e néven mutatta be a szőlőfajtát, mondván, a koronázási ékszerek hazakerülésének évében évében állította elő nemesítője: Bakonyi).

2. Tulajdonnévi (elemű) szőlőnevek.

2.1. Személynévi (tagú) szőlőnevek.

2.1.1. Tiszteleti nevek; valamely személy iránti tisztelet, nagyrabecsülés, szeretet, ragaszkodás a névadás oka. Ezen belül:

2.1.1.1. A névadás oka a szőlőfajta létrehozásában, elterjesztésében, fölfedezésében, népszerűsítésében játszott szerep.

Ilyen szőlőnév például a Chasselas *Fábián szőlő* (Csepregi—Zilai i. m. 302) elnevezése, amelynek eredetére és első változatára l.: „Mélto tehát, hogy mi is a hazánkba befogadott jóféle szőlőre az idegen *Chasselas* név helyébe nemes Fábián érdemes hazánkfiának becses nevét függesszük, s azt ezentúl *Fábián szőlőjének* nevezzük, háládatos emlékeztünknek a késő időkig való fennmaradására” (Görög Demeter 1829: idézi Rapaics, A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 227). Ilyen az *Ortlébi* (:< ném. *Ortlieber*, amely nevét egy *Ortlieb* nevű elzászi vincellérről kapta, ugyanis ő ajánlotta és terjesztette el ezt a szőlőfajtát (l. W. Hillebrand—H. Lott—F. Pfaff, Taschenbuch der Rebsorten. Wiesbaden, 1984². 137). Az *Isabella* e nevet első elterjesztőjéről (Mme Isabelle Gibs) kapta (Németh Márton, Ampelográfiai album. Alany-, direkttermő és csemegeszőlő-fajták. Függelék. Bp., 1975. 92). A Rizlingszilváni egyik német neve *Müller-Thurgau*. E nevet Schellenberg adta a szőlőfajta nemesítőjének, Müllernek a tiszteletére (E. Klaus: Der deutsche Weinbau 1970: 537).

2.1.1.2. A szőlőfajta nevéről valamely (nem a szőlészeti területén híres s nem is föltétlenül híres) személy nevét adják.

Ilyen szőlőnevek például a következők: *Nádor József* (1844: „*Nádor József* Eő fensége cs. kir. főherceg, 's országunk nádorának kegyes engedelmevel így nevezett magból kerekedett eper ízű uj szőlő” (Legrády László, Lajstroma és rövid leírása azon honi 's külföldi szőlőfajoknak . . . Pesten, 1844. 4), *Gróf Károlyi* (Békés vármegye főispánjáról nevezték el (Legrády i. m. 17), *Ürményi* (Ürményi Ferenc koronaőről kapta nevét: Legrády i. m. 18), *Csapó* (Csapó Dánielről nevezték el, aki Tolna vármegye alispánja volt: Legrády i. m. 18). Kocsis Pál hibridjei közül például a *Julius Caesar*, a *Kada Elek emléke*, a *Kodály Zoltán*, a *Petőfi Sándor*, a *II. Rákóczi Ferenc*, a *Szent István*, a *Szilágyi Erzsébet* (Illés Sándor i. m. 168 kk.).

2.1.1.3. A névadó családtagjainak valamelyikéről (feleségéről, gyermekéről, unokájáról) vagy a rokoni, baráti, ismerős kör egy tagjáról nevezi el az új szőlőfajt.

Néhány példa: *Mathiász Jánosné muskotály* (Mathiász János állította elő ezt a szőlőfajt s feleségéről nevezte el: Csepregi—Zilai i. m. 326), *Kocsis Irma* (Kocsis Pál hibridje, a nemesítő legidősebb lányáról nevezte el: Illés Sándor i. m. 171), *Ida* (Kocsis Pál hibridje ez is, második feleségéről nevezte el így: Illés i. m. 165), *Kocsis Pálné* (ez is Kocsis Pál hibridje, ezt — bizonyára első — feleségéről nevezte el: Illés i. m. 172), *Kozma Pálné muskotály* (Kozma Pál hibridje, feleségéről nevezte el: Kozma), *Judit* és *Júlia* (Bakonyi Károly hibridjei, lányáról és unokájáról nevezte el őket: Bakonyi), *Suzy*

(Csizmazia József és Bereznai László hibridje. Csizmazia levélbeli közlése szerint a nemesítésnél vele dolgozó munkatársa feleségének az emlékére adták e nevet, éspedig a *Zsuzsa* nemzetközileg is elfogadható változatát).

2.1.2. Nem tiszteleti nevek: a szőlőfajta és a szőlőnév között az a kapcsolat, hogy a szőlőfajta érési ideje a név naptári napja körüli időre esik (esett) általában.

Néhány példa: *Sz.* (= Szent) *Mártony szőlő* (1818: Nemes-Népi Zakál i. m. 21), *Jakabszőlő*, *Korai Magdolna*, *Magdolna*, *Magdolnaszőlő* (Németh Márton, Ampelográfiai album. Termesztett borszőlőfajták. Bp., 1970. 244), *Boglárka* (Szegedi Sándornak és társainak a hibridje. Augusztus első harmadában fogyasztható, a Boglárka névnap pedig augusztus 1-én van: Ésikné).

2.2. Földrajzinévi (tagú) szőlőnevek.

2.2.1. A (vélt vagy valódi) helyet (települést, tájat, vidéket, országot, kontinenset) jelölő nevek:

1787: *Corinthusi* (Mátyus i. m. 432), 1813: *Lombárdiai szőlő*, *Burgundiai szőlő*, *Afrikai szőlő* (Fábián i. m. 206, 211, 223), 1821: *Budai* (Nagyváthy i. m. 184), 1844: *Szmirnai muskatály*, *Alexandriai fehér muskatály*, *Genuai fejr muskatály* (Legrády i. m. 4–6).

Tudnunk kell azonban, hogy a földrajzinevet (is) tartalmazó szőlőnevek korántsem jelzik mindig pontosan az illető szőlőfajta származási helyét, sőt a történeti adatok alapján ítélve helyesebbnek látszik azt mondani, hogy e tekintetben gyakrabban félrevezetnek, mintsem útbaigazítanak bennünket. A népi, spontán névadás ismeretében azonban ezen nem csodálkozhatunk, ellenkezőleg: természetesnek kell tartanunk. Hiszen a szőlősgazdákat nemigen érdekelte a szőlőfajták végső forrása (ez ampelográfiai, tehát tudományos kérdés), sokkal fontosabb volt számukra az, hogy ők honnan kapták, vették az új fajtákat. Ha tehát például a Neszmély vidéki vincellér Váceról kapott szőlővesszőket, nem ok nélkül nevezte el — mondjuk — *Veres váci*-nak azt a szőlőt, amit Arad környékén *Ménesi rózsás*-nak neveznek, s amelynek hivatalos neve *Bakator* (Németh Márton i. m. II, 176). Ugyanígy a *Juhfark* nem lehet mohácsi és tarpai eredetű egyidejűleg, de igenis lehetett Mohács és Tarpa e szőlőfajta továbbterjedési góca, ha csak alkalmilag is, ezért a maga módján mind a *Mohácsi*, mind a *Tarpai* szőlőnév igazat mond (Németh Márton i. m. 107). A példák szaporíthatók lennének. Annak igazolására azonban elegendők, hogy a népi szőlőelnevezésektől nem kívánhatjuk meg a szőlőfaj végső származási helyének megnevezését, s igazolják azt is, hogy e nevek egy része azt fejezi ki csupán, hogy a névadó közösséghez honnan került a kérdéses szőlőfajta. Minthogy pedig ugyanaz a szőlőfajta több helyről is eljuthatott az ország (és a külföld) számos helyére, természetesen adva volt a lehetőség több név — tudniillik eltérő földrajzi neveket magukban foglaló szőlőelnevezések — létrejöttére. Annak eldöntése, hogy a szóban forgó szőlőnevek közül melyek jelzik a szőlőfajta valódi származási helyét, a történeti ampelográfiára tartozik.

2.2.2. Azt a tájat, települést, helyet jelölő nevek, ahol a nevezett szőlőfajt kikísérletezték, ahol először termesztették, illetőleg ahol először adtak lehetőséget a nagyüzemi kipróbálásra.

Ezek a nevek az intézményes szőlőnemesítés korszakának, illetőleg a tudatos névadásnak a szülöttei nagyrészt. Ilyenek például a következők: *Zalagyöngye* (Zala megyében kerülhetett sor először nagyobb tömegű termesztésére: Csizmazia), *Vértes csillaga* (a kísérleti megfigyeléseket a Vértes közeli Etyeki Célgazdaságban végezték: Csizmazia), *Göcseji zamatos* (a Zalában folytatott kísérletek miatt kapta a nevét: Csizmazia) *Cserszegi fűszeres* (a nemesítőmunka a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Kertészeti Tanszékének cserszegtomaji kísérleti szőlőtelepén folyt, innen kapta nevét: Bakonyi), *Nosztori rizling* (első telepítése a Nemesvámosi termelőszövetkezet területén, Csupakon, a völgy alatti részen létesült, amelynek *Nosztori-völgy* a neve. A nemesítő Bakonyi Károly

csopaki születésű, ez is motiválta névadását: Bakonyi), *Mátrai muskotály* (a mátraalji borvidéken természetették először üzemileg: Kozma).

2.2.3. A földrajzinévi (tagú) szőlőelnevezések között vannak olyanok is, amelyekben a földrajzi név jelölte hely és a névvel jelölt szőlőfaj közötti kapcsolat — szemben az első és a második típussal — áttételes.

Ilyen például a *Pölöskei muskotály*, amely azért kapta nevét, mert előállító a Dunántúlon Pölöske direkttermő szőlőinek a leváltására (is) javasolták (Ésikné). Ilyen a *Rozália*, amely arra való emlékezéssel született, hogy Mathiasz János, a magyar szőlőnemesítés atyja a Kassa melletti Rozália-hegyen kezdte szőlőnemesítő tevékenységét (Bakonyi). Ilyen a *Zengő* is, amelyet arról nevezett el nemesítője, Király Ferenc, hogy keresztezését Pécssett végezte (a Mécsek csúcsára utal a név: Kiss).

III. Gondolatok a mai szőlőnévadásról

1. A szőlőnevek keletkezésének körülményei, a szőlőnevek terjedésének feltételei ma egészen mások, mint korábban, főként a múlt században s még régebben voltak. Míg kezdetben és még hosszú ideig csupán spontán (népi) névadás volt — ennek egyik következménye egyazon szőlőfajta gyakran számos elnevezése —, ma már úgyszólván csak tudatos (mesterséges, tudományos) névadás van. Az új fajták az állami elismertetés után eleve névvel kerülnek a szőlőtermesztőkhöz (intézményekhez és egyénekhez egyaránt) mindenütt az országban. Irányított szőlőnemesítés folyik, az új neveket hivatásos szőlészek, szőlőnemesítők, ampelográfusok adják, a fajta- és névterjesztés is központi csatornák — a szakfolyóiratok, szakkönyvek, a faiskolák, a tömegtájékoztatási eszközök — révén történik. Mindennek az a következménye, hogy a spontán helyi névadás igen szűk körre zsugorodott. (Valójában nem is tudjuk, születnek-e egyáltalán ily módon új szőlőnevek.) Megemlítendő az is, hogy korábban, a történelmi Magyarországon a nem magyar ajkú lakosságtól közvetlen érintkezés útján is került a magyarba, illetőleg bizonyos magyar nyelvjárásokba nem is kevés szőlőnév (jövevény szőlőnevek). Mára a szőlőnevek gyarapodásának ez a forrása teljesen elapadt, hiszen a mai Magyarország nem magyar anyanyelvű polgárai is ugyanazon központi források révén jutnak az ugyanazon új szőlőfajokhoz és szőlőnevekhez, amiként a magyar anyanyelvűek.

2. A keresztezéses nemesítéssel előállított s a szelektált szőlőfajták, miként bizonyos esetekben a honosítottak is minősítésükkor, tehát hivatalos, állami elismerésükkor kapják azt a nevüket, amelyeken a nagyközönség ismeri őket. Ezek „a” szőlőnevek számunkra, ezekkel foglalkozom tanulmányomban. Állami minősítésük előtt is van azonban a szóban forgó szőlőfajtáknak nevük, csak hogy az általában eltér a minősítéskor adott végleges névtől. Ilyen például a Bianca *Egri csillagok* 40, az Ezerfűrtű *Miklóstelepi* 5, a Kozma Pálné muskotály *Cs. É. 35* (= Csepel-szigeti étkezési fajta: Kozma) elnevezése, pontosabban talán jelölése. A szőlőfajták minősítés előtti nevei több tekintetben is eltérő szabályok szerint alakulnak, mint a minősítés utániak. E nevek a szűkebb szakma számára készülnek (a névalkotási szabályokra l. Kertészeti lexikon. Szerk. Muraközy Tamás Bp., 1963. 974. *Szőlőhibridek elnevezése* a.; az államilag minősített magyar nemesítésű szőlőfajták minősítés előtti neveit l. Csepregi — Zilai i. m. 374), ezért ezekkel nem foglalkozom.

3. Bizonyos, hogy annál jobb egy szőlőnév, minél többet mond a szőlőfajtaról, a szőlőfajta jellemző, fontos tulajdonságairól. Minél kevesebbet árul el a név a szőlőfajta jellemző jegyeiről, annál inkább csökken tájékoztató funkciója, információs értéke, annál kevésbé felel meg feladatának. A névadás egyáltalán nem könnyű dolog, a jó, a találó

névadás pedig nagyon nehéz. Több szempontot: szakmait, nyelvit és a reklám szempontjait is figyelembe kell ugyanis venniük a névadóknak. Az új szőlőneveknek egyrészt pontosnak, a szőlőfajta fontos, jellemző tulajdonságát kifejezőnek s egyértelműnek kell lenniük, másrészt meg kell felelniük a nyelvi helyesség, szabatosság, rövidség és jóhangzás, valamint a jó értelemben vett reklám követelményeinek is. Nyilvánvaló, hogy a névadás joga, egyszersmind azonban nehéz kötelessége is a szőlőnemesítőket illeti meg. Az ügy javát szolgálhatja azonban, ha a döntés előtt mások véleményét is kikérik a névadók, akár úgy, hogy teszteltetik névjavasolataikat többektől is. Úgy látom, hogy a fentebb említett magas követelményeknek elsősorban az ún. informatív nevek felelnek meg, ezért én az informatív nevekre voksolok. Azokra tehát, amelyek a szőlőfajta valamely fontos tulajdonságáról, sőt tulajdonságairól tájékoztatnak. Informatívak bizonyos színnevek (*arany, aranylő, kék, piros, sárga* stb.), a szőlőfajta ízére (*édes, fűszeres, ízes, mézes, muskotályos*), szagos, zamatos stb.), érésének idejére (*korai, nyári, őszi* stb.), a bogyó milyenségére (*mustos, ropogós* stb.) stb. utaló szavak.

Új szőlőneveink egy része nem egytagú, mint a *Favorit* és a *Rekord*, hanem többtagú, mert összetétel vagy szó szerkezet (*Ezerfürtű, Gyöngyrizling, Zalagyöngye*, illetőleg *Cserszegi fűszeres, Téli muskotály, Vértesszől, Vértesszől*). Ez lehetőséget ad arra, hogy ismert(ebb) szőlőfajtákhoz való viszonyítással, tehát már közhasználatú szőlőneveket felhasználva alkossunk újabb szőlőnevezéseket. Ilyen például a *Nemes olaszrizling*, a *Lakhegyi mézes* (Budapesten egy mezőgazdasági boltban árulták már *Lakihegyi mézes-ként* is), a *Téli muskotály*, a régebbiek közül pedig a *Korai piros veltelini*.

Külföldön is egyre inkább terjedni látszik az a megoldás, hogy a szőlőhibrideket a szülők nevének összeadásával nevezik meg. Így jött létre a Rajnai rizling és a Zöld szilváni keresztezéséből, illetőleg kontaminációjával a *Rizlingszilváni* szőlőfajta és -név, a hazai *Gyöngyrizling* pedig a *Csabagyöngye* és a Rajnai rizling keresztezésével, illetőleg e nevek vegyítésével (Csizmazia).

Az új szőlőnevek létrehozásának egy másik és jó lehetősége a földrajzi névi jelzővel való jelölés (*Göcseji zamatos, Vértesszől, Zalagyöngye*).

A külföldi eredetű szőlőfajták megnevezésében követendő megoldásnak látnám bizonyos esetekben a <népnév + informatív név> szerkezetű megnevezéseket, tehát az efféle (nem létező) neveket: **Olasz ropogós*, **Bolgár nagyszemű*, **Oszták korai piros*.

Úgy szólván mindenütt érzékelhető a törekvés, hogy az új szőlőfajtáknak olyan nevet adjanak, amely nevek nemzetközileg is elfogadhatók, kifejezők. Német nyelvterületen például jó hangzású latinos nevek kezdenek divatba jönni, mint például az *Albalonga*, *Domina*, *Optima* (l. Hillebrand et alii i. m. passim). Nálunk ilyen a *Bianca*, amely az olasz *bianco* 'fehér' nőnemű alakja, s amely több olasz szőlőnévben is előfordul már régóta. „Tulajdonképpen a nemzetközi kapcsolatok és a fajták külföldi versenyeztetése adta azt a gondolatot, hogy olyan nevet válasszunk, amelyiket nem kell lefordítani és azonnal érthető, így a külföld is jobban elfogadja” (Csizmazia). A *Bianca* kellemes hangzású, rövid, s a szőlészek számára valóban informatív név. E névtípus gyakorivá válását mégsem tartanám szerencsésnek.

Az idegen szőlőnevek akár köznéviek, akár tulajdonnéviek vagy tulajdonnévi tagúak, az átlagember számára néma nevek (ezért nem foglalkoztam velük fentebb, a főbb szőlőnévtípusok csoportosításakor). Ilyen például a francia *Auvergnas gris*, a *Chardonnay*, a *Sauvignon rose*, a jugoszláviai *Beogradska rana*, a romániai *Crimposie selectiionata*, a szovjetunióbeli *Szörök let októbrjra* és a *Vüdvizsényec*, az oszták *Zweigelt* és társai (l. Csepregi – Zilai i. m. 379 kk.). E nevek hallatán annyit tudhat meg az átlagember, hogy külföldi szőlőről van szó. Más nem. E idegen név tehát nem informatív. Az idegen nevek esetében a (teljes vagy részleges) fordítás, illetőleg a névhelyettesítés lehetőségével érdemes volna élnünk. Ahogy a mi *Hárslevelű*-nk-et lefordították a németek és a franciák is

(vö. ném. *Lindenblättrige*, fr. *Feuille de tilleul* 'ua.': Csepregi—Zilai i. m. 130), s ahogy a mi *Irsai Olivér*-ünket (Kocsis Pál hibridjét) az oroszban így nevezték el találó megnevezéssel: *золотистый ранний* [tkp. 'aranyló korai': Csepregi—Zilai i. m. 308], célszerű volna nekiünk is a hozzánk ezután eljutó, illetőleg meg nem honosodott, el nem terjedt újabb idegen szőlőneveknek legalábbis egy részét nyelvileg közelebb hozni a magyar nyelvű közönséghez. Olyan nevek adásával például, amely utal a szőlő származási helyére s egyben jelöli valamely fontos tulajdonságát is (például **korai bolgár zamatos*). Az ampelográfiai irodalomban természetesen lehetne követni a kettős jelölést (a magyar változat mellett megtartva az eredeti idegent), ahogy a biológiai tudományokban általában használják a magyar (nemzeti) megnevezések mellett a latin szaknyelvi megjelöléseket is, lehetővé téve ezzel mindenki számára az azonosítást. Így járt el annak idején Herszenyi, aki — a külföld tájékoztatására — franciául is megnevezte a magyar csemegeszőlőket (Herszenyi László, Gyümölcsfajta ismertetés. 340 csemegeszőlő, 20 borszőlő és 263 gyümölcsfajta részletes leírása. Bp., 1934. 5).

4. A tulajdonnévi (tagú) névadás régi keletű s valamennyi tudományágra jellemző. A tudományos nomenklatúráknak szerves részét alkotják a tulajdonnévi (tagú) elnevezések. Gondoljunk az efféle nevekre: *Balassi-strófa* (irodalomtudomány), *Horger-törvény* (nyelvtudomány), *Bonelli-fűzike* (madártan), *Ohm-törvény* (fizika), *Cushing-kór* (orvostudomány), *Rakovszky kajsi* (növénytan). Mint fentebb láttuk, a szőlőnevek körében is gyakoriak az e típusú nevek. A nem a tudományos köröknek szánt elnevezésekben azonban nem ajánlatos számukat szaporítani, a nem szakember számára ugyanis ezek a tulajdonnevek csak kivételesen informatívak.

5. Bizonyos vagyok abban, hogy az új szőlőfajták elnevezésének a gondjában segítségünkre lenne, ha tallóznánk a régi magyarországi és a külföldi szőlőnevek körében. Múlt századi ampelográfiai leírásaink tucatszámra tartalmazznak régi, népnyelvi, nyelvjárási, valamint tudatos névadással létrejött szőlőneveket. A sok név és névváltozat hasznos ötletek forrása is lehet. A régi elnevezések tanulmányozásának hasznos voltáról Herman Ottónak és Chernel Istvánnak a magyar madártani nevezéktan területén végzett munkássága adhatja talán a legmeggyőzőbb példát: „hazánkban Herman Ottó indítására éppen a madarászok voltak azok, akik legtöbbet törődtek szakmai nevezéktanuk (nomenclatura) múltjával, sorsával és fejlődésével. Az állattan egyetlen más ágának művelői sem gyűjtötték olyan szorgalmasan a régi és a népies neveket... mint a madarászok... [akik] folytonos pallérozásukkal a magyar madártani nevezéktant igen tökéletes fokra emelték” (Dudich Endre: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de R. Eötvös nominatae. Sectio Biologica*. 1957: 41).

Kiss Jenő

Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása?

Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai

1. Bevezetés

1.1. Az időtartam és ennek ingadozása a magyar nyelvészeti szakirodalom gazdagon dokumentált kérdései közé tartozik. Nyelvészek és nyelvi kérdések iránt érdeklődő nem nyelvészek különböző szempontból foglalkoztak a szóban forgó jelenséggel. Ezek között megállapítható a nyelvművelési szempont, a „terápia” túlsúlya a „diagnózishoz”, tehát a leíró szemponthoz képest. Kodály nevezetes, 1937. évi riadóját követően különösen megszaporodnak az adalékok. Az 1965-ben Egerben rendezett kiejtési konferencia előadásainak visszatérő motívuma a kvantitás és a fizikai időtartam viszonyának a megbomlása (Grétsy—Szathmári 1967). Wacha Imre az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny értékelése során egyebek között szintén hangsúlyozza a rövid és hosszú magán- és más-salhangzók időtartamának megvalósításában elkövetett „hibákat” (1967). A kisiskolásoknál „feltűnően labilis” a nyelvileg hosszú és rövid hangok kiejtése és helyesírása (Éder 1960, Fónagy I.—Fónagy P. 1971, 74). A leíró szempont tekintetében áttörést jelentett G. Varga Györgyinek a budapesti nyelvhasználatra vonatkozó auditív alapú felmérése (1968), valamint Fónagy Iván (1956) és Magdics Klára (1960) mérésen alapuló elemzése. Ezek a szociológiai tényezőket is érvényesítő vizsgálatok már konkrét számadatokkal tudták illusztrálni az időtartam ingadozásának mértékét. Voltaképpen ezen a csapáson indultak el 1987-ben a budapesti nyelvhasználat átfogó vizsgálatát célzó, szociológiailag reprezentatív adatközlőktől származó beszédminta gyűjtésének az előkészületei, az ún. szociolingvisztikai interjúnak (vö. Labov 1984) mint módszernek a kimunkálása.

1.2. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kidolgozásának második stációjában ún. kvótainterjúk készültek, azaz öt foglalkozási csoportban (középiskolai tanárok, egyetemi hallgatók, bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók) 10—10 adatközlővel próbáltuk ki az interjú nyelvi anyagát. A címben feltett kérdés vizsgálatára a középiskolai tanárok és a szakmunkástanulók interjúit választottam ki, mivel ez a két csoport több szempontból is szélső értékeket képvisel a rendelkezésre álló mintán belül: eltérő az iskolázottságuk, az életkoruk (a tanárok 50 év fölöttiek, a szakmunkástanulók 16 év körüliek), a társadalmi helyzetük, sőt a nyelvhez fűződő viszonyuk is. A tanároknak ugyanis munkaköri feladatai közé tartozik a normaközzvetítés, ugyanakkor a szakmunkástanulók feladata a norma elfogadása, a normakövetés. Éppen ezért, ha a vizsgálat végén a két csoport eredményeiben konvergencia, egy irányba tartás figyelhető meg, az feltétlenül magára a nyelvre, nem pedig a használójára jellemző.

2. A szociolingvisztikai interjú módszereiről, anyagáról

A személyenként mintegy 2 óra időtartamú beszédmintát az interjú változatos módszerekkel gyűjti össze: különféle jelenségek vizsgálatára összeállított, eltérő terje-

delmű nyelvi anyag (egymástól egyetlen hangban eltérő szópárok, ún. minimális párok, pl. *sor—sör*, szócsoportok, bekezdésnyi szövegek) olvastatásával, az adatközlő kikérdezésével, feleletválasztós tesztekkel, mondatkiegészítéssel, felolvasott szöveg emlékezetből történő leíratásával és végül irányított beszélgetéssel. Az ismertetett módszerekkel nyert változatos beszédminta tesztyszerű első része — kötöttsége révén — lehetővé teszi az adatközlők teljesítményének közvetlen összehasonlítását, a folyamatos beszédből álló másik rész elemzése pedig megerősítheti vagy éppen ellenkezőleg, megcáfolhatja az első részben szisztematikusan vizsgált jelenségeket.

Az időtartam vonatkozásában a tesztyszerű rész a következő kérdések vizsgálatára nyújt lehetőséget:

- Milyen hatással van a beszédsebesség az időtartam alakulására?
- Hat-e az írásképe a kiejtésre?
- Hogyan alakul az időtartam a formális stílustól a kötetlen felé vezető úton, azaz a beszédprodukcióra fordított figyelem csökkenésének függvényében?
- Hogyan tükröződik — ha egyáltalán tükröződik — az időtartam ingadozása a beszélők nyelvi tudatában, azaz mai szóhasználattal élve: mi az időtartam pszichológiai realitása?

— Milyen az ingadozás aránya?

Az elemzés hallás útján történt, és nemcsak a minta terjedelme miatt (4120 magánhangzó), hanem mert a mindennapi kommunikációban is ezen a módon azonosítjuk a beszéd elemeit. Minthogy azonban a különböző kutatók jelzései szerint az időtartamfokok megítélésében elég nagy a hallgatói bizonytalanság, az elemzés elkezdése előtt kísérletet végeztem annak megállapítására, hogy az egyes hallgatók időtartammal kapcsolatos észleletei milyen összefüggéseket mutatnak. A beszédmintából két pályakezdő nyelvészsel egymástól függetlenül mindhárman meghallgattunk két szöveget egy női és egy férfi adatközlő normál és gyors tempójú felolvasásában, és jelöltük a kiválasztott magánhangzók időtartamfokát. Ennek a kísérletnek a női adatközlővel kapcsolatos eredményeit közlöm illusztrációképpen az 1. táblázatban.

Mint látható, meglehetősen nagy az egyöntetűség a döntésekben, főként a táblázat első felében, a helyesírásnak megfelelően írott magánhangzók esetében. (A táblázat második felében rövid magánhangzós írásmóddal szereplő szavak — mint később szó lesz róla — az *i, ú, ű* nélküli írógépbillentyűzet hatását hivatottak lemérni.) A nem egyező döntések többnyire olyan szavaknál fordulnak elő, amelyekben a hosszú magánhangzó időtartama a hangkörnyezet vagy más tényező miatt egyébként is rövidebb az átlagos értéknél. (A fizikai időtartamot befolyásoló tényezőket és hatásuk mértékét l. Kassai 1979, 28—36.) Ezek az ún. fonetikailag félhosszú hangok. Ilyen minőséget azonban nem különböztettem meg, hiszen a fonológiai rendszer által meghatározott észlelésünk a közbülső fonetikai minőségeket több-kevesebb habozás után okvetlenül besorolja a fonológiai kategóriák valamelyikébe.

3. E l e m z é s e k , e r e d m é n y e k

3.1. Beszédsebesség és időtartam. — A beszédsebesség és az időtartam összefüggésének kiderítésére elvileg 7, bekezdésnyi terjedelmű szöveg n o r m á l, az adatközlő beszédére leginkább jellemző és ehhez képest g y o r s tempóban történő felolvasásának az adatai nyújtanak lehetőséget. A gyakorlatban azonban ezt a feladatot az adatközlők többségének nem sikerült megoldani — nem tudtak önmagukhoz képest tempógyorsítást produkálni —, ezért mindkét csoportból kiválasztottam két-két adatközlőt, akiknek a produkciójához az előzetes feldolgozás során azt a megjegyzést fűztem, hogy „a gyorsolvasás valóban gyors”. Az 5 felolvasásuk elemzésének százalékban kifejezett eredményeit tartalmazza a 2. táblázat. Az adatok 58 magánhangzóra vonatkoznak, ezek meg-

1. táblázat. Az időtartam interszubjektív észlelése
 Nagybetű = a kísérleti személyek nevének kezdőbetűje,
 + és – = az írott alaknak megfelelő, ill. meg nem felelő ejtés

Szavak	Normál felolvasásban			Gyors felolvasásban		
	A	M	I	A	M	I
gyaní	+	+	+	+	+	+
hosszúszőrű	–	–	–	–	–	–
újabban	–	–	–	–	–	–
rövidszőrűek	–	–	–	–	–	–
hosszúak	+	+	+	–	–	–
állította	–	–	–	–	–	–
fölbíztatta	+	+	–	+	–	–
írjanak	–	+	+	–	–	–
írt	–	+	+	–	+	+
papírt	+	+	+	–	–	–
tanítót	+	+	+	+	+	+
kijavításával	+	+	+	+	+	+
hosszú	+	+	+	–	–	–
kijavították	–	–	+	–	–	+
kínlódjanak	+	+	+	–	–	+
fölbíztatta	+	+	–	+	–	+
hasonszőrű	+	+	–	+	+	+
írjanak	+	–	+	+	+	+
hosszu	+	+	+	+	+	+
kínlódjanak	–	–	–	–	–	–
javitással	–	–	–	–	–	–
hosszu	+	+	+	+	+	+
javitották	+	+	–	+	+	+
gyanu	–	–	–	+	+	+
ujabban	+	+	–	+	+	–
írt	+	+	+	+	+	+
hosszuak	–	–	–	+	+	+

oszlása: 26 *i*, 9 *ú*, 16 *ü*, 4 *ö* és 3 *ó*. Itt jegyzem meg, hogy az *a* és az *e* realizációi nem szerepelnek a vizsgálatban, mivel ezeket elsődlegesen nem az időtartamuk, hanem a hangszínük alapján különböztetjük meg nyelvileg rövid „párjuktól” (Kassai, 1973, 67). A tempókülönbség stopperórával mérve mindkét szakmunkástanulónál 30%-nak adódott, ugyanakkor a két tanárnál 40, illetőleg 60%-nak, azaz náluk jobban elkülönült a kétféle tempó (2. táblázat).

Ha összevetjük a kétféle olvasásban nyújtott teljesítményeket, azt látjuk, hogy a tempó időtartamrövidítő hatása nyilvánvalóbb a tanároknál, mint a szakmunkástanulóknál. Mielőtt azonban elhamarkodottan értelmeznénk ezt az adatot, sietünk megállapítani egy másik összefüggést, nevezetesen azt, hogy a szakmunkástanulók normál beszédtempó mellett majdnem kétszer annyi hosszú magánhangzót ejtenek röviden, mint a tanárok. A helyes következtetés tehát úgy szól, hogy a beszédtempó időtartamrövidítő hatása azért erőteljesebb a tanároknál, mint a szakmunkástanulóknál, mert utóbbiaknál a normál tempójú beszédben lerövidült magánhangzók miatt a tempónak már úgyszólván nem maradt mit rövidítenie.

3.2. A z í r á s k é p h a t á s a. — A kérdés az, hogy másképpen olvasnak-e egyes szavakat az adatközlők, ha *i*, *ú*, *ü* nélküli vagy ha ezekkel a billentyűkkel is ren-

2. táblázat. 7104 = az adatközlő azonosító száma; N = normál tempó;
 Gy = gyors tempó; + = hosszan ejtett hosszú magánhangzó;
 – = röviden ejtett hosszú magánhangzó

A magánhangzó időtartama	Tanárok				Szakmunkástanulók			
	7104		7412		7514		7515	
	N	Gy	N	Gy	N	Gy	N	Gy
+	66	44	59	43	33	31	24	14
–	34	56	41	57	67	69	76	86

3. táblázat

Szópárok	Tanárok		Szakmunkástanulók	
	rövd	hosszú	rövid	hosszú
írjanak	3	7	6	4
írjanak	3	7	2	8
kínlódjanak	2	8	7	3
kínlódjanak	–	10	2	8
zsűri	7	3	2	8
zsűri	3	7	1	9
hasonszörű	5	5	8	2
hasonszörű	6	4	10	–
újabbán	4	6	6	4
újabbán	7	3	6	4
gyanu	6	4	10	–
gyanú	3	7	6	4
hosszu	4	6	9	1
hosszú	7	3	9	1

delkező írógéppel írt szövegben szerepelnek, pl. *hosszu* — *hosszú* illetőleg ha az AkH 10. és 11. kiadása szerint írták őket, pl. *zsűri* — *zsűri*. Az írógépek hiányos betűállománya ugyanis előkelő helyet kapott az időtartamigadozás okmagyarázataiban (l. pl. Benkő 1956, 41), továbbá az írásképp megtartó erejétől reméli G. Varga Györgyi a felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidülési tendenciájának megállítást (1979, 479).

Első közelítésben az adatokat tartalmazó 3. táblázat szerint mindkét csoportban csekély a kétféle írásmód hatása a kiejtésre. 7 eltérő írásmódú szópárból a tanároknál 5 nem mutatja az írásképp hatását, mert vagy nincs változás a számadatokban, pl. *írjanak* — *írjanak*, vagy a várttal ellentétes irányú változás történik, pl. *gyanu* — *gyanú*, ahol a hosszú magánhangzós írásmód esetében nagyobb a rövid ejtés képviselője, mint a rövid magánhangzós írásmód esetében. Mármint az írásképp hatásától mentes szópárok közül 3 a norma szerintivel ellentétes kvantitásfokkal valósul meg (*hasonszörű*, *újabbán*, *hosszu*), és csak 2 felel meg a normatív változatnak (*írjanak*, *kínlódjanak*). A szakmunkástanulóknál 4 szópár realizálódik az írásképtől függetlenül, ebből 3 normasértő (*hasonszörű*, *újabbán*, *hosszu*), 1 pedig normakövető módon (*zsűri*).

A 7 szópár 14 magánhangzójának 10—10 adatközlő általi kiejtéséből származó 140—140 adatot finomabb elemzésnek is alávettem. Arra voltam kíváncsi, hogyan aránylik a rövid magánhangzós írásmód mellett röviden ejtett magánhangzók száma a hosszú magánhangzós írásmód mellett röviden ejtett magánhangzók számához. Az összevetésből az derült ki, hogy a tanárok rövid magánhangzós írásmód mellett 3%-kal

több magánhangzót rövidítettek le, mint hosszú magánhangzós írásmód mellett. Ezzel szemben a szakmunkástanulóknál a rövid magánhangzós írásmód 18%-kal növelte meg a röviden ejtett magánhangzók számát, vagyis az írásképp nagyobb mértékben befolyásolta a szakmunkástanulók kiejtését, mint a tanárokét. Ez pedig azt jelenti, hogy az írás megtartó erejébe vetett hit nem alaptalan.

3.3. A beszédstílus hatása. — Az a tény, hogy bizonyos szavak többször is előfordulnak a különböző feladatokban, amelyek eltérő mértékű figyelmet igényelnek az adatközlő részéről, lehetőséget ad a stílus hatásának a vizsgálatára. Az interjúban minimális párok, szócsoportok és bekezdésnyi szövegek felolvasása, valamint kérdésre adott egyszerű válaszok képezik a formálistól a kötetlen felé mutató stílustengelyt. Az erre vonatkozó adatokat tartalmazza a 4. táblázat, amelyből az látszik, hogy a várákozással ellentétben a stílus nem befolyásolja jelentős mértékben az időtartamok alakulását, hiszen vagy egyáltalán nem rövidülnek (*hívó*), vagy pedig közel azonos arányban rövidülnek a hosszú magánhangzók, bármelyik feladatról legyen is szó (pl. *fésű*). Mármint a két csoportot illetően megállapítható, hogy ezúttal a tanároknál tapasztalható némi változatosság, azaz ők alkalmazkodnak valamelyest az eltérő feladatokhoz. A szakmunkástanulók szinte minden feladatban ugyanazt produkálják: vagy a szabályos hosszú magánhangzót (*hívó*, *zsűri*), vagy a lerövidítet (bölcsőde).

3.4. Az időtartam ingadozása és a nyelvi tudat. — Könyve előszavában G. Varga Györgyi megjegyzi, hogy mennyire tanulságosak voltak számára az adatközlőknek a nyelvi jelenségekre vonatkozó megjegyzései, mert lehetőséget adtak nyelvi ízlésük és az adataikban tükröződő nyelvi gyakorlatuk összehasonlítására, ami a legtöbbször igen nagy különbséget hozott felszínre a vélekedések és ezek beszédbeli megvalósulása között (15). A budapesti szociolingvisztikai interjúban már célzott vizsgálat irányul az adatközlők nyelvi tudata és nyelvhasználata közötti összefüggés kiderítésére. Három feleletválasztós tesztfeladatban az adatközlők fülhallgatón keresztül szó-párokat hallanak. Az első feladatban azt kell eldönteni, hogy a szó-párok azonos vagy különböző jelentésűek-e, a második feladatban azt, hogy a szó-párnak melyik tagja a helyes, a harmadik esetben pedig azt, hogy az adatközlő melyik változatot szokta ejteni. Az 5. táblázat, amely azonos jelentésű, de eltérő kiejtésű, valamint különböző jelentésű és kiejtésben is eltérő szó-párokat tartalmaz, azt szemlélteti, hogy az adatközlők bizonytalanul tudják, hogy az időtartam-különbség mikor fonologikus. A bizonytalanság kisebb a tanároknál, nagyobb a szakmunkástanulóknál.

A Melyik a helyes? teszt kifejezetten elbizonytalanítja az adatközlőket, hiszen egy szó hosszú és rövid magánhangzós változatáról kell eldönteni, hogy melyik változat a helyes. Az Ön hogyan szokta ejteni? kérdés pedig gyakran teremt konfliktust az előző döntéssel, mert előfordul, hogy az adatközlő tudja, melyik alakváltozat a helyes, mégsem azt jelöli meg válaszként az Ön hogyan szokta ejteni? kérdésre. Ha a két kérdésre adott válaszban összhang mutatkozik, ez sem feltétlenül jelent nyelvi jó döntést, hiszen megeshet, hogy az adatközlő a helytelen alakváltozatot itéli helyesnek, és ezt is ejti. Mindenesetre a két tesztre adott válaszokat, valamint a kiegészítésképpen néhány, kikérdezéssel nyert spontán adatot együttesen tartalmazó 6. táblázatból meglehetősen bizonytalanság tűnik elő a különböző szavak magánhangzóinak időtartamfokát illetően. A harmadik oszlopban szereplő spontán adatokat éppen azért illesztettem hozzá a tesztek eredményeihez, hogy a saját kiejtésre vonatkozó vélekedés és a tényleges kiejtés viszonya még szemléletesebb legyen. A szakmunkástanulók helyességre vonatkozó ítéletei mögött kiejtési gyakorlatuk látszik meghúzódní: ha valamely szót következetesen hosszú magánhangzóval ejtenek, ezt az alakváltozatot ítélik helyesnek, pl. *hívó*. Ha pedig a hosszú magánhangzó helyett következetesen rövidet ejtenek, ezt az alakváltozatot tartják helyesnek, pl. *bölcsőde*. A tanárok döntései nem ennyire „simák”; ezt éppen a *bölcsőde* —

bölcsőde szópárra vonatkozó adataik jól szemléltetik. További adalékként megemlítem, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (ma: Magyar Közvéleménykutató Intézet) 1988. évi közös szociolingvisztikai adatfelvételének anyagában, amely a budapesti szociolingvisztikai interjú végleges népszámságmintáját volt

4. táblázat

Szavak	Feladat típusok											
	Minimális pár				Szócsoport				Szöveg			
	T		Sz		T		Sz		T		Sz	
	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H
írt	2	8	2	8					3	7	2	8
hívó					—	10	—	10				
színház					2	8	4	6	6	4	3	7
lomtalanít	2	8	1	9	—	10	2	8				
Rác-szerű	6	4	8	2	6	4	7	3	8	2	10	—
rác-szerű	5	5	8	2					5	4	8	2
fész					5	5	8	2	5	5	8	2
hűvös					1	9	4	6	3	7	4	6
zsúri					3	7	1	9				
útiköltség					8	2	10	—	9	1	10	—
háború					3	7	10	—	3	7	4	6
bölcsőde					6	4	10	—	5	5	10	—
											3	7
											10	—

5. táblázat. Azonos vagy különböző?

Szópárok	Azonos		Különböző	
	T	Sz	T	Sz
ként — kint	4	7	6	3
ígér — ígér	10	9	—	1
kiírt — kiírt	—	4	10	6
írjanak — írjanak	10	10	—	—
elbírá — elbírá	9	10	1	—
gyanu — gyanú	10	8*	1	1
hosszu — hosszú	9	10	1	—
fész — fész	9	9	1	1

* Ahol a két oszlop összege nem éri el a 10-et, ott vagy hiányzik az adat, vagy értékelhetetlen, mert az adatközlő mindkét változatot jelölte.

hivatva meghatározni, egy szövegjavításra irányuló feladatban 832 megkérdezett közül 520-an (63,6%) nem javították ki az *utast* szóalakot, 12-en (1,5%) aláhúzták mint hibás alakot, de nem javították, 258-an (31,6%) javították ki *utast*-ra. Az *utitársam* szóalakot 769-en (94,1%) nem javították ki, 2-en (0,2%) aláhúzták, de nem javították, és csak 19-en (2,3%) javították ki az AkH 11. kiadása szerinti *utitársam* alakra (A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. 1988.). De tetten érhető a bizonytalanság a mindennapi élet legkülönbözőbb színterein élénk kerülő, nyilvánosságnak szánt közleményekben is, pl. *AZ IPAR SZÜNETEL, ÖNKISZOLGÁLÓ ÉTTEREM, Olcsó napszeműveg, díszharmó-*

nia, örzéséről, Köműves munkát, javítást vállalom, A kapu előtt parkolni tilos, A kari fórum későbbi időpontra halasztva.

A táblázatból kibomló összefüggéseket megerősítik a feladatokhoz spontán módon fűzött szubjektív vallomások, hiszen ezekből is az derül ki, hogy az időtartammal külö-

6. táblázat

Szópárok	Helyes		Ejteni véli		Ejti	
	T	Sz	T	Sz	T	Sz
dícsér	4	9	5	5		
dícsér*	6	1	5	3		
hívók*	3	1	1	—		
hívók	7	9	9	10	10	10
szívesen*	6	8	1	10		
szívesen	4	2	9	—		
elbírálás*	—	1	1	1		
elbírálás	10	9	9	9		
gyanúsítja*	5	6	5	8		
gyanúsítja	5	4	5	2		
bölcsöde*	2	7	4	9	7	10
bölcsöde	8	3	6	1	3	—
körút			9	6	9	6
körút*			1	4	1	4

* Helyesírási hibás alak.

nösen a felső nyelvvállású magánhangzók esetében eléggé hadilábon állnak az adatközlők. Íme néhány megjegyzés: „A hosszú *i*, *ú*, *ü*-vel volt gondom”; „*Bölcsöde*. [gyorsan javítja magát] *Bölcsöde*. Bocsnat. Én *bölcsödének* mondom egyébként, röviden. Sajnos.” „Egyébként magam is inkább *Nagykörútnak* ejtem, mert egész Budapest ezzel van tele; úgy mondom magamban, hogy budapesti tájszólás.”; „A *színház i*-je is olyan, hogy sokszor változik a kiejtésben. Már sokszor észrevettem.” Vagyis: az ellentmondásos döntés több esetben tudatos. Érdekessége ezeknek a megjegyzéseknek az is, hogy egytől egyig tanárok tették. A szakmunkástanulók nem érezték indíttatást a feladatok kommentálására, ami arra utal, hogy az ő nyelvhasználatuk lényegesen kevésbé tudatos.

3.5. A z i n g a d o z á s a r á n y a. — Az interjú anyagában szereplő 7 szöveg normál tempóban történő felolvasásának elemzése alapján rendeztem a szavakat a hosszú magánhangzók rövidítésének csökkenő aránya szerint. (Rövid magánhangzó nyújtására a szövegekben mindössze egyetlen példa akad, a *fölbiztatta*, amelyet a tanárok fele (5), a szakmunkástanulók közül pedig hatan *i*-vel ejtettek.) Ezt az elrendezést szemlélteti a 7. táblázat, amelyben a bal oldali oszlopban szereplő számok a felsorolt szavakat rövid magánhangzóval ejtő adatközlők számára utalnak, a táblázat belsejében a bal oldali számoszlop a tanárok szólistájának a sorszámaint mutatja, a jobboldali számoszlop pedig a szakmunkástanulók szólistájának a sorszámaint jelzi. A dőlt betű az elemzett magánhangzót képviseli, a ^l mondathangsúlyt jelez, az indexszám pedig a többször előforduló szavakat különíti el egymástól. Az egyes csoportokon belül az elrendezés elve azonos volt, éspedig: a függőleges nyelvmozgás szerint felső és középső nyelvvállású, a vízszintes nyelvmozgás szerint palatális és veláris, a hangsorban elfoglalt hely szerint első, második stb. szótagbeli magánhangzó.

7. táblázat. Az ingadozó időtartamú magánhangzót tartalmazó szavak a rövidítés aránya szerinti elrendezésben

	Tanárok	Szaktanulók
10	rövidszőrűek 1	1 írt
	rágyújtottam 2	2 papírt
		3 tanítót
		4 pusztítást
		5 Rác-szerű
		6 egyszerűen
		7 hosszúszerű
		8 rövidszőrűek
		9 'útköltség
		10 hosszúszerű
		11 rágyújtottam
		12 gyanú ₁
		13 hosszúak ₁
		14 hosszúak ₂
		15 bölcsődében
		16 amitől
		17 környezetszennyezőkről
		18 borból
9	'útköltség 3	19 állította
	hosszúak 4	20 hosszú ₂
		21 hosszú ₁
		22 Pestről
8	Pestről 5	23 javítással
		24 javították
		25 kijavították
		26 fésű
		27 kristályrácsszerű
		28 hasonyszerű
		29 ifjúkommunista
		30 ifjúkommunisták
		31 hosszú ₁
		32 stelázsiról
7	írt ₁ 6	33 kínlódjanak
	állította 7	34 'színházban
	Rác-szerű 8	35 borította
	újabban ₂ 9	36 lomtalanítás
	hosszú ₃ 10	
	hosszúak ₁ 11	
	amitől 12	
	környezetszennyezőkről 13	
	borból 14	

(7. táblázat folytatása)

	Tanárok	Szaktanulók
6	<p>papírt 15</p> <p>pusztítást 16</p> <p>kijavították 17</p> <p>lombtalanítani 18</p> <p>egyszerűen 19</p> <p>hosszúszerű 20</p> <p>gyanú 21</p> <p>stelársiról 22</p>	<p>37 'írjanak</p> <p>38 segítségére</p> <p>39 'újabb₁</p> <p>40 újabb₂</p> <p>41 gyanú₂</p>
5	<p>javitással 23</p> <p>fésű 24</p> <p>kristályrácsszerű 25</p> <p>hasonszerű 26</p> <p>ifjúkommunista 27</p> <p>ifjúkommunisták 28</p> <p>hosszú 29</p> <p>bölcsődében 30</p>	<p>42 lombtalanítani</p>
4	<p>színház 31</p> <p>tanítót 32</p> <p>kijavításával 33</p> <p>segítségére 34</p> <p>'újabb₁ 35</p> <p>hosszú₂ 36</p>	<p>43 meglazít</p> <p>44 felszólításaira</p> <p>45 'hűvös</p> <p>46 'háború</p>
3	<p>'írt₂ 37</p> <p>'írjanak₁ 38</p> <p>'írjanak₂ 39</p> <p>'színházban 40</p> <p>meglazít 41</p> <p>javitották 42</p> <p>felszólításaira 43</p> <p>lombtalanítás 44</p> <p>'hűvös 45</p> <p>'újágban 46</p> <p>'gyanú₂ 47</p> <p>háború 48</p>	<p>47 színház</p> <p>48 lazítanom</p>
2	<p>kínlódjanak 49</p> <p>borította 50</p> <p>megbízta 51</p>	<p>49 'írt</p> <p>50 'írjanak</p> <p>51 kínlódjanak</p> <p>52 kijavításával</p>
1	<p>lazítanom 52</p> <p>szólt 53</p>	
0	<p>kínlódjanak₂ 54</p> <p>fűtése 55</p>	<p>53 'fűtés</p> <p>54 'újágban</p> <p>55 szólt</p>

A rövidítés arányának csökkenése szerint rendezett két listából első pillantásra kitűnik, hogy mennyivel nagyobb hányadban rövidítik meg a hosszú magánhangzókat a szakmunkástanulók, mint a tanárok. 55 szóból 18-ban (32%) mind a 10 szakmunkástanuló rövid magánhangzót ejt a hosszú helyett, ugyanakkor a tanároknál mindössze 2 ilyen szó akad (3,5%). (Ez az összefüggés már a beszédsebesség hatásának a vizsgálatából is kibomlott.) Ha azonban eltekintünk a számarányoktól, azt tapasztaljuk, hogy a szavak sorrendje nagyon hasonló a két listában, ami arra utal, hogy az időtartam ingadozása nem az egyes beszélőkre, hanem az egyes szavakra jellemző. A *javítás*-sal szóalak pl. mindkét listában a 23. helyet foglalja el, a *környezetszennyezőkről* a tanároknál a 13., a szakmunkástanulóknál a 17. helyen áll. A listák alaposabb elemzésével általában kiolvashatók azok a tendenciák és összefüggések, amelyek a kérdéskör szakirodalmában megfogalmazást nyertek, tehát hogy pl. kötőhangzó előtt nagyobb arányú a rövidülés, mint más környezetben, továbbá több tagúak hangsúlytalan szótagjában erőteljesebb a rövidülés, mint a hangsúlyos szótagban, a hangsúlyos hosszú magánhangzók jobban ellenállnak a rövidülésnek egy tagú szóban, mint több tagú szóban stb. Az is látszik azonban, hogy számos esetben minden feltétel azonossága mellett jelentős az eltérés az ingadozás aránya tekintetében az egyedi szavakban. A *pusztítást* szóalak pl. a tanároknál a 16., a szakmunkástanulóknál a 4. helyen szerepel. Ezzel szemben a hasonló felépítésű, egy szótaggal hosszabb *lomtalanítás* szóalak a tanároknál 28. helyen lejjebb, a 44. helyre került, a szakmunkástanulóknál pedig 32. helyen lejjebb, a 36. helyre. Ez a sorrendi hely pedig éppen nem támogatja azt a tendenciát, hogy a sokszótagúság kedvez a rövidülésnek (vö. G. Varga 1968, 88). Vagy például egyazon szócsaládon belül az egyik tag a lista élén áll, egy másik a lista végén. Ez történik a szakmunkástanulók listájában a *kijavították* és a *kijavításával* szóalakokkal. Az előbbi nyolcan rövidítik, az utóbbit csak ketten. A tanároknál 6 és 4 a megfelelő arány.

4. Összegezés, kitekintés

Az adatok tanúsága szerint az elemzésbe bevont változók közül a beszédsebesség és a beszédstílus inkább a tanárok beszédére van hatással, az íráskép pedig inkább a szakmunkástanulókéra. A tanárok továbbá általában tudatában vannak a normától eltérő ejtésnek. Az említettek ellenére azonban a hosszú magánhangzók rövidítése és a rövid magánhangzók nyújtása (bár erre lényegesen kevesebb adatunk van) kifejezettebb a szakmunkástanulóknál, azaz ők térnek el jelentősebben a normatívnak tekintett ejtéstől.

4.1. Mármost az a tény, hogy a rövidülés, illetőleg a nyúlás nemigen magyarázható meg fonetikai szabályok alapján, hiszen — mint láttuk — a jelenség egyedi szavakra jellemzően érvényesül, más magyarázat szükségességét veti fel.

Aligha szabad belenyugodnunk abba, hogy „a véletlennek rendkívül nagy szerepe van e hangok ejtésében” (G. Varga 1968, 89), hiszen „ahol a felszínen a véletlen úzi játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak rajta, és csak az a feladat, hogy ezeket a törvényeket felfedezzük” (Filozófiai kislexikon 1964, 626). Az ingadozás magyarázó elveként valószínűbbnek tűnik a *szé phangzás*, amelyet G. Varga elvet (1968, 74), de amelyet Versegly szerint a nyugati nyelvektől eltérően — a magyar a „legfőbb úrnak” tart (idézi Vértés O., 1980, 152), és amelynek fontos összetevője a ritmusbeli változatosság. Ennek elérésére múlt századi nyelvtanaink, helyesírási és -ejtési szabályzataink számos tanácsot és előírást fogalmaztak meg, amelyeknek közös lényege (1) a hosszú szótagok felesleges szaporításának elkerülése, hiszen „úgy-is igen sok nyújtott szavaink 's' hosszú hangozatú szillabáink vagynak”, (2) a hosszú és a rövid szótagok váltogatása („... Az írók hibája, ha: *neműek*, *jószívűség*, *építés*, *kimondhatatlan*, *barátságáért* s több hasonlókat írnak a szebb mozgású: *neműek*, *jószívűség* [!] (vagy jó-

szivűség), építés, kimondhatlan, barátságaért helyett”), valamint (3) a kétféleképpen, azaz mind pozíciójánál, mind magánhangzójánál fogva hosszú szótagban a hosszú magánhangzó megrövidítése („... az ily mászó beszéd... kellemetlen hangzatu is lenne”). (Az idézetekre vö. Vértess O. i. m. 153—9.)

Mindez azonban írott malaszt csupán, ha nem felel meg a nyelv természetes ritmusának. Ez pedig legközvetlenebbül a költői műben érhető tetten, minthogy az a legritkább esetben jön létre tudatos alkotói folyamat eredményeként, sokkal inkább „magától születik”, amint ez néhány költő (Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Reményik Sándor, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor és mások) nyilatkozatából kiderül (vö. Hegedűs 1934, 25—35). Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy ellenőrzöm a fenti tanácsok valóság-alapját.

A (3)-ként megfogalmazott javaslattal könnyű a dolgunk: a kétféleképpen is hosszú szótagban a hosszú magánhangzó megrövidítése ma már a helyesírásban is tökröződő törvényszerűség, amelyet Pásztor Emil Szemere Gyula nyomán így fogalmaz meg: „toldalék nélküli egyszerű szavakban majdnem mindig rövid az *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü*, ha hosszú mássalhangzó vagy két különböző mássalhangzó követi a szótőben” (1982, 84). Hozzátehetjük ehhez, hogy ha etimológiai vagy más megfontolások alapján mégis hosszú a magánhangzó a helyesírásban, pl. *inség*, *örzés*, *előtt*, a kiejtésben akkor is jóval rövidebb az időtartama, mint a nyílt szótagbeli hosszú magánhangzóé. Méréseim szerint nyílt szótagban a rövid és a hosszú magánhangzók időtartamának az aránya 1 : 1,8, zárt szótagban azonban csak 1 : 1,4, azaz a hosszú magánhangzó időtartama olyannyira lerövidül, hogy csak 40%-kal haladja meg a rövid magánhangzó időtartamát (1979, 30). Azt mondhatjuk tehát, hogy a kétféleképpen is hosszú szótag kerülése természetes fonetikai tendencia, és mint ilyen, elégségesen magyarázza a Nyelvművelő kézikönyv által „tipikusan hibás” ejtésűnek minősített *rendőrség* szót és a „legsúlyosabb hibának tekinthető” rövidülések jó részét (*észre vesz*, *érdekes*, *tárgyal* stb., 1185).

A másik két javaslatnak a 7. táblázat szóanyagában néztem utána, azon a módon, hogy elemeztem a rövidülés nyomán kialakult szóalakokat metrikai szerkezetük szerint. Az elemzés két tendenciát hozott felszínre. Az egyik az, hogy a szóalakon belül csak olyan verslábak forduljanak elő, amelyeket a magyar időmértékes verselés elfogadott, tehát a 2 morából álló pirrigius (o o), a 3 morából álló trocheus (-o) és jambus (o -), valamint a 4 mora időtartamú daktilus (- o o), anapesztus (o o -) és spondeus (- -). Minthogy pedig eme verslábak lényege a hosszú és a rövid szótagok meghatározott képlet szerinti változtatása, hiszen a pirrigius és a spondeus mindig csak valamilyen más láb h e l y e t t állhat, átvéve annak ritmikai jellemzőit, a tendencia teljesíteni látszik a kétféle szótag változtatására megfogalmazott igényt. A másik szabályszerűség, amely a szólista ritmikai elemzésekor felszínre került, azt írja elő, hogy egy szó lehetőleg teljes versláb(ak)ból álljon, azaz egy szótagos csonka verslábát (o vagy -) ne tartalmazzon. Emellett a rövidülés nyomán kialakuló verslábak a hosszú szótagok felesleges szaporításának elkerülésére adott tanácsok érvényesülését is szemléltetik. Az ismertetett tendenciáknak engedelmeskednek az ingadozó vagy már az ellentétes időtartamfok mellett megállapodott szavaink, pl. *hosszú* — *hosszu* : - - / - o, *háború* — *háboru* : - o / - o o, *hosszúsórzó* — *hosszuszórzó* : - - | - - / - o | - o | - o, *bölcsőde* — *bölcsöde* : - - o / - o o. A *lomtalanítás* daktilus + spondeus képlete helyett is könnyedebb a *lomtalanítás* daktilus + jambus képlete.

Az említett tendenciák érvényesülését erős, azaz élő morfémahatár vagy egyéb tényező meggátolhatja. Így például nem rövidül le az /u:/ fonéma az *útközben* szóalakban, annak ellenére, hogy a szótag, amelyben előfordul, kétféleképpen is hosszú; az egyértelműség igénye ugyanígy nem engedi, hogy a csupa hosszú szótagot tartalmazó *szószóló*-ból *szószoló* legyen.

Mindaz, amit hipotézisként az Összegezésben előadtam és a szociolingvisztikai interjú tesztszerű első részének a vizsgálatával erősen valószínűsítettem, a második részt képező kötetlen beszédanyagban alaposabb elemzésnek vethető alá.

IRODALOM

- A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest, 1988. október.
- Benkő Loránd: Az *i, ú, ü* hangok rövidülési tendenciájának okai. HIK, 1956.
- Éder Zoltán: A fővárosi általános iskolások kiejtéséről. Nyr. 84 (1960.): 337–45.
- Filozófiai Kislexikon. Budapest, 1964.
- Fónagy Iván: Über den Verlauf des Lautwandels. ALH 6, 1956. 173–248.
- Fónagy Iván—Fónagy Péter: Helyesírási hibák haszna. Nyr. 95 (1971.): 70–89.
- Grétsy László—Szathmári István (szerk.): Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Budapest, 1967.
- Hegedűs Lajos: A magyar nemzeti versritmus. Pécs, 1934.
- Kassai Ilona: A magánhangzó-mennyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben. NyK. 75 (1973.): 57–76.
- Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. NyTudÉrt. 102. Budapest, 1979.
- Kodály Zoltán: A magyar kiejtés romlásáról. In: A jó magyar ejtés aktái. Szerk.: Eckhardt Sándor. Budapest, 1941. 5–25. és Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok II. 289–99.
- Kodály Zoltán: Vessünk gátat kiejtésünk romlásának. In: A jó magyar ejtés aktái. Szerk.: Eckhardt Sándor. Budapest, 1941. 26–33.
- Labov, William: Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, J.—J. Sherzer (szerk.): Language in Use: Readings in Sociolinguistics. Englewood Cliffs, 1984. 28–53. Magyarul: A nyelvi változás és változatok. Szociológiai figyelő IV. évf. 4. sz. (1988.) 22–48.
- Magdics Klára: A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK 62, 1960. 301–22.
- Nyelvművelő kézikönyv. Budapest, 1980–85.
- Pásztor Emil: Egy helyesírási szabályosságról. MNy. 79 (1983.): 84–6.
- G. Varga Györgyi: A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszzerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából. MNy. 75 (1979.): 475–85.
- G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Budapest, 1968.

Kassai Ilona

Névelőhasználat, határozottság

1. A névszó határozottságának, a határozott formák használatának az alapmotívumai (l. Imre: MNy. 49: [1953.] 348–59); vö. Balázs János: NyK. LVII. [1956.] 204–225) a nyelvenlékes kor óta nyomon követhetők. Ahogy Imre Samu írja: „Legrégibb szövegemlékeinkben (...) a határozott névelő használata még eléggé szűk körű (...). (Új bekezdés:) A BécsiK.-nek viszont már igen gazdagon kifejtett névelőrendszere van. Ha a névelő mai használatát teljes terjedelmében a maga szabályszerűségeivel nem találjuk is meg, a mai használat alapját feltétlenül felismerhetjük, s azt mondhatjuk: a kódexben a határozott névelő mai használatának szinte minden esetére találhatunk már példát.” (A szerző kiemelése. I. m. 351.)

Imre Samu állítása a kor számos más nyelvenlékére is vonatkoztatható: így a határozottság áttekintendő alapmotívumainak viszonylagos állandóságot tulajdoníthatunk. Ugyanakkor ezen állandóságnak mintha két dolog is ellentmondana: egyrészt

a névelő használatának olykor nyilvánvaló konvencionalitása (l. Velesov Mártonné: A névelő, in: Rácz: A mai magyar nyelv [1968.]: 70), másrészt a határozott névelő gyakoriságának már korábban is jelentős változása (l. Szende A.: MNy. LIII. [1957.]: 382–96; vö. Pusztai: MNy. LIII. [1957.]: 109–17; Réger B.: NyF. 24. sz. [1905]: 16–29) után gyakoriságának óriási növekedése a legutóbbi évszázadban (l. Gallasy: NytudÉrt. 104. sz. [1980.]: 339–44). Dolgozatomban — a fentiekből kiindulva — azokat a többé vagy kevésbé általános oppozíciótípusokat fogom érzékeltetni, amelyek a határozottság kifejeződéséhez, ill. a névelőhasználatához kapcsolódnak.

2. Példák a határozottság kifejezésére. — Mint ismeretes, az *a*, az névelő — valamely névszói alaptagú szintagmának (névszói, főnévi csoportnak) az élén állva a határozottság legáltalánosabb kifejezője (vö. pl. ÉrtSz. 3–5; Imre: A névelő, in: Tompa: MMNyR. [1961.]: 277–80, Dezső: ÁNyT. VI. [1969.]: 25–158; ÉKsz.: 79). Határozottak például a következő szintagmák: *a* múltkor említett csinos *hölgy*; *az* említett csinos *hölgy*; *a* csinos *hölgy*; *a* *hölgy*. A határozottság kifejezésének más módjait is idézzük fel néhány példa segítségével: *Éva* (tulajdonnév); *ő* (személyes névadás); *bolygónk* (birtokos személyjel); *ezen* áruk, *minden* áru (jelzői szerepű mutató, ill. összefoglaló általános névmások használata). A határozottság sokszor a határozott (tárgyas) *ige r a g o z á s* révén fejeződik ki; így következő példáink második tagmondatában, ill. mondatában is: Itt az írás, *olvassátok* (Kölcssey: Vanitatum vanitas); *Jé, repülő!* — *Látom*; Van egy jó könyvem, *holnap* elhozom. — Olykor az ige igekötős volta is részt vesz a határozottság kifejezésében: Küldtem neked egy lapot. — Igen, *megkaptam*. — Ez utóbbi esetben, mint ismeretes, az igekötő használata a tárgy specifikusságára, egyediségére utal közvetlenül; de minthogy a határozott bővítmény eleve specifikus, megfelelő szövegelméleti jelenlétében és a határozottság kifejeződésének hiánya vagy neutralizálódása esetén e specifikusság jeleníti meg a határozottságot is. Ezt szemlélteti itt *c*) jelzésű példánk: *a*) levelet *kaptam/kaptál*; *b*) előzőleg éppen *megkaptam/megkaptál egy* régen esedékes levelet; *c*) *megkaptam/megkaptál a* régen esedékes levelet. (Vö. Szabolcsi, NyK: 85 [1983.]: 83–91.) — A határozottság kifejezésében egyidejűleg több eszköz is részt vehet.

A különféle eszközök együttműködésének legvilágosabb példája a névelőhasználat és a határozott ragozás kongruenciája (l. Rácz: Az egyeztetés a magyar nyelvben. Doktori értekezés tézisei. 6). Például: Elvitte *a* csomagot.

A határozottság fogalma persze maga sem kézenfekvő. Egyrészt, mint láttuk a határozottságot kifejező eszközök egy része nem csak határozottságot fejez ki; másrészt még a határozott névelővel kifejezett határozottság sem egynemű szemantikai tekintetben. — A *bolygónk* szóalak nemcsak és nem egyszerűen a szóban forgó, ismert, említett bolygót jelöli; a forma azt is felidézi, hogy a bolygóhoz közünk van, a miénk; *a minden áru* forma ugyan váltakozhat *az áru* formával, (*Az áru* elfogyott — *Minden áru* elfogyott), de a névmás használata a teljesség nagyobb szemantikai nyomatékával jár. — Másrészt a határozott névelővel kifejezett határozottságot is különféleképpen értelmezzük — például — a *Megláttam a folyót*, a *Megláttam az anyut* és a *Megláttam a napot* mondatokban. A fentiekben *a folyó* 'a szóban forgó v. a környéken ismert, közeli folyó'; *az anyu* 'a beszélő édesanyja', *a nap* pedig 'a hétköznapi felfogás szerint egyetlen, s egyetlensége folytán ismert, azonosított nap'. E különbségek nagyjából kontextus nélkül is megállapíthatók.

Egyazon mondaton belül is különféleképpen értjük a főnevek határozottságát következő példamondatunkban: „*Az anyu* azt mondta *az anyukádnak*, hogy mindenütt *az anyán* van a legnagyobb teher, mert úgyis tudják, hogy *az anyu*, az mindent elvisel.”

3. Helyesebb, ha a névelő működésének további vizsgálatát a fentieknél rendszerezettebb áttekintésre építjük. Induljunk ki abból, amit Velcsov Mártonné ír a határozott névelő jelentésárnyalatai és használata cím alatt:

„A határozott névelő a határozottság többféle fajtájára utalhat:

1. Az azonos fogalmi körbe tartozó egyedek közül kiemelhet egyet vagy többet (aszerint, hogy egyes vagy többes számú főnév előtt áll-e), és ezt a kiemelt egyedet a beszédbeli előzményekből vagy a helyzetből már ismertnek, határozottnak mutatja. Például Tamási egyik novellájában olvassuk: Előzmény: »nemsokára egy szász legény is belépett a kocsmába.« Mivel a továbbiakban már ismert a szász, ezután már mindenütt határozott névelővel szerepel a leírásban: „... Lőrinc... töltött a száznak is...”

2. Jelölhet a határozott névelő segítségével valamely egyedi főnév egyes számban egész típust, osztályt is...

3. A határozott névelő mutathatja alkalmi főnevesülés esetén a szófajváltást...

4. A határozott névelőnek a mai nyelvünkben gyakran nincs az említetthez hasonló megkülönböztető szerepe. Különösen köznevek előtt mutató névmással együtt, a névmás és a főnév közé ékelődve vesztí el a határozottságra utaló szerepét... Ilyenkor inkább konvencionális a névelő használata” (Velcsovné: i. h.).

4. Mit is értsünk a Velcsovnétól idézett 4. pontban felmerülő szerepvesztésen és konvencionalitáson? Hogy ezt megítélhessük, vegyük szemügyre példáit: „*Ezt a kerek erdőt járom én*” (népd.); „*Abból a tényből kiindulva...*” (Hajdú: Finnugor n. 272.) — E példák alapján két mozzanatot emelek ki:

a) A névmások (*ez, az, ill. ezt, abból*) mindkét mondatban a névelőt megelőzőve utalnak a határozottságra. A megelőzés itt elsősorban időbeli megelőzést jelent: a névmást előbb halljuk, mint a névelőt; a sorrendet persze az írásképp is közvetíti. — A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a névelő itt redundáns: nem ad új információt (l. Rácz, i. h.).

b) A névelőnek Velcsovné idézett példáiban nemcsak abban az értelemben nincs megkülönböztető szerepe, hogy nem hordoz önálló tartalmat, s nem eredményez elkülönülő mondatjelentést, hanem abban az értelemben sincs, hogy — sem elkülönülő, sem azonos vagy közelálló jelentésben — nem létezik olyan névelőtlen forma, amellyel ezek a névelős formák szemben állnának:

<i>Ezt a kerek erdőt járom én.</i>	:	* <i>Ezt kerek erdőt járom én.</i>
<i>Abból a tényből kiindulva...</i>	:	* <i>Abból tényből kiindulva...</i>

Mindamellett vannak olyan — elemeikben a fentiektől kissé különböző — mondatpárok, ahol a főnév határozottsága névelővel és névelő nélkül egyaránt fennáll:

<i>Erkélyünk a Tiszára néz.</i>	:	<i>Az erkélyünk a Tiszára néz.</i>
<i>Kislányunk már ötödikbe jár.</i>	:	<i>A kislányunk már ötödikbe jár.</i>
<i>Barátunk ismét telefonált.</i>	:	<i>A barátunk ismét telefonált.</i>

Ez utóbbi példasorban a formai szembenállás — névelős és névelőtlen főneveket tartalmazó mondatok minimális oppozíciója — kétségtelen; emellett a párba állítható mondatrészeket (*erkélyünk : az erkélyünk* stb.) határozottságához — ha a mondat szórendjét sem változtatjuk meg — szintén nem fér kétség. A példák második mondatában mindenütt fennáll a redundanciának az a) pontban említett fajtája: a korábban kimondott determináló elem — itt a névelő — mintegy rögzíti a határozottságot, amelyet

az időrendben második elem megerősít: az *erkélyünk* stb. — ezúttal többletinformációval. (A birtokos személyjel ugyanis nem csak determinál.) — A *b*) pontban bemutatott, formai értelemben vett redundanciáról ezekben az esetekben nem beszélhetünk: sem a határozott névelő előfordulásából nem következik feltétlenül a határozottságnak birtokos személyjelezéssel való kifejezése/megerősítése, sem a birtokos személyjellel ellátott főnév használata nem teszi feltétlenné a névelőzést.

5. Azt, hogy a fenti példasor alanyai (*erkélyünk* : az *erkélyünk* stb.) adott helyükön egyaránt határozottak, ráérzés alapján is elfogadhatjuk. (Ehhez elegendő a magyar anyanyelvűek nyelvi kompetenciájának tudatosítása: egybehangzó érzésünk szabatos megfogalmazása.) A névelős és a névelőtlen forma felcserélhetősége szintén egyneműségük — határozott voltuk — mellett szól, már ellenőrizhetőbb módon. Ha a szóban forgó formákat tárgyként foglaljuk mondatba, határozottságukat az állítmányként szereplő ige (határozott ragozású) alakja is kétségtelenné teszi:

Erkélyünket a tiszai oldalra építettük.
Kislányunkat zenére is járatjuk.
Barátunkat ismét felhívtuk.

Az erkélyünket a tiszai oldalra építettük.
A kislányunkat zenére is járatjuk.
A barátunkat ismét felhívtuk.

Világosan mondjuk meg: a mondatainkban szereplő *erkélyünk(et)*, *kislányunk(at)*, *barátunk(at)* részletek határozottsága azokban a mondatokban sem csak a birtokos személyjeleknek tulajdonítható, amelyekben alanyként szerepelnek. A határozottság itt összefügg a birtokos személyjeles névszó topikhelyzetével is. Vessük össze a következő mondatokat:

A

Erkélyünk a Tiszára néz.
Barátunk Fertődön volt.
Barátunk szombat éjjel telefonált.
Barátunk is eljött.

B

Néz erkélyünk a Tiszára.
Volt barátunk Fertődön.
Telefonált barátunk szombat éjjel.
Jött el barátunk is.

Az *A* jelzésű mondatokban határozott, a *B* jelzésűekben határozatlan értékkel szerepelnek az *erkélyünk*, *barátunk* szóalakok.

Olykor azonban még a topik helyzetű birtokos személyjeles főnév (szintagma) sem minősül határozottnak. A határozottság ugyanis attól is függhet, hogy az állítmányként szereplő ige specifikus (egyedi) (l. Dezső: ÁNyT. VI. [1969.]: 56—9, vö. Jean Perrot: NytudÉrt. 52. sz. [1966.]: 57, Szabolcsi i. m.) alanyt kíván-e, ill. azzal egyáltalán összefügg-e. (A ¹ jel szólanhangsúlyt jelöl: példáinkban szünet előzheti meg):

A

Barátunk nyert.
Erkélyünk déli fekvésű.
Feladatunk nehéz.
Kiscicánk elveszett, de aztán meglelt.

B

Barátunk nincs.
Erkélyünk nincs.
Feladatunk akad.
Kiscicánk nem volt, de aztán lett.

Az *A* oszlopbeli *nyert*, *déli fekvésű*, *nehéz*, *elveszett*, *meglelt* állítmányok lehetővé teszik, valószínűsítik a specifikus alanyt; a *B* oszlopbeli *nincs*, *akad*, *lett* állítmányok többnyire kizárják (legalábbis fókuszbeli kötelező bővítmény hiányában, vö.: *horogra akadt*, *áruháza lett*). Bár mindkét példasorban topik helyzetű birtokos személyjeles fő-

neveket találunk alanyként, az *A* oszlop alanyai határozottak, a *B* oszlopéi határozatlanok. Az *A* oszlop birtokos személyjeles főnevei fakultatíve váltokozhatnak határozott névelős megfelelőjükkel; a *B* oszlopbeliekről ezt nem mondhatjuk el.

A: Barátunk 'nyert.	A barátunk 'nyert.
B: Barátunk 'nincs.	(?) A barátunk 'nincs.
A: Erkélyünk 'déli fekvésű.	Az erkélyünk déli fekvésű.
B: Erkélyünk 'nincs.	* Az erkélyünk nincs.
A: Feladatunk 'nehéz.	A feladatunk 'nehéz.
B: Feladatunk 'akad.	* A feladatunk 'akad.

A fentiek lényegét összefoglalva elmondhatjuk, hogy az olyan mondatokban, mint: *Barátunk nyert*; *Feladatunk nehéz* stb., az alany határozott; e határozottság azonban nem a szóalakot minősíti, hanem több tényező együtthatásából áll elő. Egyrészt abból, hogy az állítmány specifikus alanyt k í v á n: példánkban a *nyert* az illető előnyben részesíti, a *nehéz* mint állítmány megköveteli. Másrészt abból, hogy a topikhelyzet kedvez a topikban szereplő elem specifikusságának; végül és végső soron abból, hogy a birtokos személyjeles főnév (névszó) a fenti feltételek együttes érvényesülése esetén nemcsak specifikus, hanem kötelezően határozott:

Erkélyünk déli fekvésű.	≈	Az erkélyünk déli fekvésű.
	≈	Egyik erkélyünk déli fekvésű.
Feladatunk nehéz volt.	≈	A feladatunk nehéz volt.
	≈	Egyik feladatunk nehéz volt.

Specifikus alanyt preferáló ige esetén is nem-specifikus értékű az alanyként álló birtokos személyjeles névszó abban az esetben, ha a mondat fókuszában áll, vagy az ígét követi. Ezt látjuk alább a *B* és *C* jelzésű példamondatokban. (A ' erős, a ' gyengébb hangsúlyt jelöl.)

A	B	C
Barátunk 'nyert a 'lottón.	'Nyert barátunk a lottón.	'Barátunk nyert a 'lottón.
Barátunk 'nyert a 'lottón.	'Nyert már barátunk a lottón.	Már 'barátunk is nyert a lottón.

A *B* jelzésű szórend esetében csak akkor volna határozott a birtokos személyjeles főnév, ha „kitennénk” a névelőt: „Nyert már *a* barátunk a lottón.”

6. Vegyük szemügyre most azokat a szembenállásokat, ahol magához a határozottsághoz nem fér kétség:

A	B
1. Pincérünk elment.	A pincérünk elment.
2. Pista már elment.	(?) A Pista már elment.
3. (?) Motor elromlott/meghibásodott.	A motor elromlott.

A formabeli különbség a fenti mondatpárokbán mindenütt a határozott névelő hiányában, ill. jelenlétében merül ki. Az alanyok mindenütt határozottnak minősülnek (vö. Pincérünket elhívták; Pistát elhívták; Motort elrontották). Ez azonban nem egyértelmű azzal, hogy a formai szembenállásnak a tartalom, a funkció síkján semmi sem felelne meg (vö. NyKk. 76—106). Ha maga a határozottság kétségtelen, elvileg a funkciók elágazásának két fajtája várható: 1. a határozottság valamiféle alosztályai szerinti (pl. 'egyetlensége folytán határozott'; 'említettége folytán határozott'; 'általánossága folytán határozott'); 2. a formák stílusértéke vagy nyelvváltozathoz való kötődése szerinti.

Az 1. jelzésű (Pincérünk elment : *A pincérünk elment*) szembenállás azzal jellemezhető, hogy míg a névelős változatban a birtoklást komolyabban vesszük (*a pincérünk* 'a mi pincérünk', 'az a pincér, aki nekünk szolgál fel, nálunk dolgozik stb.'), a névelőtlen változat szokásos 'az említett pincér' jelentésben is (*pincérünk* 'elbeszélésünk hőse, a pincér').

A 2. jelzésű (Motor elromlott : *A motor elromlott*) mondatpárban az alanyok egyaránt határozottak. Az itt látott helyzetben a névelőtlen formát is határozottnak értékeli — feltehetőleg — minden magyar anyanyelvű egyén. Ez ismét valószínűsíthető tárggyal való helyettesítés útján is. Az olyan mondatokat, mint: *Árut meghozták, Ügyfelet felszólítjuk*, sosem az *Árut hoztak*, ill. *Egy ügyfelet felszólítunk* mondat megfelelőjének tekintik, hanem a határozott tárgyat tartalmazó *Az árut meghozták, Az ügyfelet felszólítjuk* mondatok hibás vagy igénytelen változatának. — Nyelvváltozatokhoz köthető a 2. jelzésű *Pista már elment*, ill. *A Pista már elment* mondatok különbözőése is. Más esetekben — mint ezt a Nyelvművelő kézikönyv bemutatja — a névelő hiánya, ill. jelenléte városnévnek, ill. sportegyesület, iskola, hajó stb. (helyről elnevezett objektum, csoport) megjelölésének az ellentétét adja (l. Grétsy: a, az: NyKk., szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós, I. 1980: 76—107). — Ez utóbbi szembenállás-csoportot hadd szemléltessünk egy-két fabrikált példamondattal: „*Csepel* fejlődése ugyan egyenetlen, de azért *a Csepel* gyakran győz.” — „*A Szigliget* ekkor már *Szigliget* felé haladt, én meg csónakkal *a Szigliget* felé tartottam.”

A névelő — a határozottság jelölése mellett — szerepet játszik a szintagmahatárok érzékeltetésében is (l. Gallasy i. m. 342; Grétsy i. m. 87, 88, 95). Lássunk néhány efféle esetet — oppozíciós párokban:

(Többet már nem kapsz.) <i>A perselyben összegyűlt</i> pénz elég lesz a biciklire.	→	(Miért nem veszed elő a perselyedet?) <i>A perselyben az összegyűlt</i> pénz nagyon jó helyen lenne.
<i>Az OTP-től lopott pénz</i> a játékboltba vitték.	→	<i>Az OTP-től a lopott pénz</i> a játékboltba vitték.
(Velük volt János is.) Mindig <i>Péter biciklje</i> mellett állt.	→	<i>Péter a biciklje</i> mellett állt.
És gyakran névelőtlen módhatározó . . . ⋮ Feltétlenül folytatást váró, alanyi szerepű jelzős szerkezet.	→	„És gyakran névelőtlen <i>a</i> módhatározó.” ⋮ (Gallasy i. m.) Névszói állítmányból és alanyból álló mondat.

Az elemzés, a következetes leírás nehézségét mutatja, hogy — valahányszor határozott névelővel élünk — a határozottság jellemző motívumainak valamelyikét: az ismertséget, az említettséget, a típusként való jellemezhetőséget (ilyen vagy olyan közvetítéssel) el lehet fogadni. Az „És gyakran névelőtlen *a* módhatározó” mondatbeli határozottság alátámasztására is adódik érv: Gallasy Magdolna (és bármelyikünk, hasonló mondatban) azért használ itt határozott névelőt („*a* módhatározó”), mert a módhatározónak mint „általában vett mondatrésznek” az adott mondatban való megjelenéséről (képviselődéséről) beszél; avagy azért, mert minden egyes mondat esetében, amikor a mondat maga már adott, tudjuk, hogy melyik módhatározóról van szó: nyilván annak a mondatnak a módhatározójáról, amelyben ez a módhatározó bennefoglaltatik. — Mindamellettségtelen, hogy Gallasy Magdolna így is fogalmazhatott volna: „Gyakran találkozunk névelőtlen módhatározóval.”

Hasonlóképpen (saját, kreált példáimmal):

Az alanyt gyakran névmás fejezi ki. —————→	Gyakran találkozunk névmási alanyal.
Ritka <i>a</i> névmási alany. —————→	Előfordul névmási alany is.
Példátlan <i>a</i> névmási alany. —————→	Nincsen névmási alany.
A fiú itt nagyon kevés. —————→	Itt nagyon kevés fiú van.
Ott sok <i>a</i> fiú. —————→	Ott sok fiú van.
Nálunk ritka vendég <i>a</i> hús. —————→	Nálunk szinte sosincs hús.

A fenti példamondatok is azt mutatják, hogy nem mindig elegendő az adott névszót (a névelős vagy névelőtlen főnevet) és annak denotátumát vizsgálni. A névszói állítmány többnyire specifikus (formájú) alanyt vár: olykor ez csak határozott névelő használatával oldható meg. — A *kifejez* ige specifikus tárgyat kíván: ez egyéb indok nélkül is a határozott forma előnyben részesítéséhez vezethet.

Gallasy — a már említett módhatározó mellett — az állapothatározóról és az eredményhatározóról is szól. Korpuszában mindezek gyakran névelőtlen formában fordulnak elő.

Vegyük például a következő mondatokat: *Váratlan mozdulattal felugrott. Nagy pelyhekben esett a hó. Mindannyian elmentek katonának.* — A kiemelt mondatrészekben szereplő főnevek határozatlansága, névelőtlensége e mondatrészeknek itt másodlagos jellemzőjük. Azt ugyan nem mondhatjuk, hogy a mód-, az állapot- vagy az eredményhatározót a névelőtlenség és a határozatlanság fejezi ki. De mert a mondatrész-szerep és a határozatlanság között valami kapcsolat kétségkívül fennáll, valamilyen — a morfémaismétlésnél és -megfeleltetésnél rejtettebb — redundanciának lehetünk itt tanúi:

mozog + nem-specifikus névszó illativusa: állítmány + módféle határozója;
mozog + specifikus névszó illativusa: állítmány + helyhatározója.

Ennek megfelelően állapothatározó és helyhatározó szembenállását láthatjuk a következő két mondatban:

Nagy csapatokban mozogtak a gyerekek. (Határozatlan → állapothatározó.)
A nagy csapatokban mozogtak a gyerekek. (Határozott, specifikus → helyhatározó.)

Ugyancsak helyhatározói értékű az illativus a következő mondatokban: *Egyik csapatban mozogtak a gyerekek. Minden második csapatban mozogtak a gyerekek. Némelyik csapatban mozogtak a gyerekek. Csapatunkban mozogtak a gyerekek.*

A nem-specifikus—specifikus különbség révén dativusi formájú állandó határozónak, ill. részeshatározónak a szembenállása is megnyilvánulhat:

- A) *Ezt is megtették csoportvezetőnek.*
(Határozatlan, névelőtlen → állandó határozó.)
- B) *Ezt is megtették a csoportvezetőnek.*
Ezt is megtették ennek a csoportvezetőnek.
Ezt is megtették valamelyik csoportvezetőnek.
(Specifikus → részeshatározó.)

7. Kitérek a csak névelős névszónak és a kijelölő jelzői szerepű főnévi mutató névmással is megszorított névszó oppozíciójának szemantikai jellemzésére.

Azt már láttuk, hogy a szóban forgó oppozíciónak (*a király — ez a király*) mindkét tagja határozott. Köztudott, hogy a mutatónévmás az *ez a király* szintagmában önálló mondatrész (kijelölő jelző). Ezzel szemben a pusztá névelő a névszóval kifejezett mondatrésznek a része. — Mindkét forma használatos anaforikus értelemben, a már említett, s ezért ismertnek tekintett királyra vonatkoztatva: A) *Volt egyszer egy király. A királynak volt három lánya.* B) *Volt egyszer egy király. Ennek a királynak volt három lánya.* — Ha az előzményben több határozott névszó szerepel, s ezek közül csak egyre kell visszautalni, az megakadályozhatja a mutató névmás jelzői használatát. A pusztá határozott névelő viszont ilyenkor is használható:

A: Volt egyszer egy fiú meg egy lány.

A fiúnak barna haja volt.

B: Volt egyszer egy fiú meg egy lány.

**Ennek a fiúnak barna haja volt.*

(*? Ennek a lánynak fekete volt a szeme*).

Generikus, általánosító értelemben a kijelölő jelzői értékű mutatónévmással bővített főnevet nemigen használhatjuk:

A: *A király a középkori államban a legfőbb hűbérúr.*

B: (*?*) *Ez a király a középkori államban a legfőbb hűbérúr.*

A 7. pontban láttuk, hogy a topik helyzetű, birtokos személyjeles főnév határozott névelő nélkül és határozott névelővel egyaránt határozott értékű. Ha a névelő előtt még mutató névmás is áll, sajátos helyzet áll elő. Vessük össze az alábbi példamondatokat:

a) *Lányunk* már felnőtt. b) *A lányunk* már felnőtt. c) *Ez a lányunk* már felnőtt.

A fenti mondatokban a kiemelt formák ugyan egyaránt határozottak, és egyaránt lehetnek összességükben anaforikusak, a következő megkülönböztetést kell tennünk. Az a) mondatban — adott helyzetében — *a lányunk* szóalak eleve határozott értékű. Ezzel szemben a c) mondatbeli *ez a lányunk* részletből kiragadott *lányunk* szóalak — ugyancsak adott környezetében — határozatlannak minősül, mondhatni: a mutató névmás determináló értelmének ellenhatásaként. Minthogy az *ez* névmás határozatlan főnevet szokott determinálni, az *ez a szegmentumot* követő *lányunk* szóalakot határozatlannak fogjuk fel. Így jön létre a mondatnak az az előfeltevése, hogy „több lányunk van”. — Nem jön létre a leírt „közbülső határozatlanság”, s a „többes előfeltevés”, ha a szintagmában birtokos szerepű személyes névmás is szerepel: *Ez a mi lányunk*

mindig meglepetést okoz. Hasonlóképpen, többnyire nem „határozatlanítja el” a jelzői szerepű ez mutató névmás a tulajdonneveket, ha a névmásnak és a tulajdonnévnek külön hangsúlya van: ¹E z a ¹J a n c s i megint kettest kapott. ¹E z a ¹B u d a f a igen takaros falu. ¹E z a z ¹A l m á d i sokat fejlődött. — Más a helyzet, ha a tulajdonnév hangsúlytalanul követi a hangsúlyos mutató névmást: ¹E z a ¹J a n c s i még magasabbra nőtt, mint az apja-Jancsi. — (A ¹ jel egybeesésre utal.)

8. Elfogadva, hogy — a fenti megszorításokkal együtt — a határozottság megjelenésének tipikus feltételei az említettség, előzetes ismertség, típusra vonatkozás, felmerül a kérdés: hogyan dől el, hogy e motívumok közül egy adott szövegben mikor melyik érvényesül? Különböző motívumok jelenléte esetén melyik az erősebb? — A kérdésre nehéz volna kimerítő választ adni. Vegyünk hát néhány kiragadott példát.

*Kocsival vagy? Biciklivel jöttél? Lovon tettem meg az utat. Visszafelé is csónakkal jött. — E mondatok bármelyike megállja a helyét szövegkezdő helyzetben. Továbbá: a névelőtlen főnév használatának lehetőségét nem ingatja meg az sem, ha nemcsak tisztában vagyunk a kérdezett fél járművének egyetlenségével, azonosíthatóságával, hanem magunk is képesek vagyunk erre az azonosításra. Újabb kérdés: mi történik, ha ugyanaz a főnév többször is visszatér ugyanabban a megnyilatkozásban vagy párbeszédben? Az adott főnév második előfordulása — ugyanabban az összefüggésben — határozott névelőt igényel-e? Az egyszer határozott formában jelentkező főnév határozott marad-e további előfordulásaiban? — Kövessük nyomon a *bicikli* főnév névelőzését a következő párbeszédben!*

A: *Biciklivel jöttem.*

B: Látom. Mitől ilyen sáros a *biciklid*?

A: Erre jöttem, az ártérnek.

B: Hát azért örülök, hogy *biciklivel* jöttél. Estig se értél volna ide. Tedd be a *biciklit* a sufniába, aztán gyere enni. Hazafelé is *biciklivel* mész?

A: Igen. Amióta megvettem a *biciklit*, mindenhova *biciklivel* megyek. *Biciklivel* fél óra alatt benn vagyok a faluban. Hatkor felszállok a *biciklire*, fél hétkor meg már a Var-gák előtt vagyok.

A fenti fabrikált szövegben azt látjuk, hogy a mondat fókuszában, eszközhatározóként szereplő *biciklivel* szóalak az egész szövegben át névelőtlen marad, annak ellenére, hogy 1. az első említés módot ad a meghatározásra, 2. a további mondatokban alanyként, tárgyként ugyanennek a főnévnek a névelőzött alakjai fordulnak elő. — A névelő használata egyébként egyetlen esetben sem a típusra való vonatkoztatás eszköze: az a *bicikli* minden fenti előfordulása az A-val jelölt személy kerékpárjára vonatkozik.

Vajon mi a helyzet, ha a kiinduló mondatunkban típusra utaló (generikus) névelőhasználat van dolgunk? Lássunk erre egy az esetre hangolt kis szöveget!

A bicikli kiváló jármű. *Biciklivel* mindenhová el lehet jutni. *A bicikli* leviszi az embert a völgybe, s az ember fel tudja vinni a *biciklit* a hegyre. *Biciklivel* mehet az ember aszfaltozott úton, de a *bicikli* nem mondja fel a szolgálatot a mezőkön sem. Hamarosan mindenki *biciklivel* jár.

Látjuk: a generikus használatú (típusra utaló) névelő is „elveszhet”, akár többször is, ha a főnév eszközhatározóként tér vissza. — A fenti két kis szövegben a fókuszban szereplő eszközhatározók a határozottság szempontjából gyenge szintaktikai helyzetben vannak. A névelőtlen névszó értelmezése — a határozottság tekintetében — itt

jobban ki van téve a lexikalizálódásnak, alkalmi rögzülésnek, mint az ige utáni heizetben: *Kocsival jöttem* 'A kocsival jöttem', 'a kocsikkal jöttem' is; de: *Taxival jöttem* 'egy taxival jöttem'; ≠ 'a taxikkal jöttem'. — Egy taxis mondhatja, hogy *A taxival jöttem* (különösen, ha van egy billenőautója is; mondhatja, hogy *Kocsival jöttem* (ha csak taxija van, és azzal jött); de — ha saját taxiján jött — inkább csak tréfásan mondhatja ezt: *Taxival jöttem*.

9. *Kocsival jöttem, Éva kocsival jött, Tegnap Éva kocsival jött* — e mondatokban az eszközhatározó a mondat fókuszában áll; az *Éva* és a *Tegnap Éva* részletek a mondat bevezető részében, a topikban. Ha a fentiekhez hasonló mondatokban az alany vagy az időhatározó kerül a fókuszba, az eszközhatározó határozottság szerinti minősítése lényegesebbé válik: az ige utáni helyzetben szokásosabbnak, a bevezető részben (topikban) pedig általánosnak vélhető a (motivált) határozottság jelölése, a névelőzés: *Tegnap a feleségem jött a kocsival; Holnap én megyek a kocsival; A kocsival én megyek*.

Az utóbbi két esetben az eszközhatározóbeli névelő nemcsak a megfelelő főnév határozottságát teszi minősített kategóriává, hanem a fókuszba kerülő névszók (*a feleségem; én*) kommunikatív nyomatékához, főhírré avatásához is hozzájárul. Ezen — közvetlenül nem igazolható — állításomat talán alátámasztják azok a nyomatékos mondatok, ahol a névelő melléknévvel kifejezett állítmány előtt áll: alább a B oszlopban mutatok be ilyen mondatokat:

A

Bolond voltál, hogy ebbe belementél.

Jóska okos volt:

eladta a malacokat, amint lehetett.

Aki jó, az szép.

Aki ezt nem érti, az ostoba.

B

T e voltál a bolond hogy ebbe belementél.

J ó s k a volt az okos.

Eladta a malacokat, amint lehetett.

A z a szép, akinek a szeme kék.

A z az ostoba, aki erre fecsérl az idejét.

Vessük most össze a következő (fentről vett) állítmányokat: *A: bolond voltál; okos volt; szép; ostoba B: voltál a bolond, volt az okos; a szép; az ostoba*. Míg az *A* oszlopbeli állítmányok végül is megállhatnának önmagukban, s bevezető részként inkább csak témát kapcsolhatunk hozzájuk, a *B* oszlopbeli állítmányok a fókusz betöltését, a mondat főhírének kijelölését várják: anélkül nemcsak „hiányosak”, hanem lehetetlenek (l. Dienes Dóra: *NytudÉrt.* 98. sz. 88). — Lehetne persze azt állítani, hogy a névelőzés alapja itt is valamilyen — inkább csak sejtett — csoporton belüli ismertség (pl. 'kettőnk közül az egyetlen bolond'); ez azonban, véleményem szerint, inkább csak a mondatformák kialakulásának módját, történetét mutatja. Hogy az állítmány névszói részének (ill. a névszói állítmánynak) a határozottsága itt csak eszköz az aktuális tagolás módosítására, az abból is látszik, hogy a párhuzamos nyomatékalan mondatokban a névelő csak speciális esetekben használatos. Így a következő mondatokban is szokatlan: (?) *Jóska a bolond volt, hogy ebbe belement.* — (?) *Jóska az okos volt: eladta a malacokat, amint lehetett.*

10. *Kocsival jöttem*: e mondatnak közlő aspektusú (egzisztenciális olvasatú, l. É. Kiss, *Configurationality in Hungarian*, 1987, 71; általános előidejűséget kifejező, l. Varga: *NyK.* 83 [1981.]: 989–95) megfelelőiben a mondat uralkodó hangsúlya az ígére esik; kiinduló mondatunkhoz — és bővített változataihoz — képest a szórend is változik (*A → B*):

A	B
1. Kocsival jöttem.	1. a 'Jöttem kocsival. 1. b 'Jöttem már kocsival. 1. c Már 'Jöttem kocsival.
2. Én kocsival jöttem.	2. a Én 'Jöttem kocsival. 2. b Én 'Jöttem már kocsival. 2. c Én már 'Jöttem kocsival.
3. Én kocsival jöttem Pestre.	3. a Én 'Jöttem kocsival Pestre. 3. b Én 'Jöttem már kocsival Pestre. 3. c Én már 'Jöttem kocsival Pestre.
Stb.	stb., stb.

Ezek a mondatok mind lehetségesek, előfordulnak; ugyanakkor a *már* hátravetése közlő aspektusú mondatokban (l. a *B* oszlopot) minden bizonnyal gyakoribb (1.b, 2.b, 3.b). Az is kétségtelen, hogy az ige erőteljes hangsúlyozásának megőrzése (l. Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószék Gábor, ÁNyT. XVII. [1989.]: 49—152, különösen 65—7) a *b* és *c* jelzésű mondatokban a határozott névelő kitétele esetén is fenntartja a közlő aspektusértéket; például: *Én 'Jöttem már a kocsival*. Ugyanakkor nem állítható, hogy a „kocsi” ismertsége feltétlenül kikényszerítene a határozott névelő használatát. Egyrészt tehát lehetséges az imént például felhozott (vagy az annál bővebb *Én már 'Jöttem már kocsival 'Pestre*) mondat, másrészt mégis helyes a következő mondatgyűttes is: *Már több mint egy éve megvan a kocsi, de alig használjuk. Drága a benzin. Igaz, Pali már 'Jött kocsival Pestre, talán kétszer vagy háromszor. De beláttuk, hogy ez nem megy.*

A névelő használata folyamatos aspektusú mondatokban szilárdabbnak látszik. A fenti példasornál maradva, ki kell kötnünk, hogy az eszközhatározónak (s az esetleges további bővítményeknek) külön hangsúlyuk van: *'Jöttem a 'kocsival*. — *'Jöttem a 'kocsival a 'szűfolt országúton*. — *Én már 'Jöttem a 'kocsival 'Pestre v. 'Pest felé, mikor ő még az 'állomáson 'üldögélt*. (A *-felé* aspektuális szerepéről l. Sebestyén: MNy. 3 [1956.]: 35—51). — A mondatnak vagy a tagmondatnak a folyamatos aspektusértéke, mint ismeretes, jól megfigyelhető egyidejű cselekvéseket vagy történéseket bemutató szövegrészekben, mondatokban: *'Jöttem a 'kocsival 'hozzátok, s látom ám, hogy a Pista bácsi még 'kinn kaszál*. — *Mikor a 'Vargák 'előtt 'Jöttem a 'kocsival, 'Julcsa már 'otthon volt*. — *Mikor 'mentem a 'biciklivel a 'faluba, 'elvesztettem a 'bicskám*. — *Ahogy 'Jöttem a 'biciklivel a 'réten, 'vizes lett a 'nadrágom szára*. (A folyamatosság és az egyidejűség összefüggéseiről l. pl. Pete: MNy. 79 [1983.]: 137—49, különösen 144—6, NéprNyelvt; 29/30 [1985—1986.]: 159—72, különösen 170; Fabó: NyK. 87: 130—9; l. később is.)

A folyamatosság és a névelőzés összefüggésére utal — véleményem szerint — a névelős és névelőtlen formák váltakozása a következő kis kísérleti szövegekben:

Mikor 'mentem a 'biciklivel a 'faluba, 'elvesztettem a 'bicskám. Egyébként 'azért 'mentem 'biciklivel, mert a busz nem közlekedik. Máskor 'sosem 'mentem 'biciklivel, pedig öt éve megvan a biciklim. — (Az első mondat itt szemantikailag jelölt módon folyamatos. A második és a harmadik mondat megfelelő részletei csak „értéstitű” jellegűek; vö. Wacha Balázs: ÁNyT. XVII [1989.]: 309.). — A folyamatosság kifejezettségéhez hozzájárulhat az *ahogy* kötőszó, azáltal, hogy ez többnyire az eseményidő felidézendőségére utal. Az *ahogy* szerepe — fontossága — e tekintetben nem azonos az ugyancsak időhatározói mellékmondatot bevezető *amikor*-éval.

Ismeretes, hogy a *mikor*, *amikor* kötőszó — azon kívül, hogy időhatározói mellékmondatot vezet be — számos árnyalatot megenged: előidejűséget, egyidejűséget, utóidejűséget (l. Simonyi: A magyar kötőszók Bp. 1881., III., 31—9.). A *mikor* mellett időben lokalizálatlan (meghatározatlan idejű, feltehetőleg ismétlődő) cselekvésre vonatkozó mellékmondatok is szerepelhetnek:

Mikor Debrecenbe < megyek ['előtte'] korán kell kelnem.
érkezem ['utána'] első utam Jánoshoz visz.

Mikor meglátogatom Pista bácsit ['előtte', 'közben', 'utána'], mindig jó napom van.

Az *ahogy* ezzel szemben elsősorban egyszeri cselekvésekre, ezek egyidejűségére vagy közvetlen egymásutánosságára/rákövetkezésére (l. Krébits: Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar nyelvi megfelelőik. Szeged, 1977. Különlenyomat a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből: 95—106; vö. pl. Gyomlay: NyK. 37 [1907.]: 81—110, 196—244, 276—306; Pete i. m.) egyszeri cselekvéseknek, történéseknek egymáshoz viszonyított idejére utal: *Ahogy* ¹*m e n t* ¹*b e*, *leverte a falat* 'közben, hogy ...'; *Ahogy* ¹*o d a é r t*, *mindjárt megvette a jegyeket*. 'közvetlenül azután, hogy ...'.

A fentiek tudatában tanulságos lehet, hogy az *ahogy* láthatólag nem fér össze korábbi példáink eszközhatározójának névelőtlenségével és hangsúlytalanságával: **Ahogy* ¹*ljöttem* ¹*biciklivel* ¹*a r réten*, *vizes lett a nadrágom szára*. Hasonlóképpen: *Ahogy* ¹*mentem* ¹*biciklivel* ¹*macskaköves* ¹*úton*, *a sár lepotyogott a kerekekről*. — Ezek a mondatok azért nem tökéletesek, mert az *ahogy* ... + főmondat környezetek meghatározott eseményidejű (befejezett vagy folyamatos) szerkezetet igényelnének a mellékmondatban.

Hasonló mondatok olykor lehetségesek *mikor* kötőszóval. Ennek az az oka, hogy a *mikor* kötőszó vonatkozhat az eseményidőt egyszerre megelőző és követő, esetleg többszöri cselekvést bennfoglaló időszakra is: *Mikor még* ¹*mentem* ¹*biciklivel* ¹*macskaköves* ¹*úton*, *sokkal gyakrabban gondoltam arra, hogy a légpárnás autóé a jövő*. — *Mikor még* ¹*úszkáltam* ¹*jégtáblák* ¹*közt* ¹*a Dunán*, *nem volt semmi baj az egészségemmel*. Első példánkban a „légpárnás autóra való gondolás” nem a „biciklin való haladással” egyidejű közvetlenül, hanem — megszakításokkal — azon időszakkal, amelyen belül t ö b b biciklizés feltételezhető. Ez a — talán pontosabban jellemzendő — egyidejűség nem azonos értékű a következő mondatban kifejeződő (aktuális, konkrétabb) egyidejűséggel: *Ahogy/mikor* ¹*mentem* ¹*a* ¹*biciklivel* ¹*a* ¹*macskaköves* ¹*úton*, *egyre többször gondoltam arra, hogy a légpárnás autóé a jövő*. — *Még* ¹*mentem* ¹*a* ¹*biciklivel* ¹*a* ¹*macskaköves* ¹*úton*, *mikor eszembe jutott, milyen finom lesz a nagymama rántottája*.

Más mondatrészek határozottsága (egyedisége, specifikus volta) is szerepet játszhat a folyamatosság kifejezésében (vö. Dezső: ÁNyT. V. [1967.]: 115—6; Vörös József: Folia practico-linguistica, I. 1971/I., 83; Wacha Balázs: NyK. 76 [1974.]: 175, Kiefer: Az aspektus a magyarban. A Fejezetek egy magyar strukturális mondatattanból c. munka próbaféjezete. Sokszorosított kézirat [1983.]; Szili Katalin: Nyr. 109 [1985.]: 177—84, Naumenko-Papp Ágnes: Nyr. 111 [1987.]: 434—44, s az ott idézett irodalmat). Lényegében aspektuálisan jellemezhető az olyan szembenállások, mint [*Már*] *ablakot nyitott*: [*Már*] *nyitotta az ablakot*; *Érkeztek hírek*; *Hírek érkeztek*; *Hírek már érkeztek*; *hírek még nem érkeztek*: [*Egyfolytában*] *érkeztek a hírek* (vö. Szabolcsi: NyK. 85 [1983.]: 83—91). — Az efféle szembenállások tárgyalására azonban most nincs terem. „Határozottság, folyamatosság, jelöltség” c. cikkemben — mely a közeljövőben jelenik meg, szintén a Magyar

Nyelvőr hasábjain — visszatérek a kérdésre. Ott kísérlem majd meg mindkét cikk tanulságainak összegzését. Itt csak kiemelem, hogy a névelőnek — szaporodásával — jelentősebbé válik határjelző funkciója; s hatással van, talán növekvő mértékben, a mondat aktualitására — temporalitására is.

Wacha Balázs

A stilisztikai elemzés szövegsemantikai megközelítésben

1. A szövegnyelvészet és stilisztika kapcsolatáról különböző felfogások alapján többen is írtak már (l. pl. újabban Dijk 1980: 96—127, Sowinski 1983: 121—5, Enkvist 1985, Szabó 1988). Mindemellett azonban érdemes — és ma már tulajdonképpen ezt tekinthetjük igazán eredményesnek — egyfajta mélyfúrásként a szövegnyelvészet és a stilisztika egy-egy ágát, itt most a szövegsemantikát és a stilisztikai elemzést alapul venni, és a kettő kapcsolatából fakadó lehetőségeket vallatóra fogni. Vizsgálatunk tárgya tehát egy interdiszciplináris kérdés lesz: hogyan és miben segíti a szövegsemantika a stilisztikai elemzést? (L. erről tőlem tágabb szövegnyelvészeti alapon, valamint csak a szövegkohézió megvilágításában: Szabó 1985, 1988: 93—132).

Ezt a vizsgálatot három kedvező körülmény, a tágabb kapcsolatokat jelző tény segíti elő. Az első a szövegnyelvészet integráló ereje, törekvése és feltűnően tág körben érvényesülő interdiszciplináris jellege, amire sokatmondóan utal Schmidtnek (1982) a szövegvizsgálat tudományát megnevező körülírása (egyféleképpen a *szövegnyelvészet* szakszó szinonimája): a szövegkommunikáció interdiszciplináris tanulmányozása. A második a szemantika és a stilisztika kezdettől meglevő és már régóta egészen nyilvánvaló kapcsolata: kölcsönös egymásrataltsága, a kettő közötti sokféle átfedés, párhuzamosság (l. minderről pl. Ullmann 1971). Ezt látszik igazolni a szövegnyelvészet előtörténetéből egy jól ismert mozzanat is, hogy mindazok a (főleg mondat szint feletti) jelenségek, amelyeket nem tudtak a mondattanban vagy a szemantikában megmagyarázni, illetőleg fogalmi rendszerükbe besorolni, a stilisztikába utalták át. A harmadik egy sajátos ágazat, az irodalomsemantika megléte (pl. Eaton 1966, 1970, Dijk 1970, Foulkes 1975), valamint az, hogy elég sok szövegsemantikai eredetű irodalomelmélet alakult ki (pl. Hoppe 1970, Schmidt 1970, Hartmann 1970, Wienold 1972, 1978, Coquet 1973). Az irodalomsemantikának sok stilisztikai vonatkozása van, köztük jó néhány a tartalom-elemzéssel összefüggő stilisztikai elemzés körébe vág.

2. A szövegsemantika kialakulásának forrása a szövegvizsgálatok egészen természetszerű igénye: szemantikai érdekeltsége. Mindezt fontosságának a szövegnyelvészetben belüli megítélése is jól igazolja.

2.1. Így például Coseriu (1981: 51) a szövegnyelvészetet elsődlegesen a jelentés nyelvészeteként fogja fel. Ehhez hasonlóan Kristeva (1969) szintén úgy véli, hogy a szöveget mint a jelentések keletkezésének a helyét kell tanulmányozni. Petőfi (1978: 38) *szövegszerkezet*—*világszerkezet* elnevezésű elméletének lényeges elve az, hogy mindegyik alkotóelemét (tehát pl. a grammatikait vagy a lexikológiai) a *világsemantikai komponens* határozza meg.

A szemantika fontosságát a szövegfogalom meghatározásai is jelzik. Nagyon sok teljesen vagy fő részletében szemantikai jellegű, például: a szöveg szemantikai egység, nem a forma, hanem a jelentés egysége, helyzetekhez kötődő szemantikai szerveződésbeli egység: (külső) kontextusbeli jelentésfolytonosság (Halliday és Hasan 1976: 2, 293),

jelentést hordozó gyakorlat (Kristeva 1985: 212), funkcionális és szemantikai fogalom, társadalmi kontextushoz kötődő szemantikai válogatás eredménye (Halliday 1971: 334, 1977: 176), kommunikációs cél és kommunikációs tartalom ötvözete (Miko 1980: 125).

2.2. Fontosságának, sőt több felfogásban elsőbbségének elismerésében elég nagy az egyetértés. De magát a szövegsemantika fogalmát, a szövegnyelvészetre oly annyira jellemző nagyfokú tarkaságnak megfelelően, meglehetősen eltérően ítélik meg.

Tárgyára többek között így utalnak: *a valóságra vonatkozás* ('referent' pl. Karttunen 1969), *jelentés és a valóságra való vonatkozás* ('meaning' és 'reference', Dijk 1972: 98, 111, illetőleg 'Sinn' és 'Relatum', mindkettő a szövegjelentés, a 'Bedeutung' alkotóeleme, Petőfi 1986: 212), *a jelentés a valóságra való vonatkozásról szóló információ* (Andersson 1975: 17), *jelentésalkotás* ('production du sens', Meschonnic 1970, Kristeva 1972, Coquet 1973), *értelme* ('sense' szemben a jelentéssel, ez a 'meaning', ami a szövegekben közvetített ismeretanyagot jelöli, Beaugrande és Dressler 1981: 13), *jelölt* ('signified', Nöth 1978: 27), *a szöveg belső és külső szemantikai struktúrája* (Petőfi 1978: 38), *szöveg-tartalom, a szöveg tartalmi dimenziója* (Doležel 1971: 103), *tartalom*, aminek fő „területét” a szójelentések összefüggései alkotják (Grimes 1978: 123), *a szöveg tartalma*, ami az általános tematikai „univerzumnak” felel meg (Miko 1980: 125).

Ehhez hasonló sokféleség figyelhető meg a többféleképpen felfogott diszciplínánk megnevezésében is (ezek a terminusok a 'szövegsemantika' egyfajta szinonimái, illetőleg csak a valóságra vonatkozást tárgyának tekintő társtudományának a jelölői): *világ-semantikai komponens* (Petőfi 1978: 38), *referenciaelmélet* (Dijk 1972: 16), *tartalomelemzés* (Pécheux 1967), *szövegtematika* (Brinker 1979: 17), *tartalomelmélet* (Doležel 1971: 102), *tükrözésemélet, szövegfilozófia* (Zsilka 1981: 237).

E sokféle felfogás közül, mint majd látni fogjuk, épp a stilisztikai elemzés szempontjából a legmegfelelőbb, a leginkább elfogadható vélemény Dijk, Petőfi és Andersson fentebb idézett felfogása: *a szöveg és a vele összefüggő valóságra való vonatkozás, a kettő egysége és két egymással összefüggő szférában való elhelyezése*, azaz belső (intenzionális) és külső (extenzionális, referenciális) szemantika (Dijk), illetőleg kotextuális (belső) és kotextuális (külső) részleg (Petőfi).

2.3. És szólnunk kell még egy idetartozó, a stilisztikát is érintő kérdésről: a szemantika helyzetéről. Hogy a szövegvizsgálatokban milyen nagy a jelentősége, azt többféleképpen is megvilágítottuk. De azt, hogy még kellőképpen meg nem izmosodott tudomány, nem tárgyaltuk. Maga az alapul szolgáló modern szemantika a mai nyelvtudomány legkevésbé kifejlődött ága, alapfogalmai (jelentés, tartalom, referencia stb.) értelmezésében még sok a tisztázni való. Emiatt a szövegsemantika olyan sajátos területén, mint amilyen az irodalomé és stílusé, fokozottabb óvatosságra van szükség, mint — mondjuk — a mindennapi nyelvhasználat esetében. Hogy még sok a tennivaló, azt az is jelzi, hogy a fejlesztésre váró szemantika más tudományok (filozófia, logika, matematika) segítségére szorul. Érdekes számba vennünk (itt most csak a minket közelebből érdeklő) szövegsemantika tudományközi kapcsolatait, a fejlesztés, a javítás főbb forrásait. Érdekes ezt megtennünk már csak azért is, mert mindegyiknek különböző stilisztikai velejárói vannak.

Időrendi sorrendben az első a generatív grammatika alapján kidolgozott többféle modell (pl. Petőfi 1971a, 1971b, Dijk et al. szerk. 1972). Témánk szempontjából is különös jelentősége van Dijk (1972) munkájának, egy poétikai tanulmánynak, egy irodalmi szöveggrammatikának, amelynek nagyon sok szemantikai vonatkozása van (mindenekelőtt a szemantikai makrostruktúra, a szöveg tartalmának mélyszerkezete, valamint a felszíni szerkezethez tartozó „műveletek”, többek között a metaforizáció). Csakhamar kiderültek azonban a generatív szövegsemantikai modellek elégtelenségei, korlátai.

A javítás lehetőségeit többen is az ún. „modell-elméleti” megoldásokban látták, amihez a forrás a sokféle formális logika (pl. a modális vagy az intenzionális logika, amelyek alapján a szövegjelentést „igazságfeltételekhez” és a „lehető világokhoz” kötötték). Így alakult ki a szöveglogika (pl. Dijk 1973). De még ez sem bizonyult elégségesnek, hisz az elvont logikai kategóriák között a szöveg több fontos szemantikai sajátossága, főleg azok, amelyek a szövegkommunikáció „embervonatkozásából”, társadalmi jellegéből adódnak.

Ezért a figyelem (több európai országban 1974–1975 körül) a pragmatika felé fordult, a szövegjelentés fő magyarázó tényezői a pragmatikai jellegűek lettek (pl. Petőfi 1974, Kummer 1975, Dijk 1977, Brown és Yule 1983, Kristeva 1985). Idevágó forrásnak számít a beszédettett elmélet is, hisz egy-egy beszédettett lényegében nem más, mint pragmatikailag meghatározott jelentés (pl. Ohmann 1971, szépirodalmi vonatkozásairól l. pl. Pratt 1977). Mondanunk sem kell, hogy e jelentős átváltás igazi „haszonélvezői” első sorban a stilisztika művelői lettek, hisz legtöbbjük mit sem tudott kezdeni a formális szövegsemantika elvont kategóriáival (amiben persze azért csak volt némi elfogultság, mert például Dijk szöveglogikája jól hasznosítható a stilisztikai minősítésekben, Szabó 1989). Tagadhatatlan azonban, hogy a pragmatikai szempontokkal gazdagított szövegsemantika „hatásfoka” a stilisztika számára jócskán megnőtt.

Bár a szemantika és pragmatika „szimbiózisa” gyümölcsözőnek bizonyult, mégsem egészen problémamentes. Mindenképpen igaza van Kiefernek (1984: 19, 22) abban, hogy a szemantikai és a pragmatikai jelentés kettőssége helyett a jelentésnek sokkal szélesebb skáláját kell feltételeznünk, többek között: logikai jelentés, szépirodalmi jelentés, metaforikus jelentés és kommunikációs jelentés. Kiefer felfogása számunkra azért is jelentős, mert árnyalt lehetőségeket biztosít, ami a stílus tanulmányozásában sokkal hasznosíthatóbb, mint egy kettős séma.

3. A stilisztikai elemzés, Cassirernek (1975: 39) témánk szempontjából sokatmondó terminusa szerint az *interpretációs stilisztika* egy-egy nyelvi közlemény (pl. egy irodalmi mű, tudományos értekezés, újságcikk) stílusának a vizsgálata. Szövegnyelvészeti szempontból tárgya egy szöveg stílusa, és így kimondottan szövegközpontú (azaz nem szövegalkotóelemek szintű, sem pedig szövegszint feletti) vizsgálat. Különben is egy ma már egészen általános felfogás szerint a szépirodalmi mű stilisztikai szempontú tanulmányozása lényege szerint szövegleírás. Érthető, hogy sokat hasznosíthat a szövegnyelvészet eredményeiből, többet, mint a stilisztika más ágai. Az irodalmi művek stílusának vizsgálatát (és a továbbiakban csak ezzel foglalkozunk) más vélemények mellett elsősorban épp szövegsemantikai elvek alapján az átfogó és ma már komplexnek tartott irodalmi (mű)elemzés részévé kell tennünk, abba kell beleépítenünk.

A stilisztikai elemzés a stílus tudományának egyik leghanyagoltabb ága volt. Helyzete a stilisztika művelőinek nagy részénél még ma sem kielégítő. Több szakember nem számol vele, nem tekinti a stilisztika egy ágának, nem szerepelteti a stilisztika tanulmánytípusai között (pl. Guiraud 1957: 5, Ullmann 1964: 100), vagy pedig lényegének deformálásával más természetű vizsgálattal, rendszerint a nyelvi elemek stilisztikai minősítésével tévesztik össze (pl. Riesel 1963: 40–2). De ennél is rosszabb helyzetre utal az, hogy még mindig nagymértékben hatnak a múltból ránk maradt felfogások, egyrészt az elszigetelő és atomisztikus eljárások, másrészt a módszernélküliség fétise, a túlonúl impresszionista és beleérző, belemagyarázó, esetleg remek ötlettől sziporkázó és vonzó stílusban előadott, de kellőképpen meg nem alapozott elemzés. Mindez rendszerint az elméleti alap hiányából fakad. A mindenképpen szükséges elméleti megalapozás hiánya jellegzetes hiba. Ugyanezt mondhatjuk fölérendeltjéről, az irodalmi elemzésről is. Szigorú szaktudományi szempontból még sok minden kifogásolható benne, sok a vele kap-

csolatos jogosult kétely, és így szembeállítható a különösebb módszert nem igénylő, nem szaktudományi érdekű, rendszerint esszé jellegű elemzéssel, az interpretáció művészetével vagy a költői mű elemzését költői alkotásnak tekintő „dekonstruktívizmussal”.

Az utóbbi két évtizedben a stilisztikai elemzés elég nagymértékben a figyelem előterébe került. Ennek fő oka minden bizonnyal az, hogy az irodalomtudományban az irodalmi mű lett az elsődleges kutatási tárgy. S hogy a helyzet ma jobb, mint kéthárom évtizeddel korábban, az nem kis mértékben a szövegnyelvészettnek köszönhető. S ebben nagy szerepe van a szövegsemantikának. Feladatom épp ennek a bizonyítása a szövegsemantikától kínált lehetőségek számbavételével.

Hogy az irodalmi mű elemzése elsődlegesen szemantikai érdekű és jellegű, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mindegyik részművelete végső fokon ahhoz a fő kérdéshez kapcsolódik, hogy mi a jelentése. Ennél is továbbmenően az irodalmi mű nagyon sok sajátosságát a jelentéshez kötik. Így például az idevágó vélemények nagy többsége szerint az esztétikai érték fő forrása a „szemantikai szabadság”, a mű többértelműsége, ami jórészt a társuló kontextuális jelentések, a konnotációk nagy számából (minden más, nem irodalmi közléshez viszonyítva nagy kiterjedtségéből) fakad. Ezért állítja Cassirer (1975: 39–40), hogy a tartomelemzés mindenféle stilisztikai elemzés előfeltétele, mert a stílus lényegében nem más, mint az a mód, ahogyan egy tartalom kifejeződik. A stilisztikai elemzésnek tehát elengedhetetlen feltétele és alapja a jelentésertelmezés. A formaelemek vizsgálata is a jelentésertelmezésbe ágyazódik bele. Így ez kiindulópontja és végső célja is az elemzésnek.

A korábbi (tehát strukturalista, szemiotikai stb.) elemzési kezdeményezéseket is magába olvasztó szövegnyelvészeti kifejlesztésével a jelentésertelmezés módszerei nagymértékben javultak. Meglehetősen sok szövegírási módszert alakítottak ki, és ezek többsége szemantikai jellegű már csak azért is, mert a szövegírás több vélemény szerint is jelentést magyarázó, explicit vizsgálat. Épp ez és természetesen az itt elért eredmények jeleznek produktív kapcsolatteremtési lehetőségeket a stilisztikai és egyáltalán az irodalmi elemzéssel. Ezek közül mint fontosabb elvi lehetőséget kettőt emelnék ki.

3.1. Az első az, hogy tisztázódott a szöveg és a stílus kapcsolata. Eszerint stílusról csak szövegszinten beszélhetünk. Ezt viszonyt azonban elhomályosítja és emiatt zavarólag is hat az, hogy ugyanaz a *stílus* terminus egy merőben más, egy nem szövegszintű, hanem szövegszint feletti fogalmat is jelöl (pl. tudományos, szépírói, műfaji, egyéni stílus stb.). Stílusa tehát csak a szövegnek van, a stílus jellegzetes szövegsajátosság, a szöveg struktúrájának egy sajátos formájának. Emiatt a szövegfogalom sajátosságai, köztük a szemantikai jellegűek is az egész és része közötti összefüggésből következően a stílusnak szintén jellemzői: a szöveg egységes egész (Halliday és Hasan 1976: 1), szerves összetettség (Oomen 1979: 276), külső kontextushoz kötődő jelentésfolytonosság (Halliday és Hasan 1976: 293), grammatikai struktúrák jelentésseljes sorozata (Ohmann 1971: 248).

Fontos továbbá az is, hogy a szöveg jelentésének és stílusának a kapcsolatát több oldalról is megvilágították. Erről tájékoztatnak mindenekelőtt a stílus fogalmának szövegsemantikai jellegű értelmezései (számbavételüket l. Szabó 1988: 67–9, 1989). Kiderül ezekből (ami a fentebb említett szövegsajátosságokból is következik), hogy a stílus része a szövegegész jelentésének, hisz a stílus összetevői lényegében a szöveg jelentésstruktúrájának az alkotóelemei (főleg azok, amelyek konnotatív jellegűek és emiatt újak, expresszívok). Ez a jelentés meghatározza a stílust, de az is igaz, hogy a szöveg jelentésének stíláriai forrásai is vannak. A jelentés és stílus kapcsolatából következően a stílusnak nemcsak kifejező, hanem szervező, integráló funkciója is van: a stílus mint a tárgy (mondanivaló) „kezelése”-nek a módozata kiválasztja vagy elveti és rendezi

tárgyát (Miles 1971: 25), a stílus a szövegegész témáját „szervező” fogalom (Miko 1980: 114). Emellett egy másik ide tartozó szerepével, szövegeket elkülönítő, megkülönböztető szerepével is számolnunk kell, minthogy a jelentésbeli különbségek stílusbeliek is: a stílus szövegeket elkülönítő variáció, amit a külső kontextus és a tartalom határoz meg (Andersson 1975: 25), minthogy a stílust egy-egy szövegre jellemző kapcsolatok, struktúrák, sajátosságok alkotják (Hill 1968: 205).

A stílusnak ezek a sajátosságai, mint látni fogjuk, az elemzés elméleti alapjául (például globalitás, szövegszervező elv, összetettség, azaz rétegeltség stb.) szolgálnak.

3.2. A második elv az, hogy a stilisztikai elemzés számára sok hasznosítható szempont vehető át a különböző szövegleírásokból, különösen produktívnak látszanak a szemantikai jellegűek. Példaként négy különböző megoldású szövegleírási módszert mutatok be.

Petőfinél (1968a, 1968b, 1972) a szövegleírás alapeleme a jelentéshordozó „kompozíciós egység”, mert a belőlük összeálló kompozicionális szerkezet fogja össze és teszi interpretálhatóvá az elemzések eredményeit. Illyés Gyula *Lábnymok* című versének elemzésében a (nagyjából mondatértékű) nyolc ’közlésegységet’ a szinonimikus és témaköri kapcsolatok segítségével négy kompozíciós egységbe vonja össze, és ennek alapján a külső formában nem mutatkozó szimmetrikus felépítést érzékelteti (Petőfi 1968b: 23–5). Különben Petőfinél a szövegleírások célja egy-egy irodalmi mű kompozíciós egységei és szemantikai értelmezése közötti összefüggések elemzése. Tanulmányai az interpretáció többféle lehetőségét jelzik, de ahogy egyik legújabb cikkében is kifejti, elsődlegesnek mindig a szövegbeli jelentésalkotás értelmezését tekinti (Petőfi és Sözer 1988: 445, 450).

Az *izotópia* fogalmára alapozó szövegleírás feladata a szöveghierarchia különböző (pl. fonetikai, szintagmatikai vagy elvont és konkrét, vagy eredeti és átvitt értelmű) szintjeihez kötődő kohézió szemantikai sajátosságainak a vizsgálata. Az elemzés tulajdonképpeni tárgya a mondatok és a szavak (szemémák, lexémák, illetőleg klasszémák) közötti jelentésviszonyok, amelyek rendszerint ismétlődő, vissza-visszatérő nyelvi egységekben ragadhatnak meg. E különböző szintű izotópiákból kialakítható egy átfogó, a szöveget alkotó valamennyi „megnyilatkozás” számára közös izotópia, amelybe mint egy fókuszba belesűrítődik a szöveg jelentésének lényege. Ezt példázná Ruwet (1963) eljárása, aki Louise Labé egy szonettjét úgy írja le, mint egyetlen tömör izotopikus és ugyanakkor nem tényleges, hanem az elemzőtől alkotott mondat (Je t’aime) transzformációinak a sorozatát (az izotópiáról l. még Greimas 1970, Rastier 1972, Pessoa de Barros 1983).

Mindez közel áll több más, hasonló eljáráshoz. Így többek között kapcsolatba hozható azzal, amit Doležel (1971: 102–4) elbeszéléseleméletében *sűrítés*-nek nevez. Szerinte ugyanis az elemzés lényege a tartalomnak mind sűrítettebb átírása. Az átírás eredménye a *sűrített tartalom*, ami mellett Doležel a stílust magába foglaló *sűrített kifejezés*-t is számon tart. Julow (1972: 648) — ugyan más céllal és más, nem szövegnyelvészeti alapon — Balassi Katonaénekéből a gyakran ismétlődő, kulcsszó értékű elemeket (vitéz, vég, mező stb.) kiemeli, és egy mondat értékű szerkezetű szervezi (végek, vitézek, mező: szebb mindennél), amelyben, „mint magban a növény”, benne van a vers mondanivalójának a lényege, azaz olyan „fókusz”-nak tekinthető, amelybe a vers jelentése mintegy belesűrítődik, és így abból levezethető. Egy Ady-vers (Párisban járt az Ősz) szövegkohézióra építő elemzésében ehhez hasonlóan jártam el. Első sorából („Párisba tegnap beszökött az Ősz”) mint egy integráló erejű mondatból megpróbáltam levezetni a vers stílusának összetevőit, alkotóelemeit (Szabó 1985: 539–41, 1988: 198–201).

Titzmann (1977: 10) kiindulópontja egy explicit értelmezésemélet igénylése (épp egy ilyen elmélet hiánya miatt hibáztatja a hermeneutika képviselőit, Gadamert, Apelt,

Habermast). Módszerét „strukturális-szemiotikai” elemzésnek nevezi, amelynek sok szemantikai vonatkozása van, és ezek elméletének alapfogalmából, a jelek rendszeréből és dimenziójukból és a jelentés paradigmaticusnak tekintett jellegéből fakadnak. Szerinte ezen az alapon az elemzőnek a következőket kell meghatároznia, minősítenie: (1) a szöveg elemi szemantikai viszonyait, mint amilyen a helyettesítés, felcserélés, megfelelés és függőség, egyenértékűség, ellentét, (2) a szöveg lexikális felszíni szerkezete és logikai, szemantikai mélyszerkezete közötti viszonyokat, (3) a szöveg (explicit és implicit kijelentéseiként elkülöníthető) szegmentumait, valamint az átfogó külső kontextust, a „kulturá”-t, aminek a szöveg alárendelődik és az ide tartozó kulturális ismereteket mint a szöveg pragmatikai feltételeit.

Barthes (1985: 84, 93) elemzési módszerének az alapkategóriája a kód. Ezen a szöveg (intertextuális kapcsolataiból fakadó) jelentéstársítási „mező”-t érti. Nála a cél a szöveg többértelműségének, jelentésbeli nyitottságának a felfogása. Véleménye szerint elemzése nem rokonítható az irodalomkritika hermeneutikus típusával, amelynek célja a szövegnek egy olyan igazság szerint való értelmezése, amelyről feltételezik, hogy benne van a szövegben. Elemzésében Barthes négy módszeres alapelvet követ: (1) a szövegnek olvasási egységek, úgynevezett 'lexiá'-k szerint való szegmentálása, (2) a szóban forgó egységek konnotációinak a kimutatása, amelyek a szöveg (intertextuális) társításából és kapcsolataiból származnak, (3) az elemzés a szöveg strukturálódását követi, ami az olvasás folyamatával esik egybe (ez az úgynevezett progresszív, előrehaladó elemzés elve), (4) a más szövegek felé való „nyitás” elve.

4. Mindaz, amit fentebb tárgyaltunk, jól hasznosítható közvetve vagy közvetlenül a stilisztikai elemzés elméleti alapjainak kidolgozásához. És ezt egy tölem kikristályosított elemzési modell (Szabó 1988: 93—132) ilyen szempontú, tehát itt most sajátosan szövegsemantikai érdekű, arra összpontosító bemutatásával bizonyítom. Az alapul szolgáló elvek a szöveg és stílusa közötti, fentebb jelzett kapcsolatából származnak (a szöveg mint egységes egész, mint szerves összetettség, külső kontextustól függő jelentésfolytonosság stb.).

Eszerint egy irodalmi mű stílusának vizsgálata része az átfogó irodalmi (mű) elemzésnek (interpretációnak), ami így a korábbi elszigetelő dualista felfogással szemben monista elvet képvisel. Az elemzés fő célja a globalításra való irányulás. Ugyanakkor az irodalmi mű mint szerves összetettség rétegelt struktúra is, több szintje (rétege, komponense, részstruktúrája) van. Modellem szerint három, köztük az egyik a stílus. A globalítás egy-egy szint vizsgálatában is követendő szempont. Az elemzés részletei az egészre vonatkozó elvont megállapítások, a szövegszervező elv alkalmazásának konkretizálásai. Tehát, bár az elemzés tulajdonképpen szintek szerint történik, a vizsgálat fókuszában mindig az egész és a szintek közötti összefüggés áll. Itt most persze témánknak megfelelően a szintek szövegsemantikai vonatkozásai érdekelnek, elsősorban velük foglalkozunk.

4.1. Az első szint az irodalmi mű jelentése (tulajdonképpen tartalma, témája, mondanivalója), ami — mint fentebb (a 2.2. al.) láttuk — nem más, mint a szövegegész jelentése és a vele összefüggő 'valóságra való vonatkozás', a kettő egysége, ezért (is) elfogadható elnevezése lehet a „megjelentett valóság”, hiszen — ahogy Anderssontól (1975: 17) már idéztük — a szöveg jelentése tulajdonképpen a valóságra való vonatkozásról szóló információ, illetőleg ahogy Petőfi (1989) a már jól ismert „szövegszerkezet—világszerkezet” elvének megfelelően újabban tárgyalja, lényeges vizsgálati szempont a szövegvilágok és a lehetséges világok kapcsolatának figyelembevétele.

Az így felfogott szövegjelentés értelmezhetősége végső fokon az elemzőnek attól a képességétől függ, hogy hogyan tudja ezt a sajátos „világot” a szöveg köré felépíteni, tehát — és ezt különös nyomatékkal kell hangsúlyoznunk — a jelentésinterpretáció az

újabb idevágó vélemények többsége szerint (egyéni) jelentéstulajdonítás, amely aztán — ahogy Schmidt (1983: 79) ezt magyarázza — a tudományművelők közötti kapcsolat, megegyezés, egyetértés révén „interszubjektív” minőséggé változhat, több személyhez is kötődő azonos jelentésértelmezés és értékítélet alakulhat ki (illetőleg: nem alakul ki). A kihüvelyezett jelentést a globalitás elvének megfelelően *sűrítve* (l. Doležel eljárását a 3.2. al.) és *elvontan* több-kevesebb megvilágító, bizonyító részletezéssel, konkretizálással jelezzük. Az értekezésből annak is ki kell tűnnie, hogy a jelentés alapjául szolgáló „valóságdarab” hogyan, milyen kapcsolat alapján vált témává.

Például Petőfi verse, a Minek nevezzetek? egy határtalanul áradó, forró szerelmi vallomás a költő feleségéről, akiben a szerelmi szenvedély forrását találta meg, és ennek természetét, lényegét akarja megnevezni: „szerelmenek több dimenziós természetét tárja fel” (Baróti). A költőnek a szerelem asszonya iránti rajongása házastársi lírájának tanúsága szerint a házasságkötés utáni évben sem csendesedett el (ezt az újabb értelmezést l. Baróti 1980: 300—21).

4.2. A második szint a jelentés hordozója, „közege” az az „anyag”, amelynek a segítségével az író ábrázolja, megjeleníti, érzékelteti mondanivalóját, és így lehetővé teszi nyelvi közlését. Ez (a megelőző műszóhoz igazítva) a „megjelenítő valóság”, ami gyakran fikció, Leech és Short (1981: 35) műszava szerint „látszat (utánzott) valóság” (mock-reality).

Szemiotikailag az irodalmi mű jelentése (tartalma, azaz a „megjelenített valóság”) a jelölt, aminek jelölője ez a második szint. De ez a következő szinttel való összefüggésében jelöltnek számít, mert jelölője a harmadik szint, az irodalmi mű nyelve, stílusa. Eszerint a „megjelenítő valóság” közvetlen kapcsolatban áll a stílussal. Valóban a stílus sajátosságai közvetlenül levezethetők belőle. Ez is amellett szól, hogy produktívnak látszik, ha az irodalmi mű „megjelenítő valóságát” szemantikai egységekben (fogalomkörökben) ragadjuk meg, olyanokban, amelyek közvetlen alapjai, forrásai lehetnek a stílustényeknek. Fontossága ellenére sok elemző nem számol ezzel a szinttel, eddigi elemzési gyakorlatunkban alig találhatni figyelembevételét igazoló példát.

Megjelenítő anyag a fentebb említett Petőfi-versben (szemantikai egységek, fogalomkörök szerint) a természet és kozmosz sok-sok jelensége (csillag, patak, tenger, galamb, fa, lomb, csalogány), továbbá a finom vagy fényes, csillogó, értékes jelenségek (selyem, rubint, tűz, kincs), valamint a fantázia által teremtett „tündérleány”. Juhász Gyula Milyen volt cínű versében ugyancsak három szemantikai egységet különíthetünk el: érzéki érzetek (látási: szőke, sárga, kék; hallási és tapintási: hangja selyme, meleg szava), a természet, táj és kozmosz (mező, ég, rét), évszakok (nyár, ősz, tavasz). A prózában a narratív tényezők (cselekmény, szereplők, hely, idő) köré csoportosíthatjuk a közlő anyagot.

4.3. A harmadik szint az irodalmi mű stílusa, amit a szöveget felépítő nyelvi elemek és ezek közlő, kifejező és szervező funkciói alkotnak (l. a 3.1. al.). Lényege, hogy — mint fentebb (a 3.1. al.) láttuk — része a szövegegész jelentésének, hisz legfontosabb összetevői a szöveg jelentésstruktúrájának alkotóelemei. Az így felfogott stílus az (irodalmi elemzésnek alárendelt) stilisztikai elemzés tárgya, amelyre a globalitás éppúgy vonatkozik, mint az irodalmi mű egészére (minderről mint egy elemzési „szövegszervező elvtől” meghatározott részstruktúráról l. Szabó 1988: 99—105).

Az irodalmi mű stílusának elemzésében stílári sajátosságokat, mint amilyen például a statikus és dinamikus, egyszerű és díszített jelleg és (vagy csak) azok alakító eszközeit, például a hanghalmozást, képeket, mondat- és szövegszerkezeti formákat, vizsgáljuk. Elvileg mindegyik lehetőség egyaránt jogosult. Ha azonban eddigi elemzési gyakorlatunk egyik eléggé általános hibáját, egy-két kiemelt stíluseszköz elszígizelt vizsgálatát el akarjuk kerülni, tanácsos a stílári sajátosságok vizsgálatával kezdeni és alakító

eszközeik számbavételével folytatni az elemzést. Ez egy témánkból fakadó ok miatt is szükségesnek látszik. Arra gondolok, hogy a stiláris sajátosságok szövegszemantikai „kiterjedtsége” nagyobb, mint a stíluseszközöké, és így elemzésük a másik két szinttel való kapcsolatteremtésre is jobb lehetőségeket biztosít. Néhány rövid elemzésünkben is e szempont szerint járunk el.

Eddigi példánkban, a Petőfi-versben a legátfogóbb stílusjegy az áramló erejű vallomásból fakadó erőteljes dinamizmus, aminek több alakító eszköze is van. A legfeltűnőbb nyilván az ismétlődő, halmozódó kérdés, a *Minek nevezzetek?*, amely azonban sohasem teljesen ugyanazt jelenti, mert jelentését a szakaszok tartalma módosítja, színezi. Például az utolsó szakasz végén a kérdés visszaüt, összegez és egyfajta költői kérdésként mindent, amire eddig a költő válaszolni próbált, nyitva hagy, mert a lehetséges válaszok lezárhatatlanok.

Legalább ennyire fontos dinamizáló szerepe van az egymást gyorsan követő képeknek. Néhol valóságos képzőn lep meg: „Boldogságnak édesanyja, / Egy égbe-rontott képzet / Tündérleánya, / Legvakmerőbb reményimet / Megszéptítő ragyogó valóság, / Lelkemnek egyedüli, / De egy világnál többet érő kincse.” És ugyanakkor egy-egy szakasz több képe is egymást építi tovább, egyik a másikba csap át, több képzetkör elemeit fűzik egymásba, és így alkotnak összetett, többsíkú, vagyis különmemű fogalmakat egymásba olvasztó képegységeket, amelyek éppen enniatt a mozgás, áramlás képzetét keltik: a szem esti csillaga → mindegyik sugara → a szerelem egy patakja → lelkem tengerébe foly. Különbő a képalkotó elemek a megjelenítés egységeinek a fogalomköréből vannak, például: szép szemeknek esti-csillaga (kozmosz), tekinteted szelíd gyalamb (természet), ajkaidnak lángoló rubinköve (fényes, csillogó, drága jelenség) stb.

És jelentősek a rendszerint képekben szereplő, erős mozgásképzeteket kifejező igék és igeenevek: *röpít, megzendül, összeolvad, áraszt, égberontott*.

5. Témánk szempontjából alapvető fontosságú, hogy a fentebb felvázolt elemzési modell elsődlegesen szemantikai jellegű. A két első szintnek túlsúlyban szemantikai sajátosságai vannak, hisz mindkettő jelölő (referenciális) és megismerő, illetőleg denotatív és konnotatív funkciókkal szövédi össze, amelyek jellegzetes sajátosságai az irodalmi műnek mint a szövegkommunikáció egyik leginkább tanulmányozott típusának. Értethető, hogy a témabeli és a megjelenítő, fikciós anyag sokféle kérdése kapcsolatban áll az irodalmi mű legfontosabb (intenzionális és extenzionális) szemantikai sajátosságaival, amelyek szerves alkotóelemei, illetőleg az elemző jelentéstulajdonító tevékenységének eredményei.

Ezek a szemantikai sajátosságok meghatározzák a harmadik szint, a stílus lényegét. Mi több, módszerünk egyik alapelve szerint mindhárom szintet egymással való összefüggésében kell elemezni. Tehát a stílus vizsgálatában nem lehetünk meg a másik két szint figyelembevétele nélkül. Éppen ezért elemzési modellünket példákkal (egy kivétellel) itt világítom meg, és nem az előbbi fejezetben, ahol a szintek tárgyalása miatt nem a maga egységében állt volna előttünk egy-egy elemzés. Persze mindegyikük rövid, hisz csak az egyes szintek lényegére utalok. Ez esetben ugyanis tanulságosabb lehet több vers rövid elemzése, mint egynek a részletező tárgyalása. Így a szövegszemantikai összefüggések közül többet világíthatunk meg. (Részletező, kifejtettebb elemzéseimet I. Szabó 1988).

5.1. Balassi Bálint: Katonaének. A vers sűrített tartalma: a végbeli élet dicsérete, a vitézek erkölcsi magatartása, a „szép tisztesség”. És ehhez csatlakozik összegezőként a költő áldása és búcsúja. A költő részéről a valóságra való vonatkozás alapja a vitézi élet élménye, sok-sok emléke. És ami legalább ennyire fontos, szemléletében a humanista hírnév és dicsőség tudata témát meghatározó forrás.

A megjelenítő valóságot apró részletek építik. Három szemantikai egységet különíthetjük el. Az elsőbe a „szép tisztességhez” viszonyítva a külső szépségre utaló jelenségek tartoznak: a vitézeknek öltözetükben és fegyverzetükben is szép megjelenésük van (párduckápa, fényes sisak, forgó). A második környezetük szépsége: tavaszi madárdal, jó illatú mező, szép harmat, széles mező, szép liget és erdő. A harmadik mozgalmas életük érzékeltetése: harcra készülődések, vitézkedések, sebesülések, szenvedések, a harctéri halál.

A megjelenítés szemantikai egységeinek (egyrészt az öltözet, fegyverzet és a környezet szépségének, másrészt a mozgalmas életnek) megfelelően a stílus két átfogó sajátossága a statikus és dinamikus színezet. A statikus jelleg alakító eszközei jórészt jelzők. Ezek között is a leggyakoribb a legfeltűnőbb minőség, a szépség jelzője: szebb dolog, szép madár, szép harmat, szép (mindegyik vitéz), szép liget és erdő. A többiek nagy részének szintén pozitív a hangulati tartalma: jó illat, lobogós kopja, fényes sisak, jó sólymok, sík és széles mező. És statikus jellegűek a tartalmat közvetlenül kifejtő elvont jelentésű szavak: jó hír és név, szép tisztesség, dicséretes sereg, szép jó szerencse. A dinamikus színezet alakítói az igék különösen ott, ahol halmozódnak, például: „sebesedik, öl, fog, vitézkedik, (homlokán vér) lecsordul” vagy „mezőn széllel járnak, vagdalkoznak, futtatnak”.

A reneszánsz harmónia elvének megfelelően a versnek szabályos, arányos felépítése, három pillérű szerkezete van. Az első, középső és az utolsó versszak a sok elvont szóval jelölt gondolati tartalom kifejtése. E három pillért összekötő közbülső szakaszok viszont konkretizálások, a tartalomnak statikus jelzőkkel és dinamikus igékkel való kifejezéseinek hordozói (Gerézdi és Klaniczay 1964, Julow 1972).

5.2. Csokonai Vitéz Mihály: Tartózkodó kérelem. Tartalmának fókuszában a tulipánnal jelképezett nő szépségében való gyönyörködés áll. Szépségét a költő udvarló szavakkal dicséri, és nyilatkozik mámorító hatásáról, az emésztő szerelemről. Ugyanakkor szerelmét gyöngéden kérleli is, hogy viszonszerelmet keltsen, ami feltétele, biztosítéka a szenvedő szerelmes gyógyulásának, megnyugvásának. Mindemögött a költő valódi élményei, tényleges szerelmek és valóságos vágyak rejtőzhetnek, de ezek a kor esztétikai felfogásának megfelelően csak áttételesen, rokokó irodalmi sémákban, „poétikai játékokban” nyilatkozhatnak meg. A rokokóban a szerelem egy derűs szemlélettől áthatott bájos és szép játék még akkor is, ha a kialakult, a korábbi (Balassitól, Gyöngyösitől) áthagyományozott sablonok szerint kinként, szenvedésként volt szokás elképzelteni.

A megjelenítés fő szemantikai egységei érzéki érzetek: látásiak (tulipán, a szem ragyogása, a hajnali tűz, a harmat csillogása), hallásiak (a harmatos ajkak mozgása a beszéd és elvontan az anyagi szó és a válasz), tapintásiak (az égető tűz, a kenegetés képzetével tárusló ír, a nedves harmat és a csók), ízlelési és szaglási (az istenek eledelét jelentő antik mitológiai motívum, az ambrózia édes, jó íze és kellemes illata).

Mint látható, a megjelenítés lényege a női szépségnek szenzualista módon, érzékekkel való felfogása. A stílus főbb sajátosságai és eszközei a megjelenítés anyagából, az érzéki érzetektől természetszerűleg következnek. A legátfogóbb stílári sajátosság a díszítettség és a miniatűr jelleg. Alakító eszközei olyan stílustények, jórészt képek, amelyeknek anyaga valamelyik érzet: *ajakid harmatozása, ambrózia csók*. Ezek a képek egyben a rokokó feltűnő díszítő motívumai, különösen azok, amelyek színes jelenségekre utalnak: (a szeretett nő szépsége olyan, mint a piros vagy más színű, fényes és selymes tapintású) *gyönyörű kis tulipánt*, (szemének szép ragyogása olyan, mint az) *eleven hajnali tűz*. Ugyanakkor a szóban forgó képek vagy nem kép értékű szavak kicsi, gyenge, kedves jelenségek jelölői, a miniatűr-kultusz legfőbb eszközei: *kis tulipánt*, (a finom) *ír*, (a gyenge pirosságú) *hajnali tűz*, továbbá a *harmatozás* (a puha és gyenge harmat) vagy az *ambrózia*

(kicsi és könnyű lehet, hisz az antik mitológia szerint galambok hordták az Olümposzra). És ennek a miniatűr kultusznak eszközei a rövid és jól tagolt mondat szerkezetek és a belőlük fakadó aprózott ritmus.

5.3. Móricz Zsigmond: Hét krajcár. E „könnyesen mosolygó” történet legfontosabb cselekménymozzanatába, a még hiányzó krajcár keresésébe nagyfokú drámaiság sűrítődik, ami a falusi szegények életsorsából, gondoljaiból fakad. Baj bajt követ: lenne már szappan, de az anya mégsem moshat, mert közben besötétedett, és nincs lámpaolaja. És a szegények között van együttérzés, összetartás, hisz végül a mindenkinél szegényebb koldus segíti ki a krajcárt kereső családot. Az elbeszélés forrása az író gazdag faluélményanyaga, aki így „fantáziájában átéli az életbeli lehető fordulatokat” (Czine 1965, Nagy 1975).

A mondanivaló megjelenítése a narratív tényezők köré fonódik. Cselekmény: mosás előtt a szappanra szükséges hét krajcárt egész délután keresi az anya a fiával, a hiányzó krajcárt a koldus adja. Három szereplője van: az édesanya (egy napszámos felesége), kislánya és az öreg koldus. Szegény, sok gonddal küszködő, de kacagni szerető emberek. Az anya „úgy tudott kacagni, ahogy szegény emberek között is csak kevés tud”. Az elbeszélés legtöbb mozzanata a gyermeki szemléleten szűrődik át. A hely szegényes falusi környezet: a ház putri, nincs benne asztal, a varrógép mellett egy üveg nélküli göthös, szúette, foghíjas almárium. Az idő: egy délután a sötétedésig.

A narratív tényezők közül elsősorban a népi szereplők és környezetük határozza meg a stílust, így fő sajátossága a népies, élőnyelvi jelleg. Nem provinciális, nem tájnyelvi. Van benne ugyan néhány csak falusi, népi környezetben előforduló szó, esetleg (hangalakbeli, jelentésbeli vagy tulajdonképpeni) tájszó, például: *lyányom*, *oszonna*, *ahon* (ahol), *nojsz* (nosza), *almáriom*, *sparhert*, *hibádzik* 'hiányzik', de ennél minőségileg és előfordulási arányaiban is fontosabb az, hogy a szereplők beszédében jól tükröződik a falusi ember szemlélete, észjárása, gondolkodásmódja: anyám „úgy eltörte az eszét, nem tett-e valahová valami pénzt”, a pénz „könnyen megaprehendál (megsértődik), mint az úri kisasszonyok”, „nekem mán csak egy hibádzik, a kapa föld” — mondja az öreg koldus. És a nép színes, érzékletes avagy humoros beszédmódját az író szintén feleleveníti: a fióknak *egy csepp feneke sem volt, elbújtak a pénzecskek, huncut krajcárcák, fúrge állat a krajcár*. A kisfiú egy mondatában egy népmesei fogalom az érzékletesség eszköze: „nekem a gépfia kifogyhatatlan kincsesbánya volt, amelybe csak bele kellett nyúlni, s mindjárt van terülj asztalkám”. És visszaadja a falusi beszélt nyelv jellegzetes mondatfűzését, ritmikus hullámzását: „Mer látod, mosni akarok, ahhoz szappan kell, szappanra legkevesebb hét krajcár kell, kevesebbér nem adnak.” Így érthető, hogy az elbeszélés stílusa az élőszó erejével hat, belőle a beszélt nyelv hangja és ritmusa érződik ki. Mindez Móricz stíluselvével is összefügg, szerinte „az élet legüdítőbb itala az élő szó”.

5.4. Babits Mihály: Ősz és tavasz között. Témája a halálfélelem és ami vele összefügg, töprengés az élet végső nagy kérdésein: a mulandóságon, a könnyörtelen időn. És ugyanakkor az elmulasztott örömök utáni sóvárgó vágyakozás is kiérződik. Hangulati tartalmát a szenvedő, a halált váró ember drámai megrendültsége hatja át. Kiváltója a költő betegsége (légzést nehezítő rosszindulatú daganat).

Az egyed halálát a lét egyetemes törvényéhez kapcsolja, és ezzel mintegy nyugtatni igyekszik magát, minthogy a természetnek törvénye az öregedés (ősz), a halál (tél) és a megújulás (tavasz). Ez az általánosító hasonlóság, párhuzam nem teljes, hisz „lombom, ami lehullt, sohse hajt ki”. A gyermekkori emlékek felidézése ugyancsak nyugtatást sugall: meghalni csak annyi lehet, mint puha, fehér ágyba lefeküdni. Az „asszonyi jószág”-gal szintén nyugtató hangulatot akar kelteni. A halálfélelem okozta szorongás és ezt a szorongást elhárítani akaró jórészt lélektani mechanizmusok a vers jelentését és ettől meghatározottan a másik két szintet is átfogó kettősséget alkotnak.

A megjelenítés legfontosabb szemantikai egysége a három évszak (ősz, tél, tavasz) egymást váltása, valamint az egyes évszakokhoz kapcsolódó események, jelenségek (szület, eső, szél, sár, korai esteledés; hó, újév; hóolvadás, sárvíz, a madarak visszatérése, a föld szikkadása). Ehhez kapcsolódik egy második szemantikai egység, az emberi szféra: a gyermekkori emlékek (az esti lefekvés), hűtlen barátok, hű feleség.

A stílus legfőbb összetevői a szorongásoknak és a szorongások elhárításának közvetlen vagy közvetett, különböző jellegű kifejező formái. Az elsőre mondható példák közül a legfontosabb nyilván az erőteljesen drámai tartalmú refrén: „óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!” A halál rettenetére, mindenekelőtt a holttest csúnyaságára konnotációk, főleg a természeti jelenségeket jelölő szavak kontextuális, asszociációs jelentései utalnak: „Ludbőrzik az agyagos domb bőre, / elomlik és puha sárrá rothad, / mint mezíten teste egy halottnak.”

A szorongás elhárításai közül a legfontosabb — ugyanúgy, mint a tartalom szintjén — az általánosítás, az egyes szám első személyű nyelvtani alakok átváltása általánosabbra: *meg kell halni* (és nem: *meg kell halnom*), *ami betűt ágam írt a porba* (és nem: *írtam a porba*). E mellett van egy átfogóbb és más természetű, az előbbieknél rejtettebb eljárás, a stílustörténeti montázs, amit különböző stílusirányzatokra, egyéni stílusokra való „rájátszások” alkotnak, többek között (csak néhány példa) a népköltészet: „Olvad a hó, tavasz akar lenni. / Mit tudom én, mi szeretnék lenni!”, biblikus-zsoltáros stílus: „akikkel jót tettem, megtagadtak; / akiket szerettem, nem szeretnek, / akikért ragyogtam, eltemetnek”, Petőfi Sándor: „Este van már, sietnek az esték álnokul mint a tolvaj öregség / mely lábhegyen közeledik, halkán, / míg egyszercsak ugrik egyet, s itt van!”, Arany János: „Mennyi munka maradt végezetlen!”, Tompa Mihály és Lévay József őszi versei: „Elzengett az őszi boros ének”, naturalizmus: „sárrá rothad.” Ez a stílustörténeti montázs elsősorban mint általánosítás hat, hisz a minden író munkájában közös stílusalakításra utal, és egyben távolítás is (távolítás a stílustörténeti múltba), de mint egyfajta szórakoztató „rájátszás” sem hagyható figyelmen kívül, mert mint ilyen is a megnyugtató eszköz lehet (Rába 1965, Földes 1971, Németh 1971, Szegedy-Maszák 1971, Baránszky Jób 1971).

6. Az elmondottakból, gondolom, világosan kiderül, hogy a szövegsemantika eddigi eredményei jól hasznosíthatók a stilisztikai elemzésben. Segítségükkel jelentős mértékben javíthatjuk módszeres alapelveit. Az irodalmi elemzés tág összefüggésrendjébe ágyazott stilisztikai elemzés számára jó lehetőségeket biztosíthatunk azzal, hogy a stílus kapcsolatát az irodalmi mű másik két, elsősorban szemantikai jellegű szintjével (a mű jelentésével, továbbá a megjelenítés szemantikai egységeivel) sokkal szorosabbá és dinamikusabbá tehetjük, mint amilyen a korábbi eljárásokban volt. És ami legalább ennyire fontos, a szöveg szintű megközelítés az elemzés globalitását biztosítja, többek között annak megfigyelését és vizsgálatát, hogy tulajdonképpen mi is a stílus szerepe az irodalmi mű egészében, szerves összetettségében, elsődlegesen a szövegegész szemantikai összefüggéseiben. Így elkerülhetjük az eddigi stilisztikai elemzések legnagyobb hibáját, a stílustények széttöredezett és elszigetelt, a tágabb összefüggésekkel nem számoló vizsgálatát.

IRODALOM

- Andersson, Erik
1975 Style, optional rules and contextual conditioning. Ringbom et al. (szerk.) 1975, 15—26.
- Baránszky Jób László
1971 A stíluseklekticizmus kérdése Babitsnál és Kassáknál. Hankiss (szerk.) 1971, 41—53.
- Baróti Dezső
1980 Árnyékban és fény: Irodalmi tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- Barthes, Roland
1985 Textual analysis of a tale of Poe. Blonsky (szerk.) 1985, 84—97.
- Beaugrande, Robert Alain de és Wolfgang Ulrich Dressler
1981 Introduction to text linguistics. London and New York: Longman.
- Blonsky, Marshall (szerk.)
1985 On signs. Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press.
- Brinker, Klaus
1979 Zur Gegenstandbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik. Petőfi (szerk.) 1979, 3—12.
- Brown, Gillian és George Yule
1983 Discourse analysis. Cambridge, London [stb.]: Cambridge University Press.
- Cassirer, Peter
1975 On the place of stylistics. Ringbom et al. (szerk.) 1975, 27—48.
- Chatman, Seymour (szerk.)
1971 Literary style: A symposium. London and New York: Oxford University Press.
- Coquet, Jean-Claude
1973 Sémiotique littéraire: Contribution à l'analyse sémantique du discours. Tours: Mame.
- Coseriu, Eugenio
1981 Textlinguistik: Eine Einführung. Herausgegeben und bearbeitet von Jörn Albrecht. 2. durchgesehene Auflage. Tübingen: Gunter Narr.
- Czine Mihály
1965 Móricz Zsigmond. MÍrt. 5, 151—215.
- Dijk, Teun A. van
1970 Neuere Entwicklungen in der literarischen Semantik. Schmidt (szerk.) 1970, 106—135.
1972 Some aspects of text grammar: A study in theoretical linguistics and poetics. The Hague—Paris: Mouton.
1973 Text grammar and text logic. J. S. Petőfi és H. Rieser (szerk.), Studies in text grammar. Dordrecht-Holland and Boston-U.S.A.: Reidel, 17—78.
1977 Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. London and New York: Longman.
1980 Textwissenschaft: eine interdisziplinäre Einführung. Tübingen: Niemeyer.
- Dijk, Teun A. van et. al.
1972 Zur Bestimmung narrativer Strukturen auf der Grundlage von Textgrammatiken. Hamburg: Buske.
- Doležel, Lubomír
1971 Toward a structural theory of content in prose fiction. Chatman (szerk.) 1971, 95—110.
- Dressler, Wolfgang U. (szerk.)
1978 Current trends in textlinguistics. Berlin—New York: de Gruyter.
- Eaton, Trevor
1966 The semantics of literature. The Hague: Mouton.
1970 The foundations of literary semantics. Linguistics 62, 5—19.
- Enkvist, Nils Erik
1985 Introduction: Stylistics, text linguistics and composition. Text 5 (4), 251—268.
- Foulkes, Peter A.
1975 The search for literary meaning: A semiotic approach to the problem of interpretation in education. Bern: Lang.

- Földes Éva
1971 A két vers pszichológiai elemzése. Hankiss (szerk.) 1971, 591—614.
- Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor
1964 Balassi Bálint. *MIrt.* 1, 448—481.
- Greimas, A. J.
1970 *Du sens: Essais sémiotiques*. Paris: Seuil.
- Grimes, Joseph E.
1978 *Narrative studies in oral texts*. Dressler (szerk.) 1978, 123—132.
- Guiraud, Pierre
1957 *La stylistique*. Paris: Presses universitaires de France.
- Halliday, M. A. K.
1971 *Linguistic functions and literary style: An inquiry into the language of William Golding's The Inheritors*. Chatman (szerk.) 1971, 330—368.
1977 *Text as semantic choice in social contexts*. Teun A. van Dijk és János S. Petőfi, *Grammars and descriptions: Studies in text theory and text analysis*. Berlin—New York: de Gruyter, 176—225.
- Halliday, M. A. K. és R. Hasan
1976 *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hankiss Elemér (szerk.)
1971 *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Budapest: Akadémiai.
- Hartmann, Peter
1970 *Probleme der semantischen Textanalyse*. Schmidt (szerk.) 1970, 15—42.
- Hill, Archibald A.
1968 *Analogies, icons and images in relation to semantic content of discourses*. *Style* 2, 203—227.
- Hoppe, Alfred
1970 *Linguistische Methoden semantischer Textanalyse*. Schmidt (szerk.) 1970, 80—105.
- Julow Viktor
1972 *Balassi Katonaénekének kompozíciója*. *ItK.* 5—6, 640—652.
- Karttunen, Lauri
1969 *Discourse referents*. Papers delivered at the International Conference on Computational Linguistics, Sânga-Säby, Sweden. (sokszorosított kézirat)
- Kiefer Ferenc
1984 *Szemantika vagy pragmatika?* *NyK.* 86, 1, 5—22.
- Kristeva, Júlia
1969 *Semeiotike: Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil.
1985 *The speaking subject*. Blonsky (szerk.) 1985, 210—220.
- Kummer, Werner
1975 *Grundlagen der Texttheorie*. Hamburg: Rowohlt.
- Leech, Geoffrey M. és Michael H. Short
1981 *Style in fiction: A linguistic introduction to English fictional prose*. London and New York: Longman.
- Meschonnic, H.
1970 *Pour la poétique*. Paris: Gallimard.
- Miko, František
1980 *The programme of the text*. J. Odmark (szerk.) *Language, literature and meaning II: Current trends in literary research*. Amsterdam: John Benjamins, 109—140.
- Miles, Josephine
1971 *Style as style*. Chatman (szerk.) 1971, 24—28.
- Nagy Péter
1975 *Móricz Zsigmond*. Budapest: Szépirodalmi.
- Németh G. Béla
1971 *A Babits-vers mint 'hasonlat'*. Hankiss (szerk.) 1971, 321—337.
- Nöth, Winfried
1978 *The semiotic framework of textlinguistics*. Dressler (szerk.) 1978, 21—34.
- Ohmann, Richard
1971 *Speech, action and style*. Chatman (szerk.) 1971, 241—262.
- Oomen, Ursula
1979 *Texts and sentences*. Petőfi (szerk.) 1979, 272—280.

- Pécheux, Michel
1967 Analyse de contenu et théorie du discours. Bulletin du Centre d'études et de recherches en psychotechnique 16, 211–227.
- Pessoa de Barros, Diana Luz
1983 L'isotopie discursive. Fr. Neubauer (szerk.) Coherence in natural-language texts. Hamburg-Buske, 115–134.
- Petőfi S. János
1968a Notes on the semantic interpretation of verbal works of art. Computational Linguistics 7, 79–105.
1968b Műelemzés—strukturálizmus—nyelvi struktúra. Kritika 10, 18–28.
1971a Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Frankfurt: Athenäum.
1971b 'Generativity' and Textgrammar. Folia Linguistica V, 3/4, 277–309.
1972 On the syntactico-semantic organization of text-structures. Poetics 3, 56–99.
1974 Semantics—pragmatics—text theory. University of Bielefeld. (sokszorosított kézirat, megjelent: PTL 2 [1977], 119–149).
1978 A formal semiotic text theory as an integrated theory. Dressler (szerk.) 1978, 35–46.
1986 Weshalb Textologie: Aspekte der Analyse von Textkonstitution und Textbedeutung. W. Heydrich és J. S. Petőfi (szerk.), Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten. Hamburg: Buske, 207–209.
1989 Possible Worlds—Text Worlds: Quo vadis Linguistica? Sture Allén (szerk.), Possible Worlds in humanities, arts and sciences. (Proceeding of Nobel Symposium 65). Berlin—New York: de Gruyter, 209–218.
- Petőfi S. János (szerk.)
1979 Text vs sentence: Basic questions of text linguistics I—II. Hamburg-Buske.
1981 Text vs sentence: Continued. Hamburg-Buske.
- Petőfi S. János és Emel Sözer
1988 Static and dynamic aspects of text constitution. J. S. Petőfi (szerk.), Text and discourse constitution: Empirical aspects, theoretical approaches. Berlin—New York: de Gruyter.
- Pratt, Marie Louise
1977 Toward a speech act theory of literary discourse. Bloomington: Indiana University Press.
- Rába György
1965 Babits Mihály. Mlrt. 5, 242–273.
- Rastier, François
1972 Systématique des isotopies. A. J. Greimas (szerk.), Essais de sémiotique poétique. Paris: Larousse. 80–106.
- Ringbom, Hakán et al. (szerk.)
1975 Style and text: Studies presented to Nils Erik Enkvist. Stockholm: Skriptor.
- Ruwet, Nicolas
1963 Analyse structurale d'un poème français. Linguistics 3, 62–83.
- Schmidt, Siegfried J.
1970 Text und Bedeutung: Sprachphilosophische Prolegomena zu einer textsemantischen Literaturwissenschaft. Schmidt (szerk.) 1970, 43–79.
1982 Foundations for the empirical study of literature. The components of a basic theory. Hamburg: Buske.
1983 L'interprétation: veau d'or ou nécessité? Versus 35/36, 77–98.
- Schmidt, S. J. (szerk.)
1970 Text Bedeutung Ästhetik. München: Bayerischer Schulbuch-Verlag.
- Sowinski, Bernhard
1983 Textlinguistik: Eine Einführung. Stuttgart, Berlin (stb.) Kohlhammer.
- Szabó Zoltán
1985 The importance of text coherence for the global stylistic analysis. E. Sözer (szerk.), Text connexity, text coherence: Aspects, methods, results. Hamburg: Buske, 526–554.
1988 Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest: Tankönyvkiadó.
1989 Stylistic aspects of text semantics. Revue roumaine de linguistique (megjelenőben).

- Szegedy-Maszák Mihály
1971 (Hozzászólás Babits Ősz és tavasz között című versének elemzéséről rendezett vitán.) Hankiss (szerk.) 1971, 543—547.
- Titzmann, Michael
1977 Strukturelle Textanalyse: Theorie und Praxis der Interpretation. München: Fink.
- Ullmann, Stephen
1964 Language and style. Oxford: Blackwell.
1971 Stylistics and semantics. Chatman (szerk.) 1971, 135—158.
- Wienold, Götz
1972 Semiotik der Literatur. Frankfurt am Main: Athenäum.
1978 Textlinguistic approaches to written works of art. Dressler (szerk.) 1978, 133—154.
- Zsilka Tibor
1981 Communicative relationships of the text. Petőfi (szerk.) 1981, 231—240.

Szabó Zoltán

Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz*

<i>átcsatol</i> [átcsatol v. áccsatol] (ill. FA. 131; FR. 114)	<i>átjátszott</i> [átjáccott] mn (ÉrtSz.)
<i>átcsoportosít</i> [átcsoportosít v. áccsoportosít] (ill. FA. 131, 134)	<i>átjön</i> [átjön] (FA. 140)
<i>átcsurog</i> [átcsurog v. áccsurog] (ill. FR. 114)	<i>átjutott</i> [átjutott] (FR. 127)
<i>átcsúszik</i> [átcsúszik v. áccsúszik] (ill. FR. 127)	<i>átjutottunk</i> [átjutottunk] (FR. 127)
<i>áddob</i> [áddob] (Nyr. 92: 385; NyKk. 310)	<i>átlátszatlan</i> [átláccatlan] mn (ÉrtSz.)
<i>áddolgoz</i> [áddolgoz] (ÉKsz. X)	<i>atléta</i> [atléta] (NyKk. 949)
<i>ádggyúr</i> [ágggyúr v. ádggyúr] (Nyr. 92: 386; NyKk. 311)	<i>atlétika</i> [atlétika] (NyKk. 949, ill. 1185)
<i>athletica</i> [atlétika] (atlétika) (NyKk. 255)	<i>atletizál</i> [atlétizál] (NyKk. 949)
<i>atilla</i> [atilla] fn (ruha) (NyKk. 256)	<i>átmetaszt</i> [átmeccet] fn (ÉrtSz.)
<i>Atilla</i> [atilla] (keresztnév) (NyKk. 256)	<i>átnyom</i> [átnyom] (ill. HB2. 117)
<i>átjár</i> [átjár] (ÉrtSz. XIX; Nyr. 92: 387; HNyr. 66; NyKk. 312)	<i>átnyúlok</i> [átnyúlok] (ill. SA. 32)

* Az első közleményt lásd: Nyr. 1990. 1—2. sz.

- atp.* [atépé] (anyanyelvi tantárgy-pedagógia)
(FM1. 204)
- átsegít* [átsegít]
(Nyr. 92: 387; NyKk. 312)
- átsiet* [átsiet]
(FA. 141; FR. 125, 127)
- átszálló* [átszálló]
(Nyr. 89: 193)
- átszól* [átszól]
(FA. 141; FR. 125, 127)
- attasé* [attasé]
(NyKk. 1187, 1188)
- Attila* [atilla] (keresztnév)
(NyKk. 256, 1187; NyKk2. 901)
- Attius* [áttiusz]
(NyKk. 938)
- attól* [attól] hsz
(AkH. 111)
- átvág* [átvág]
(Nyr. 92: 385; NyKk. 310, 329)
- Atzél* [acél]
(AkH. 12; RK. 25; NyKk2. 567)
- atyja* [attyja]
(AkH. 73; Nyr. 89: 194; FA. 131; Nyr. 92: 385; HNy. 69, 558; NyKk. 310, 328; AkH2. 54; FM1. 76; FM2. 352)
- atyjafia* [attyafia] fn (rég)
(ill. ÉrtSz.; HNy. 486)
- attyjuk* [attyuk]
(AkH. 73; AkH2. 54)
- attyjukfia* [attyukfia] fn (rég)
(ill. ÉrtSz. *atyjafia*)
- auditív* [aʊditív] mn
(FM2. 349)
- Augsburg* [augzburg]
(ill. NyKk. 910)
- Augustus* császár [augusztusz]
(ill. NyKk. 258)
- augusztus* hónap [augusztus]
(NyKk. 258; FM2. 349, ill. HNy. 48)
- Aulich* [aʊlih]
(NyKk. 259)
- ausgetippt** [aʊzgetippt v. aʊszgetipt v. aʊszgetipt] (éppen)
(ill. NyKk. 259)
- Austin* [osztin v. kevésbé angolosan: aʊsztin]
(NyKk2. 102)
- aususz** [aʊszusz] fn (selejt)
(ill. NyKk. 259)
- auszsussz** [aʊsz-sussz] fn (selejt)
(ill. NyKk. 259)
- Ausztrália* [aʊsztrália v. ausztrália]
(NyKk. 258)
- Ausztria* [aʊsztria v. ausztria]
(NyKk. 258, ill. 949)
- autentikus* [aʊténtikus] mn
(ill. FA. 123)
- Auteuil* [otó]j]
(NyKk. 101)
- autó* [aʊtó]
(NyKk. 258, 259, 668; FM2. 349, ill. HNy. 48)
- auto-* [auto] (előtag)
(NyKk. 259)
- autó-* [aʊtó] (előtag)
(NyKk. 259)
- autóalkatrész* [aʊtóalkatrész]
(NyKk. 259)
- autóbusz* [aʊtóbusz]
(NyKk. 258)
- autodidakta* [aʊtodidakta] mn és fn
(NyKk. 259)
- autogram* [aʊtogram]
(NyKk. 258, 259)
- autógumi* [aʊtógumi]
(NyKk. 259)
- autógyár* [aʊtógyár]
(NyKk. 259)
- automata* [aʊtomata] fn és mn
(NyKk. 259, ill. FA. 123)
- automobil* [aʊtomobil]
(NyKk. 259)
- autonóm* [aʊtonóm] mn
(NyKk. 258, 259)
- autonómia* [aʊtonómia]
(NyKk. 259)
- autósport* [aʊtósport]
(NyKk. 259)
- autóstop* [aʊtóstóp]
(ill. NyKk2. 718)
- autóstoppo*s [aʊtóstoppo]s] mn és fn
(ill. NyKk2. 718)
- autoszuggesztió* [aʊtoszuggésztió]
(NyKk. 259)
- autótaxi* [aʊtótakszi]
(ill. NyKk. 259)

- autótérkép* [autótérkép]
 (NyKk. 259)
avantgardista [avangardista] mn és fn
 (ÉrtSz.; ÉKsz.)
avantgardizmus [avangardizmus]
 (ÉKsz.)
*avanzsál** [avanzsál]
 (NyKk. 694)
avégett [avégett] hsz
 (HB2. 123)
Avignon [avinyon v. franciásan: ávinyo~]
 (ill. NyKk. 937)
axióma [akszióma]
 (NyKk2. 1267)
az [az] határozott névelő
 (SzA. 44, ill. NyKk2. 287—8)
azbeszt [azbész v. azbeszt]
 (HE. 96)
az csak [asz csak]
 (ill. HNy. 532)
azért [azért] névm, hsz és ksz
 (HNy. 65, ill. HB2. 126)
az LSD-t [az elesdét]
 (NyKk2. 738)
az NDK-val [az endékával]
 (NyKk2. 738)
azonba [azomba] ksz és hsz (nép)
 (ÉrtSz. VII. kötet 659)
azonban [azomban] ksz és hsz
 (AkH. 71; RK. 47, 54; ÉrtSz.; Nyr.
 89: 194; SA. 32; HB1. 61; HNy. 67;
 RNy. 134; HB2. 114; HE. 34; NyKk.
 263; AkH2. 52; FM2. 352)
azonkívül [azonkívül v. azonkívül] hsz
 (ill. FM2. 350)
azonmód [azommód v. azonmód] hsz
 (ÉrtSz.; HNy. 67)
azt [aszt]
 (RK. 134; HNy. 328, 526, 532, 534,
 535, ill. 477)
aztán [asztán] hsz
 (HNy. 562; Bev. 152, ill. RK. 146;
 HNy. 67, 478)
aztán mondd [asztán mondd v. gyors
 beszédben: asztám mond]
 (ill. HNy. 562)
azt hiszem [aszt hiszém v. (asz hiszém)]
 (ill. AkH2. 61)
azt mondta [aszt monta v. (asz monta)]
 (ill. NyKk. 314)
- azt se* [aszt sè v. (as sè)]
 (ill. HNy. 477)
azt szemünk közé [aszt szemünk]
 (ill. FA. 143)
Ázsia [ázsia v. ázsia]
 (ill. NyKk. 949)
ázsiaiak [ázsiaiak v. ázsiaiak]
 (ill. FR. 109)
a² [á a négyzetten]
 (NyKk. 1085; NyKk2. 855)
a₁ [á egy]
 (NyKk. 1091)
a₂ [á kettő]
 (NyKk. 1091)
 $\frac{a}{b}$ [á per bé v. á pèr bé]
 (NyKk. 905)
a + b-nek [á plusz bének v. á pluz bének]
 (ill. NyKk. 751)
- b¹* [bé] fn (Nyelvt)
 (ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 266, 331)
b² [bé] fn (Zene)
 (ÉrtSz.; ÉKsz.)
b³ [bé] fn (Zene, ritkán)
 (ÉrtSz.)
Babits [babics]
 (NyKk2. 567, ill. SzA. 178; AkH2. 163)
Babitscal [babicscal]
 (SzA. 178; AkH2. 163)
bacchanália [bahhanália v. bakhanália]
 (ill. ÉKsz. X; ÉKsz.)
Bacchus [bahhusz v. bakhusz]
 (NyKk. 938)
Bach [bahh v. németesen: báhh]
 (NyKk. 267, ill. HE. 101)
Bachhal [bahhal]
 (HE. 101; NyKk. 267; AkH2. 216, ill.
 FM2. 353)
bacillus [bacilus]
 (AkH2. 213)
bacon [békn v. békn]
 (NyKk2. 900, ill. NyKk. 267)
baconsértés [béknsertés, béknsértés v. békn-
 sertés, béknsértés]
 (ill. ÉKsz.)
Baedeker [bedeker v. bédeker]
 (NyKk. 267)
Baedekerré [bedekerré v. bédekerré]
 (ill. NyKk. 952)

- bagatell* [bagatëll v. bagatell]
(FA. 167; NyKk. 1184; NyKk2. 187)
- bagoly* [bagoj]
(AkH2. 89)
- Bahnhofstraße* [bánhófstrásze]
(NyKk. 100)
- baj* [baj]
(Nyr. 89:192)
- bajaiak* [bajai'ak]
(ill. FA. 318)
- bakancs* [bakancs]
(HÍ. 17; HB2. 122; HE. 12, ill. ÉrtSz.;
NyKk. 269, 1187)
- bakfis* [bakfis]
(FA. 167)
- Bakóc* [bakóc]
(NyKk2. 566)
- baktérium* [baktérium]
(FA. 167)
- Balás* [balázs]
(NyKk2. 567)
- Balassa* Bálint [balassa]
(NyKk. 269; NyKk2. 567)
- Balassi* Bálint [balassi]
(NyKk. 269; NyKk2. 567)
- balatonalmádi* [balatonalmádi] mn
(RK. 184)
- Balatonra* [balatɒnra]
(ill. Nyr. 92:383; NyKk. 307–8)
- balerina* [balérina v. balérína v. balerina]
(ÉrtSz.)
- balett* [balëtt v. balett]
(FA. 167; FR. 135; NyKk. 1184)
- Bálint* [bálint]
(AkH2. 161)
- bálja* [bálja]
(RNY. 134; NyKk. 329)
- baljós* [baljós] mn
(FA. 152)
- balkon* [balkon]
(NyKk2. 430)
- ballonhoz* [ballɒnhoz]
(ill. Nyr. 92:383; NyKk. 307)
- ballonja* [balonnya]
(Nyr. 92:387; Mmny. 37; NyKk. 312)
- Balogh* [balog]
(NyKk. 738–9)
- Baloghgal* [baloggal]
(HE. 83)
- balra* [bal,ra]
(ill. FA. 169; Nyr. 92:383; Mmny. 36
NyKk. 307)
- Balzackal* [balzakkal]
(AkH2. 216; NyKk2. 1108)
- ban* [ban] (rag)
(HE. 4)
- bandzsa* [bandzsa] mn
(ill. NyKk. 451 *bandzsál*)
- bandzsít* [bandzsít]
(FA. 112)
- Banglades* [bangladës]
(NyKk. 907)
- bánja¹* [bánnya] (*bán¹* ige toldalékos alakja)
(Mmny. 36; FM2. 354, ill. Nyr. 89:194;
FA. 139, 140; Nyr. 92:387; NyKk. 312,
328)
- bánja²* [bánnya] (*bán²* fn toldalékos alakja)
(Mmny. 36; FM2. 354, ill. Nyr. 89:194;
FA. 139, 140; Nyr. 92:387; NyKk. 312,
328)
- bánjátok* [bánnjátok]
(HE. 36)
- bank* [bank]
(FA. 127)
- bankett* [bankëtt v. bankett]
(NyKk. 1184)
- bánkódik* (bánkódik)
(FA. 127)
- bántja* [bánytya]
(ill. FA. 140; FM2. 354)
- bányász* [bányássz v. bányász-ság]
(Nyr. 92:385; HNY. 68; NyKk. 310, ill.
ÉrtSz.)
- bányászsereg* [bányász-sereg v. (bányás-
sereg)]
(ill. FM2. 353)
- baracktermés* [baracktermés]
(HB2. 121)
- barátja* [baráttya]
(FA. 139; HB1. 62; FR. 127; Bev. 135;
HB2. 115, ill. RK. 52, 141; FM2. 354)
- barátjuk* [baráttyuk]
(HB1. 62; FR. 122; HB2. 115)
- barátom* [barátom]
(Nyr. 89:193)
- barátság* [baráccság v. barátság]
(ÉrtSz.; Mmny. 36, ill. AkH. 78; RK. 52;
FA. 141, 142; Nyr. 92:387; HNY. 72;

- SzA. 45,57; HE. 36; NyKk. 312, 329; AkH2. 59; FM1. 77; FM2. 354)
- barátság* [baráccsági v. barátság] mn (ÉrtSz.)
- barátságos* [baráccságos] mn (ÉrtSz.)
- barátságatlan* [baráccsáktalan] mn (ill. ÉrtSz.)
- Barcelona* [barcélóna v. spanyolosan: bär-szelóna] (NyKk. 272)
- Bárczi* [bárci] (NyKk2. 566)
- barikád* [barikád] (NyKk. 273)
- barkóba** [barkóba] (barkochba) (NyKk. 273)
- barkochba* [1. barkohba, 2. barkoχba] fn (ill. SzA. 68; NyKk. 273)
- bármilyen* [bármijen] névm (RK. 133)
- Báróczy* [báróci] (ill. NyKk2. 566)
- Baross* [baros] (NyKk2. 567)
- Bartha* [barta] (NyKk2. 567, 1027)
- Bastille* [básztíj] (NyKk. 274, ill. 937)
- bástya* [básztya] (FM1. 72)
- Báthori* [bátori] (NyKk2. 567)
- Batsányi* [bacsányi] (AkH2. 157, ill. SzA. 131; NyKk2. 567)
- Batthyány* [battyányi] (RK. 25; HNy. 88; SzA. 47, 131; HE. 10; NyKk. 274, 532, 853; AkH2. 87; NyKk2. 567, 1270)
- bátyja* [báttya] (RK. 50, 54; FA. 131; HNy. 69, 558; RNy. 134; FR. 114; HB2. 115; HE. 35; NyKk. 852, 1183; FM1. 76; FM2. 352, ill. RK. 141)
- bátyjai* [báttyai] (AkH. 73; AkH2. 54)
- bátyjuk* [báttyuk] (HB1. 68; AkH2. 54)
- Baudelaire-ből* [bodlêrből] (NyKk. 951)
- baudelaire-i*[bodlêri] mn (NyKk. 950)
- Baudelaire-rel* [bodlêrrel] (NyKk. 951)
- bauszit* [baukszit] (NyKk. 275)
- Bayer* [bajër v. bajer] (magyar névként) (NyKk2. 567)
- Bayonne*¹ [bájon] (francia város) (NyKk. 268, 275)
- Bayonne*² [bejon] (USA-beli város) (NyKk. 275)
- BEA* [bea v. idegenszerűen: bí-i-é] (NyKk2. 199)
- BEAC* [beac] (NyKk2. 199)
- bead* [bead] (NyKk2. 900–1)
- beáll* [beáll] (FM2. 349)
- beállítottság** [beállítocság v. beállítotság] (ÉrtSz.)
- Beatles* [bítlz v. bítlz] (ill. NyKk. 280)
- Beattlesek* [bítleszek v. bitliszek] (NyKk. 280)
- Beatrice* [béátricse] (NyKk. 281, ill. NyKk2. 305)
- Beatrice* [béatriksz] (magyar névként) (ill. AkH2. 209)
- beatzene* [bitzene v. bíd-zene] (ill. ÉKsz.)
- Beauvoir* [bovoár v. bovuár] (NyKk. 935)
- Beck* [bekk v. bëkk] (német név) (NyKk. 939)
- bedekker** [bedekker] (bédekker) (NyKk. 267–8)
- bédekker** [bédekker] fn (útikalauz) (NyKk. 267–8)
- bee* [bē] msz (ÉKsz.)
- Beecher Stowe* [bicsersztó v. angolosan: bicső'sztóu] (NyKk. 288, ill. 667)
- beemel* [beemel] (FA. 122)
- Beethoven* [béthóven, bétóven v. németesen: béthófe'n, béthófe'n] (ill. FR. 135; Mmny. 38; NyKk. 288)

- befestjük* [befestyük v. befěstyiük]
(FM2. 311)
- beh* [be v. beh] *isz*
(ÉrtSz.; ÉrtSz. *be*²; NyKk. 738)
- Behyna* [behina]
(NyKk2. 1269)
- beilleszt* [beilleszt]
(NyKk. 1186)
- békútget* [békídget]
(HNy. 67)
- beleegyezz* [beleëggyez] (rég)
(ÉrtSz. *beleegyezzik*)
- beleegyezés* [beleëggyezés]
(ÉrtSz.)
- beleegyezésünkkel* [beleëggyezésünkel]
(ill. HNy. 560)
- beleegyezzik* [beleëggyezik]
(ÉrtSz.)
- beleesik* [beleesik]
(FA. 318)
- belegebed* [belegebed v. érzelmi hatásra:
belegebbed]
(ill. NyKk. 497)
- Belgrád* [belgrád]
(NyKk. 949)
- Bélista* [bélista] (bélista)
(ÉrtSz. *b*¹ II. 2. || a.)
- beljebb* [bejjebb] *hsz*
(ÉrtSz.; Nyr. 92:386; HNy. 69; HB2.
117; NyKk. 301, 311; FM2. 352, ill.
AkH2. 48)
- beljebbez* [bejjebböz]
(ÉrtSz.)
- Bellay* [bélé] (francia)
(NyKk. 936)
- Beloianisz* [belo'iannis]
(NyKk. 1000)
- belőle* [belőle] *szragos hsz*
(HNy. 65, 78; HÍ. 17; HB2. 123, ill. FA.
165; SzA. 40; FM2. 370)
- belőled* [belőled]
(FA. 351)
- belőlem* [belőlem]
(ill. AkH. 86; HE. 41; AkH2. 73)
- belül* [belül] *hsz és nu*
(RK. 31)
- bélyeggyűjtemény* [béjeg-gyűjtemény, béjég-
gyűjtemény v. béjeg-gyűjtemény, béjég-
gyűjtemény]
(ill. ÉrtSz.)
- bélyeggyűjtés* [béjeg-gyűjtés, béjég-gyűjtés
v. béjeg-gyűjtés, béjég-gyűjtés]
(ill. ÉrtSz.)
- bélyeggyűjtő* [béjeg-gyűjtő, béjég-gyűjtő v.
béjeg-gyűjtő, béjég-gyűjtő] *mn és fn*
(ill. ÉrtSz.; HÍ. 138)
- ben* [ben] (rag)
(HE. 4)
- Benczúr* [bencúr]
(AkH2. 229; NyKk2. 566)
- Benedikty* [benedikti]
(NyKk2. 1270)
- Beniczky* [benicki]
(ill. NyKk2. 566)
- Benignusz* [benignusz]
(NyKk2. 304)
- bennfentes* [benfentes] *mn*
(ÉrtSz.; HÍ. 17)
- bennlakó* [benⁿlakó v. benlakó] *mn és fn*
(ill. HNy. 74; HÍ. 17)
- benmszülött* [benⁿszülött v. benszülött] *mn
és fn*
(ill. HNy. 74; HÍ. 17)
- bennünk* [bennünk]
(ill. HNy. 541)
- benső* [benső] *mn*
(AkH. 114)
- bent* [bent] *hsz*
(AkH. 114)
- bénultság* [bénultság v. bénultság]
(ÉrtSz.)
- benzin* [bénzin v. benzin]
(HE. 96)
- benzinmotor* [bénzinmotor, benzinmotor v.
bénzinmotor, benzinmotor]
(ÉrtSz.)
- Beöthy* [bőti]
(AkH. 7; RK. 25; RNy. 177; NyKk. 305,
853; AkH 2. 229; NyKk2. 566, 1269)
- Berceli* [bercéli v. bērcēli]
(NyKk2. 566)
- Bérczy* [bérci]
(ill. NyKk2. 566)
- beretva* [bēřtva]
(NyKk. 367)
- Berlioz* [berlióz, bēřlióz v. berliöz, bēřliöz]
(ill. NyKk. 305)
- Besançon* [bőzanszon v. franciásan: bőzan-
szo~, bőza~szo~, bōza~szo~]
(ill. NyKk. 937, 950)

- besenyő* [besenyő] fn és mn
(NyKk. 305)
- Bessenyei* [besenyei]
(NyKk. 305; NyKk2. 567)
- beszélgetésből* [beszélgetézsből]
(ill. NyKk. 1185)
- beszéljetelek* [beszéjjeték]
(AkH. 75; AkH2. 56)
- BESZKÁRT* [beszkárt]
(NyKk2. 199)
- Bethlen* [betlen v. bétlen]
(NyKk2. 567, 1027)
- betonmunka* [bétommunka, betommunka v. bétommunka, betonmunka]
(ÉrtSz.)
- Betti* [betti]
(AkH. 275; AkH2. 161)
- betű* [1. bétű, betű v. (bétű)]
2. bétű, betű v. (bétű)]
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 328, 1185; FM1. 71)
- betűs* [bétűs, betűs v. (bétűs)] mn és fn
(ill. ÉrtSz.)
- betűz* [bétűz, betűz v. (bétűz)] (*betű* fn-ből képzett ige)
(ill. ÉrtSz. *betűz*¹)
- betűzés* [bétűzés, betűzés v. (betűzés)]
(*betű* fn-ből képzett fn)
(ill. ÉrtSz. *betűzés*¹)
- beutal* [beutal]
(NyKk. 580)
- Bezerédj* [bezerédi]
(NyKk. 336; NyKk2. 567)
- bezzeg* [bezzeg v. bëzzëg] hsz
(NyKk. 336)
- bíbelődik* [bíbelődik v. bíbelődik]
(ÉrtSz.)
- bicikli* [bicikli]
(FR. 134; NyKk. 337)
- biedrmeier* [bídermejjër v. bídermájër] fn és mn (ÉrtSz.)
- biliárd* [biliárd] fn
(NyKk. 338, 1187; NyKk2. 507)
- billentyű* [billentyű]
(HNy. 67)
- billikom* [bilikom] fn (rég)
(ÉrtSz.)
- biológia* [biológia v. biológíla]
(ill. FR. 134)
- bír* [bír]
(NyKk. 338)
- bírá* [bírá]
(NyKk. 338)
- birka* [birka]
(Nyr. 89:192)
- birkózik* [birkózik]
(NyKk. 338)
- bíró* [bíró v. (bíró)] mn és fn
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 338)
- birodatom* [birodalom]
(NyKk. 338)
- bírói* [bírói v. (bírói)] mn
(ill. ÉrtSz.)
- birookra* [birookra]
(NyKk. 338)
- bíróság* [bíróság v. (bíróság)]
(ill. ÉrtSz.)
- bírs* [bírs]
(HÍ. 10; HB2. 205)
- bírság* [bírság v. (bírság)]
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 338)
- bírságot* [bírságot v. (bírságot)]
(ill. ÉrtSz.)
- birtok* [birtok]
(NyKk. 338)
- bistro** [bisztró] (bisztró)
(NyKk. 1044)
- bistró** [bisztró] (bisztró)
(NyKk. 1044)
- bisztró* [bisztró]
(NyKk. 355, 1044)
- Bitlesz** [bítlesz] (Beatlesek)
(NyKk. 280—1)
- Bitlisz** [bitlisz] (Beatlesek)
(NyKk. 280—1)
- bizony* [bizony] hsz, fn és mn
(NyKk. 437, ill. 214)
- bizonyára* [bizonyára] hsz
(ÉKsz. X)
- bizottság* [bizoccság v. bizotság]
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 358)
- bizottsági* [bizoccsági v. bizoteági] mn
(ill. ÉrtSz.)
- bízta* [bízta]
(HNy. 383)
- bízást* [bízást] hsz
(NyKk. 356)
- Blamage* [blámázs]
(NyKk. 360)
- B-lista* [bélista]
(ÉrtSz. b¹ II. 2. || a.)

- Blochhal* [blohhal]
(NyKk. 949)
- Blois* [bloa v. blúá]
(NyKk. 935)
- blöff volt* [blöff volt v. blöf volt]
(ill. FA. 137)
- BM* [béemm v. béem]
(NyKk2. 199)
- Boccaccio* [bokácsó, bokacsó v. olaszosan: bokkácsó]
(NyKk. 360, ill. 951; NyKk2. 444)
- Boccaccióé* [bokaacsóé, bokacsóé v. bokácsóé]
(ill. AkH. 288)
- Boccacciót* [bokacsót v. bokácsót]
(NyKk. 951)
- bocsásd* [bocsászd]
(ill. AkH. 92)
- bocsássa* [bocsássa]
(AkH. 92; Nyr. 89:194)
- bocsásson* [bocsásson]
(HE. 50)
- bódultság* [bódultság v. bódulcság]
(ÉrtSz.)
- bódulttá* [bódultá]
(HNy. 74)
- body chech** [bodicsék v. bodicsék] (bodicsek)
(ill. NyKk. 1044)
- bodza* [boddza]
(AkH. 10; HNy. 88; HE. 17; AkH2. 88; FM1. 78)
- bogáncs* [bogáncs]
(HÍ. 10; HB2. 206; NyKk. 361)
- bohócsipka* [bohóc-sipka]
(ÉrtSz.)
- ból* [ból] (rag)
(NyKk. 364, 1185; NyKk2. 343)
- boldog* [boldog] mn és fn
(BG. 31, ill. NyKk. 1186; NyKk2. 13)
- boldoggá* [boldoggá]
(RK. 48–9)
- boldogság* [boldokság]
(ill. HNy. 478)
- bólintgat* [bólindgat]
(FM2. 356, ill. FA. 145)
- Bolivia* [bolívia v. bolíviá]
(ill. NyKk. 949)
- Bologna* [bolonya v. olaszosan: bolonnyá]
(ill. NyKk. 940)
- bolognai* [bolonyai] mn
(NyKk. 950)
- bolonddá* [bolondá]
(AkH. 108, ill. AkH2. 83)
- bolondság* [boloncság v. bolontság]
(ill. AkH. 78; ÉrtSz.; FR. 123; AkH2. 59)
- bolondtól* [bolontól]
(ill. HNy. 477)
- bolttól* [boltól]
(HNy. 74)
- Bolzano* [bolcánó v. olaszosan: bolcáno]
(ill. NyKk. 940)
- bolyh* [bojh]
(ÉrtSz.; AkH2. 75)
- bonbon* [bombon]
(ÉrtSz., ill. NyKk. 694; AkH2. 203)
- bong* [bong]
(FA. 127)
- bonmot* [bommó v. bommo] fn
(NyKk. 951)
- bonmot-val* [bonmóval v. bommoval]
(ill. NyKk. 951)
- Bonnbán* [bonban v. gyors beszédben: bomban]
(NyKk. 309, 329, ill. Nyr. 92:385)
- bontja* [bontya v. bonytya]
(ill. AkH. 77; NyKk2. 901)
- bontjuk* [bontyuk v. bonytyuk]
(ill. FR. 122)
- bonts* [boncs]
(HE. 50, ill. FM2. 355)
- bontsa* [boncsa]
(Nyr. 92:387; Mmny. 37; NyKk. 312; NyKk2. 901)
- bontsd fel* [boncsd fél v. boncsd fel]
(Nyr. 92:388; NyKk. 314)
- bonts fel* [boncs fél v. boncs fel]
(Nyr. 92:388; NyKk. 314)
- bor* [bor] fn (ital)
(Nyr. 89:192)
- bordeaux-i* [bordói] mn
(HE. 102; NyKk2. 1267)
- Bornemisza* [bornemisza, bornémisza v. bornemissza, bornémisza]
(NyKk. 366)
- Bornemisza Péter* [bornemissza v. bornémisza]
(NyKk. 366)
- Boroszló* [boroszló]
(AkH. 277)

- borotva* [borotva]
(FM2. 351)
- borsszem* [bors-szēm] fn
(HB1. 63, ill. ÉrtSz.)
- borsszóró* [bors-szóró] fn
(ill. ÉrtSz.)
- borul* [borul]
(NyKk2. 1139–40)
- borzasztó* [borzasztó v. érzelmi hatásra:
bőrszasztó, borrrzasztó] mn, fn és hsz
(ill. NyKk. 496, 497)
- bosszanyodik* [bosszankodik]
(NyKk. 367)
- bosszant* [bosszant]
(NyKk. 367)
- bosszú* [bosszú v. bosszu]
(ÉrtSz., ill. NyKk. 367; NyKk2. 568)
- bosszul* [bosszul]
(NyKk2. 1139–40)
- bosszúság* [bosszúság v. bosszuság]
(ÉrtSz.)
- boszú* [boszu v. boszu] fn (rég)
(ÉrtSz.)
- boccsere* [boccsere v. (boccsere)]
(ill. Nyr. 89:194)
- botja* [bottya]
(AkH. 75; RNy. 134; SzA. 66; HE. 36.
NyKk. 328; AkH2. 57; FM1. 77, ill;
FM2. 354)
- bottal jár* [bottal jár]
(FA. 152)
- bouillon** [bujjon] fn (erőleves)
(ÉrtSz.)
- Boulevard Sébastopol* [bulvár szébásztopol]
(NyKk. 100)
- Bourget* [burzsé]
(NyKk. 936)
- boxol** [bokszol] (bokszol)
(HE. 96)
- Boylha* [bojta]
(NyKk2. 1269)
- bödön zsír* [bödön zsír]
(ill. Nyr. 92:383; NyKk. 308)
- bögöly* [bögőj]
(HÍ. 11; HB2. 206; NyKk. 368)
- böjt* [böjt]
(HÍ. 11; HB2. 206)
- böjtöl* [böjtöl]
(HÍ. 11)
- ból* [ból] (rag)
(NyKk. 364, 1185)
- bölcsé* [bölcsé]
(FA. 144)
- bölcse* (bölcse^{csé} v. (bölcsé))
(ill. AkH. 108; Nyr. 89:194; FA. 144;
AkH2. 83; FM1. 78; FM2. 355)
- bölcsesség* [bölcsesség]
(NyKk. 665–6)
- bölcsőde* [bölcsőde]
(FR. 128; NyKk. 421, 1257)
- böngészgetjük* [böngézzgettyük]
(SzA. 52)
- bő őv* [bő őv]
(SA. 30)
- bőrönd* [bőrönd]
(NyKk. 369)
- börtönbüntetés* [börtömbüntetés v. börtön-
büntetés]
(ÉrtSz.)
- bötű* [bötü v. bötü] fn (nép)
(ÉrtSz.)
- Bőzsöny* [bőzsöny]
(NyKk2. 1270)
- Braille Lajos* (bráj)
(NyKk. 369; NyKk2. 1158)
- brandy* [brendi]
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 370)
- Brankovics György* [brankovics györgy]
(AkH2. 207)
- brans** [brans] fn (szakma)
(NyKk2. 588)
- Brasília* [brazília] (város)
(ill. NyKk. 370)
- bravissimo* [bravisszimó] msz
(ÉrtSz. *bravó*)
- bravúr* [bravúr]
(NyKk. 370)
- bravúros* [bravúros] mn
(NyKk. 370)
- bravúroskodik* [bravúroskodik]
(NyKk. 370)
- bravúrozik* [bravúrozik]
(NyKk. 370)
- Brecht* [1. breht 2. brext]
(ill. FR. 135)
- Bremen* [brémen]
(NyKk. 908)
- Breslau* [brészlau]
(NyKk. 908–9)

- Breughel** [brajgel] (Brueghel)
(NyKk. 371)
- bricesez** [bricsész] (térdnadrág)
(NyKk. 370)
- bridzs* [briddzs]
(HE. 17; AkH2. 88)
- bridzscapat* [bridzs-csapat v. bricesapat]
(Nyr. 92:385; NyKk. 310)
- bridzscsel* [bridzs-csel v. (briccsel)]
(Nyr. 92:385; NyKk. 310)
- briddzel* [briddzel]
(AkH. 107; FM1. 78)
- bridzsel* [briddzsel]
(FA. 145; NyKk. 451; FM1. 78)
- bridzskártya* [brics^{es}kártya v. bricskártya]
(ill. FA. 137; FR. 119; FM1. 75)
- bridzsparti* [brics^{es}parti v. bricsparti]
(ill. FR. 119)
- Brindisi* [brindiszi v. brindizi]
(NyKk. 940)
- brindza* [brindza]
(NyKk. 451)
- British Interplanetary Society* [inte^rpleniteri szoszájeti]
(NyKk. 1026)
- British Museum* [britis múzeum v. britis mjúziam]
(NyKk. 105)
- Broadway* [brādvėj v. bródvėj]
(NyKk. 371, 911)
- Broadwayn* [brādvėjn v. bródvėjn v. bródvén]
(NyKk. 859)
- Bródy* [bródi]
(ill. NyKk2. 1269–70)
- brontes* [brontés, brontes v. brontész] mn
(rég)
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- bronz* [brɒnz]
(ill. NyKk2. 437)
- brosúra* [brosúra v. (brossúra)]
(NyKk. 371, ill. ÉrtSz.)
- Browning* [brauning]
(NyKk. 531)
- Brueghel* [bröhel v. flamand kiejtése: bröjhel, bröühel]
(NyKk. 371)
- Bruxelles* [brüszel] (Brüsszel)
(NyKk. 907)
- BSZKRT** [beszkárt]
(NyKk2. 199)
- bú* [bú] fn (bánat)
(NyKk. 1185)
- București* [bukurest] (Bukarest)
(NyKk. 907)
- búcsú*⁽¹⁾ [búcsú v. búcsu] (elköszönés)
(ÉrtSz.)
- búcsú*⁽²⁾ [búcsú v. búcsu] (Vall)
(ÉrtSz.)
- búcsús* [búcsús v. búcsus] mn és fn (nép)
(ÉrtSz.)
- búcsúzik* [búcsúzik v. búcsuzik]
(ÉrtSz.)
- búcsúzkodik* [búcsúszkodik v. búcsuszkodik]
(ill. ÉrtSz.)
- búcsúzó* [búcsúzó v. búcsuzó] mn és fn
(ill. ÉrtSz.)
- búcsúztat* [búcsúsztat v. búcsusztat]
(ill. ÉrtSz.)
- búcsúztató* [búcsúsztató v. búcsusztató] mn és fn
(ill. ÉrtSz.)
- Budaörs* [budaörs]
(NyKk2. 456)
- Budenz* [budenc, budēnc v. németesen: búdenc]
(NyKk. 371)
- bujdosik* [bujdosik]
(NyKk. 372)
- bújik* [bújik v. bujik]
(ÉrtSz., ill. NyKk. 372)
- bujkál* [bujkál]
(NyKk. 372)
- bújó* [bújó v. bujó] mn és fn
(ÉrtSz., ill. NyKk. 372)
- bújócska* [bújócska v. bujócska]
(ÉrtSz., ill. NyKk. 372)
- bújok* [bújak v. bujak]
(ill. NyKk. 372)
- bújósdi* [bújózsdi v. bujózsdi]
(ill. ÉrtSz.)
- bújtak* [bújtak v. bujtak]
(ill. NyKk. 372)
- bújtat* [bújtat v. bujtat]
(ÉrtSz., ill. NyKk. 372)
- bújtató* [bújtató v. bujtató] mn és fn
(ÉrtSz.)

- Bukarest* [bukařest]
(AkH. 277; HE. 99; NyKk. 949)
- bukdácsolva* [bugdácsolva]
(ill. HNy. 478)
- bulletin* [bültën] fn (irat)
(ÉKsz.)
- bura* [bura]
(HÍ. 11; HB2. 206; NyKk. 373)
- burleszk* [burlëszk v. burleszk] mn és fn
(NyKk. 373, 933)
- Buschsal* [bussal]
(ill. FM2. 353)
- búsít* [búsít v. (busít)]
(ill. ÉrtSz.)
- búsong* [búsong v. (busong)]
(ill. ÉrtSz.)
- bús száműzetésem* [bús száműzetésem]
(FA. 135)
- búsul* [búsul v. (busul)]
(ill. ÉrtSz.)
- búsujjon* [búsujjon v. (busujjon)]
(ill. RK. 48; SZA. 53)
- bútor* [bútor]
(ill. Mmny. 35)
- búvár* [búvár]
(NyKk. 372)
- búvik* [búvik]
(NyKk. 372)
- búza* [búza v. (buza)]
(NyKk. 374, ill. ÉrtSz. FM1. 100)
- büfé* [büfé]
(NyKk. 374)
- bükkből* [bügből]
(HNy. 74)
- bűnbak* [bűmbak v. bűnbak]
(ÉrtSz.; HNy. 67; NyKk. 329)
- bűnbánat* [bűmbánat v. bűnbánat]
(ÉrtSz.)
- bűnbánó* [bűmbánó v. bűnbánó] mn és fn
(ÉrtSz.)
- bűnbarlang* [bűmbarlang v. bűnbarlang]
(ÉrtSz.)
- bűmbe* [bűmbe]
(NyKk. 329)
- bűmbeesés* [bűmbeesés]
(ÉrtSz.)
- bűnbocsánat* [bűmbocsánat v. bűnbocsánat]
(ÉrtSz.)
- bűnhődik* [bűnhődik v. (bűnhődik)]
(NyKk. 374, ill. ÉrtSz.)
- bűnjel* [bűnjel]
(FA. 140; Nyr. 92:387; RNy. 134; FR. 125, 127; NyKk. 312, 328)
- bűnpártolás* [bűmpártolás v. bűnpártolás]
(ÉrtSz.)
- bűnper* [bűmper v. bűnper]
(ÉrtSz.; Nyr. 92:385; NyKk. 309)
- Bydeskuthy* [bidëskuti]
(ill. NyKk2. 1269)
- Byrontól* [bájrontól]
(NyKk. 950)
- b³* [bé a köbön]
(NyKk. 1085)
- c¹* [cé] fn (Nyelvt)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331, 376)
- c²* [cé] fn (Zene)
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- Cacas* [kakas]
(AkH2. 157)
- Cadillac* [kedilek v. franciásan: kádiják]
(NyKk2. 102)
- ça ira* [szà irá]
(NyKk. 950)
- Camel* [kempl v. keml]
(ill. NyKk2. 102)
- campanilén* [kampanilén v. olaszosan: kámpánlén]
(ill. HE. 101)
- camping** [kemping] (kemping)
(ill. NyKk. 1044)
- campus* [kámpusz]
(NyKk. 938)
- candela* [kandëla] fn
(ÉKsz.)
- Cannes* [känn v. kán^a]
(NyKk. 376, ill. 937)
- Cannes-ban* [kánban]
(NyKk. 376, 950)
- cannes-i* [känni] mn
(NyKk. 376)
- Canova* [kanóva v. olaszosan: kánóvá]
(NyKk. 951)
- Canovának* [kanóvának]
(NyKk. 951)
- cantilena* [kantiléna v. latinosan: kántiléná]
(NyKk. 937—8)
- Cape Town* [kéjptaun]
(NyKk. 376)

- capriccio* [kapricesó]
(ÉrtSz. kiejtésjelölés)
- carillon* [kárijlo~]
(NyKk2. 59)
- Carlo* [kárló]
(NyKk. 939)
- Casanova* [kázánová v. kászánová]
(NyKk2. 654)
- casco* [kaszko] (kaszko)
(NyKk. 377)
- Casella* [kázellá]
(NyKk. 385)
- cechhel* [cēhhel v. cehhel]
(NyKk. 949)
- cédille* [szēdij]
(NyKk. 331, 937)
- céh* [cé]
(AkH. 89; ÉrtSz.; HNy. 88; ÉKsz.; FR. 126; SzA. 41; HB2. 101; HE. 48; NyKk. 377, 738; AkH2. 75; FM2. 293)
- cébbeli* [cébeli] mn és fn
(ÉrtSz.; HB2. 101; NyKk. 377)
- cébben* [cében]
(NyKk. 377, 738)
- céhe* [céhe] (*céh* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *céh*; NyKk. 377)
- céhek* [céhek]
(FR. 126; HB2. 101; NyKk. 377)
- céhet* [cēhēt] (*céh* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *céh*)
- céhláda* [céláda]
(ÉrtSz.; HNy. 88; NyKk. 377)
- céhlével* [célevél]
(ÉrtSz.)
- céhmester* [cé mestēr]
(ÉrtSz.; NyKk. 377)
- céhrendszer* [cérēntszēr, cérentszer v. cérēnc-szēr, cérenc-szer]
(ill. ÉrtSz.; HB2. 101)
- céhlvel* [cével]
(HE. 55; NyKk. 377)
- Céline* [szélin]
(NyKk. 937)
- célja* [célja v. (cējja)]
(ill. FA. 152; FR. 112, 117)
- cellofán* [cēllofán, cellofán v. cēlofán, celo-fán] (szaknyelvben!)
(ill. NyKk. 379)
- celluloid* [cēlluloid, celluloid v. cēluloid, celuloid]
(ill. NyKk. 379)
- cellulóz* [cēllulóz, cellulóz v. cēlulóz, celulóz]
(ill. NyKk. 379)
- celofán* [cēlofán, celofán v. cēllofán, cello-fán] (köznyelvben!)
(NyKk. 379)
- célt* [cēlt]
(HNy. 66)
- centenáris* [cēntēnárís, centenáris v. (centennáris)] mn
(NyKk. 383, ill. ÉrtSz.)
- centenárium* [cēntēnárium, centenárium v. (centennárium)]
(NyKk. 383, ill. ÉrtSz.)
- centesimo* [csēntézímó]
(NyKk. 385)
- centiméter* [cēntimētēr v. centiméter]
(NyKk. 942)
- cerberus* [cērbērus v. cerberus]
(ill. NyKk2. 684)
- Cerberus* [cērbērusz v. cerberusz]
(ill. NyKk2. 684)
- cerberussal* [cērbēruszsal v. cerberussal]
(NyKk2. 684)
- Cerberusszal* [cērbēruszsal v. cerberusszal]
(NyKk2. 684)
- Cervantes* [szervántesz v. szērvantész]
(ill. HE. 98; NyKk. 385, 941)
- C'est la guerre* [szē lá gēr]
(NyKk. 942)
- c'est la vie* [szē lá ví]
(NyKk. 693)
- Cézanne* [szēzán v. szēzānn]
(NyKk. 950)
- Châlons-sur-Marne* [sálo~szürmárn]
(NyKk. 910)
- Chamonix-ban* [sámoniban]
(NyKk2. 1266)
- Champagne*¹ [sámpány v. franciásan: sa~pány] (helység)
(ill. NyKk. 384, 937)
- Champagne*² [sámpány] (ital)
(ill. NyKk. 384, 937)
- Champs Elysées* [sanzélizé v. sanzélizé]
(NyKk. 936, ill. 911)
- chance* [sa~sz v. sánsz v. magyarosabban: sansz]
(ill. NyKk. 694; NyKk2. 630)

- changeant* [sa~zsa~ v. magyarosabban: sanzsan] (ill. NyKk. 694)
- chanson* [sa~szo~ v. magyarosabban: sanzson] (ill. NyKk. 668; NyKk2. 630)
- chanti** [hanti] fn és mn (hanti) (ill. ÉrtSz.)
- Chapelle* [sápel] (NyKk. 937)
- Charles Dickens* [csálz dikensz] (NyKk2. 784, ill. NyKk. 384)
- Charlotte*¹ [sárlott v. franciásan: sárlot] (NyKk. 383)
- Charlotte*² [sárlotte v. németesen: sárlotte] (NyKk. 383)
- Charlottenburg* [sárlotnburg v. sárlotnburg] (ill. NyKk. 101)
- charnière* [sárnjer] (NyKk2. 1287)
- charta* [karta v. khártá] (ÉrtSz. XII; ÉrtSz., ill. ÉKsz.)
- Chaucer* [csószer v. angolosan: csósze^r v. csósző^r] (NyKk. 935)
- Cházár* [császár] (HNy. 88; RNy. 137; SzA. 47, 131; HE. 10; NyKk. 383, 853; AkH2. 87; NyKk2. 567, 1157)
- Che Guevara* [cse gevárà v. spanyolosan: cse gevárà] (ill. NyKk. 941)
- cherchez la femme* [sersé lá fãm] (NyKk. 693)
- Cherny* [cserni] (NyKk2. 1270)
- cherry brandy* [csëri brendi] (NyKk. 383, 935, ill. NyKk2. 647)
- Chesterfield* [cseszterfild v. cseszterfild] (NyKk2. 102, ill. NyKk. 935)
- Chevalier* [sövälié] (NyKk. 935)
- chevalier sans peur et sans reproche* [sväl-jésza~pör ë sza~r^öpros] (NyKk. 693)
- Chevrolet* [sevrolet v. franciásan: sevrole] (NyKk2. 102)
- Chinoín* [kinoin] (NyKk. 384)
- Cholnoky* [csolnoki] (ill. NyKk2. 566)
- Chopin* [sopën v. sopen] (NyKk. 385, ill. FR. 136)
- Christiania* [krisztiánia] (NyKk. 681)
- Chuliak* [csujak] (AkH2. 157)
- CIA* [sziájé v. céia v. cia] (ill. NyKk2. 200)
- cicerói* [cicerói] mn (AkH. 288)
- cigánycsalád* [cigánycsalád] (ill. NyKk. 329)
- cigánydal* [cigánydal v. (cigány, dal)] (ill. Nyr. 92:384; NyKk. 308)
- cigaretta* [cigarëtta] (NyKk. 1186)
- cikázik* [cikázik v. érzelmi hatásra: cikkázik] (ill. HB2. 122; NyKk. 497)
- cinkét* [cinkét] (SZA. 52)
- cinquecento* [csinkvecsento v. olaszosan: csinvecsento] (ill. NyKk. 389; NyKk2. 444)
- cinzano* [csineáno] (ill. NyKk. 940)
- cipzár* [cibzár] (NyKk. 390)
- ciszek* [ciszëk v. ciszszëk] (*cisz* fn toldalékos alakja) (ÉrtSz. *cisz*)
- Cité* [szité] (Radnóti: Páris) (NyKk. 942)
- Citroën* [szitroen] (NyKk. 937; NyKk2. 102)
- Ciudad de Méjico* [szjudád de mehiko] (NyKk2. 159)
- civódik* [civódik] (HB2. 205)
- c-je*¹ [céje] ^c1 fn toldalékos alakja (ÉrtSz. *c*¹)
- c-je*² [céje] (*c*² fn toldalékos alakja) (ÉrtSz. *c*²)
- Cleveland* [klívlend v. angolosan: klívlend] (NyKk. 393)
- Clevelandba* [klívlendba] (NyKk. 393)

- Clevelandbe* [klívlendbe]
(NyKk. 393)
- Cluj-Napoca* [kluzs-napoka v. románosan:
kluzs-nápoká]
(ill. NyKk. 908; NyKk2. 252)
- Coca-Colát* [kokakólát]
(NyKk2. 102)
- coetus* [cőtusz, cétusz v. cőtus, cétus]
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 385)
- Coleridge-dzsal* [kólriddzsal]
(NyKk. 951)
- Coleridge-ot* [kólriddzsot]
(NyKk. 951)
- colstok* [colstok v. colstokk]
(NyKk. 393)
- Columbus* [kolumbusz v. kolumbus]
(NyKk. 1225)
- comment* [koment]
(Bev. 135)
- compute* [kampjút]
(NyKk. 1229)
- computer* [komputer, komputër v. (kompjú-
ter, kompjútër)]
(ill. NyKk. 1044, 1229)
- Concerto* [koncsértó] (zenemű)
(NyKk. 941)
- Constanța* [konstanca v. románosan:
konsztáncá]
(NyKk. 393)
- Constanțában* [konstancában]
(ill. AkH. 288)
- Corneille* [kornej]
(NyKk. 937)
- Corin* [korvin]
(NyKk. 385)
- così fan' tutte* [koszi fän tuttë v. kozi fän
tuttë]
(ill. NyKk. 940, 950)
- Così fan tutte* [koszi fän tuttë v. kozi fän
tuttë] (Mozart operája)
(NyKk. 942)
- cosinus* [koszinusz]
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 394; NyKk2.
651)
- cotangens* [kotangëns v. kotangens]
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 394)
- Côte d'Azur* [kót-dázúr]
(NyKk. 936)
- coucou* [kuku]
(RK. 84)
- coulomb* [kulomb]
(ÉKsz.)
- country* [kantri]
(NyKk. 934)
- Courvoisier* [kurvúzié]
(NyKk. 937)
- Coventry* [kaventri v. kav^entri]
(NyKk. 903; NyKk2. 1270)
- coventryi* [kaventri, kav^entri v. (kaventrii,
kav^entrii)] mn
(ill. NyKk. 950)
- cowboy* [kauboj v. kissé népiesen: kovboj]
(NyKk. 394, 931)
- cowboyjal* [kaubojjal v. kissé népiesen:
kovbojjal]
(ill. NyKk2. 1187)
- Craiova* [krajóva v. krajova]
(NyKk. 385)
- Cremona* [kremona v. olaszosan: kremonà]
(ill. NyKk. 940)
- crêpe de Chine* [krep dö sin]
(NyKk. 1280)
- crescendo* [kressendő v. olaszosan: kre-
sëndo]
(NyKk. 394)
- Croix* [kroá v. krüá]
(NyKk. 937)
- c-t¹* [cét] (c¹ fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. c¹)
- c-t²* [cét] (c² fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. c²)
- cukorral* [cukorral]
(AkH2. 83)
- cukrázsdát* [cukrázsdát]
(ill. HNy. 478)
- Cuny* [kuni]
(NyKk. 1284)
- curia* [kúria]
(NyKk. 385)
- Cygnus* [cignusz v. cügnusz]
(NyKk. 385)
- Cyrano de Bergerac* [sziránó dö berzserak
v. franciásan: sziráno dö berzsörák]
(NyKk. 396)
- Czabán* [cabán]
(NyKk. 396)
- Czakó* [cakó]
(NyKk2. 566)
- Czetz* [cec]
(AkH2. 87)

- Czombor* [csombor]
(NyKk. 396; AkH2. 157)
- Czuczor* [cucor]
(AkH. 12; RK. 25; HE. 58; NyKk. 396; AkH2. 12; NyKk2. 566)
- Czupor* [csupor]
(NyKk. 396)
- °C [celziusz fok]
(NyKk. 1091)
- °C-kal [celziusz fokkal]
(ill. NyKk. 1091)
- cs**
- [csé] fn (hang neve)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331, 397)
 - [csé v. céess] fn (betű neve)
(NyKk. 397, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331)
- csabai* [csabai] mn
(NyKk. 128)
- Cságoty* [cságoty]
(NyKk2. 1270)
- Csajághy* [csajági]
(ill. NyKk2. 566)
- család* [család]
(HNy. 47)
- családja* [csalággya]
(RK. 52, 54, ill. 141)
- csalán* [csalán]
(HNy. 78; SzA. 39; HB2. 122)
- csalogatja* [csalogattya]
(SzA. 55)
- csapda* [csabda]
(HE. 33)
- csat* [csat]
(NyKk. 404)
- csatért* [csatért]
(NyKk. 404)
- Csáth* [csát]
(AkH2. 12)
- Csathó* [csató]
(NyKk2. 567)
- csatol* [csatol]
(NyKk. 404)
- csatos* [csatos] mn
(HB2. 123; NyKk. 404)
- csatot* [csatot]
(NyKk. 404)
- csavarints* [csavarinics]
(HNy. 74)
- csecsszívó* [csécs-szívó] fn
(ÉrtSz.)
- csecsszopó* [csécs-szopó] mn és fn
(ÉrtSz.)
- Cségely* [cségej]
(NyKk2. 1270)
- cseh* [cse] fn és mn
(AkH. 89; ÉrtSz.; Nyr. 89:193; HNy. 88; ÉKsz.; FR. 126; SzA. 41; HB2. 101; HE. 48; NyKk. 405, 738; AkH2. 75; FM2. 293)
- csehe* [csehe] (*cseh* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *cseh* I.)
- csehek* [csehek]
(RK. 42; FA. 153; FR. 126; NyKk. 405; AkH2. 75)
- csehes* [csehés] mn
(NyKk. 405)
- csehet* [csehét] (*cseh* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *cseh* I.; AkH2. 75)
- Csehi* [csehi]
(NyKk. 405)
- csehnék* [csenek]
(RK. 42; Nyr. 89:193; FA. 153; NyKk. 738; AkH2. 75)
- Csehország* [cseország v. (csehország)]
(NyKk. 405, 739, ill. RK. 42; FR. 126)
- csehpimasz* [csepimasz] fn
(ÉrtSz.)
- csehszlovák* [cseszlovák] fn és mn
(ÉrtSz.; NyKk. 739)
- Csehszlovákia* [cseszlovákia]
(HNy. 88; HB2. 101; NyKk. 405; AkH2. 75, ill. NyKk. 949)
- csehtől* [csetől]
(NyKk. 405; AkH2. 75)
- csehül*¹ [csehül] (*cseh* mn toldalékos alakja)
(ill. ÉrtSz. *cseh* II.; HB2. 101; NyKk. 738; AkH2. 75)
- csehül*² [csehül] hsz
(ÉrtSz., ill. HB2. 101; NyKk. 738; AkH2. 75)
- csehvel* [csevel]
(AkH. 110; HB2. 101; AkH2. 75, ill. 42)
- csekély* [csekéj] mn
(AkH2. 89)
- cselédség* [cselétség v. cseléccség]
(ÉrtSz., ill. FR. 123)
- cselekednünk* [cselekednünk]
(ill. HNy. 527)

- cselló* [csélló]
(HE. 96)
- csendesen* [csēndesen]
(ill. RK. 43)
- csendzavarás* [csēnd-zavarás]
(ill. ÉrtSz.)
- csengettyű* [csēngettyű v. (csēngetyű)]
(ill. AkH. 46; HNy. 79; NyKk. 406; NyKk2. 1127)
- csepegtet* [csēpēktet]
(NyKk. 407)
- cseppen-* [csēppen] (előtag)
(NyKk. 407)
- cseppfolyós* [csēp^pfojós v. csēpfojós] mn
(ill. HÍ. 17)
- cseppkő* [csēp^pkő v. csēpkő]
(ill. HÍ. 17)
- csepű* [csēpű v. csēpű] fn
(ÉrtSz., ill. NyKk. 407)
- csepül* [csēpül]
(NyKk2. 1139–40)
- cserélje* [cseréjje v. elemeit éreztetve: cse-
rélje]
(Nyr. 92:386; NyKk. 311, ill. HNy. 69; FM2. 352)
- Cserny* [cserni]
(NyKk2. 1270)
- csibészég* [csibészég v. képzőt éreztetve:
csibész-ség]
(NyKk. 329, ill. ÉrtSz.)
- csibor* [csibor]
(HÍ. 10; HB2. 205)
- Csikágó* [csikágó]
(Mmny. 37)
- csikász*⁽¹⁾ [csikász v. csikász] (ritk) (csíká-
szik)
(ÉrtSz.)
- csikász*⁽²⁾ [csikász v. csikász] (rég) (csikhal
fogásával foglalkozó személy)
(ÉrtSz.)
- csikászik* [csikászik v. csikászik]
(ÉrtSz.)
- csiklandd* [csikland^d v. csikland]
(ill. HÍ. 14)
- csikorogtatni* [csikoroktatni]
(HNy. 523)
- csikós* [csikós] fn és mn
(NyKk. 408)
- csikos* [csikos] mn
(NyKk. 408)
- Csiky* [csiki]
(NyKk. 567)
- Csilla* [csilla]
(AkH2. 161)
- csillagrúgató* [csillagrúgató v. csillagruga-
tás]
(ÉrtSz.)
- csinja-binja* [csínnya bínnya] fn
(ÉrtSz. XIX; ÉrtSz.)
- csínján* [csínnyán] hsz
(ÉrtSz.)
- csinyeit* [csinyeit]
(ill. HNy. 558)
- csinyje* [csínnye]
(HNy. 69, 558)
- csípszípcsóka* [csípscsípesóka v. csípscsip-
sóka]
(ÉrtSz.)
- csipeje* [csípeje v. csipeje] (*csípő*¹ fn tolda-
lékos alakja)
(ÉrtSz. *csípő*¹)
- csípicsóka* [csípicsóka v. csípicsóka] fn és
msz
(ÉrtSz.)
- csípő*¹ [csípő v. csípő] fn (testrész)
(ÉrtSz.)
- csípősen* [csípősen]
(HÍ. 17)
- csíptet* [csíptet v. csíptet]
(ÉrtSz.)
- csíptető* [csíptető v. csíptető] fn
(ÉrtSz.)
- csíra* [csíra v. (csíra)]
(NyKk. 412, ill. ÉrtSz.)
- csírás* [csírás v. (csírás)] mn
(ill. ÉrtSz.)
- csiszár* [csiszár] fn
(HÍ. 10)
- csitít* [csitít]
(HB2. 123)
- csizmadia* [csizmadia v. csizmadia¹a]
(ill. HNy. 486)
- csodálják* [csodájják]
(HNy. 532)
- Csohány* [csóhány]
(NyKk2. 1270)
- csókolom* [csókolom]
(HNy. 47)
- Csollány* [csollány]
(NyKk2. 1270)

csonka [csonka]
(FA. 103, 127)
Csoóri [csóri]
(NyKk2. 567)
csökkents [csökkencs]
(ill. HNy. 77)
csöngettyű [csöngettyű v. (csöngetyű)]
(NyKk. 406, ill. HNy. 79)
*Csöpy** [csöpi] (magyar névként: Csöpi)
(ill. NyKk2. 1269—70)
csúcsszerv [csúcs-szerv v. csúcs-szörv]
(ÉrtSz.)
csúcsszervezet [csúcs-szervezet v. csúcs-szörvezet]
(ÉrtSz.)
csúcsszög [csúcs-szög]
(ÉrtSz.)
csukd be [csug^d be v. csug be]
(ill. AkH2. 61)
csukott könyvet [csukot^t könyvet v. csukot könyvet]
(ill. HNy. 533)

csukva [csukva]
(FA. 170; NyKk. 329)
csúnya [csúnya v. (csunya)] mn és fn
(NyKk. 418, ill. ÉrtSz.)
csupa [csupa v. érzelmi hatásra: csuppa]
mn és hsz
(ill. NyKk. 497)
csúszda [csúszda]
(HNy. 66)
csúszdán [csúzdán]
(HB1. 68, ill. HNy. 477)
csúszka [csúszka v. (csuszká)]
(ill. ÉrtSz.)
csúszkál [csúszkál v. (csuszkál)]
(NyKk. 1185, ill. ÉrtSz.)
csüd [csüd]
(HÍ. 11; HB2. 206)
csüggedtség [csüggetség v. csüggeccség]
(ÉrtSz.)
csüggedtté [csüggetté]
(ill. HNy. 478)
csürhe [csürhe] fn
(HÍ. 11)

Fekete László

Négy helységnév-magyarázat

Aknaszlatina. A Felső-Tisza jobb partján, Máramarosszigettel átellenben fekvő, ma Kárpát-Ukrajnához (SZU) tartozó városjellegű helységnek 1975-ben 8400 lakosa volt (SzovEncikl.³ 24: 162). A helységnévtárak, helytörténeti lexikonok és más kézikönyvek adatai szerint a lakosság nemzetisége 1773-ban, 1786-ban és 1799-ben román (LexLoc. 134; Korabinsky 713; Vályi 3: 418), 1839-ben és 1851-ben román—kárpátukrán (Fényes: MoStatGeogr. 4: 203; Fényes: MoGSz. 4: 143), 1892-ben Aknaszlatináé (Szlattyine-Okna) magyar—román, az akkor önálló helységnek számító Faluszlatináé (Szlattyine sat) viszont román, német és magyar volt (Hnt. 942, 1099). Az 1932-ben Prágában közzétett Masaryk-*slovník naučný* (6: 680) a csehszlovák népszámlálás alapján 1921-ben a Faluszlatinával még nem egyesített Aknaszlatinán (Slatinské Doly) 82% magyar lakosságról tud, az 1930-ban összeszámlált 2610 lakos nemzetiségi megoszlását pedig a következőképpen adja meg: 60% magyar, 33% csehszlovák, 14% kárpátukrán, 1% zsidó és 3% egyéb. Ez utóbbi számokban valahol hiba van, hiszen összeadva 111-et tesznek ki a várható 100 helyett. Mindenesetre feltűnő a magas magyar részarány, valamint a külön nyilvánított románság hiánya. Aknaszlatinát és Faluszlatinát 1941-ben egyesítették *Aknaszlatina* néven. 1944-ben a 8941 főnyi lakosság anyanyelvi megoszlása a következő volt: magyar, jiddis, román (Hnt. 71). Minthogy a felsorolásban nem szerepel a ruszin (rutén), részarányuk nem érhette el a 10%-ot. Jelenleg Aknaszlatinán ukrán, orosz, magyar és román iskolák működnek (ZakarpObl. 632).

A helység nevének fontosabb történeti adatai: 1405: *Zlatina* (ZsigmOkl. 2/1: 497); 1409: *Zlathina* (Bélay: Már. 201); 1773: *Szlatina*, *Szlattyina*, *Szolutvina* (LexLoc. 134); 1808: „*Szlatina-akna* h. *Kostel-Solotwinsky* rut. *Akna* val.” (Lipszky: Rep. 1: 651); 1863: *Akna-Szlatina* (Sóbánya telep)” Hnt. 120); 1892: „*Akna-Szlatina* (Szlattyine-Okna)”, „*Falu-Szlatina* (Szlattyine sat)” (Hnt. 942, 1099); 1935 körül: *Selo Slatina*, *Slatinské Doly* (Jaroslav Dostál: Země Podkarpatoruská. 1: 300 000-es térkép).

A *Szlatina* helynév román eredetű; vö. román *Slatina* 'Aknaszlatina' (l. fent). A román helynév köznévi előzménye a déli szlávból (*slatina* 'sósforrás') átvett román *slătînă* 'ua.', amelyből román névadással számos helynév keletkezett (Iordan: TopRom. 125). Aknaszlatina esetében kárpátukrán előzményről nem lehet szó, mert a *slătîna* 'sósforrás' csupán a kárpátaljai hucul nyelvjárásban használatos, s ott is román jövevényszóként (Jurkowski: UTH. 41). Az ukránban a 'sósút, sósforrás' jelölője *солотвина*. Ebből alakult Aknaszlatina kárpátukrán neve: *Солотвина*. A román *Slatina* ~ kárpátukrán *Солотвина* : 'Aknaszlatina' alakpár a párhuzamos román—kárpátukrán névadás érdekes példája. — A magyar *Aknaszlatina* előtagja sóbányászattal kapcsolatos. A régi magyarban a sóbányának *akna* volt a neve (vö.: *Aknasugatag*, *Désakna*, *Mezőakna*, *Vizakna*: FNEsz.⁴). A *bánya* (vö. *Abrudbánya*, *Bakabánya*, *Bélabánya*, *Besztercebánya*, *Breznóbánya*, *Gölnicbánya*, *Kapnikbánya*, *Körmöcbánya*, *Nagybánya*, *Selmecbánya*

stb. FNESz.⁴) a régiségben mindig ércbányát jelölt. (L. Kniezsa: SzlJsz. 77.) *Aknaszlatina* utótagjának rokonságához l. *Kisszalatna, Slatnik: Szalatna, Szalatnak, Szalatnya* (FNESz.⁴).

Az aknaszlatinai kincstári sóbányatelepet, tehát a Faluszlatinától elkülönült tulajdonképpeni Aknaszlatinát korábban *Handál*-nak is hívták; vö. 1839: „A' k. kincstár, mellynek itt jövedelmes sóbányái vannak csak annyi földdel bír, melly az épületekre, 's legelőre megkívántatik. Ezt *Handálnak* nevezik, s 392 romai, 520 görög katholikust számlál, kik mindnyájan bányászok, tisztek, vagy kézművesek és szolgák” (Fényes: MoStatGeogr. 4: 203; l. még 1851: Fényes: MoGSz. 4: 143.).

A 'bányatelep' értelemben másutt, így Szatmár megyében [1809: *Alsó-Handal*: Gregor: Bergb. 48; 1846: *fölső handalban* gr.: uo.; 1862: *Illoba és Handal*: Hnt. 380; 1882: *Handal*: 'Illoba bányatelepe': Juhos: Hnt. 115; 1887/1908: *Illoba-Handal, Felső Handal, Alsó-Handal*: Nagy Bánya. 1: 75 000-es térkép; 1889/1890: *Illoba-Handal, F.-Handal, A.-Handal*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Szatmár vm.* a.], de még Máramarosban is [1880: *Bustyaháza-falu, Handel*: Hátsek: MegyTérk. *Máramaros m. a.*; 1882: *Handal*: Juhos: Hnt. 115; 1888/1890: *Bustyaháza handal*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Máramaros m. a.*; 1893: *Handal-B(ustyaháza)*: PallasLex. 4: 17; l. még Mező: Hiv-Hn. 238] használatos *handal* ~ *handál* nyelvi forrása a német *Handel* 'bánya, bányaiüzem' (Gregor: Bergb. 44), amely a *handeln* 'cselekszik' ige postverbaléja; tkp. értelme 'az a hely, ahol cselekednek, dolgoznak'. A szlovák *handel* 'bányaiüzem' ugyancsak a németből való. Vö. 1880: *Handel* 'vasbányatelep Sáros megyében Óruzsintól északra' (Hátsek: MegyTérk. *Sáros m. a.*); 1882: *Handely* 'ua.' (Juhos: Hnt. 115).

A magyar földrajzi köznevek sorában nyilván kell tartanunk a *handal* 'bányatelep' főnevet is. Magyar voltát a hangrendi kiegyenlítődés szavatolja.

Bodos. A székelyföldi Erdővidéken, Nagybacontól délnyugatra fekvő helység fontosabb történeti adatai a következők: 1459: *Bozos* (Barabás: SzékelyOkl. 92); 1567: *Bodos* (Suciú 1: 88).

Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1138/1329: *Bodus* (MNy. 32: 132); 1202—3 körül/15. sz.: *Bodos* (Sztp. KritJ. 1: 65; l. még Fehértói: Árp-KSzn. 56). Az alapul szolgáló személynév a magyar *Bod* (1211: *Bod*: (1211: *Bod*: PRT. 10: 503] személynévnek az -s képzős származéka. L. *Batida* és *Tarnabod* (FNESz.⁴) szócikkét. Orbán (Szék. 1: 216) szerint is „*Bodos* . . . ily nevű székely ős nevét tartja fenn”.

Az 1459. évi *Bozos* névalak tollhibaként vagy hibás olvasatként magyarázható. Kevésbé valószínű, hogy a régi *boz* 'bodza' [1309: *ab arbore Buz*: MNy. 10: 39] fanév -s képzős származékával van dolgunk 'bodzafás hely' értelemben. L. *Bodzás, Bóz, Buzd, Buziásfürdő, Fertőboz* (FNESz.⁴) szócikkét.

A román *Bodos* 'Bodos' a magyarból való.

Csonkapapi. Az egykori Bereg vármegyében, Bátyútól délkeletre található, ma Kárpát-Ukrajnához (SZU) tartozó helység fontosabb történeti adatai a következők: 1319: ? *Keralpopa* (Györffy 1: 546); 1404: *Papy* (ZsigmOkl. 2/1: 413); 1553: *Chonka-Papy* (Dézsm. 160).

A *Papi* helységnév tkp. értelme 'pap pirtoka, papé'. A megkülönböztető szerepű *Csonka*-előtag egykori birtokosra utal; vö.: 1208/1359: *Chon[ka]* (UrkBurg. 1: 53); 1320: „Ladizlai dicti *Chunka*” személynév (OklSz. 136; l. még NytudÉrt. 68. sz. 77). A *Csonka*-névelemhez l. még *Csonkahegyháti, Csonkamindszent, Csonkás, Herceghalom* (FNESz.⁴), a *Papi*-hoz l. *Füzespátelek, Hejőpapi, Márokpapi, Papitanya, Papkeszi, Paprkörmösd, Papod, Paptamási, Paptelke, Papvásári, Szilágyapátelek* (FNESz.⁴) szócikkét. — Az 1946-ban hivatalossá tett ukrán *Понізе* 'Csonkapapi' (ZakarpObl. 166) tudatos ukránosítás eredménye.

Magyarhermány. A székelyföldi Erdővidéken Nagybacontól északra található helység fontosabb történeti adatai a következők: 1566: *Hermany* (Suciu 1: 287); 1576: *Hermány* (uo.); 1760—2: *Magyar Hermány* (uo.).

A *Hermány* helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Herman* (MNY. 32: 134). Az alapjául szolgáló személynév a német *Herman* (Först.² 774) átvétele. A lakosság nemzetiségére utaló *Magyar-* előtag *Szászhermány* (FNESz.⁴ II, 530) előtagjával van korrelációban (Orbán: Szék. 1: 217). L. még *Hermánszeg*, *Hermány*, *Sztankahermány*, *Tapolyhermány* (FNESz.⁴) szócikkét.

A román *Härmanul Unguresc* 'Magyarhermány' részfordítás a magyarból. Az újabb román *Herculian* (tkp. 'Herculaneum') tudatos átformálás antik mintára.

Kiss Lajos

Népi helynév-etimológiák

1. Már az első ránk maradt történetírói munkákban is számos furfangos névmagyarázat található: a szerzők sokféle ötlettel, szívesen boncolgatják az előkerülő személy-, nép-, ill. leggyakrabban helynevek eredetét. Anonymus pl. *Munkács* nevét a *munka* szóra vezeti vissza, (*Pusztá*)*szer*-ről pedig megjegyzi, hogy az elnevezés annak emlékét őrzi, hogy a honfoglaló magyarok itt ejtették *szer*-ét az ország ezernyi dögának. A Képes Krónika elbeszéli, hogy András — a magyar királyok szokott bőkezűségével — többek között kétezer szalonnával, ezer birkával, borral pecsételte meg békekötését a német császárral, mire a német sereg egy része holtra ette és itta magát, a többiek pedig — a béke örömére — pajzsukat, *vért*-jeiket elhajigálva siettek haza; ezzel szolgáltatva nevet a *Vértes* hegységnek.

A nevek eredetének ez a népetimológias módszerű magyarázata mind a mai napig igen elterjedt: legfőképpen a történeti mondák szolgáltatnak rá bőséges anyagot. (Idézendő példáim Dobos Iona készülő mondatakatalógusából valók, adataikat l. ott.)

A *népetimológia* terminust a nyelvészeti szakirodalom annak a szóalkotási módnak a megjelölésére foglalta le, amelyben a nyelvi közösség vagy annak egy csoportja a szokatlan, idegenszerű vagy csak nem egészen világos funkciójú szót, szóelemet hasonló hangzású, de ismert jelentésű elemmel cseréli föl. Így keletkezett pl. *mariskafa* szavunk (a latin *tamariscus*-ból), a tréfás használatú *ugrómókus* (a latin eredetű *agronómus*-ból), így lett a *görgődinnye* *görgődinnyé*-vé, *keménymag*-gá a *köménymag*.

Az emlegetett névmagyarázati mód is voltaképpen népetimológia, méghozzá a szó eredetibb értelmében: népi etimologizálás, a nevek eredetének hétköznapi — azaz nem tudományos igényű — boncolgatása, amely a nevek alakjából kiindulva próbálja származásukat, eredeti jelentésüket felfedni; leginkább a mesélő és hallgatósága szórakozására.

2. A népi névmagyarázatok a néveredet forrása szerint három típust képviselnek. Az egyes típusokon belüli mondák egyik része a helyneveket a magyarság valamely hősi korszakához, kiemelkedő személyiségéhez köti, s többnyire az egyéb mondatípusokban fellelhető elemekből építkezik. Másik része helyi hírességekhez vagy a hétköznapi néven nem nevezett szereplőkhöz, mindennapi tárgyakhoz, cselekedetekhez, mondásokhoz kapcsolódik.

a) A leggazdagabb típus mondai néveredeztetései egykor elhangzani vélt szavakat idéznek, melyek később az elhangzás helyének nevévé váltak. Árpád fejedelem meglátva *Mártély* térségét, így lélegzett fel: „Itt már *térünk*, mert itt már van hely!”; mások úgy

tudják, hogy a helység neve Taksony figyelmeztetését őrzi: „Már tél van, fiaim, itt maradunk.” Az ősmagyarok a Tiszán átkelven efféleképpen biztatták lovaikat: *Na menj!*, *Gyü, ne!* — ebből lett *Namény* és *Gyüre*. Fót a mogoródi csatában elkiáltott királyi szavak nyomán kapta nevét: „Ott is látszik mégy egy fót”; *Belényes* neve pedig a Körösön átkelő IV. Bélának feleségét féltő szavait őrzi: „*Belé ne ess!*” *Vencsellő* és *Kenézlő* elnevezése Vencel cseh (egyes változatokban német) és Kenéz magyar vitéz párbajából származik, ugyanis így biztatták őket: *Kenéz, lőj!*, *Vencel, lőj!* (Egy másik változatban csak leszögezték: *Kenéz lő, Vencel lő.*)

Gyer, jó! — mondta hívogatóan az egyszeri ember, meglátva „a szép tündérkertet kéklő bérceivel, aranykalászos mezőivel, tarka rétjeivel” — így keletkezett *Gyergyó*. „*Aliq várom, hogy jöjjön a vendég*” — szolt az unatkozó csárdatulaj, s ezzel adott nevet *Aliqvár*-nak. Amikor a mai Szigetszentmiklós területén kiöntött a patak, a templomban éppen istentisztelet kezdődött, ám jött az ár, s a hívek csak a zsoltár elejéig jutottak: „*Tebe-ned bízunk...*” Erről nevezték el a *Tebe*-patakot. *Novaj* neve egy koldus szavaiból ered, aki életében először vajat kapott, ám nem tudva, mi tévő legyen, zsebre tette az ismeretlen portékát. Később persze hűlt helyét találta a szétolvadt zsiradéknak, s bosszúsán dörögött: „*No, vaj, no, vaj.*” *Félegyháza* egyik névmagyarázata a következő: egy hercegné meg akart szállni a környéken, de csak egyetlen házat talált, s azt mondta, hogy ő bizony fél egy háznál meghálni. *Tuzsér* neve az egyik változat szerint onnan való, hogy itt egykor sokan a folyóba fúltak, s közben ekképp tájékoztatták a körülöttük állókat: „*Túlér a víz!*” Egész sor helynevet magyaráz az a többször előkerülő párbeszéd, amely az örökséget osztó atya és fiai között zajlik, pl. *Enlaka, Eléd, Kűsmöd, Szolokma* és *Agya* elnevezésével kapcsolatban: „*Itt én lakom*”, „*E tiéd*”, „*Megélhetésre nem kis mód e hely*”, „*Neked is szólok ma*”, „*Nekem is adj, ha akarsz*”.

b) Ugyancsak népes az a néveredeztetési típus, amelyben a hely elnevezéséül valamely — később megemlegetett — cselekedet, tárgy, jellegzetesség szolgál. Mátyás lelőtt egy csókát, letették egy kőre, onnan ették meg — ebből lett *Csókakő* neve. Mátyás kisfiától viszont egy holló (bizonyára úgy is, mint Hunyadi-jelkép) ellopott egy köves gyűrűt (szintén nem lehet véletlen!) — erről kapott nevet *Hollókő*. (Más változatok egy kisfiú felkiáltását tartják számon: „*Ápa, nekem holló kő!*”) A tatár és török idők emlékeit számos magyarázat eleveníti fel: *Eresztevény* neve azt a helyet jelöli, ahol a tatárok eleresztették magyar rabjaikat; *Vésztő* pedig azt, ahol beleléptek a nád tövében felállított kaszába, s odavesztek. A *Csala* nevű pusztán (Bács m.) a magyarok megcsalták a törököket, a *Kandikő-dombon* pedig valaki beásta magát a török elől, és onnan *kandikált* ki. A császári csapatok feletti győzelem emlékéhez kötődik a debreceni *Nyúzó-völgy* elnevezés és a *Németgát* határrész név; utóbbi helyen Bocskai hadainak sikerét holttestekből emelkedő valóságos gát jelezte.

Tápiószűl nevét a *Tápió* folyócska mocsaras vidékén terjedő *sűl*y betegségről kapta. *Kiskunfélegyháza* neve onnan ered, hogy a *kiskunok* ott félig szétrombolták az egyházat. *Zsámbék*-ot *zsombékos* környékéről nevezték el.

Ebben a típusban több olyan monda szerepel, amelyet mesei elemek tarkítanak; pl. a Csongrád megyei *Sír-hegy* határrészen a magyarok bejövetele elől elbújdosodott tiszai halászok *sír*-nak minden holdújuláskor. A *Békás-tó* (valahol Zala megyében) *békái* egykor boszorkánnyá válva megigézték a lovakat, megfejték a teheneket. A *Rákospatak* forrását egy szerelméért *rák* alakjában magát földbe fúró lány fakasztotta.

c) Az eddigieknél valamivel kevesebb monda képviseli a személyek nevéből eredeztetett helynevek típusát. Mivel ez ténylegesen létező, sőt igen gyakori helynévadási mód, ebben a csoportban több olyan magyarázat is van, amely nyelvi oldalról (csaknem) megállja a helyét — történeti vonatkozásaik azonban anakronisztikusak. Korábban, a honfoglalás korára teszi a monda pl. a *Tokaj* helynév kialakulását: Árpád *Tokaj*-nak

adta a környéket, mert a versenyben ő ért fel először a hegyre. Későbbre kerül *Tihany* elnevezése: a monda egy *Tichó* nevű tatár vagy török uraságot tart számon; *Pálháza*, *Hollóháza*, *Fülkeháza*, *Mikóháza* helységnevek az elbeszélés szerint Rákóczi négy katonájának a nevét őrzik.

Szigetszentmiklóson egy *Teleki* nevű ember halála után emlékére dombot hordtak össze: ebből lett a *Teleki-domb*. Nyitra megyében egy barlangnak *Szórád lyuka* a neve, azt megöröktendő, hogy *Szórád* remete előtt itt nyílt meg a szikla, hogy a rablók elől idejében elrejtse. *Vörösmart* „lánghajú” *Vörös Mártá*-ról kapta nevét, aki fellázadt jobbagyai elől menekülve egy hegyfokról a mélybe zuhant. *Bodvica* az egyik változatban egy sánta lány, *Botos Vica* nevét őrzi, a másikban egy *bot*-ját elejtő részeges ember kérését *Vica* nevű feleségéhez.

3. A mondai etimologizálásba bepillantva külön is említést érdemel, hogy az elbeszélők a saját világuk alapján képzelik el a mondai eseményeket, s ezt tükrözi szóhasználatuk, nyelvi ötleteik is. *Szabadszállás*-on a honfoglalók közül csak nem akart senki letelepedni, ezért hát „kiírták egy táblára: *szabad szállás*”. *Csepel*, *Kötcse*, *Szólád* és *Szárszó* névéredete a következő: Kupa egy ütközetben *sebhely*-es lett, de vitték tovább *beköt*-őzött *seb*-ével, s így örvendeztek: *Szól, ládd!* — nem sokkal később azonban már csak a tragikus véget konstatálhatják: *Szart szól!* Szabolcs-Szatmár megyében azért hívnak egy részt *Tarmászó*-nak, mert a *tatárok* errefelé *mászáltak*. *Tök*-nek és *Páty*-nak az adott nevet, hogy Jézus itt kapott egy *tök*-öt, amit — *potty!* — elejtett. Ezen aztán „bosszankodott egy kicsit”.

Helyenként az elbeszélő érzi, hogy legalábbis a szó hangalakjával valami nincs egészen rendben. *Tarcal* neve két tokaji borás perpatvarából keletkezett azzal, hogy egyikük vádaskodott: *Tar csal*. Ám „ez rossz hangzású, azért lett belőle *Tarcal*” — jegyzi meg a mesélő. A zempléni *Jaj-halom* név abból ered, hogy „az ellenség nem tudott jól magyarul” (bár az igyekezet így is tiszteletet érdemel!), mikor halálán így kiáltott: *Jaj, halom! Tuzsér* neve egyes változatokban annak emlékét őrzi, hogy valaha a térségben *tíz ér*-en kellett keresztülmenni. A szókapcsolat egy „selyptő néni” ajkán *tuzér*-rá formálódott, majd a „könnyebb kiejtés” érdekében *Tuzsér*-ra módosult az alak.

4. A naiv etimologizálás — az élő szellemi néprajz egyre ritkuló területei között — manapság is tovább gazdagodik; kiterjed a nagyvárosi folklórra, magyaráz utca- és térneveket stb. Legutóbb egy idegenvezető a várbeli *Balta* köz nevét Mátyás itt elhajított baltájához kötötte. A műfaj termékei valóban igen szórakoztatóak, humorosak, s mindaddig értékesek, amíg nem akarják a nyelvész tudományosság látszatát keltetni.

Dömötör Adrienne

Mi a denevér: féregmadár vagy se féreg, se madár? Kádár Lajos (1896—1982) népi író önéletrajzában leírta egy gyermekkori élményét, amikor a falujabeli (Alpár, Bács-Kiskun megye) babonák hatására hazajáró lélek hideg kézzel lekevert pofonjának vélte azt, hogy egy éjjel egy denevér szárnyával megsuhintotta (1959: 51—2). A történetnek két további érdekessége van.

Az egyik az, hogy Kádár Lajos édesapja reggelre a denevért kiszégezte a kunyhó ajtajára. E szokást megtaláljuk más magyar néprajzi leírásokban is, pl. Doroszlón „Denevért ha fogtunk, kiszégétük az ajtóra, mer távol tartsa a gonoszt, meg szöröncsét hoz a házhó” (Kovács 1982: 268, § 2340). Élő denevér ajtóra való kiszögezése Európában szórványosan számos helyről ismeretes (pl. Eggenschwiler 1933: 10).

Hasonlóképpen érdekes az is, hogy az író az esemény leírásakor háromféleképpen nevezte meg az állatkát: *denevér*, *bőregér*, *se féreg-se madár*. Kádár Lajos évtizedekkel később, a hetvenes évek első felében Bosnyák Sándor néprajzkutató adatközlőjeként a denevérről vonatkozóan a következőkkel egészítette ki a fenti becses adatokat: „A bőregér — se madár, se állat, mert tolla nincs neki, s mégis repül. Azt mondják, hogy az őrdögök madara” (Bosnyák 1984: 331, § 46).

A Kádár Lajos adta két negatív népi besorolás kategóriái a magyar népi állatosztályozásnak (a *hal* mellett) a legátfogóbb egységei: *állat* 'négy lábú' jelentésben, *madár* mint a köznyelvben és *féreg*. Összehasonlításukért érdemes idézni Vörösmarty Mihály „Csongor és Tünde” című művéből az Éj monológjának egy részletét, ahol ugyanez a három kategória fordul elő:

„A féreg, a pillanat buboréka,
Elvész; idő sincs mérve lételének.
Mudárt a szárny, a körmök állatot
Nem váltanak meg, kerges büszke fát
Letesznek századoknak súlyai.”

A *hal* elhagyása a három másik mellől meglehetősen gyakori jelenség hasonló felsorolásokban, így történt pl. (érthető okból) a bibliai Vízözön leírásakor (1Móz6: 7, 7: 8, 8: 17).

A *féreg* a magyar népi állatosztályozás talán legbonyolultabb kategóriája, rendellenes viselkedése magyarázatához némi kitérő szükséges. Az állatokat a népi osztályozások is többféle szempontból, legalább kétféleképpen: alakjuk és mozgásformájuk (ezek a népi rendszerekben nem válnak szét élesen), valamint hasznosságuk, ezen belül kitüntetetten fogyaszthatóságuk szerint osztályozzák. A *féreg* érdekessége az, hogy mindkét keretben egyaránt azonosítható, különböző kritériumok alapján. Ugyanakkor mindkét esetben negatívan van definiálva. *Féreg* tehát lehet: 1. minden olyan állat, amely nem négy lábú, hal vagy madár. E négyes osztályozás világászerte meglehetősen elterjedt, megtalálható a Bibliában (1Móz1: 20—30, 3Móz11: 46, 1Kir4: 33), Platónnál (Timaios 91—2) és ez a hagyományos kínai állatosztályozás alapja is (*shou* 'négy lábú', *niao* 'madár', *yu* 'hal', *chong* 'féreg'). 2. nem fogyasztható, különösen kártékony (pl. egér, patkány) vagy félelmetes állat (amilyen a farkas és a medve) is.

A *madár* és a *féreg*², legalábbis egyes esetekben, nem egymást kölcsönösen kizáró kategóriák. Pl. Lakatos Károly szerint a századfordulón a szegedi halászok a bakesót körülírással *réti férög*-nek (1910: 152), a sást *nagyebadta férög*-nek (1910: 88), a kisebb ragadozó madarakat pedig *kergetőzsdi férög*-nek (1910: 89) nevezték.

A népi szemlélet és az ezt kifejező népnyelv elsősorban „inkább-kevésbé” alapon működik, ellentétben a tudománnyal és nyelvvel, amelyek tipikusan „igen-nem” alapon osztályoznak. Ennek, továbbá a *féreg* kategória sokoldalúságának, valamint a nem elhanyagolható nyelvjárási különbségeknek köszönhető, hogy ugyanazon állat, ami Kádár Lajosnál *se féreg-se madár*, moldvai csángó nyelvjárásokban (így Szakatura és Dózsaújfalu községekben) *féregmadár* (Márton 1960: 279). A *féregmadár* alatt minden bizonnyal 'egérmadár' értendő, minthogy a csángó és székely nyelvjárásokban a *féreg* elsősorban 'egér' jelentésben van meg, akár az *egér* szó szinonimájaként is (pl. Gálffy és Márton 1987: 120—1). Hasonlóképpen a *madár* olykor a *veréb* szinonimája (1987: 439), minthogy ez minősül a legtipikusabb madárnak. Így nem meglepő, hogy Újszékelyen a *denevér* mellett a népetimológiával képzett *deneveréb* is használatos (1987: 111).

Az *egérmadár* elnevezéstípus nem sajátosan magyar. Pl. Emil Eggenschwiler páratlanul részletes monográfiájából (1934.) kiderül, hogy olasz nyelvjárásokban is előfordul *sorcio-uccello* és *topuccello* (mindkettő 'egérmadár'), valamint *uccello-ratto*, *uccello-sorcio*, *uccello-topo* (valamennyi 'madáregér'). A tengerparti horvát nyelvjárásokban is a denevér elnevezése *pol misa*, *pol tica* 'félíg egér, félíg madár' (Eggenschwiler 1933: 155). A rétoromán nyelvjárásokban is megvannak a *medzrátemedzultsél* 'félíg egér és félíg madár', valamint *učimetsmūr* 'madár félíg egér' elnevezések (Redfern 1971: 73, Eggenschwiler 1933).

Az, hogy Kádár Lajos szerint a denevér „az ördögök madara” (néhány magyar nyelvjárásban a szitakötő neve *ördög lova*), valamint hogy nyelvjárási megnevezéstípusai között több *-madár* utótagú összetétel szerepel, nem jelentik azt, hogy a denevért a népi osztályozás valóban a madarak közé sorolja. Tulajdonképpen a denevér az esetleg madárnak is tekinthető valamik (pl. repülő rovarok, papírsárkány, repülőgép) között egy kevésbé madárnak tekinthető, a „madárság” enyhébb kritériumainak is alig-alig megfelelő valami. Így pl. a denevért, az állatok fogyaszthatóságáról szólva, besorolási kényszerből, a Biblia a tisztátalan madarak között, a felsorolás legvégén említi (3Móz11: 19, 5Móz14: 18). A denevér meglehetősen problematikus besorolása (se nem madár, se nem fereg, még kevésbé négylábú, végképp nem hal) fontos szerepet játszhatott abban, hogy ezen kimondottan rendellenesnek minősített állatkára a magyar nyelvjárásokban több mint ötven (!) elnevezés van. Ezen változatokat (talán legszerencsésebb műszóval tautonimákat) ez idáig legteljesebben, de távolról sem kimerítően Beke Ödön (1939.) gyűjtötte össze. Az elnevezésrendszerrel azóta sokkal részletesebb képet lehetne rajzolni. Pl. a különböző nyelvjárásokban 'egér' jelentésű *egér*, *féreg*, *pocik* szók egyaránt részt vesznek a 'denevér' jelentésű *szárnyaségér*, *szárnyasféreg*, *szárnyaspocik*, valamint *féregmadár* és *pocikmadár* szóösszetételekben. Károli Gáspár bibliafordításában egyébként a *féreg* másféle értelmezésének köszönhetően a *szárnyas féreg* jelentése kb. 'rovar' (pl. 3Móz11: 20, 5Móz14: 19). Gálffy Mózes és Márton Gyula nemrég megjelent székely gyűjtéséből az derül ki, hogy ezekben a nyelvjárásokban a *denevér* mellett leggyakoribbak a *bőrmadár*, *bőregér* és *bőrféreg* elnevezések, de mellettük szórványosan előfordul még *bőrrégény*, *bőrszárnyú*, *csőrmadár*, *denevéréb* és *szárnyasféreg* is (1987: 110–2).

IRODALOM

- Beke Ödön: Állat- és növényneveink történetéhez. Nyr. 68 (1939.) 6–12. — Bosnyák Sándor: Alpár néphite Kádár Lajos emlékeiben. Cumania 8, Kecskemét 1984. 323–57. — Emil Eggenschwiler: Die Namen der Fledermaus auf den französischen und italienischen Sprachgebiet. Engelsdorf—Leipzig: Vogel 1933. — Gálffy Mózes és Márton Gyula: Székely nyelvföldrajzi szótár. Budapest, Akadémiai, 1987. — Kádár Lajos: Kolomp szól a ködből... Emlékek a régi pásztoréletről. Budapest, Móra, 1959. — Kovács Endre: Doroszló hiedelemvilága. Újvidék: Forum, 1982. — Lakatos Károly: A régi szegedi halászok jelképes madarai. Ethnographia 21 (1910.): 82–90, 147–54. — Márton Gyula: Adalékok a bilingvizmus kérdéséhez. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 4 (1960.): 269–96. — James Redfern: A Lexical Study of Raeto-Romance and Contiguous Italian Dialect Areas. The Hague and Paris: Mouton, 1971.

Kicsi Sándor András

Faj, fajta, hibrid. A *faj* és a *fajta* közötti különbség a mindennapi szóhasználatban gyakran elmosódik. Annál is inkább, mivel a *fajta* egyszersmind 'féleség'-et is jelent (pl. többfajta megoldás = többféle megoldás).

A biológia a kétféle fogalmat igyekszik elkülöníteni. Eszerint a *faj* az élőlények alapvető rendszertani egysége. A házikutya mint faj pl. a gerincesek törzsébe, az emlősök osztályába, a ragadozók rendjébe, a kutyafélék családjába, a farkasok nemébe tartozik. A házikutya fáján belül tömérdek a fajta (pl. agár, juhászkutya, komondor, kuvasz, puli, uszkár stb.). Ezért helytelen a gyakran leírt és mondott *fajkutya* elnevezés; nyilván minden kutya fajkutya olyan értelemben, hogy a házikutya fajhoz tartozik. Helyesen *fajtatisztá*-nak minősíthető az a kutya, amely ugyanabból a fajtából származó szülők „tisztavérű” utódja.

Régebben az volt a feltevés, hogy egy-egy faj határai a szaporítási lehetőséggel vonhatók meg. Más-más fajok egyedei ugyanis általában nem keresztezhetők eredményesen. Nem járt sikerrel pl. az 50-es években folytatott kísérlet a liba és a kacsák keresztezésével: a mesterségesen termékenyített „licsa”-tojásokból egyetlen egy sem kelt ki. Ugyanakkor évszázadok óta használatos a ló és a szamár *hibrid*-je, az öszvér. Igaz, hogy a hím öszvér többnyire terméketlen, viszont az öszvérekancák olykor fogamzóképesek, s ki is hordják, meg is ellik csikajukat. (Hasonló megfigyeléseket végeznek mostanában a nemrég létrehozott juh—kecske hibrid körül.) •

Ami a növényvilágot illeti, a legismertebb fajhibrid a búza (*Triticum*) és a rozs (*Secale*) keresztezéséből előállított *triticale*, amelynek termesztése többfelé elterjedt. A *triticale* önálló fajként viselkedik: csírázóképes magokat terem.

Az előbbiektől eltérnek az ún. ivartalan szaporítási módok, illetve a velük előállított *vegetatív hibridek*. Némely növénynél, sőt állatnál is előfordul, hogy a feldarabolt szervezet egyes elemei (testszelvény, inda, dugvány stb.) önálló egyedde fejlődhetnek. Ezzel a lehetőséggel él a kertész, amikor pl. a gyümölcsfát szemzéssel vagy oltással kezeli, hogy az alany és a nemesített fajta életközösséget alkosson. Előfordul azonban, hogy a különböző fajhoz tartozó egyedek „összehangolása” vegetatív úton sem sikeres. Ilyenkor az egyesítésre szánt növényi részek kirívóan megtartják külön jellegüket. Így pl. egyazon tövön egymástól merőben eltérő szerveket (virág, termés) alakítanak ki az ún. *kímérák*. A keresztezési törekvéseket az utóbbi időben föllendült biotechnológia nagymértékben elősegíti. A környelvi kifejezéssel *génsebészet*-nek nevezett beavatkozás alkalmas arra, hogy az élőlények tulajdonságait a hasznosítási célnak megfelelően változtassa meg, mintegy kiegészítve a keresztezés különböző módzatait.

A fajok és fajták igazán gazdag választékának létrejöttében fontos szerep hárul a *mutáció*-ra. A mutáció sajátos, még nem egészen feltárt lefolyású jelenség. Abban nyilvánul meg, hogy az azonos származású egyedek közül valamelyik egyszerűen elüt a társaitól, akár külső, akár belső tulajdonságok tekintetében. (Szembetűnő eset, ha pl. a lóhere háromlevelű állományában váratlanul felbukkan egy négylevelű tő.) S ami szerföltött lényeges: a mutáció révén keletkezett új vonásokat az utódok is öröklők. Nagy lépést jelentett a tudományban, amikor rájöttek, hogy ezt a természetes (spontán) mutációt mesterséges beavatkozással is ki lehet váltani. Régebben vegyi anyagokat, később besugárzást alkalmaztak ilyen céllal; legújabban éppen a biotechnológia módszereit vetik latba. Így sikerült — többek között — a répa cukortartalmát erőteljesen növelni, a szója csírázási hőigényét több °C-szal csökkenteni, számos fajtában a betegségekkel szemben tanúsított ellenállást kialakítani.

Az örökléstan törvényszerűségeinek behatóbb megismerése hatalmas távlatokat nyit meg a termelés föllendítése előtt, egyszersmind hozzájárulhat az ember és a környezet közötti egészséges egyensúly megteremtéséhez.

Sárközy Péter

A *beteg* szó eredetéről. Az alábbiakban a *beteg* szó etimológiájának legutóbb Hadrovics László (Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., Akadémiai K., 1985: 143—5) és Hegedűs Lajos („Adalékok a nyelvi tabu és névmágia kérdéséhez”, Nyr. 80 [1956.]: 101—13) által javasolt középfelelmélet (a továbbiakban kfn.) eredeztetése mellett hoznék néhány érvet.* E lehetőségre először Karl Štrekelj szlovén nyelvtudós (Zur slavischen Lehnwortkunde. Denkschriften der Akademie in Wien 1904: 5), majd a magyar nyelvészek közül Verő Leó („*Beteg*”, Nyr. 36 [1907.]: 170—1, „Még egyszer a *beteg*”, uo. 233—4) figyelt fel. Hogy egy etimológiát elfogadhatóvá lehessen tenni (bár az etimológiának csak gyakorlata van, elmélete nincs kidolgozva és egyelőre képtelen kiszűrni a véletlen egyeztetéseket a szabályos megfelelések közül), a bevett gyakorlat szerint mind hangtani, mind jelentéstani érveket szokás felhozni.

Štrekelj, Verő és követőik szerint a magyar *beteg* szó a kfn. *wē-tac*, *-tage* átvétele, amelynek jelentése (akárcsak magában a *wēfőnév*nek) 'wehe, scherz, leiden, krankheit', azaz 'fájdalom, betegség' (Lexer MhdTwb. 310). Hangtanilag a *beteg* kifogástalanul származtatható, minthogy már a 14. század második feléből adatolható, és ekkor még jövevényszavainknál nyelvünk jobban tartotta a magánhangzó-harmóniát (ez esetben az első szótag magánhangzó-típusa javára). A kfn. *w-* szókezdő megfelelője lehet a magyarban *b-*, erre példa Mollaynál a *bendő* (kfn. *wambe*) és a *boznár* (*wagner*); a szóközépi mássalhangzóról példák Mollaynál a *bitang* (**bitonk*, *biutunge*) és a *lator* (*loter*); hasonló végződésű a *herceg* (*herzog*).

„A magyar nyelvemlékek korában a *beteg* még nem lehetett általánosan elterjedt kifejezés, mert a XVIII. századig még igen gyakran a *kór* melléknév fordul elő helyette” (Verő i. m. 171). Gombocz Zoltán és Melich János (EtSz. 3. füzet, 1914: 385) elvetik a *beteg* kfn. származtatásának lehetőségét. Egyik fő érvük ellene, hogy míg a kfn. szó főnév, a magyar melléknév. Ilyesféle argumentum eleve nem szerencsés, hiszen a magyarban a főnevek és melléznevek között nincs különösebben éles határ. Ráadásul a szláv jövevényszó *kór* melléknévből főnév lett, a *beteg* jelentése pedig (legalábbis némely székely nyelvjárási kifejezésben) lehetett 'betegség' (Verő i. m. 171).

A 'beteg' és 'betegség' jelentésű szavak számos nyelvben jövevényszók (Hegedűs i. m. 112). A román nyelvjáráások pl. éppen a magyarból vették át a *betueg* és *betesug* szokat, valamint szláv nyelvekből a *bolnav* 'beteg' és *boală* 'betegség' szokat, és az utóbbi pár maradt meg az irodalmi nyelvben. Hadrovics László mutatott rá (i. m. 143—5), hogy az 1536 óta adatolt szerbhorvát *beteg* 'betegség' magyar jövevényszó (a *betežan* 'beteg' és más származékszók mellett), és annak bizonyítéka, hogy a kfn. szó a magyarban főnévként honosodott meg, de „honosító képző” gyanánt *-ség* képzőt vett fel, majd a *beteség* 'Krankheit' főnévből következett ki a *beteg* 'krank' szót. (Kiss Lajosnak tartozom köszönettel azért, hogy Hadrovics idevágó munkásságára felhívta a figyelmemet.)

Mollaynál már a 16. században meglevő magyar betegségnévek közül a *csúz* és az *orbánc* is kfn. jövevényszókként szerepelnek. (E két etimológia kidolgozásában szintén Hadrovicsnak vannak döntő érdemei.) A szintén csak 1500 körülől adatolható, sokáig uráli örökségként számon tartott *süly*, *suļ* betegségnév is talán kfn. eredetű, forrása pedig a kfn. *schüle*, *schule* 'ló szájbetegsége' lehet (Lexer MhdTwb. 188, P. Tálos Endre: „*Süly*” MNy. 79 [1983.]: 82—3).

A mai német *krank* 'beteg' kfn. előzménye, a *kranc* jelentése 'gyenge' volt (Lexer MhdTwb. 114), a legáltalánosabb 'beteg' jelentésű szó pedig a *siech* volt (Lexer MhdTwb.

* A *beteg* német etimológiája azért érdekes, mert a TFSz. idevágó passzusa (1: 290) szerint „ismeretlen eredetű” és „finnugor egyeztetése, iráni, mongol, török, szláv és német származtatása téves” és Mollay Károly monográfiájában (Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., Akadémiai K. 1982.) se szerepel.

193), amely megmaradt olyasféle használatban a *krank* mellett, mint a magyarban a *kórságos* és *nyavalyás* a *beteg* mellett. (A rokon nyelvekben jobban megőrződött, pl. holland *ziek*, svéd *sjuk*, angol *sick* 'beteg'). A kfn-ben nemcsak *wé-tac*, hanem *siech-tac* is létezett 'betegség' jelentésben; az utótag kfn. *tac*, *tag* jelentése pedig nemcsak 'nap' (mint a mai német *Tag* szóé), hanem általában 'idő' is lehetett (pl. *nie tac* 'soha') és olyan kifejezésekben is előfordult, mint *ein leider tac* 'kín, fájdalom', szó szerint 'kínos nap' (Lexer MhdTwb. 223).

Kicsi Sándor András

Kenguru. Ausztrália faunájának legjellegzetesebb képviselői az erszényes emlősök rendje (mintegy 200 faj; Dél-Amerikában is megtalálhatók), ezen belül pedig kiváltképpen a kengurufélék családja (51 fajuk ismeretes). Valamennyi kengurufélét a legutóbbi időig a *kenguru* elnevezés fogta egybe és csak a mostanában meghonosodó *vallabi* szó jelentkezésével módosult a helyzet. (A két szó végső soron jövevényszó két különböző ausztráliai bennszülött nyelvből.) A kenguruk és vallabik megkülönböztetése az ausztráliai angol köznyelvből származik, és az utóbbi években különböző útleírásokon és tudomány-népszerűsítő műveken keresztül elterjedt több európai nyelvben is. Az ausztráliai köznyelvben csak néhány nagy testű kengurufaj megnevezése *kanngaroo* (kængøru:), a közepes és kis termetűeké *wallaby* (wolabi), sőt más, kevésbé átfogó terminusok is használatosak, pl. *wallaroo* (woløru:) az egyik fajtára (Balázs 1981: 44–5).

James Cook kapitány társaival 1770-ben hajózta végig Ausztrália keleti partjait és figyelmüket az új kontinens erszényesei is felkeltették. (Egyébként európaiak a mintegy 200 ausztráliai nyelv egyikével is ekkor találkoztak először.) A *kenguru* szó „guugu yimidhirr” nyelvet beszélő bennszülöttek nyelvéből való, akikkel akkor kerültek kapcsolatba, amikor Cook Endeavour („Törekvés”) nevű hajójának javításakor a Botany-öbölől, a mai Sidneytől mintegy kétezer mérföldre északra, a kontinens északkeleti csücskén, az Endeavour folyó vidékén, a mai Cooktown környékén időztek. Különösen Sir Joseph Banks jeleskedett a „guugu yimidhirr” szavak gyűjtésében. 1773-ban, amikor Cook hajónaplóját megjelentették, hatvan szavas listát publikáltak a gyűjtésből. Ebben szerepelt a helybeli nyelv *ganngurru* szava (nálunk „nagy fekete kenguru”, valószínűleg a *Macropus* nemre vagy valamely fajára), amelyet *kanngooroo*, *kanguru* formában jegyeztek fel, majd a kengurufélék családjának valamennyi tagjának (kenguruknak és vallabiknak) jelölésére vált használatossá.

A *kenguru* etimológiájával kapcsolatos konfúziókat Philip P. King kapitánynak az Endeavour folyó vidékén 1820-ban tett látogatása indította meg. King a Cook, Banks és társaik által összeállított listát összevetve saját feljegyzéseivel arra a következtetésre jutott, hogy az előző lista helyes, kivéve a kengurut, ami nála más. King észrevételéből többen arra következtettek, hogy Cookék tévedtek, ráadásul pedig a *kenguru* szó eredetijének jelentése az illető nyelvben „nem tudom” lehetett. (A magyarázatípus egyébként meglehetősen elterjedt, pl. máshonnan ismeretesek „nem tudom” jelentésű helyneveket regisztráló térképészekről szóló történetek.) Ezzel szemben W. E. Roth (1898) és John B. Haviland (1972) etnográfusok helyszíni gyűjtéseiből kiderült, hogy az illető nyelvben a *ganngurru* szó jelentése valóban 'nagy fekete kenguru', a King által 'kenguru' jelentéssel felvett szó eredetije pedig minden bizonnyal *mínha* 'bármely ehető állat' (Dixon 1980: 8–9).

A *ganngurru* az angol közvetítésével, különböző változatokban jutott el az európai nyelvekbe. A magyarba valószínűleg a németből (itt *Känguruh* változat rögzült) került át. Németországban az 1780-as évek elejétől olyan kimagasló természettudósok számoltak

be Cook útjairól, mint Georg Forster és Georg Christoph Lichtenberg. A már 1801-ből kimutatható magyar *kenguru* szó történetével Országh László foglalkozott részletesebben (1968).

IRODALOM

Balázs Dénes: Ausztrália, Új-Zéland, Óceánia. Budapest: Panoráma 1981.
 R. M. W. Dixon: The Languages of Australia. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1980.
 Országh László: „Kenguru.” Magyar Nyelvőr 92 (1968.): 339–40.

Kicsi Sándor András

Szalóka. A csapi Tisza-könyöktől délkeletre, a folyó jobb partján fekvő helység az Árpád-korban Szabolcs megyéhez (Györffy 1: 548) vagy Ung megyéhez (Sztp. KritJ. 2/2—3: 364), később néha Bereg megyéhez (Csánki 1: 526), majd ismét Szabolcs megyéhez (Lipszky: Rep. 1: 621), közben 1850-től 1861-ig ideiglenesen Bereg megyéhez (Szabolcs-Szatmár megye régi térképeken. Nyíregyháza, 1989. 27, 104) tartozott. A trianoni béke után Csehszlovákiához került, s az ungvári járásba kebelezték be *Saloka* vagy *Szalóka* (Hnt. 1937. 752) néven. 1938-ban visszacsatolták Magyarországhoz, és Ung megye ungvári járásának lett a része (Hnt. 1944. 528). A második világháború befejeztével Szovjet-Ukrajna kárpátaljai területe (Закарпатська область) ungvári járásának a legdélibb községe *Соловка* (ZakarpObl. 695) néven. 1851-ben 291, 1944-ben 829, 1969-ben 851 lakosa volt. Szinte valamennyien magyarok.

A helység nevének fontosabb történeti adatai a következők: 1270/1272/1476: *Zolonka* [o: *Zolouka*] (Sztp. KritJ. 2/1: 50); 1285/1358: *Zaloka* [1371. évi átírásban: *Zalouka*] (Sztp. KritJ. 2/2—3: 365). 1302/1379: *Zaloka* (RDES. 1: 91); 1303/1379: *Zalouka* (RDES. 1: 136); 1464: *Zaloku* (Csánki 1: 525); 1808: *Szalóka* (Lipszky: Rep. 1: 621); 1851: „*Szalóka*, magyar falu, Szabolcs vmegyében, a Tiszán túl Beregh v.-megye szomszédságában, 1 r., 4 g. kath., 280 ref., 6 zsidó lak., ref. anyatemplommal, 6 második osztálybeli egész jobbágytelekkel. F.u. a leleszi Convent. Kisvárdához 3 óra” (Fényes: MoGSz. 4: 61).

A *Szalóka* helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez l.: 1302: Michael filio *Zolouka* (RDES. 1: 77); 1332: Michael filius *Zoloka* (HazaiOkm. 3: 114). A *Szalóka* személynév az ómagyar *Szalók* (FNESz.⁴ 1: 47 *Abádszalók* a.) személynévvel, kisebb valószínűséggel az ómagyar *Szalka* személynévvel kapcsolható össze. (Ehhez l. FNESz.⁴ 2: 107 *Mátészalka* a.) Nem meggyőző az a feltevés, hogy a magyar helységnév személynévi előzménye szláv személynév volt (Stanislav: SlovJuh. 2: 462); vö.: bolgár *Славка* női szn. (Ilčev: RIB. 454); szerbhórvát *Slavka* női szn. (Grković: RIS. 306); poláb **Slavka* szn. (Schlimpert: SiPn.² 127); cseh *Slavka* női szn. (Svoboda: SOJ. 132); szlovák *Slávka* női szn. (SiSJ. 6: 147); lengyel *Slawka* szn., női szn. (SiSNO. 5: 112).

Nógrád megyében, az 1981-ben Romhányhoz csatolt Kétbodonytól délkeletre egy külterületi lakott helynek *Szalókapusztá* a neve. (1980-ban három lakosa volt.) Korai adatai nem ismeretesek. L.: 1885: *Szaloka mjr.* (Nógrád und Waitzen. 1: 75 000-es térkép); 1911: *Csernyus- és Szalóka puszták* (MVV. Nógrád vm. 66); 1931: *Szalóka-psz.* (Vác és Diósjenő. 1: 75 000-es térkép); 1985: *Szalókapusztá* (Hnt. 359 *Romhány a.*). *Szalókapusztá* előtagja etimológiailag azonos lehet a fent tárgyalt *Szalóká*-éval.

Kiss Lajos

Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983. 363 oldal

1. Ha némi túlzással és sarkítással századunk hatvanas éveit a generatív nyelvészet évtizedének nevezhetjük, akkor az utána következő évtizedről is teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy az a szociolingvisztika, a szövegnyelvészet, a stilisztika és más irányzatok, új tudományos programok kibontakozásának, meghonosodásának a korszaka. Tagadhatatlan, hogy egy olyan törvényszerű folyamatról van szó, amely utat nyitott a korszerű tudományos szemlélet jegyében a h a g y o m á n y és ú j í t á s egységének főleg azáltal, hogy mind a hagyományos, mind a modern nyelvtudomány képviselői részéről megnyilvánuló türelmetlenség és kizárólagosság a másik fél munkája és felfogása iránt egyre inkább háttérbe szorult, s az ellentétek oldódása következtében a v a g y - v a g y helyén mind érezhetőbben kezdett feltűnni és megjelenni az is—is. Ennek eredményeként olyan tudományos paradigma kialakulásának a feltételei teremtdtek meg, olyan tudományos stratégia határozott körvonalai rajzolódtak ki, amely lényegét tekintve föltétlenül a nagy rendszerek és a távolabbi összefüggések egységes szempontú vizsgálatára ösztönzött, megteremtve ezzel a nyelv tanulmányozásával foglalkozó tudományok minden eddiginél nagyobb fokú integrálódásának a feltételeit, az ezzel járó komplex szemléletmód érvényesítésének, általában a jelenségek és a köztük levő viszonyok m á s k é n t-l á t á s á n a k a lehetőségét.

Természetesen mindezek a változások a magyar nyelvtudományt sem hagyták érintetlenül. Bár nyelvtudományunk a 20. században — főleg a két világháború közötti időszakban — nem mindig tanúsított kellő fogékonyságot az új eszmék és felfogások iránt s talán ezért is még nem egy területen bőven akad pótolni- és behoznivalónk, a hatvanas évek második felétől kezdődő változásokra történő reagálás mintha cáfolni látszana az új iránti fogékonyságunk hiányáról szóló megállapításunkat. Valóban többé-kevésbé a generatív nyelvészet ellenében kialakuló, de azt felfogás (szemlélet) tekintetében mindenképpen túlhaladó új elképzelésekre, a tudományos kutatás és megismerés előtt szélesebb és biztatóbb távlatokat nyitó, irányzatokká terebélyesedő koncepciókra nyelvtudományunk viszonylag gyorsan és igen kedvezően reagált. Szinte egyik napról a másikra intézményesültek és rendszeressé váltak a kommunikáció- és a beszédaktuselméleti kutatások mellett a szociolingvisztikai és főleg a szövegnyelvészeti (szövegtani) vizsgálódások, amelyek „mozgásba hozták” a nyelvtudomány és a vele érintkező tudományok szinte valamennyi területét, integrálva főleg a sokáig mostohán kezelt jelentéstant és vele párhuzamosan a pragmatikát. Mindezek a találmányra felsorolt térnakörök (vagy nevezzük kutatási programoknak) igen kedvezően hatottak, elsősorban a kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti kutatások révén, a korszerű stilisztikai vizsgálódásokra csakúgy, mint a műelemzés technikájának a tökéletesedésére, általában a korszerű nyelvészeti módszertanának a fejlődésére (lásd a különböző logikák módszereinek alkalmazását korunk nyelvtudományában).

Az egyetemes nyelvtudományban végbement változásokra tehát ez alkalommal nem maradt el a viszonylag gyors reagálásunk. A színvonalas tudományos publikációk (monográfiák, szintézisek, antológiák, tanulmányok stb.) egész tekintélyes sora bizonyítja nyelvészeink érettségét és magas fokú illetékességét azoknak a tudományágaknak a rendszeres és módszeres művelésére, amelyekről az imént szót ejtettem. Ez a nagy érdeklődéssel párosult szakmai illetékesség különösen érvényes a szövegnyelvészeti (szövegtani) vizsgálódásokra, amelyeknek egyik legfrissebb értékes terméke a jelenlegi írás címében szereplő tanulmánykötet.

2. A magyar nyelvtudomány két neves művelőjének, Rácz Endrének és Szathmári Istvánnak egyáltalán nem volt könnyű dolga, midőn a „Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből” című kötet összeállítására vállalkoztak. Hogy miért, ezt a szövegtan mai helyzete magyarázza. Valóban, aki valamennyire is járatos a hazai és külföldi szövegnyelvészeti szakirodalomban, az tudja, mennyire különbözőképpen értelmezik a szövegnyelvészet — vagy ahogyan nálunk kezd meghonosodni: a szövegtan — lényegét, feladatkörét és illetékességét, mennyire nem egységes ennek az új határközi tudománynak a fogalomrendszere, és mennyire eltérően értelmezik a tudományok rendszerében elfoglalt helyét. De ugyanezt mondhatjuk a gyakorlati kutatásokban alkalmazott módszerekről, kutatási szempontokról is. Egyszóval, nem túlzás, ha azt állítjuk: országonként, irányatonként, sőt kisebb csoportonként, esetleg egyénenként változik a szövegnyelvészet lényegéről, mibenlétéről vallott felfogás. Ám a változatosság, az elméleti és módszertani, valamint a terminológiai tarkaság ellenére is lendületesen fejlődik és alakul az önálló létre jogosult tudományág, amelyet bárhogyan is nevezünk és státuszát bárhogyan is határozzuk meg, a lényege és feladata ugyanaz marad: a mondatnál nagyobb nyelvi és beszédegységek rendszeres és módszeres vizsgálata mindazokkal a kérdéskörökkel egyetemben, amelyek a szövegtan „holdudvarát” alkotják, s ennél fogva szervesen kapcsolódnak a szövegtanhoz (a stilsztika, retorika, pragmatika, műelemzés, szemiotika stb.).

De a szerkesztőknek nem csupán ezzel a nagy fokú tarkasággal, tematikai változatossággal kellett számolniuk, hanem szem előtt kellett tartaniuk az egyetemi és főiskolai magyar szakoktatás igényeit és követelményeit is. Ugyanis a jelenlegi tanulmánykötet is voltaképpen azoknak az előmunkálatoknak a kézzelfogható eredménye, amelyek legalább egy jó évtizede folynak egy új magyar nyelvtannak — funkcióját tekintve elsősorban egyetemi tankönyvnek — az előkészítése körül. Az eddig megjelent kötetek (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, 1974.; Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből, 1977.; Tanulmányok a mai magyar nyelv szóképzettana és jelentéstana köréből, 1980.) a Bencédy—Fábián—Rácz—Vencsovsné: A mai magyar nyelv (szerk. Rácz Endre) című, 1968 óta négy kiadást megért (1971-ben, 1974-ben, 1976-ban és 1982-ben) egyetemi tankönyvnek a kiegészítései, nagyobb fejezeteinek, témaköreinek amolyan mellékletei egyetemi segédkönyvi minőségükben. A jelenlegi, a szövegtani kötet, noha szervesen beleilleszkedik ebbe a sorozatba és logikusan kapcsolódik az elkészítendő új magyar egyetemi nyelvtankönyv koncepciójához, jellegénél és főleg témájánál fogva különleges helyet foglal el az eddig megjelent kötetek között, mivelhogy „... nem a tankönyv meglévő fejezeteihez (mármint a Bencédy—Fábián—Rácz—Vencsovsné-féle tankönyv fejezeteihez — M. J.) ad új problematikát, hanem egy korábban nem tárgyalt kérdéskörrel, a szövegtan bevonásával bővíti a tananyagot” (4).

3. Vajon ez a „bővítés” elegendő-e ahhoz, hogy a leendő magyar szakos tanárok-nak és a jelenlegieknek megfelelő tájékoztatást nyújtson egy lendületesen fejlődő határközi tudomány leglényegesebb kérdéseiről, kutatási szempontjairól? A föltett kér-

désre — első benyomásként — föltétlenül az igenlő válasz kínálkozik, mivelhogy „... a dolgozatok a még kialakulóban levő s így bizonytalan körvonalú tudományszaknak a legkülönfélébb területeiről merítik témájukat, a szöveg grammatikától kezdve a szövegstilisztikán és a szövegtan egyéb kérdésein át egészen az irodalomtudományi kutatásokkal érintkező, illetőleg a szöveg külső megjelenítésére irányuló vizsgálódásokig. A dolgozatok egy része a dialógusokkal (is) foglalkozik” (4, a kiemelés tőlem: M. J.). Vagyis mind a szerzőket, mind a szerkesztőket az a nem eléggé méltánylandó elgondolás vezette, hogy a lehető legteljesebben érzékeltessék az idézett tematikai gazdagságot, azaz minél átfogóbb és igényesebben kimunkált képet nyújtsanak a szövegtan leglényegesebb elméleti és gyakorlati kérdéseiről és legkülönfélébb területeiről. Ez a törekvés nagyjából meg is valósul a kötet 17 szerzőjének 15 tanulmányában, s ezáltal — a „szövegtan bevonásával” — ki is egészül az az ismeretanyag, ami egy korszerű szemlélet jegyében fogant egyetemi tankönyvet nagyjából teljessé tesz. Ám ez a „teljesség” nyomban viszonylagossá válik, mihelyt a tanulmánykötetet fő célkitűzésének megfelelően a felsőoktatás kívánalmai felől közelítjük meg (egyetemi segédkönyv), vagy ha abból a szempontból vizsgáljuk a kötet tematikáját, hogy az miként elégíti ki az általános és középiskolai tanárok továbbképzésében a vele szemben támasztott követelményeket. Pontosabban fogalmazva: ebből az egyébként nagy fokú igényességgel összeállított tanulmánykötetből hiányzik egy olyan elméleti összegezés, amely megvilágítaná azoknak a kérdésköröknek az elméleti és módszertani vetületeit, amelyekre a kötet szerkesztői az előszóban oly nyomatékosan és lényegre tapintóan utaltak. A kötet tematikai gazdagsága is megkívánna egy olyan igényes elméleti szintézist, amely egy körképben mutatná be a napjainkban folyó szövegtani vizsgálódások különböző irányzatait, ezek elméleti és módszertani hátterét, azokat az igényes próbálkozásokat és kísérleteket, amelyek a szövegtannak a tudományos gondolkodás legkülönözőbb területeivel még kellő módon fel nem tárt kapcsolatait kutatja (retorika, hermeneutika stb. stb.).

4. Ezt az elméleti összegezést — a hazai és külföldi kísérletekről, főbb irányzatokról szóló körképet — ebből a kötetből még annak ellenére is hiányoljuk, hogy az olvasó más tudományos kiadványt felülvizsgálva szakszerű tájékoztatást kaphat magyar nyelven is a szövegtanról, azokról az irányzatokról, amelyek erőteljesen befolyásolják mind a hazai, mind a külföldi vizsgálódásokat, főleg módszertani szempontból. (Lásd *A szövegvizsgálat új útjai* című kötetet, szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, Kriterion, 1982.) Nem véletlenül vagy csupán kedvtelésből hangsúlyozom oly gyakran a módszertan tökéletes kimunkálásának jelentőségét a szövegtani vizsgálódásokban. Úgy vélem, nem tévedek, ha a korszerű szövegtani és a vele szorosan összefüggő kutatások alapvető kérdéseit igen nagymértékben módszertani jellegűeknek tekintem, mert voltaképpen a módszertan az a terület, ahol a kérdéses tudományág lét- és ismeretelméleti problémái a legérzékenyebben jutnak kifejezésre.

A hiányolt elméleti összegezés, a jelenlegi szövegtani kutatásokról szóló nemzetközi körkép mércéje, összehasonlítási alapja lehetne a hazai tájainkon folyó hasonló jellegű vizsgálódásoknak és tanulságul szolgálhatna a jövőbeli feladatainkat illetően is. Egy igényesen fölvázolt nemzetközi körképnek — az említett szempontokon kívül a tájékoztatás céljait is kell szolgálnia, hiszen ezeknek a tanulmánygyűjteményeknek egyik és talán legfontosabb rendeltetését a szerkesztők elgondolása szerint is abban jelölném meg, hogy biztos fogódzókat nyújtson az egyetemi hallgatóknak és a középiskolai tanároknak, nem kevésbé a szövegtantól valamivel távolabb eső területen dolgozó szaknyelvésszeknek a legkülönfélébb felfogások és irányzatok sokaságában.

Akiknek szánták ezt a kötetet, elsősorban a magyar szakos bölcsészhallgatóknak és középiskolai tanároknak, az összegező kitekintő, elméleti és módszertani keretet biztosító fejezet hiánya következtében nincs összehasonlítási, viszonyítási alapjuk; nem tudják lemérni azt, hogy milyen helyet foglalnak el ma a hazai szövegtani vizsgálódások a nemzetközi mezőnyben, és így a kötet akarva-akaratlanul is mintha egy kissé a parttalan-ságnak az útját egyengetné.

5. Természetesen az általam hiányolt nemzetközi elméleti és módszertani körkép beiktatása a kötetbe sem oldotta volna meg valamennyi vitatható kérdést. Mert ebben az egyébként gondosan összeállított és színvonalas tanulmányokat magában foglaló kötetben akad néhány olyan kérdés, amelyet föltétlenül tisztáznunk kellene. Hangsúlyozni szeretném: nem hiánylistát akarok benyújtani a két neves nyelvtudós-szerkesztőnek, csupán azt szeretném kifejezésre juttatni (anélkül, hogy a kötet értékét csorbítani akarnám), hogy ez az összeállítás meglehetősen heterogén jellegű. Nagyon sok lényeges tudnivalót elmond a szövegről, aminek az ismerete hasznos és fontos, a tanulmányok külön-külön bármely igényes szakfolyóiratban jogosan képviselhetnék a megfelelő színvonalat és képviselnék is, ám ebben a formában, mivel a kötetnek elsősorban oktatási célokat kell követnie, éppen eme elsődleges céljának csak részben felel meg. Ha a kötet tartalomjegyzékét olvassuk, az a benyomásunk, mintha mindenki azt mondaná el a szövegről, amit tud, de amit elmond, az jó, színvonalas teljesítmény.

Főleg oktatási célokat követő tanulmánygyűjteményekben a tanulmányok szerzőinek ábécés sorrendje nem a legalkalmasabb eljárása a rendszerezésnek, mert éppen az önmagát kínáló rendszert bontja meg az ábécérend, ugyanis ezáltal teljes mértékben esetleges módon egymás mellé kerülnek különböző témájú dolgozatok. Voltaképpen ebben az esetben a szerzők ábécé szerinti sorrendje keresztezi a tematikai rendszert, ami pedig (ti. a tematikai rendszer) egy ilyen jellegű — elsősorban az egyetemi oktatás céljait szem előtt tartó — tanulmánygyűjteményben elvi jelentőségű követelmény.

Ha az egyes tanulmányokat vesszük szemügyre, ezek föltétlenül kínálnak ilyen tematikai csoportosítást. Én például jellegüknek fogva egy csoportba sorolnám Gaál Edit, Juhász József, Nagy Ferenc, Szathmári István és esetleg Kiefer Ferenc tanulmányát annál az egyszerű oknál fogva, hogy ezek a tanulmányok — legalábbis a címük alapján — elméletibb beállítottságúak a többinél. De más ismérvek alapján is lehetne csoportosítani a kötet tanulmányait. A szöveg lényegéről a legtöbbet — véleményem szerint — Deme László tanulmánya mond (A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője, 31–60). Itt különösen a magyar nyelvészek második nemzetközi kongresszusán tartott előadásából vett idézetét emelném ki, amelyben az ún. „kommunikátum” (közlemény) és a konstruktum” (szerkesztmény) fogalmára hívja fel a figyelmet. Deme olyan területen mozog, amely biztos fogódzót jelent(het) a kutatónak a szöveg lényegének a megragadásában. A funkcionális mozzanat két oldalát különbözteti meg, azaz „... a szövegnek egyfajta szerepet kell betöltenie, mégpedig *adott helyzetben*; s ez a két tényező együtt szabja meg terjedelmét és megformáltságát. Azt jelenti ez, hogy a szövegnek mint egésznek a megszerkesztettsége is beszerkesztettségének függvényében áll; amiképp a szöveg mint egész maga is függvényül szolgál a beszerkesztett részek számára, természetesen megszerkesztettségüket is erősen befolyásolva” (Deme i. m. 32. A kiemelés mindkét esetben Demétől származik.) Deme e függvényrendszerből kiindulva a „közös nyelvűsége”, a „közös előismereteken”, a „közös előzményeken”, a „beszédhelyzeten” mint szövegen kívüli függési rendszeren és a kontextuson mint szövegen belüli függési rendszeren át, olykor esetleg az ún. intertextus közbeiktatásával (főleg a párbeszédekben) jut el a szöveg szövegségéig, magyarul szólva: a szöveg lényegének megközelítéséig.

Persze, Deme álláspontja egy a sok közül, de a kizárólagosság és csalhatatlanság nélkül, a viszonylag biztos fogódzók ígérétevel. Deme László felfogására azért utaltam részletesebben, mert a szövegről vallott koncepciójának kialakításában érvényesül egyfajta fokozatosság és következetesség, amit a hetvenes évek eleje óta publikált tanulmányai ékesen bizonyítanak (lásd az 1978-as kaposvári szövegtani konferencián tartott előadásában idézett tanulmányainak a megállapításait: MNyTK. 154. sz.), és így alkalmas arra, hogy az elemzett tanulmánygyűjtemény tematikai rendszerezésében jó alapnak tekintsük.

Deme tanulmányához kapcsolható Békési Imre dolgozata (A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében, 15—30), amelyben a szegedi szerző a beszédmű (bekezdésnyi nagyságú szöveg) összetevőinek a sorrendjét vizsgálja, amely igen közel áll a Deme-féle beszerkesztettség és megszerkesztettség fogalmához. Békési abból a feltevésből indul ki, „hogy a nyelvi megnyilatkozás kommunikációs—pszichológiai stratégiája a megnyilatkozás lineáris szakaszolásában, e szakaszok sorrendi egymásutánjában, sorrendjében is kifejeződő fontossági hierarchiájában tárható fel”. (Békési i. m. 16. Békési tanulmányai közül lásd még: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok, Budapest, 1982. és A gondolkodás grammatikája, Budapest, 1986. Szövegnyelvészeti tevékenységére vonatkozó további utalások ezekben a könyvekben.)

Természetesen, ha „alulról” építkezünk — azaz ha a kisebb egységekből indulunk ki — akár Békési dolgozatát is tekinthetnénk kiindulópontnak a tematikai rendszerezésben. Végül is ezeket a megállapításokat azért kívántam rögzíteni, hogy a tematikai rendszerezést valamilyen formában illusztráltassam, természetesen nem a csalhatatlanság és a kizárólagosság igényével.

Ha most Deme László és Békési Imre dolgozatát a szöveg „grammatikájának” tekintjük, akkor ebbe a csoportban sorolhatjuk Rácz Endre dolgozatát is (Egyeztetés és szöveggrammatika, 249—95), amelyben a szerző szakavatott kézzel vezeti végig az olvasót a szövegegységek összefűzését biztosító grammatikai eszközökön, kiemelve az egyeztetés szerepét ebben a folyamatban. A grammatikai eszközök közül az anafora és a katafora különböző lehetőségeit vizsgálva Rácz teljes joggal a pronominalizációnak, azaz a névmásításnak a jelentőségét hangsúlyozza, de legrészletesebben az értelmi egyeztetés szöveggrammatikai szerepével foglalkozik.

Mint már említettem Gaál Edit (A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben, 107—11), Juhász József (Szövegtani vázlatok, 152—63), Nagy Ferenc (A szövegkohézióról, 231—38), Szathmári István (Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról, 320—55) és esetleg Kiefer Ferenc dolgozatát (A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról, 203—30) én az elméleti kérdéseket fejtegető fejezetbe soroltam volna be. Ilyen formában vizsgálhatnám a további dolgozatok tematikai beosztásának a lehetőségét is.

Magam is nagyon tisztában vagyok azzal, hogy ebben az esetben sem segít a „fekete—fehér” alapon történő besorolás. Az általam javasolt tematikai csoportosítás is kifogásolható, hiszen bármely tanulmányt is vennénk szemügyre, mindegyikben találunk elméleti és gyakorlati megállapítást is. Vajon Kiefer dolgozata egyértelműen elméletű jellegű dolgozat? Nem valószínű, hiszen az elmélet mögül, amely szerintem mégis csak túlsúlyban van a dolgozatban, minduntalan előbukkan a gyakorlat is.

Külön csoportba sorolnám Huszár Ágnesnek és Fehér Erzsébetnek a dolgozatát is (Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe a drámai művekben, 124—51, illetve Történetkibontás és szövegalkotásmód ellentmondásainak feloldása az aktivista regényben, 61—106), mindkettő a szakmai illetékesség magas szintjén mozog. Ezekhez a tematikai csoportosításokhoz hasonlóan lehetne egységbe foglalni Bakos József (Felolvasásra és előadásra szánt szövegek alkotása, értelmezése és hangosítása, 5—14) és Keszler Borbála (Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata, 164—202) dolgozatát

is. Ez utóbbi dolgozat jelentőségét az alapos filológusi munka mellett időszerűsége is növeli, mivel a kötetlen beszélgetések mondat- és szövegnyelvészeti vizsgálata egészen sajátos módszer és szemléletmód kialakítását követeli meg a kutatótól, aminek — mondjuk meg — Keszler Borbála magas szinten meg is felelt. Az ilyen jellegű vizsgálódások a monolitikus nyelvszemlélet helyett az ún. korlátozott hatókörű nyelvek, azaz egy meghatározott területre vonatkozó kutatási stratégiák előtt nyitja meg az utat (lásd erről a kérdésről a londoni iskola jeles személyiségének, John R. Firthnek a felfogását), s ennek révén érvényesül a kommunikációelméletnek és egy korszerűbb nyelvszemléletnek az az irányzata, amelyben az ún. szituációs kontextus metodológiai rangra emelkedve a kommunikáció lényegét, természetét meghatározó jelentőségre tesz szert.

Nagy Ferenc, Szakácsné Farkas Judit és Vágóné Miklós Ilona kísérletet tesz a nőies és férfias szövegsajátosságok felderítésére (Nőies és férfias sajátosságok, 239—48). Sokan az ilyen jellegű kutatásokat esetleg kétkedéssel fogadják, és a kitalálások birodalmába utalják. A kutatások azonban ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Az ilyen jellegű vizsgálatoknak megvan a reális alapjuk szinte a nyelv minden területén, amit nemcsak a nyelvészeti, kriminalisztikai stúdiumok bizonyítanak, hanem a lélektani és szociálpszichológiai kutatások is megerősítenek. A kérdéskör vizsgálata szövegtipológiai szempontból sem mellékes jelentőségű.

Róka Jolán módszertani kérdésekről értekezik, ami témájánál fogva némileg kapcsolódik a Nagy Ferencéék dolgozatához is, de érintkezik Bakos József és Keszler Borbála dolgozatának a témájával is. (Róka Jolán: A tömegtájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapelvei, 296—319.) Ugyanis ebben a tanulmányban szerencsésen ötvöződik a módszertan a gyakorlati megvalósulásával, helyet adva az elméletnek is.

A kötetben két stilisztikai témájú tanulmány van, amelyek közül Gáspári Lászlóé az irodalmi mű stílusának szövegszervező erejét vizsgálja (A mű stílusötvözete mint szövegszervező erő, 112—23), a Szathmári Istváné pedig (Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?, 320—55) széles körképben vázolja fel, illetve foglalja rendszerbe a szövegstilisztika leglényegesebb jelenségeit meglehetősen gazdag szakirodalmi utalásokkal.

6. Természetesen mindaz, amit a tanulmányok tematikai csoportosításáról elmondtam, az magánvélemény, ami cáfolható legalább olyan mértékben, amilyen mértékben én kifogásoltam a tanulmánygyűjtemény jelenlegi szerkezetét. Ez a kötet — képletesen szólva — egy kissé hasonlít a magyar élelmiszeripari termékekhez. Emezek közül — minőségüket tekintve — nagyon sok a legigényesebb világpiacon is megállja a helyét, csupán a csomagolással van baj. Elég sok tudományos közleményünkben — a kimondottan magyar nyelvészeti közleményekről van szó — az ún. csomagolástechnikával van baj, ami jelen esetben a szemléletünket és a tájékozottságunkat jelenti. Ha „magyar talajon” mozgunk, ott általában nincs baj a tájékoztatói képességünkkel, ismerjük tájainkat, de mégsem egészen európaiasan mozgunk még hazai tájainkon sem. A metaforák nyelvéről ékes magyar nyelvre fordítva a szót, nem nagyon hasznosítjuk a külföldi eredményeket. Mintha ma is a kozmopolitizmus és a polgári objektivizmus vádjától tartanánk, ha magyar nyelvészeti közleményben külföldi, mondjuk nyugat-német vagy amerikai szerzőkre hivatkozunk. Noha a szóban forgó tanulmánygyűjtemény par excellence magyar nyelvészet, de a tanulmányok témájába vágó külföldi szakirodalomra — kevés igen tiszteletre méltó kivételtől eltekintve — nagyon kevés a hivatkozás, bár erre bőven akadna lehetőség. Nem egy külföldi szakirodalommal agyonfűszerezett tanulmánygyűjteményt hiányolunk ezzel a megjegyzésünkkel, csupán azt kifogásoljuk, hogy valószínű nem ismerjük elég jól a szakmánkba vágó szakirodalmat. Ha megint képletes kifejezésekkel akarnánk érzékeltetni mondanivalónk lényegét, azt kellene mondanunk, hogy lóvontatású ekével is jól meg lehet művelni a termőföldet, hogy bőséges

termést arathassunk, de mennyivel energiakímélőbb és hatékonyabb mindezt a legkorszerűbb eszközökkel elvégezni. Mennyivel színvonalasabb egy dolgozat, ha benne ott lüktet a mai legértékesebb egyetemes tudományos örökség a maga eredményeivel és szemléletével.

7. Ez a néhány bíráló megjegyzés mit sem von le ennek a tanulmánygyűjteménynek az értékéből. Még egyszer szeretném hangsúlyozni: a tanulmányok közül bármelyik megfelel a legkorszerűbb tudományos követelményeknek, de a külföldi szakirodalom „velejét” nem mindenik tanulmányban lehet érzékelni. Márpedig ennek a fogyatékos-ságnak a felszámolása is egy kissé elősegítené az európai tudományossághoz történő föl-zárkózásunkat. E nélkül az igény nélkül azonban csak sántítani fogunk az európai tudomá-nyos menetben. Persze nem szeretnék téves következtetéseket levonni. A kötet szerzői közül többen éltek azzal a lehetőséggel, hogy a szóban forgó szövegnyelvészeti téma kifejtésében hasznosítsák a külföldi szakirodalom koncepciójuknak megfelelő vonatko-zásait, de kíváncsós lenne, hogy mások is kövessék ezt a jó példát.

Máté Jakab

Molnár Csikós László: A melléknévi igeneves szerkezet transzformjai a magyarban. Újvidék, 1988. 117 oldal

A magyar nyelvészeti szakirodalomban nem jelent meg még olyan monográfia, amely pusztán a melléknévi igeneves szerkezettel foglalkozott volna. Simonyi Zsigmond „Igeneves szerkezetek” (Bp. 1907.) c. művében minden igeneves szerkezetet megvizsgált, Károly Sándor „Igenévrendszerünk a kódexirodalom késő szakaszában” (Bp. 1956.) c. értekezésében pedig igenévrendszerünket fejlődésének egy szakaszában tárta fel. Nagyobb nyelvtanaink, főiskolai és egyetemi tankönyveink közül a legrészletesebben e kérdéssel Temesi Mihálynak és Rónai Bélának „A leíró magyar nyelvtan alapjai” c. főiskolai jegyzete foglalkozik (Bp. 1970. 355–9). A mondattannal foglalkozó tanulmányokban nagyon sok hosszabb-rövidebb megállapítást olvashatunk a melléknévi és általa-ban az igeneves szerkezetekről. Ezek teljes felsorolásától el kell tekintenem, csak a legfontosabbakat említem: Tompa József, Melléknévi igeneveink állítmányi használatá-ról. MNy. XLIX. 128–40; Tompa József, A határozói igenévvel egyértékű modális ragú melléknévi igenevek nyelvtani szabályaihoz. PaisEml: 248–57; Tompa József, Mellék-névi igeneveink fokozhatósága. MNy. LIV. 105–7; Rácz Endre, Intranszítív igék befeje-zett melléknévi igenevének jelzői használata. Nyr. 98. 385–97; Rácz Endre, Transzítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. Nyr. 99. 3–11.

Molnár Csikós Lászlónak e tanulmánya három nagy részből áll. Az első részben a melléknévi igeneves szerkezetet tárgyalja, a második és a harmadik részben pedig a melléknévi igeneves szerkezet két leggyakoribb transzformációjának, a vonatkozó mellékmondatnak és a jelzői értékű hátravetett határozónak kérdéseit tárgyalja. A tar-talmi és feldolgozási arányok alapján talán helyesebb cím lett volna: A melléknévi ige-neves szerkezet és transzformjai a magyarban.

Az I. nagy rész első fejezetében megállapítja a szerző azt, hogy a melléknévi ige-neves szerkezet a magyar nyelv ősi finnugor sajátja. Az obi-ugor nyelvekben ma is nagyon elterjedt szerkezeti forma. A háttérbe szorulása akkor kezdődött el, amikor megindult a német nyelv térhódítása, majd amikor a nyelvtanítók fölöslegesnek nyilvánították a sok *való*-t. Előbb Geleji Katona, majd Földi János javasolták a szerkezetek-ből a melléknévi igenév gyakoribb elhagyását. Az igeneves szerkezetek számát csökken-tette az is, hogy ragos és névutós határozók felvették az *-i* képzőt: *eddig*, *rendkívüli*,

távolság stb. Majd megindul a *levő* elterjedése, s ez a *való*-k számát még inkább csökkenti. A mai magyar nyelvhasználatban az *-ó*, *-ő* képzős igenévvel alkotott szerkezetek vannak elterjedve, de eléggé gyakoriak a *-t*, *-tt* képzősek is. Az *-andó*, *-endő* képzős igeneves szerkezetek száma igen kicsiny.

Az első fejezetben tisztázta azt is a szerző, mit ért ő igeneves szerkezeten, hiszen a magyar nyelvtudományban nem alakult ki egységes állásfoglalás e kérdésben. Molnár a *bővítmenyes igenévet* fogadja el az igeneves szerkezet alapjául. Megállapítja azt, hogy más a funkciója a bővítmenytelen igenévnek, mint a bővítmenyesnek. Az utóbbiban ugyanis a tulajdonképpeni jelző nem az igenév, hanem a ragos vagy ragtalan főnév, amelyet az igenév az alaptaghoz kapcsol. Tehát elsődlegesen itt a melléknévi igenévnek az a funkciója, hogy jelzői szerepre alkalmassá tegyen ragos vagy ragtalan főnevet. Hogy mennyire önállóan a melléknévi igeneves szerkezetben található igenév, abból is látszik, hogy az ilyen szerepben használatos igenevék (*való*, *levő*, *szóló* stb.) egyszerű jelzős szerkezetben nem is szoktak előfordulni.

Molnár Csikós László műve az első olyan munka, amely igen részletesen és alaposan megvizsgálja azt, hogy a melléknévi igeneves szerkezet alaptagja milyen bővítmenyt kaphat. Nem éri be a tárgyi és a határozói bővítmenyű, a befejezett melléknévi igeneves szerkezetben még az alanyi bővítmenyű szerkezet bemutatásával, mint ahogy felsőoktatási tankönyveink és jegyzeteink általában teszik. Megvizsgálja a melléknévi igeneves szerkezethez kapcsolódó minőség- és mennyiségjelzővel létrejött alakulatokat, továbbá a birtokos szerkezettel kombinált melléknévi igeneves szerkezetek különböző formáit. A szerző példatárából idézem ezekre a következőket: *félig nyitott kék inge elárulta* (18), *valami hirtelen támadt itéletidő* (19), *finom fővénnyel behintett fasorok* (20), *első egész estét betöltő játékfilmje* (21) stb. A szerző azt a tanulságot szűri le az efféle alakulatok vizsgálatából, hogy ha a melléknévi igeneves szerkezethez jelző kapcsolódik, látszólag a szerkezet helyzetében alig történik változás. „Pedig nem mindegy, hogy a melléknévi igenévvel kapcsolt rész egyedüli jelzője-e az alaptagnak, vagy van másik is. Ha az alaptag jelentését már szűkíti valamilyen jelző, a melléknévi igenévi jelzőnek kevésbé fontos a szerepe” (18).

A következő fejezetekben az összetett melléknévi igeneves szerkezeteket vizsgálja. Foglalkozik azzal a típussal, amelyben a tagok mellérendelő viszonyban vannak egymással, azzal a típussal, amelyben az egyik igeneves szerkezet alá van rendelve a másiknak. Van olyan összetett szerkezettípus, amelyben a bővítmenyek közömbös viszonyban vannak egymással, sőt a szerves viszonnak is van a mellérendelésen és az alárendelésen túl még egy sajátos formája.

A melléknévi igeneves szerkezetek halmozásának főleg a szépirodalomban van szerepe. Az ilyen szerkezetek ugyanis a mondanivalót a maguk gazdagságában akarják ábrázolni, és nyomatékosabbá szeretnék tenni a közlést. Pl. . . . *csak nézett az elkomoruló arcokra, a hirtelen elhallgatott asszonyokra és leányokra* (24). Az egymással alárendelő viszonyban levő többszörös melléknévi igeneves szerkezetek csökkentik a közlés érthetőségét. A szerző mellékmondatokkal való feloldásukat javasolja. Pl. . . . *az ugyanahhoz a körhöz tartozó körbe írt szögek mind egybevágók* (26). Feloldva: . . . *azok a szögeket, amelyeket az ugyanahhoz a körhöz tartozó körbe írtunk, mind egybevágók* (26). Közömbös viszonyban levő bővítmenyek a különböző fajta határozók, illetve a határozó és a tárgy viszonya. Pl. *A filmet az Angliában nyelvet tanuló fiatalokról készítette* (29). Az egymás mellett szerves viszonyban levő bővítmenyek leginkább mellérendelő viszonyúak. De gyakori az olyan eset is, amikor az egyik határozói bővítmeny vonzatot alkot a jelzőként szereplő igenév alapigéjével, a másik határozó pedig ehhez a vonzatszerű alakulathoz kapcsolódik. Pl. . . . *egyre növekedik a közúti balesetben szerencsétlenül járt gyermekek száma* (30). Az is gyakori, hogy ilyenkor a bővítmenyek kettős határozók. Pl. . . . *a folyamatát pedig az*

elektron alacsonyabb energiaszintről magasabb energiaszintre való átmenetével magyarázza (30).

A következő fejezet a hiányos melléknévi igeneves szerkezetekkel foglalkozik. Akkor hiányos a szerkezet, ha nincs meg mind a három tagja. Némelyekből a kapcsoló tag, vagyis az igenévi jelző hiányzik, másokból pedig az alaptag. Az igenévi jelző rendszert akkor hiányzik, ha az alaptag *-ás, -és* vagy *-ság, -ség* képzős főnév. Pl. *A sérült hordályra helyezésének még több módja van* (31). Hiányzik, de beilleszthető a való igenév: *A sérült hordályra való helyezésének* stb. Van olyan hiányos szerkezet, amelyben az igenév főnevesülve átvette a hiányzó alaptag szerepét. Pl. *... átismételjük az általános iskolában tanultak egy részét* (32). Tulajdonképpen az általános iskolában tanult *anyag*-ról van szó.

A szerző az igeneves szerkezet vizsgálatában gyakran utal nyelvhelyességi kérdésekre. A hiányos melléknévi igeneves szerkezetekkel való foglalkozás után külön fejezetet szentel ezeknek. Megállapítja azt, hogy az idekapcsolódó nyelvhelyességi kérdések nagy része szórendi probléma. A helytelen szórend sokszor csak a jóhangzást veszélyezteti, a legtöbb esetben azonban félreértést okoz.

A melléknévi igeneves szerkezet címet viselő I. rész utolsó fejezetei foglalkoznak először a címben ígért transzformok egy részével, mégpedig a melléknévi igenévhez hasonló jelzős szerkezetekkel és a fordításban jelentkező transzformációkkal.

A melléknévi igenévhez hasonló jelzős szerkezetekben a kapcsoló tag szerepét nem melléknévi igenév tölti be, hanem *-ú, -ű* vagy *-s* képzős, vagy éppen képző nélküli melléknév, névutómelléknév, esetleg egyéb képzővel létrehozott melléknév. „Ezeknek a szerkezeteknek a vizsgálata egyrészt azért fontos, mert számos esetben úgy viselkednek, mint a melléknévi igeneves szerkezetek, másrészt pedig azért, mert szerb-horvátból való fordításban vonatkozó mellékmondat, jelzői értékű hátravetett határozós szerkezet transzformjai, vagy pedig belőlük lehet vonatkozó mellékmondatot, jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetet létrehozni. Bizonyos esetekben melléknévi igeneves szerkezetek helyettesítésére is szolgálnak” (34).

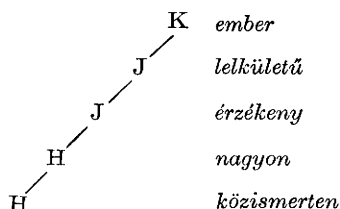
A fordításban jelentkező transzformációk kitűnő lehetőséget biztosítanak annak a megfigyelésére, hogy a fordítók milyen megoldásokat alkalmaznak melléknévi igeneves szerkezetet tartalmazó magyar mondatok más nyelvre fordításakor, valamint arra is, milyen szerkezetekből lehet melléknévi igeneves szerkezet a magyarra fordítás során. A szerbhorvát fordításban a magyar melléknévi igeneves szerkezetek a legtöbbször vonatkozó mellékmondattá vagy jelzői értékű határozós szerkezetté alakulnak át. Ez a megállapítás azonban nem zárja ki azt, hogy predikatív szerkezet, egyszerű jelzős szerkezet vagy birtokos szerkezet ne lehessen belőlük a fordításban. Csak igen ritkán fordul elő az, hogy szerbhorvát fordításban is melléknévi igeneves szerkezet szerepeljen a magyar helyén. A szerbhorvátból magyarra fordításban elsősorban vonatkozó mellékmondat, jelzői értékű hátravetett határozós szerkezet és az appozitívum eredményez melléknévi igeneves transzformot a magyar szövegben.

A mű I. részének az ismertetéséből, azt hiszem, világosan kitűnik az, mennyire részletesen és alaposan vizsgálta meg a szerző a melléknévi igeneves szerkezet kérdéseit. S mivel szól a transzformjairól is, lehetősége volt arra, hogy az igeneves szerkezethez hasonló szerkezeteket is megvizsgálja. A magyar szakirodalomban tájékozódó embernek ilyen összefüggésben ez kissé szokatlan, hiszen az *-ú, -ű* és *-s* képzős mellékneveket, a képző nélküli mellékneveket, a névutó-mellékneveket nem szoktuk összekötni sem jelentés szempontjából, sem nyelvhasználati szempontokból a melléknévi igeneves szerkezetekkel.

Ezt a szokatlanságot fokozza a mű II. és III. része. A II. rész a vonatkozó mellékmondatokat, a III. rész pedig a jelzői értékű hátravetett határozókat tárgyalja. A nyelvtanainkban, de a nyelvi ismereteinkben is, e három téma — a melléknévi ige-

neves szerkezet, a vonatkozó mellékmondat és a jelzői értékű határozó — messze esnek egymástól. Sőt azt is meg kell állapítanunk, hogy az értekezés elméleti részeiben sincs közöttük összefüggés. De mivel a vonatkozó mellékmondatok és a jelzői értékű határozós szerkezetek a melléknévi igeneves szerkezetek transzformációi, azaz a melléknévi igeneves szerkezet ezekké alakítható át, vagy ha magyar szöveget idegen nyelvre fordítunk, abban ezek valamelyikével fordítható az igeneves szerkezet, ezért kerülhettek ezek egymás mellé egy kötetbe, s ezért mondhat el a szerző mindkét nyelvi alakulatról szinte mindent, amit csak a szakirodalomban ezekről olvashatunk. Tehát az eredetüket, az egyes nyelvek nyelvhasználatában betöltött szerepüket, különböző típusaikat, a velük kapcsolatos nyelvhelyességi kérdéseket. Majd itt is megvizsgálja a szerző azt, milyen szerepet töltenek be a magyarról szerbhorvára való fordításban, illetve a szerbhorvátról magyar fordításban. A vonatkozó mellékmondatokkal kapcsolatban a legfontosabb megállapítása az, hogy a szerbhorvát analitikus nyelv, s ezért a fordításokban is, az eredeti művekben is sok a vonatkozó mellékmondat. A magyar vele szemben szintetikus nyelv, s ezért a fordításokban a vonatkozó mellékmondatokból többnyire a szintetikus formát mutató melléknévi igeneves szerkezet lesz. Sok vonatkozó mellékmondat ugyan megmarad, de számuk nem nagy, és a vonatkozó mellékmondat nem áll a magyar fordításban annyiféle szerepkörben, mint a szerbhorvátban. A szerbhorvát nyelvi jelzői értékű határozókból a magyar fordításban alig marad meg valami, nyelvünk egyéb megoldással él, a legtöbbször melléknévi igeneves szerkezettel. A magyarról szerbhorvára való fordítás során a melléknévi igeneves és a hozzá hasonló szerkezetek egy része jelzői értékű határozós szerkezetté transzformálódik. Ez azonban természetes folyamat, hiszen ilyen esetekben a szerbhorvát nem igen élhet más lehetőségekkel.

A tanulmányban végigvonulnak az ágrajzok, minden típusból egyet ágrajzzal is bemutat a szerző. Az ábra elősegíti a szerkezet pontosabb látását, megismerését. Az ágrajztól azonban meg kell követelni azt, hogy pontosan mutassa be a mondatrészek sorrendjét és egymáshoz való viszonyát. Ennek a követelménynek Molnár ágrajzainak zöme eleget tesz, de akad néhány hibás ábra is. A 39. oldalon mindkét ábra hibás. A felső ábrában a *száraz* és az *aszkéta arcú* jelzőket a szerző a *csörgető* szóra vonatkoztatja, holott a szók a *csörgető*-veleegyütt a *férfi* szó jelzői. Az alsó ábra így fest helyesen:

vagyis a *nagyon* és a *közismerten* nem külön-külön fokhatározói az *érzékeny* szónak, hanem a *nagyon érzékeny* szó szerkezetnek fokhatározója a *közismerten* szó.

Külön is ki kell emelnem azt a II. és a III. résszel kapcsolatosan, hogy a jelzői értékű határozónak ilyen alapos feldolgozásával a magyar szakirodalom még adós volt.

Bachát László

Szaknyelvi divatok. Szerk.: Bíró Ágnes. Gondolat, 1989. 297 oldal

A Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvvel foglalkozó kutatócsoportja egy bizonyos értelemben újfajta nyelvművelő és ismeretterjesztő könyvet bocsátott útjára.

A szaknyelvvel mélyebben megismerkedni — ez mindannyiunk vágya s egyben kötelessége is. A szakmát jól művelni — ez mindannyiunk érdeke. A szakma művelése nemcsak a technikai fogások magas szintű ismeretét kell hogy jelentse, hanem a munkakör, foglalkozási ág, szakterület nyelvi jellemzőinek helyes és stílusos használatát is. A szaknyelv és a szakzsargon nem azonos fogalmak. Az utóbbinak több köze van az argóhoz (a tolvajnyelvhez), mint a művelt, iskolázott, pallérozott, de a szakma jellegéhez szorosan kötött szakmai nyelvhez. A szakzsargonból származó elemek olykor színesíthetik előadójuk/írójuk megnyilatkozásait, de a helyes arányok megtartására legalább olyan nagy szükség van a nyelvhasználatban, mint pl. a milliméter papírra az ipari tervezésben vagy a megfelelő dózis adagolására a gyógyászatban és a gyógyszergyártásban. Sokszor a kevesebb a több.

Az utóbbi időben a magyar megnyilatkozásokba egyre több szakmai eredetű elem vegyült, de a szaknyelvvel foglalkozó munkák száma nem növekedett. A rendelkezésre álló munkák többsége pedig régi kiadású (pl. Klár—Kovalovszky: Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései, 1955.; Grétsy László: Szaknyelvi kalauz, 1964.). Az egyes szakterületek értelmezői szótárjai, kislexikonai (pl. Genetikai kislexikon, Kis könyv a mikroszkópról, Kis magyar verstan stb.) többnyire csak a szűkebb szakemberréteghez jutottak el.

A Bíró Ágnes által szerkesztett, öt nyelvész gyűjtő- és feldolgozó munkáján alapuló Szaknyelvi divatok című könyvet ilyenformán hiánypótló összeállításnak tarthatjuk.

A tanulmányírók nem az egyes szakmák nyelvének részletes leírását tűzték ki célul, hanem olyan, szélesebb olvasóközönségre is számot tartó kérdésekben foglaltak állást, hoztak friss példaanyagot, amelyek egyben szórakoztatóak is.

A mindennapi beszélt nyelv és az ifjúsági nyelvhasználat kapcsolata a szaknyelvvél nyilvánvaló. Az érdekességek, a ritkaságok, a kreatív, élénkítő elemek ugyanúgy forrásai lehetnek a beszélt nyelvnek, mint az elsősorban az ifjúság körében elterjedt argotikus elemek. Az utóbbiak bizonyos „nemkívánatos szakmák művelői”-től származnak, akiket beszédmodoruk, szóhasználatuk is leleplezhet. Ezek kerülése és a szakmai nyelv megtisztítása az effajta nyelvi elemektől mindenképpen helyes törekvés. Bár a Szaknyelvi divatok szerzői nem tüntették fel adatközlőiket — hiszen senkit sem akartak pellengérré állítani — minden esetben a jobbító szándék vezette tollukat az adatok lejegyzésében.

A szaknyelvek széles áttekintésére törekedtek a szerzők gyűjtéseik során, így számos foglalkozási ág került szóba írásaikban: pl. autószerelő, cipész, hangszerkészítő, háziasszony, irodalomtudós, jogász, kádár, kereskedő, mezőgazda, molnár, nyelvész, orvos, rendőr, sportoló, szakács, számítástechnikus, színész, takács, újságíró, vadász, vegyész stb.

Seregy Lajos *Mi a szaknyelv?* című nyitó tanulmányában a gyűjtőmunka elméleti kérdéseire kereste a választ, és számos példával bizonyította, hogy korunkban kettős tendencia érzékelhető. Az egyik a felgyorsult technikai, tudományos, gazdasági változásokból fakad: az anyagi világ változásait követnie „kell—kellene—kellett volna” — medítál Seregy Lajos — nyelvi, elsősorban fogalomalakító és új szókinceszteremtő változásnak. Nem arról van szó, hogy nem születtek új kifejezések, szavak, hanem arról, hogy csak egyes szakterületeken. Ezeknek a szókészletét többnyire össze is gyűjtötték, szótárakba foglalták, kiadták, de csak hézagosan és időszakosan. „Vagyis a jelenlegi helyzetben a szakszókincsállomány rendszerezése jóval lassabb ütemben folyik, mint a gyarapodása . . .” A másik alapprobléma és tendencia, hogy ezzel szemben bizonyos szakmák területén „szakszóéhség” jelentkezett.

A két folyamat egy harmadik gondot szült: az egyes szaknyelvek szóhasználatában — az új terminológiában — még nem alakult ki elfogadott nyelvi „szabvány”, így

kaotikus állapotok uralkodnak. Ahhoz, hogy ebben a dzsungelben el tudjunk igazodni, meg kell határozni a szaknyelv helyét a magyar nyelvi rendszerben. Ez a látszólag egyszerű feladat nem is olyan könnyű. A szaknyelvek több nyelvész véleménye szerint sajátos, mintegy „különnnyelvet” képező társadalmi csoportok nyelvváltozata, amely szókinésében, bizonyos szerkesztési megoldásaiban, stílusában és formai megvalósulásában (ki, kinek, mit, miért és hogyan közöl) lényegesen eltér a magyar köznyelv és irodalmi nyelv egyéb változataitól. A különbség legmegragadhatóbb eleme a szakszókincs, a szakszavak előfordulásának magas száma és a mondat-, illetve a szövegszerkesztés eltérő módja (kb. háromszorosa az egyszerű bővített mondatok aránya az összetettekkel szemben, az irodalmi szöveghez viszonyítva).

E sajátságok révén vált alkalmassá a szaknyelv a tudományos közlemények létrehozására.

A könyv három fejezetre bomlik.

A Szaknyelvi jelenségek színe és fonákja c. fejezet Bíró Ágnes, Tolesvai Nagy Gábor, Seregy Lajos tanulmányaiból állt össze. Szót ejtettek az idegen szavak használatáról, a szakszerűség és érthetőség kapcsolatáról, a metaforikus kifejezésről, a számítógépes nyelvről, a hivatali szaknyelvről és a hivataloskodó zsargonról.

A könyv középső részén helyezték el a legérdekesebb fejezetet, amely a szűkebb szakmabelieknek szól a szélesebb olvasórétegen belül. Felde Györgyi, Kemény Gábor és Tolesvai Nagy Gábor görbe tükröt tart mindnyájunk elé, akik az írással így-úgy-annúgy már megpróbálkoztunk. Hálás téma, és sajnos rengeteg hiba forrása a sajtónyelv, a sportnyelv és a tudákos, tudálékos nyelvhasználat a valódi tudományos megszólalás helyett (Magyar Atlantisz és európai hullámhossz. Az irodalomtudósok metaforahasználatáról; Így írunk mi? Tudományos és kritikai nyelvünk fonákságairól; A nyelvész mindig jól ír?).

A Szaknyelv házi használatra c. fejezet címében mintha „recepteket” ígérne. Valóban kapunk „kóstolót” a szakácskönyvek stílusváltozataiból is, amelyek szövegei olykor éppen a kívánttal ellentétes hatást érték el túlzott közvetlenségükkel (tegezés), vagy katonás felszólításokkal (Rakjuk el télire!). A ma háziasszonyának szűkös anyagi és időbeli lehetőségei nemigen teszik lehetővé nagyanyáink „nagy házainak”, szalonjainak és főzési, vendéglátási szokásainak újraéledését, de szórakoztató olvasmányoknak, ajándéknak szívesen elfogadhat egy ilyen tárgyú könyvet. Ahhoz, hogy a színes szakácskönyveket „borsos” áruk ellenére meg is vásárolják, a szerzőknek és szerkesztőknek a stílusán kell javítani mielőbb.

A „konyhanyelven” kívül a fejezetben szó van a tizen- és huszonevesek nyelvhasználatáról, a szaknyelvi kifejezőkészlet vándorlásáról az ősi mesterségtől (vadászat, paraszti élet, pásztorkodás, molnárság, színházi élet stb.) a mai, az eredetet már el is felejtő használatig. És ki ne bosszankodott volna már a használhatatlan használati utasítások szövegén egy-egy újonnan megvásárolt termék mellé gondosan becsúsztatott céduláskát olvasva?! A rossz megfogalmazás, helyesírási hibák mellett esztétikai kifogások is támadnak a jó ízlésű vásárlóban, nem beszélve arról, hogy az olyan eladót, kereskedőt sem fogjuk a szívünkbe zárni, aki félreérthető és rossz reklámmal próbál a bizalmunkba férkőzni. Íme a szaknyelv néhány nagyonis gyakorlati vonatkozása!

A Szaknyelvi divatok című összeállítás a magyar nyelv egyik leggyorsabban változó rétegének jellegzetességeit, érdekességeit vonta nagyító alá, megmutatva divatjellegüket, gyors felbukkanásukat, olykor még gyorsabb eltűnésüket vagy makacs megragadásukat egy-egy szakterületen.

Kincses Kovács Éva

Evakuál. A Népszabadság 1985. évi november 22-i számában „Hurrikánkárok Kubában” címen kisebb híradás jelent meg. Ebben szerepel az *evakuál* ige a következő szövegösszefüggésben: „A kubai polgári-védelem országos parancsnoksága közleményt adott ki a szigetország felett a hét elején elhaladó hurrikán pusztításairól. A közlemény megállapítja, hogy a hurrikán közeledtével több mint 400 ezer embert *evakuáltak*.”

Magam az utóbbi mondatot megértettem, latin ismereteim alapján, és mert az *evakuál* igével — ’várost, falut kiürít’ értelemben — néhányszor találkoztam. De megvallom, emberekre vonatkoztatva még nem volt szerencsém hozzá, és valahogy furcsállottam is a szónak ilyen értelemben való használatát. Függetlenül ugyanis attól, hogy az *evakuál* szerintem nem föltétlen szükséges idegen szó, hisz van kitűnő magyar megfelelője — nekem (eredeti jelentésénél fogva) mégis csak a ’kiürít’ értelmet asszociálja, és bármennyire a technika korát éljük, bármennyire az elszemélytelenedés felé haladunk, nem szeretem, ha emberekkel kapcsolatban ilyen „lélektelen” szóval élünk. És nem tudom, a Népszabadság olvasói — akik bizonyára nem mindnyájan tanultak latinul, és az sem valószínű, hogy az *evakuál* műszót mindnyájan ismerik — hogyan értették meg a közleményt. Persze a szövegösszefüggés kisegíthette őket.

Ezek a meggondolások vezettek arra, hogy utánanézzek a szó eredetének, elterjedésének, egyáltalán használatának.

A Történeti-etimológiai szótár és a Nyelvművelő Kézikönyv nem foglalkozik vele. Gondolom azért, mert a szerzők nem tartották eléggé elterjedtnek, vagy mert szakszónak vélik.

Az Értelmező Szótár azt állapítja meg róla, hogy van egy, a katonai szaknyelvben meglévő jelentése: „(Lakott helyet közeledő ellenséges támadás veszélye miatt) kiürít”. És ez alatt az ún. főjelentés alatt szerepel mellékjelentésként: „(Személyeket közeledő ellenséges támadás elől) biztonságosabb helyre kitelepít vagy áttelepít.” Mind a két jelentésnek még „választékos” stílusminősítése is van.

Ezekén kívül felveszi a szótár a következő „műszaki” jellegű jelentést is: „(zárt edényt) levegő kiszivattyúzásával légüressé tesz.”

Az Értelmező Szótárban azonban a szó csillagot kapott, ami a helytelenítés jele. Az eddig mondottakat figyelembe véve nyilván nem véletlenül.

Igaz, hogy jelentéstaniilag érthető jelentésfejlődést futott be az ige. Tudniillik a ’várost, falut kiürít’ jelentésből könnyen kialakulhatott az ’ott lakókat ki- vagy áttelepít’ értelem. Azt is megengedhetjük, hogy az 1959–1962 közt megjelent Értelmező Szótár talán túl szigorú volt nyelvhelyességi kérdésekben. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az 1972-ben napvilágot látott Értelmező Kéziszótár már nem helyteleníti, talán azért, mert úgy ítélte meg, hogy már valamelyest elterjedt.

Mindezek ellenére magam az *evakuál* igét meghagynám a fizika, a műszaki tudományok szakszavának, illetve katonai műszónak mindkét idézett jelentésében. De semmiképpen nem tudnám elfogadni közszóként, különösen 'személyeket áttelepít, kitelepít' értelemben.

Célszerű-e mindig a metonimikus megnevezés?

A Népszabadság egyik 1984. évi márciusi számában ilyen címen jelent meg egy kisebb írás, olyan tudósításképe: „Comiso az eurorakéták ellen”.

Vajon a cím alapján mit gondoltak az olvasók? Bizonyára többen voltak olyanok, akik a *Comiso* név mögött valamilyen új, eddig nem ismert olasz politikust sejtettek. Persze a cikkből azonnal kiderül, hogy egy szicíliai helységről van szó, amelynek lakói tiltakoznak az eurorakéták telepítése ellen. Viszont nem kétséges, hogy az olvasót — a cím esetében sem — szabad egy pillanatra sem bizonytalanságban hagyni vagy akarva-akaratlanul félrevezetni.

Mi is történt itt valójában? Ismeretes, hogy a cím nagyon fontos kelléke a szövegnek, az írottak különösképpen, gyakran ennek alapján döntenek el, hogy az utána következő sorokat elolvassuk-e vagy nem. Éppen ezért a címnek lényeglátónak, rövidnek, hatásosnak és természetesen világosnak kell lennie.

Az idézett cím megfelel e követelménynek, csupán a világosság szenvedett némi csorbát, éppen a *Comiso* név alkalmazásával.

Térjünk ki rá egy kissé, hogy miért. A *Comiso* helynév ebben az esetben a benne lakókat jelenti, vagyis a stilisztika műszavával élve ún. metonímia. Ez a szókép — többek között — úgy jön létre, hogy egy-egy város vagy falu nevét említjük az ottani lakosok vagy az illető helysére jellemző intézmény stb. értelmében, pl. „Felvonult egész Debrecen”, vagyis 'a debreceniek, számos debreceni'; „Zalaegerszeg győzött Pécs ellen”, azaz 'Zalaegerszeg futbalcsapata a pécsi csapat ellen'; továbbá „Párizsnak más a véleménye az európai biztonságról”, ti. 'a francia kormánynak más a véleménye...’.

A metonímiát az teszi többé-kevésbé hatásossá, hogy a kifejezendő — pl. az illető helység lakói — megjelölésére képet is felidéző helységnevet használunk.

Nem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy az efféle metonímiák csak akkor világosak, ha — pl. egy-egy újság esetében — az olvasók által ismert városról van szó. Ez esetben is helyesebb lett volna — a föltétlen érthetőség érdekében — vagy egy jelzővel közelebb hozni, vagy feloldani a metonímiát így: „A szicíliai Comiso”, illetőleg „A comisóiak az eurorakéták ellen”.

Szathmári István

Látszat és látat. Napjainkban már alig találkozunk a *lát* igének *-at*, *-et* képzővel alakult és 'eredmény, siker, haszon' jelentésű *látat* származékával. Pedig az Értelmező szótár igen kifejező példát idéz rá Jókaitól: „Ahol nem látják, ott légy fősvény — ott pazarolj, ahol látatja van.” A Móricz Zsigmondtól vett példa pedig így hangzik: „A gép dőgözött..., de hiába... Nem volt semmi látatja.” Magam szintén sokszor hallottam ifjabb koromban, de még mostanában is szűkebb pátriámban, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszálláson efféle mondatokban: „Nincs az ű (vagyis: ő) munkájának semmi látatja.”

Vajon miért tűnt el ez a — már a XIV. század elejéről idézett — szavunk? Röviden: a végső soron szintén a *lát* igéből származó *látszat* szorította ki. Ez utóbbinak az első, szerintem természetes jelentése — az Értelmező szótár megfogalmazásában — a következő: „valamely dolog érzékelhető, látható külső megjelenése, amely nem egyezik meg igazi, valódi lényegével”. Például: „*Látszat* szerint íté!”, „A *látszat* csal”. A *látszatra* állandósult forma is azt jelenti, hogy 'színleg, igazában nem', pl. „*Látszatra* jóindulatú”.

A *látzat* aztán felvette — szerintem a hasonló hangalak és a végeredményben mégsem messzeeső jelentés miatt, vagyis az ún. paronimákhoz, a hasonló alakú szavakhoz tartozás következtében — a jóval korábbi adatolható *látat* idézett jelentését is. Ezt tükrözi az Értelmező szótár; a *látzat* második jelentését ugyanis így írja körül: „látható, érzékelhető eredmény”, és rokon értelmű szóként még utána teszi: *látat*. A továbbiakban ilyen példákat idéz: „Sokat dolgoztam, de nincs *látzatja*”, ill. Mikszáthtól véve: „Az Ancsuráék kezén nem lehetett a pénz, mert lett volna *látzatja* egyben-másban.”

Bár az Értelmező szótár a *látat* szót réginek jelzi, az ennek helyét is bitorló *látzat* mellett viszont nincs stílusminősítés, azaz általánosan használt szóként van nyilvántartva, én mégis úgy gondolom: meg kellene menteni a *látat* főnevet 'eredmény' értelmében, és a *látzat* szót az eredeti jelentésére kellene korlátozni. Azaz inkább jelentse csupán azt, amit eredetileg: 'valaminek nem az igazi lényege, hanem sak külső, látszólagos megjelenése', mert hisz ennek inkább az ellentéte a 'valódi, igazi eredmény, haszon' jelentés, és ezt fejezné ki a *látat*.

Szathmári István

„A csaj [...] összevissza van falcolva”. Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicistikai szövegekben című dolgozatában Varsányi György egy helyütt írja, hogy bizonyos szavak vizsgálatakor „Sem a szűkebb, sem a tágabb szöveggörnyezet nem segít a pontos jelentés tisztázásában [...] *falcolva*. A csaj meg hülye, mert mindig összevissza van *falcolva* [...]” (Nyr. 112 [1988.], 141). Ugyanakkor a *befalcol* igét említi és értelmezi.

A *falcolva* igenév természetesen a *falcol* igére megy vissza, ez pedig a *falc* főnévre, amely német eredetű (l. TESz.: *falc*). A *falcol*-t az ÉrtSz. több jelentésben és jelentésárnyalatban tárgyalja. Ezek rendre összefüggnek a *falc* 'horony, rovátka, bemélyedés' jelentéssel, és különböző ipari tevékenységekkel kapcsolatosak. Az ÉKsz. a *falc* szót is tartalmazza (az ÉrtSz. nem), és ipari, nyomdaipari műszóként való használatából ad három jelentésleírást. — Az ÉrtSz.-ban a *falcol* igekötős alakulatairól és a *falcolás*, *falcoló*, *falcolt* alakulatokról lehet olvasni. A *falcos* 'szélezett, gefalzt' a SzT.-ban van adatolva.

Az idők folyamán — egyebek mellett — egy *fánc* alakváltozat is létrejött, l. a régi magyar nyelvben: *patkó-fánc*? (OklSz.). A nyelvjárások több *fánc* 'horony' adatot és *fáncol*, *fáncolás*, *fáncoló* származékot őriztek s talán még őriznek (l. ÚMTsz.). Bizonyára nyelvjárási eredetű a műszaki (kohászati) nyelvben használatos *fánc* 'sorja' (l. ÉKsz.), amely immár szakszó. A műszaki nyelvben persze jobbra a *falc* járja, hajdan édesapám asztalosmestersége révén ismertem meg én is a *falcgyalu*-t és magát a *falc*-ot meg a *nútgyalu*-t, illetőleg a *nút*-ot (előbbi l. ÚMTsz. *gyalu* a.; utóbbi ÉKsz. *nút*).

Visszatérve a Varsányi közölte *falcolva* szónak az argóban való használatára, állapítsuk meg, milyen a csaj, aki összevissza van falcolva. Ehhez nem szükséges a jelentésváltozások részletes bemutatása, mert kínálja a magyarázatot Moldova György: Bűn az élet... című könyvének részlete. Ebben a börtönbe zártak állapotáról tájékoztat: „Talán még nagyobb gondot jelent a nyelés és a falcolás — vagyis hogy az illető felvágja az ereket a karján. [...] — És a falcolás hogy megy? — Borotvapenge-darabokat csempésznek be [...] A legszebb nők egyikének, aki valaha is bekerült ide, centin-ként fel volt vágva a karja, a forradásoktól, varratoktól úgy nézett ki, mint a kötözött sonka. Ha neki nem sikerült pengéhez jutni, egyszerűen felharapott egy régi vágást” (i. m. Budapest, 1988. 70). Ritkított szedéssel jelöltem, milyen a csaj, aki összevissza van *falcolva*.

Büky László

Hattyúnyak, darázsderék. Nem mindenki előtt ismeretes, hogy nagy költőnket, Arany Jánost — akinél szebben, találóbban, maradandóbban aligha forgatta valaki is a magyar szavakat — érdekelték nyelvünk elméleti, tudományos kérdései is. Számos kisebb-nagyobb idevágó tanulmányai közül ezúttal arra utalunk, amelyikben a *hattyúnyak, darázsderék* típusú, úgynevezett jelentéssűrítő összetételeket — megfelelő indoklással — mintegy megvédélmezte a kor kiemelkedő nyelvtudósával, Brassai Sámuellel szemben.

Brassai csak a *házfedél* típusú összetételt fogadta el helyesnek, vagyis az olyat, amelyiknek a jelentése a két alkotó tag jelentésének az összegével egyenlő: *házfedél* = 'háznak a fedele'. Viszont mivel a *hattyúnyak* már nemcsak azt jelenti, hogy a 'hattyúnak a nyaka', hanem — a mai Értelmező Szótár megfogalmazásában — a következőt is: 'szépen ívelt és nagyon fehér női nyak', ez utóbbit nem tartja helyes szóalakulatnak.

Arany János — ma is teljes mértékben helytállóan — így érvel: „A képzelem és felindulás nyelvének megvan azon szabadalma, hogy oly viszonyba helyezi a szavakat egymással, mely a nyelvtan szoros és száraz logicája szerint talán gáncsolandónak tetszik... A hevült képzelem villámsebességgel keresi fel a tárgyat, melyhez valamit például *hasonló*-nak talál, egymás mellé helyezi a két nevet, anélkül, hogy ráérne a köztök lévő viszonyt egész pontossággal kijelölni. Így származik a képes kifejezés, több fajta tropus” (ÖM. I. 238).

Arany világosan utal itt két dologra. Egyrészt, hogy az összetett szavak két tagja között nem mindig ismerhető fel a nyelvtani viszony (pl. a *házfedél* egyértelműen 'a háznak a fedele', a *hattyúnyak* jelzett esetében már csak efféle mondhatunk: 'a hattyúéhoz hasonló nyak'). Másrészt a következőt emeli ki: új szavak, megnevezések létrehozásának gyakori módja, hogy valamit egy hozzá hasonló — rendszerint érzékelhető, feltűnő — dolog nevével jelölünk meg. Az így kapott képes, vagyis képet is felidéző szónak, kifejezésnek a stílushatása aztán sokkal nagyobb lesz. Az Értelmező Szótár például ilyen mondatot idéz az említett szóra Jókaitól: „Fehér hattyúnyakát három sor igaz keleti gyöngy tette még fehérebbé.” Az ugyanilyen szerkezetű *darázsderék* szóra pedig Mikszáthtól ezt: „Egyszerre átkapta Judit darázsderékát.” Az ilyen képes kifejezések igazi tere természetesen a költészet, de — szintén érthető módon — kedveli a népnyelv is.

Szathmári István

Tompa József (1905—1990)

A magyar nyelvtudomány klasszikusainak egyikét veszítettük el Tompa József halálával. Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Bárczi Géza örökségének vállalójaként és gyarapítójaként — s most már lezárt életművének teljességével is — köti össze a századvéget az ezredfordulóval a nyelvészet területén. Munkálkodásának hét évtizede tanúsítja, hogy — mint említett elődei — a magyar nyelv életének szerteágazó jelenségeit a diakrónia és a szinkrónia egységének jegyében vizsgálta, tehát figyelmét ezzel az egybefoglaló szemlélettel kutatta a magyar nyelv történetét és mai állapotát. Nyelvünk szabályrendszerének feltárása éppúgy foglalkoztatta, mint ennek a szabályrendszernek az érvényesülése a mindennapi használatban. Ez tette a rendszerkutató tudóst egyben nyelvművelővé is.

Főművének bizonyára maga is „A mai magyar nyelv rendszere” című kétkötetes összefoglaló munkát tartaná (1961 és 1962). Méltán: a tudományos közvélemény is alapműnek tartja. Mint szerkesztő — munkatársaival együtt — a nyelv mibenlétének arra a Saussure-től származó felfogására támaszkodott, amelyet nálunk Gombocz Zoltán így fogalmazott meg: „a nyelv a kollektív tudatban virtuálisan élő jelrendszer”. A mű komplex alkotás: a mai nyelv kategóriáit és rendszertani összefüggéseit a társadalmi gondolatcsereben betöltött szerepükben, működésükben s egyben állandóan folyó lassú mozgásukban ábrázolja, de a gyakorlati nyelvhasználat tudatosabbá, helyesebbé, sőt szebbé tételében is segít; egyaránt tartalmaz helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai tanácsokat, mégpedig bőséges és beszédesen színes példaanyagával.

A MMNyR. sikerét az is bizonyítja, hogy a nyelvtan németül is megjelent, mégpedig két változatban: Ungarische Grammatik (1968-ban) és Kleine ungarische Grammatik (1972-ben).

Az az alapgondolás, amelyet ez a szintézis megvalósított, a nyelvművelő Tompa József valamennyi munkájában tükröződik. Tanulmányainak összefoglaló kötete, az Anyanyelvi Olvasókönyv (1976) és könyvformában megjelent többi tanulmányai is (A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe, 1957; A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv, 1972) ezt bizonyítják: magas fokon szolgálják a nyelvi művelődés elmélyítésének ügyét mind az iskolában (tanári működése idején tankönyveket is írt 1939-től 1945-ig), mind a társadalmi szintű ismeretterjesztés különféle alkalmain.

Folyóiratunk szerkesztőbizottságának 1953-tól 1970-ig volt tagja és legtöbbet publikáló munkatársa. Ebben a munkakörben végzett kimagasló tevékenysége indítja az emlékezőt arra, hogy nyelvművelő munkásságát méltatva adózzunk Tompa József emlékének.

A grammatikus éleslátásával fedezi föl és kezeli a nyelvhasználatnak azokat a jelenségeit, amelyek nyelvtani vonatkozásúak. Jellemző fejezetcím az Anyanyelvi Olvasókönyv 223. oldalán: „Régi és új nyelvszokás mezején”. A tanulmány bevezetőjében írja: „Aligha van az anyanyelv kutatójának érdekesebb feladata,

mint a társadalom élő nyelvhasználatában beálló lassú, alig észrevehető változások, fejlődési tendenciák jelenkori érvényesülésének feltárása... Nem könnyű munka ez, hiszen még falunk vagy kerületünk állandó fejlődését sem mindig vesszük észre" (uott.). Ő azonban észreveszi, amikor egy írói szövegben például *pörköltök*-et olvas, és összevetve az *e-s* előhangzós formával, a kettősségből egy általánosabb fejlődési tendenciát következtet ki (224).

A példa egyben a történeti szemléletmódra is utal. Elvként is vallja: „az a régi (rög)eszmém is sarkall, hogy nyelvtanunk ritkább, átalakuló vagy kevert, felemás jelenségeit több figyelemre tartom méltónak, mint egy-két nagyvonalú rendszerezésben olykor találtam" (Nyr. 108 [1984]: 139).

Nemegyszer mélyen nyúl vissza a múltba, hogy a régiség adataiból bontsa ki egy nyelvi jelenség történetét, s ennek nyomán a jelenre vonatkozó használatot értékeli: igazolja vagy elvesse, vagy elemzésével mérlegre tegye. Jellemző ebből a szempontból a mellérendelő összetétel formájú alakulatokról (pl. *szívvel-lélekkel*) írt tanulmánya (Nyr. 101 [1977]: 403–18). Visszanyúl a nyelvtörténet ősi korszakáig, azután — nagy ívben — elemzi ennek a típuskörnek mai irodalmi és köznyelvi pályafutását mint az írói alkotásmód sokszor alkalmi bár, de nem szabálytalan tényezőit, sőt a nemzetközi tudományosság gondolkodásmódjának következményeiig, óva a nyelvet az értelmi szétzilálódás veszélyétől.

Ámulatba ejt páratlanul gazdag adatoló eljárásával: oldalakon keresztül idézi mai szövegeknek a témakörbe vágó jelenségeit. Úgy csoportosítja és elemzi adattárát, hogy figyelmét műfaji szempontokra is kiterjeszti, és mérlegeli stiláris szerepüket is. Ezen a szemponton is túllép azonban azzal, hogy a jelenségnek lélektani magyarázatát is keresi, rámutatva a nyelvteremtés „kreatív dinamizmusára”, amely — tesszük hozzá mi olvasók — diakrónia és szinkrónia egybeforrását valósítja meg.

Vitázóként is hasonló körütekintéssel hártja el az általa helytelennek tartott véleményt. Példa erre a Nyr. 104–109. évfolyamában zajlott „tötö”-vita során írt tanulmánya, amely már címével is jelzi a szerző szempontját: „Anyanyelvünk védelmében” (Nyr. 105 [1981]: 165–80). A vitát Széchenyire hivatkozva vállalja, aki olyan szükségesnek tartotta az „ellenvetést”, „mint a nap sugárinak szembetűnőbbé tételét. Semmi se lehet az egész világi egyetemben nyomás és ellennyomás nélkül” (166).

A tanulmány gondolatmenete a klasszikus retorika építkezését követi. Széles alapot kerít a probléma tárgyalásához: a melléknévi igenevek egész csoportjába illeszti a témát, azután különféle oldalak felől hozza föl érveit és cáfolja ellenfele állításait, leplezi le indokolatlan indulatosságát. Iróniája is célba talál, mégpedig megalapozottan. A megalapozás eszköztára ugyanis a rendkívül megbízható rendszerismereten kívül a következőkre terjed ki: a) Lélektani folyamatok szabályosságára. Ezt írja például: „erős beszéléslélektani kötelékek fűzik a szinkróniában is az azonos szófajú és jelentésű állítmányokhoz (a melléknévi igenévi jelzőket)”; „ahol régebben talán *-va, -ve* képzős igenévi határozóval ragadta volna meg tudatunk a kérdésszerű valósággrészletet, ott most nemegyszer *-t, -tt* képzős igenévvél tulajdonságként fogtuk föl ugyanazt az állapotot”; b) A szakirodalom kritikai áttekintésére és kezelésére, elválasztva a pillanatnyilag érvényeset az „örökérvényűtől”, ami c) a történeti szemléletmóddal rokonítható (s ebben az esetben azzal tűnik ki, hogy nemcsak ősi jellemzőként mutatja be a szóban forgó igenév mondattani szerepét, hanem az egész nyelvtörténet folyamatában); d) kíméletlen tárgyyszerűséggel (amellyel ellenfele célzatosnak minősített válogatását mutatja ki a számára kedvező vélemények egyoldalú előtérbe állítása miatt); páratlan filológiai gondossággal, amely kiterjed az adatok, utalások és idézések pontosságára; d) tájékozottságá-

v a l az általános nyelvészet és a nyelvészet háttértudományainak (a generatív lingvisztika és a kommunikációelmélet), valamint a folyamatban lévő nyelvtudományi tervmunkák területén. (Jelen esetben a történeti magyar mondattan munkálatairól van szó.)

Azokban az írásaiban pedig, amelyek a nyelvművelés múltját tárják föl és jelenének feladatait tűzik ki, mérlegre teszi a Nyelvőr száz évét is (Olv. 186–222), s volt olyan javaslata (például foglalkozunk a szaknyelvek terminológiáival), amelyet azóta folyóiratunk meg is szívlelt. Az irodalmi nyelv reformkori állapotát nagy tanulmányban dolgozza föl (Nyelvünk a reformkorban, 1955. 313–434), belefoglalva a korszak tudományos érdeklődésének eredményeit is. A mai, szervezettebben folyó nyelvművelés kalauzában, a Nyelvművelő kézikönyv két testes kötetének (1980 és 1985) összesen 2585 oldalán (az ő meggyőző javaslata szerint használjuk folyóiratunkban az *oldal* szót a *pagina* megnevezésére) másfélszáznál több szócikk őrzi munkásságának azt a részét, amely közvetlen kapcsolatban van az élő nyelvhasználattal. Számos példát hozhatnánk föl annak igazolására, hogy a néhány sornyi szövegekben is mennyire érvényesül komplex szemléletmódja. Csupán egy példát ezek közül: A *továbbá* határozószó cikkében ennek kapcsolatos kötőszói szerepéről írja: nem régi, s talán az idegen nyelvi megfelelők hatásától sem mentes (vö. *ferner, weiter*). Igazában mégsem idegenszerű, hiszen a tér- és időbeli sorrend kifejezői természetes módon alkalmazhatók minden nyelvben elvontabb kapcsolatos viszonyokra (vö. *amellett, azután* stb.); ... inkább írásban él, mint az eleven társalgás nyelvében, s egy kissé hivatalos ízű szó. Pl.: „Az elnök, *továbbá* (természetesebben: *és* vagy *meg*) a két társelnök személye nem változott”. Használata ebben a körben nem hibáztatható, de főleg akkor célszerű, ha segítségével a halmazott mondatrészek között kisebb összetartozó csoportok is vannak. Pl.: „A csészéket és poharakat, *továbbá* a kanalakat, villákat és késeket már eltörölgették.” Történeti indokolás, általános nyelvészeti utalás, rétegnyelvi szempont, stílusbeli és mondatszerkesztési tanács foglaltatik néhány magvas sorában.

A sok-sok részletkérdéssel foglalkozó kisebb-nagyobb terjedelmű cikk mellett ott van a teljes nyelvhasználati problematikát átfogó tanulmányok sora. Egyike ezeknek abból az alkalomból született, hogy megjelent Grétsy László szerkesztésében a Mai magyar nyelvünk című kötet (1976) hét nyelvészünk közös, összefoglaló, helyzetfelmérő és feladatokat is megfogalmazó munkája. Ezt ismerteti Tompa József „Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?” című tanulmányában (Nyr. 101 [1977]: 144–57). Méltatva a szerzőknek azt a törekvését, hogy összegező állapotrajzot vázoljanak föl, számos kiegészítő javaslatot tesz fejezetről fejezetre haladva, hogy újabb és újabb jelenségeket belefoglalva a kutatás munkájába, előtérbe kerüljön „a nyelvhasználatnak a társadalomra tett (s tegyük hozzá: teendő) hatása” (155).

Tompa József lankadatlanul friss szellemiségét élete legutolsó napjaiig megőrizte. Az a pálya, amelyet a balassagyarmati gimnáziumban tanárként kezdett, a nyelvtudomány nagy alkotásaiig emelkedett. Rendkívüli munkakedv és munkabírási rejtett szikár alakjában; emberszeretetét és -tisztületét lebilincselő udvariassága is hitelesítette; segítségére minden hozzáfutó számíthatott. Mind szakmai, mind erkölcsi örökségét nagyjelentőségű példaként tisztelhetik a nyelvtudomány munkásai.

Szende Aladár

Károly Sándor hetvenéves

A hetvenes szám misztikus, az alkalom hagyományos, azonban tudós ember köszöntésére nincs megfelelő pillanat: a tudós eredményei jobbár a múlt időben mutatkoznak meg, s a tudomány munkása e múlt időben többnyire folyvást dolgozik, nem

áll meg tapsokat gyűjteni. Így azután a hetvenedik életévnél a hagyomány kötelez, hogy immár illő és tisztességes a köszöntés. Ám Károly Sándort istenéltsézní nem csupán a megszokás illeme kötelez, hanem eredményei, amelyekben a munkáját tisztességgel végző férfiú érdemli meg a tiszteletet.

Károly Sándor a szegedi egyetemen tanult. Klemm Antaltól kért (Sík Sándor búvköréből kiszökött irodalmárként) doktori értekezéséhez témát (A Jókai-kódex mondatana, 1947*). A nyelvészethez az e diszciplínának a kutató személyiségét kirekesztő eljárás módjai vonzották, szemben az irodalomtudomány (olykor ma is meglevő) személyességével. E vonzódását az újgrammatikus iskola utóhatásának a magyar nyelvészetben mutatkozó hagyománya alakította, az Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (1956) című kandidátusi értekezése ezt jócskán tanúsítja. Később érdeklődése mindjobban a nyelv rendszerszerűségének kérdései felé, a nyelvi eszközök mellett az ezeket fölhasználó, mozgó szabályok kutatása felé fordul. Ezt az érdeklődést gyümölcösözteti Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban (1958), és bizonyos mértékben A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban (1965), amint ezt ebben a művében jelzi is (i. m. 8).

A nyelv rendszerként való szemléletéhez adott megerősítést Károly Sándornak a strukturalizmus. A strukturalista-generativista módszerrel végzett kutatásainak fémjele az ÁltNyTan. 6. kötete (1969), amelyet részben írt és szerkesztett, amely alapolvasmány-nyá vált, s amelyet bő húsz évig nem követett hasonló színvonalú grammatikai kötet. — Aki az irodalom felől indul a nyelvészethez, általában abban hű marad az irodalomhoz, hogy gyakran von kutatásába szépirodalmi jellegű szövegeket. Az ilyen nyelvész-kutató lépten-nyomon szembesül jelentéstani kérdésekkel. Egyebek mellett ez is vezette Károly Sándort arra, hogy megírja az Általános és magyar jelentéstant (1970), amely a négy évtizeddel korábbi Gombocz-jelentés után a nemzetközi és a hazai eredmények alkotó összegzése. A mű tíz év múltán Olaszországban is megjelent, az egyetemes nyelv-tudománybeli értékét e tény mindennél jobban jelzi. Az elméleti jelentéstant követte a gyakorlat: a Régi magyar glosszárium (1984, társszerkesztő: Berrár Jolán), ennek nem csupán a több tekintetben új szerkesztési elvei és módszerei, hanem sok más mellett a szócikkek jelentés szempontjából való minősítése is Károly munkája (i. m. 7–8).

Csaknem természetes, hogy a jelentéstannal való foglalkozás Károly Sándort elvezette az éppen bontakozó szövegtani kutatásokhoz, illetőleg a kommunikációs szemlélethez, amelyhez egyébként már 1938-ban vonzotta Karácsony Sándornak társaslélektani megalapozottságú magyar nyelvtana. Az e tudományterületeken kidolgozott tanulmányaihoz — példaképp: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű törekvéseinkben (1979); Mondat és megnyilatkozás (1980–1981) — méltán csatlakozik a nyelvtudományi intézet történeti grammatikájának a Károly által írt szövegtani fejezete, amely úttörő a maga nemében. (Az egész mű megjelenés előtt áll.)

A nyelv hétköznapi élete, az anyanyelvi műveltség és a nyelvművelés szintén foglalkoztatja Károly Sándort. Tudja és hangoztatja, hogy „a nyelvműveléshez elengedhetetlen az alapos, általános és konkrét nyelvészeti műveltség”, s hogy a nyelvművelés addig nem mutathat föl eredményeket, amíg ki van szakítva „az emberré nevelés nagy humanus feladatköréből”, amíg csupán abból él, amit a nyelvtudomány létrehozott, amíg „nem dolgozza ki a nyelvi értékelés tudományát” (Kortárs 22 [1978], 144–5).

Abból a harmadfél száz tanulmányból, amely a történeti és leíró szintaxis, a szó-tan, a jelentés-tan, a szóalaktan, a hangtan, a nyelvelmélet, a nyelvtudománytörténet,

* A részletes könyvészeti adatokat itt és a következőkben l. Takáts Károlyné: Károly Sándor munkássága 1947–1985-ig. Népr. és Nyelvtud. XXIX–XXX [1985–1986.], 9–85.

az alkalmazott nyelvészet, a nyelvművelés, a stilisztika, a szöveg- és egyéb területek körébe tartozik, valamit is kiemelni itt és most szinte lehetetlen, és nem is szükséges. A szakma művelői amúgysem kerültek ki, nem is kerülhetik ki e dolgozatok értékes seregét.

Károly Sándor tudományos pályáját egyetemi munkahelyek — Budapesten, Szegeden — keretezték. (Rövidebb ideig minisztériumban is dolgozott.) Negyedszáz évet az MTA Nyelvtudományi Intézetében töltött. Ebben az időben, amely nemegyszer ember- és jellempróbáló volt, mindnyájan tudjuk, a tudomány kertjét művelte, amint említett publikációs jegyzéke bizonyítja, s e művelkedéshez és e közben nem használta a napi politika karriert érlelő trageáját. Némely fordulatot Károly életútján, munkahelyi beosztásában, illetőleg munkahely-változásában esetenként alig, ha ezzel nem magyarázhatók...

Nyelvésszé, tudóssá és emberré alakulását a Kruzsok asztaltársaságnak kiemelkedő egyéniségei is alakították (Pais, Bárczi, Knieszsa és mások), mint erről több helyütt maga — idézzük Pais tanár urat a szóra — „Sanyicsék” (vö. NévtÉrt. 11. sz. [1986], 116). A múlt tudósai közül Simonyi és Gombocz, Wundt és De Saussure, továbbá nem utolsóként Karácsony Sándor, akit oly időkhöz is megemlíti, amikor ez a hivatalosság szemében nem volt ildomos (l. NyelvtudÉrt. 65. sz. [1969] 173).

A jó munka dicsérei a mestert — tanít a közmondás. A magyar tudományosság történetkönyvének lapjaira immár beíratott Károly Sándor eddigi munkája, s így ott a dicséret. Az illendőség és a tisztelet végül is csupán annyit mondhat: Isten éltesse Károly Sándort, aki 1990. augusztus 11-én hetvenéves.

Büky László

Centenárium emlékülés Földesen Karácsony Sándor születésének 100. évfordulójára

A most 100 éve Földesen született Karácsony Sándorra, erre az eredeti gondolkodású, karizmatikus erejű pedagógusra, jelentős társadalomtudósra jellemző volt, hogy már a Horthy-korszakban is a rajongó tisztelet és az éles kételkedő bírálat tárgya volt. A háború utáni első történelmi korszak a fordulat évéig (1948) a liberális, nemzeti, keresztyén gondolkodás gyakorlati kivirágzásának kora lett, de azután meg kellett élnie az úgynevezett „szocialista fordulat” után és idején nemcsak a debreceni egyetemi tanári kényszernyugdíjazását, de a tiltó elhallgatás időszakát is 1952-ben bekövetkezett haláláig. Így bár tanárgenerációk nőttek fel alkotó pedagógiáján, ez a generáció már jórészt nyugdíjas, a fiatalabbak pedig legfeljebb hírből ismerik nevét, a magyar demokratikus pedagógia megalapozását jelentő életművét tartalmilag már egyáltalán nem.

Az elmúlt évtized kezdte meghozni újrafelfedezését, elsősorban a demokratikus szocializmus eszmei törekvései történeti ideológiai légkörében. „Az ő gondolkodásában — nyilatkozta róla Vitányi Iván (1989) — egyaránt helyet kapott a keresztyénség, a népesség, a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus”.

Karácsony nemcsak pedagógiai rendszerében alkotott eredetien újat, hanem ez a központi életfeladata rákényszerítette a pedagógiával érintkező, rokon tudományterületek: a szociálpszichológia (társaslélektan), a fejlődéslélektan, a szemiotika, a kommunikációelmélet, neveléslélektani nyelvelmélet, de egy összefoglaló magyar társadalomtörténeti fejlődési összkép újragondolására, így kritikai újraértékelése is ugyanezen tudományterületek aspektusaiból is megtörtént. Buda Béla (1986) értékelő megállapítása: „Csaknem fél évszázada, hogy Karácsony Sándor megírta »Magyar nyelvtan — társaslélektani alapon« (1939) c. elfeledett, pedig zseniális és máig is világméreteken újszerű könyvét, amely az egész magyar nyelvtant a kommunikáció modelljére építi fel.”

Több éves kísérlet után 1989-ben kapta meg a lehetőséget a földesi Általános

Művelődési Központ, hogy Karácsony Sándor nevét vehesse fel. Már addig is, de azóta különösen jelentős harcosa volt és lett a Karácsony-hagyomány és újrafelfedezés ügyének. Most (1991. jan. 12-én) a centenáriumi évforduló kapcsán több napra kiterjedő megemlékező rendezvénysorozatot szentelt a száz éve született Karácsony Sándornak. Január 6-án kegyeleti megemlékezést tartottak Karácsony sírjánál Budapesten, a Kerepesi temetőben. Péter Imre földesi polgármester, a Karácsony-hagyományápolás igen tiszteletreméltó, régi harcosa tartott ünnepi megemlékezést, és ő vezette személyesen a további emlékprogramot is. Január 10-én „Névadónk szellemében” címen egész napos komplex vetélkedőt rendeztek a tanulóifjúság részére. Január 12-én pedig egész napos tudományos emlékülésre került sor, gazdag programmal. Több éves gyűjtőmunka eredményeként Karácsony Sándor állandó emlékkiállítás (emlékszobát) rendeztek be az intézmény egy közepes nagyságú termében. Durkó Máttyás nyug. egyetemi tanár megnyitó beszédében arra az eszmei fonalra fűzte fel a kiállításon való képzeletbeli tárlatvezetést, hogy az egyes tárlók reprezentálják Karácsony családi és földesi kötődéseit, a földesiek hozzá való kapcsolódásait. Azután Karácsony különböző meghatározó életközösségeit (cserkészet, KIE, ifjúsági lapok, munkahelyek, társadalmi megbízatások) is jelző tárlók tartalmát, dokumentumait értékelte. Helyet kapott a kiállításon és a megnyitó értékelésben Karácsony „A neveléstudomány társaslélektani alapon” c. 12 kötetes nagy életmű, a Karácsony-pedagógia rendszerének méltatása, de legalább ilyen neveléstörténeti értéknek tekintette Durkó Máttyás Karácsony elméleti pedagógiai tételei „gyermekszemléleti visszatükröződését” jelentő, 8–10, ifjúság számára, az ifjúság nyelvén írt kis kötetét is. Külön tárlók ismertetik Karácsony utóéletét, az újrafelfedezés dokumentumait, a szűkebb tanítványi kör Karácsonyhoz fűződő viszonya emléktanyáját. Az emlékkiállítást meghitté teszi a Karácsony sírjáról idekerült első fejfa, Mata János művészbárát fametszet Karácsony-portréja és a beszerzett amatőr fényképek Karácsony Sándorról. „Személyiségem, autonómiám tiszteletben tartását, erősítését köszönöm hálásan Karácsony Sándornak — mondotta befejezésül Durkó Máttyás —, aki 1945-től 1950-ig ifjú korom legforrongóbb időszakában tudott felszabadító, önmagamat talpra állító professzorom lenni.”

Közös ebéd után Virágh Pál földesi születésű köztársasági megbízott meleg szavakkal köszöntötte Karácsony megjelent családtagjait, a volt tanítványokat, tisztelőket, az ünnepség közel 200 résztvevőjét. Ezután került sor a tudományos ülés további programjára. Elsőnek Vitányi Iván „Karácsony Sándor mai szemmel” címen ismertette a Karácsony-örökség, gondolatkör mai társadalmi jelentőségét. Értékelése szerint Karácsony Sándor a század egyik legeredetibb, legsokoldalúbb magyar gondolkodója, megvilágosító egyénisége volt, soha nem „leegyszerűsített”, hanem — bár szokatlan a kifejezés — „felegyszerűsített”, mert minden egyes problémát az egészbe, az általánosba beillesztve tudott megmagyarázni. Évszázadokban és kontinensekben gondolkodott. A mának is sokat mondók azok a tanításai, amelyeket a nemzetiségek hídi szerepéről, a Kárpát-medencei népek megbékéléséről, egymásra utaltságáról írt.

Bajkó Máttyás egyetemi docens „Karácsony és az egyetem” címen tartott inkább szépprózai megemlékezést, mint tudományos értékelést Karácsony Sándorról mint egyetemi tanárról, előadói, szemináriumi munkamódszereiről, vizsgáztatásáról. Előadása keretében Pájer Ágota mutatta be egy népi kollégista naplórészletét, amely arról szólt, hogy a karácsonyi társaslelki gondolkodásmód hogyan hozta izgalomba a Ságvári Főiskolás Népkollégium fiataljait.

Szabó Irma, az intézmény igazgatóhelyettese „Üttörő örökségünk” címen feltárta azt a mély értelmi és érzelmi fogékonyságot, amellyel az intézmény nevelői testülete, szülői és pártolói kara és a gyermekek fordulnak Karácsony Sándor emléke, munkássága felé.

P é t e r I m r e polgármester előterjesztésére több mint 100 belépő taggal ott helyben kimondták az országos vonzásokörű Karácsony Sándor Művelődési Társaság megalakulását. Az előkészítő és szervező bizottság vezetője I m r e L á s z l ó, a KLTE Bölcsészettudományi Karának dékánja lett. Átfogó céljának a Karácsony szellemi örökség helyi és országos gondozását és terjesztését mondták ki.

Durkó Máttyás

Anyanyelv-oktatási napok

Az 1972* óta kétévenként Nyíregyházán megtartott tanácskozás — az 1988-as esztendő kimaradása után — kilencedik alkalommal ismét megvalósult új helyszínen, jellegét tekintve azonban hagyományos programmal. A rendezvény szervezésében a Magyar Nyelvtudományi Társaság mellett részt vállalt Heves megye és Eger város Tanácsa, a helyi Tanárképző Főiskola és az Anyanyelvápolók Szövetsége. A helyszín az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola volt.

A továbbképzési célt is szolgáló rendezvénysorozat központi gondolata a z a n y a n y e l v é r t é k r e n d j é n e k é r v é n y e s ü l é s e a z i s k o l á b a n (elvek és módszerek) volt.

A két házigazda: *Orbán Sándor* főigazgató és *Békési József* városi tanácselnök üdvözlő szavai után két előadás hangzott el az első nap délelőttjén kétszáz résztvevő előtt.

Az anyanyelvi műveltség szerepe a jelen társadalmi változásaiban — címen mondta el gondolatait *Benkő Loránd* akadémikus. Megállapította többek között, hogy nagy szükség van a megújulásra, mert erkölcsi válság van, amely az iskolai életben is érzékelhető. Hátrányba került a nemzeti közműveltség, ismerethiány és érzelmi közömbösség tapasztalható haza—nemzet—magyarság dolgában. Ezért — hangsúlyozta — nélkülözhetetlen a jövő iskolájában a humán műveltség hatékonyabb közvetítése. Ebben a munkában kulcsszerep vár a magyar- és történelemtanárokra.

A színész és anyanyelve volt a témája annak az előadásnak, amelyet *Bánffy György* színművész tartott. Bevezetőjében gyermekkori emlékeire utalva, és negyvenéves színészi múltjára hivatkozva meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy mennyire fontos a színész beszédkultúrája. Külföldi és hazai adatokkal igazolta állításának hitelességét. Napjaink gondjai között említve a film, a tévé sőt még a rádió káros hatását is. Mint mondtotta a ma színészenek az „elektronikus bűvkörből kell kitépnie” magát ahhoz, hogy egyénisége, beszédkultúrája érvényesülhessen. Befejezésül elméleti fejtegetését felejtethetetlen élményt nyújtó művészi idézetek tolmácsolásával egészítette ki.

Az első nap délutánjának előadásait hallgatva a krónikafrónak Széchenyi nyelvről szóló gondolatait juttatták eszébe: „A szó a lélek egyedüli orgánuma. Állati vágyinkat hangok, jelek, képvonásaink, mozdulataink s testünk által nyilatkoztatjuk ki; de a mit a földi salaktul tiszta lélek érez, csak szó fejezheti ki, s az is csak gyengén s igen felszínleg.” Mert közvetve erről szólt *Deme László*: Emner és anyanyelve című előadása, amikor a nyelvíség gondolatát fejtegette. Más vonatkozásban ehhez kapcsolódtak *Lőrincze Lajos*:

*Nyíregyháza: 1972. ápr. 6—8; 1974. jún. 23—25; 1976. jún. 20—23; 1978. jún. 25—27; 1980. júl. 7—10; 1982. júl. 4—7; 1984. jún. 30—júl. 2; 1986. jún. 28—30. Anyagait a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző, ill. az Országos Pedagógiai Intézet meg is jelentette.

Ember és magyar anyanyelve határainkon túl címen elmondott gondolatai; mindkettőt alapozta *A. Jászó Anna*: Az anyanyelvi alapkészségek gondozása című történeti és pedagógiai háttérrel felvázolt tanulmányos okfejtése, melyet távollétében férje, Adamik Tamás olvasott fel.

A második nap délelőttjén a plenáris ülésen a következő nyolc előadás hangzott el: „A nyelv annál tökéletesebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek” (Kazinczy) — idézte *Fekete Péter*. Az előadó sok példával igazolta a mai nyelvhasználatban tapasztalható udvariasságot, fésületlenséget és ezek társadalmi háttérét.

A magyar nyelv rétegződése, a nyelvi norma volt *Sebestyén Árpád* témája. Elemzést kaptunk a szociolingvisztika (= társadalmi nyelvészet) szempontjából a normatív, a területi és társadalmi nyelvvállalatról.

A nyelvi norma pedagógiai értelmezéséről szólt *Szende Aladár*. Az előadó személyes tapasztalatai alapján vázolta azt a folyamatot, amely a beszédféjlődés során a gyermekben végbemegy, s egyre tágabb nyelvhasználati körök táplálják benne a nyelvi tudatot.

Napjaink diáknyelvének jellemzőiről *Vachát László* beszélt. Friss példákkal igazolta azt a tényt, hogy milyen mértékben változik a diáknyelv divatjellegénél fogva, értékelve e sajátos nyelvi réteg szerepét a nyelvhasználatban.

„Normaváltozás az ifjúsági nyelvben” címmel *T. Nagy Gábor* szólt. Vizsgált témájával kapcsolatban megállapította, hogy az eddigi egység a társadalmi változások következtében soknormájúvá vált: nyelvi liberalizmus és konzervatívizmus egyaránt tapasztalható.

A nyelvjárások mai élete, szerepük a köznyelv formálásában volt *Kiss Jenő* témája. A mai helyzetkép felvázolása után megállapította, hogy jelenléte természetes, jó sőt kívánatos, közösséggazdagító szerepe van (lehet!).

„Nyelvjárásaink értékeinek szerepe az anyanyelvi nevelésben” címmel *Fülöp Lajos* annak a gondolatának adott hangot, hogy kívánatos lenne a nyelvjárási jellegű nyelvoktatás megvalósítása. (Előadását távollétében Dobóné Berencsi Margit olvasta fel.)

A helyesírás tanításának pedagógiai jelentőségét, módszereit, normatívóit *Pásztor Emil* részletezte. Meggyőző érvekkel bizonyította, hogy értelmi és érzelmi alapozás szükséges ahhoz, hogy tanítványainkkal elfogadtassuk a helyesírási ismeretek fontosságát; a készség kialakításának folyamatában fontosnak tartva a hármas fokozatot: a tudatosítás — gyakorlás — ellenőrzés mozzanatát.

Nagy várakozás előzte meg a második nap délutánjának programját: a készülő nemzeti alaptanterv tervezetének ismertetését. A téma szakértője, *Báthory Zoltán* adott tájékoztatást a tervezet előmunkálatairól, a székesfehérvári tanácskozásról és az alaptanterv lényegéről általánosságban. Eszerint e tantervi tervezet az iskolai nevelés minden kérdésében minimalizálja az állami beleszólást, ugyanakkor lehetővé teszi a pedagógiai autonómia optimális érvényesülését. Totális szakítást javasol a centrális és egységes tantervi irányítással, és az 1978-as tantervhez hasonló tantervi műfajjal. Általános tájékoztatása az anyanyelvi nevelés elképzeléseiről csak érintőlegesen szólt, hangsúlyozta azonban a nyelvi alapkészségek kifejlesztésének kommunikatív jelentőségét.

A harmadik nap délelőttjén a plenáris ülésen hat előadás hangzott el:

„A nyelvi szintek kutatásának eredményei és az iskolai munka”: *Raisz Rózsa*. Pontos összegezését adta az előadó a vizsgált témának, és hasznos tanácsokat fogalmazott meg.

„A beszédhangok világa”: *Bolla Kálmán*. Bárczi Géza ma is helytálló nyelvmeghatározásából kiindulva fejtette ki az előadó, mi a fonetika helye, szerepe a nyelvtudományban és az oktatás szintjein, hasznos módszertani tanácsokat is adva, mire kívánatos ügyelni a különböző iskolafokokon.

A részben elkészült kiejtési kézikönyvről *Wacha Imre* adott tájékoztatást; vázolván az 1965 óta folyó munkálatokat, a publikált részeredményeket.

„Köznyelvi és szaknyelvi szókinészünk fejlődése”: *Grétsy László*. A nyelvművelő felelősségével szolt a szóalkotás jelenbeli szerepéről és módjairól életszerű példák felsorolásával.

„A szövegvizsgálat és -alkotás módszerei”: *Békési Imre*. Külföldi szakirodalomra hivatkozva bizonyította, hogy a szövegalkotásnak milyen összefüggései vannak, lehetnek a beszélő szempontjából.

„Az élőnyelvi szöveg vizsgálata”: *Bencédy József*. A szövegépítkezés mai jelenségeit elemezte újságnyelvi példák segítségével.

A harmadik nap délutánján ismét nyolc előadás hangzott el:

„Az iskolai nyelvművelő mozgalmak, versenyek jelentősége”: *Grétsy László*. Áttekintette az utóbbi két évtizedben keletkezett versenyeket, értékelte hatásukat, igényelve, hogy készüljön összefoglaló tanulmány az utókor számára.

„A mozgalmak, versenyek formái, szerepük a nyelvi magatartás alakításában”: *Z. Szabó László*. Bevezetőjében utalt a történelmi előzményekre: a Magyarosan (1932) folyóiratra, a Kodály-féle „riadóra” (1939), és hat tételben foglalta össze mondanivalóját.

„A Beszélni nehéz körök pedagógiája és szervezése”: *Kerekes Barna*. Iskolájában, a budapesti Radnai Gép- és Gyorsíró Iskolában szerzett tapasztalatairól szolt: a folyamatoságról és a kampányszerűségről tájékoztatta a hallgatóságot.

„Beszélni nehéz kör az általános iskolában”: *Szőcsné Antal Irén*. Egy évtizedes szakköri tapasztalatairól számolt be, ötleteit adta közre, számítógépes programmal is próbálkozott szentistváni iskolájában.

„A Verseghy nyelvművelő versenyek”: *Pápayné Kemenczei Judit*. A tizenöt éves szolnoki verseny tapasztalatait, eredményeit ismertette, tervezik a versenyt külföldre is kiterjeszteni.

„Szakmunkástanulók anyanyelvi tábora Heves megyében”: *Varga Gyula*. A társadalom adta a mintát a tanulóknak, ezért a felelősség is a felnőtteké, hogy ide jutottunk állapította meg. Öt tábor ízlés- és szemléletalakító szerepéről adott tájékoztatást. Hangsúlyozta a tanári felelősséget.

„A vers- és prózamondás megítélésének kritériumairól”: *Tatay Éva*. Mint beszédművelő, előadóművész és logopédus hangsúlyozta azt a művészi többletet, amit a vers- és prózamondás alkalmával kívánatos érzékeltetni; továbbá kiemelte az egyéniséghez illő szövegválasztás szempontját, mint a tanári segítség egyik formáját.

Tantárgyközi együttműködés a kölesönös pedagógia érdekei jegyében”: *Bagi Ádámné*. Tájékoztatót adott szegedi iskolájában elindított kezdeményezéséről, amelyet Schmidt Ferenc budapesti kísérlete nyomán próbált ki, kiterjesztve az anyanyelvi nevelést a szaktárgyak óráira is.

„Nyelvi problémák a kétnyelvű gimnázium nulladik osztályában”: *Kövesi Józsefné*. Arra hívta fel a figyelmet, hogy ebben a sajátos oktatási formában mindössze heti 1–2 óra jut az anyanyelvre, ezért félő, hogy „makogó lények” lesznek a tanulók. Említette még a fordítás anyanyelvre gyakorolt torzító hatását, valamint az idegen nyelv hatására kialakuló dallamhibákat. Fontosnak ítélte a kontrasztív utalásokat a tanítás során.

„A Beszélni nehéz rádióműsoráról”: *Miskolci Margit*. Áttekintve a 15 éves műsor történetét, fontosságát, szerepét abban jelölte meg, hogy országosan hozzásegíti tanárt, tanulót ahhoz, hogy megtanulják „lekottázni” a megadott szöveg hangoztatását. Egységes jelrendszer alakult ki, amely az iskolákban is jól alkalmazható, és ezáltal segíti az egységesebb beszédbeli megnyilatkozást.

Mindhárom napon három (általános iskolai, szakmunkásképző, gimnáziumi és szakközépiskolai) szekcióban volt alkalmuk az érdekelteknek az előadásokon felmerült kérdések megvitatására, véleményük nyilvánítására. Ezzel a lehetőséggel éltek is a résztvevők, még kevésnek is bizonyult a napi egy-egy óra.

A programot könyvkiállítás és az OOK taneszközeinek kiállítása egészítette ki. Továbbá lehetőség nyílt találkozni az ÉDES ANYANYELVÜNK szerkesztőjével.

Negyedik nap délelőtt került sor a záróülésre.

Kálmán Béla akadémikus elnökként köszönetet mondott a vendéglátóknak a szívélyes gondoskodásért, majd *Szathmári István* összegezte a tanulságokat, és ismertette a javaslatokat. Értékelése során kitért a Magyar Nyelvtudományi Társaság negyedszázados tevékenységére, megemlítve többek között az egri kiejtési konferenciát, a Sajnovics-emlékülést, és a kaposvári szövegtani konferenciát. Majd rátért a három napos tanácskozás részletes értékelésére. Megállapítva, hogy a három téma kijelölése helyes volt: Ember és anyanyelv, a nyelv sokszínűsége, a nyelvi szintek. Mindegyik témával kapcsolatban elméleti eredményekről számoltak be a szakemberek; szekciósüléseken pedig mód nyílt a gyakorlati és módszertani kérdések megvitatására. A nemzeti alaptervről kapott tájékoztatás kevésbé elégtette ki a hallgatóságot. A tervezet nem demokratikusan készült. A tanácskozás kéri az illetékeseket, hogy minden szakembert vonjanak be a további munkálatokba, legyen országos méretű beleszólása a pedagógusoknak.

A jelenlevők egyetértésével olyan javaslat született, hogy folytatódjék a kétévenkénti tanácskozás. Javasolt téma 1992-re: szöveg — szövegszerkesztés — szövegalkotás. Szervezeti szempontból kívánatos ügyelni, hogy az elmélet és gyakorlat egyenlő arányban kapjon helyet; jusson több idő a szekciósülésekre, hogy azokon a spontán eszmecsere is kibontakozhassék.

Végül a következő javaslatokat fogadta el a közösség:

1. Kerüljön sor a továbbképzés megreformálására.
2. A tudományos és módszertani folyóiratok jelenjenek meg időben.
3. a NAT munkálataiba vonjanak be a továbbiakban minden illetékes elméleti és gyakorlati szakembert.

Befejezésül idézzük *Bárczi Géza*-nak 1972-ben megfogalmazott, ma is időszerű megjegyzését. „Mi hát a teendő? Minden emberi munka javítható, közelebb hozható a tökéleteshez, s mint tudjuk, az anyanyelvi oktatásban különösen nem lehetünk megelégedve azzal, ami van, tehát javításra, fejlődésre fokozottan szükség van. Munkánk jobbításának első feltétele a problémák és tapasztalatok alapos megbeszélése.” Reméljük, ezt szolgálta a mostani tanácskozás is.

Graf Rezső

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám: 19 710

Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 14 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 — 0236

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Négy helységnév-magyarázat	123
<i>Dömötör Adrienne</i> : Népi helynév-etimológiák	125
<i>Kicsi Sándor András</i> : Mi a denevér: féregmadár vagy se féreg, se madár?	127
<i>Sárközy Péter</i> : Faj, fajta, hibrid	130
<i>Kicsi Sándor András</i> : A beteg szó eredetéről — Kenguru	131
<i>Kiss Lajos</i> : Szalóka	133

Szemle

Rác Endre—Szathmári István szerk.: Tanulmányok a mai magyar nyelv szöveg- tana köréből (Ismerteti: <i>Máté Jakab</i>)	135
Molnár Csikós László: A melléknévi igeneves szerkezet transzformjai a magyarban (Ismerteti: <i>Bachát László</i>)	141
Bíró Ágnes szerk.: Szaknyelvi divatok (Ismerteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	144

A Nyelvőr postája

<i>Szatmári István</i> : Evakuál — célszerű-e mindig a metonimikus megnevezés? — <i>Látszat és látat</i>	148
<i>Büky László</i> : „A csaj [...] összevissza van falcolva”	149
<i>Szatmári István</i> : Hattyúnyak, darázsderék	150

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár</i> : Tompai József	151
<i>Büky László</i> : Károly Sándor hetvenéves	153
<i>Durkó Mátyás</i> : Centenárium emlékülés Földesen Karácsony Sándor születésének 100. évfordulójára	155
<i>Graf Rezső</i> : Anyanyelv-oktatási napok	157

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre 140 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 70 Ft
Évi előfizetés: 140 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 193,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: A műsorcímek a televízióban

Tolcsvai Nagy Gábor: Péterfy Jenő nyelvesztétikai nézeteiről

Rácz Endre: A belehallás jelenségéről IV.

Nagy L. János: Az elemző okokat keres

V. Ráisz Rózsa: Móricz Zsigmond: Esőleső társaság

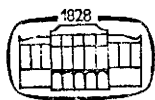
Bogár Edít: Központozási jelenségek Kassák Lajos verseiben

Sebestyén Árpád: Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól

Laczkó Mária: Az előrejelezhetőség a toldalék illeszkedésében

Farkas Mária: A birtokos jelzős szó szerkezet kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben

Kiss Lajos: Földrajzi nevek a magyar középkorból

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

115. ÉVFOLYAM 1991. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : A műsorcímek a televízióban	161
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Péterfy Jenő nyelvészeti nézeteiről	167
<i>Rácz Endre</i> : A belehallás jelenségéről IV.	172
<i>Nagy L. János</i> : Az elemző okokat keres	189

Íróink nyelve

<i>V. Raisz Rózsa</i> : Móricz Zsigmond: Esőleső társaság	194
<i>Bogár Edít</i> : Központozási jelenségek Kassák Lajos verseiben	205

Nyelvjárásaink

<i>Sebestyén Árpád</i> : Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól	223
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Laczkó Mária</i> : Az előrejelezhetőség kérdése a toldalék illeszkedésében	237
<i>Farkas Mária</i> : A birtokos jelzős szó szerkezet kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben	242

Kiadás helye: Budapest

Kiadás éve: 1991

Létszám: F 4431/91

MAGYAR NYELVŐR

115. ÉVFOLYAM * 1991. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A műsorcímek a televízióban

„A jó cím már fél siker, sőt aforisztikus túlzással: a cím fontosabb, mint maga a mű” — állapította meg A cím stilisztikája című, éppen másfél évtizede megjelent, két esztendővel korábban azonban már egy nyelvészkongresszuson is előadott tanulmányában Kovalovszky Miklós (Jelentés tan és stilisztika. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. Bp. 1974. 326). Bár e szellemes megállapítás nem minden műfajra és műfajtípusra vonatkoztatható egyforma érvénnyel — egy képzőművészeti alkotásra pl. kevésbé, egy krimire viszont igencsak érvényes —, az aligha lehet vita tárgya, hogy a televízióműsorok címe sem közömbös a befogadó, a néző számára; sem a sorozatoké, állandó műsoroké, sem az alkalmi produkcióké. Jogosan írta Buda Béla a tömegtájékoztatás nyelvének kommunikáció-lélektani és szciolingvisztikai sajátosságait vizsgálva a következőket: „A tömegtájékoztatás és általában a tömegkommunikáció fontos nyelvi elemei a címek. A címek feladata a tájékoztatás a közlemény vagy a műsor tartalmáról, de ugyanilyen fontos feladat az is, hogy a figyelmet felkeltse. A cím ezért a tömegtájékoztatásban mindig több, mint amennyit a tartalmi orientálás megkívánna. Ráadásul rövidnek és pregnánsnak kell lennie. Tömegkommunikációs vizsgálatok kimutatták, hogy a jó cím nagyon fontos a közlemény vagy a műsor hatása szempontjából, nem kis mértékben ez szabja meg a közlemény vagy a műsor »fogyasztóinak«, befogadóinak számát és körét” (in: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerk. Grétsy László. Membrán könyvek 15. sz. Bp. 1985. II. 16 — 7).

E szempontok jegyében és ismeretében vállalkoztam arra, hogy megvizsgálom a televízió műsorcímeit, s tájékozódásom eredményéről röviden beszámolok a Televízió Nyelvi Bizottságának. Már most jelzem: kevesebb a tanulság, mint amennyivel számoltam, azaz — másképp fogalmazva ugyanezt a dolgot — a „készlet” számbavétele után sokkal jobb az összképem a televízió műsorcímeiről, mint korábban, amikor pusztá benyomásaim alapján alkottam róluk véleményt. Ennek természetesen nagyon örülök, hiszen ezerszer inkább az én összefoglalóm legyen sovány és szerény, mintsem a műsorcímek legyenek rosszak, megtévesztők, jellegtelenek. Persze ez a kedvező összkép nem jelenti azt, hogy minden tetszik, minden rendben van, azaz most már nincs is mit csiszolni, javítani. Ezért az alább következőket továbbra is szívesen ajánlom a különféle tévéműsorok — meg a műsorközlő lapok — szerkesztőinek, továbbá a tévénezők széles rétegeinek figyelmébe.

Még valamit a corpusról, az átvizsgált anyagról! Valamivel kevesebb mint negyed év, összesen tizenegy hét címanyagát tekintettem át: az 1989. szeptember 25-től december 10-ig terjedő időszakét. Forrásom a Rádió- és Televízióújság volt. Nem is igen lehetett más, mivel a vizsgálódási időszak kezdetén

ehhez hasonló részletességű, tehát többé-kevésbé teljes programot semmilyen más lap nem adott. Minthogy azonban időközben létrejött s megindult a másik tüzetes műsorúság, a Tvr-Hét, erre olykor utalok majd a tárgyalás során. (Azt pedig itt jegyzem meg zárójelben, hogy az új lapnak a fejlécen olvasható címe elég sikerületlen, mivel többszörösen is vét a helyesírási szabályok ellen: *tvrhét*. A szerkesztőség, amikor előfizetésre buzdít, a *Tvr-Hét* írásmóddal él; ez sem szabályos, mivel a *H* nagybetűs voltát semmi sem indokolja.)*

I. Helyesírási kérdések

Korántsem az a célom, hogy itt részletes helyesírási elemzésbe fogjak, végtére is nem egyik vagy másik műsorközlő lapnak a helyesírási gyakorlatát, hanem magukat a műsorcímeket kívánom elemezni, mégis ezzel, a címek leírásának s közzétételének módjával kell kezdenem. Nem tehetek másként, ugyanis a megvizsgált címekkel kapcsolatos problémák nem csekély hányada helyesírási jellegű. Persze amikor problémákat említek, nem egyértelműen hibákra utalok, még kevésbé durva helyesírási vétségekre. Amikor néhány esztendővel ezelőtt Kemény Gábor kollégámmal egy Címek a mérlegen című tanulmányban vagy két tucat napi- és hetilapnak, illetve folyóiratnak a cikk-címeit vettük szemügyre, akkor még olyat is találtunk, mint pl. „Jól sikerült *idénnyitó*”. Nem is álltuk meg ironizálás nélkül, ugyanis ezt fűztük hozzá: „Csak nem azért írtak *idénnyitó*-t, mert ezzel akarják jelezni, hogy a cikk tárgyául szolgáló sportverseny *idén* zajlott le?” (Jel-kép 1983. 2. 107). Nos, ilyenfajta, tudatlanságra vagy hanyagságra visszavezethető botlásokról nem kell beszámolnom, mert ilyenekre, hál’ istennek nem akadtam. Néhány olyan kérdésre azonban, amely töprengésre készíthet bennünket, igen.

1. N a g y k e z d ő b e t ű k a c í m e k b e n. Az köztudomású, hogy az állandó címeket, tehát az újságok, hetilapok és folyóiratok címét nagybetűvel kezdjük, mégpedig oly módon, hogy az *és* kötőszó kivételével a cím minden szavát nagy kezdőbetűvel írjuk. Tehát: *Esti Hírlap, Pesti Műsor, Rádió- és Televízióúság*. A szabályzat azonban mégis tesz egy megszorítást, mégpedig ezt: „Egyes hosszabb állandó címekben csak az első szó nagybetűs: *A magyar nyelv és irodalom tanítása* stb.” (197. §) Ha ezek alapján el akarjuk dönteni, hogy a rádió- és televízióműsorok többemű címében nagy kezdőbetű illeti-e meg a cím belsejében levő szavakat vagy sem, nem vagyunk könnyű helyzetben. Bár védhető volna az az álláspont, hogy a jól ismert, „bejáratott” műsorcímeket helyesírásunk tekintetében ugyanolyan elbírálásban részesítsük, mint az *Esti Hírlap-, Pesti Műsor-féleket* — vagyis ezeket tekintsük szabályosnak: *Hazai Tükör, Tizen Téliak Társasága, Vers Mindenkinnek* —, célszerűbbnek érzem azt a megoldást, ha a tévéműsorok címét azok gyakoriságától, előfordulásuk rendszerességétől függetlenül egészében az egyedi címek módján írjuk le, vagyis így: *Hazai tükör, Vers mindenkinnek*. Arra persze mindig megvan a lehetőség, hogy a műsor- (vagy lap-)szerkesztő a valamilyen szempontból

* Azóta ez a tanácsom megfogant. Egy velem erről folytatott interjú nyomán, amely a lap 1990. évi 41. számában látott napvilágot, a szerkesztőség úgy döntött, hogy a grafikusok által kiformált fejléct változtatlanul hagyja, de minden egyéb helyen — az impresszumban, idézőskor stb. — az általam ajánlott *Tvr-hét* formával él. Ezzel a megoldással magam is egyetértettem. G. L.

fontosnak ítélt, pl. szignálszerű címeket végig verzál szedéssel is kiemelve: DELTA, CSALÁDI KÖR, JOGI ESETEK stb.

A címek ilyenén szempontu átnézése aránylag megnyugtató képet mutat, de némi zavart is tükröz. Gyakoriak a végig nagybetűs címek, tehát az olyanok, mint a legutóbb bemutatottak. Ez egyáltalán nem baj, sőt a verzál szedés a kiemelésnek igen hasznos módszere. Olyan többelemű cím is jócskán van, amelyet az egyedi címeknek kijáró módon írtak le: *Unokáink sem fogják látni, Szép magyar tánc, Déli videóújság, Körzeti tévéstudiók műsora, Szindbád nyolcadik utazása, Legyen a vendégem, Közlekedésről mindenkinek* stb. Ez is rendjén van, függetlenül attól, hogy a cím valóban egyedi-e, vagy pedig egy sorozat állandó megjelölője. Azonban éppen azért, mert az idézett kétfajta írástípus jellemzi az átnézett műsorcímek 95%-át, feltűnő, hogy akad néhány olyan cím is, amelynek írása eltér az említett típusokétól. Mivel itt a visszakereshetőség, úgy érzem, megkönnyíti az orvoslást, zárójelben mindig megjelölök legalább egy olyan napot, amelynek tévéműsorában megtalálható a szóban forgó cím.

Mozgó Képek (okt. 14., 28., nov. 11., 25., dec. 10.); *Fiatalkor Művészek Stúdiója* (nov. 22.). Ehhez a két példához nem kellett megjegyzést fűznöm, a most következő néhányhoz azonban már kell. *Pannon Krónika* (Tvr-hét, dec. 7., az RTÚ-ban: PANNON KRÓNICA). *Új Reflektor Magazin* (Tvr-hét, dec. 6.; az RTÚ-ban verzál szedéssel). *Rali Európa Bajnokság* (szept. 30.; így lett volna helyes: *Rali Európa-bajnokság*; alcíme: *Ciprus-Rali*; amely szintén hibás). *Zenés TV-Színház* (okt. 28.), illetve *Zenés Tv-Színház* (nov. 8., dec. 10.); mindkét változat többszörösen is hibás. Helyesen vagy ZENÉS TV-SZÍNHÁZ vagy *Zenés tv-színház*. A *Zenés Tv-színház* írásforma nem ajánlatos, de még mindig jobb a megjelent változatoknál.

2. Kötőjel-használati problémák. E téren voltaképpen elég jól eligazodnak a szerkesztők — műsor- és lapszerkesztőkre egyaránt gondolok —, de azért akad néhány zavar, következetlenség. Az, hogy a *Hangversenyközvetítés* cím (okt. 11.) kötőjelet kívánna, még nem jelentős, sőt szót is alig érdemel. Az már feltűnőbb, hogy a *Tornász világbajnokság* cím öt napon át így szerepelt az RTÚ-ban (okt. 17–21.), s csak a hatodik napon kapta meg jogos kötőjelét: *Tornász-világbajnokság*. Hasonló példám még jó néhány van, de csak egyet említek, pontosabban egy hármas variánst. RTÚ, szept. 25.: *Hatos lottósorsolás*; okt. 23.: *Hatoslottó sorsolás*; nov. 20.: *Hatoslottó-sorsolás*. Ez utóbbi végre jó is. Végül itt jegyzem meg, hogy mind a kötőjelezés tekintetében, mind egyébként elég gyakran van helyesírási különbség az RTÚ és a Tvr-hét címirása között. Tehát olyasmire gondolok, hogy pl. dec 8.: *Tévémozi előzetes* (RTÚ) ~ *Tévémozi-előzetes* (Tvr-hét; ez utóbbi a jó); dec. 10.: *Szó-zene-kép* (Tvr-hét) ~ *Szó—zene—kép* (RTÚ; ez a jobbik változat). Egyébként felbukkan a gondolatjeles tagolás is: *Szó — zene — kép* (RTÚ, nov. 26.). Ez is jó.

3. A sorozatjelölés ügye. Nem arról akarok szólni, hogy a kialakult gyakorlat szerint a szerkesztők a római és az arab számok kombinációjával jelzik, hogy hány részből áll a sorozat, és annak hányadik darabjánál tartunk. Tehát a XIII/6. azt jelenti, hogy egy tizenhárom részes sorozat hatodik darabja (része, epizódja) következik. Tudom, többen bírálták ezt a jelzőmódot, én azonban célszerűnek, jónak tartom. Fontos azonban, hogy ha nem új sorba kerül, vesszővel válasszuk el az előtte levő szövegrésztől. Hiányo-

sak tehát ezek az idézetdarabok: „Brazil tévéfilmsorozat XI/4. rész” (okt. 11.), „Angol ismeretterjesztő filmsorozat XV/8. rész” (okt. 12.); „Tévéfilmsorozat XII/6. rész” (okt. 15.); sőt ezek is: „Teleregény 64. fejezet” (okt. 5.); Teleregény 68. fejezet” (nov. 30.) stb. Mindezek helyesen, szabatosan: *Brazil tévéfilmsorozat, XI/4. rész; Angol ismeretterjesztő filmsorozat, XV/8. rész; Tévéfilmsorozat, XII/6. rész; Teleregény, 64. fejezet; Teleregény, 68. fejezet* stb. Ismétlem, új sorba tördelés esetén nincs szükség a vesszőre: „Az idő
IV/3. rész” (szept. 26.)

4. Néhány írásjelprobléma. Nem jelentős kérdések, ezért bokrosítva szölok róluk.

a) Terjednek a műsorcímekben a hiányjeles évszámok: *Stúdió '89* (min., den héten), *Savaria '89* (okt. 7., 14.) *Miss World '89* (nov. 23.), *TS '89* (dec. 2.) *Italia '90* (dec. 9.), *Módi '89* (dec. 9.). Elfogadható ez a módi, de nem árt arra felhívni a figyelmet, hogy a hiányjel kitevése korántsem kötelező. Soltész Katalin pl. Hiányzik-e a hiányjel? című cikkében előbb válaszolja ezt az „'52-ben született”, „'70-ben érettségizett” -féle divatot, majd így ír: „... a hiányjel fölösleges cifraság, nélküle is mindenki helyesen értené a rövidített évszámot” (Népszava 1987. dec. 28.). Tehát nem arról van szó, hogy bírálná ezt az évszámeegyszerűsítést, csupán a jelölésével nincs kibékülve. Cikkét így zárja: „A szabályzat szótári részében és egyéb, normának tekintendő szótárakban: a Helyesírási tanácsadó szótárban és a Magyar értelmező kéziszótárban található néhány hiányjellel írt állandó szókapcsolat: *hál' istennek, (ne)ad'j' isten, uram bocsá'*. Ezeket írjuk tehát hiányjellel, különben pedig kerüljük ezt a többnyire merőben fölösleges írásjelet.” Magam is ezt ajánlom.

b) Pontokból is megárt a sok. Úgy veszem észre, sokasodnak a három pontra végződő műsorcímek. Általában véve hasznos írásjelcsoport ez, hiszen mind valamely gondolat befejezetlenségét, mind pedig valamely idézetbeli szövegrész elhagyását kitűnően jelezhetjük vele. A tévé egyik-másik műsorcímében azonban — legalábbis számomra — sem befejezetlenséget, sem kihagyást nem éreztem a három pont, inkább csak valamiféle modorosságot. Szemléltetéstül bemutatom, hogy csupán december 1-je és 5-e között mely műsorok kaptak három pontot az RTÚ műsorközlésében. Ki-ki eldöntheti a maga számára, hogy valamennyit szükségesnek érzi-e: Egy óra múlva itt vagyok ... (dec. 1.), Élni, élni hagyni ... (dec. 1.), Emlékezzen ...! (dec. 2.), A kis fehér labda nagyjai ... (dec. 2.), „Voltál-e boldog már Pesten ... ? (dec. 2.), „Nekem mindig szerencsém volt ...” (dec. 4.), A „László” ... (dec. 5.), Mesél a filmhíradó ... (dec. 5.).

c) Amikor az írás is beszél. Az átnézett címek között egy-két olyan is akad, amelyben az írott változatnak saját, önálló stilisztikai értéke van, úgy is mondhatnám, többletértéke a cím élőszóbeli változatához képest. Ilyen pl. a dec. 5-i adásnap *BohóCipő* című műsora, melyben a *C* nagybetűvel való játék a stilisztikum forrása, és ilyen a dec. 2-i *SporTSzombat* — dec. 9-én ugyanez *SPORTSZOMBAT* megoldásban —, amely a maga középső két betűjével a *TELESPORT* műsor már kialakult rövidítésére utal. Talán mondanom sem kell, hogy ezek a csupán a szemnek szóló, csak látás útján befogadható jelek növelik a cím értékét.

II. Tartalmi, szerkezeti kérdések

Bármennyire elnagyoltnak tetszik is e csoportosítás, megmaradok e mellett, s nem választom szét az inkább tartalmi s az elsősorban szerkezeti jellegű észrevételeimet. Bízom benne, hogy azok a gondolatok, amelyeket az itt következő szakaszban fölvetek, e fejezet némileg heterogén volta ellenére is eljutnak az érintett szerkesztőkhöz. Mint az előző fejezetben sem, úgy ebben sem kapitális kérdésekről lesz szó. Az áttanulmányozott címek általában megfelelnek rendeltetésüknek. Megjegyzéseimmal csupán az lehet a célom, hogy néhány szemponttal próbáljam tovább színesíteni, gazdagítani a tévé-műsorok szerkesztőinek címadó tevékenységét, illetve felhívjam figyelmüket egy-két kiküszöbölendő hibára, sikerületlen megoldásra.

1. A szignálcímek problémája. Úgy veszem észre, hogy a tévében aránylag, sőt aránytalanul sok ún. szignálcím van, azaz olyan cím, amely a pusztá jelentéstartalma alapján nem árulja el, hogy voltaképpen milyen műsor élén áll. Itt van pl. a DELTA. Ez voltaképpen lehetne földrajzi, nyelvészeti vagy akár egészségügyi orientációjú műsor is, aszerint, hogy a címadó szónak melyik jelentése tolul előtérbe. A DELTA cím tehát önmagában nem informál eléggé, inkább csak figyelemfelhívó szerepet tölt be, mint általában a szignálok, továbbá mint igen gyakran a márkanévek. Akkor tehát nem jó ez a cím? Dehogynem, nagyon is jó. Csakhogy nem önmagában, hanem az alcímével együtt, tehát így: DELTA / Tudományos híradó. És ugyanígy, ugyanezért jók a következő szignálcímek is (az alcímeket mindenütt egy törtvonallal elválasztva közlöm, helytakarékossági okokból):

ABLAK / Közéleti szolgáltató műsor
 GONDOLKODÓ / A Televízió tudományos folyóirata
 HÍRHÁTTÉR / Nézetek, vélemények közérdekű kérdésekről
 KALENDÁRIUM 1989 / Ismeretterjesztő magazin
 MOZAIK / Telefonos játék
 NÉZŐPONT / A művészeti főszerkesztőség műsora
 PANORÁMA / Világpolitika percről percre
 STÚDIÓ '89 / A televízió kulturális hetilapja
 Szám-adás / Gazdasági negyedóra
 TÁJKÉP / Környezetvédelmi magazin
 Téka / Közhasznú információk
 ÚJ REFLEKTOR MAGAZIN / Érdekvédelmi riportműsor
 ÚJ VILÁG / Külpolitikai képes krónika

Persze, nemcsak alcímmel lehet rejtett információt adni egy-egy szignálcímű műsorról, hanem annak nevével is, aki a műsort fémjelzi. Íme erre is egy-két példa:

Legyen a vendégem / Rátonyi Róbert műsora
 PARABOLA / Írta és a műsort vezeti: Árkus József
 Telefere / Vitray Tamás műsora (bár ez utóbbi esetben a játékos-szellemes cím már maga is eléggé informatív).

2. A sima tényközléstől a szójátékig. Míg az iménti szakaszban minden elmarasztalás nélkül szóltam az abban tárgyalt címekről,

a most következőben már egy-két bíráló megjegyzést is kénytelen vagyok tenni. Kénytelen vagyok, ugyanis nem mindegyik cím tekinthető olyan problémátlan, mint az idézett szignálcímek jelentős része. Nem érzem feladatnak, hogy a szemügyre vett címeket típusok szerint csoportosítsam; erre vonatkozólag talán elég, ha csupán utalok a legújabb, Kemény Gábor tollából származó összefoglalásra (In: Szaknyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes. Gondolat. Bp. 1989. 101–33.). Bár a tévéműsorok címe nem hozható közös nevezőre a napi- és hetilapok cikkeinek címével – illetve a szignálcímeké a lapokéval –, azért igen nagy a hasonlóság, a rokonság. Itt is akadnak tényleg címlő címek, pl. *Harminc éves a Budapest Táncegyüttes* (okt. 15.; kár, hogy a címet helyesírási hiba szeplősi, ugyanis a *harmincéves* szót egybe kell írni). Itt is felbukkan egy-egy alliteráló cím: *Pier Paolo Pasolini passiója* (okt. 21.). Találkozunk olykor felidéző címmel is: *Ha lúd, legyen sovány!* (dec. 3., az ismert szólás kifordításával), *Élet helyett órák* (nov. 8.; a műsor újszülöttgyilkos nőkről szólt). Néha egy-egy blikkfangos cím is mellbe vág bennünket: *Bumm!!!* (okt. 9., 10., 11. stb.). *Humoros szójátékos* cím is előkerül egyszerűen: *Folyton-folyvást folytassa!* (okt. 24.), *Gyuszi ül a fülben...* (nov. 12.), *Tudatoshasadás* (okt. 30.). Akadnak szellemes összetételcímek is pl. a *Napzártá*, Horváth János leleménye (okt. 27., nov. 10.). Vagyis színes a paletta.

És most az ígért észrevételek! Az egyik: feltűnnek olykor jellegtelen, semmitmondó címek is. Nem az olyan szürke, de valójában nagyon is informatív címeket bírálok, amilyen az *Esti mese*, *Reklám*, *Híradó*, *Műsorajánlat* stb. Az olyan címekre gondolok, amilyen pl. ez: *Hárman egy témáról*. Persze ez is ad információt, de lényegtelen, perifériális.

A másik megjegyzésem: vitathatónak érzem az olyan címeket, amelyek bizonyos sajátos háttérismertet feltételeznek, anélkül nem is érthetők. Főleg a gyermekműsorok között akadnak ilyenek: *ÚJ CIM-CIM* (okt. 23.), *Kéménymesék* (nov. 12., 19. stb.). Nem állítom, hogy ezek rosszak, hiszen annak, aki a műsorokat megnézi, már kinyílik, kitárulkozik a cím, ezért inkább csak a figyelmet hívom fel e címtípusra. Teszem ezt azért is, mert a sajtóban is felbukkan ez a címfajta, olykor zavart is okozva. A Magyar Nemzetben pl. már hosszú hónapok, talán évek óta fut egy cikksorozat a következő megszólításszerű címmel: *Kedves Mapkobur!* Már két törzslevelezőm is arra kért, ugyan, mondanám meg, kicsoda – vagy micsoda – az a bizonyos címzett!

3. Néhány nyelvhelyességi észrevétel. Valóban csak néhány, s azok sem világrengetőek.

Roxinpadon: a Gerendás Péter Társaság (szept. 30.). Nem azzal van gondom, hogy az *i* rövid, ugyanis az *x*-szel való betűjátéknak ez is szerves része. (Más kérdés, hogy bizonyos műveltségi szint alatt az efféle szó- és betűjáték egyszerűen felfoghatatlan. Bizonyíték rá, hogy az Álljunk meg egy szóra! műsornak pusztán ezt a *Roxinpad* szót vagy ötvenen beküldték, jelezvén, hogy hibás a helyesírása, nem *x*-szel kell írni!) Ellenben zavaró módon hiányzik a cím elől a határozott névelő. Máskor már ki is tették. Egy példa: *A Roxinpadon*: a Kentaur (okt. 21.).

Ritmikus sportgimnasztika világ bajnokság (szept. 30.), de: *Ritmikus sportgimnasztikai világ bajnokság* (szept. 29., okt. 1. stb.). A következtelenség sosem jó, itt sem. (Akad még néhány hasonló, de nem térek ki rájuk.) Már az is éppen elég baj, hogy a korábban *művészi torná*-nak nevezett női talaj- és

kézisportorna-fajtaát előbb *modern gimnasztika*-ra, majd *ritmikus sportgimnasztika*-ra keresztelték át, azaz egyre idegenebb s egyre hosszabb nevet használ a sportág (hasonlóan ír erről Kemény Gábor: Szaknyelvi divatok 151). Ne rontsunk még tovább a helyzeten a következtetlenséggel!

Ajándék a mentősöknek (szept. 30.). Kár ezt a bizalmas, pongyola formát terjeszteni, hisz amúgy is elég virulens. Jobb lett volna: *Ajándék a mentőknek*.

*

Lu Hszünnek, a modern kínai széppróza világirodalmi rangú képviselőjének egyik híres kisregényében, az „A. Q. hiteles története” címűben olvasható ez az aforisztikus mondás: „Ha helytelen a cím, nem lehet helyes a szöveg sem!” Nem érdemes elemezni, hogy mennyiben igaz, s mennyiben túlzó ez a megállapítás; a lényeg mindenképp az, hogy a cím szinte névjegye a műnek, amely fölött ott áll.

A tévéadás is „mű”, a legkisebbtől a legnagyobbig, az egyedi darabtól az éveken át tartó sorozatig. Mindegyiknek a névjegye a cím, s nem mindegy, hogy milyen ez a névjegy: piszkos-e, gyűrött-e, hivalkodó-e, a valóságnál többet vagy kevesebbet mondó-e stb.

Ha csupán arra volt is jó ez a kis áttekintés, hogy egy röpke „névjegy-felülvizsgálatra” készítse a tévéműsorok meg a műsorközlő lapok szerkesztőit és más érdekelt munkatársait, már nem érzem munkámat fölöslegesnek.

Grétsy László

Péterfy Jenő nyelvészeti nézeteiről

Midőn a hazai stilisztikai gondolkodás irányait és műveit szándékozom vizsgálni a magyar esztétikátörténet, a hazai nyelv- és irodalomtudomány keretében,* az eltérő felfogások mellett különböző módszereket is számba vehetek. S bár e helyt nem tartom szükségesnek az irodalmi és nyelvi indíttatású stilisztikák közti általános különbségeket részletezni (azt sem, hogy mi a stílus és a stilisztika), egyet föltétlen meg kell itt említenem. Az irodalomtudós csak néha hivatkozott s hivatkozik ma is tételeken a stilisztika megállapításaira. A morfológizáló irodalmi elemzés ritka volt, különösen az elmúlt évtizedekben, s ritka ma is. S miközben a hazai nyelvtudomány stilisztikai tárgyú irodalma ezzel éppen ellenkezőleg részletező volt, többnyire kifejtett elméleti háttér nélkül, így a részletekben nemegyszer elveszett, addig az irodalomtudomány sem kényeztetette el a művelt olvasót stílusteóriákkal. Irodalomtudósok, kritikusok írásaiból tehát gyakran csupán áttételeken, a sorok között olvasva derül ki az ott képviselt nyelv- és stíluszemlélet, s az is persze, hogy ez összefüggő, átgondolt háttér vagy rendezetlen ismeretek halmaza.

Péterfy Jenő vérbeli irodalmár, igazi kritikus és kissé rejtőzködő, ám tudatos stilisztika volt. Ő is ahhoz a körhöz tartozott, amelyben mindenkinek határozott véleménye volt nyelvről, stílusról, de ezt nem foglalta össze, nem fejtette ki, hanem leginkább rövid megjegyzésekben utalt rá.

* A tanulmány az MTA-Soros Alapítvány által támogatott készülő magyar stilisztikátörténet része.

Legelsőként a kreativitás kiemelt tulajdonságát kell megemlíteni Péterfy kapcsán. A szuverén alkotóképességet Péterfy — liberális polgárként — igen nagyra értékelte minden szóba jöhető tekintetben: kompozícióban, jellemábrázolásban s nyelvezetben egyaránt. „Már ily korán becses előtte a költőben az egyéni íz”, írta dicsérőleg Bajzáról (Bajza József. In: Péterfy Jenő válogatott művei. Bp., 1983. 495. A továbbiakban az oldalszámok mind erre a kötetre vonatkoznak). S éppen Bajzánál hiányolta ennek megvalósulását: „Azonban kezdettől nagy baja van: nincs könnyen röpdőső elméje; a gondolatok, képek csak nehezen válnak ki; ha költői ihlet szállja meg, melegség ömlik fejébe, kaotikussá lesz képzelme, csak lassan tisztulnak a gondolatok, lassan kelnek a képek, s még lassabban terem a szabatos kifejezés” (496). A kijelentésben egyúttal az alkotás tényezői is felsoroltatnak: ihlet, képzelet, gondolat, kép, kifejezés. Péterfy tehát pontosan tudta, hogy az irodalmi mű legfontosabb elemeihez tartozik annak nyelve, stílusa. Kritikáiban, esszéiben ezt az alapítéletet következetesen érvényesíti is. Stílus és irodalom effajta felfogása Péterfy közismerten nagy európai műveltsége mellett főképp Arany kritikus elveinek egyéni folytatását jelzi, és rokon Négyesy stilisztikai nézeteivel. Egyúttal szembehelyezi őt a dogmatikussá merevedő népnemzeti irány bezárkózásával, egyoldalúságával, kivált a Nyelvőr ortológus irányzatával.

Az ortológusok Szarvas Gábor vezetésével merev szemlélettel a jelen megromlott nyelvallapotát szembehelyezték egyrészt a múlttal, másrészt egy idealizált népnyelvvél (vö. Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vita (A népies provincializmus kialakulásához. In: Mű és személyiség Bp., 1970. 465—520). Péterfy — megint csak nem tételeken — az irodalom s a nyelv, így a stílus folytonos változását fogalmazta meg. Stílusváltozatok egyidejű létezése, változatok folyamatos létrejötte: mindez természetes volt számára. E gondolatkörben is sokat tanulhatott a hazai szerzők közül Aranytól.

Péterfy tisztában volt saját korának nyelvváltozataival. Kritikáiból derül ez ki leginkább, ahol egyes műveket éppen nyelvi irodalmiatlanságuk miatt bírál vagy újszerűségükben elemez. „Ez reporterstílus, s ebben a stílusban van tartva a regényekben a társadalmi és politikai viszonyok rajza is” — írta Wohl Stefánia Aranyfűst c. regényéről (698). Így beszélt Herczeg Ferenc szalonstílusáról, társalgási modoráról a Szabolcs házassága bírálatában (721—2). S így melleleg a kiegyezés utáni évtizedek új nyelvi fejleményei közül a hírlapíró nyelvhasználatát s a társalgási nyelvet is határozottan bevonja a stílusvizsgálatok körébe. Amíg az előbbtől éppen elhatárolja a szépirodalom minden lehetőségét, addig az utóbbit a maga helyén megengedi.

A stílusrétegek tekintetében persze nem csupán saját korát vizsgálja Péterfy: történetileg szemléli e jelenségeket, általában és konkrétan egyaránt. E vonatkozásban éppúgy jelentkezik nála a történeties gondolkodás, mint irodalomfelfogásában — mondhatni természetesen. (Péterfy történeti felfogására vö. Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. Bp., 1981. 295.) S ahogy az irodalmi értelmezésnél és értékelésnél a történetinek és az örök értékeknek együttesét adja, ezt teszi nyelvi-stilisztikai megjegyzéseinél is (nagy filozófiai műveltségéből Hegel és Ranke hatására).

Péterfy az irodalommal kapcsolatban annak főképp akkori jelenéről s közelmúltjáról írt. Ezért is föltűnő, midőn régebbi szerzőről értekezett, annak nyelvével foglalkozott. A Bánk bánról készült tanulmányában (1883) világosan szembekerülhetett az akkori olvasó a fél századdal korábbi (tehát még mindig nem olyan régi) nyelvi, stílusbeli változásokkal, változatokkal. „Az irodalmi

köröktől azonkívül már nyelve miatt is idegen maradt Katona drámája. Katona nyelvében is oly eredeti, önálló, magára támaszkodó, mint drámái felfogásában. Nem követi sem a nyelvújítókat, se a régihez ragaszkodókat” (444). E mondatok s az utánuk következők igen széles nyelvtörténeti tájékozottságra utalnak, s még valamire, mely Péterfynél oly fontos: a stílusban, a stílus mögött föllelhető emberi, írói magatartásra. Ki is jelenti a bekezdés végén: „Ma már értjük Katonát, ő nyelvével is az indulatok drámái kifejezésére törededett” (uo.).

Még érdekesebb hosszú Dante-tanulmányának (1886) a nyelvre vonatkozó számos gondolata, mely ezúttal viszonylag kifejtve olvasható. A nyelv történetisége a Herder-féle metaforikus keretbe foglaltatik, nem éppen függetlenül a pozitivizmus gondolatvilágától, az újgrammatikus nyelvfelfogás némely torzult tartalmú tételétől. Így ír Péterfy: „Dante stílusának sok utánozhatatlan sajátága legalább egyenesen azon nyelvnek érdeme, mely először benne ébredt erősebb költői létre. Ennek a nyelvnek szavai például még frissek; nincs rajtok kopás” (287—8). És: „A szók még friss erővel bírnak, s nem színtelen, elvont jégyek, melyek eredeti jelentéseket már alig éreztetik. A gondolat még nem látta el annyi elvont árnyalattal, de nem is halványította el; a szó képet ad, benyomást tükröztet akkor is, ha a költő nem is akar vele festeni, ha nem is tudja, hogy képet használ” (uo.); valamint: „Nyelvében még benne van a »*buon vigor terrestre*«, az erő, mellyel magok a szavak vésnek, faragnak, festenek, s nem kell belőlök nagy nehezen még szint keverni . . . Neki igaza volt, mikor mondja (*Inferno XXXII*), hogy a földadat, melyet maga elé tűzött, nem oly nyelvnek való, mely csak »papát, mamát gügyög«; de nem való olyannak sem, mely naivságát, ifjúsága hímporát már elvesztette” (uo.).

Kifejtett, de meg nem nevezett metafora áll a gondolatsor közepén: a nyelv élete az élőlény, legfőképp az ember életéhez hasonlít, s nemcsak abban, hogy születik, él s meghal. A hasonlítás fő alapja az egyes életszakok jellemzője, a gyermeki ártatlanság, az ifjú éretlenség, naivság, a felnőtt érettség és az öregkori hanyatlás. A nyelvnek ilyen fölfogása több forrásból ered az egyszerűen kínálkozó szemléletes, de kissé korlátozó metafora mellett. Egyrészt az akkor már mintegy százéves szellemi mozgalmakból, mely a népköltészet, a népnyelv felé mint eredetibb, ősbibb, naivabb és így értékeesebb változat felé fordult (a magyar szellemi életben Herder hatására), másrészt a pozitivizmus eszmeköréből, nevezetesen egyik fő módszertani eljárásából, mely szerint a társadalmi jelenségeket és történéseket is a természettudományos módszerekkel kell leírni. A társadalmi történések „szerves fejlődése” fogalmazódik itt meg.

Péterfy persze nem volt dogmatikus, tehát e gondolkörnt nem alkalmazta mereven mindenütt, Dante-elemzéséhez viszont jól illett: a reneszánszba hajló középkor végén a latin alatt kiműveletlen olasz sajátosságát, népiségét e metaforával jól be tudta mutatni s érzékletesen állította szembe a későbbi korok, főképp a 19. sz. kiművelt, kifinomult, „dekadens” nyelvével: „. . . minden során előmlik a nyelv primitív ereje és bája” (288); és „Ez a népies nyelv erősebb hajtású, másrészt egyszerűbb, mint mai nyelvünk; képpel beszél ott, hol ma elvont szóval elégszünk meg; másszor egy közönséges kifejezéssel erősebb hatásokat idéz elő, mint mikor mai költő képet halmoz, vagy a gondolatot finom részletekig elemzi” (289). Péterfy e tételt több példával részletesen is kifejtette. De nem merült el ahistorikus módon a 19. századi népiesség eszméjének visszavetítésében, s nem vont le végletes következtetéseket a

metaforából származó hanyatló véggel kapcsolatban, inkább hangulati elemként célzott rá. Némi nosztalgiával gondolt vissza a nyelvnek ama általa föltételezett korára, melyben a közvetlen képiség, az áttétel nélküli érzékiség uralkodott, s amely háttérbe szorulva akkorra átadta helyét a kifinomult fogalmiságnak.

Sokat beszélt Péterfy ezzel is kapcsolatban a fordítási nehézségekről, melyek épp a föntiekből, a nagy időbeli távolság miatti eltérő nyelvállapotból, a különböző stilisztikai lehetőségekből erednek. (E gondolatai bizonynyal hatottak Babitsra is.) Irodalom- és nyelvszemléletének történetisége e részletekben igen határozottan és átgondoltan jelentkezik. S még valami kiolvasható e fejtegetésekből, mely a kiváló stilisztát mutatja, miközben a modern szemantika egyik dilemmáját is, a fogalmi és az érzéki sík kapcsolódásának kérdését is előrevetíti: „a fordításban, mai halványabb nyelvünkön az ilyen alapján egyszerű gondolat a kép által túlságos erős színfoltot hagy hátra elménkben; egyáltalán a fordításban a gondolat s kép kapcsa lazul; nekünk már ez elvontabb kifejezés a természetesebb, a megfelelőbb; míg az eredeti nyelvén a kifejezésnek e képlegessége természetes, s lépten-nyomon ismétlődő valami, a kép a gondolatnak burokja, nem pedig nagyobb érzékelhetőség kedvéért odabiggyesztett retorikai figura” (289). Ez a kissé borongós megjegyzés kétféle természetű képről szól: egy erős hatású természetesről, melyben kép és gondolat eggyé forrtak, s mely az adott nyelvben nem különleges jelenség, a nyelv lényegéhez tartozik, s egy másikról, mely „retorikai figura”, dísz, melyben kép és gondolat, érzéki és fogalmi sík természetes egysége megszűnik, inkább képi illusztrációról lehet szó.

Péterfy eszménye egyértelműen az előbbi, miközben az utóbbit sem veti el igazán. E stilisztikai, jelentéstani megjegyzéseivel közelebb jutunk az irodalmi műalkotás nyelvi specifikumaihoz, de általános jellemzőihez is, költői habitus, nyelv, irodalmi műforma szoros összekapcsolódásához, az írói egyéniséghez, az egyes konkrét nyelvek különlegességeihez, egyediségükhöz, a műalkotás individuum jellegéhez. Péterfy az „átható öröm”-ről beszél, melyet Dante olvasása kelt: „Származik [ez az öröm] azon összhangból, melyben a költészet áll a kifejezéssel, a szóval, a szó hangzásával, a ritmussal” (332). E gondolatok teljes mértékben megegyeznek más írásaival s stílusfelfogásának alapjaival.

A stílus alapja Péterfynél — ahogy sok más szerzőnél is — az írói magatartás. Az a habitus, amely valamely alapállást vesz föl, s nyelvét is így választja meg, ehhez igazítja. A magatartás persze erősen összefügg az író természetével, de ugyanakkor választott témájával, műfajával is. Legtöbb stilisztikai jellemzésében e felfogást találhatjuk, Dante-tanulmányában szintén, ahol bár az Isteni színjáték stílusát — mint látható volt — az akkori olasz ártatlan naivitásából, népiségéből vezette le, de tudta, hogy e stílushoz Dante alkotói nagysága tán méginkább hozzájárult. Így jellemzi a költő antikos leírásait, középkori allegorizálását, reneszánsz érzékenységét, individualizmusát stílusesszközeivel.

Ez a szemlélet érvényesült a már idézett rövid Herczeg-bírálatában, ahol kimondja e lényegét: „Van valami előkelő könnyedség, írói számítással egybekötött látszólagos pongyolaság előadási módjában s meséje fűzésében” (720); és: „Herczegnek személyes stílusa van; ő magát adja, pongyolában, mely a végsőkig gondos; keresetlenséggel, mely mégis számítás, föltűnés nélkül s mégis becsvágygal. S ami a legjobb: ez ellentétek oly természetességgel vegyül-

nek modorában, hogy az olvasó önkénytelenül is az írói személyiségre vezeti vissza annak írói modorát” (720—1). Péterfy e kései, 1898-ban írt rövid, de csillogó, tömör, pompásan szerkesztett kritikájában nem csupán írói magatartás és stílus összefüggését mutatja be, hanem gondolatmenetét következetesen kifejti a példán: írói habitus, nyelvezet, téma, műfaj, cselekmény, szerkezet s a kész mű világos összefüggésében jelenik meg. (Mindennek a lélektani alapjait Taine-esszéiben s Jókai-tanulmányának bevezetőjében fogalmazta meg.) E fölfogásból ered a stílus egyik legáltalánosabb meghatározása is: a stílus mindent átfogó beszédmód. Péterfy eljárásának irodalom- és eszmetörténeti hátteréről, a lélektani alapozásról, Macaulay és Saint-Beuve, Taine, ill. Gyulai Pál és Kemény Zsigmond hatásáról Németh G. Béla idézett munkája mellett l. még Sötér István: *Nemzet és Haladás*. Bp., 1963. 132.

Péterfy értékrendjének nyitottsága itt mutatkozik meg igazán: irodalmi és stilisztikai változatokat, értékeket saját korából is történeti sorban s egyben az örök értékek között tartott számon, így a népnemzeti iránytól elszakadó s újra színessé, változatossá váló kortárs irodalmat reálisabban tudta bemutatni.

Ezért tudta őszintén értékelni pl. Léva József költészetét „Nincs költeményeiben egy idegen vonás, mint egyéniségében nincs semmi eltanult, importált” — írta róla többek között (680). S ezért hiteles, amit Salamon Ferenc Irodalmi tanulmányok c. kötetéről írt: „Nem szenvedek semmit, sem a nyugodtságot, sem az egyszerűséget, annál kevésbé annak ellentétét. Valóban nem csinált stílus [. . .] ellentétképp eszembe jut Csengery stílusa, melyből némileg hiányzott az, ami a Salamonénak majdnem jellemző vonása; bizonyos neme a naiv, őszinte természetességnek, mely a gondolatot adja minden póz nélkül, úgy, amint írója agyában kialakul. Az egyszerű szavakban, a mesterség nélkül egybefűzött mondatokban a nyugodt gondolkodás erejét érezzük, bizonyos belső életet, melynek nincs szüksége semmi külső gesztusra, hogy észrevetesse magát. Ez a stílus hasonlatot alig használ, élénkebben színező jelzőt sem, majdnem köznapi külsejű s mégis eleven. Nincs szárnya, de van jó erős marka; nem röpül körül a tárgyakat, de megroppantja. Erő van benne s természetesség, s ezzel kimondtuk azt a szót mely minduntalan tollunkra akart siklani. S ha így Salamon stílusa nem tanulta vagy jobban mondva nem »vette be« a retorikát s különös hatásokat, színt, ragyogást nem keres: pótolja mindezt az a magyaros zamat, mely rajta előmlik. [. . .] a magyar józan ész egyik tipikus képviselője” (663—4). A magatartás-fölfogás mellé itt egy másik stílusértelmezés is társult, mely magát a nemzeti nyelvet (itt a magyart mint specifikus nyelvet) tekinti stílusnak. Ez az eszme néhány évtized múltával Zolnai Béla munkásságában jelenik meg a hazai stilisztikában, erős német és francia hatásra.

A magatartást búvárló vizsgálódás kerestette Péterfyvel Kemény prózájában az „elnyomott, magába fojtott” érzékenységből fakadó erőteljes képzelőerőt s a belőle fakadó stílt, a „szónokias vagy érzelmi pátoszt” (550), s ez mondatott vele kemény ítéletet először Eötvös felett, túl érzelmesnek találva („Amilyen rossz rajzoló az érzélem, olyan rossz elbeszélő is. Folytonos rezgése végre monotonná válik” 517). Majd Jókai lélektani gyengeségeit elemezte, bár gunyoros hangú írásában elismerte a nagy mesélő kivételes stilisztikai képességeit (629). S Mikszáthot is megróttá magatartásbeli következetlenségei, stílus téresei miatt: „Mikszáthnak megvan a maga élénk tősgyökeres magyarsága, de néhol az ízlés rovására táloz. Gyakran az elmosottabb szó helyén volna ott hol az író »okvetetlenkedik, ripakodik, resze-riszál, hajkurász«. Annál feltűnőbb

azután, hogy egyszer nála »a város ügyei rosszul néznek ki« (A beszélő köntös, 711).

Péterfy nagy műveltsége, európai látóköre mellett is talán Arany Jánostól tanulta a legtöbbet irodalomkritikában, az aprólékos műbírálóban. Mesteréről, a lírikus Aranyról máig ható érvénnyel tudta elmondani stílusnak, költő és nyelv kapcsolatának épp Aranynál oly kivételes megvalósulását: „Talán nincs költőnk, ki egy közönséges szóba is, néha pusztá névmásba, ha kell annyi erőt tudna önteni, mint Arany. Mintha ellenlábasát jellemezte volna, mikor egy költőről megjegyzi, hogy annak »a nyelv puha, erélytelen kötése« is csökkeneti hatását. Arany gyakran már az »erős kötés« által kiváló esztétikai hatást támaszt, mintha a szónak igazabb, mélyebb értelme volna, ha ő foglalja mondatba. [...] A nyelvnek ez a belső ereje amennyire művészet, annyira természet is Aranynál, s ezért tulajdonképpen utánozhatatlan” (Arany János öszikéi, 635). A gyakran fölényesen ironizáló Péterfynek itt tapasztalható lelkesedése értékrendjére is fényt vet: ő is Aranyt tartotta addigi irodalmunk legnagyobb alakjának, ám épp nem a népnemzeti irány dogmatizált érvei, hanem a nagy lírikus szuverén nyelvteremtő képessége és gyakorlata alapján. A pozitívizmus eszmeköre kapcsolódik itt össze kiváló nyelvi ismeretekkel, retorikai tudással, örök irodalmi értékekkel. Schiller s különösen Kant esztétikai nézetei elevenedtek föl itt Péterfy által s vegyültek a pozitívizmus eszmekörével, kiváló nyelvi ismeretekkel, retorikai tudással, a századvég pszichológiájával.

Péterfy Jenő nyelvi tudatossága egyéb részletekre is kiterjedt, így pl. rendszerek voltak nyelvhelyességi megjegyzései, amelyek — persze túlzások nélkül — gyakran közel álltak a Nyelvőr ortológusainak nézeteihez, s kiválóan illeszkedtek az emelkedett irodalmi stílusrétegek és az alantasabb megszólalási módok elkülönítéséhez, ill. az irodalmi mű belső nyelvi önállóságának gondolatához. Saját stílusa pedig igen jellegzetes egyéni írásmód, részben enyhén archaizáló, Gyulai és Kemény esszéire emlékeztető, részben mégis közvetlenebb, elevenebb stílus.

Tolcsvai Nagy Gábor

A belehallás jelenségéről

IV. A madarak éneke

Szirmay Antal (Hungaria in parabolis. 1807. 23) a magyar nyelv hajlékonyságát egyebek között a madarak hangjait kifejező, distichonokban írt „elégiával” is bizonyítja:

A' mikor a' melegültt Tavasz a' kebelét ki-nyította;
 A' vidám napnak mindenik állat örül.
 A' madarak tsevegési miatt hegyek oldali tsengnek;
 Szép halgatni miként szól valamennyi madár.
 A' verebek mondgyák repkedve *tsirip! tsirip!* a' gyász
 Fetske *firits, firitser*, 's a' Tzinegétske *vitintz!*
 A' Pintyőke *pipintyt'*, a' furtsa Patsirta *tsi-tsir-tsir!*
 Sárka Rigó görögül mond *flüaréo ió.*
 A' Babuk-is *bu bu buk* 's *ku ku kuk kukuk!* a' Kakuk így szól;
 És pedig a' kis Tsíz mondani szokta: *tsivincz!*

Nem de nem éneke közt tseng a' kis Fülemlének,
Gyűji! gyűji tsak gyűji füttyre tanítalak itt!
 Im valamennyi madár mikor énekel, arra tanítgat;
 Hogy van azoknak Urok, a' ki nekünk-is Urunk.

A vers a madárhangokat általában hangutánzó kifejezésekkel (*csirip, firics, vicinc* stb.) érzékelteti, de két esetben értelmesíti őket, vagyis belehallással él. Az egyiket a görögből veszi át. Eszerint a sárgarigó így füttyöl: *φλναπέω λώ*, azaz: 'bohóskodom, hej'. A fülemlé ellenben magyarul mondja: *Gyűjj, gyűjj, csak gyűjj, füttyre tanítalak itt!*

A két madár énekét nemcsak Szirmay elégiája, hanem a magyar népdal is összekapcsolja: „Lement a nap a maga járásán, | Sárgarigó szól a Tisza partján, | Sárgarigó meg a fülemlé, | Szép a rózsám, hogy váljak el tőle”.

A Tisza partján persze a sárgarigó is magyarul szól. Se szeri, se száma a füttyös, dallamos hangját értelmező — országszerte elterjedt — belehallásoknak.

Ezek elsősorban a *bíró* szóhoz kapcsolódnak: *Szolgabíró!*; *Jó a bíró!*; *Huncut a bíró!* [Móra Ferenc szerint „az angol sárgarigó is ezt mondja”: Négy apának egy leánya. 1965. 249]; *Síró bíró!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 33; Chernel: Magyarország madarai 2: 574; Gönczi: Göcsej népköltészet 28; Kiss: Magyar madárnevek 31, 324; BGy. 201); *Lófilkó bíró!*; *Lufió bíró!*; *Csutora-bíró* (Kiss i. m. 324; Gönczi: i. h.). — Változatai is vannak, hosszabb mondatokkal: *Turó, író, huncut a bíró!* (Kiss: i. h.); *Író-bíró, huncfut a bíró fia, huncfut a főbíró* (Nyíri i. m. 33, Zselicség).

Talán még változatosabbak a *dió* szóra rezonáló belehallások. Idetartozik mindenekelőtt ez a kérdő mondat: *Kell-e dió, fiú?* (Herman: i. h.; Kiss: i. m. 31, 324; BGy. 201, Margitta, Mezőtelki). Herman Ottó egyik elbeszélésében ezzel a mondattal csalja el madarunk fészke környékéről a rossz szándékú embereket: „Az aranybegy örökös jókedvében koronából koronába szállva, bujkálva bolondította a vásott fickókat, kik tojást szedni jöttek az erdőbe, folyton azt kiáltotta nekik: *Kellediófiú-kellediófiú?* Majd innen, majd onnan kiáltotta. S a fickók, fölfelé bámészkodva keresték a bolondítóját; mentek, mentek a hang után, míg végre a gyökérbe botolva orra buktak . . .” (Hajnal: Erdők, rétek, nádasok [Válogatás Herman Ottó műveiből]. 1986. 59.) — Móra szellemesen utal a sárgarigó csalafintaságára (füttyét váratlan fordulattal a születendő gyermek nemére is vonatkoztatva): „Az udvar vénhedett török-eperfáján elrikkantotta magát egy jókedvű sárgarigó. »Kell-e dió, fiú?« — ezt mindig olyan fán kezdik a sárgarigók, amelyiken nincs dió — és Dia megszólalt: — Tera mama azt mondja, fiú lesz.” (Hannibál föltámasztása. 1955. 89.)

Egyéb, bihari változatai a *dió* szóval kapcsolatos belehallásoknak (a lapszámok a BGy.-éi): *Mi jó | A dió* (201, Margitta); *Mi jó, | Rigó?* | *Bogyó, | Dió!* (uo.); *Mi jó, | Mi jó, | Érik a dió!* (201, Köröstarján); *Add ide a diót!* (uo., Éradony); *Kéne sok dió!* (uo., Nagyszalonta); — más vidékről: *Mienk a dió, | Mienk a dió, | Jaj, de jó!* (Vargyas: Magyar néprajz 5: 590, Piros, Jugoszlávia).

Olykor a *trillió*, *trillió* hangutánzó vezeti be az értelmesített szöveget; pl. *Trillió, | Mi jól érik a dió, | Kell-e dió, fiú?* (BGy. 201, Nagyvárad). Mórától is idéztünk efféléket a bevezető részben. Erdélyi József is beleszóvi egyik versébe, mely szerint a sárgarigó a saját nevét mondja ki (vö. Chernel: i. h.), és sok diót ígér:

Sárgarigónak nincs dala;
 nincs annak, csak egy szép szava;
 azt a szép szót füttyüli ő,
 hogy *tilió* vagy *tilió*;
 azt mondja, hogy *sárgarigó*,
 jósolja, hogy *kőből dió*;
 azt a szép szót cserélgeti,
 míg az ősz el nem kergeti.

(Dióverő)

Egy másik versében viszont — a halál árnyékában is — áradó életöröm csendül ki a sárgarigó énekéből, ugyanúgy, ahogy Szabó Lőrincnek nemrég idézett költeményében a dalmáciai tücsökzenéből. Egyik jelzőjébe még a *huncut a bíró* reminiscenciája is átszivárog:

Egy szép reggelre gondolok,
 és mosolygok, és meghalok.

Kék volt az ég, sütött a nap,
 mentem sötét fenyők alatt.
 Kezemet fogta jó apám,
 sárgarigó füttyölt a fán.
 Sárgarigó, *huncut rigó*,
 azt füttyölte, hogy *élni jó*,
 hogy *élni jó*, hogy *élni szép*,
 ha fogják az ember kezét.

(Reggel)

A *f e k e t e r i g ó* más szóval fejezi ki az életörömöt Áprily versében:

Most szólj, rigó. Hófoltok halni készek,
 nyírfák körül szellő-szűzek cicéznek,
 mogyoróbokrok aranyat szitálnak,
 ötszáz leány kacag a napsugárnak.
 Most szólj, rigó. Faormon, póznacsúcson,
 hangod dagadjon és lobogva gyűjtson,
 gyökerekig fusson tüze a fákon,
 gyűjtsa fel gyúlhatatlan némaságom,
 avaromnak vessen szikrát alája,
 legyen a tavasz piros lármafája,
 riassza fel dalaid áradása
 rabdalaimat zengő lázadásra.
 Torkod remegve és ujjongva sírja,
 hogy *líra — líra — líra — líra — líra!*

(Most szólj, rigó)

De térjünk vissza a *f ü l e m ü l é h e z*! Az énekébe való belehallás alkalmasint magától Szirmaytól származik: *Gyűjj, gyűjj, csak gyűjj, füttyre tanítalak itt.*

Herman Ottó más szöveget hall bele a fülemüle énekébe:

„Így állott ez a dolog, amikor a nemes pintyőke éppen hazafelé tartott. A nagy tisztásról jött, hol megfalatozott. Repül, repül!

Éppen az ér mellett sűrűsödő kecskerágó- és ostorménybokrok felett lebegne, amikor egyszerre csak hallja:

*Püj — püj — pinty!
Állj — megállj! — megállj!
Csak — csak — csak — csak
Itt!*

Jaj, a fülemüle. Ez ő.” (Májusi fülemüle: Erdők, rétek, nádasok [Válogatás Herman Ottó műveiből]. 1986. 60.)

Figyelemre méltó, hogy mindkét értelmezésben a felcsattanó rövid *itt* szó zárja le a fülemüleéneket. Hasonlóan, az egytagú *mind* szóval fejezi be Arany János a függő idézet formájában értelmesített, szárnyaló madárdalt:

Történt pedig egy vasárnap,
Hogy a fentírt fülemüle
Ép' a közös galyra üle,
Azt szemelvén ki oltárnak,
Honnan Istent jókor reggel
Magasztalja szép énekkel:

*Megköszönve a napot,
Melyre, im, felvirradott,
A sugárt és harmatot,
A szellőt és illatot;
A fát, melynek lombja zöld,
A fészket, hol párja költ,
Az örömet, mely teli
Szívecskéjét elteli;
Szóval, ami benne él,
S mit körében lát, szemlél,
Azt a pompát, fényt és szint,
Mely dicsőség*

— *Semmi kétség —*

Ő érte

Jött létre,

Csupán ő érte, mind!

(A fülemile)

Herman Ottó másutt eltérő módon, tulajdonnevek és értelmetlen szavak halmozásával érzékelteti a fülemüle énekét: *Fülöp-Fülöp-Fülöp | Tarak-Tarak-Tarak | Diderot, Diderot, Diderot | Dávid-Dávid-Dávid | Kvepiktiász zerrrrrrrr | Judit-Judit-Judit* stb. (A madarak hasznáról és káráról 239).

Természetesen népi belehallás is jellemezheti a fülemüledalt: „Éneklése, húzva: *Húzd, húzd, húzd!* | Gyorsan: *Csapd a bokorba!*”; „Húzva: *Ott . . . ott . . .* | Gyorsan: *Húzd a bokorba!*” (Gönczi: Göcsej népköltészete 28—9, Döbréte, ill. Páka).

A fülemüléhez hasonlóan kedves dalosa a szántó-vető embernek a p a c s i r t a. Nem csoda, hogy számos népi értelmezés, belehallás is fűződik

énekéhez. Herman Ottó közli a következőket: *Felmegyek, mégyek, | Kérek, kérek | Szekeret, lovat; | Lovat; | Szántok, vetek, | Vetek, | Úgy élek, úgy élek!*; ill. *Dicső, dicső, | Kikelet, kikelet. | Kivirít, kivirít | A virág, a virág | Mind!* (i. m. 39—40; vö. Chernel i. m. 2: 636). — Heves megyében úgy tartják: „A pacsirta tavasszal, amidőn legelőször kibujik téli rejtekéből, egy fiatal fűszalat keres, azt szájába fogja, s úgy emelkedik az ég felé. Útjában ezt mondogatja: »Gyertyát viszek Jézuskának, gyertyát hozok Jézuskának.«” (Nyr. 38: 286.)

Zelk Zoltán versbe is foglalja a pacsirta énekét:

Mindig csak az eget járja,
földön fészkel, égen szárnyal,
sohase röpül a fára!
Figyeld csak, milyen tréfás,
jókedvű a mondókája:
Felmegyek!
Felmegyek,
Megnézem az eget!
Kérek ott szekeret,
lovat és szekeret!
(A pacsirta)

A fűstifecske kedves csicsergése szinte elválaszthatatlan a falusi ember házatájától; a szeme láttára neveli fel fiókáit. Országszerte ismeretesek a kicsinyek etetéséhez fűződő, belehallásos mondókák; pl. *Csicseri-ficseri, | Kicsit a kicsinek, | Nagyot a többinek, | Csicseri-ficseri*” (BGy. 200, Margitta; vö. Herman: A madarak hasznáról és káráról 29—30). Ebbe a fecskemondókába is — akárcsak a harangokhoz kapcsolódókba (l. az I. részben) — belevegyülhet a pofonvágás motívuma, sok változattal; pl. *Kicsinek kicsi köll, nagynak nagy köll, ha nem aggya, vák pofon, hogy tizenhatot hencsörögjön!* (Nyr. 36: 236, Hódmezővásárhely). Több hasonló mondókában a következőményes mondat igéje kifejezőbben érzékelteti a fecske hangját; pl. „Kicsit a kicsinek, | Nagynak nagyot; | Ha kicsi nagyot kér, | Vágd pofon, hogy szeme kiugorjééék” (Chernel i. m. 2: 517; vö. BGy. 200, Margitta); „... hogy szeme *vicssorogyiiiiik!*” (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 164, Alföld; vö. i. m. 92); „... hogy *vicssorodjt-í-ík!*” (BGy. 200, Bihardiószeg; vö. i. m. 201, Szalárd); „... hogy *elvicssorodjék!*” (Nyr. 8: 527, h. n.); „... csak úgy *ficsérégjik!*” (Nyr. 9: 142, Mezőtúr); „... hogy *elkámpicsorodjt-í-ík!*” (BGy. 200, Érbogyoszló); „... csak úgy *csenderedjt-í-ík!*” (i. h., Pósalaka) ~ „... csak úgy *szenderedjt-í-ík!*” (i. h., Nagyvárads); „... hogy *megveresedjt-í-ík!*” (i. h., Nagyszalonta); „... csak úgy *csendüljö-ő-ön!*” (i. h., Ant).

Természetesen egyéb fecskemondókákkal is találkozni; pl. *Fecske csicserreg, | Mindent kifecseg* (BGy. 177, Érmihályfalva, Erdőgyarak). — Tulajdonnevek is vegyülhetnek beléjük: *Ficseri-fácsori, | Fekete lukácsi* (BGy. 200, Kágya); *Icsiri-ficsiri | Ficsirike! | Nyisd ki a szemedet | Rest Birike!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 34, Szilágyság). — Herman Ottó szerint — a tél káráról okoskodva — bizonyára a fészek tartalmáról mondja a fecske: „Mikor én elmentem | Szénát, szalmát hagytam, | De most már semmi | *Sítíncs!*” (i. h.; vö. Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 165). A göcseji

példák nem erősítik meg ezt a vélekedést: „*Csicsuri, csácsori*, | Teli pajtát hattam, | Üresen találtam, | *Csicsuri-csácsori*” (Gönczi: Göcsej népköltészete 28, Kerkaszentmiklós); „*Fityeri-fátyori*, | Teli pajtát hattam, | Üresen talá-
tom — *pitty*” (i. h., Radamos); vö. még: „Összűszöttem szienát, számát —
Sēmi sincs!” (i. h., uo.).

Szépirodalmi feldolgozásai is akadnak a fecske csicsergésének. Közülük legismertebb Szabó Lőrincnek „Ficseri-füsti” című verse. Íme a legjellemzőbb részlet a költeményből:

„*Mit, mit?*” — csicseregsz, ha kérdelek; — „*Itt, itt!*”
csivogod, ha kereslek, s már tovatűnsz.
„*Mi vitt?*” — a társad kérdi; de: — „*Csitt, csitt!*”
inted le, ahogy megint berepülsz.
Nem értelek, isteni
vendég, te ficseri,
csak nézem, hogy körözől elegánsan,
s csupaszáj-fiaidnak enni hogy adsz:
áldás lakik a fehérfalu házban,
ficseri-füsti, ahol te laksz.
Pedig gyötrődsz, te, vidámszavu fecske,
te szép, te citeraénekű:
mint lelket a bűn, fészked nyüve-szennye
folyton emészt, a rüh, bolha tetű.
— „*Csitt, csitt!*” — keserű
szavad is gyönyörű:
ha csak villansz, önzőn felejtem
nyomorod, nyílgyors, légi vadász,
s — „*Vigy, vigy!*” — hintázom a végtelenben
kék szárnyadon, elragadtatás.

Péter László szerint (Nyr. 106: 172) a fészket építő fecskepár is szinte verset mond, egymással feleselve, Móra Ferencnek egyik novellájában:

— *Csicseri-ficseri!*
— *Sebesen gyere ki!*
— *Szalma, pép, van-e még?*
— *Van elég!*
— *Add errebb!*
— *Hozom én izibe!*
— *A sarat add ide!*
— *Lesz ebéd, menyecske?*
— *Ne búsulj, férjecske!*
— *Mi lesz az, menyecske?*
— *Ami szeretsz, fecske:*
— *Szanyogocska, bogaracska, legyecske!* (Szilánkok. 1961. 135;

más változatát l. Dióbel királyfi. 1955. 165.)

Ugyancsak Móránál olvashatjuk:

„Ebben a percben megszólalt az eresz alatt a fecske:

— *Dicsértessék, csicseri, aki megnyugasztott, dicsértessék, ficseri, aki felvirrasztott!*

— *Pity palatty, pity palatty, szöke hajnal, felvirradj!*

— felelte rá a másik sarokból a fürjecskenk.” (Dióbél királyfi. 1955. 62).

A f ü r j — mint most láttuk, s a bevezető részben említettük is — azok közé a madarak közé tartozik, amelyeknek a hangját utánzó szó a madárnak a (népi) nevévé vált; vö. *bibic, csicsörke* stb., ill. *kétkés, vakvarjú* stb. (Kiss Jenő i. m. 25—7, ill. 31). *Pitypalatty* nevére számos népi mondóka rímel; pl. *Kis fürj mondja: pitypalatty, | Szép tavasz, nyár, itt ne hagyj*” (BGy. 172, Nagyszalonta; vö. i. m. 179, Nagyszalonta, Mezőtelki); *Pitypalatty, pitypalatty! | El ne hagyj, itt maradj; | De ha jó a vadász: | Csitt! szaladj! | Pitypalatty, pitypalatty!* (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 167, Szilágyság; egyéb változatait l. i. m. 166—8; vö. még: Chernel i. m. 2: 351—2; BGy. 179, Margitta, Albis).

A fürj hangjának azonban van még egy eleme. Fábián József már 1799-ben így írja le a teljes hangadását (id. Kiss i. m. 137): „*Vává, vává! pitypalatty! pitypalatty*”. Chernel (i. m. 2: 351) megemlíti, hogy az Alföldön ilyen változata is él a f ü r j k a k a s hangadásának: *Babám, babám* (ez felel meg a bevezető vavákolásnak), s erre következik: *Vártalak, vártalak, vártalak*.

Arany János azonban az első elemeket nem a fürjkek, hanem a t o j ó hangjának mondja:

Hullámozó vetés közt
Búvócskázik a fürj; suttog a nő „vá-vá”,
Nyomon úzi a hím s három *pitypalattyot*
Örömmel kiált rá.

(Télben)

Chernel szerint (i. h.) viszont a fürjkek és a tojó értelmesített párbeszéde a kakas hangjával kezdődik: *Pitypalaty, merre vagy? A tojó válasza: Pity pity pity: itt, itt, itt*. Erre a kakas így felel: *Pitypalaty, el ne hagyj*.

Országszerte ismeretes a „Hármat tojott a fürjecske” kezdetű népdal. Herman Ottó egyebek között ezt a változatát közli (A madarak hasznáról és káráról 34):

Hárman voltak a fürjcskék
Fürj, fürj rendembe.
Rendem bokor, rendem csipke,
Ró, ró rekettye.
Ripityom gyere be
Rózsám a rendembe.
Ripityom gyere be
Kis rózsám ide be!

Ehhez hozzáfűzi, hogy a *fürj* a fürjmadár szava, amikor fölrepül; a *ripityom* a *pitypalaty*-nak felel meg, a *ró, ró* pedig a tojó hangjának. Eszerint Arany megfigyelésének ad igazat, s ráadásul magát a *fürj* szót is hangutánzó eredetűnek vallja (a TESz. szerint ismeretlen származású, s a hangutánzóból való eredeztetés további vizsgálatot kíván). Herman Ottó másutt (Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 159—60, 167—8) a dal egyéb változatait is felsorolja, s a *für* alakot (160) a menekülő madár hangjához kapcsolja.

S van még egy értelmezése a fürjkakas hangjának: *Itt szalad, | Itt szalad* (BGy. 202, Mezőtélki). Ez a Krisztusról és a madarakról szóló legendában is szerepet kap, akárcsak a bíbic, a vadgalamb, a pacsirta és a cinke hangja. Erről részletesen a fejezet végén szólunk, miután a többi szereplő hangját sorra vettük. Következzék hát közülük a cinke éneke, mégpedig a széncinkéé.

A s z é n c i n k e egyik legkedvesebb madarunk, sokfelé hallani énekét, különösen kora tavasszal. Nem csoda, hogy a legtöbb belehallás a cinkeszóhoz fűződik (l. vázlatosan: Rácz: ÉdAny. 1988. 4. sz. 5—6).

Ilyen mindenekelőtt a *nyitnikék*, amely a szőlősgazdához szól: nyitni kellene már a szőlőt, vagyis a további művelésre előkészíteni, az ősszel betakart szőlőtövekről kapával lehúzni a földet (vö. Chernal i. m. 2: 670; Herman: A madarak hasznáról és káráról 40, 207, Borsod m.; Kiss Jenő i. m. 31, 293; BGy. 202, Mezőtélki, Nagyszalonta stb.).

A cinke *nyitnikék* szavát versek is visszhangozzák. A legismertebbnek, a Szabó Lőrincének idézzük néhány strófáját:

Alszik a hóban
a hegy, a völgy;
hallgat az erdő,
hallgat a föld.

Egyszerre mégis
rezzen a táj:
hármat füttyül
egy kis madár.

Háromszor hármat
lüktet a dala,
vigan, szaporán, mint
éles fuvola.

Az a fuvolás
a *Nyitnikék!*
Már kezdi is újra
az énekét:

két füttyre mindig
k v a r t lefelé:
nem sok, de örülni
ez is elég.

Nyitni kék, füttyüli,
nyitni kék,
szívnek és tavasznak
nyílni kék!

Nyitni, de — nyitni, de —
nyitni kék!
Füttyülöm én is
énekét.

.....

Nyitni kék! Ébred
a hegy, a völgy,
tudom, mire gondol
a néma föld.

Ő volt a szája,
a *Nyitnikék*,
elmondta a holnap
üzenetét:

a hitet, a vágyat
fűtyülte szét,
kinyitotta a föld
örök szívét:

fűtty-fűtty-fűtty, nyitni kék,
nyitni kék —
Nyisd ki, te, versem,
az emberekét!

(Nyitnikék)

Illyés verseiben is fölzeng a *nyitnikék*:

Verik a karót s a kopácsolással
versenyt szól — hogy tágul bele az ég!
a — „*nyitni kék! nyitni kék! nyitni kék!*” —
a legelső madárdal.

(Jegyzőfüzet: Cinkék)

A számárszürke föld
tavalyi hajszála közé tolul
máris az új:
a balekhittel újra üdezöld —
Az Erdélyi-vers óta „*nyitnikék*”
nevü széncinke sem okul,
reszel csak, nyitja egyre még
népies fűttyel műhelyét.

(Az első cinkére)

Erdélyi neve itt alkalmasint elírás, a Szabó Lőrincé helyett. Szabó Lőrinc egyébként Kodolányi Jánostól hallotta először a *nyitnikék* szót (Vers és valóság 1: 484). Illyés azonban más — hasonló ritmusú és hangzású — szöveget is belehall a cinkeszóba:

Hull a hó, szítál,
de dél fele már
beleszól a téli csöndbe
az első madár.
A hó rácsai
közt kezd szólani.
„*Ki, ki, tél!*” — ezt mondja egyre,
„*Ki, ki, tél, ki, ki!*”

(Cinegemadár)

Áprily versében a *nyitni kék nyitni fog*-ra módosul:

Ködben ember haladt.
Páncélos hó harsant a súly alatt.

Szakadt a fátyol: hegytetőre ért.
Nap villogtatta bükkcserjén a dért.
Gallyak hóbarlangjába cinke szállt,
fény szédítette s egy napos titok,
s dermedt rügy-csipkerózsikák között
dalolt:

— *Nyitni fog — nyitni fog — nyitni fog!* . . .
(Téli reggel)

Móra kisregényében pedig a *nyitni kék*-nek az értelme módosul: nem a szőlőt, hanem a csapdát kellene (ki)nyitni:

„A cinegefogás nekem mindig kedves téli mulatságom volt. Persze nekem nem az orrom fogta a cinegét, mint a mostani gyerekeknek. Tökből csináltam a cinegefogót, kitettem a kerítés tetejére vagy a kút kávjára, s estefelé már rendesen benne jajveszékelt a szegény kis fogoly:

Nyitni kék, nyitni kék, nyitni kék!

[Messzi Gyurka, az öreg csősz azonban lebecsüli a zsákmányt:]

— Na, ezért ugyan kár volt azt a szép nagy tököt elpredálni, hiszen ez csak olyan parasztcinege.

— Hát van másforma cinege is?

— Meghiszem azt, hékám! A cinegék királya, az a valami. Azt kellene megfogni, gyermekem. Az viszi a szerencsét a házhoz.

No, erre én mindig elszomorodtam, és kiröpítettem a markomból a parasztcinegét.

— *Küncsücsü, küncsücsü, küncsücsü!* — kiabálta vissza hálásan a madárka a sövény ágai közül, de én bizony meg nem vigasztalódtam arra, hogy ő most már *kint csücsül*.” (Kincskereső kisködmön. 1987. 15–6.)

A *künn csücsü, künn csücsü, künn csücsü* a gyakoribb cinegehang-utánzók közé tartozik (vö. Kriza: Vadrózsák 383, Székelyföld; Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 164, Szilágyság; BGy. 202, Köröstárkány; vö. még Chernel i. m. 2: 669–70; Kiss i. m. 293). A Móra-féle alkalmi értelmezésén kívül népi értelmezése is van, különösen a *kün-csics, kün-csics, kün-csics* változatának. A torockóiak azt tartják, hogy a cinege így csúfolja azokat a rest lányokat, akik a télen át nem szóttek és nem fontak, ezért rongyos mellű ingben járnak (Herman: i. h., A madarak hasznáról és káráról 207; Chernel: i. h.; vö. Kiss: i. h.). Obszcénabb értelmezése van a *kimpics* változatnak (Mokány: NytudÉrt. 105. sz. 14; vö. Kiss: i. h.).

Pedig hát az utolsó pillanatokban, még a tél végén is kérdéssel biztatja a cinke a lányokat a munkára: *Ki szű, ki szű? | Ki szű, ki szű?* (BGy. 202, Mezőtelki). S késő tavasszal így mondja ki — akárcsak a *küncsics* esetében — a következményeket: *Nem szűttél, nem varrtál, | Kopasz [fenékkal] maradtál* (uo.) ~ *Nem szűttél, nem fontál, | Rongyosan maradtál*, ill. *Nem szűttetek nem fontatok | Meztelen maradtatok*; stb. (i. h., Ant, Mezőbaj).

A kora tavaszt — a *nyitni kék*-en kívül — a cinege csengő hangja így is jellemzi: *Friss idő, friss idő, friss idő!* (Vargyas: Magyar néprajz 5: 590, Apáca, Brassó m.). S mivel a friss időben fázik a lába, — hasonló ritmussal és hangok-

kal (*i — i — ő*) — ekképpen könyörög: *Kis cipőt, kis cipőt, kis cipőt, kis cipőt!* (i. h., Vitnyéd, Győr-Sopron m.; vö. Kiss i. m. 31, 293; más magyarázat: Chernel i. m. 2: 669, l. a Krisztus és a madarak legendáját a fejezet végén). Másut így „fogalmazza meg” kérését: *tutyi kő, tutyi kő, tutyi kő*; ez azonban épp az ellenkezőjére, az idő megenyhülésére céloz: „már jó az idő, tutyit, posztóból való könnyű lábbeli lehet felhúzni” (Lőrincze: ÉdAny. 1987. 4. sz. 5, Szentgál).

Érdekesen simul bele Móra Ferenc értelmezése — mint annyi más helyen (l. pl. a bevezető részt) — a regény cselekményébe:

„Szép, tiszta nap volt, a csorgásban levet eresztett a hó, az eperfa kopasz koronájában sármánymadarak árulták az aranyat és a sövényben a cinegék hangoztatták szokott téli véleményüket a csizmadia-iparról.

— *Kis cipő! Kis cipő!*

— *Kicsit ér. Kicsit ér. Kicsit ér!*

Akármilyen kicsit ért, szüle azt gondolta, hogy a Márka viseltes cipője még egészen jó lenne Péterkének.” (Ének a búzamezőkről. 1929. 1: 115; vö. Péter: Nyr. 106: 171.)

A *kicsit ér* — amely magánhangzóival a *nyitni kék*-et másolja — a népi értelmezésben más helyzethez kapcsolódik:

„Somogyban, mikor a cinege valami prédát lel, így beszélgetik: »Itt-itt, itt-itt, itt-itt!«, mire, ha silány volt a falat, így szól: »*Kicsit-ér, kicsit-ér, kicsit-ér!*«” (Chernel i. m. 2: 669; vö. még Kiss i. m. 31, 293).

Áprily ezt a kifejezést is átköltve illeszti be Koncert című versébe (Lőrincze: i. h.):

A forrásnál pár fürge cinke perget
becéző szót: *Kicsi ér! Kicsi ér!*
Nagy tarkaharkály járja fenn a kertet
és néha kasztanyettával kísér.

Móra ismét más értelmet hall bele a cinkék szavába, mikor Gáborka barátai közé sorolja őket:

„Cinege szállt az akácfára, és ahogy Gáborkát meglátta, mindjárt megszólalt:

— *Gyerre, gyerre, gyerre!*

— *Merre, merre, merre?* — tudakozódott egy másik cinege a háztető szélén.

— *Erre, erre, erre!* — hívogatta az akácfás cinege. Gyere, meséljünk valami szépet ennek a szegény Gáborkának!” (Gáborka barátai: Csengő barack. 1957. 101.)

Az *erre* szónál még hívebben adja vissza a cinege hangját a tagadó változat: *nincs erre* (vö. Kiss: i. h.). Ezzel téveszti meg a cinke Krisztus üldözőit az említett legenda egyik változatának „pozitív hőseként” (l. részletesebben a fejezet végén): *Nincs-erre, nincs-erre, nincs-erre!* (Chernel i. m. 2: 669, Rábaköz); *Nincs erre! nincs erre!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 41); *nincs ererere* (Gönczi: Göcsej 223), *csincserere, csincserere... nincs itthon... nincs itthon* (i. m. 182). Mint láttuk, az utolsó példa újabb értelmezéssel (*nincs itthon*) toldja meg a cinkeszót. — Hasonlóképpen jár el Herman Ottó Lillafüreden című hangulatos írásában: „No, a csuszka, az aztán az igazi! Ha kell, fejjel fölfelé, ha kell fejjel lefelé halad a törzsön, s a vastag ágakon

körül-körül csúszik nagy sebesen és ügyesen, itt is kopácsol, ott is kopácsol, és füttel felelget, ha a széncinke azt mondja: »*Nincs erre! Itt sincs! Itt sincs!*« (Erdők, rétek, nádasok 19.) — Zelk Zoltán egyébként „Cinkék” című versébe beleszötte a cinkeszó legismertebb értelmezéseit.

A cinkeszóba való belehallásoknak — leszámítva mindenekelőtt az egytagú szavak ismétléseit (*Itt-itt, itt-itt, itt-itt!*: Chernel: i. h.; *Kincs, kincs, kincs!*: Móra: A gyémántcserép: Csengő barack. 1957. 73; stb.) — megvan a maguk különös ritmusa. Áprily szerint: „Zeng a picinyke | szénfejű cinke | víg dithyrambusa: *daktilusok*” (Március). Lőrincze (i. h.) viszont úgy véli, hogy a cinkeszó inkább anapestusokban zeng. Ez a „vita” alkalmasint eldönthetetlen (Rácz: ÉdAny. 1988. 4. sz. 5–6).

A széncinke hangjához hasonlít a b a r á t c i n k é e is:

„És mikor a tél a kis barátzinegét az erdőből a gyümölcsösbe szorítja, a kis madár ernyedetlen szorgalommal keresgéli eledelét ott, az ágak hónaljában, a kéreg repedésében: csupa alvó bogárság az, mely fának, virágnak, gyümölcsnek kártékony ellensége. Ekkor a kis czinege keresgélés közben így szól: *Nincs, nincs, itt-sincs!*”

Amikor pedig mégis csak talál valami iczipiczi alvó hernyócskát, petét vagy mást, ekkor ezt mondja: *Kicsit ér, kicsit ér!*

De azért csupa szorgalom!” (Herman: A madarak hasznáról és káráról 32.)

A b a r k ó s c i n e g e, a Kincskereső kisködmön „cinegekirálya” más-ként szól, mint a „parasztcinege”. Azt mondja: *csitt, csitt!* Erről ismeri fel gyerekhősünk, Gergő is. (I. m. 1987. 17, 19.)

A b ú b o s p a c s i r t a, a pipiske szava viszont a széncinkéére emlékeztet. A csűr körül keresgetve téli eledelét, „értelmezett hangon” így panaszkodik: *Kicsi csűr, kicsi csűr!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 32–3, Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 177, Szilágyság; BGy. 202, Mezőtelki; érdekes, hogy Áprily a széncinkét mondja *kicsicsűr*-madárnak, vö. Lőrincze: i. h.); *Nincs itt, nincs itt!* (BGy. 202, Éradony). A téli hideg ellen meleg ruhát kíván: *Csiki szűr, csiki szűr!* (Kriza: Vadrózsák 383, Székelyföld; vö. Herman: i. h.). — Göcsejben a fecske panaszára emlékeztető mondóka fűződik a pipiske hangjához: *Hattam hat asztagot, | Teli pajtát — sēmi sincs!* (Gönczi i. m. 519, Csertamellék). Ugyaninnen, ill. Fejér megyéből idézhető a *Kitipem, kitipem, kitipem* (gyorsan mondva; Gönczi: i. h.), ill. *Ki-títem, ki-títem, ki-títem!* (Chernel i. m. 2: 639; ő ugyan ezt — föltehetőleg tévesen — a mezei pacsirtához kapcsolja, s egy történetkét is fűz hozzá). — Más göcseji belehallás: *Veszü szűrt? — Nem veszek!* (Gönczi: Göcsej népköltészete 27, Lentikápolna; l. uo. az előző példákat is).

Hasonlít a pipiskééhez az ö k ö r s z e m szava, „mikor Simon Judás [okt. 28.] körül az eresz alatt bujkál: *Vész-e szűrt, vész-e szűrt?*” (Babics: Nyr. 7: 141, Győr m.).

A magányos ökörszemmel ellentétben, a s e r e g é l y e k csapatban járnak, s mikor a gyümölcsöst vagy a szőlőt megszállják, a vetésbe szabadult ludak törvényét (l. a III. részben) követve, ezt mondogatják: *Ki mit kaphat, | Ki mit kaphat* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 35, 42; BGy. 202, Köröstárkány, Tenke). Ilyenkor szemtelenségük — legalábbis Móra szerint — nem ismer határt: „— *Csak ki, csak ki, csak ki!* — rikácsolták hangosan a seregélyek, ahogy megláttak bennünket. A magunk szőlőjéből tessékelték ki bennünket az arcátlanok.” (Szóló szőlő: Csengő barack. 1957. 81.)

A vadgalamb bűgásának igen változatos az értelmezése: *Vigyék ki, vigyék ki!* (BGy. 201, Margitta); *A bukor-ba, a bukor-ba* (i. h., Nagyszalonta); *Megölte, megölte, | Bokorba, bokorba* (i. h., Éradony); *Tu-dom, tu-dom, | Bokor-ba, bokor-ba, | Ugor-ka, ugor-ka, | Megállj csak, megállj csak* (i. h., Kágya; vö. még: i. h., Albis, Gálospetri); *Nyuzzuk, nyuzzuk* (Gönczi: Göcsej 519, Göcsej népköltészete 29, Sárhida); *Kata süss kukut* ['tojást'] (Gönczi: i. h., Bucsuta). Lassú dallamába ellentétes értelmű szövegek is belehallhatók: *Szeretlek, ill. Utállak*. (Erről Devecseri Gábor beszélt a Kossuth Rádió Szivárvány című műsorában, 1967. jún. 11-én.) Egyik szereplője a Krisztusról és a madarokról szóló legendának, továbbá — a szarkával együtt — a fészekrakásról szóló hangutánzó állatmesének. (Ezeket l. a fejezet végén.)

Az utóbbi állatmese némely változatában a vadgalamb helyett a gerle (gilice) szerepel. Nem csoda, hiszen hangjuk összetéveszthető. A gerle azonban nevetni is tud; vö.: „Mikor mindennel készen voltam, felálltam a kútkáva tetejére és a csillagokra szegezett fejjel elmondtam első nyilvános beszédemet. . . . noha a próbát félhangosan tartottam, fölébresztettem vele a Tera mama nöstény gerlicéjét és az azt mondta rá, »hihihi! hihihi!« (Móra: Hannibál föltámasztása. 1955. 65.) — Hímjének bűgását költő is értelmezi: „Mikor én a száraz gallyon | Éneklek keservesen, | Tűrjt, tűrjt mondok, hallja társam, | Odarepül csendesen” (Orczy Lőrincről id. Chernel i. m. 2: 328). — Népi értelmezései köznevek, tulajdonnevek (effélék — mint az előző részben láttuk — a háziállatoknál, a baromfiudvarban sem ritkák, s a fecske, sőt a vadgalamb hangjával kapcsolatban is előfordulnak, pl. *ugorka*): *Köbölkút, | Köbölkút!* (i. h., Monospetri); *Etelka, | Etelka!* (i. h., Érbogyoszló).

Tulajdonneveket és rövid közszavakat más madárhangokba is szoktak belehallani (esetleg egyéb hangutánzók társaságában). A csíz ezt mondja: *Duli-duli-Dezsőőő!* (Herman i. m. 34, Szaján); a stiglic: *Cipity Lőrinc, cipity Lőrinc! | Tyaf-tyaf-tyaf!* (i. m. 35); a fácsán: *Kölykök! | Kölykök!* (BGy. 203, Kágya); a vöröslábú cankó: *nyalka, nyalka, nyalka* (Chernel i. m. 2: 199, Dinnyes), a szintén a vízi-parti madarak közé számító kis lile: *hiú, hiú, hiú* [ti. „minden keresgélés, engem ugyan egyhamar meg nem látsz”] (i. m. 2: 155); továbbá a haris: *két-kés, két-kés, két-kés* (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 146), ill. (a fűj szavára felelve): *Két-kés, három nyárs | Két-kés, három nyárs* (i. m. 168, Szilágyság; ezért a madár egyik népi neve: *kétkés*; vö. Kiss i. m. 142).

A haris azonban nemcsak főneveket, hanem igéket is mond, mégpedig a gabona közül, így biztatva az aratókat: *köss-mess, ill. mezs-d-mezs-d* (Kiss i. m. 31, 142; Beke: Nyr. 67: 51; vö. még Babics: Nyr. 7: 141, Győr m.; Gönczi: Göcsej népköltészete 29, Csertamellék). Grammatikai tekintetben hasonlít hozzá a mezei poszáta szava, amikor „kiül valami gazbokor, ághegy tetejébe s derült hangon így hívogat: *Hozd, vedd, vedd, vedd*” (Chernel i. m. 2: 709). Félelmesebb felszólítás a kúvik hangja, „melyből a képzelt gősfül a *ki-vidd, ki-vidd* mondást is ki véli hallani, melylyel a halálmadár figyelmeztet; a mi, ha esetleg beteg van a háznál, nem jelenthet mást: hogy *ki-vidd a temetőbe*” (Chernel i. m. 2: 454). Alkalmasint ezzel függ össze a közelebbről meg nem nevezett bagoly hangjának értelmezése: *Viszlek, | Viszlek!* (BGy. 203, Érbogyoszló).

Nem felszólítást, hanem latin búcsúszót hall bele a költő a vadlúd krúgásába:

Vadlúdak. Sűrűn érkező hadak,
 egyik tűnik, de már új integet.
 Szomorúan *Vale-t* rikoltanak
 s teleírák V-vel a kék eget.
 (Áprily: *Vale*)

Más madarak pedig (a korábban említettek közül részben a sárgarigó, a cinke és a pipiske is, továbbá az ökörszem) éppenséggel kérdezősködnék. A ködben eltévedt kisgyerek kétségbeesett segélykiáltására ezt a választ véli hallani: *Ki jó, ki jó, ki jó?* (Móra: Kincskereső kisködmön. 1987. 156–7). Kiderül, hogy egy „f a k o p á n c s m a d á r” szólt így, s „nem arra volt kíváncsi, hogy ki jön, hanem magamagát biztatta, hogy a hernyó kijön a fából, ha szépen kéri”. Ez a közelebből meg nem nevezett fakopácsmadár minden bizonnyal a fekete harkály lehetett, melynek hangját Chernel (i. m. 2: 472) így írja le: *plíii-jű, hlíii-jű, klíii-jű*.

Kérdő hangja van a b í b i c n e k is: *kiévítt, viévítt* (Chernel i. m. 2: 159). Mórának egy másik novellahőse, egy tanyai dinnyetermelő ezt a történetet fűzi a b í b i c hangjához: „Jajgat mindég, szögény feje, mert eccör volt neki egy aranykrajcárja, oszt azt elrejtötte a nádban egy felhő irányában, hogy arrul majd mögtudja, hova tötte, de a felhő elmúlt, oszt azóta a b í b i c ögyebet se tösz, mint sír-rí az aranykrajcárja után, hogy »*kiévítt, kiévítt?*« [’ki vitt el?’]” (Móra: Csodadinnyék: Beszélgetés a ferde toronnyal. Túl a palánkon. 1983. 171; vö. Péter: Nyr. 106: 171). Másutt — de ugyancsak Móránál — ez olvasható: „Néha csak a b í b i c ijedt visongását hallani hónapszámra, mintha valami elátkozott királyfi keresné a menyasszonyát: »*kiévítt? kiévítt?*«” (Ének a búzamezőkről. 1929. 1: 147). — A b í b i c hangjának egyéb értelmezései (*búvik, híd alatt* stb.) a Krisztus és a madarak legendájához fűződnek (l. a fejezet végén.)

A nádasok másik jellegzetes madara, a b a k c s ó, a saját hangjáról kapta népi nevét is: *vakvarjú* (Kiss i. m. 31, 63). Herman Ottó szerint: „A né p é r t e l m e t a d a m a d á r s z a v á n a k, mondván, hogy ... ezt mondogatja: *Jakab pap hat vak bak, | Vadgalamb ül*. Vagyis, hogy értelmetlen, bolond beszéd.” (A madarak hasznáról és káráról 32.) De tud ám a vakvarjú értelmesebben is szólni: a vallásos révületében magát a mocsárba vesztő asszonynak azt kiáltja oda: *Látlak* (Móra: Ének a búzamezőkről. 1929. 2: 176). Mondhatja is, hiszen csak a népetimológia szerint vak. Emellett nem is varjú.

A valódi v a r j ú (vetési varjú) szava egészen más: *kár, kár, kár*. A folklórban is ez az általános értelmezése, eltekintve az efféléktől: a ganéj felett ezt mondja: *Kalács, kalács!*; majd csalódottságában: *Phi kaka! Phi kaka!* (Nyr. 9: 335, Szíhalom; vö. Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 180–1). Hasonló tévedésekor ezt is mondja: *Gyurrrrott mák, gyurrrrott mák!* (Herman: i. h.).

A *kár* hanghoz számos mondóka fűződik; pl. *Kár, hogy a fejed ott áll!* (Krizsa: Vadrózsák 383, Székelyföld); *Kár! Kár! Kár! Kár! | Hogy a fejed fennáll* (Herman: i. m. 180, Szilágyság); *Kár, kár, Varga Pál, | Hogy a fejed áll* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 28); *Kár, kár, Varga Pál, | Nem kapál, nem kapál, | Csak a lányok után jár* (Vargyas: Magyar néprajz 5: 590, Piros, Jugoszlávia); *Kár, kár, varjú Pál, | Megmondtam, hogy ne pipálj* (BGY. 180, Kágya); *Kár, kár, | Hosszi pipaszár* (Gönczi: Göcsej népköltészete 25, Kerkamellék); *Varjú mondja: kár-kár-kár, | Jaj de soká lesz még nyár!* (BGY.

171, Siter); *Kár, kár, kár, | Elmult már a nyár, | Kár, kár, kár, | Hordd el magad, csúnya madár* (BGy. 179, Nagyvárad).

Kis történetkéik is fűződnek a varjú károgásához. Egy ilyet Arany János is leír: „*A varjú*. Kiált rendesen, ha valamit ellopott: *kár! kár!* — Mire aztán felel neki az ember: »*kár* a beledbe, *kár!*«” (Összes prózai művei és műfordításai. Franklin Társulat, Budapest. É. n. 1043.) — Benkóczy Emil közöl egy másikat: „Egy szegény ember — Gál volt a neve — lovát őrizte künn a pusztán. Hogy hogyan nem, de egyszer csak hült helyét találja a lovának. Szaladgál össze-vissza, keresi mindenfelé. A varjak a szántásból kiabálnak utána: »*Gál kár, Gál kár!*« A jó ember erre így felel: »*Kár bizony Uram, kár!*« Azt hitte a jámbor, hogy az Úr szólott hozzája.” (Nyr. 38: 287, Heves m.)

Sokkal jelentősebbek versbe foglalásai. Közülük legnevezetesebb Arany Jánosnak Vörös Rébék című balladája:

„Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón s elrepült —”
Tollázkodni, már mint varjú
Egy jegenyefára ült.
Akinek azt mondja: *kár!*
Nagy baj éri és nagy *kár*:
Hess, madár!

Ezután — a strófák refrénszerű három utolsó sorában — még éppen egy tucatszor megismétlődik a *kár*, közbülső rímhelyzetben, a varjú, ill. Rebi néni vagy más szereplők szájából.

Számos más versben is találkozni a varjú értelmesített károgásával. Illyés Gyula verscímül is felhasználja: *Kár-kvár! Kár-koár!* A többi közül egy szép példa:

Fehér nagy hóesésben
Fekete varjú száll,
A tollazatja ében, —
Kering . . . megül . . . megáll.
Szétnéz a tág határon.
Fejét forgatja . . . Vár.
Sehol se lomb, se lábnyom.
S rikolt lebbenve: — . . . *Kár!*
(Pásztor Árpád: Tél)

A széprózában is fel-feltűnik ez a szomorú belehallás, például:

„Teleszívni magam a nyár lelkével, a magánosság ködpántlikáiba öltözni az őszi tarlón, s lassankint belesüppedni a hóba, hogy Szilveszterre csak a fej búbja maradjon ki belőle, amin megülhet *egy komor varjúpap, míg elmondja a circumdederuntot*.

— *Kár, kár . . .* (Móra: Madárijesztő: Georgiokon. Nádi hegedű. 1959. 111; vö. Péter: Nyr. 106: 171.)

A varjúnál ritkább és nemesebb madár a h o l l ó, de a hangja ugyanaz: *Kár*. A végzet szava szól belőle, mint például Thaly Kálmán balladájában:

Föltüzék a fejét a bástya fokára,
Amely néz Nyitrára, — egy nagy árbócfára.

Nagy fekete hollók sűrűn szálldosának —
S ott környűl kerengvén, ekkép kárognak:

„Kár, kár, kár, kár vala Ocskai Lászlónak,
Ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak!

De nem kár, hazáját, vérit eladónak
Szemeit kivájni, fekete hollónak!”
(Ocskai Lászlórúl való ének)

Poe híres hollója — refrénként — így válaszol a költő kérdéseire: *nevermore*. Ez a refrén „akusztikailag is értékes szóban sűrűsödik ki és a változó tartalomra ez a kísértetiesen változatlan, kegyetlen értelmű, ítéletszerű ige tompán, gyászosan felelget” (Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat* 80). Kosztolányi szó szerint fordítja le: *sohasem* (vö. „Zsivajgó természet”-ének Holló című versével is). A magyar szó hangalakja sejtelmességet hordoz ugyan, de elmarad belőle az eredeti hangutánzás.

Kosztolányi a következőképpen indokolja meg tudatos költői eljárását: „Mindenekelőtt tisztázzuk a refrén kérdését. Elek Artur nem kifogásolja az én refrénemet, de megjegyzi, hogy Lévy József »legértékesebb trouvaille«-a a »soha már«. Mikor — egy szeszélyes percben — rászántam magam erre a nehéz feladatra, rögtön tisztán állott előttem, hogy egyetlenegy mód van a refrén megoldására, az, amit én választottam, és egyetlen tilos refrén van, az, amit Lévy József választott. A „soha már” károg. A „sohasem” susog. Nagyszerű lenne a „soha már”, hogyha lenne értelme. De nincs értelme. A magyar nyelvhasználat nem ismeri. Erőszakos, kellemetlen és csinált. Ha a „Holló” csak egyszer mondaná, még hagyján. De nagyon sok szak végén ismétli, úgyhogy ez a nyilvánvalóan odarántott két szó, amely eddig a gyakorlat folytán még *s o h a s e f o r r o t t e g y b e*, rám enyhén komikus hatást tesz.” (Ábécé. 1957. 150—1.) Hasonló kifogásai vannak a refrén *nothingmore* változatának a *senki már* és a *semmi már* szavakkal való fordítása ellen.

Igaz, a vers nem Lévy József fordításában lett népszerű. De nem is Kosztolányiéban, hanem Tóth Árpádéban, akinek varázslatosan gördülő sorait-strófáit szintén a *soha már* — és a *senki már*, *semmi már* — zárja le, mégsem érzünk bennük semmiféle erőszakoltságot.

A holló mondotta *kár* és a *már* összekapcsolására egyébként egy sokkal igénytelenebb versből is idézhetünk példát. Szirmai Antal (*Hungaria in parabolis* 172) ekképpen siratja el kútba veszett kedves hollóját:

Már oda van! már! már! meg esett rajtunk ez az új kár
Hogy már! már! oda már! ez a' szép holló madár

Gém, sas, tsóka, bagoly, babuk, ölyv szomorú jajjokat szólyl!
Mert oda *már! oda már! ez a' szép holló madár.*

Hollók azonképpen *kárognak* itt ti-is éppen:
Mert *kár* volt! *kár! kár! ez a' szép holló madár.*

Am másképp is szólhat a holló, mégpedig úgy, ahogy a béka, legalábbis Móra elbeszélésében: „Én a sövény mögül néztem őket [ti. a gulyást és a

bérest], ahol az uradalom sánta hollója mutogatta bölcsességét. (Csakugyan bölcs madár, mindig azt hajtogatja: »urak a papok«.)”(Triász és társai: Véreim. Parasztjaim. 1958. 99; vö. Péter: Nyr. 106: 171.)

Végezetül nézzük meg azokat a történeteket, amelyekbe t ö b b m a d á r értelmezett hangja van beleszőve.

Számos változatban ismeretes a Krisztus és a madarak legendája. A Benedek Elek megszövegezte formájában idézzük:

„Egyszer, mikor Jézus Krisztust az ellenségei üldözték, az erdőbe menekült, s ott bujkált szegény. Az ellenségei megtudták, hogy az erdőben van, utána mentek, keresték mindenfelé, minden bokorban, minden szakadéokban. Látta ezt a kis pacsirta, s hogy Jézust az ellenségei meg ne találják, mikor éppen jó nyomon voltak, másfelé akarta vezetni, de ott volt a f ü r j is, és elkezdett kiabálni torkaszakadtából:

— *Itt szalad, itt szalad!*

Segített neki a b í b i c is, ez azt kiabálta.

— *Búvik, búvik, búvik!*

No, legrosszabb volt a v a d g a l a m b, ez meg is mondta, hol van. Mind azt búgta, burukkolta:

— *A bokorban, a bokorban, a bokorban.*

Meg is találták Jézust az ellenségei a bokorban. De mikor vitték az erdőből, odaszólt a madaraknak:

— No, te fürj, amiért nyomra vezetted az ellenségeimet, ne tudj repülni magasan, mindig csak a vetések közt bujkálj! Te meg, bíbic, bujkálj mindig a nádasokban, téged, galamb, pedig megátkozlak, hogy fára ne szállhass, mindig a bokrok alatt keresgélj az eleséged! Hanem a kis pacsirtát megáldotta. Azzal áldotta meg, hogy minden madár között a legmagasabban tudjon repülni, s még reptében is tudjon énekelni.” (Magyar mese- és mondavilág [szerk.: Kovács Ágnes] 2: 243.)

E legendának ezt a változatát Gyulai Pál versben is feldolgozta (Krisztus és a madarak). Egyébként a magyar néprajzi irodalom még tizenhárom változatát ismeri (Kovács Ágnes: i. m. 500).

A változatokban a bíbic másképpen is árulkodik: *Jézus! Jézus!* (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 164), sőt hosszabban is: *Híd alatt Jézus* (Chernel i. m. 2: 159). Az árulkodók sora más madarakkal is bővül. Ilyen például a k a k u k k, amely azt mondogatta: *kukucs, kukucs!* Ezért Krisztus arra akarta büntetni, hogy többé ne szólhasson, de Szent Péter közbenjárására megengedte, hogy az ő nevenapjáig ne legyen érvényes a tilalom, de a Péter-nap után már nem szólhat és nem is költhet (Gönczi: Göcsej népköltészete 349). — A b a n k a is segített az üldözőknek, ezt mondta: *Hup-pu-pu, itt!* „Az árulásért avval bűnhődik, hogy örökösen piszokban turkál, fiai pedig nyakig ülnek benne, a fészekben is” (Herman: A madarak hasznáról és káráról 41).

A göcseji változatban a banka a már elfogott Krisztust csúfolja, mikor ütik-verik, így: *hupp, hupp!*; a vadgalamb pedig ezt tanácsolja az elfogóknak: *nyuzzuk, nyuzzuk!* (Gönczi: i. h.).

Ugyanebben a változatban (és — mint korábban említettük — több másban is) a pacsirta helyett a c i n k e s iet Krisztus segítségére:

„Miko Krisztus kinszenvedisé elütt bujdosott, a fák alatt kerestik a zsiduk; a zott röpködü cinégemadár asz mondogatta: *csincserere, csincserere!* vajis hon nincs ott, ahun keresik. Akko ész zsidu dárdájáve um megdobta, hot

tizénkit darabba szakatt. Akko Krisztus futtábo főkapkotta a darab madár-riészeket, osztán főhajgató ön nevendik fáro, osztán azok ott iéletét nyertek.

Azit ollan kicsin a cinégemadár; addig ollan nam madár vuót, mind a tik. Még azit máji napig is tizénkettüt küöt a cinège.” (Gönczi: i. h.).

Ismét egy másik, mégpedig rábaközi változat szerint Júdás a Getsemáne-kertben megkérdez egy embert, hogy nem látta-e Krisztust. A tagadó választ megerősíti a fáról az akkor még galamb nagyságú cinege: *Nincs erre, nincs erre, nincs erre!* Júdás haragjában lekapja a cipőjét, a cinke felé hajítja, de Krisztus segít a madáron: a mostani nagyságúra változtatja. A cipő célt téveszt, a cinege pedig így gúnyolja támadóját: *Kis cipő, kis cipő, kis cipő!* (Chernel i. m. 2: 669.)

Gyulai Pál nemcsak a Krisztus és a madarak legendáját foglalta versbe, hanem egy másik hangutánzó állatmesét is, ilyen címmel: „A szarka és a gilice”. A mese más változataiban a gilice (gerle) helyett a vadgalamb szerepel. Ismét a Benedek Elek szövegét idézzük:

„Szép madár a vadgalamb, de nem ért a fészekrakáshoz. Elmondom nektek, hogy miért nem ért.

Réges-régen, még az ántivilágban volt, a vadgalamb is szerette volna megtanulni a fészekrakást. Látta, hogy a szarka vékony ágacskákból, gallyakból milyen pompás fészkeket rak. Elment hozzá, s kérte szépen:

— Kedves szarka pajtás, taníts meg engem a fészekrakásra!

— Én jó szívvvel — mondotta a szarka.

Hirtelen összeszedett egy csomó ágat, ügyesen rakta az egyiket a másikra, s magyarázgatta a galambnak:

— Csak így, csak úgy, csak így, csak úgy.

A vadgalamb ugyan nem értette, de szégyellette megvallani. Egyre mondta:

— Tudom, tudom, tudom.

— Hát, ha tudod, csináld — mondotta a szarka nagy haragosan, s ott hagyta a vadgalambot a félig rakott fészekkel.

Nem is tanulta meg azóta sem a vadgalamb a fészekrakást, s ha a szarka ki nem békül vele, nem is tanulja meg sohasem.” (Magyar mese- és mondavilág 2: 316, 504; vö. Herman: A madarak hasznáról és káráról 50, Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 170; BGy. 201, Nagyszalonta stb.).

A madarak hangját, énekét — mint láttuk — nemcsak a folklórban értelmesítették, számos költői példa is van rá. Érdekes azonban, hogy a madárhangok szépirodalmi feldolgozásával még azok sem foglalkoztak, akik a madárdalnak a művészetben — természetesen mindenekelőtt a zenében — betöltött szerepét vizsgálták (vö. pl. Bernh. Hoffmann: Kunst und Vogelsang. Leipzig. 1908.).

Rácz Endre

Az elemző okokat keres

1. Aki nyelvészeti munkákat olvas, lépten-nyomon példákat talál egy-egy jelenség bemutatására, állítások alátámasztására stb. Az alábbi József Attila-részlet szokatlan szintaktikai szerkezete lepett meg:

„Ha azt akarom, hogy szeres-
senek, mindezt el

kell titkolnom,
de akkor már nem szeretnek,
mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem engemet . . .”

(Békési Imre: A gondolkodás grammatikája, 81)

Szokatlan benne ez: „nem szeretnek, mert tudom . . .” Igaz lehet ez? Azért, mert tudom . . .?

1.1. Maga az adott mondatszerkesztési típus teljesen tipikus. Kétféle minősítése van. A hagyományos szemlélet szerint a *mert* az okhatározói mellékmondatok kötőszava, az utóbbi évtizedekben azonban gyakran tekintik a szerzők ezt a kapcsolóelemet az okadó magyarázó mellérendelés utótagját bevezető szónak is. Az alábbi (2)-ben a közvélemény ma is okhatározói mellékmondatot, (3)-ban Rácz Endre mellérendelést lát.

- (2) „Csak azért futott, *mert* világosan látta,
Hogy méltán haragszik oly nagyon gazdája.”
(Petőfi Sándor: János vitéz)

Az első kijelentés főmondat, benne utalószó az *azért*. Jancsi futásának oka az, hogy egyrészt valóban bűnösnek érzi magát, másrészt fölnevelő gazdájával szembeszállni nem tartja illendőnek.

- (3) „Haragszik rám az én rózsám, *mert* nem szól.”
(Népdal)

Mind a (2), mind a (3) Rácz Endre közismert tankönyvéből való (Mondattani elemzések, 1972.). Az indoklás a (3)-hoz is nagyon tanulságos: „Okadó magyarázó utótagú mellérendelt mondat, *mert* kötőszóval. A *mert* ugyan az okhatározói alárendelés tipikus kötőszava (vö. 733.), a második tagmondat azonban nem fogható fel az első tagmondat okhatározóját kifejező mellékmondatnak, hiszen nem ezt akarjuk mondani: „Azért haragszik a rózsám, *mert* nem szól” (éppen fordítva: „Azért nem szól, mert haragszik”). A második tagmondat tehát csupán magyarázza azt, hogy mi volt az alapja az első tagmondat kijelentésének” (280.).

S a kettő között az átmenet is — a hivatkozott helyen, Rácz 733. sz. adatának értelmezésében: „Az is előfordulhat, hogy a *mert* kötőszóval bevezetett tagmondat egészen közel kerül a magyarázó mellérendeléshez. Az ilyen összetétel előtagjában soha nincs utalószó; pl. „Nagyon homályosan beszélheték, mert ő nem értett semmit a beszédből” (Petőfi). Hasonló tagmondatot vezet be a *merthogy* kötőszó ebben a versrészletben:

„Amint reánk tekint: Ó, Jézus Mária! — kiálta, *merthogy* ő volt Mária Luiza. (Garay)” (Rácz i. m. 218. p.).

2. Térjünk vissza kiinduló szövegrészletünkhöz. Békési Imre arra hívja fel a figyelmet, hogy a tartalmi viszonyok közül a legfontosabb („a főkapcsolás”) a *de* kötőszóval jelölt ellentét. Ehhez képest az első részben található egy *ha* — *akkor* formájú feltételes szerkezet, a másodikban pedig a *mert*-tel jelzett okadó magyarázat. Annak felel meg: „akkor már nem engemet szeretnek,

mert tudom, hogy azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet.” A végén még egy ellentét is van: nem engemet, hanem azt szeretik” stb.

Tegyük viszont fel a kérdést másképpen! Kérdezzük azt: mi *t* tudok? A válasz már elkezdődik ott: „akkor már nem szeretnek” (ti. engem) — és ott folytatódik: „mert... hogy azt szeretik” stb. Mi következik ebből? Az, hogy ha a *tudom* azért tárgyas ragozása, mert 3. személyű határozott tárgyat az imént idézett mellékmondatok fejtik ki, akkor az eredeti szövegrész a következő formában jelenik meg: „de tudom, hogy akkor már nem szeretnek, mert azt szeretik, akinek mutatom magamat” stb. Így az *akkor*-ral kezdődő tagmondat mellékmondat, a *tudom* igének alárendelve, éppúgy, mint a folytatás. Ábrázolva:

Főmondat — *tudom*
mellékmondat — *akkor már nem szeretnek azt szeretik* ... stb.

S a két mellékmondat között lévő ok-okozati viszony jelezhető a *mert* kötőszóval. Így hát a nyelv tan szerint 3. személyű határozott tárgynak mellékmondatban való megjelenése mellékmondatná teszi a *de* után álló kijelentést, azt a kijelentést, ami ellentétes mellérendelésben látszott lenni az őt megelőző főmondatnál. Mint ilyennek a lényegéből viszont az következik, hogy mellérendelő viszony vagy csak főmondatok, vagy csak mellékmondatok között lehetséges. Tehát: első látásra az ominózus *de*-vel kezdődő tagmondat főmondat, sőt a legfontosabb tartalmi viszony is a kötőszó jelezte elvárástörő vagy megszorító ellentét. Ez a főmondat-érték, mint láttuk, a *tudom* grammatikai jellemzőinek fenti analízise alapján mellékmondat-érték.

3. Az ellentmondás megértéséhez, illetve feloldásához lássuk most József Attila 1936-ban írt Szabad ötletek jegyzéke két ülésben című szövegének idézett részletében a következő tényezők elemzését: nyelvtani sajátságok — ritmikai jellemzők — a kijelentések referenciája.

3.1. Első látásra szembevetendő a részletek grammatikájából, hogy az 1. személy a 3. személlyel váltakozik: *akarom* — *szeressenek*; *el kell titkolnom* — *nem szeretnek*; *tudom* — *szeretik*; *mutatom* — (nem engemet) [*szeretnek*]. (Itt szögletes zárójelben a redundáns s emiatt újra már le nem írt *szeretnek* szó mint oda illő, oda értendő.) Az egyes kijelentések persze a másik pólust is tartalmazzák, a legtöbbször értelemszerűen: *akarom* — ti. *tőlük*, *szeressenek* — ti. *engem*, *el kell titkolnom* — ti. *előlük*, *nem szeretnek* — *engem*, *tudom* — ti. *róluk*, *szeretik* — *azt*, *mutatom* — ti. a *számkra*, *nem engemet* — ti. *szeretnek*.

Szemantikailag közös az *akarom*, *el kell titkolnom*, *tudom*, *mutatom* kifejezésekben a mentális jegy. Van persze dinamikai különbség: az *akarom* ige függvényében felszólító módba került a *szeressenek*, s a deontikus modalitás értelmezheti az *el kell titkolnom* formát is. A *mutatom magam* kifejezés az *el kell titkolnom* következménye, a *tudom* ige pedig teljesen kívül áll az előbbieken. Hogy miben? A másik kifejezés célratörő, a *tudom* nem az. Feltűnő, hogy az egyes szám első személy formái együttesen állnak szemben az egyetlen *szeret* ige többes szám 2. személyű alakjaival: *szeressenek* — *nem szeretnek* — *szeretik* — *szeretnek*, ti. „nem engemet”. (Vö.: „szeret — nem szeret”).

3.2. Az imént láttuk az egyes szám 1. és a többes szám 3. személy váltakozását, ez a gondolatok sajátos ritmusát hozza. Maga a tartalom nem igényli a *tudom* lépést a gondolatmenetben: *azt akarom* — *szeressenek* — *mindezt el kell*

titkolnom, de akkor már nem szeretnek — mert azt szeretik — akinek mutatom magamat és nem engemet. Így azonban kétszer egymás után áll a 3. személy! Hát még ha a részlet végén álló kizáró ellentétes viszony tagjainak sorrendjét felcseréljük: de akkor már nem szeretnek, mert nem engemet szeretnek, hanem azt szeretik, akinek mutatom magamat. Így is többes szám 3. személyű formák vannak egymás mellett!

A tartalom nem igényli — írtuk. Az ellentét is, a tagadás is együtt jár a *mert*-el Békési konstrukciótípusaiban: mindkettőt indokolni szoktuk. A kérdés már csak az, hogy miért éppen azon a ponton áll a *tudom* elem az adott konfigurációban. (L. Néprajz és Nytud. 1981. 161—75.)

3.3. Tekintsük most rendre a József Attila-részletben a kijelentések referenciájának jellemzőit, s így térjünk vissza az elemzésünk indításában feltett kérdésre: azért nem szeretnek, mert tudom...? A Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben c. szöveg más helyén ezt olvashatjuk:

- (4) „Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta mér-
hetetlenül áhítozik sze-
retetre, hogy a szeretet
visszatartsa őt oly
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.”

(József Attila Összes Művei, 1967. IV. 28)

Látható ebből a részletből a *mérhetetlenül* és a *szeretetre* elválasztása által kiemelve is a költő kielégíthetetlen vágyakozása arra, hogy szeressék. A kezdetben idézett részletben ezt választotta el: *szeressenek* és *mutatom* (ti. magamat). Ott a fő gondolati viszony, mint már céloztunk rá, ez volt: *akarom, hogy szeressenek, de nem szeretnek*. Az indoklás a második részben megáll a *tudom* nélkül is: *mert azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet*. De ha József Attila kínzó magányán kívül skizoid alkatára is emlékezünk, mennyivel gyötrőbb a szeretet hiánya a költő számára! Mert tudja, mindig tudja is! Ebben az értelemben úgy folytatódik logikailag a fenti állítások sora: „és én mindezt tudom!” Tudom, hogy vágyam a szeretetre kielégíthetetlen és reménytelen. Ennek oka: nem vagyok szerethető, szeretetreméltó. Ugyanis csak mutatom magam szeretetreméltónak, s ha szeretnek, „nem velem azonos személyt”, hanem az igazi énjét eltitkoló valakit szeretnek. „Nem engem szeretnek, és én mindezt tudom, tudom, tudom...” Ennyire hangsúlyos ez a *tudom*.

Így hát ha az a kérdés: lehet-e ok a kijelentések láncában, hogy „tudom-e vagy nem tudom azt,” kit is szeretnek, akik látszólag engem szeretnek; a válasz természetesen: *nem*. De ha arra gondolunk: a költő eltitkolja a benne rejtőző bajokat, hogy szeressék; — de mégsem szeretik, még ha — úgy látszik — őt szeretik is. Ez iszonyatos! *Mert tudja*, mert állandóan ezzel foglalkoznak a gondolatai.

4. Az alkotói gondolatmenetben a vers szövege, a grammatikai személyek váltogatásának ritmusa, a magányos költő *t u d a t o s* viszonya egyedüllétéhez egyaránt indokolta, hogy az idézett helyen található a *mert tudom*. Belebészél ezzel saját gondolatmenetébe, jellegzetesen úgy, ahogyan az adott

funkciójú elemeket H. Molnár Ilona leírta (Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben, Bp., 1968.).

Analóg példa lehet az alábbi párbeszéd. A hasonlóság szembeszökő.

(5) „— Hogy vannak a fiatalok?

„— Lakáshoz kellene juttatni őket, de manapság az nagyon nehéz. Mert tudod, hogy keveset keresnek a pályakezdők, a lakásárak meg magasak.”

Emlékezzünk a József Attila-részletre! Ok-e itt is, hogy tudja-e a partner, vagy nem tudja? És még egy megjegyzés: a költő szövegében sokkal fontosabb a *tudom* szerepe! Itt inkább csak narratív, familiáris ízt ad az indoklásnak.

5. Fónagy Iván 1989. július 15-én emlékezetes előadást tartott a Nyelv-tudományi Intézetben a gondolati konstrukciók és a stilisztikai alakzatok összefüggéseiről, a kapcsolatok kutatásának időszerűségéről. Amikor a fenti gondolatmenet a kijelentések értékkülönbségeit és értékegyezéseit vizsgálta, szerény lépést igyekezett tenni a szuverén alkotói gondolat és a szintaktikai forma egymásra utaltságának analízise felé. Abban az értelemben, ahogyan Deme László vélekedik (A beszéd és a nyelv, 8): „... ami az egészre áll, az vonatkozik a részletekre is: az első kérdés minden nagyságrendben az, hogy az adott alakulat milyen szerepet tölt be, milyen értéket (az én kiemelés, N. J.), s csak az után következik a második: hogy az milyen eszközökkel és szerkezeti formában valósul meg.”

Nagy L. János

Móricz Zsigmond: Esőleső társaság

Az 1929-ben keletkezett, először a Nyugatban közölt (22. évf. 575—88) elbeszélésről kevés megjegyzést találunk az író életművét vizsgáló irodalomtörténeti feldolgozásokban, elemzése azonban megjelent a „Miért szép” sorozat novellaelemző kötetében (Gondolat, Bp. 1975. 135—48), Vajda Endre tollából. Béládi Miklósnak az a jellemzése, melyet a kisregényeket elemezve fogalmaz meg, e novellára is érvényes: „lassú sorvadás, belső zavar, kielégületlenség, lelki börtön, bénítóan alacsony életforma. Hozzáidomulás a kunsági Góbi-sivatag levegőjéhez, lomha élettempójához, melyet a szokások, viselkedési formák, a társasági együttélés régi szabályai, virtusok, mulatozások nemcsak hogy elviselhetővé tesznek, de képesek még arra is, hogy vonzóvá stilizálják, a veszendőt” (Értékváltozások. Bp., 1986. 117). Schöpflin Aladár szerint Móricz műveiből „megkapjuk a magyar alföldi élet teljes lélektani és társadalmi képét”. Nem a táj érdekli, hanem az életstílus, a lelkiállapot. (A magyar irodalom története. 1937. 230—1.)

Valóban a Kunság adta az élményt a novellához. Kisújszállási ihletésű, miként — Szathmári István szíves közlése szerint — a Kamaszok, valamint a Kerek Ferkó, a Vidéki hírek, az Úri muri, a Forr a bor, a Bál — amint Czine Mihály írja (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1966. 66); Czine azt is tudja, hogy a főszereplő nyugalmazott ezredes figurájának mintája Móricz kisújszállási magántanítványa, aki felnőttként hadbíró ezredes lett, és kedélyes, jó humorú úrként ismerték. (Egyéniségének vonásait az Úri muri Csörgheő Csulija is örzi.) (Czine: i. m. 74.)

Nagy Péter állapítja meg, hogy a novella szinte az 1928-ban írt „Úri muri” önálló életre kelt darabjaként hat, közeli rokona az 1926-ban megjelent „Kivilágos kivirradatig”-nak, keletkezési sorrendjük jelzi, hogy azok témájának újabb feldolgozása. Itt azonban a cselekmény nem torkollik tragédiába, s a szereplők sem az önpusztító fajtából való vad, mulatós, túlfűtötten erotikus emberek. A vidámságnak tartalma: csak a bajokkal nem szembenézni, mert úgymint tehetetlenek vagyunk. „Ugyanakkor ezeknek az alakoknak a megrajzolása érezhetően igaz alkotói örömet okoz az írónak. A halálharang állandóan a társaság fülébe cseng: mindnyájan érzik, hogy a föld kicsúszik alóluk, hogy fiaik már legfeljebb festeni fogják azt a földet, melyet apáik elherdáltak. S a végzet ellen már nem is küzdenek: még ha valamelyikük látja is a megoldás lehetőségét, tudja, hogy öntözéssel újra versenyképesé lehetne tenni a földet, már energiája senkinek sincs a megvalósításra: fatalistán várják a véget” (Nagy Péter: Móricz Zsigmond 1962. 267—8).

Halványan felvillan annak a Thomas Mann-i gondolatnak a csírája, mely szerint a gyakorlati életre képtelenné váló „fiak” művésszé válnak — az azonban homályban marad, igazi művészek lesznek-e, az ahhoz elengedhetle-

nül szükséges tehetséggel és művészi érzékenységgel, vagy csak művészkedő dilettánsok.

Anélkül, hogy az irányzathoz tartozást értékmérőnek tekinteném, szólni kell róla. Az elbeszélés a realista novella hatását kelti, benne századunk modern irányzatainak színei alig fedezhetők fel. A társadalmi valóságot ábrázolja, nem elvont etikai problémát jelenít meg; mégsem a külső történés a fontos, hanem — a társadalmi folyamatok, a „magyar ugar” ábrázolása mellett — a lélekállapot megmutatása a fő cél, annak a festése, hogyan hat a bajok, a reménytelen helyzet felismerése a szereplőkre.

A novella nem szimbolikus értelmű, mégis fel-feltűnik több mozzanatában az elvontabb, szimbolikus értelmezés lehetősége. Ilyen eleme, amely ezt lehetővé teszi, a címe is: *Esőleső társaság*. Ez a cím nagyon informatív: van benne szubsztancia jelentést (*eső, társaság*), akcidencia jelentést, azon belül cselekvésjelentést (*leső*) hordozó elem — ha a denotatív jelentést nézzük — ezek a jeltárgy megnevezésével közvetlenül (azaz nem névmási módon) utalnak a valóságra (Vö. Károly S.: Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 71.); másrészt a jeltárgyak jelentéséhez jelviszonyjelentés is társul: tehát már a jelkapcsolatok jelentése vizsgálendő. A valóságviszonyoknak megfelelően az *esőleső* összetételben a *leső* utótag cselekvésének objektuma az *eső*, s az *esőleső* tárgyas összetétel mint minőségjelzője kapcsolódik a *társaság* taghoz.

A cím első eleme, az *esőleső* szó szójátékszerű, az álikerszavakra emlékeztet a formája (hasonlóképpen, mint az „Úri muri” a „Kivilágos kivirradatig”, valamint az ugyancsak 1929-ben keletkezett novella, a Cserebere játékos címei). E színessége és tartalmassága ellenére sem csak tárgyiasan tájékoztató és hangulatkeltő funkciójú ez a (nyelvi formáját tekintve) jelzős szerkezet, bár az elsődleges, szó szerinti értelmezése is lehetséges a novella alapján, hiszen szereplői kesernyés tréfálkozással így nevezik magukat, hanem általánosabb, szimbolikus értelmű: jelképe lehet a tehetetlen, cselekvésképtelen, csodaváró magatartásnak. Móricz 1930-ban megjelent elbeszéléskötete címeként is használta ezt a címet, ez jelzi, hogy mélyebb, általánosabb érvényűnek tartotta e novella szereplőinek kesernyés-tréfás megjelölésénél. Találó, figyelemkeltő, kitűnő cím.

Hasonlóképpen benne rejlik a szimbolikus értelmezés lehetősége a novella befejezésében:

„Az égen sötét felhő kezdett emelkedni.

— Eső lesz, eső — kiáltottak fel.

Kimentek az udvarra, lesték az eget.

A város felől jött a nagy felhő, komoran, vastagon.

— Ez nem eső lesz, hanem vihar —

mondta az erdélyi úr.

Aggódva, gondterhes arccal néztek a jövőbe.

— Már nekünk úgysem tehet kárt. Az a fő, hogy legalább hoz egy kis csapadékot . . .” (214) 501–220 (508)*

A részlet a konkrét és az átvitt értelem, értelmezőség közt ingadozik. Enyhítő, frissítő, életet adó esőt várnak — helyzetük javulását, feszültségeik oldódását várják — a novella szereplői; s e változás, úgy hiszik, ellenkezőjébe:

* A szövegrészletek idézésekor a bekezdés- és mondatszámot jelzem. V. R. R.

viharba csap át. A felszínen az elsődleges jelentések dominálnak. Azonban konnotációt rejt a *nagy felhő* után álló, két extraponált, jelzői értékű határozó (*komoran, vastagon*); hátravetettségük folytán — az előttük érvényesülő beszédszünet által is — nagyobb súlyt kapnak. A jövő vésztiósló előjeleként figyelik őket az „esőlesők”. Úgy látszik, nem is eső lesz, hanem *vihar*. A szó magában hordozza a pusztító hatású, nagyfokú zavar, heves kitörés konnotatív jelentését — itt talán a társadalmi folyamatokra is értve. Kettős jelentésű tehát a befejezés. Vajda Endre „nagyon átlátszó szimbólum”-nak tartja (i. m. 148).

Nagy Péter szerint — kora irodalomértelmezésének megfelelően — határozottan a forradalom képét idézi fel (i. m. 268). Ezt a túlzóan kategorikus értelmezést azonban bizonynyal túlhaladta az idő.

Realista hatású a novella abban a tekintetben is, hogy lineáris benne a cselekményvezetés módszere, ezzel összefüggésben a tér és az idő is a létezés természetes keretétől szolgál.

Nem válik itt sokértelművé a tér, nem bomlik fel az idő: a cselekmény egy nap néhány órájában játszódik le, azonos helyszínen: a nyugalmazott ezredes alföldi tanyáján. Nincs a novella szövegében olyan elem, amely a napszakot meghatározná (az évszakot ismerjük, meleg, napsütéses nyár, dinnyeérés ideje); leginkább délutánra gondolhatunk, ezt sugallja a színek tompasága, a mozdulatok nyugalma. Ezen az összhatáson néhány élénk szín (a háziasszony római vörös ruhájának említése) és élesebb fény sem változtat: *a sietgő napfény* színesztézia melléknévi igeneve nem mozgalmas hatást vált ki, hanem a tűz, a forróság képzetét idézi fel. A pontos napszakmegjelölés elmarad, hiszen ebben a környezetben összefolyik az idő, szinte nincs is jelentősége.

Ha cselekményről beszéltem, pontatlanul használtam a fogalmat: a novella szereplőinek sorsát, életét befolyásoló történések nem a novella helyszínén és idejében mennek végbe, hanem a szereplők elbeszéléseiben jelennek meg. A tulajdonképpen „cselekmény” egyszerű és jóformán történés nélküli: vidéki urak — földbirtokosok és nyugalmazott katonatisztek —, rokonok, barátok (az „esőleső társaság”) ellátogatnak az ezredes tanyájára, ott beszélgetés közben felidézik a múltat (a dicső, nagyerejű „nagyapák” idejét), valamint a jelen tragikus eseményeit, s sorsuk kilátástalanságán, tehetetlen cselekvésképtelenségükön — melyet részben helyzetük, részben személyiségük idéz elő — egyre jobban elkomorodnak. Ennek kifejezése a novella záró mozzanata. Szó sincs tehát csattanós, anekdotikus novellavégről. A novella *s z e r k e z e t é b e* nem vonul be az anekdota, bár anekdotikus történetek megjelennek az elbeszélés szövegében. A szereplők természetes anekdotázó kedve azt a felszíni harsány vidámságot teremti meg, amely alatt sötét és komor reménytelenség húzódik. Ez az *e l l e n t é t*, *k o n t r a s z t* tehát a novella egyik fő szöveg-szervező elve.

A novella mélyén elkeseredettség, komorság lappang, a felszín azonban tréfás, vidám. A szereplők el-elmondanak egy-egy anekdotát, sőt az író a nevetés cselekvését — szokatlan módon — lépten-nyomon megnevezi az elbeszélés szövegében, igaz, fokozatosan csökkenő számban, jelezve a hangulat-váltást.

Az elbeszélés 210 bekezdésében, illetve 508 mondategységében a következő előfordulásai vannak a 'nevetés' kifejezésének, természetesen mindig az elbeszélő narrációjában, sokszor idéző mondategységben: *nevetett* (5/7), *összenevetett* (9/16), *(szólt) nevetve* (14/23), *nevettek* (15/25), *nevetett* (17/28), *nevetett*

(27/47), *nevetett* (29/50), *nevetett* (30/53), *nevettek* (32/64), *nevetett fel* (35/72), *nevetett* (39/79), *felkacagott* (41/84), *nevetni* (43/86), *nevetve* (48/99), *mosollyal* (60/121), *mosolygott* (70/139), *nevetett fel* (80/180), *nevetés* (80/183), *kacagott* (86/198), *nevettek* (88/204), *nevetés* (89/207), *nevetve* (97/235), *felkacagott* (89/235), *mulattak rajta* (102/244), *nevetett* (103/247), *nevetett* (103/247), *nevetett* (103/250), *nevetés* (103/250), *nevetni* (103/251), *küört a vidámság* (105/255), *nevettek* (105/256), *nevetéssel* (107/259), *nevetve* (110/266), *nevettek* (117/283), *nevetésük* (119/286), *sistergő vidámság* (124/397), *nem nevettek* (152/365), *felnevetett* (161/403), *nevetett* (161/404), *mosolyogtak* (181/433), *nem tudott nevetni* (181/432), *felnevetett, ahogy kinyájában nevet fel* (199/467), *keserűen mosolyogtak* (201/473), *nevettek, mosolyogtak* (203/483), *mosolygott* (211/498).

A szövegben — mint látható — fokozatosan csökkennek a vidámságra közvetlenül utaló kifejezések, sőt a novella végén negatív (tagadó) értelművé válnak.

Az ellentét mint szövegszervező elv nemcsak hangulati síkon van jelen (oly módon, hogy a fent jelzett hangulati ellentét a felszíni vidámság, tréfásság és a szereplők valóságos lelkiállapota, levertsége között mindvégig érezhető), hanem a novella szerkezetében is felismerhető. A novella két részét a cselekmény is elkülöníti: az első részben „Borbéj Laci naccságos úrér” a tanya vendégei, a második részben az „esőleső társaság” is megérkezik. Az 508 mondategésznyi szövegből 286 mondategésznyi — az első rész — folyik le kellemes, mindennapi társalgással, felszínes társasági csevegéssel, anekdotázással, nosztalgikus emlékezéssel. Még a dicső nagyapa elkövette gyilkosságnak (a kovács halálának) felidézése is csak múlt árnyék, eltűnődésre való alkalom a derűsnek látszó képen. Azonban ezzel mégis feltűnik a műben a halál motívuma. A második részben megjelennek az „esőlesők”, s tragikus hírt hoznak, Péter halálát jelentik be. („Szerencsétlenség történt” — 287. mondat.) Ez a hír a maga közvetlen közelségében érinti a szereplőket: a halál már nem időben és érzelmileg távoli történés: rokonuk, barátjuk, kortársuk a — valószínűleg ugyancsak meggyilkolt — Péter és a valószínű gyilkos, a fia. A döbbenet a párbeszédet komolyabbá, komorabbá változtatja, s ilyen is marad a zárórészbeli megnyilatkozásokig, amelyek ismét felszínesek, „lesz, ami lesz” életérzést sugallnak. A halál élménye — mint a háború utáni válság éveiben, illetőleg a családi tragédiát (az író feleségének öngyilkosságát) követő időben keletkezett Móricz-művekben oly sokszor — itt is meghatározó fontosságú.

Mindamellet az elbeszélés nem válik zárt, szoros szerkezetű alkotássá, mindkét részben előfordulnak olyan részletező, a cselekményt előre nem vivő mozzanatok, amelyek szétesővé teszik (bármennyire kitűnően érzékeltetik is az alföldi urak életstílusát, tapintható közelségbe hozzák a környezetet, érzékeltetik annak ízeit, „atmoszféráját”), s csak részben vannak hasznára a műnek. Ilyen például a mégoly jóízű, sok finom megfigyelést tartalmazó, de hosszas (tizenöt mondategésznyi) párbeszéd a pávákról (111/267—116/282).

A névadás jelzi, hogy az író messzire el akarja kerülni az anekdotikus elbeszélő modor különösségeit. Szereplőinek nevei jellemzőek, köznapiak, amellet családias-vidékiek hangulatúak. A novellának vannak valódi és csak említett szereplői; „valódiak” a *Borbély*-unokatestvérek: közöttük az ezredtest egyéniségének megfelelően a *Bódi* családias-vidékiek beceneven említik, szólítják — ez talán a *Boldizsár* vagy a *Bódog* becéző alakja —; a főszereplőnek nemcsak keresztnéve: családi neve is bizonytalan: talán *Borbély*. Miért is kellene pontosan néven nevezni: ebben a környezetben mindenki jól ismeri.

Borbély Laci naccságos úr az ezredes unokatestvére, még a cselédek is a dzsentrieknek kijáró állandósult becenéven emlegetik; *Jolánka*, az ezredes fiatal kedves felesége, bár fővárosi lány, neve nem üt el jelenlegi környezetétől, századeleji hangulatú. Az „esőleső társaság” tagjai közül egyénibb, rangosabb, s — úri mivoltát is jelezve — valószínűleg a származás helyére utaló nevet visel *Kondorossy királyi kamarás*; *Aronffy*, az erdélyi báró neve is jellegzetes. A színesebb, érdekesebb egyéniségek azonban a novellában a „közönségesebb” neveket viselő Borbélyok, valamint *Pali bácsi*, az „édes tréfájú ember”.

A cselédség tagjai is gyakori, nem egyéni alakú nevet viselnek: *Mihály bácsi*, *Kis Gáspár*, *Julis*, *János*.

Azok a szereplők, akiket csak említene a novella alakjai, hasonló neveket kapnak. A családhoz-rokonsághoz tartozók: *Borbély Kálmán*, *Borbély Gáspár* (a híres nagyapa), *Kun Péter* gyakori magyar nevek viselői: előkelő mivoltukat kifejezi a családhoz tartozás. A szomszéd birtokosok elegánsabb, ritkább, jellegzetesebb nevek tulajdonosai: *Mády Gergely*, valamint a mikszáthi névadásra emlékeztető *Patonyay*, az idegen tőkepénzes *Marbergh kormányfőtanácsos*; az ő neve a nép száján mindjárt *Merber-ré* egyszerűsödik: Móricz tudja, hogy a vegyes hangrendű szót tiszta hangrendűvé „szépíti” a népnyelv hangtana.

A terjedelmes novella viszonylag tehát kevés nevet tartalmaz (a kilenc szereplő mellett tizenhat személyt említene még néven), s azok sem a különösségükkel hatnak. (Egyedül a rendőr — talán népetimológiás? — csúfneve, a *Górkakas* egyéni és feltűnő.) A földrajzi nevek pontosan lokalizálnak: *Nagykunság*, *Berettyó*, *Tisza*, *Szolnok*, *Túr* (Mezőtúr), *Debrecen*; közülük a *Gáborás* talán költött név. Ez a névhasználat is az anekdotától való eltávolodás jele.

Az elbeszélés szövegszerkezetében nem érvényesül a novella műfajának klasszikusan jellemző szerkesztésmódja — a vonalas szerkezet, a csúcspont felé törés, a meglepő fordulattal, csattanóval, kiélezett poénna, újdonsággal, fordulóponttal való lezárás. (Vö. Baránszky Jób László: A novella műfajának jellemző jegyei 385; Voigt Vilmos: Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában. 106. In: A novellaelemzés új módszerei. Bp. 1971.) Ám ha azt a szerkesztési formát keressük, amelyet Balázs János van Dijk nyomán az elbeszélő művek szövegszerkezeti modelljeként (szuperstruktúrájaként) tart számon, már van bizonyos hasonlóság (Balázs János: A szöveg. Bp. 1985. 333):

- a bonyodalmat megelőző állapot leírása (expozíció),
- a bonyodalom elmondása (komplikáció),
- a változás eredménye vagy következménye (megoldás).

Igaz ugyan, hogy itt a változás lelki-hangulati síkon megy végbe, s következménye sem tettben, cselekvésben nyilvánul meg. Kétségtelen, hogy új helyzet áll elő a szereplők életében, vagy legalábbis tudatosodik bennük helyzetük. Az egyensúly ugyanis már az elbeszélés kezdetén is csak látszat, s a végére sem jön létre. Igaz, valódi törekvés nincs rá, csak erőtlen, egy-egy pillanatra felbukkanó gondolatok valami változtatás irányában. A szereplők tudják, hogy nem szabad csak az „esőt lesni”, mégsem tesznek, nem tehetnek mást.

A befejezés levert, reményvesztett hangulata nagyrészt a szereplők párbeszédében fejeződik ki. Ez a párbeszéd hangsúlyozottan köznapi, kisstílv, frázisszerű; a közhelyek alacsony nyelvhasználati szintjén mozog: *hol leszünk*

mi már akkor (207/493), *mondok valamit* (208/493), *kisiklott emberek klubja* (209/495), *eljár az idő klub* (209/446), *Zörgő csontú fráterek társasága* (210/497), *Temetőkerülők és kriptaszökevények szentegylete* (210/499); jelezve a hangulati, vitalitásbeli hanyatlásukat, hiszen az *esőleső társaság* elnevezésében még volt egyéni szín és lelemény, jóllehet már ez is tehetetlen életformát tükrözött.

A novella realista jellegét erősíti, hogy az elbeszélő előadása részletező, alapos: pontos, egészében és részleteiben is elképzelhető a környezet, az alakok rajza realitásában tökéletesen hiteles, életszerű, mint a novella egyik kezdő bekezdése, a helyzet érzékeltetésében:

„Mihály bácsi a szalmát takarította a hosszú fészter alatt, amit a marhák szédültak. Csak odapillantott hetvenhét esztendő zsíros kalapja karimája alól, s azt mondta dűnnyögve:

— Úgy látom, méltóságos uram, a Borbély Laci naaccságos úr lesz a. Mert kaptás a rudas.” (3—4/4—6.)

A környezet rajzában:

„A ház előtt egy régi, félig kiszáradt öreg eperfa állott, azalatt volt egy óriási kerek asztal, amelynek a fedőlapja, boldog ifjú éveiben a katolikus templom toronyórájának számlapja volt, most inkább csak a pulykák találkozó-helye, úgyhogy a vendéget a kis tornác asztala mellé ültették” (21/41).

A szereplők leírásában:

„Az ezredes nagyot nevetett, s tiszta boldogság volt az arcán. Az arca már kisdíák korában csak a jóérzésekre volt berendezve. Hamvas, puha, foltos-piros volt azelőtt, de most is még sok volt benne a gyermeki bájból. Nagyon jól állott neki, ha nevetett; volt egy foga, az egyik szemfog, amelyik ferdén nőtt egy kicsit, s különösképpen kecsessé tette a nevetését. Öröm volt vele együtt nevetni” (103/247—251).

Ez a részletekre is figyelő előadásmód azonban nem az anekdotázó elbeszélő bennfentes mindentudása, ellenkezőleg, a — néha kedves, sőt kedélyes — részletes arra való, hogy erőteljesebben lejátszódjék a felszín és a valóság ellentmondásossága.

A részletező leírások, jellemzések mégsem teszik a szöveget kifejtetté: nem ezekben a realitásukban megragadó képekben van a novella lényege, hanem a „magyar ugar” s a magyar úri réteg sivár, vidékiesen elmaradott, ebből az állapotból kibontakozni nem tudó életének ábrázolásában. A magyar élet metszete ez, szűkebb tér-, idő- és társadalmi dimenzióban, mint a nagy regény. Ezért eltér a racionálisan-tárgyiasan fejtegető prózától, eluralkodik benne a párbeszéd, s megjelenik az elbeszélő szövegén belül több átmeneti közlésforma: *kapcsolt egyenes beszéd* („Mondta is a minap az egyik ember, *hogy: de keserves gyümölcse van ennek a fának!*” (31/62.)), *sza-bad függő beszéd* (nagy számban); ezért kevés a reflexió: az elbeszélő közvetlen véleménynyilvánítása; hangulati érzékeltetés útján világosodik meg a novella lényege. A szereplők hangulatváltozása, az, hogy az álvilámságot is feladva kénytelenek ráébredni valódi helyzetükre, közvetve: az ő párbeszédekben jelenik meg, nem az elbeszélő szövegben.

Az elbeszélés szövege szinte a drámai műnemhez áll közel, nemcsak a szereplők beszédének információgazdagsága, hanem mennyiségi aránya folytán is. A szövegnek csaknem 60%-át (58,4%) a *s z e r e p l ő k b e s z é d e* teszi ki, ez 714 mondategységből áll. (Ez az arány a „nagyon párbeszédes” novella-típusra jellemző. Ha nem is igazolásul, csak összehasonlításként álljon itt néhány adat: 30 — általam vizsgált — Mikszáth-novellában a szereplők beszédének

A mondategység szerkezeti típusaiból

		Egész szöveg		Elbeszélő		Szereplők	
Rész- letez- ve	1. Az összes tagolatlan és állít- mány nélküli mondategység	116	8,4%	14	3,2%	98	13,8%
	Indulatszóból álló tagolatlan mondategység	12	1%			12	1,7%
	Megszólításból álló tagolatlan mondategység	37	3%			37	5,2%
	Egyéb mondatzóból álló tago- latlan mondategység	9	0,7%			9	1,3%
	Odaértett állítmányú tagolatlan mondategység	49	4%	14	3,2%	31	4,3%
	Állítmánytalan tagolatlan mon- dategység	4	0,3%			4	0,6%
	Szerkesztett tagokból álló felkiáltó mondategység	5	0,4%			5	0,7%
	2. Igei állítmányú mondategység	937	76,6%	374	85,2%	515	72,1%
	3. Névszói állítmányú mondat- egység	63	5,2%	9	2,1%	45	6,3%
	4. Névszói-igei állítmányú mondategység	51	4,2%	15	3,4%	34	4,8%
Rész- letez- ve	5. Az összes hátravetett részletet tartalmazó és nominális mondategység	37	3,2%	16	3,7%	16	2,2%
	Igei állítmányú mondategység	23	1,9%	9	2,1%	9	1,3%
	Önállóuló hátravetett résszel						
	Névszói-igei állítmányú mondat- egység	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	Nominális mondategység egy névszóból	6	0,5%	2	0,5%	4	0,6%
	Nominális mondategység jelzős névszóból	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	Nominális mondategység hatá- rozókból	2	0,2%	2	4,5%		
	Nominális mondategység jelzők- kel és határozókkal	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	6. Az összes halmazást tartalmazó mondategység	16	1,4%	8	1,8%	6	0,7%
	7. Igeneves szerkezetet tartalmazó mondategység	2	0,2%	2	0,5%		

A tagmondatok száma

1 tagmondatos	174	34,3%
2 tagmondatos	156	30,7%
3 tagmondatos	75	14,8%
4 tagmondatos	48	9,4%
5 tagmondatos	33	6,5%
6 tagmondatos	8	1,6%
7 tagmondatos	12	2,4%
9 tagmondatos	1	0,2%
14 tagmondatos	1	0,2%

Összesen: 508 100,1

aránya: 30,86% — ebből 4 novella mutat 60% körüli arányt (Látogatás egyik alakomnál 60,5%; A kaszát vásárló paraszt 65,4%; A kormány támaszai 59,9%; A patrónus 67,8%). Két Móricz-novella adata kiegészítésül: A tűznek nem szabad kialudni 53,6%; Az éneklő kutya 10%.) Ezek nagyrészt pergő, egy-két mondatos párbeszéd:

„— Dinnyét hoztam, Bódi.

— Dinnyét? . . . Nagyon jól van a.” (10/17, 11/18—19.)

Másrészt terjedelmes „elbeszélések”, „monológok”:

„— A gábrási útra vót a. Mikor onnan jöttek a szekerek, meg inset mentek a Gáborásba, akkor eltértek a gátra, mer csak ott lehetett keresztül-menni, mer abba az időbe, ha a Berettyó kiöntött, csupa mocsár vót a határ . . . Hát, hordás vót, a tésúr kinn vót a szekerekkel. Osztan mikor fel akart hajtani a gátra, látja . . .” stb. (79/166—169.)

A szereplők beszéde — ez is az ábrázolás realitásához tartozik hozzá — természetesen magán viseli az élőbeszéd jellemző vonásait: a tagmondatok rövidek; tagolatlanok és hiányosak is vannak köztük. Az erős nyelvjárásiasság naturalista vonás.

Sőtér István hivatkozik Móricz Virág közlésére arról (Gyűrűk. Bp., 1980. 145), hogy édesapja az írógép mellett hangosan próbálta, mondta, majd-hogynem énekelte, vagyis: eljátszotta mondatait — sok mindent megmagyaráz a párbeszédeknek s általában az elbeszéléseinek élethűségéből. Valóban élet-szerűek, élőbeszédszerűek az elbeszélő közlései is, a következő táblázatokban közölt adataim jelzik ugyan a közlésformák különbségét, de azt mutatják, hogy nem éles a különbségük.

A novella stílusára jellemző adat, hogy mind a 9, mind a 14 tagmondatos mondat olyan szabad függő beszéd, amely belső szorongást, töprengést, sőt eseményt mond el erős érzelmi átéléssel (137/334—335).

A mondategység szavainak száma

	Egész szöveg	Elbeszélő	Szereplők
1. Átlag	4,68	5,35	4,22
2. Medián	4	5	4
3. Leggyakoribb érték	4	4	4
4. Szórás	2,60	2,86	2,33
5. Legmagasabb érték	19	19	16
6. Az egyszavas mondatok	90 7,4%	11 2,5%	79 11,1%

A mellérendelő kapcsolatok száma

Elbeszélő: 117 26,7%

Szereplők: 157 22 %

Az elbeszélő és a szereplők szövegegységei szóhasználatukban is szembe-ötölő különbségeket mutatnak. Sebestyén Árpád „A boldog ember” tájnyelvi-ségét kutatva (A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz Zsigmond műveiben (MNyj. 18: 9—39) megvizsgálta a leggyakrabban előforduló, szituatív erejű határozószók alakváltozatait, a mutató névmások, az és, s kötőszó, a mert

(*mer*) kötőszó előfordulását, valamint az *e* hang kiesésével fellépő pótlónyúlást az igékben, névszókban. Az ő módszerét átvéve a vizsgált novella 1–150. mondatában az efféle alakoknak a következő előfordulásait figyeltem meg. A példák, adatok jelzik a szereplők beszédének elkülönülését az elbeszélő szövegtől, ugyanakkor megmutatják, hogy az „úri” és a „paraszt” szereplők *e* novellában nem beszélnek teljesen „más nyelven”: az urak beszédét is színesítik nyelvjárási vonások, miként a „rokon műben”, az „Úri muri”-ban is, ott főként Csörgheő Csuli, Borbíró beszédét.

Az elbeszélő szövegében az írott nyelvi *s* kötőszó fordul elő (4/5, 5/7, 5/8, 14/23, 17/28, 19/31, 20/38, 46/92, 53/109), a normatív *aztán* (67/136) és *főldes* (19/36).

Az urak beszédében *mán* ('már') (2/3, 7/14, 38/78), *osztán* (38/78), *a* (mutató névmás) (11/19, 31/60, 34/66, 36/74, 37/77), *dógára* (7/14), *Bódi**, (10/17, 34/69, 40/83), *főd* (28/49, 29/50), *nyócvan* (29/51), *vót* (34/70, 34/71, 71/140), *szógált* (36/74, 54/110), (60/122) népnyelvi alakok jelentkeznek, de a vizsgált jelenségen belül a köznyelvi *gyümölcsös* (31/54, 31/57) is.

A *paraszt* szereplők beszédében népnyelvi formák: *a* (mutató névmás) (4/5, 31/58, 74/145), *oszt* ('aztán') (74/150), *vót*, *vótam*, *vóna* (74/147, 74/148, 74/149, 74/150), *szógáltam* (55/111); de előfordul *mert* (74/150), *gyümölcsös*, *gyümölcse* is (31/58, 31/62), ez utóbbiak a köznyelvivel egyező alakok.

A novellában megjelenő további nyelvjárásiasságok (az ízés, a tájszavak — *kaptás*, *suska* —, az iktelen igék ikesen ragozott felszólító módú alakjai (*hajcsík!*, *gondoskoggýk* stb.) meghatározott nyelvjáráshoz kötik a szöveg párbeszédeit. Ez több, mint hangulati jelzés: a *naturalista* ábrázolásmód kelléke.

Az elbeszélés mindamellett — a fent tárgyaltak értelmében — klasszikus-realista alkotás, benne az idő és a tér a maga realitásában van jelen, a hely, az idő is meghatározott, nem bomlik fel, nem válik szimbolikus értelművé, nem is időtlen a novella. Mégis érdemes a szöveget átgondolni a következők alapján:

Műfajelméleti megközelítésben az epikai művek idősíkjai:

az elbeszélő idő (múlt, jelen, jövő),

az elbeszélt idő (múlt, jelen, jövő).

Az idősíkok keveredése azt jelenti, hogy az elbeszélő és az elbeszélt tárgy jelenlétének távolsága, viszonya változik: „az *egész* időmezője: a jelen, ahonnan az elbeszélő felidézti a múltat. A két idősíki játéka, a közöttük kompozíciós szempontból is megteremtett ellentmondás lehetőséget ad arra, hogy a várakozás és a kielégítés, a feszültség és az elnyugvás határozott tartalommal teljék meg: az elbeszélt idő fölött az elbeszélő ideje, a jelené feszül, s felsőbbsege ellenőriz, kiigazít mindent, ami tegnapi” (Ungvári Tamás: A regény és az idő. Bp., 19, 103).

Az elbeszélőnek tehát perspektívája van, ahonnan a történetet nézi; ilyen alapon a szabad függő beszéd megjelenése összefügg az időkezeléssel: jellemzője a szimultaneitás. „... a narráció jelene magába foglalja a különböző perspektívák jelenét — a narrátornak és a vele egyidőben megszólaló egy vagy több narratív hangnak ugyanarra az eseményre vonatkozó egyidejű

* Ha a *Bódi* a *Boldizsár* becéző formája, akkor érvényes az alak tájnyelvi minősítése, ha azonban a *Bódog* név változata, akkor már nem táji alak.

reagálása. A szimultaneitás lehetőségére épül a vizsgált közlésmód legfőbb stilisztikai hatása is: a tartalmi és hangulati sűrítés, tömörítés" (Murvai Olga: *Szöveg és jelentés*. Bukarest, 1980. 116).

Az elbeszélő idejéhez viszonyítva múlt időben játszódik tehát a novella cselekménye. Az elbeszélő szövege múlt idejű, ez a múlt az elbeszélt idő jelenét jelenti:

„Az ezredes megállott a tanya sarkán. Hunyorítva nézett a távolba.
— Nézze mán, Mihály bácsi, kinek a lova az?" (1/1—2, 2/3.)

Így a szereplő — ha az elbeszélt idő jelenéről beszél — nyelvtanilag jelen időben szól. Az időváltás megfigyelésével is jól tetten érhető, hol tér át az elbeszélő szövege szabad függő beszédbe, hol közvetíti a szereplőnek az elbeszélt idő jelenében felbukkanó gondolatait, reflexióit.

„Az urak nevettek. Ők már a maguk modern szociális nevelése mellett el sem tudták képzelni az ilyent. *Pedig sokszor jön szembe szekér, amit az ember szeretne felborítani*"* (88/204—206).

„— Nagy baj van evvel a fiatal generációval — szól Kondorossy, s nagyot sóhajtott. *Neki is van egy harmincéves fia, aki ma is az apja nyakán él. Mindnyájuknak van fia. Borbély Lacinak is van két újerkölcsű fia*" (134/320—321, 135/322—323).

A fenti részlet szabad függő beszéd voltát, azaz a szereplőkhöz való kötődését az időváltáson kívül a grammatikai szerkesztés szándékolt monotonája is jelzi: három egymást követő mondatban nemcsak a szóhasználat ismétlődik, hanem a birtoklás kifejezése is azonos módon, dativus possessivus-szal történik. (Az ismétlés azonban itt ritmust is ad, tehát pozitív stílushatása is érvényesül.)

Természetesen a szabad függő beszéden belül is előfordul múlt idő, ha az elbeszélt idő múlt idejét érzékelteti. Így váltódnak az idők a következő terjedelmes részletben. Ez szabad függő beszéd, a szereplő beszédének sok jellemző vonását hordozza, kivéve az egyes szám első személyűséget.

„Neki is van öt gyermeke: három lány meg két fiú. A fiú a városi takarékpénztárnál van, s szolidan és csöndesen éldegél a szüleivel, de most rettenetes veszedelem fenyegeti a családot: zsidó lányt akar elvenni, szegény lányt, gépirókisasszonyt, aki a takaréknál volt, a szappanos zsidónak a lányát, akit már az első jelekre kitettek ugyan a takarékból, s a lány Debrecenbe ment, ahol szintén ilyen állása van a textiltgyárban, de nincs vége a dolognak. A fiú minduntalan eltűnik, s ha kérdik tőle, hol járt, csak ötöl-hatol, mindnyájan tudják, apja, anyja, hogy hol volt szombaton déltől hétfő reggelig, de nemigen merik firtatni, mert amilyen csöndes a gyerek, olyan vad tűz van benne, az apja vére, aki a saját szüleit ugyanúgy csalta, mikor házasodni készült, s anyját a kétségbeesésbe kergette, hogy katolikus lányt keresett magának" (137/333—335).

Az elbeszélés továbbá nem csak két időkategóriát hordoz (elbeszélő idő, elbeszélt idő), hanem sok helyütt megjelenik benne egy harmadik is: a szereplők az elbeszélt időhöz viszonyítva múltbeli eseményeket mondanak el, a régi múltba, a nagyapák idejébe is visszakanyarodva. Az ő elbeszélő idejük tehát a novella elbeszélt ideje, elbeszélt idejük pedig ehhez viszonyítva múlt idő. Ez a tér (helyszín) megváltozásával is együtt jár. Ily módon bármennyire

* A szabad függő beszédet emeltem ki. V. R. R.

történés nélküli is a novella cselekménye, mozgalmassá teszi a szövegét a sokféle váltás: változik az elbeszélő nézőpont, változik a cselekmény mozgása, változik az idő, változik a tér.

Az elbeszélő szövegét 2—3—4—5 mondatonként felváltja a szereplők párbeszéde, elbeszélése, a szabad függő beszéd stb. Ezzel párhuzamosan hol cselekmény elbeszélése folyik, hol leíró rész, majd reflexió stb. következik. Mindezt párhuzamosan az idő és a tér megváltozása is jelzi. Mivel e változások rövid szakaszonként mennek végbe, ez sajátos ritmust ad az elbeszélésnek, és stílusa igen változatos, mozgalmas, jóllehet a szó szoros értelmében vett időkeveredés, miként a századelő különféle stílusirányzatait követő szerzők műveiben oly megszokott, e novellában nem fordul elő.

Az „*Esőleső társaság*” elemzése alapján felvethető a sokszor felmerülő kérdés: az író korszerűségének, azaz 20. századiságának, irányzathoz tartozásának kérdése.

Barta János, Béládi Miklós az életszint, az élményvilág felől közelíti meg a kérdést. Barta „még az impresszionizmus előtti józanság” esztétikai hatását ismeri fel Móricz műveiben (Móricz Zsigmond az évszázadok közt. In: *A pálya végén*. Bp., 1987. 342). Úgy látja, hogy az életszint, amely műveinek világát kitölti, jellegzetesen 19. századi (uo. 339). Egy régi Magyarországot őrzött meg számunkra — veszi észre Béládi Miklós (*A másik Móricz*. In: *Értékváltozások*. Bp., 1980. 120). E megállapítások érvényesek a vizsgált novella világára is. Az élményei azonban jellegzetesen e századiak: azt jelzik, hogy a világ szorongatásában él az ember.

Móriczra kevésbé hatottak a világirodalom nagy alkotói, mégis vannak művészetének olyan vonásai, amelyek bizonyos század eleji irányzatokra, így például a naturalizmusra emlékeztetnek.

Barta János (már idézett tanulmányában) három fő jellemzőt emel ki. Szerinte a múlt századi realizmusban és a belől kisarjadt naturalizmusban „Az ember és az élet az erkölcsi eszmék s normák szintjén alulra vannak transzponálva... természetesen és szükségszerűen hiányoznia kell az ilyen művekből a szorosabb értelemben vett szépségnek, harmóniának, az úgynevezett ideálképnek” (i. m. 340—1). Az elemzett novellára érvényes ez a vonás: szépsége, életöröme, harmóniája — mint láttuk — csak a felszín, a látszat.

A másik — Móricznál szintén fellelhető — ismérv az aprólékoság, a tényhalmozás, a tüzetes környezet- és személyleírás. A naturalizmus tényhalmozása úgy aprólékos, hogy — a tényirodalomhoz hasonlóan — alig hordoz szint, hangulatot. Barta János szerint Móricznak is vannak olyan művei, amelyek a tényirodalom határán járnak (i. m. 342), az „*Esőleső társaság*” azonban nem tartozik ezek közé: úgy hiteles, hogy sajátos hangulatot is hordoz.

Harmadsorban: Barta János szerint a német naturalisták eszménye volt az életszerű nyelv — különösen párbeszéd — kialakítása (i. m. 343). Móricz ebben egyedülállóan hiteleset alkotott, jóllehet nem magyar előzmények nélkül (Mikszáth párbeszédei is igen életszerűek) és nem idegen mintára. Az „*Esőleső társaság*” párbeszédei rendkívül életszerűek; kétségtelen, hogy a mondatszerkesztés módján kívül ennek tényezője a nyelvjárásiasság, amely — mint láttuk — naturalista vonás.

Móricz azonban nem volt naturalista. Egyetérthetünk Czine Mihállyal, aki szerint (M. Zs. útja a forradalmakig. Bp., 1960) „legyőzte a naturalista anyag költőietlenségét” (381), s túllépett a determinizmusukon (380).

Más kutatók egyéb irányzatok jegyeit is felfedezni vélik Móricz művészetében. Herczeg Gyula impresszionista jellemzőket ismer fel a Móricz-művekben, igaz, ezek csak a szövegfelszínen jelentkeznek (személyek jellemzésében, tárgyak, helyszínek leírásában, a környezetrajzban). Az ilyen szövegszegmentumok mondatszerkesztésében látja az impresszionista jelleget (elliptikus szerkesztés, izolált, független főnevek stb.).

E novella elbeszélő, leíró, és jellemzést tartalmazó részeinek mondatyszerkezeteiben (lásd fent) nincsenek nagyobb számban ilyen mondategységek, sőt a szereplők beszédében hasonló mértékben fordulnak elő. Ilyen módon nem igazolható tehát „impresszionista” jellegű részletek megjelenése a novellában.

Móricz nagysága és korszerűsége azonban nem az ilyen elszórtan meglevő (vagy igazán nem is felfedezhető) irányzati jegyek meglétén vagy meg nem létén múlik: nem a külsőségekben, a technikai megoldásokon. Igaza van Sötér Istvánnak abban, hogy a 20. század nagy írói „a világképben, a valóság érzékelésében újítanak” (Móricz Zsigmond és a világ szorongatása. In: Tanulmányok a XX. századról. Bp., 1980. 142).

Milyen értéket hordoz a fentiek alapján az „Esőleső társaság”? Az elmondottak szerint igen jellegzetes, (az író erős egyéniségét tükröző) Móricz-írásnak tarthatjuk. Igaz, esztétikai értékéből levon laza szerkezete, melynek folytán nincs igazi feszültsége a műnek, s így nem veheti fel a versenyt Móricz legjobb elbeszéléseivel. Művészi értéke ábrázolt világa megjelenítésének gazdagságában és hitelességében rejlik, s ennek megfelelő módon változatos és hiteles az elbeszélés nyelvi stílusa.

V. Raisz Rózsa

Központozási jelenségek Kassák Lajos verseiben

I. Az írásjelekkel foglalkozó fejezet 1901 óta részletesen kidolgozott részére a magyar helyesírásnak, stilisztikájuk azonban szinte teljesen érintetlen terület. Jelen munkámban kísérletet teszek e hiány pótlására, mégpedig egy viszonylag egységes anyag, Kassák Lajos 186 verse alapján. Az egyes versek központozását — mivel kritikai Kassák-kiadás nincs — több kiadás felhasználásával vizsgáltam, s ahol különbség volt, ott azt vettem fel tényleges adatként, ami az első kiadásban szerepelt. Az írásjelhasználat szabályosságát és szabálytalanságát az AkH. 1984. alapján döntöttem el, az utalások is mindig e legutóbbi szabályzatra vonatkoznak. (Megjegyzendő, hogy az írásjelekre vonatkozó helyesírási szabályok 1901 óta nem változtak, csupán bővültek.) Az AkH. 1984-től két részletben tértem el: egyrészt a felépítésben — gyakorlati okokból az írásjeleket nem funkcióik szerint tárgyalom, hanem egyenként; másrészt a pontot és a három pontot kettéválasztottam (l. ott).

Az egyébként igen bő Kassák-irodalom a kassáki nyelv jellegzetességeivel viszonylag keveset foglalkozik, holott stílusának vizsgálata elképzelhetetlen a nyelvi sajátságok feldolgozása nélkül. Kassák, aki az avantgárd szinte minden irányzatát kipróbálta, közben sajátos nyelvezetet is kialakított. Verseit olvasva legfeltűnőbb az írásjelek szabadon való kezelése. Kassák maga is ír erről: „Nemcsak a poétika szabályain törtem át minduntalan, hanem az írásjelek alkalmazását sem használtam egyöntetűen. Hol ragaszkodtam a bevett szabályokhoz, hol meg elvettem minden vesszőt és pontot, mivel akkor úgy éreztem, ennyi külső ballaszttal sem szabad megterhelni az érzések és gondola-

tok szabad szárnyalását. Így nemegyszer látszólagos torlaszokat emeltem magam elé, holott ezzel a technikai fogással is közelebb szerettem volna vonni magamhoz az olvasót, nem akartam megkötni a fantáziáját, mintegy alkalmat adva neki, hogy részesévé váljék az alkotás gyönyörének” (Elöljáró sorok a Hatvan év összes versei című kötethez, Budapest, 1947. 6).

„Az írásjelek szerepe kettős. Részben a mondatok szerkezetét, tagolódását, részeik-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik, részben némiképpen a beszédnek betűkkel ki nem fejezhető sajátságaira, a hanglejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak” (AkH. 1984. 239).

Az írásjelek használata a mondaton túl mutató nyelvi-stilisztikai eszközök közé tartozik, azon belül is a Szathmári István által ötödikként említett extralingvisztikus elemek közé (A szövegstilisztika tárgyköréből. MNy. 79: 149–62), ahová szűkebb értelemben az írásformák, a nyomdatechnikai eszközök, illetve egyéb jelenségek, tágabb értelemben a „belső forma” jelenségei sorolandók.

„Az interpunkció kifejező eszköze a gondolatközlésnek. A megértést szolgálja, és mint ilyen, a beszélt nyelv hangsúlyozásának, az arcjátéknak, a gesztusnak szimbolikus és konvencionális jele. Esztétikumává akkor válik, mikor az író egyéni eszköznek tekinti és — elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét — tudatosan fokozni akarja írásjelekkel a hatást, és öncélú érzelemkeltő eszköznek használja az interpunkciót” (Zolnai Béla: A látható nyelv. In: Nyelv és stílus. Budapest, 1957. 89).

Az írásjelek esztétikumává válása igen jól megfigyelhető Kassák lírájában, s nem csupán az írásjelek egyéni használatával éri el ezt a hatást, hanem azok részleges vagy teljes elhagyásával is.

Nézzük tehát a kassáki írásjelhasználat sajátosságait részletesen!

Feldolgozásomban mintegy kétszáz verset néztem át a központosáz szempontjából. Mivel nem térhetek ki minden egyes jelenségre a maga teljességében, néhány helyen meg kell elégednem a pusztá problémafelvetéssel, ill. a példaanyag kisebb korpuszával.

Az átnézett verseket négy csoportba osztottam:

- I. szabályosan központosozott versek
 - II. szabálytalanul központosozott versek
 - III. alig központosozott versek (ezekben a mondatzáró írásjeleken kívül csak kötőjel, matematikai jel, ill. szórványosan egy-két más írásjel fordul elő)
 - IV. központosáz nélküli versek (ezekben csak a vers végén áll egy-egy pont, ill. közben előfordulhat kötőjel vagy matematikai jel)
- (A III. és IV. csoport között az adja a különbséget, hogy míg a harmadikban a mondatzáró írásjelek minden esetben ki vannak téve, addig a negyedikben csak a vers végén áll írásjel.)

Az AkH. által felsorolt írásjelek közül dolgozatomban nem szerepelnek a kötőjelek, mivel ezek témám szempontjából nem tartoznak a szorosabb értelemben vett írásjelek közé, hiszen sem stilisztikai, sem mondatnyi szerepük nincs. Kimaradt ezenkívül a pontosvessző, mivel a vizsgált korpuszban egyszer sem fordult elő.

2. A p o n t. Kassáknál a legsűrűbben előforduló írásjel a pont. Mint általában az írásban, Kassáknál is leggyakrabban mondatzáró szerepben

találkozhatunk vele, de előfordul rövidítések után, ill. keltezésben is. Pl.: *G. Pampan* (Zsugoriság, avagy mivégre vagyunk a földön), *rezeda mályva kökörcsin stb. magokat* (Különféle magvakat őrzök). Keltezést két versben találtam, bár pusztán évszám másutt is előfordult. Ezek közül az egyikben egyáltalán nem volt pont: *1921 augusztus 22* (Jakoska sír), a másikban az egyik ki van téve: *1912 (május 23.) Szépen hajnalodik.* (Budapest ege alatt). Am ebben a második példában nem egyértelmű a pont helyzete, ugyanis egyben mondatzáró funkciót is betölt. S mivel a más versekben előforduló évszámok után is elmarad a pont, feltételezhető, hogy ha nem lenne a mondatnak vége, itt sem lenne kitéve a pont. Ezt az is alátámasztja, hogy — mint a későbbiekben még látni fogjuk — a kassáki központosításnak egyik jellegzetessége, hogy ahol egyértelmű, hogy milyen írásjelnek kell kerülnie az adott helyre, ott szívesen hagyja el a központosítást; ez majd különösen a vesszőnél lesz megfigyelhető.

Nem ritka jelenség Kassáknál, hogy a pontot szabálytalanul használja: felkiáltó és felszólító mondatok végén is gyakran ezt találjuk. Pl.:

Ó mi értjük egymást rettenetesen. (Fiatal munkás)

Mondj nekem valami szépet
hogy én is mondhasak Neked valami szépet. (Üzenj)

Előfordul a pont kérdő mondat végén is:

Hogyan fejezzük be énekünket
hogy senki se haragudjon érte.
Mivel kössük be torkunkat
hogy ne vérezzen oly hangos
és elszánt csobogással. (Költők)

A pontnak éppen a szenvtelensége, magabiztossága érződik ki ezekből a sorokból: érzelemmentes vagy éppen túlzottan nyugodt hangot tud megütni vele a költő, elkerülve minden befolyást. Ezzel pedig valamiféle többletet ad: a befogadó szinte tiltakozik ezeken a helyeken a pont használata ellen, s ezáltal lesz részesévé a műnek, vagyis éppen a befolyásolás elkerülésével befolyásolja olvasóját.

Más a stilisztikai értéke a pontnak azokon a helyeken, ahol túl sűrű a használata. Itt a rövid mondatok keltenek feszültséget. Az *Elszántan* című vers 19 sorában 8 pontot találunk, ráadásul a sorok igen rövidek: a leghosszabban kilenc, a legrövidebben egy szótag van. Gyakran nem is teljes mondatok ezek, amiket ponttal zár le. A *Gyorsfelvétel* című vers alábbi soraiban néhol még az is kétséges, hogy beszélhetünk-e egyáltalán mondatról:

Robbanni készül bennem a düh.
A tehetetlenség órája.
Tűzforró.
Jéghideg.
Elfakult hitem
szívem mélyén
lapul.

Hiába is nyitom ki
szobám ablakát.
Nincs szél.
Nincs lárma.

Az idézetben a tördelés is elősegíti a töredezettség, szaggatottság, bizonytalanság érzését. Az idézet második, harmadik és negyedik sora okozhat különös problémát az olvasónak. A második sort ugyan még fel lehet fogni úgy, mint az elsőnek valamiféle értelmezőjét, melyet a költő külön mondatba foglalt, de a következő két sor már nem mutat egyetlen másikkal sem semmiféle szintaktikai kapcsolatot. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy a *tűzforró* és a *jéghideg* szavak az *elfakult hit* szókapcsolat jelzői lennének. Legjobb talán olyan hiányos szerkezetű mondatoknak tekintetnünk őket, amelyek már-már a tagolatlan mondat határát súrolják; eldönthetetlen ugyanis, hogy ezek a szavak milyen mondatrészek lehetnek, mivel a mondatnak bármiféle kiegészítése erőltetett lenne. Fontos rámutatni arra is, hogy ezekben a versekben nagyon ritkák az összetett mondatok, ahol előfordulnak, ott is általában két főmondat kapcsolódik mellérendelő összetételbe vagy jelzői alárendelő összetételbe. Ugyancsak ritkák itt a halmazott mondatrészek, s bővítmény is legfeljebb egy-kettő akad. Mindenképpen a tömörség, a gyors összefogásra való törekvés figyelhető meg tehát ezekben a — főleg kései — versekben.

A pont mind a négy csoport verseiben előfordul, a csoportosítás természetéből fakadóan a IV. csoportban ponton kívül legfeljebb kiskötőjel vagy matematikai jel állhat, s pont is csak a vers legvégén. Nem ritka azonban a központosítás teljes elhagyása sem ebben a csoportban, azaz pont még a vers végén sem áll. Ezzel mintha további gondolkodásra készítené Kassák olvasóját: ő maga befejezetlenül hagyja a gondolatát, s a befogadónak kell azt lezárni. A pont érzelemszegénységének tudatos használata látszik abban is, hogy amikor a verseket csoportokra bontottam, a központosítás nélküli versek lezárására megengedhetőnek tartottam más mondatvégi írásjelet (felkiáltójelet, kérdőjelet, három pontot), s mégsem találtam olyat, ahol ponton kívül más írásjel állt volna.

3. A felkiáltójel. Kassák verseiben a felkiáltójel igen ritka, kései költészetében teljesen elhagyja — az utolsó vers, amelyben előfordul, 1939-ből való. Leggyakrabban a II. csoportban találkozhatunk vele; a IV.-ben egyáltalán nem fordul elő, az I.-ben egy versben, a III.-ban háromban.

Az I. és III. csoportban csak szabályos használatára találtam példát:

Ó, jaj!... Testvér!... Jézus kínszenvedése!... Márjám anyám!
(Brr... bum...)

Csakazértis! (Rokkant katona)

segítsetek segítsetek! (A ló meghal a madarak kirepülnek)

Ebben a két csoportban csak az utolsó példában találtam felszólító mondat végi felkiáltójelet, az összes többi mind felkiáltó mondat végén áll, óhajtó mondatban pedig nem fordul elő. Az óhajtó mondat egyébként is ritka a Kassák-versekben. Az óhajtó mondatok hiánya újból a költő elrejtőzését jelenti, nem vagy csak igen ritkán ad számot vágyairól; ha magáról vall, nem annyira érzelmei, mint érzetei jelennek meg a versekben. Annál gyakoribb

azonban a felkiáltó mondat, ezek adják meg azt az érzelmi többletet, amit az óhajtó mondatok hiánya megvon a versektől. Felszólító mondat is igen sokszor található Kassáknál, ám jellemző, hogy ezek végén többször áll pont, mint felkiáltójel.

A II. csoport szabályosan elhelyezett felkiáltójelei közül egy kérdőjellel kombinálva jelenik meg, egy helyen pedig három felkiáltójel áll közvetlenül egymás után. Erre az általam vizsgált versekben több példa nem volt.

— Mit akartok csinálni?! (Végre mégis csak jó)
Festékkereskedés!!! (Vásár)

A felkiáltójelek a fenti példák mindegyikében a figyelemfelkeltést, nyomatékosítást szolgálják, hiszen az első példában elég lenne a kérdőjel is a mondat modalitásának jelzésére, sőt, a kassáki elvek szerint akár az is elhagyható lenne, hiszen a kérdőszó már önmagában is jelzi a modalitást, a kontextusból pedig egyértelművé válik, hogy a *mit* szó nem lehet vonatkozó névmási kötőszó; a második példában pedig egy felkiáltójel is jelezhetné a vásári kikiáltó kiáltását. Kassák azonban, talán kissé öncélúan is, ezt a sort nemcsak a három felkiáltójellel hangsúlyozza, hanem dőlt szedéssel és tördeléssel is. A különböző hanghatások, ezek intenzitása, a színek, vonalak, formák, a mozgalmasság az egész versben uralkodó szerepet töltenek be, ennek eszközei a rövid, egyszavas, általában nominális mondatok, a hangutánzó szavak, a túlközpontozás (felkiáltójelek, zárójelek, idézőjelek, sűrűn elhelyezett pontok, kiskötőjelek, gondolatjelek gyakori alkalmazása). A fenti idézet mindennek a feszültségnek a csúcspontját jelenti, utána, a vers utolsó négy sorában megnyugvás, lecsillapodás következik, ezt a négy sorban háromszor is előforduló három pont jelzi.

A felkiáltójelnek szabálytalan, de legalábbis szokatlan használatára is van példa. A helyesírási szabályzat megengedi ugyan a felkiáltójelnek mondatközepi alkalmazását, de ezzel ma már szinte senki nem él. Kassáknál különösen furcsa a felkiáltójel mondatközepi használata, hiszen a felkiáltójelet amúgy sem használta gyakran — láttuk, hogy a legtöbb esetben más írásjellel helyettesítette. Mégis van rá példa, hogy egy-egy indulatszó vagy erősebb érzelmi töltésű egyéb szó után a mondat közepére is felkiáltójelet tesz:

csak ők ők! cölöpözik rá (Oroszok, 1917)
 Fel! a paragrafusok őrült lovagjai ellen. (Miattad és értünk)

Egyénien alkalmazza ezekben a példákban a felkiáltójelet Kassák; az első példában olyan mondatban használja, amely egyébként modalitását tekintve kijelentő, tehát a felkiáltójel megint csak a figyelemkeltés eszközeként szolgál — nem érzi elégnak a *csak* módosítószó jelenlétét a mondatban, írásjellel nyomatékosítja a megszorító jelentést. A kétszer kitett személyes névmási alany már magában is fokozást fejez ki, a második után kitett felkiáltójel pedig ezt még jobban kiemeli. A második példában a felszólító mondat felszólítást kifejező szava mögé helyezi a felkiáltójelet, a mondat végére pedig pontot tesz, különös stílushatást érve el ezzel. Ennek a hatásnak a mibenlétét megfogalmazni igen nehéz, talán abban áll, hogy bár megmondja, mi ellen akarja felbuzdítani az olvasót, mégsem ezt tartja lényegesnek, hanem a felhívás tényét magát.

A mondatközépi felkiáltójelnek ezzel ellentétes alkalmazására a Mesteremberek című vers szolgál példával:

s félre az álomdekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal!

Itt az előző példának a fordítottjával találkozhatunk: a lényeg éppen az, ami ellen felhív, nem a felhívás maga. A felkiáltójelek ilyesfajta használata pedig elválaszt és egyben összeköt.

A felkiáltójeleknek ez a szabálytalan vagy szokatlan alkalmazása mind korai versekben található, az 1910-es évek végétől, a későbbiekben a felkiáltójel használata szabályos, szokásos lesz, a 40-es évektől kezdve pedig teljesen el is marad.

4. A k é r d ő j e l. Kassáknál fölöttébb ritkán találkozhatunk ezzel az írásjellel, mindössze kilenc versből van rá példa, leggyakoribb a párbeszédes prózaversekben, s ahol előfordul, ott általában több kérdés is sorakozik egymás után. Ilyen esetekben — amennyiben a vers központozva van — minden kérdés után szabályosan ki is van téve a kérdőjel:

Hogyan múlnak majd napjai
a kék levegőégben? Kiveti meg ágyát?
Ki aprít zsemlyét
a kávéjába? (Balgák megkísértése)

Példa a kérdőjel elmaradására:

Milyen földre vetődtem
kérdeztem bambán. (Az éjszaka zűrzavara)

A kérdőjel hiánya természetesen nem egyedi jelenség Kassák lírájában, hiszen a III. és IV. csoport verseiben egyetlen kérdő mondat végén sem találunk kérdőjelet, legfeljebb pontot, sokszor azonban még az is elmarad.

A mindennapi írásjelhasználatban igen gyakori jelenséggel találkozhatunk egy helyen Kassáknál, mégpedig azzal, hogy a kijelentő értelmű főmondatú alárendelő összetett mondat végére, mivel a mellékmondat kérdést tartalmaz, kérdőjelet tesz, holott ilyen esetben a pont lenne szabályos. Szokatlan ez Kassáktól már azért is, mert ő — mint láttuk — a pontot szívesebben használja bármi más írásjelnél, gyakran akár azok helyett is. Az említett példa a Fiala munkás című versből:

Sohse kérdeztem hány éves vagy, mi a neved honnan
gombolyítod a sorsod?

Ha egyetértünk Varjas Endre megállapításával, mely szerint a kérdőjel „a legtökéletesebb írásjel, talán túlságosan tökéletes, kissé túlfinomult is, a szellem arisztokratája” (Írásjelek. In: Nyelvünk világa. Válogatta és szerkesztette Kovalovszky Miklós. Budapest, 1978. 374), akkor megértjük, hogy miért ilyen ritka Kassák műveiben: Kassáktól távol állt minden arisztokratizmus, minden finomkodás, verseinek kérdő mondatait pedig mintegy állításként szötte bele nemcsak a műbe, hanem az olvasó tudatába is. Ezek a kérdezve állító vagy állítva kérdező mondatok talán nagyobb kételkedést váltanak ki belőlünk, mint a szokványos kérdőjeles kérdések, hiszen a megszokott kérdőjel

elmaradása azonnal megállít az olvasásban, gondolkodásra késztet. Bakos József azonban a kérdőjelnek a modern lírában való egyre nagyobb tömegű elterjedésére mutat rá (A kérdőjelek poétikája. Nyr. 105: 41–5). Szerinte a kérdőjel „mindig többet teljesít nyelvtani és stilisztikai szerepénél. Figyelemkeltésre, az információk, a költői üzenetek nyomósítására, az érdeklődés fokozására éppen úgy alkalmas, mint a legváltozatosabb értelmi műveletek hatóerejének ébren tartására”. A kérdőjelek elszaporodása azt is jelzi, hogy a kérdés fontosabb lett, mint a válasz, s ha a pont helyén kérdőjel áll, az alkotó rejtélyesebbé, agresszívebbé teszi vele a költői üzenetet (uo. 44–5). Kassáknál ez a folyamat ellentétis, ő a bizonytalanságot jelző kérdőjel helyett is szívesebben használ pontot.

5. A h á r o m p o n t. Célszerűbbnek láttam a három pontot — az AkH-tól eltérően — a ponttól elkülönítve vizsgálni, mivel a három pont átmeneti kategória a mondatzáró és a mondatközépi írásjelek között, stilisztikailag pedig gyakran egészen más funkciót tölt be, mint a pont. Míg a pontot leg-sűrűbben mondatzáró szerepben találjuk meg, addig a három pont mondat közepén is előfordulhat ugyanolyan funkcióban, mint mondat végén; mint láttuk, a pontnak mondatközépen való használata más funkciót jelez, mint a mondatvégi.

Kassák verseiben viszonylag ritka írásjel, nyolc versben találkoztam vele, ezek közül három olyan volt, ahol mondat közepén is előfordult.

A Brr... bum... című versben általában hangutánzó szavak között fordul elő, ha nem mondatvégen áll; illetve egy esetben a felsorolás tagjait választja el egymástól, mégpedig úgy, hogy ezzel valami feszült hiányérzetet kelt:

És ahová lépnek mindenütt vér... vér... vér.

Érdeemes lenne a három pont szerepét megvizsgálni az egész versben, hiszen nagyon sűrűn található benne; hol az elhallgatás, hol a meglepő folytatás, hol a fájdalom, hol a különböző hanghatások egymásba való átmenetének eszköze. Erre itt most nincs lehetőség, annyi azonban megállapítható, hogy a három pontnak az ilyen sűrű használata a versnek szaggatott, befejezetlen jelleget ad, mintha minden szó belefolyna a másikba.

Mondatzáró szerepben a három pont gyakrabban fordul elő, mint mondatközépen. Ilyen helyzetben az első csoportba tartozó Brr... bum... című versben, valamint a második csoport néhány versében találkozhatunk vele, pl.:

Tél... Kétségbeejtő. (Fehéren fehér)

Valahol gazdag trénszekerek kerekai muzsikálnak...

Itt süket szurokban ül a télutói csönd (A végtelen határban)

Az első idézetben a *tél* szó által felidézett képzetek bevezetéséül, a másodikban sajátos módon, az ellentétezés bevezetéséül szolgál a mondatvégi három pont.

Különleges funkciót tölt be a három pont a Vásár című versben. Három helyzetben alkalmazza itt Kassák: a vásári forgatagot jelző hangutánzó szavak,

az idézett szótagrészletek után, valamint a vers egészét is három pont zárja, a befejezetlenség, végtelenség jelzéseként:

Póznásan föl-föl-föl
tu-tuturu-tu-tu . . .
illetve:
„Gyászba borult az életem
Miatta” . . .

A három pont is sűrűbben fordul elő korai verseiben, akárcsak a felkiáltójel.

6. A v e s s z ő. Kassák verseiben a vessző a legproblematiszabb írásjel. Míg ugyanis a köznapi gyakorlatban ez a legsűrűbben előforduló írásjel, addig Kassáknál a pont kapja meg ezt a címet. Ennek két oka lehet, s mindkettő a kassáki központosítás jellegzetességeiből fakad, hogy ti. minden más mondatzáró helyett is használ pontot, még olyan versekben is kiteszi, ahol egyébként más írásjel nem fordul elő; illetve hogy a vesszőt bizonyos esetekben következetesen kihagyja az egyébként tökéletesen központosított versekből. Két ilyen tipikus hely van, az egyik a sorvégi, a másik az indulatszó utáni helyzet.

A sorvégi vesszőhiány magyarázható azzal a nagyjából következetesen be is tartott kassáki elvvel, illetve gyakorlattal, hogy az írásjeleket gyakran csak olyan helyeken teszi ki, ahol nem egyértelmű, hogy milyen írásjel kívánkozik az adott helyre, vagy ahol a szabályok alapján más írásjelet képzelné az olvasó. A sorvégek ugyanis többségükben le is zárnak egy-egy gondolatot vagy gondolatrészt. Legjobb példa erre a Novemberi alkony című vers, amelyben minden írásjel pontosan ki van téve, a sorvégi vesszőket kivéve:

Ez már az ősz. Kinőtt a gyilkos szél foga
letépi a napot s a fák lombjait.

A vándor, ki világot látni indult
az árokszáron ül csukott szemekkel.
Egy lányra gondol, ki a ház küszöbén állt
teli vesszőkosárral a karján
alma volt benne, barack, és zöld dió.

Becsukódtak már az ajtók, ablakok.
Fekete hírnöke a halálnak
egy lármás varjú ringatja magát
a kórisfa száraz ágán.

Az első sor végéről hiányzó vessző két tagmondat határán állna. Ha azonban kapcsolóelem (kapcsolatos kötőszó) állna a második sor elején, esetleg — a költői szabadság figyelembevételével — szabályosnak is tekinthetnénk a vesszőhiányt, ha elfogadjuk, hogy az alkotó halmazott állítmányú egyszerű mondatnak tekinti a mondatot. A köznapi gyakorlatban azonban ez esetben sem beszélhetünk egyszerű mondatról, hiszen a két állítmány igen távol áll egymástól, közrefogják közös alanyukat, s az állítmányok közül az egyiknek nincs külön bővítménye, a másodikkal pedig saját halmazott tárgya van

(Keszler Borbála: Az egyszerű és összetett mondat határsávja. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szatmári István. Budapest, 1977. 111–34). A harmadik sor végéről hiányzó vessző a mellékmondat elején már kitett vessző párja lenne. Az ötödik sor vége újfent vitás hely. Ha ugyanis a következő sor értelmezőként járul az ötödik sor első tagmondatához, valóban hiányzik a vessző. Ha viszont a hatodik sor az előző sor második tagmondatának folytatása, a vessző nem hiányzik. A hatodik sor végére tehető vessző — ez esetben laza kapcsolatos mellérendelésről van szó — vagy tehető gondolatjel, illetve kettőspont — ekkor pedig új gondolat bevezetésével, illetve rámutatással van dolgunk. Az idézet tizenegyedik sorának végéről pedig az értelmező elől hiányzik a vessző. Mint láthatjuk, bár néhány esetben kérdéses, hogy tennénk-e vesszőt vagy hogy milyen írásjelet tennénk a sor végére, a kérdés általában a vessző kitételének javára dőlne el; így tehát Kassák a maga elveinek szempontjából jogosan hagyja el a sorvégi vesszőket.

Az indulatszavak utáni vesszőhiány szintén magyarázható Kassák központozásának fenti elvéből, ám itt egy helyen már értelmezési probléma is felvetődik:

Öt óra. Terül a tér. S én a tárt ablakból látlak
ó Város. (Plakát)

Ha nem ismernénk Kassáknak a központozását, akár hihetnénk azt is, hogy az *ó* szó nem indulatszó, hanem melléknév, ez esetben valóban nem is kellene vessző utána. (Természetesen csak akkor lehet melléknév az *ó*, ha nem *óváros*-ról, tehát városrésztől, hanem csupán egy régi városról van szó.) Hogy itt mégis inkább indulatszóról van szó, azt az is indokolja, hogy Kassák az *ó* indulatszót nagyon sűrűn használja, majdnem kivétel nélkül mindig vessző nélkül s mindig *h* nélkül írva.

Az *és*, *s* kötőszók előtt ritkán találunk vesszőt, s itt sokszor nehéz eldönteni, valóban kell-e oda a vessző vagy nem. Ilyen esetekben még a helyesírási szabályzat is megengedi az ingadozó írásjelhasználatot (AkH. 243.). Igen érdekes a Hazafelé c. versben a vessző elmaradása:

ma összerakom szerszámaimat s a nyitott könyvet
az asztalon hagyom, amely körül üldögelni szoktam.

Itt ugyanis — amíg nem jutunk el a második sorig — nem érezzük a vessző hiányát, hiszen az első sorban lehetne halmozott tárgy is. S majd csak a következő sorban derül ki, hogy a *s* kötőszóval új tagmondat kezdődik.

Egyéb helyeken is találkozhatunk vesszőhiánnyal. Gyakran elmarad például a megszólításokban:

— Buta vagy Kasi! — mondja a feleségem.
(Lehet hogy mégis jobbra fordul)

A Távoli üdvözet c. versben ugyanaz a mondat négyszer fordul elő, a tagmondatok határán a vessző kétszer ki van téve, kétszer hiányzik:

Aki elment az elment (1. és 10. sor)
Aki elment, az elment (9. és 26. sor)

A vessző hiányára vagy jelenlétére semmilyen okot nem találtam, sem a kontextus, sem a vers egészének értelme, sem pedig valami távoli grammatikai összefüggés nem adott magyarázatot erre a jelenségre.

A vessző hiánya nem egy esetben adott lehetőséget különböző értelmezésre. Ezek közül most egyet emelek ki, A túlsó partról című versből.

s jönnek az asszonyok, karjukon a szeretet fehér párnáival
reményeikre emlékezve s a fogantatásra készen.

Itt nem tudjuk eldönteni, honnan hiányzik a vessző. Valószínűbbnek tűnik ugyan, hogy az első sor végéről maradt el, de nem vethető el teljesen az a feltételezés sem, hogy a *szeretet* szó mögé kellene vesszőt tenni; ez esetben azonban inkongruenciával kell számolnunk, az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag nem illene bele a mondatba. Ha azonban megint a sor végi írásjel szokásos elhagyásával állunk szemben, akkor a *párnák* birtokosa lehet a *szeretet*. Elképzelhető viszont az is, hogy mindkét említett helyre vesszőt teszünk, ekkor a birtokos jelzős szerkezet birtoka értelmezői helyzetű társhatározó lesz. Mint említettem, a legvalószínűbbnek magam is az első variációt tartom, de Kassák-versben nem elképzelhetetlen a másik két megoldás sem, mivel a meghökkentő képek használata itt cseppet sem szokatlan.

7. A k e t t ő s p o n t. Kassák kedveli a kettőspontot, különösen korai verseiben használja sűrűn. Használata általában szabályos, bár néhol kissé erőltetettnek hat; elmaradása egy esetben jelentkezik:

A távoli fekete völgyekből idézem fel emléked
olyan mester voltál, akinek az angyalok segítenek (Gyászdob)

Az első sor végéről valamilyen írásjel hiányzik, ám ennek az írásjelnek a meghatározása meglehetősen nehéz. Állhat itt vessző — ez esetben a mondat inkább mellérendelő, állhat gondolatjel — ekkor új gondolatsort különítene el, de állhat kettőspont is — így rámutatásról lenne szó. Negyedik változatként említhetjük meg a pontot, de ez a legkevésbé valószínű, mert a versben a mondatok mindenütt jól el vannak különítve.

A kettőspontot Kassák szinte minden funkciójában használja.
Párbeszéd előtt:

Hangosan beszél át hozzám a lámpa fölött, hogy a gyerekek is meghallják:
(Lehet hogy mégis jobbra fordul)

Idézet előtt:

valaki állandóan azt énekelte felettünk:

TI AZ ÉN KÉT MUTATÓ UJJAIM VAGYOK

(A ló meghal a madarak kirepülnek)

A rámutatás eszközeként:

megnéztem a jegyzeteimet: 3004 krisztusképet láttam idáig

(A ló meghal a madarak kirepülnek)

A figyelemfelkeltés eszközeként:

Aztán semmi: csak a mindent betöltő vágyakozás. (Májusi tánc)

Speciális használata figyelhető meg az alábbi idézetben:

a neve: OSVÁT ERNŐ
termete: középmagas
szeme: fekete
haja: fehér (Emlékezzetek rá!)

Itt a kettőspontok mintha egy kérdőívet, adatlapot imitálnának. Öncélúnak hat azonban a kettőspont a következő helyen:

A búcsúzó menyecske ránevetett az apámra:
és az apám itt maradt. (Távoli üdvözlés)

Ebben az esetben a kettőspont valami eredményt, következményt jelöl, arra mutat rá.

Teljesen szokatlan a használata a Kompozíció című versben. Itt is a rámutatás vagy a figyelemfelkeltés eszköze, de az olvasóra erős hatással van, hogy a névelő és a névszó között helyezi el.

S fönt, dárdás ezüsthéjűek hasogatták a: mindent.
S lent, sárga bánatvermek ásítottak a: semmibe.

A *minden* és a *semmi* ellentétének nyomatékosabb kiemelése itt a kettőspontok feladata, hiszen a képek amúgy is elég meglepetéskeltők, s a költő itt mégsem ezeket érezhette igazán fontosnak, hanem e két szó ellentételezését. Az ellentételezést a *fönt* és a *lent* szavak után kitett vessző még jobban nyomatékosítja, a névelő utáni kettőspont szünetet jelent (hangosítása egyébként igen nehéz, hiszen megszoktuk a névelőt az utána következő szóval szinte teljesen együtt ejteni), s a *minden* és a *semmi* szavak főnevesülését is kiemeli. Itt is, mint még néhány versben az ismétlések tudatosítására is felhasználta a kettőspontot; hasonló jelenséggel találkozunk például Az asszony foga c. versben. A kettőspont elsődleges szerepe itt az egyenes idézet bevezetése, ugyanakkor felhívja a figyelmet az ismétlődő szerkezetre:

egyszerűen mondom: szeretem a ropogós kenyeret
egyszerűen mondom: vegyünk el attól egyet kinek kettő van
egyszerűen mondom: miniszterelnökünk tehene egykor Bismarck
nevezetes tintatartója volt

A kettőspont használata a későbbi versekben szinte teljesen megszűnik, az 1940-es években már nem használja addigi egyik kedvenc írásjelét.

8. A g o n d o l a t j e l. Kassák verseiben viszonylag ritka írásjel. Ez érthető is, hiszen sokkal fontosabb szerepe van a gondolatjelnek az elbeszélő műfajokban, mint a lírában. Az általam vizsgált versek közül mindössze tizenkettőben fordult elő, ezek közül kettőben szabálytalan, illetve szokatlan

a használata, a többiben szabályos. A gondolatjel elmaradására tiszta példa nincs, hiányát csak olyan helyeken tehetjük fel, ahol egyéb írásjel is elképzelhető lenne (vö. a kettőspontnál, illetve a vesszőnél említett példákat).

Példák a szabálytalan használatra:

— Én — Te — Ő

...
Nincs más csak — Én — Te — Ő — a forradalomban.

(Liebknecht Károlynak)

Az *Én — Te — Ő* paradigmaszerűséget sugall, belenő a *mi*-be. Ugyanebben a versben fordul elő a gondolatjel mondatzáró funkciójában is:

s ha meglátunk egy asszonyt, odaadjuk a pártatlanoknak —
Mert tudjuk a vér és sár masszájából kitáncolt az élet.

Az első idézetben a gondolatjel használata valójában nem tekinthető szabálytalannak, legfeljebb szokatlannak, mivel a felsorolás tagjait (ha ez egyáltalán annak tekinthető) inkább vesszővel választanánk el egymástól. Tekintve azonban, hogy még az is vitás, hogy itt szorosabb értelemben vett felsorolásról van-e szó, el lehet fogadni a gondolatjelet is.

A második idézetben pedig nem a gondolatjel van szabálytalanul elhelyezve, hanem a mondatkezdő nagy betű, hiszen a két idézett sor között szoros oksági kapcsolat van. Valószínű ugyan, hogy a gondolatjel itt az új gondolat jelzésére szolgál, de a következő sor kiskezdőbetűje esetén is ugyanúgy elkülönülne az új gondolat.

Szabályos használata a II. és a III. csoport verseiben figyelhető meg, de a harmadikban természetesen sokkal ritkábban. Példák a második csoportból:

Párbeszédben:

- Hát mit akarsz csinálni? — kérdezte a feleségem.
- Mit akarok csinálni?!
- Mit akarsz csinálni?

(Végre mégis csak jó)

Párbeszéd nélkül:

De a feje sugárzott — mint a rádium (Kompozíció)

cölöpözik rá

megtorpant lábaikat az anyagra és várják —

valami rigolyás senki föltornássza magát Krisztusig.

(Oroszok, 1917)

Mindkét idézett esetben grammatikai elem, az elsőben az *úgy* utalószó, a másodikban a *hogy* kötőszó helyett áll a gondolatjel. Ezek közül az első esetben az utalószó a köznyelvi normák szerint is elhagyható, a kötőszó azonban semmiképpen sem, ezt tehát jeleznie kellett valahogyan Kassáknak, s legmegfelelőbbnek a gondolatjelet találta, mivel ez elvontabb és intellektuálisabb jelleget ad a versnek, megállítja az olvasót, nyomatékosabban rámutat a következő sorra.

A III. csoport verseiben háromszor fordul elő gondolatjel, egyszer A ló meghal a madarak kirepülnek, kétszer pedig a Rokkant katona című versben:

tiszta vagyok mint a gyermek
mondta — ha tripperem lenne elmennék carszkoje szelóba
(A ló meghal a madarak kirepülnek)

Itt a gondolatjel használata teljesen szabályos: az idézett mondatot választja el az idéző szótól. Hogy az idézet első sorában nincs kitéve a gondolatjel, az a kassáki központosítás elveinek ismeretében teljesen érthető: tudjuk, hogy a sorvégeken Kassák szívesen hagyta el az egyébként egyértelmű írásjeleket. Külön, ennél komplexebb vizsgálat tárgya lehetne azonban, hogy miért ezen a helyen tette ki Kassák a megfelelő írásjelet, illetve, a vers egészét megvizsgálva, hogy miért éppen az adott helyeken találunk írásjeleket, s miért éppen azokat, amiket.

Bátorodjunk össze — jó ember! (Rokkant katona)

A gondolatjel itt is valamiféle kiemelés, rámutatás, esetleg nyomatékosítás eszközéül szolgál. Vessző helyett használja itt Kassák a megszólítás előtt, s ezzel jóval nagyobb hangsúlyt kap a megszólítás.

Valószínűnek tartom azt is, hogy ha e nyomósításnak nem érezte volna szükségét a költő, akkor egyáltalán nem használt volna írásjelet, hiszen a megszólítás előtti helyzet egyértelműen követeli a vessző használatát, s ilyen helyen gyakran találkozhatunk írásjelhiánnyal.

9. A zárójel. Négy Kassák-versben fordul elő, s mind a négy helyen más-más szerepben.

Az Oroszok, 1917 című versben a zárójel valóban a közbevetés eszköze, ám egyben az értelmezésé is, mivel az amúgy is bonyolult képrendszert nehézkes mondatszerkezettel társítja a költő, s így igen nehéz lenne a zárójelezés nélkül megérteni:

A Sátán tenyeréből, bizony, kiestek régen
s a búza fiatal szőkeségével most kallódó matéria
(csupa fül, fül, meg szem, meg fül, fül,
s némi velőcske a koponya dudoros hajlatában)
a zig-zug mezőkön, ahol kendőzött dromedárok
delelnek a cserjésben

A Gyilkosok című versben a zárójelbe tett rész, egy egész mondat, mintha nem is tartozna a vers több részéhez — addig is, utána is többes szám harmadik személyű állítmányok szerepelnek csak, a zárójeles mondatban pedig egyes szám második személyű felszólító módú ige áll.

A III. csoportba, tehát az alig központosított versek közé tartozó Párisi bolhapiacban ponton kívül csak egy pár zárójel fordul elő:

Pipák deszkalapon
Korsók és díványrugók

(talán egy vad szerelem emlékei)
lemez hulladék
különböző fémekből

A zárójel itt lehet a közbevetés eszköze, de lehet a figyelemfelkeltésé is, hiszen azt minden bizonnyal észreveszi az olvasó, hogy ez az egyetlen írásjel a mondatzáró pontokon kívül.

Egészen speciális funkcionális szerepet kap a zárójel a Vásár szerkezetében, ahol a vásári forgatag leírása közepette a zárójelbe tett mondatok, gondolatok a költő saját érzéseit, érzeteit, gondolatait adják vissza:

Mint valami roppant amerikai bazar.
(otthon most Shakespeareból szaval az asszony)
Tűhegyű sikitás. Pacsuliszag.

10. A z i d é z ő j e l. Kassák verseiben igen ritkán fordul elő, meglepő azonban, hogy az első csoportban egyszer sem, a másodikban egy versben, a harmadikban viszont négyben is előfordul. A II. csoportba tartozó Vászár című vers idézőjelbe tett soraiiban valódi idézeteket találunk, a vásári zsvajból kihallatszó beszéd- és dalfoszlanývokat:

„Édes anyám minek adott férjhez
 Minek adott egy suszterlegényhez” . . .

A III. csoportba tartozó versek közül A ló meghal a madarak kirepülnek-ben intézménynevet találunk idézőjelben:

az „Arany Oroszlán” szálló

Érdekes az idézőjel használata a Rekviem egy asszonyért című versben, ezért hosszabban idézem:

Láttam őt és nagyon szerettem
és akkor született egy versem
az éjszaka drapériái közt anyámat idéztem meg
„aki ott sírdogált a nagy teknők előtt s a nehéz gőzökben
néha megjelentek az angyalok.
Fügét datolyát és cseresnyét hoztak tiszta ingecskéjükben
és kővér kezecskéjükkel
elsimították a mosónő szeméből a hajakat.”

Itt az idézőjel előtti sorban találkozhatunk az *idézet* szóval, s talán ez motiválta a következő másfél mondat idézőjelbe tevését, hiszen itt nincs szó semmiféle idézetről, átvitt, illetve gúnyos értelemben, sem pedig címről vagy intézménynévről.

Az idézőjel gyakran el is marad egyenes idézetekben, l. a kettőspontnál idézett példát.

11. Egyéb írásjelek, tipográfiai jellegzetességek.
Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, mégis szükségét érzem, hogy röviden

szóljak még néhány írásképbeli jellegzetességről, mivel ezek is a látható nyelv jelenségei közé tartoznak.

Kassák verseiben feltűnő, hogy az általam alig központosottnak nevezett kategóriában sűrűbben fordulnak elő matematikai jelek (amelyeket az AkH. az egyéb írásjelek között tárgyal), eltérő betűtípusok, illetve számjeggyel írott számok, pl.: *21-szer* (A ló meghal a madarak kirepülnek), $2 \times 2 = 4$ (uo.), *jód és 3% borogatáslé* (Az ápolónők), $0 \times 0 = 0$ (verscím) *1914-ben* (Krétával befirkált palánkok), *HOLNAP MEGINT MA LESZ* (Kiáltásom).

Ezekkel a jelekkel is valószínűleg árnyalni akarja a költő a stílushatást, intenzívebbé tenni a befogadást, hiszen az olvasó számára szokatlan effajta jelek használata a versben, s így önkéntelenül is felfigyel az így jelzett részekre. Különösen feltűnő ez azokban a versekben, ahol a központosítás részben vagy teljesen hiányzik, mivel az ily módon előforduló jelek jobban felhívják magukra a figyelmet, mint a szokásos központoszással rendelkező versekben. Az olvasó ugyanis várja a megszokott írásjelet, helyette azonban teljesen váratlanul matematikai jelekkel, számjegyekkel, kurzív vagy nagybetűs szedéssel találkozik, ezzel kelt a költő különös hatást.

12. Összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg Kassák központosításáról:

1. Az írásjelek szabályos vagy szabálytalan használata, illetve elmaradása Kassáknál mindig tudatos alkotói módszer eredménye, ezzel akarta a befogadói nyelvi intenzitást növelni, az olvasót közös szellemi munkába bevonni. Mint láthattuk, a szabálytalanul vagy szokatlanul elhelyezett írásjeleknél megállunk az olvasásban, elgondolkodunk, s így a befogadás jóval nagyobb szellemi energiát igényel, mint a szokványosan központosított versekben.

2. Az egyes írásjelek használatában a következő jelenségek figyelhetők meg:

a) Legsűrűbben a pontot használja: összesen 1314-szer, ebből 157 a szabálytalan előfordulás. Önmagukban ezek a számok keveset mondanak; akár az a következtetés is levonható lenne belőlük, hogy Kassákra jellemzőbb a szabályos használat, mint a szabálytalan. Ám figyelembe kell vennünk a számmal nem jelölt hiányokat is, melyek szintén jelentős mennyiséget tesznek ki. (A ló meghal a madarak kirepülnek című versben pl. mindössze két pontot találhatunk, holott a vers több oldalnyi hosszúságú.) A kötetek többségében (11) több pont fordul elő, mint vessző; s ahol több a vessző, ott is általában a pontot megközelítő az arányuk, mindössze két olyan kötet van, amelyben a vesszők száma csaknem kétszerese a pontokénak: ezek az időben egymás után következő *Földem virágom* és az *Ajándék az asszonynak* (1935., illetve 1937.) című kötetek. A pont az egyetlen olyan írásjel, amely minden kötetben előfordul; a kései művekben szinte egyeduralkodóvá válik. A második világháború utáni idők verseiben a többi írásjel szerepe egyre csökken, az ötvenes évek hallgatása után pedig csupán az 1963-as *Vagyonom és fegyvertáram* tartalmaz jelentős mennyiségű vesszőt. Az egy versre jutó pontok száma, 7,06, ebből szabálytalan 0,84, tehát kb. minden hetedik. Ezek, mint a fentiekben utaltam rá, általában a felszólító vagy kérdő mondatok végén felkiáltójel vagy kérdőjel helyett álló pontok.

b) A második legsűrűbb írásjel a vessző. Ez, mint említettem, ellentétben áll a köznapi írásgyakorlattal, ahol a vessző gyakoribb, mint a pont. A 749

előfordulásból mindössze 16 a szabálytalan, azaz kb. minden hatszázötven-hatodik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vesszőt szabályosabban használja Kassák, mint a pontot, csupán azt, hogy azonban a kevés helyen, ahol egyáltalán kiteszi, általában szabályosan alkalmazza. Mint láttuk, a vesszőnek következetes elmaradási helye is van, ilyen a sorvégi és az indulatszó utáni helyzet. A vessző öt kötet átnézett anyagában egyáltalán nem fordul elő, s vannak olyan kötetek is, ahol bár találunk vesszőt, ez elenyésző mennyiségű a ponthoz képest.

A III. csoportban (alig központosított versek) egy versre 0,13 vessző jut. (Összehasonlításképpen: ez az arány a pont esetében 9,58, tehát csaknem hetvenötszörös!). Időben a megoszlás igen változatos, 1918 után csökkenés, 1935-ben hirtelen emelkedés, ezután esés, majd stagnálás, végül újabb hirtelen esés következik.

c) Harmadik helyen áll a sűrűségi sorrendben a felkiáltójel, 61 előfordulással, az egy versre jutó felkiáltójel száma 0,33. A felkiáltójeleknek mintegy a negyede szabálytalan vagy szokatlan (szokatlannak minősítettem pl. a mondatközépi előfordulást). Jelentős mennyiségű felkiáltójel a Hirdetőoszloppal című kötetben található, ezután hirtelen csökkenés, majd 1939 után teljes eltűnés észlelhető.

d) Három pontot összesen 45 esetben találunk, ebből mondatközépen 27-szer, mondatvégen 18-szor áll. Leggyakrabban az Eposz Wagner maszkjában című kötetben fordul elő, az összes előfordulás mintegy kétharmada itt található. 1918 után azonban már csak a Tisztaság könyvében jelenik meg, mindössze háromszor, majd pedig teljesen eltűnik.

e) Ha Zolnai megállapítását, mely szerint a kettőspont érzelmes versekben ritkán, a modern lírában viszont annál sűrűbben fordul elő, megérthetjük, miért kerül a kettőspont Kassák verseiben pl. a kérdőjel elé; igaz ugyan, hogy ez esetben a kassáki központosítás ellentmond a Bakos József által a napjaink lírájában megfigyelt jelenséggel, mely szerint a kérdőjel egyre fontosabb szerepet kap (l. a kérdőjelnél részletesen kifejtetteket). Kettőspontot 43-szor találhatunk, egy versre tehát 0,231 kettőspont jut, ez az arány megközelítőleg azonos a három pontéval (ott 0,24). A kettőspont alkalmazása 1935-ig jelentős a Kassák-versekben, 1945 után pedig megszűnik. Itt is a Hirdetőoszloppal című kötet tartalmazza a legnagyobb mennyiségű kettőspontot, s egyébként is ez az egyetlen kötet, amelyben előfordul mindegyik írásjel, az összesített előfordulások száma is ebben a legmagasabb.

f) Gondolatjelet 36 esetben találunk, előfordulásainak csaknem a fele van párbeszédben; legtöbbször a II. csoport verseiben fordul elő (32), az I. és a IV. csoportban pedig egyáltalán nem.

g) A kérdőjel csupán a hetedik helyre szorul Kassáknál, a köznap gyakorlatban ennél valószínűleg előkelőbb helyre számíthatna. Láthattuk, hogy kérdő mondatok végén is gyakran állt pont a példákban, a kérdőjel inkább olyan helyeken volt kitéve, ahol több kérdés sorakozott egymás után. Érdekes ugyanakkor, hogy az első csoportban a kérdőjel azon kevés írásjelek közé tartozik, amelyek egyáltalán nem fordulnak elő. Másik érdekessége a kérdőjelnek, hogy szabálytalan használatára mindössze egy példa volt. A kérdőjel időbeli megoszlása viszonylag egyenletes; a legtöbb (12) a Földem virágom-ban áll, tizenegy kötetben azonban egyáltalán nem fordul elő. A többi kötetben általában egy vagy két kérdőjel áll, A költő önmagával felesel címűben pedig kilencszer.

	Csoport (versek száma)	I. (3)	II. (58)	III. (77)	IV. (48)	Összesen (186)
Pont	szabályos	17	460	650	30	1157
	szabálytalan	—	63	88	6	157
	összesen	17	523	738	36	1314
Felkiáltójel	szabályos	6	30	10	—	46
	szabálytalan v. szokatlan	—	12	3	—	15
	összesen	6	42	13	—	61
Kérdőjel	szabályos	—	27	2	—	29
	szabálytalan	—	1	—	—	1
	összesen	—	28	2	—	30
Három pont	mondatközépen	24	3	—	—	27
	mondatvégen	4	14	—	—	18
	összesen	28	17	—	—	45
Vessző	szabályos	54	673	8	—	733
	szabálytalan	—	14	2	—	16
	összesen	54	687	10	—	749
Kettőspont	szabályos	4	19	14	—	37
	szabálytalan v. szokatlan	—	6	—	—	6
	összesen	4	25	14	—	43
Gondolatjel	párbeszédben	—	15	1	—	16
	egyéb helyen	—	17	3	—	20
	összesen	—	32	4	—	36
Zárójel	összesen	—	8	1	—	9
Idézőjel	idézetben	—	6	2	—	8
	egyéb helyen	—	—	3	—	3
	összesen	—	6	5	—	11
Összes előfordulás	szabályos	109	1272	694	30	2105
	szabálytalan	—	96	93	6	195
	összesen	109	1368	787	36	2300

h) Idézőjelet tizenegyet találtam, így a zárójellel együtt a legritkább írásjelek közé tartozik. Csak a második és a harmadik csoport verseiben fordul elő, meglepő azonban, hogy majdnem egyforma számban, illetve előfordulással. A II. csoportban csak idézetben, a III.-ban egyéb helyen is áll. Viszonylag sűrűn található a Hirdetőoszloppal című kötetben, a többiben az előfordulás aránya megközelítőleg azonos és csekély számú.

i) Zárójel mindössze 9-szer áll az átvizsgált 186 versben, 8-szor a II., 1-szer a III. csoportban; a kilenc előfordulásból nyolc 1920 előttről való.

j) Pontosvesszőt egyáltalán nem találtam a korpuszban szereplő versekben.

3. A központozatlan helyek intenzitását Kassák a nyomdatechnika és a „látható nyelv” egyéb eszközeivel: matematikai jelekkel, számjegyekkel, eltérő betűtípusok alkalmazásával is fokozza.

4. Végezetül megállapítható tehát, hogy az írásjeleknek a befogadói intenzitás és a versek esztétikai-stilisztikai hatása szempontjából is kiemelt szerep jut, ami az írásjeleknek a megszokottól eltérő használatával vagy elhagyásával érhető el, hiszen a váratlan és szokatlan írásjelhasználat a mondat általános jelentését vagy lehetséges jelentéseinek árnyalatait meg tudja változtatni, illetve képes azokat befolyásolni. Ahol pedig hiányzik az írásjel, a befogadói tudatban általában egyszerre megjelenik az összes lehetséges változat, s így aztán mind a befogadás, mind az értelmezés és feldolgozás nagyobb erőfeszítést kíván az olvasótól. Mint Kassák maga is megjegyzi Elöljáró soraiban: „Fárasztó ez és nem nyújt pillanatnyi könnyű élvezetet? Lehet. De a művész sohasem a luxuspiac részére, hanem a kiválasztott rokonainak termel” (i. m. 9).

Bogár Edit

Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól

1. A mai magyar nyelvjáráskutatás követelményrendszerének középpontjában két dolog áll: az egyik a változásvizsgálatok szükségessége, a másik pedig a szociolingvisztikai szempontok alkalmazása a gyűjtésben és a feldolgozásban egyaránt. Erőteljesen kifejezésre jutott ez az 1981 márciusában Szombathelyen megtartott országos dialektológiai szimpozion előadásaiban és vitáiban. Benkő Loránd például így érvelt: „Manapság a tiszta nyelvjárási vizsgálat, a nyelvjárás mélyrétegének a vizsgálata lassanként lehetetlenné válik, tehát muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot, a változásvizsgálat pedig roppant nehéz valami” (DialSzimp. 16), illetőleg „A változásvizsgálatot szerintem manapság és a jövőben is erősen előtérbe kellene helyezni mindenfajta nyelvjárási monográfia készítésében” (uo. 21).

Benkő előadására reagálva később Imre Samu még markánsabban, indokolva így fogalmaz: „A nyelvjárásainkban folyó változásoknak a leírása — a hangtan és az alaktan területén is — igen sürgős feladat. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized múlva ezeknek a változásoknak már csupán az eredményei állnak majd a kutatók előtt, s ők a változás folyamatát legfeljebb ha rekonstruálhatják, míg a ma kutatója ezeket in statu nascendi, folyamatuk sok részletében ragadhatja meg” (MNy. 79: 416). Hasonló véleményeket szinte minden nyelvjáráskutatóunktól idézhetnénk (vö. pl. Kiss Jenő: Nyr. 103: 341–5, NytudÉrt. 103. sz. 5; Szabó József: MNy. 72: 111; Balogh Lajos: uo. 74: 45; Szabó Géza: uo. 77: 343; stb.).

A szociolingvisztikai közelítésmód szükségességéről ismét Benkő Loránd szavait idézhetjük: „... a nyelvjárásoknak vagy a regionális köznyelv típusainak a változása ma olyan viharos gyorsaságú, hogy sokkal több problémát vet fel, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Következésképpen a nyelvjáráskutatás problematikája is sokkal tágabb: nyelv- és szociológiai, szociolingvisztikai közelítés nélkül lassan már nem is lehet hozzányúlni” (DialSzimp. 16., kiemelés az eredetiben). A szociolingvisztikai módszerek alkalmazására szintén igen sok figyelmeztetést találhatunk újabb dialektológiai szakirodalmunkban (vö. pl. Benkő Loránd: MNy. 57: 401; I. OK. 24: 29–48; Nyr. 91: 455–64; ÁNyT. 8: 11–28; Erdődi József: NéNy. 8: 153; ÁNyT. 8: 53–62; Fabricius-Kovács Ferenc: ÁNyT. 8: 63–70; Fazekas Tibor: MNy. 73: 76–87; Imre Samu: Nyr. 86: 321–5; I. OK. 30: 139–53; ÁNyT. 8: 85–104; stb.).

Külön figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban Bárczi Gézának egy jóval korábbi, 1955-ben megjelent gondolatsora: „Komoly feladatok várnak a kutatókra a nyelv és a társadalom összefüggéseinek, a falu társadalmi életének vizsgálatában. Kutatóink, mégpedig mind a nyelvjárások, mind a szociológia kutatói eddig meglehetősen elhanyagolták a falu nyelvén belül fellelhető különbségek vizsgálatát... S végül a nyelvjárás visszahúzóódásának, e visszahúzóódás módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás

idejében szinte a levésben, történésben megfogható folyamat, amelynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmúlik és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga szakavatott kutatóját” (I. OK. 6: 85–6) — az én kiemelésem — SÁ). Volt tehát — vagy lehetett volna — kire hivatkozniuk a dialektológiai szimpózium résztvevőinek a szociolingvisztikai követelmény hangoztatásakor (vö. DialSzimp. 53, 57, 58, 59, 60, 63, 67, 68, 70, 73, 75, 77, 112, 144, 177 stb.).

A szociolingvisztikai követelmények érvényesítése a nyelvjáráskutatásban elsősorban azt jelenti, hogy az adatgyűjtés során társadalmi szempontokat is szem előtt tartunk: az adatközlők életkorát, nemét, vallását, foglalkozását, a kis és nagyobb közösségbe való beágyazódását stb., mert mindezek hatással vannak nyelvhasználatára. Figyelemmel kell lennünk ugyanazon beszélő „regiszterváltásaira” is: arra, hogy más-más helyszínen, partnerrel szemben más-más belső nyelvtípusra képes átváltani. Itt nemcsak a nyelvjárási — köznyelvi „kétnyelvűsége” (helyesebben diglossziára) utalhatunk, hanem — mivel sok beszélő egyszerre több csoportnyelv ismeretében van — esetleges poliglossziára is. (Arra, hogy egy-egy beszélő megnyilvánulásait mennyire befolyásolja éntudata és társadalmi csoportvonzata falun is, már igen rég rámutatott Végh József „Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban” című, 1939-ben megjelent tanulmányában: MNy. 3: 314–43.)

Az ilyen szempontú nyelvjárási adatfeltárásnak ugyanakkor tömegesnek is kell(ene) lennie: nem elég tehát egy-két adatközlő megkérdezése egy-egy típusról. A matematikai statisztika alaptétele, hogy egy halmaz egészére csak akkor lesznek érvényesek a következtetések, ha legalább a halmaz 10%-át teljes mélységben megvizsgáltuk: enélkül az extrapoláció nem reális. Mondani sem kell talán, hogy ezek a követelmények nyelvi adatgyűjtéskor szinte teljesíthetetlenek, ezért következtetéseinkben nagyon óvatosnak kell lennünk.

A szociolingvisztikai regiszterváltásokat valójában nem tekinthetjük „változásvizsgálatnak”. Kétségtelen, hogy minden beszélő lelkiállapotában minden partnerváltáskor társadalmilag is befolyásolt emotív — érzelmi, hangulati — változás megy végbe (azt mondhatjuk: minden megnyilatkozásunk szociolektum értékű, a sajátmagunk és partnerünk társadalmi helyzetétől függő), ez azonban a nyelvi jelenségek oldaláról nem változás, hanem váltakozás jellegű: az egyidejűleg birtokolt csoportnyelvek közt válogathatunk.

Valódi változásvizsgálatról akkor beszélhetünk, ha az időtengelyen való elmozdulás alapján mérjük össze az egyén, a kis csoport vagy a faluközösség nyelvhasználatát, és emeljük ki az eltéréseket, különbségeket. Nem egyéni vizsgálatot figyelembe véve ennek nem kis nehézségei vannak, amelyekre a szakemberek gyakran utalnak is. Abból, amit előbb a szociolingvisztikai adatfeldolgozásról mondtunk, világos, hogy igazi változásvizsgálatot elsősorban olyankor végezhetnénk, amikor egy szociolingvisztikai követelmények szerinti korábbi — legalább néhány évtizedes — adatgyűjtés áll rendelkezésünkre. Ilyennel azonban hazánkban úgyszólván nem rendelkezünk, vagy csak nagy engedmények árán fogadhatunk el ilyennek egy-egy munkát. Teljes joggal fejtegette Károly Sándor szombathelyi felszólalásában a változásvizsgálatok akadályaként, hogy „... se a nyelvjáráások, se a köznyelv nincs olyan pontosan leírva, hogy a változások rögzítésének alapjául szolgálhatna” (DialSzimp. 116).

Azt a kiindulópontot, azt az érintetlen nyelvjárási állapotot, amelyhez a lefolyó változásokat viszonyítanunk kellene, Benkő Loránd már idézett előadásában „nyelvjárási mélyrétegnek” (DialSzimp. 16), „nyelvjárási alaprétégnek” nevezte (uo. 22). De

vajon létezik-e ilyen érintetlen alaprétég? Ha figyelembe vesszük, hogy nyelvtudósaink már a múlt század első felében azon keseregtek, hogy az iskola, az olvasás hatására kipusztulnak a nyelvjárásiasságok, alighanem tagadó választ kell adnunk a kérdésre. A mai kutatás számára mégis — megalkudván a körülményekkel — azt mondhatjuk: nyelvjárási alaprétég értékűnek tekintjük az olyan idősebb, egész életét helyben leélő emberek beszédét — elsősorban a mezőgazdasági, háztartásbeli foglalkozást űzőkét —, akik a legtipikusabb nyelvjárási — köznyelvi regiszterváltásra képtelenek, tehát idegenekkel is, nem otthoni körülmények között is csak nyelvjárási kiejtésüket használják. Hogy ebbe ifjúkoruk óta mennyi olyan elem épült be, amely nem eredeti sajátja volt nyelvjárásuknak, azt persze így sem tudjuk megállapítani és kiszűrni.

Ennek alapján azt mondhatjuk: bizonyos változásvizsgálat a szinkroniában is megkísérelhető, ha az együtt élő, azonos foglalkozású, azonos iskolázottságú nemzedékek nyelvhasználatát egymáshoz hasonlítjuk. Ezt valójában szociolingvisztikai alapú dinamikus szinkrón vizsgálatnak nevezhetnénk. Diakrón változásvizsgálatra csak akkor van módunk, ha egy helyi nyelvjárásból jóval korábbi, teljesen hiteles, szociolingvisztikailag is értékelhető adattárunk van. Annak összemérése a mai nyelvjárási alapréteggel, illetőleg az élő nyelvhasználat társadalmi árnyalataival jelezheti a tipikus elmozdulásokat a nyelvjárás hangrendszere, szókinése és esetleges szerkezeti módosulásai terén. Mondanunk se kell, hogy még e feltételek meglétekor is nagyon körültekintő és óvatos következtetésekre kell jutnunk: eredményeink közelebb állhatnak a matematikában szokásos „sejtesekhez”, mint a bonyolult valóság „egzakt” tükröztetéséhez.

2. Ha a fenti megfontolások után címbeli témánk, a szamosháti nyelvújítás változása felé fordulunk, először arról kell szólnunk, mi jogosít fel bennünket ilyenféle vizsgálatra, illetőleg mekkora a realitása a helyes következtetéseknek.

A Szamoshat — a Szamos két partjának települései Szinyérváraljától Mátészalkáig — nyelvjárásilag talán az egész magyar nyelvterület legjobban feltárt, leírt vidéke. Ebben a fő érdem Csúry Bálintné, a debreceni egyetem iskolateremtő nyelvjáráskutató professzoréé, akinek szinte egész életműve e vidék tájnyelvének vizsgálatához kapcsolódik. Több évtizedes kutatását egyszerű leíró és történeti hangtani, alaktani, szintaktikai tanulmányok tárták a hazai és külföldi tudományos körök elé századunk első évtizedétől 1941-ig, korán bekövetkezett haláláig. (Az életmű részletezésére és értékelésére itt nincs terünk, csak utalunk Bakó Elemér Csúry Bálint élete és munkássága — MNy. 3: 7—38, illetőleg Imre Samu méltatására — A mai magyar nyelvújítások rendszere. Bp., 1971. 10—9.)

Legfőbb értéke a Csúry életműnek a több mint két évtizedes munkával gyűjtött és szerkesztett Szamosháti szótár (Bp., 1935—6.). E máig felülmúlhatatlan két testes kötet mintegy 18 ezer szócikkből századunk első harmadának szinte teljes szamosháti nyelvkincse van lerögzítve. Igaz, hogy hangjelölése némileg sematizáló, a változatokat, realizációs eltéréseket kevéssé tartja számon, de lexikográfiai szempontból példaszerű, és példamondatai révén szintaktikai, mondattani jelenségeket is gazdagon tükröztet. A szókészlet számos szociolingvisztikai sajátosságát rögzíti. Bakó Elemér így méltatja e vonatkozásban: „Csúry pontosan megjelöli szótárában a szó alakjának vagy jelentésének használati körét is, pl. ily módon: öregek beszédében, bizalmas, érzelmes, indulatos beszédben, kaszárnyai nyelvben, műveltebbek beszédében, ironikus, gúnyos, tréfás, pejoratív értelemben. — Megjelöli továbbá azt is, hogy a szó elavult, kiveszőben vagy keletkezőben van; hogy az illető szó csak egy szóásban, közmondásban vagy csak költeményben fordul elő; hogy ritkán vagy csak egyetlenegyszer hallotta-e” (MNy. 3: 23).

A fentiek alapján úgy gondoljuk, Csúry Szamosháti szótára joggal tekinthető olyan alaprétégnek, amelyhez mint hiteles nyelvjárási alaprétéghez viszonyíthatjuk a

későbbi, e területről származó nyelvjárási feljegyzéseket, és kitapinthatjuk a jelentősebb változási folyamatokat.

Melyek azok a fontosabb munkák, amelyeket az összehasonlításba bevonhatunk? — Legelsőként a magyar nyelvjárástudomány eddigi legnagyobb teljesítményét, A magyar nyelvjárások atlaszát említhetjük. Ennek hat hatalmas kötete 1162 térképlapon szóalakok térképre írásával számos nyelvjárási hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenséget ábrázol. A nyelvatlasz kutatópontjai közül a Szamoshát területére vagy annak közelébe csak kevés kutatópont esik: Mánd (0–17), Géberjén (P–8), Tyukod (P–9, Hermánszeg (P–10). E négy község atlaszbeli adatai kínálkoznak olyannak, amelyeknek 1949–1960 között gyűjtött szóalakjait a Csúry 30–40 évvel korábbi feljegyzéseivel szembeesíthetjük.

A Szamoshát területéről való nagyobb méretű, Csúry utáni nyelvjárási gyűjtéseknek nem vagyunk bővében. Megemlíthetjük Balogh László tájszóközléseit (Szamosszegi szójegyzék: MNyj. 13: 161–72, 14: 108–16, 14: 137–42, 16: 127–35, 18: 167–72, 19: 149–53), ez igen értékes szóanyagot ölel fel. Magam több ízben gyűjtöttem és publikáltam Gacsályból való szövegeket az ötvenes években; közülük négyet az ÚMTSz. adatgyűjtése is feldolgozott (a kéziratok leltári száma a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén: K-159, K-160, K-162, K-220). Fontosabb ezeknél az a próbagyűjtés, amelyet egy e vidéket felölelő refonális nyelvatlaszhoz végeztem. E próbagyűjtés tíz községben készült el: Nagyecsed, Ura, Gacsály, Kishodos, Penyige, Tiszacséce, Szatmárcseke, Vitka, Tarpa. Közülük négy tekinthető itt felhasználhatónak (a csaknem 700 címszót felölelő gyűjtésből mutatóvány jelent meg „Egy tájnyelvi atlasz tervéről” címmel: MNyj. 8: 83–92 + 33 címszó összehasonlító táblázata uo.). — Főleg a hangtani jelenségek terén alkalmasak a SzamSz. adataival való szembeesítésre azok a modernebb, magnetofonról átírt szövegközlések, amelyek e vidékről megjelentek (Kálnási Árpád: Tiszabecs, Nagyecsed — MNyj. 22: 169–73; Sebestyén Árpád: Nagyhódos, Nagygéc, Nagydobrony, Beregújfalu, Ura — uo. 23: 189–206).

A nyelvjárási változásokra, a nyelvjárási jelenségeknek a köznyelvihez vagy regionális művelődési központ nyelvéhez igazodására a szaktudomány sok kisebb-nagyobb számú adattal szolgál. Összefoglalóan tárgyalja ezt a folyamatot Imre Samu „Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról” című tanulmányában (ÁNyT. 8: 85–104). Egyik fontos összegező gondolatsora a következő: „... a nyelvjárások egészének pusztulását, háttérbe szorulását illetően nem egyes nyelvjárási sajátosságok eltűnése a legszámottevőbb tényező, hanem a pusztulás ténye egyéb, bonyolultabb, áttételesebb formákban (pl. a nyelvjárásban beszélők számának nagyarányú csökkenése; egyes nyelvjárási sajátosságok területének leszűkülése; a nyelvjárási sajátosság jelentkezésének megritkulása) mutatható ki elsősorban” (i. h. 91–2). Ezeket a szempontokat célszerű szem előtt tartanunk akkor is, ha egy-egy terület vagy helyi nyelvjárás változásainak folyamatát akarjuk megfigyelni.

3. Fentebb már utaltam rá, hogy a sok tekintetben kiváló Szamosháti szótár alkalmasnak ígérkezik arra, hogy a terület nyelvjárási alaprétégének szerepében viszonyítási alapul szolgáljon. Megfontolást igényel azonban az a kérdés, mennyiben tekinthető a szótár az egész Szamoshát népnyelvi tükrének vagy csak Csúry Bálint szülőfaluja, Egri község nyelvjárási szókészletét összegező műnek. A szótár bevezetője kifejti, hogy bár a gyűjtés alapja Egri nyelvjárása, a terület nyelve annyira egységes, hogy ahol az adat után nincs a szűkebb lelőhely feltüntetve, ott az adott kifejezés Egri és az egész Szamoshát közös kincse (3–4).

Mai nyelvjáráskutatásunk ezt az egység-felfogást óvatosan kezelendőnek ítéli. Különösen a magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtései arról győzték meg a kutatókat,

hogy a nyelvjárások igen gazdagok egymás mellett élő változatokban mind a fonémák realizációit és terhelését, mind az alaktani és szóföldrajzi kérdéseket tekintve. A Csúry iskola bizonyos uniformizáló, sematizáló hajlandóságát éppen ennek az iskolának egyik legkitűnőbb neveltje, Imre Samu teszi szóvá (MMNyR. 18). A változatok megjelenése a beszélők nyelvhasználatában természetszerűleg következik a szociolingvisztikai (a társadalmi helyzet falun is meglevő tagoltsága), illetőleg a pszicholingvisztikai (a partnerhez, szituációhoz igazodó megnyilatkozás) körülményekből. Azt is meg kell mondanunk, hogy ennek a vidéknek a nyelvjárását már a Csúry előtti szakirodalom sem tekintette ennyire egységesnek (vö. Fülep Imre: A Szatmár városi nyelvjárásról: Nyr. 9: 263–5; Pályi Gyula: Mátészalka és vidéke nyelvjárása: uo. 16: 494–9, 540–5; illetőleg: Bartha Károly, A paládi nyelvjárás — kéziratot tanári szakdolgozat, KLTE Könyvtár A-1; Molnár József: A csengeri nyelvjárás ismertetése — tanári szakdolgozat, KLTE Könyvtár A-4; l. még: Sebestyén Á.: MNy. 8: 83–92).

A különböző típusú változatok bizonyára éltek a szamosháti nyelvjárásban már Csúry gyűjtésének idejében is. Ezt nemcsak a nyelvatlasz e vidékről származó feljegyzései valószínűsítik, hanem az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás regionális atlaszai és monográfiái is (vö. pl. a Szamosháttal szomszédos területről: Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1973. Kriterion Kiadó). A nyelvi változatok számontartását a szociolingvisztika elméleti oldaláról hangoztatja Hajdú Mihály (A csoportnyelvekről. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1. sz.), gyakorlatban műveli nemcsak Imre Samu nagy összefoglaló műve (MMNyR.), hanem Kiss Jenő is számos munkájában (pl. Mihályi tájszótár, Bp. 1979., NytudÉrt. 103 sz.; Nyelvjárási tanulmányok, Bp. 1981., MNyTK. 159. sz.; Fejezetek a Mihályi nyelvjárás mondatтанából, Bp. 1982., MNyTK. 164. sz.; A rábaközi Mihályi nyelvjárásnak hang- és alaktana, Bp., 1982., Akad. Kiadó; stb.) és sok más mai nyelvjáráskutatónk.

Mindezekből a továbbiakra nézve az következik, hogy a Szamoshát környékéről feljegyzett nyelvjárási adatok változatokban való gazdagsága a Szamosháti szótárhoz mérve korántsem mind tekinthetők azóta létrejött új fejleményeknek. Lehetséges, hogy már Csúry idejében léteztek akár Egriben is, de a falu minden szociális rétegének tudatos feltárása híján nem kerültek be a szótárba. Vagy létezhettek a terület más községeiben, azok valamely szociális rétegében, de elterjedtségük, szociális érvényességi körük szűkebb: lévén kimaradtak Csúry hatóköréből. Mindez semmit sem von le a SzamSz. értékeiből, hiszen eleve elképzelhetetlen, hogy egyetlen ember, aki fő hivatásában kolozsvári tanár könyvtáros, kutató nyelvész, még ha minden lehetőségét kihasználta is, hogy hazautazzon szülőfalujába gyűjteni, a szociolingvisztika mai követelményeinek megfelelően tömeges, szociális rétegekre kiterjedően teljes adattárat állítson össze. A szótár igazi értéke az, ami benne van, annak abszolút hitelessége, ahogyan Előszavában megfogalmazta a szerző: „Szótáramban csak olyan adatok fordulnak elő, amelyeket saját fülemmel hallottam, s úgy jegyeztem föl” (3).

Mindabból, amit eddig írtam, világosan következik, hogy az alábbiakat csak megszorításokkal lehet a szamosháti nyelvjárásban lezajlott változások rendszeres vizsgálatának tekinteni. A Szamosháti szótár alapulvételével valójában csak egy mai Egri községbeli gyűjtés lenne szembesíthető, az is csak fenntartásokkal. Látszólag konkrét adataink ellenére is inkább általános értelemben vett változási elmozdulásokról beszélhetünk, mintsem konkrét szociolingvisztikai összemérésről, felhozott példáink pedig inkább csak illusztrálják a jelenségeket, mintsem mélységükben feltárják.

Tárgyalásmódunkban abból a jellemzésből indulunk ki, amelyet Imre Samu már többször idézett összegező kötetében találhatunk (MMNyR. 362–3). Ennek alapján tekintjük át a legfontosabb hangtani és alaktani jelenségeket, összevetve őket Csúry szótárának adataival.

4. Nyelvjárásunknak talán legjellemzőbb hangzási sajátossága, hogy a köznyelvi *é* fonéma helyén két *é*-féle fonémát ismer: a szakirodalom *é*₁ és *é*₂ névvel jelöli őket. Az elsőnek leggyakoribb realizációs formája az *éi* kettőshangzó, a másodiknak az *ié*. A SzamSz. az elsőt szinte kizárólag a köznyelvi *é*-vel, a másodikat pontos-vesszős *é*-vel jelöli: *fél* (főnév): *fél* (ige); *szél* (légáram): *szél* (perem); *szén* (parázs): *szén* (fészter) stb. Csúry mindkét hangot monoftongusnak jelöli, pedig nagyon valószínű, hogy már az ő idejében is előfordultak kettőshangzós változatok mindkét fonéma kiejtésében. Hiszen még a nyelvészeti-
leg kevésbé iskolázott Móríc Zsigmond is felfigyelt az *é*₂ helyén hallható diftongusokra, igaz Kisar vidékéről idéz ilyen adatokat: *szíép, mindiég, mérgiébe, ieletiébe, tiészta* (Borovszky S. szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár megye. Bp., é.n. 268; vö. még: Sebestyén Á.: MNyj. 4: 101–5).

Az *é*₂ fonémát a nyelvjárás beszélői csak maguk közt ejtik gátlástalanul. Idegen partnerrel, hivatalos helyen kerülni igyekeznek, mivel olykor ezzel szokták a távolabb lakók gúnyolni a vidék beszédmódját. Legtöbbször azonban nem sikerül a köznyelvi *é* monoftongusra átváltaniuk, hanem annak a táji nyelvben szokásos *éi* diftongusos változatok valamelyikét ejtik helyette. Ebből eredően a két fonéma ma gyakran ebben az irányban kezd kiegyenlítődni.

Az *é*₁ fonéma nyelvatlaszbeli változatairól az alábbi táblázat ad képet:

Az *é*₁ fonéma realizációi az országos nyelvatlaszból

Címszó	SzamSz.	Mánd 0–17	Géberjén P-8	Tyukod P-9	Hermánszeg P-10
<i>cékla</i>	<i>cékla</i>	<i>céklaenpa,</i> <i>cékla</i>	<i>ceikla</i>	<i>cékla</i>	<i>cékla</i>
<i>fél</i> (fn)	<i>fél</i>	<i>fél</i>	<i>fěil</i>	<i>fél</i>	<i>fél, fél</i>
<i>hét</i>	<i>hét</i>	<i>hét</i>	<i>heit</i>	<i>hét</i>	<i>heít, hét</i>

A példák szaporítása nélkül láthatjuk, hogy ahol Csúry csak egyféle hangot hallott, ott a nyelvatlasz gyűjtői a ritka monoftongus mellett 4–5féle kettőshangot is feljegyeztek. Kérdés persze, hogy ezek mennyiben új fejlemények. Saját gyűjtésemből a vidék más községeiből ugyanezt mutathatom be:

Az *é*₁ fonéma realizációi az atlaszpontokon kívül

Címszó	SzamSz.	Gacsály	Ura	Nagyecsed	Penyige
<i>paréj</i>	<i>paré</i>	<i>paré</i>	<i>paré</i>	<i>paré</i>	<i>paré, laboda</i>
<i>lécet</i>	<i>lécet</i>	<i>lé'cet</i>	<i>lé'cet</i>	<i>lé'cet</i>	<i>lé'cet</i>
<i>léket</i>	<i>véket</i>	<i>lé'ket</i>	<i>lé'ket, léket</i>	<i>lé'ket</i>	<i>vé'ket</i>
<i>pucér</i>	<i>pucér pucér</i>	<i>pucé'ron</i>	<i>pucé'ron,</i> <i>pucé'ron</i>	<i>pucé'ron</i>	<i>pucé'ron,</i> <i>mesztelen</i>
<i>kerék</i>	<i>kerek</i>	<i>keré'k, kerek</i>	<i>kerék</i>	<i>kerek, keré'k</i>	<i>keré'k, kerek</i>
<i>kötél</i>	<i>kötél</i>	<i>kötél</i>	<i>kötél, kötél</i>	<i>kötél</i>	<i>kötél</i>
<i>szekér</i>	<i>szekér</i>	<i>szeké'r, szekèr</i>	<i>szekér</i>	<i>szeké'r</i>	<i>szeké'r, szekèr</i>
<i>tehen</i>	<i>tehen</i>	<i>tehen, tehé'n</i>	<i>tehen, tehen</i>	<i>tehen</i>	<i>tehé'n, tehen</i>
<i>fej</i> (ige)	<i>fěj</i>	<i>fěj, fėj</i>	<i>fěj, fėj</i>	<i>fěj, fėj</i>	<i>fěj, fėj</i>
<i>tej</i>	<i>té</i>	<i>těj, téj</i>	<i>těj, téj</i>	<i>těj, té</i>	<i>těj, téj</i>

Az ϵ_1 fonéma változatai mellett a táblázat azt is mutatja, hogy Csűrű a jégen vágott lyukat csak *vék* alakban ismeri. Ugyanakkor van a szótárában *lék* címszó is, de csak a görögdinnyén vágott szelet értelemben. Világos, hogy a két szóalak már akkor sem igen különbözött el olyan méreven. Lehetséges, hogy a SzamSz. itt egy már korábban megindult változás két alakját szakította szét.

A *pučer* mellett a *pučer* alak a *pučer-kolompérleves* és a *pučerlökés* összetételekben szerepel a szótárban: gyűjtésünk jól mutatja a köznyelvi irányú kiegyenlítődést.

Hasonlóan a hagyományos *kerek*, *kötél*, *szekér* mellett fellépő újabb fejleményeket mutatják a fenti alakok, meg a *tehen* változatai. A *fej* és a *tej* példái azt mutatják, amikor a nyelvjárási ϵ_1 nem a köznyelvi ϵ fonéma helyén jelenik meg. Ezekben is jól látható a SzamSz.-ban rögzített eredeti forma mellé behatoló, köznyelvi hatásra alakult *fej*, *tej* alak.

Az ϵ_2 fonéma a nagyatlász gyűjtéseiben még erősen tartja magát. Nem szabad elfeledni, hogy az ötvenes években, amikor a gyűjtés folyt, a mainál jóval zártabb volt ez a vidék, és a megkérdozettek zöme a nyelvjárási alaprteget beszélte.

Az ϵ_2 fonéma realizációi az országos nyelvatlazsból

Címszó	SzamSz.	Mánd 0—17	Géberjén P-8	Tyukod P-9	Hermánszeg P-10
<i>szép</i>	<i>szép</i>	<i>sziép</i>	<i>sziép</i>	<i>sziép</i>	<i>szép</i>
<i>vér</i> (fn)	<i>vér</i>	<i>viér</i>	<i>viér</i>	<i>viér</i>	<i>v'ér</i>
<i>méh</i>	<i>méi</i>	<i>miéj</i> , < <i>méj</i> >	<i>méj</i> , <i>mé</i>	<i>miéj</i>	<i>m'éj</i>
<i>édes</i>	<i>édes</i> , <i>édes</i>	<i>iédes</i>	<i>iédes</i>	<i>iédes</i>	<i>'édes</i>
<i>fésű</i>	<i>fűsü</i>	<i>fiésü</i>	<i>fiésü</i> <i>fűsü</i>	<i>fiésü</i> , <i>fé'sü</i> , <i>fé'sü</i> , <i>fűsü</i>	<i>f'ésü</i>
<i>néztél</i>	<i>(nészted)</i>	<i>niesztlé'l</i>	<i>niesztlé'l</i>	<i>niesztlé'l</i>	<i>n'észtlé'l</i>
<i>beszélsz</i>	<i>beszélsz</i>	<i>beszél'sz</i> , <i>beszél'sz</i>	<i>beszél'sz</i> , <i>beszél'sz</i>	<i>beszél'sz</i>	<i>beszél'sz</i> , <i>beszél'sz</i>
<i>fűrész</i>	<i>fűrész</i>	<i>firiész</i>	<i>firiész</i>	<i>firiész</i>	<i>firiész</i>
<i>gyík</i>	<i>gyék</i>	<i>gyiék</i> , <i>gyik</i>	—	<i>gyiék</i> , <i>gyik</i>	—
<i>íny</i>	<i>ény</i>	<i>fogágy</i> < <i>íny</i> >	—	<i>iény</i> , <i>ény</i> , <i>ény</i> , < <i>fogágy</i> >	—

A táblázat az ϵ_2 fonéma stabil meglétét igazolja, azt, amit a SzamSz. még kizárólagosnak tart. Valószínű, hogy a változás valóban később indult meg, de — mint látható — az atlasz gyűjtésekor már megjelent az átváltódás: az ϵ_1 fonéma változatainak behatolása a feltűnő nyelvjárási hang helyére. Erre mutatnak a *méh* és a *beszélsz* adatai. A Csűrűnél még kizárólagosnak jelzett *fűsü* erősen visszaszorult, sőt, a helyébe lépő, ϵ_2 fonémát megtestesítő *fiésü* alakokban is megmutatkozik már a köznyelvhez igazodás: *fé'sü*. A *gyík* és *íny* eredeti ϵ_2 fonémája is átadja helyét a köznyelvi *i* helyi rövid *i*-jének.

Saját gyűjtéseimben, amelyek az országos atlasznál később készültek, jóval erősebb az ϵ_2 fonéma visszaszorulása. Egyrészt több szóban, másrészt több adatközlő nyelvben jelennek meg legalább párhuzamosan a köznyelvhez igazodó, az ϵ_1 fonémát képviselő realizációk. Hasonló megfigyelésre jutottak más e vidéken kutatók is (vö. pl. T. Károlyi Margit: Nyelvjárási elemek a szabolcsi 10—14 éves tanulók nyelvhasználatában. In: Bachát L. et. al. szerk.: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában (1984). OPI 1986. 275). Szemléltetésül íme néhány adat válogatás nélkül abból a kérdőfüzetemből, amelyet Urában 1961-ben jegyeztem fel: (az adatok utáni szám azt jelzi,

hány adatközlő mondta a jelzett választ) *kaparék* (4) *kaparé* (1); *vérád* (3), *vírad* (1), *virád* (1); *ézőkkóróú* (2), *ézők* (1), *ízék* (1), *izikkóróú* (1); *rév* (2), *rév* (1); *révész* (1), *révész* (3); *pucéron* (4), *pucéron* (1); *vésőü* (3), *véső* (2), *véső* (1); *rétója* (4), *létra* (1); *széjjel-* (1), *szíjjel-* (1), *szét-* (1); *kikésérem* (3), *késérem* (1), *kisérem* (2); *méhes* (2), *méhes* (1); *lép* (3), *lép* (1); *tánygyér* (1), *tányér* (1); *ízét* (acc. 1), *ézt* (4); *kéméli* (1), *kiméli* (1).

A két szamosháti *é* fonémával kapcsolatos gondolatokat tehát az alábbiak szerint összegezhetem. Valószínű, hogy már Csűry idejében sem csak egy-egy realizációja volt e fonémáknak: az *é* és az *é* mellett meglehettek a diftongusos ejtismódok is, de ezeket a sematizáló feljegyzésmód nem tükröztette. A felszabadulás után még sokáig elzárt vidéken máig elevenen megmaradt a két fonéma, de gyorsuló átalakulás figyelhető meg hangzásokban. A köznyelvvel egyező *é*₁ esetében csökken a diftongusos, szaporodik a monoftongusos ejtismód. A kirívóan nyelvjárási *é*₂ változásában két tendencia figyelhető meg: egyrészt az erősen diftongusos változatai fogynak, közelítve a monoftongusos ejtismód felé, másrészt és főleg: újabban gyorsuló ütemben következik be a köznyelvi *é*-vel azonosuló *é*₁ fonéma változataiba való átbillenése a kiejtésnek. A köznyelvi hatás mutatkozik meg abban is, hogy mindkét nyelvjárási fonéma egyre többször átadja helyét a köznyelv megfelelő más fonémájának: *féj*, *téj* helyett *fèj* *tèj* (természetesen a zárt szótagi *j* hatására megnyúlt formában), illetőleg az *ény*, *gyék* helyett *iny*, *gyik* (természetesen az itt élő rövid formában).

5. Sajnos, nincs elég terünk hozzá, hogy a hangrendszer többi tagjának a SzamSz.-hoz mért eltéréseit a fentiekhez hasonló részletességgel szemléltessük. Rövidebbre fogva így még a következő jelenségekre térünk ki.

Imre Samu is nyelvjárásunk legjellemzőbb sajátosságai közt említi, hogy a köznyelvi *ú*, *ü*, *i* fonémák helyén igen gyakran ezek rövid párja szerepel: *buzá*, *rud*, *bünös*, *kesztyü*, *kinöz*, *tanít* stb. (i. m. 363). Vidékünk beszélőinek túlnyomó többsége — szinte iskolázottságától, társadalmi helyzetétől függetlenül — nincs tudatában ennek a nyelvjárási ejtismódnak, vagy ha igen, akkor sem érzi szégyellni való vidékiességnak, és nem törekszik elkerülésére. Ennek megfelelően azt tapasztalhatjuk, hogy ezek a rövid fonémák szilárdan tartják magukat a szamosháti kiejtésben. Közvetve talán támogatást kap ez az ejtismód szélesebb, országos körben is azáltal, hogy az irodai munkát végzők szeme a megfelelő hosszú betűk nélkül legépebb iratok alapján normatívnak is érzi az ilyen kiejtést. A nyelv-művelés meglehetősen eredménytelenül harcol a megfelelő hosszú betűk jelölésén és kiejtésén sérelmet ejtő hiba ellen, mégis inkább terjed a jelenség: szinte normatíválódik.

Ez a sajátosság olyan erős nyelvjárásunkban, hogy például a *buzá*, *buzavirág*, *hosszu*, *szomorú*, *szu*, *turóú*, *tyuk*, *tyukszem*, illetőleg a *bünös*, *sürü*, *szinü*, *tüz*, *tüzet*, meg a *seggü* (= segit), *seggüttek* (= segítetek), *tanító*, *tanította*, *taniccsa*, *tiz*, *ziros-* szavak a nagy nyelvatlaszból ide tartozó mind a négy községben csak a fenti rövid *u*, *ü*, *i* hangokkal fordulnak elő. A köznyelvi hosszúsághoz való lassú igazodás nyomai azonban már ebben a típusban is megjelentek: a *seprü* adatai közt Mándon (0–17) szerepel a *seprü*, *seprü*, *seprő* is: a *tetü* Géberjénben *tetü*, Mándon *tetü*, *tetü* és *tetü*; többes számú alakja pedig Géberjénben *tetük*, Mándon *tetvek*, *tetük*, *tetük* alakban is elhangzott. A *zsúp* címszó rövid magánhangzós alakjai mellett Tyukodon feljegyezték a félhosszú magánhangzós *zsüff* változatot is.

6. Bizonyos mértékben ellensúlyozza nyelvjárásunknak a fenti, rövid magánhangzós sajátosságát az a tulajdonsága, hogy bizonyos hangtani helyzetben bármely rövid magánhangzót megnyújt. A szakirodalom ezt mint a zárt szótagi *l*, *r*, *j* nyújtó hatását tartja számon: ha e mássalhangzók valamelyike szótagzáró helyzetbe kerül, a szótagbéli rövid magánhangzó időtartama meghosszabbodik. Csűry ezt egészen hosszúnak jelölte: *bäl*,

bőr, bōi (= boly) stb. A jelenség fonetikai természetű, tehát ha a szóban forgó mássalhangzók szótagzáró jellege megszűnik, nyújtó hatásuk sem érvényesül: *balos, boros, bojos* (ebben az esetben ugyanis a szótag nyílttá válik: *ba-los, bo-ros, bo-jos*). Mivel vidékünk beszélői ezt a nyelvjárási sajátyságot sem érzékelik, eléggé jól megmaradt a mai nyelvben is. Területi kiterjedése túlnő a Szamosháton, szinte az egész északkeleti nyelvjárásterületre jellemző. Imre Samu e jelenségről így ír: „Az *l, r, j* nyújtó hatása igen erős, és a nyújtott hang gyakran nyitódó típusú kettőshangzóban realizálódik (pl.: *k^uőlbász, k^uörte, sz^oalma, k^eerbe* stb.” (i. m. 363).

A jelenség a Szamosháton rendkívül színes. A nyújtó hatás legtöbbször félhosszúságot eredményez, de elég gyakori a teljes hosszúra nyúlás is. A nyúlással párhuzamosan megfigyelhető a megnyújtott magánhangzó kissé zártabbá válása is. A kettőshangzóvá nyúlás vidékünkön nem nagyon gyakori. Bizonyos esetekben a megnyúlt magánhangzó a fonológiai hosszú párjával esik egybe — más kérdés, hogy ennek ellenére rövid fonémaként kell értékelnünk, hiszen a sajátos fonetikai helyzet megváltozásakor visszaáll a rövid fonéma realizációi közé (*ö : ő : ̊*). Arra is elég sok példa van mindezek mellett, hogy — bizonyára a köznyelv hatására — a nyúlás nem következik be.

A nyújtó hatásra bekövetkező változatok gazdagságát érzékeltetjük a nagy nyelvatlasz két címszavának kiemelt részletével. A *perje*(fű) térképlapján ezt találjuk: Mánd: *p^ěernyeji, p^ěernye*; Géberjén: *p^ěernye, p^ěernye, <p^ěerje*; Tyukod: *p^ěernye*; Hermánszeg: *p^ěernye*. Tegyük mellé az *ördög* térképlapjának adatait! Mánd: *űördög, ̊rdög*; Géberjén: *̊rdög*; Tyukod: *öardög, ̊rdög*; Hermánszeg: *̊rdög, ̊rdög, öardög*. — A nyúlás elmaradására csak egy néhány adatot emelünk ki. A várható *farol* helyett Mándon csak a *farol*, a pörkölt nevéként Tyukodon csak a *pörgölt* került elő, rövid első szótagi magánhangzóval. A *pej* lószínnév változataként Mándon *p^ěj*, Tyukodon *p^ěj* rövid alakok is szerepelnek. A *talp* címszó Hermánszegen háromféle hosszúsággal szerepel: *tālp, t̃alp, talp, <tāp>* ez utóbbi ritka jelzéssel.

Csűrű szótára ezt a fonetikai helyzethez kötődő hangtani sajátyságot kivételtelennek mutatja, mértékét pedig egyformán hosszúnak tekint. Zártabbá tevő hatását nem jelzi. Valószínű, hogy a jelenség már régen is árnyaltabb volt. A gazdag hangtani árnyalódás persze következhetik a beszélők elkerülési törekvéseiből is, bár ezzel kevéssé számolhatunk. Minden bizonnyal köznyelvi hatásra bekövetkező változás lehet a nyújtó hatás teljes megszűnése. Ez azonban ma még nem erőteljes, bár megfigyeléseim szerint gyakoribb, mint a nyelvatlasz gyűjtésének idején.

7. A kettőshangzók, diftongusok kérdését már érintettem az *é* fonémák realizációi kapcsán. Mivel azonban feltűnő jegyei nyelvjárásunknak, szólnom kell az *ó* és *̊* fonémák diftongusos változatairól is. Azt mondhatom, ezeket a hangokat a beszélők túlnyomó nagy többsége kettőshangzóként ejti, anélkül, hogy tudatában volna. Csűrű szótára az *ó* helyén mindig *ōu*, az *̊* helyén mindig *̊ū* diftongusokat jelöl. A valóságos hangzás valószínűleg már akkor is színesebb volt. A nyelvatlaszgyűjtők és magam is számos változatban jegyeztük fel e hangokat. Íme néhány az atlaszból kiírt szóalak:

Mánd (0–17): *hag̊, hó^u, tó^u, szó^u, jó^u, kó^ustoló^u, disztó^usó^u, hó^udas* stb.; Géberjén (P-8): *hag̊, hao, szou, jao* stb.; Tyukod: (P-9): *hag̊, tó^u, jao, kó^ustoló^u, disztosagol, hó^udas, hó^udas* stb.; Hermánszeg (P-10): *hōy, hao, hó^u, szao, jao, jó^u* stb.

Mánd (0–17): *csō^usz, cs̊ūdör, v^ésō^u, zō^ud* stb.; Géberjén (P-8): *sz̊üll̊ū, csō^usz* stb.; Tyukod (P-9): *szō^ullō^u, cs̊ūsz, cs̊ūsz, csō^usz, cs̊ūdör, zō^ud* stb.; Hermánszeg (P-10): *szō^ullō^u, csō^usz, zō^ud* stb.

Látni való, hogy a diftongusok záródók: mindig első elemük nyíltabb nyelvvállású. Ez viszont nemcsak *o* lehet, mint Csűrűnél látható, hanem ennél nyíltabb *o*, illetőleg alsó nyelvvállású *a* vagy ennek fél fokkal zártabb változata. A nyomatékviszonyok sem csak

egyfélék: lehetséges a kiegyenlített, egyforma nyomatékú elemekből, illetőleg egészen kis nyomatékú simuló elemmel alakult kettőshangzó is. A záródó jelleg mindig megfigyelhető: a második elem mindig felsőbb nyelvállású az elsőnél. Hasonló megfigyelések adódnak az *ő* helyén mutatózó kettőshangzókon is.

A kettőshangzók változását a beszélők számának fogyásával lehet párhuzamba állítani: az idősök következetesen, a fiatalok kevés szóban, ritkábban diftongálnak. A változás a köznyelvi *ó, ő* monoftongus felé tart. A fenti térképlapokról ezeket emelhetjük ki: Tyukod: *holdas, ódal*, Mánd: *hirnyó, hērnjó*, illetőleg: Mánd: *szőlő^u, vjēső, vjēsü*, Tyukod: *ēlesztő*. (Itt jegyezzük meg, hogy *hold, oldal, zöld* *l*-kieséses alakjait nem kezeltük külön.) Az természetesen elképzelhető, hogy a régi nyelvjárási alaprétegben a kettőshangzóknak nem feltétlenül volt olyan gazdag változatskálája, mint ma tapasztalható. A nyelvjárási változások felgyorsulásából ugyanis az következik, hogy egyre többen igyekeznek a felismert sajátosságokat a köznyelvihez — esetleg a regionális nyelvben szokásos átmeneti jelenséghez, illetőleg a szomszédos nyelvjárások rokon jelenségéhez — igazítani, és ebből a sokféle igazodási törekvésből sokféle átmeneti, köztes megoldás születik (vö. Imre Samu: *ÁNYT.* 8: 95–6). A változatok végső eredője azonban mindenképpen a köznyelv felé mutat, még ha átmenetileg úgy tűnik is, mintha a sokféle variáció a normanyelvi egységséggel ellentétes erőt szabadítana fel.

8. Igen érdekes, látszólag már morfológiai, alaktani, de hangtanilag is igen jellegzetes sajátága nyelvjárásunknak a *-ból/ből, -ról/ről, -tól/től* határozóragok zártabb, felső nyelvállású magánhangzós megjelenési formája: *-tűl/tűl, -rűl/rűl, -bűl/bűl*. Mivel ezek a leggyakrabban előforduló határozóragok, fontos színezői a beszédnek, a hallgatóban a nyelvjárásosság tudatát ébresztik fel. Ennek ellenére a nagy nyelvatlasz gyűjtésében alig lehet a köznyelvvél azonos magánhangzójú változatokat találni, szinte teljesen egyöntetű a zártabb magánhangzók előfordulása.

Ezen belül azonban igen változatos a ragok formája. Íme néhány adat a nagy nyelvatlasz anyagából: Mánd (0–17): *házbű, házbűl, <házbűl>; kērbű, kērbű^l, kērbűl; fārű, fārűl, fārűl; birquűl, biró^utűl; kiűl, kiűl* stb. — Hermánszeg: *házbű, házbűl, <házbul>; kērbű, kērbűl; fārű, fārűl, <fārűl>; biró^utű, biró^utűl; kiű, kiűl, kiűl* stb. — A sok alakváltozat sejteti, hogy ez a nyelvi elemson fonetikai és fonológiai tendenciák kereszttüzében alakul, variálódik. A logikusan várható forma a hosszú *ű, ű* magánhangzó lenne, hiszen hosszú középső nyelvállású fonémák (*ó, ő*) zártabb változatairól van szó. A hosszúságot, vagy legalább a félhosszúságot az is „garantálhatná”, hogy — mint fentebb láttuk, — nyelvjárásunkban igen erős hangtani kölesönhatás a szótagzáró *l, r, j* nyújtó hatása. Csakhogy az említett fonológiai érvel szemben érvényes egy másik fonológiai érv: az, hogy a nyelvjárásból úgyszólván hiányoznak a felső nyelvállású hosszú magánhangzók: mint láttuk helyükben rövidet ejtünk (*tiz, husz, tűz*). Az *l, r, j* nyújtó hatása meg igazán csak akkor érvényesülhet, ha ejtjük ezeket a hangokat. Viszont éppen az *l* igen könnyen kiesik, igaz ezzel egyidejűleg pótlónyúlást idézve elő: *volt : vót, hold : hód, zöld : zód, föld : fód* stb. A szó végéről lekopó, hangsúlytalan helyzetben súlyát veszítő *l* hang tehát nem mindig védi meg az *ű, ű* hosszúságát.

Az atlasz adatai egyébként nem egészen természetes helyzetben mutatják e magánhangzók viselkedését: a gyűjtés technikája következtében elszigetelt, egyszavas válaszok gyanánt hangoztak el. Összefüggő szövegben talán mások lennének a változatok közötti arányok. Például egy ilyen mondatban: „*Kérdezgette ettől is, attul is*” a *-tul/tűl* rövid magánhangzós, mert az *l* nem szótagzáró helyzetben van, tehát nem érvényesül nyújtó hatása. Ilyenkor tehát az a szabály él, hogy a nyelvjárás csak rövid *ű, u* fonémát ismer. Hasonlóan: „*Beszé^ulgettek ērűl is, ārűl is, eszegettek ebbűl is, abbűl is*”. Ezt látva azt kell mondanunk, hogy a fentebb idézett atlaszbeli adatokban fonológiaiilag rövid *u, ű* van,

csak a zárt szótagi *l* nyújtó hatása teszi félhosszúvá vagy hosszúvá (a felső nyelvállásúak közt ezt nehezebb pontosan érzékelni). A rövid magánhangzós *-bul/bül* alakok is ezen a fonológiai alapon válnak érthetővé. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy az emelt kisbetűvel jelzett ultrarövid *l*, illetőleg a teljesen elmaradó *l* is hátrahagyhatja nyújtó hatását, ahhoz hasonlóan, mint mikor a nazális mássalhangzó képzése elmarad, de hatását jelzi a szomszédos magánhangzó nazalizált jellege: *cigány* : *cigá*, *asszony* : *assz*.

A fentiekből nem kapunk magyarázatot arra, miért lett félhosszú az *l* a mándi *házbul* adatban. Ehhez azt kell meggondolnunk, hogy az *l* hang igen hajlamos a magánhangzók közötti megkettőződésre: *tüllem*, *rullam*. Talán ez a hajlam sugallta a mássalhangzó szóvégi megnyúlását. Egyébként az atlasz elég sok adatában találunk megnyúlt ragvégi hangot: *padonn*, *székeñ*.

A *-bul/bül*, *-rül/rül*, *-tül/tül* ragszalád egyébként fokozza nyelvjárásunk zárt magánhangzós tendenciáját, azt, hogy sok köznyelvi és más nyelvjárásokbeli alsó vagy középső nyelvállású magánhangzó helyén középső vagy felső nyelvállásút használ. Ennek a tendenciának köszönhető, hogy a hosszú *ú*, *ű* sem egészen hiányzik fonémakészletünkéből, mert megmaradt ezekben: *lú*, *bű*, *csű*, *kű*, *lű*, *nyű*, *szű* stb. Tágabb értelemben a zárt tendencia körébe tartoznak kettőshangzóink is, hiszen bennük a zártabb simulóhang révén ilyen jelleg mutatkozik meg. Arra is utaltunk már, hogy a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatása sem merül ki a nyújtásban, hanem egyidejűleg kisebb-nagyobb mértékben zártabbá is teszi a megnyújtott magánhangzót: *Gyármat*, *Gy^oarmat* stb. Nyelvjárásunknak ez a jellege szilárd, a változások egyelőre nem szüntetik meg.

9. Nem kimerítve, csak elhagyva a hangzás területeit, ahol a nyelvjárásias jelenségek zöme található, ejtsünk néhány szót a nyelvjárás szókészletéről, annak változásairól. Nyelvészeti közhely, hogy a gazdasági, társadalmi változások leggyorsabban és legfeltűnőbbben a szókészlet változásaiban mutatkoznak meg, hiszen minden megjelenő új eszköz, jelenség, folyamat magával hozza új megnevezését. Ilyen szempontból a Csúry Szamosháti szótárának megjelenése óta korszakok teltek el: a mai falusi gazdálkodás a mezőgazdaság, az állattenyésztés a közelet terén új szavak százaival gazdagodott. Ezek módszeres gyűjtésére, bemutatására itt nem vállalkozhatunk.

A nyelvjárás szókincsvizsgálat egyébként is számos nehézséget vet fel általában és területünkön is. Ilyen például az, amit részben már érintettem korábban: vajon a SzamSz. milyen teljességben tükrözi Egri községnek és az egész Szamoshátnak a szókincsét. Az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpozion Hajdú Mihály vitaindító előadása alapján tüzetesen megtárgyalta a regionális szótárak, tájszógyűjtések ügyét (DialSzimp. 149 kk.). Ott tettem szóvá azt a meggyőződésemet, hogy még az oly kitűnő Szamosháti szótár sem lehet tükrözője az egész vidék szókincsének. Saját gyűjtéseimből tucatszámra tudtam már egyetemista koromban olyan adalékokat felmutatni, amelyek a szótárban nem találhatók (vö. pl. A népi kendermunka Gacsályban. MNy. 5: 102–25). Az onomasziológia, a megnevezéstan kimutatja, hogy sokszor egy-egy dologra, jelenségre kis területen is mehökkentően sok népi név keletkezik (l. Péntek János: A kalotaszegi népi hímzés története. Bukarest, 1979. 31; Péntek János–Szabó Attila: Ember és növényvilág. Bukarest, 1985. 182–95). A magyar nyelvatlasz adatai alapján nálunk Imre Samu akadémiai székfoglaló előadása is számos ide tartozó jelenségre mutatott rá (Nyelvjárás szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. Bp., 1987.).

Az utóbbi évtizedek gazdasági, társadalmi változásainak a köznyelvi szókincsben való tükröződését több munkájában vizsgálta Grétsy László (l. pl. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21–32). A Nyfregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán készülöben van egy mezőgazdasági szakszótár Orosz Béla munkájaként. Talán ezek felhasználásával deríthetnénk ki, milyen mértékű az új szóanyag behatolása egy-egy nyelvjárásunkba.

Ehhez azonban hosszadalmas, tüzetes szociolingvisztikai felderítő munkára lenne szükség, főleg helybeli magyar szakos, fonetikailag iskolázott pedagógusok közreműködésével, esetleg tanítványaik bevonásával.

10. Az alábbiakban tehát nem a nyelvjárási szókészlet új elemekkel való gazdagítására hozok példákat, hanem az ezzel ellentétes folyamatra: a hagyományos nyelvjárási szókészlet bizonyos rétegeinek visszaszorulására, a használatból való kiavulására. Legnagyobb mértékben fenyegeti a kipusztulás veszélye a hagyományos kisparaszti gazdálkodás szókészletét. A lóval, ökörrel, tehénrel való igavontatás, szántás vetés, hordás; a kézi és gépi cséplés, a kaszálás, kapálás, betakarítás eszközeinek és műveleteinek neve gyors ütemben megy feledésbe a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés következtében. Közvetve még a nem termesztett növények, az egykori barázdákon, mezsgyéken, dűlőutakon, földvégeken nőtt vad- és gyomnövények neve is veszélyben forog. A falu lakosságának ma már csak töredéke van intenzív kapcsolatban a mezővel, az is a traktor, kombájn vezetőfülkéjéből műveli a földet.

Kiss Jenő írja: „A hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma több tekintetben sok helyen már a múlté: velük együtt eltűnnek, illetőleg eltűnőben vannak tájszavak tucatjai is” (Nyr. 97: 218). Beteljesedett az, amire Bárczi Géza már az ötvenes években utalt, és sajnos, kevés konkrét megfigyelés, kodifikáló följegyzés született, amely legalább a jövő számára rögzítette volna a folyamat menetét. Ma már ezt a szóanyagot csak a legidősebb, életét még kisparaszti gazdálkodásban leélt adatközlőktől jegyezhetjük fel. A debreceni egyetemen több ilyen jellegű, módszeres szociolingvisztikai értekezés készült el, közülük egy a Szamosháttól nem nagyon távoli, az egykori Bereg megyéhez tartozó Lónya nyelvjárásából, dr. Kéner Istvánné tollából. Az ő adataira hivatkozhatunk a módszer bemutatásakor (vö. Kéner Istvánné: Szociolingvisztikai tanulmány Lónya község nyelvéből. MNyj. 26—27: 43—55).

A vizsgálandó adattár összeállításához legcélszerűbb a kisparaszti gazdálkodás legfontosabb fogalomkörét kiválasztani. Ilyenek lehetnek például a talajmunkák, szénacsinalás, az aratás, cséplés, hordás, a termesztett növények, kendermunkák, fonás, szövés, állattartás, fogatolás, lakás, udvar berendezése, kenyérsütés, étellek, öltözködés stb. Egy-egy fogalomkörből célszerű kiválasztani — mivel a teljes szóanyaga nagyobb — 20—30 kulcsszót, a legjellegzetesebb oda tartozó tárgy, művet, fogalom megnevezését. Ezeket széles szociális megoszlású adatközlőktől előre megfogalmazott kérdések alapján felgyűjteni: külön kezelve a férfiakat, nőket, az életkor szerinti csoportokat (négy nemzedék lehet: a 60 év feletti, a 40—60, a 20—40 évesek és a 20 év alattiak). Ha minden alcsoportban legalább 3 személyt kérdezzünk meg, akkor $2 \times 4 \times 3 = 24$ adatot kell kapnunk minden egyező szóra. Ezeket már lehet statisztikailag értékelni, megállapítva, hány százalékos a szókat aktívan, passzívan ismerők, illetőleg nem ismerők aránya. A számok alapján a szócsoportok ismertségi görbéje rajzolódik ki, az, hogyan húzódik vissza a vizsgált fogalomkör helyi megnevezésére szolgáló szókincs.

Kéner Istvánné említett dolgozata az általa feldolgozott 17 témakörből kettőnek a tagolódását mutatja be (MNyj. i. h. 53—4). A talajelőkészítés szóanyagából a következőket tekintette kulcsszónak: *ganàjhuzó^u villa*, *hátas fő^ud*, *kihoncsokólják*, *hont*, *fördülő^u*, *fogyasztás*, *leugarolni*, *gyepfő^ud*, *gerendéj*, *szárva*, *ekefej*, *csorosznya*, *csusztató^u*, *barázdás kerék*, *tallóskerék*, *korona*, *mankó^u*, *járomkápa*, *ajjadeszka*, *bédeszka*, *kösszeg*, *járomszeg*, *fézsza*, *csikó^utó^u*, *négyellő^u*, *kupás*, *tővizsberena*, *fogazsberena*, *berenafa*, *levelke*, *berenafog*. Az egyes szavak ismertségi fokát nem tekintve az egész szócsoport nemzedékkénti ismertségi százaléka — a legidősebbeket tekintve I. nemzedéknek — így alakult:

	I. nemz.		II. nemz.		III. nemz.		IV. nemz.	
	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő
Aktív ismeret	100	87	99	84	23	4	—	—%
Passzív ismeret	—	11	1	14	43	30	23	13%
Ismeretlen	—	2	—	2	33	66	77	87%

Mint látható, a tárgykört a férfiak minden nemzedéke jobban ismeri, mint a nők. Ez természetes, ezek a műveletek férfimunkának számítanak. A legidősebb férfi adatközlők szóismerete 100%-os, a 20–40 éveseké már csak 23, a húsz év alattiaké nulla! A nőknél a csúcs 87%, és már a 20–40 év közöttieknek is csak 4%-os az aktív ismerete. A passzív szóismeret azt jelenti, hogy hallásból ismeri a szót, de a tárgy pontos azonosítása már hiányzik. Az „ismeretlen” kategória számainak rohamos növekedése jól mutatja, hogy már a 40 év alatti férfiak is nagy arányban kiestek az eke, borona, járom, lószerszámok tárgyainak és szavainak ismeretéből.

Érdekes összehasonlítási lehetőség adódik, ha a szerző másik bemutatott tárgykörének, a szövés-fonásnak a szavait vesszük szemügyre. Az itt kiemelt kulcsszók a következők: *fon, szű, kézi őrső^u, kerekes guzsáj, lábitó^u, guzsájpálca, motó^ulla, tekerő^ufa, gombajég, nyálás fonál, cifrafa, duda, vető^u, vezér, eszváta, kocs, hasajó^u, nyüst, bórdaháj, sikkattyu, vetéllő^u, bélekefa, jèlmenő^u szál, beleverő^u szál, cséjpeke, jeszé^utő^u tuskó^u, eresztő^u kötél, ige, pászma, darab, szedő^uvessző^u, tekenő^u, tincsesfa, bránka, bársonnya, parasztya*. Az ismertségi táblázat itt a következő:

	I. nemz.		II. nemz.		III. nemz.		IV. nemz.	
	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő
Aktív ismeret	95	100	92	100	19	71	14	20%
Passzív ismeret	5	—	8	—	39	11	17	23%
Ismeretlen	—	—	—	—	43	18	69	57%

Köztudomású, hogy a kendermunkák, a fonás, szövés mindig is elsősorban női foglalatosság volt. Ennek megfelelően természetes, hogy az ismeretek szintje minden nemzedéknél a nők csoportjában magasabb. Az már kevésbé természetes, hogy bár a háztartási vászonholmikat, lepedőt, zsákot, ponyvát már évtizedek óta nemigen készítnek házilagosan, még a 20–40 év közötti nők körében is igen magas, 71%-os a szókézslet aktív ismerete (igaz, a férfiaké már csak 19%). Emögött bizonyára a híres beregi kézimunkázás, a hímzés húzódik meg, amelyhez szükség van a hagyományos vászonszövessel előállított alapanyagra. Mivel pedig ez a munka többnyire a családi otthonokban zajlik, még a legfiatalabbaknak jelentős része is megismerkedik az ide tartozó fogalmak egy részével. (A kérdések további részleteihez l. még: Varga Józsefné: MNyj. 24: 51–67; Sebestyén Á.: MNy. 83: 513–6).

A fenti adalékok — mint mondtuk — nem a Szamoshátról, csak egy szomszédos, vele sokban rokon nyelvterületről valók. Nincs azonban okunk kételkedni abban, hogy a gazdasági, társadalmi változások hatására a mi nyelvjárás-területünkön is hasonló folyamatok zajlanak le a szókinés változása terén. E folyamat részleteinek felderítése méltó és szép feladata lehetne az e vidéken élő, honismeret és népnyelv iránt érdeklődő kutatóknak.

11. A nyelvjárásokról, tájszólásokról még napjainkban is torz nézet él a köztudatban. A tájnyelvies színezetű beszédmódot a közvélemény jelentős részben még ma is a vidékiség, iskolázatlanság, elmaradottság tanújelének tekinti. Ezért sokszor azt tapasztaljuk, hogy aki társadalmi helyzetével, életmódjával már kilépett a hagyományos falusi életszemléletből, szégyellni kezdi nyelvjárásosságát, és igyekszik megszabadulni tőle, leszokni róla. Olykor még a pedagógusok is — eléggé el nem ítélhető módon — csúnyának, műveletlennek minősítik a nyelvjárásos beszédet, és üldözik tanítványaik kiejtésében. Az így „megnevelt” gyermek azután hazamenve a családjába, lecsepeüli szülei, nagyszülei izes ősi nyelvét.

Az ilyen magatartás mögött a tudatlanság rejlik. A tájnyelvi változatok régebbi jelenségei nyelvünknek, mint a normatív irodalmi és köznyelv. Nem romlott nyelvváltozatok, csak az évszázadok során felhalmozódott más-más irányú változások formálták egymástól eltérővé a különböző vidékek népi nyelvét. Igaz, a pedagógusoknak meg kell tanítani tanítványaikat a köznyelvi kiejtésre és az irodalmi szintű fogalmazásra. De nem a nyelvjárásosság kiirtása árán. Tudatosítaniuk kell magukban és tanítványaikban, hogy egy nyelven belül több változat él, és mindegyiket a maga helyén lehet és kell használni. Otthon, a családban, szomszédokkal, munkában, ismerősök közt helye van a közös tájnyelvi sajátságoknak. Idegenben, hivatalos helyen, nagy nyilvánosság előtt képeessé kell tenni tanítványaikat igényes köznyelven megnyilatkozni.

A gazdasági, társadalmi körülmények hatására a nyelvjárások visszahúzódnak, közelednek a köznyelvhez. De még évtizedekig lesz rá módunk, hogy ősi értékeiket feljegyezve megmentsük a végleges pusztulástól.

Sebestyén Árpád

Az előrejelezhetőség kérdése a toldalék illeszkedésében

1. Bevezetés. Anyanyelvünk egyik jellemző sajátossága, hogy az eredeti magyar szóalakok vagy csak előlképzett, vagy csak hátulképzett magánhangzókat tartalmaznak. Következésképpen nyelvünkben fontos magánhangzó-törvényszerűség az illeszkedés; „az a hangtani jelenség, amelynek értelmében a szótőhöz járuló toldalékok magánhangzójának bizonyos tulajdonságait a tőszó (alapszó) valamelyik vagy összes magánhangzója befolyásolja” (Szépe 1958). E törvényszerűség morfológiai funkciót tölt be; segítségével meg tudjuk különböztetni az egyes szóelemeket. Szépe (Radloff nyomán) az illeszkedés alábbi típusait említi: 1. Teljes illeszkedés — ekkor a toldalék magánhangzója a tőszó utolsó magánhangzójával teljesen azonossá válik, 2. Palato-veláris illeszkedéskor a palatális hangrendű tő palatális toldalékot, a veláris hangrendű pedig velárisat vesz fel, 3. A labiális illeszkedés esetében a palato-veláris illeszkedésen kívül a toldalékok a magánhangzók ajakkerekítése szempontjából is „igazodnak” a tőhöz, 4. A nyíltsági fok szerinti illeszkedés, amely nem teljes illeszkedés esetén a palato-veláris, valamint a labiális illeszkedés velejárójaként lép fel (Szépe 1958). Magánhangzó-rendszerünkben azonban az *i*, *í*, *é* előlképzett magánhangzók, ill. az olyan *e*, amely *e*-zók ejtésében zárt *ē*-nek hangzik, előfordul hátul képzettekkel is, s ez kissé megbontja a toldalék illeszkedésében érvényesülő szabályszerűséget. Így az említett magánhangzókat tartalmazó egyes hangrendű szavaink illeszkedése problematikus, a mind elől-, mind hátulképzett magánhangzókat egyaránt tartalmazó tövek a bennük levő magánhangzóktól függően különbözőképpen viselkednek. Továbbá számos, az ősi magyar nyelvben is meglevő, valamint idegen eredetű, szintén egyes hangrendű szó illeszkedésében gyakori az ingadozás, azaz mind előlképzett, mind hátulképzett magánhangzójú toldalékot kaphatnak (pl. *foltelban* ~ *foltelben*, *pozitivan* ~ *pozitíven*).

A jelenséget a szakirodalomban az említett előlképzett magánhangzóknak (*i*, *í*, *é*, *e*) az illeszkedésben betöltött sajátos viselkedésével magyarázzák: semleges, az illeszkedés szempontjából közömbösen viselkedő magánhangzóknak tartják őket. Az *e*-vel kapcsolatosan magoszlanak a vélemények. Néhányan, pl. Vago, Jensen neutrálisnak, az illeszkedés szempontjából közömbösen viselkedő magánhangzónak, mások, pl. Ringen, Szépe az illeszkedésben részt vevő, harmonikus, s megint mások kevert magánhangzónak vélik. A magyar magánhangzó-harmóniára vonatkozóan újabban, 1986-ban, majd 1988-ban Kontra és Ringen végeztek kísérletes vizsgálatokat. Adatközlőiknek (középiskolásoknak és egyetemistáknak) egy előre összeállított kérdőívben a vizsgált szavak szótári alakjaihoz kellett a megfelelő esetragot kiválasztaniuk. A kérdőívben részben olyan egyes hangrendű idegen eredetű szavak szerepeltek, amelyeknek utolsó szótagja előlképzett felső nyelvvállású magánhangzókat (*i*, *í*), továbbá középső nyelvvállású *é* magánhangzót tartalmazott, az idegen eredetű szavak másik csoportjánál pedig a végső magánhangzó az előlképzett, alsó nyelvvállású *e* volt. Vizsgálati eredményeik alapján (adatközlőik nagy része azon tövekhez, amelyeknek végső magánhangzója az *e* volt, az előlképzett magánhangzós

toldalékot választotta) az *e-t* inkább harmonikus magánhangzónak ítélték (Kontra, Ringen 1986; 1988).

Eredményeik alapján felvetették azt, hogy a szavak ingadozó toldalékolását esetleg befolyásolja az a mondat (kontextus), amelyben előfordulnak. A morfémák esetében van-e hatása annak a főleg pszicholingvisztikai tényezőnek, hogy egy megelőző nyelvi elem vagy pozitív, vagy negatív módon előre jelzi az őt követő nyelvi elem viselkedését.

Az írásos vizsgálat alapján nyert adatok — úgy gondolom — csak részleges magyarázatot adhatnak. Viszonylag kevés információval szolgálnak például arról, milyen körülmények között döntöttek az adatközlők az adott toldalékról (pl. azonnal vagy némi bizonytalanság, habozás után választották-e azt), vagy kevésbé ismerhetjük meg az eredeti válaszukhoz képesti javított válaszukat, a feladattal kapcsolatos esetleges nyelvi kommentárjaikat is. Kérdés, hogy vajon az írásbeli vizsgálathoz viszonyítva egy szóbeli (magnetofonra rögzített), ún. elicitációs vizsgálatban — amikor a vizsgálandó szót megelőzi egy, a várt toldalék valamely változatát tartalmazó szó — számolnunk kell-e és milyen mértékben a kontextus hatásával. Másrészt és ezzel összefüggésben hogyan értékelendők a döntés körülményei a toldalék előre jelezhetőségében.

2. A n y a g é s m ó d s z e r. A kérdések megválaszolását a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú két változatában szereplő produkciós tesztfeladatok alapján kísérem meg. (A két változat az említett nyelvi feladatokat tekintve megegyezett; eltérés a vizsgált minta összetételében mutatkozott. Az 1. változatban 50 adatközlő szociológiai szempontból 5 társadalmi csoportba (tanár, egyetemista, bolti eladó, munkás és szakmunkástanuló) sorolható be. A 2. változatban az adatközlők a legkülönbözőbb iskolai végzettségűek és foglalkozásúak voltak.) Vizsgálatomban összesen 125 fő adatát dolgoztam fel, az elemzett minta — a fentiek alapján — szociológiai szempontból heterogénnek mondható.

A kísérletben részt vevők feladata az volt, hogy adott mondatba a szótári alakban megadott szót a megfelelő formában beilleszték, majd a kapott mondatot felolvassák. (Pl.: *Farmerben/farmerban* járni nem olyan föltűnő, mint szmokingban.) A tesztfeladatokban két ingadozó toldalékolású szó szerepelt: *férfi* és *farmer*. Mindkét tesztszó három különböző kontextusban fordult elő.

1. Semleges kontextus: a vizsgálandó szót a megfelelő alakban be kellett illeszteni a mondatba, a tesztszót nem előzte meg olyan szó, amelynek toldalékja indukálhatta volna a várt toldalék valamely változatát. A tesztszó egyúttal a mondat kezdő szavát is jelentette: pl. ... járni nem olyan föltűnő, mint szmokingban. (*farmer*), és ... lenni a mai rendszerben is előnyösebb, mint nőnek lenni. (*férfi*).

2. Palatális kontextus: a vizsgálandó szót palatális toldalékolású szó előzte meg. Például: Ebben a ... jól nézel ki. (*farmer*), ill. Ennek a ... elveszett az erdőben a pénze. (*férfi*).

3. Veláris kontextus: a vizsgálandó szó előtt veláris toldalékolású szó volt található. Például: Abban a ... nem mehetsz színházba. (*farmer*), és Annak a ... nincs ma szerencséje. (*férfi*). A három kontextus két esetragban (inessívusi és a datívusi) vizsgálja a magánhangzó-harmónia törvényszerűségét.

3. E r e d m é n y e k. A 125 adatközlő összesen 750 válaszából mindössze 3 volt értékelhetetlen (ők zero választ adtak, azaz toldalékváltozat nélkül helyettesítették a mondatba a vizsgált szóalakot, s válaszukat később sem javították). A toldalékok előfordulási arányainak százalékos megoszlása kontextusonként az alábbi táblázatban látható.

A táblázatból kitűnik, hogy az adatközlők mindkét tesztszó esetén átlagosan nagyobb százalékos arányban választják a veláris toldalékot, mint a palatálisat. Például

1. táblázat: A toldalékok előfordulási arányainak %-os megoszlása kontextusonként

Kontextus	Farmer		Férfi	
	-ben	-ban	-nek	-nak
Semleges	48,1	58,9	43,5	56,5
Palatális	58,9	41,1	51,2	48,8
Veláris	39,2	60,8	42,4	57,6
Össz. átl.	46,4	53,6	45,7	54,3

a *farmer* szó esetén a mély toldalékot 53,6%-ban, míg a magasat 46,4%-ban használták. A semleges kontextusokban is a veláris toldalék dominált (a *farmer* esetében 58,9%, míg a *férfi* szónál 56,4% a választás aránya). Ugyanakkor a semleges kontextushoz – mint kontroll helyzethez – viszonyítva a palatális és a veláris kontextusok százalékos eredményei is mindig magasabbak voltak (l. 1. tábl.). A két szó azonban eltérő módon viselkedett, amit a szavak szignifikancia-vizsgálata mutat. A százalékos értékek különbségei csak a *farmer* szó esetében bizonyultak statisztikailag szignifikánsnak ($p < 0,002$).

A kapott eredményeket összehasonlítottam Kontra és Ringen írásbeli vizsgálataiból nyert adataival. Ebből a szempontból a *férfi*, továbbá az általam vizsgált *farmer* szót a szótagszám és a hangrend szempontjából leginkább megközelítő *sláger* szó százalékos eredményeit vettem figyelembe. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat: Kontra és Ringen írásbeli vizsgálati eredményei (%-os előfordulás, kontextusonként)

Kontextus	Sláger		Férfi	
	-ben	-ban	-ben	-ban
Semleges	93,1	6,9	54,2	45,8
Palatális	96,6	3,4	67,8	32,2
Veláris	70,2	29,8	37,9	62,1
Össz. átl.	86,6	13,4	53,3	46,7

Adатаim alapján a palatális magánhangzókat tartalmazó *férfi* kevésbé volt kontextusérzékeny, szemben a palatális és veláris magánhangzókból álló *farmer* szóval. Ugyanakkor Kontra és Ringen úgy találták, hogy a *férfi* szó érzékenyebben reagál a kontextusra, mint a *sláger* szó. Vizsgálataik során a *férfi* szó kontextusérzékenységére – egyik lehetséges okként – a nevezett szó gyakoriságát említik, azon pszichológiai elméleteket felhasználva, miszerint a „magyar gyakoriság a kivételek hozzáférését (előhívását) megkönnyíti” (Kontra és Ringen 1989). Vajon miért viselkedik másképpen ez a gyakori szó (*férfi*) a szóbeli megnyilatkozások alkalmával? A gyakoriságon túl minden bizonnyal tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy a *férfi* szó toldalékváltozatai más természetűek, mint a másik két szó esetén, hiszen a – nyelvtörténeti adatok szerint – *férfi* főnevünk valamikor vegyes hangrendű volt (*férfiü*), a szó utolsó magánhangzója „lekopott”. Hasonlítsuk össze a kétféle vizsgálat eredményeit a semleges kontextusokban

(1. 1. és 2. tábl.)! A szóbeli vizsgálatban a veláris, míg az írásbeli vizsgálat során a palatális toldalékok voltak túlsúlyban, bár a különbség egyik esetben sem szignifikáns.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a megelőző kontextusnak csak részlegesen van hatása a hallgató nyelvi viselkedésére; az a tény, hogy a veláris kontextus a veláris, palatális pedig a palatális toldalék választását növeli meg, nem kizárólagos érvényű.

Továbbá, a veláris toldalékok használatának magas arányával kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy az ingadozó toldalékolású szavakban – főleg az élőbeszédben – a kontextuson kívül a nyelvi egyszerűsége, gazdaságosságra való törekvés milyen szerepet játszik. Az adatok alapján feltételezhető, hogy döntési helyzetben az adatközlők nyelvi teljesítményében jelentősen érezteti hatását az az artikulációs körülmény, hogy általában egy mély magánhangzós toldalékot könnyebb megvalósítani, mint egy magas magánhangzósat, hiszen a nyelvállás miatt a szájüreg növekedésével a nyelv is szabadabban mozoghat. Ha a nevezett szó fonetikailag nehezen realizálható hangkapcsolatokat is tartalmaz – mint esetünkben a *férfi* szó *rf* hangkapcsolata –, a jelenség minden bizonnyal még valószínűbb.

Mindezt az adatközlők ismételt válaszainak aránya is alátámasztja. A szóbeli produkció során a kísérleti személyek egy része bizonytalan volt a toldalék megválasztásában, annak magas és mély változata között „variált”, s így az először kimondott toldalék-változatot valamilyen formában javította. Az adatközlők első és a végsőként ismételt válasza alapján vizsgáltam, hogy az ismétlések hogyan befolyásolják a toldalék választását. Az eredményeket a 3. táblázatban közlöm.

3. táblázat: 18 eltérően javított válasz megoszlása kontextusonként

Kontextus	<i>Farmer</i>	<i>Férfi</i>
Semleges	—	2 nak-nek
Palatális	2 ben-ban	3 nak-nek
	1 ban-ben	1 nek-nak
Veláris	2 ben-ban	7 nek-nak

Az ismételt válaszok aránya csekély, mindössze 33 (ez az összes válasz 4,4%-a), közülük csak 18 esetben (2,4%) tér el az adatközlők első és utolsó válasza, s az ismétlések sem egy irányba hatnak (1. 3. tábl.). Legtöbbször (de ez is csak 7 főnél) a *férfi* szónál ismételték a veláris kontextusban, s ez esetben mindannyian egy irányba, a palatális toldalékot velárisra javították. Ez valamelyest erősítheti a kontextusnak a toldalék választására gyakorolt hatását, azonban az ismétlések csekély és kevésbé rendszerszerű elrendeződése, valamint a nevezett szónál (*férfi*) a palatális kontextusban elhanyagolható javítási arány szerint a jelenség inkább a veláris toldaléknak az említett fonetikai megvalósulásával függhet össze. (Ugyanakkor a jelenség valószínűsíthetően a korábban jelzett nyelvtörténeti ténnyel is kapcsolatba hozható.)

A szóbeli produkciós vizsgálatban az adatközlők válaszadását – az esetek nagy részében a feltételezésnek megfelelően – szünet előzte meg. Ennek alapján a szünettel adott és a szünet nélkül adott válaszok aránya jelentősen eltért egymástól. A *farmer* szó esetében 101 (80,8%), a *férfinél* pedig 111 fő (88,8%) tartott szünetet az adott toldalékos szó kiejtése előtt. Ugyanezen főneveket szünet nélkül 24 (19,2%), ill. 14 adatközlő (11,2%) mondta ki. Vizsgáltam, hogy a szünettartás hogyan befolyásolhatja a toldalék választását, s ezzel összefüggésben a mondatok hangos felolvasása előtti, a tesztszó kimondása előtti, a tesztszó ragja előtti, továbbá a tesztszó utáni szüneteket vettem figyelembe. Az eredmények az alábbi táblázatban kísérhetők figyelemmel.

4. táblázat: A szünet előfordulási helyeinek száma kontextusonként

Kontextus	<i>Farmer</i>			
	mondat- kezdés előtt	teszt szó előtt	teszt szó ragja előtt	teszt szó után
Semleges	117		8	17
Palatális	77	21	8	24
Veláris	106	15	11	24

Kontextus	<i>Férfi</i>			
	mondat- kezdés előtt	teszt szó előtt	teszt szó ragja előtt	teszt szó után
Semleges	115		5	8
Palatális	102	13	4	29
Veláris	111	21	4	34

(A semleges kontextusban a mondat kezdése és a teszt szó kimondása előtti szünetek nem határolhatók el egyértelműen, ezért együtt számítottam őket.) A legtöbb szünetet — a vártak megfelelően — a mondatok kezdése előtt találtam, ami az adatközlők feladatmegoldási stratégiáját jól szemlélteti. A hangos felolvasás előtt a legtöbben magukban végigolvassák a mondatot, ekkor azonban a toldalékon való gondolkodás — ami szintén lehet a szünettartás oka — alig különíthető el. Feltételeztem, hogy ha a teszt szó ragja előtt (sőt a teszt szó előtt is), megnövekszik a szünetek aránya az egyes kontextusokban, akkor az az adatközlők tudatos választásával, ill. a kontextus hatásával függhet össze. A feltételezés nem igazolódott be, a teszt szó ragja előtt nagyon csekély a szünetek előfordulása (a legtöbb 11, a *farmer* szó esetén), s a teszt szó előtt is mindig kevesebb, mint a teszt szó után. A teszt szó utáni szüneteket — a vizsgálati eredmények, szerint — az adatközlők a feladattal kapcsolatos nyelvi kommentárjaik elmondására, vagy az eredeti válaszuk ismétlésére, javítására használják.

Az adatok alapján — amelyek relevánsnak tekinthetők, hiszen az adott nyelv-közösséget több szociológiai szempontból reprezentálják —, elmondható, hogy a toldalék előre jelezhetősége több tényező függvénye, s ezért vizsgálatokor a spontán szóbeli megnyilatkozások elemzései még pontosabb információkkal szolgálhatnak.

IRODALOM

- Kontra, M.—C. Ringen: Hungarian neutral vowels. *Lingva* 78. (1989). 181—91.
 Kontra, M.—C. Ringen: Hungarian vowel harmony: the evidence from loanwords. *UAJb.* 58: 1986. 1—14.
 Kontra Miklós: Kontextushatások a magyar magánhangzó-harmóniában. 1989. Kézirat. Nyelvművelő kézikönyv. Szerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós.
 Szabó Sándor: A vegyeshangúság. *Nyelvőr* 1912. 201—8.
 Szépe György: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 17. 1958. 105—29.

Laczkó Mária

A birtokos jelzős szószerkezet kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben

I. Elöljáróban szükségesnek látszik tisztázni a birtokos jelző fogalmát, illetve annak felosztását. Magyar és olasz nyelvészeink álláspontja között olykor inkongruencia mutatkozik a felosztás tekintetében. A meghatározást illetően általában egységes az álláspont, miszerint: „A birtokos jelző az alaptagban megnevezett dolog birtokosát jelöli meg mint determináns. A birtokos jelzős szerkezet — rövidebben: birtokos szerkezet — alaptagját birtokszónak, determinánsát pedig birtokosszónak is szokás nevezni” (Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velešov Mártonné: A mai magyar nyelv. Budapest, 1976. 344). A továbbiakban a magyar nyelvet illetően a fent idézett könyvben leírtakat veszem alapul. Az olasz nyelvészek a meghatározás tekintetében egységesek, így Battaglia—Pernicone megfogalmazásában: „A birtokos jelző általában egy főnévből áll, amely meghatározza vagy pontosítja egy másik főnév értékét, mindig *di* prepozícióval fejezzük ki az olasz nyelvben. A *di chi?*, *di che cosa?* kérdésre felel” (S. Battaglia—V. Pernicone, *La grammatica italiana*. Torino, 1957. 478).

A birtokos jelzőnek jelentés tekintetében történő felosztását illetően — mint említettem — eltérések mutatkozhatnak. Így Battaglia—Pernicone (uo. 478) négy típusát különbözteti meg a birtokos jelzőnek.

1. Minőségjelzői értékű, amikor a birtokviszonynak jelzői jelentése van, ezért átalakítható minőségjelzős szintagmává mind a magyar, mind az olasz nyelvben.

<i>costumi di popolo</i>	—	<i>costumi popolari</i>
a nép szokásai	•	népi szokások vagy népszokások (összetett szó, jelzői összetétel a magyarban)
— — — — —		
<i>l'orario della festa</i>	—	<i>l'orario festivo</i>
az ünnep menetrendje	—	ünnepi menetrend (főnévből képzett melléknév)
— — — — —	•	
<i>legge di natura</i>	—	<i>legge naturale</i>
a természet törvénye	—	természeti törvény

Sok esetben a magyarban csak minőségjelzős szerkezetet találunk akkor, amikor az olasz még birtokos jelzős szerkezetről beszél.

<i>vacanze di Natale</i>	—	<i>vacanze natalizie</i>
		karácsonyi szünidő

Elképzelhető lenne a magyar nyelvben is a *karácsony szünideje* szerkezet, azonban ez nehézkes, nem magyaros.

2. Ha a birtokszó cselekvést, történést fejez ki, akkor a birtokos jelző megnevezheti annak alanyát. Ilyenkor alanyi birtokos jelzőről beszélünk (uo. 476; B. Migliorini: *La lingua nazionale*. Firenze, 1942. 339; M. Fogarasi: *Grammatica italiana del Novecento*. Bp., 1969. 297).

L'amore della madre per il figlio
Az anya szeretete a fia iránt

Ez a birtokos jelzős szerkezet átalakítható a) szenvedő szerkezetű mondatná:

L'amore è sentito dalla madre verso il figlio.

Az anya által érzett szeretet a fia iránt.

A magyar nyelv rendszerétől azonban idegen a szenvedő szerkezet, ezért inkább b) cselekvő mondatná alakítja, pontosabban minőségjelzős alárendelt mondatná: „A szeretet, melyet az anya érez a fia iránt”. Ugyanez a cselekvő szerkezet az olasz nyelvtől sem idegen: „L'amore che la madre sente verso il figlio”.

Átalakíthatóságukat illetően a két nyelv kongruenciát mutat, azonban az olasz divergens is, amennyiben a cselekvő és a szenvedő szerkezet egyformán használható. Képezhetünk továbbá c) predikatív szintagmát is a fent idézett birtokos jelzőből mindkét nyelvben:

La madre ama il figlio.

Az anya szereti a fiát.

A birtokos jelző ezen típusánál a birtokszó mindig igéből képzett főnév:

<i>amore</i>	—	<i>amare</i>	<i>szeretet</i>	—	<i>szeretni</i>
<i>fuga</i>	—	<i>fuggire</i>	<i>futás</i>	—	<i>futni</i>
<i>desiderio</i>	—	<i>desiderare</i>	<i>kívánság</i>	—	<i>kívánni</i>
<i>odio</i>	—	<i>odiare</i>	<i>gyűlölet</i>	—	<i>gyűlölni</i>

la fuga dei nemici

—

az ellenség futása

i nemici fuggono

—

az ellenség fut

il desiderio degli uomini per la pace

—

az emberek vágya a békére

gli uomini desiderano la pace

—

az emberek vágnak a békére

l'odio del povero contro il ricco

—

a szegény gyűlölete a gazdag iránt

il povero odia il ricco

—

a szegény gyűlöli a gazdagot.

A szerkezetek — átalakíthatóságukat illetően — kongruensek, mivel mindkét nyelvben alanyi—állítmányi viszonnal helyettesítettük a birtokos jelzős szerkezetet. Maga a birtokos jelzős szerkezet, mivel itt további bővítménye van, két változatban is szerepelhet a magyar nyelvben:

Az emberek vágya a békére — az emberek béke utáni vágya

A szegény gyűlölete a gazdag iránt — a szegény gazdag iránti gyűlölete

E két példamondat esetéből is látható, hogy ha a birtokszónak bővítménye van, a magyar nyelvben a határozós viszony helyett minőségjelzős szintagmát is alkothatunk a bővítményből, melyben a minőségjelző a birtokszót határozza meg. Ilyenkor a minőségjelző szerepét főnév + -i képzővel ellátott névutó kapcsolata fejezi ki. Szintaktikai, szórendi inkongruencia található, ezen belül a magyar nyelv divergens az olaszhoz képest.

3. Tárgyi birtokos jelzőről beszélünk olyankor, ha a cselekvést vagy cselekvőt jelentő birtokszó mellett a birtokos jelző a cselekvés tárgyát jelöli (Migliorini, 1942. 339;

• Battaglia — Pernicone, uo. 477; Fogarasi, 1969. 297). Ez a szerkezet ellentettje az előzőnek. Akkor, az alanyi birtokos jelző esetében a birtokos jelzőt alannyá alakíthattuk, ugyanakkor a birtokszót igévé (*l'amore della madre — la madre che ama; az anya szeretete — az anya szeret*). A tárgyi birtokos jelző esetében a birtokos jelzőt tárggyá változtatjuk, és a főnévből igét képezünk.

<i>l'amore della patria</i>	—	<i>si ama la patria</i>
<i>a hazának a szeretete</i>	—	<i>szeretik a hazát</i>
<i>la difesa della città</i>	—	<i>si difende la città</i>
<i>a város védelme</i>	—	<i>védik a várost.</i>

Megjegyzendő, hogy mind az olasz, mind a magyar nyelvben a kialakított tárgyas szerkezetnek általános alanya van. Tehát az átalakíthatóságot, illetőleg annak módját vizsgálva — szintaktikai, szórendi szempontokat figyelembe véve — a két nyelv kongruens a morfológiai inkongruencia mellett.

4. A birtokos jelző kifejezheti a birtokszóban megnevezettnek tulajdonosát, tehát a birtokszó valóságos birtokot, illetve valamihez való tartozást fejez ki (Battaglia — Pernicone uo.; Migliorini, uo.; Fogarasi, uo.).

<i>il libro del ragazzo</i>	—	<i>a fiú könyve</i>
<i>la casa di Pietro</i>	—	<i>Péter háza.</i>

Ez a birtokos jelzős szerkezet is feloldható:

<i>il suo libro</i>	—	<i>az ő könyve</i> v. <i>könyve</i>
<i>la sua casa</i>	—	<i>az ő háza</i> v. <i>háza.</i>

Az átalakított szerkezet esetében a magyar nyelvben két lehetőség kínálkozik. Az *ő könyve* változat kongruensebb az olasz megfelelővel — inkongruencia a birtokjel helyét illetően van. Teljesen inkongruens azonban a *könyve* forma, melynél az olasz szerkezet erős morfológiai divergenciát mutat (*il suo libro*): névelő + „birtokos melléknév” + birtokszó. Így, míg a magyar nyelvben egyetlen szóval kifejezhető ugyanaz a szemantikai tartalom, addig az olasz nyelvben erre három szót találunk. (A határozott névelő használatáról a „birtokos melléknév” előtt lásd bővebben Fogarasi, uo. 164.)

Az olasz nyelvben az *il suo libro* — *il libro di lui* változat egyformán lehetséges, míg a magyar nyelvben régies, nem túl elterjedt a második forma: inkább csak nyomatékító értelemben használatos:

<i>il libro di lui</i>	—	<i>őneki a könyve</i>
<i>la casa di noi</i>	—	<i>minekiünk a házunk.</i>

A birtokos jelző ezen fajtája állítmányi szerepben is lehet a mondatban mindkét nyelvben.

<i>Questo libro è del maestro.</i>	—	<i>Ez a könyv a tanáré.</i>
<i>Quel cane è del pastore.</i>	—	<i>Az a kutya a pásztoré.</i>

A birtokos jelző fent említett négy típusát az egyetemi tankönyvben Rácz Endre is érvényesnek tartja a magyar nyelvre vonatkoztatva, ezeken túlmenően azonban további típusait különbözteti meg a birtokos jelzőnek j e l e n t é s szerint.

5. Így a birtokos jelző megnevezheti az egészet, a lényeges részt, a birtokszó pedig annak kisebb részét, tartozékát, anyagát. Ide sorolják az úgynevezett partitívusi birtokviszonyt is. Ilyenkor a birtokszó a birtokos jelzővel megjelölt egészből kiemelt részt nevez meg. Ezt az olasz nyelvészek (Battaglia – Pernicone, Migliorini, Fogarasi uo.; D. Provenzal: *Sole nuovo. Grammatica della lingua italiana*. 1963. 245) részelő határozónak (complemento partitivo) nevezik.

A magyar és az olasz szerkezetek elnevezése különbözik ugyan, de funkciójuk nagyrészt megegyezik (konvergens):

una parte dell'universo	—	a világmindenség része
una massa di uomini	—	az emberek tömege.

Ugyanakkor megemlítenéd, hogy a magyar nyelv is átalakíthatja a partitívus. birtokos jelzőt részelő határozóvá, minthogy jelentéstartamát illetően ahhoz áll közele

a lányok legokosabbika	—	la più intelligente delle ragazze
a lányok közül a legokosabb		

Rácz Endre felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a partitívusi birtokos jelző ezen fajtájának használata a magyartól idegenebb, alkalmazását ne vigyük túlzásba. Ugyanakkor az olasz nyelvben nagyon gyakori, nagyon olaszos:

Uno dei miei amici	—	a barátaim egyike
		egyik barátom
uno dei più significativi poeti	—	a legjelentősebb költők egyike
		egyik legjelentősebb költő.

A magyar nyelvben a partitívusi értelmű birtokos jelző kijelölő jelzős szerkezetté alakítva helyesebb. Jelentéskörüket illetően a szerkezetek konvergenciát mutatnak, stílári szempontból azonban a magyar nyelv divergens.

A magyar partitívusi birtokos jelző és az olasz részelő határozó elnevezések nagyrészt ugyanazt a jelentéskört tükrözik. Van azonban az olasz részelő határozónak további jelentéstartalma is, melyet a magyar partitívusi birtokos jelző sem tartalmazhat, mivel az kifejezetten az egészből valamilyen mennyiséget (mértéket, súlyt, számot) fejez ki. Ezt a jelentéskört a magyar is a részelő határozó alá sorolja.

Una decina di libri	—	a könyvekből mintegy tíz
		mintegy tíz könyv
due etti di burro	—	húsz deka a vajból
		húsz deka vaj

A fenti szerkezeteknél a magyar nyelvben szívesebben alkalmazzuk a második változatot, vagyis mennyiségjelzővé alakítjuk a részelő határozót.

6. Van olyan eset is, amikor a birtokos jelzőnek és a birtokszónak szintagmatikus

viszonya csak formai jellegű. Ide tartoznak a földrajzi nevek, hónapok, napok, ünnepek elnevezése, mely minőségjelzős szerkezetté is átalakítható a magyar nyelvben (Rácz, uo. 346).

Pest városa	—	la città di Pest
Pest város	—	la città Pest

Ez a szintagmatípus jelentéstartalmát illetően megvan az olaszban is, azonban az olasz nyelvészek ezt „elnevezéshatározónak” (*complemento di denominazione*) tartják, hangsúlyozva azonban, hogy az rokonságot mutat a birtokos jelzővel.

<i>il mese di gennaio</i>	—	január hónapja
<i>il giorno di martedì</i>	—	kedd napja

Az olasz nyelv rendszere szerint, ha a fenti szerkezeteket felbontjuk, értelmező jelzőt (*apposizione*) kapunk.

<i>Il nome di Alfredo</i>	—	Alfred neve (elnevezéshatározó)
<i>Il nome Alfredo</i>	—	Alfred név (értelmező jelző)

Meg kell említeni azonban, hogy az olasz nyelvben ingadozás mutatkozik az elnevezéshatározó, illetve az értelmező jelzős szerkezetek használata között. (Vö.: *Lago di Garda* — *Lago Maggiore*.) A magyar nyelvben, mint említettem, ezek a minőségjelzők közé tartoznak. Tehát a nyelvtani kategóriákat, elnevezéseket illetően *divergens* a két nyelv, ugyanakkor szemantikailag teljesen *kongruens*. Ebbe a csoportba sorolja Rácz Endre a frissen kialakult névutós szerkezetek egy részét is, melyek még félig-meddig birtokszó jellegűek:

a nap folyamán	—	<i>durante la giornata</i>
a cél érdekében	—	<i>per lo scopo</i>

Az olasz nyelvben itt formai szempontból sem beszélhetünk birtokos jelzőről, más előljárószó + főnév segítségével fejezi ki a határozós viszonyt. Tehát a magyar és az olasz szerkezetek szintaktikailag *inkongruensek*.

A birtokos jelzők felosztását illetően, amint láttuk, eltérések mutatkoznak az olasz nyelvben. Migliorini (1942. 339–40) csak három típusát különbözteti meg szemben Battaglia–Pernicone szerzőpárossal, akik négy csoportot számítanak, mivel a minőségjelzői funkciójú birtokos jelzőt is megkülönböztetik (*costumi di popolo* — *népi szokások*). Megegyeznek azonban abban, hogy a részelő határozót külön kategóriának tartják, megemlítve, hogy átfedés mutatkozhat a két kategória között. A részelő határozó mindig egy részt jelöl, melyet egy csoportból, vagy egységes egészből veszünk. Az úgynevezett „elnevezéshatározót” mindkét szerző, valamint Provenzal (uo. 245) és Fogarasi (uo. 297) élesen elkülöníti a birtokos jelzőtől, teszik ezt annál is inkább, mivel más szemantikai tartalmat fejez ki, ugyanakkor szerkezetileg teljesen azonos a birtokos jelzővel.

Amint látható, az olasz nyelvészek nem foglalnak el egységes álláspontot a birtokos jelző jelentéskörét, felosztását illetően. További *inkongruencia* ezen belül *divergencia* mutatkozik akkor, ha összevetjük azt a magyar nyelvészek által képviselt elméletekkel. Így Rácz Endre (uo. 344) jelentés tekintetében megkülönböztet olyan birtokos jelzőt, amelyben a birtokos jelző és a birtokszó viszonya *c s a l á d i, t á r s a d a l m i* összetartozást jelöl (7).

Péternek az apja	—	<i>il padre di Pietro</i>
Dózsa népe	—	<i>il popolo di Dózsa</i>

Továbbá a birtokos jelző jelöli (8) az *o k o t*, az *előzményt*, az *alkotót*, a birtokszó pedig az *okozatot*, a *következményt*, az *alkotást* (uo. 346).

a munka öröme	—	il piacere <i>del lavoro</i>
Shakespeare Machbeth-je	—	Il Machbeth <i>di Shakespeare</i>

7. A birtokos jelző helyet vagy időt, a birtokszó pedig ott vagy akkor élőkét, történeteket nevez meg (uo. 345).

A XIX. század költői	—	i poeti <i>dell'Ottocento</i>
Róma lakosai	—	i cittadini <i>di Roma</i>

Ezek a szerkezetek *-i* (*-beli*) képzős melléknévi minőségjelzős szerkezetekké formálhatók a magyar nyelvben, az olasz nyelvben a szerkezeteket megváltoztatni nem lehet

A XIX. század költői	—	a XIX. századi költők
Róma lakosai	—	római lakosok

II. A terminológiai kérdések tisztázása után vizsgáljuk meg, hogy milyen szófaj töltheti be a birtokos jelző szerepét.

1. a) Legtöbbször főnév fordul elő birtokos jelzőként.

az előadás napja — il giorno *della rappresentazione*

Michelangelo Dávidja — il David *di Michelangelo*

További példától eltekintek, mivel ez a leggyakoribb, bár számtalan változat lehetséges.

b) A főnévi névmás mint birtokos jelző:

Leggyakrabban mutató névmás töltheti be ezt a szerepet.

annak az oka	—	la causa <i>di quello</i>
ennek a füzet	—	il quaderno <i>di questo</i>

Az olasz nyelvben ezek a szerkezetek léteznek, azonban kevésbé gyakoriak, mivel ezeket a mutató névmásokat inkább „mutató melléknévi” szerepben használják, vagyis főnévvel együtt.

la causa *di quella cosa* — annak a dolognak az oka

il quaderno *di questo ragazzo* — ennek a fiúnak a könyve.

Mivel az olasz nyelv különbséget tesz mutató névmás és „mutató melléknév” között, így csak az úgynevezett önálló alakban használható mutató névmások tölthetik be a birtokos jelző szerepét.

A *quello* helyett *quegli*, a *questo* helyett *questi* alakokat találunk, ha hímnemű egyes számú személyre vonatkoztatunk.

Ha a birtokos jelző dologi értelmű, a *ciò* használható ebben a szerepben.

la causa <i>di ciò</i>	la causa <i>di quella cosa</i>
annak az oka	

Személyre vonatkozó mutató névmások, melyek birtokos jelzőként használatosak az olasz nyelvben a következők: *costui* — ez (hímnem) *costei* — ez (nőnem), *costoro* — ezek; *colui* — az (hímnem) *colei* — az (nőnem), *coloro* — azok (Fogarasi, uo. 185).

il libro *di costui* — ennek a könyve (fiúnak)

il libro *di costei* — ennek a könyve (lánynak)

Amint látható, az olasz és a magyar nyelv inkongruenciát mutat a mutató névmások birtokos jelzőként való használatában. Az olasz nyelv divergens is, amennyiben többféle mutató névmással rendelkezik, mint a magyar, így egyszerűbben tudja kifejezni ugyanazt a szemantikai tartalmat, tehát ezt figyelembe véve viszont a magyar nyelv mutat divergenciát a szintaxisban.

Il libro di costui — ennek a *fiúnak* a könyve

Mivel a magyar nyelvben a mutató névmás nem fejezi ki a nemeket, ha differenciálni akarunk, szükséges kitenni a nemre utaló főnevet vagy névmást.

Érdekes problémát vet föl a mutató névmással való visszaulálás kérdése. A magyar nyelvet illetően Elekfi (Nyr. 103 [1979.]: 421–6) a birtokos jelzőre történő visszauláláskor szükségtelennek tartja a mutató névmás kitételét, mivel a birtoklás tényét birtokos személyraggal is ki lehet fejezni.

A birtokos jelző és *annak* felosztása — helyett:

A birtokos jelző és felosztása

Elekfi állításával polemizál Kemény (Nyr. 104 (1980.): 417–9), aki hangsúlyozza, hogy ebben a kérdésben mindenekelőtt az egyértelműség kritériumát kell szem előtt tartani. Kemény is elfogadja azt az állítást, hogy a hangsúlytalan (nem mondathangsúlyos) mutató névmási birtokos jelző (*annak, azok, azoknak* stb.) használata általában nem szükséges. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyekben a bővebb szerkesztésmódnak van bizonyos stiláris funkciója, mivel kifejezi a beszélő magatartását; beszéd tárgyához való viszonyulását tükrözi. Így például a névmási bővítő beiktatása a távolságtartás, elkülönülés szándékának a kifejezője.

A krimik és kedvelőik

A krimik és *azok* kedvelői

A két mondat között szemantikai különbség van, mivel a második mondat szemantikailag több, kissé pejoratív értelmű, rosszallást fejez ki.

Ha ezt a kérdést megvizsgáljuk az olasz nyelvet illetően, a következőket találjuk. Az olasz nyelvben nem mutató névmást, hanem csak „birtokos melléknevet” használhatunk, s mivel csak azzal fejezhetem ki a birtoklás tényét, azt elhagyni nem lehet. Így azonban az olasz nyelv nem is fejezi ki azt a szemantikai többletet, mint amit a magyar szerkezet esetében találtunk.

I gialli e i loro fanatici.

Az olasz szerkezet tehát mind morfológiailag, mind szemantikailag inkongruens a magyarhoz viszonyítva.

c) A magyar nyelvben lehet személyes névmás is birtokos jelző, ha azt hangsúlyozni akarjuk. Az olasz nyelvben ezt a szerepet a „birtokos melléknév” tölti be.

A *mi* feladatunk a tanulás — *il nostro dovere è studiare.*

A magyar a személyes névmást mint birtokos jelzőt el is hagyhatja, mivel a birtokszó személyragja utal a birtokosra. Az olaszban azonban, mivel a birtokszónak nincs személyragja, csak „birtokos melléknévvel” fejezhető ki a birtokviszony ebben az esetben. Tehát a morfológiai inkongruencia mellett szintaktikai divergenciát is mutat az olasz nyelv.

d) Főnévi igenév a magyarban ritkábban áll birtokos jelzői szerepben, mint az olaszban.

Itt az idő indulni — È il tempo di partire

Itt az alkalom beszélgetni — È l'occasione di parlare.

A szerkezeteket megvizsgálva a következőket állapíthatjuk meg:

A magyar nyelvben semmi alaki jel nem utal a birtokos jelzős szerkezetre, míg az olasz nyelvben ezt is a *di* előjárószóval fejezzük ki, mint a birtokos jelzős szerkezetet (bár itt inkább jelzői mellékmondat rövidítéséről van szó — csak formai egyezés).

Míthogy a magyar nyelvben ez a szerkezet aránylag ritka, más szerkezetekkel fejezi ki ugyanazt a szemantikai tartalmat.

Itt az idő indulni.

Itt az idő az indulásra. (határozós viszony)

Itt az indulás ideje. (főnév tölti be a birtokos jelző szerepét)

Ugyanez a változtatás megtehető az olasz szerkezetben is, azonban szükségtelen, mivel a kiinduló mondatunk a legolaszosabb.

È il tempo di partire.

È il tempo per la partenza.

È il tempo della partenza.

A szerkezet jelzői alárendelt mondattal is helyettesíthető mindkét nyelvben:

Itt az idő, hogy induljunk — È il tempo che partiamo.

2. Más szófaj is lehet birtokos jelző, ha alkalmilag főnevesül. Leggyakrabban a melléknév, a melléknévi igenév, melléknévi névmás, számnév és számnévi névmás fordul elő.

A szép ígérete — La promessa del bello (melléknév)

A látottak megvitatása — La discussione delle viste (cose), (melléknévi igenév)

Megvitatták a hogyan kérdését — Hanno discusso la questione del come. (kérdőszó)

Elmondható azonban, hogy mindkét nyelvben ritkább az egyéb szófajta használata birtokos jelzőként. Továbbá, hogy a birtokos jelzős szerkezetben a birtokszó is mindig főnév vagy főnévi jellegű vagy alkalmilag főnevesült szófajta.

III. Végül vizsgáljuk meg a birtokos jelző alaki kérdéseit a magyar és az olasz nyelvben.

1. Először is a szórend kérdése merül fel. Az olasz nyelvben, mint ahogyan a többi neolatin nyelvben is, a szórend kötött; mindig elől áll a birtokszó, és azt követi a birtokos jelző, a kettőt a *di* prepozíció vagy annak a határozott névelővel összevont alakjai (*del, dello, della* — *dei, degli, delle*) kapcsolják össze, mely egymagában kifejezi a birtokos szerkezetet, sem a birtokszónak, sem a birtokos jelzőnek nincs külön ragja.

La lezione del professore — a tanár órája.

A magyarban rendszerint elől áll a birtokos jelző, megelőzve a jelzett szót. Általában tehát a szórend inkongruens a két nyelv vonatkozásában. A magyarban azonban kongruenciát mutató esetek is bőven találhatók.

Ha a birtokot hangsúlyozni akarjuk:

A könyve Péternek az asztalon van. (nem a füzete)

Il libro di Pietro è sulla tavola.

Mindene elveszett, de az órája megmaradt az utasnak.

Tutto è perduto, ma l'orologio del viaggiatore è rimasto incolume.

A birtokos jelző hátravetése a magyar nyelvben költői inverzióként is gyakori:

Rögtön híre megy az ilyen dolognak (id. Rácz uo. 347)

La notizia di tale cosa si diffonde subito.

Különösen gyakori ez a szórend a magyar nyelvben a részeshatározóval érintkező birtokos jelző esetében.

2. A magyar nyelvben a birtokos jelző ragja a *-nak*, *-nek*, ugyanakkor azonban a birtokszón is mindig jelölve van a szintagmatikus viszony birtokos személyraggal. Tehát a magyarban kétszeresen is megjelölhetjük ugyanazt a nyelvtani viszonyt, míg az olaszban erre csak a *di* prepozíció szolgál önmagában. Éppen ezért az soha el nem hagyható. A magyarban viszont gyakori a *-nak*, *-nek*, birtokos jelzői rag elhagyása. A birtokos jelzős szerkezetek jelölését illetően erős morfológiai inkongruenciát mutat a két nyelv, ezen belül is a magyar nyelv divergens az olaszhoz képest. Kevésbé divergens az az a szintagmák, ahol a magyarban elhagyjuk a birtokos jelző ragját, s csak a birtokos személyrag marad a szerkezet jelölésére.

Rácz Endre részletesen elemzi a birtokos jelző ragtalanságának eseteit, illetve azon eseteket, amikor felveszi a *-nak*, *-nek* ragot (uo. 347–50). Ezekből a legfontosabbakat tekintsük át, annál is inkább, mivel így kitűnik, hogy a magyarban milyen sokféle szerkezeti megoldást találunk alaki szempontból a birtokos jelző kifejezésére, szemben az egyformaságot mutató olaszal.

a) A birtokos jelző ragtalanságának esetei a magyar nyelvben:

Ha a birtokos jelző hangsúlyos, és közvetlenül a névelőtlen birtokszó előtt áll.

Mária évei (Kafka regénycím)

Gli anni di Maria

Itt kell megjegyeznünk, hogy az olasz nyelv is mutat divergenciát a magyarhoz viszonyítva a birtokos jelzős szerkezetekben a határozott névelő használatát illetően. A birtokszó az olaszban szinte mindig valamilyen determinánssal van ellátva (határozott, határozatlan névelő, mutató névmás vagy számnév), ezzel szemben a magyarban — ha a birtokos jelző ragtalan — a birtokszó nem kap névelőt (vö. a zongorának a hangja — a zongora hangja).

A hangsúlyos birtokos jelző birtokszavának kevésbé hangsúlyos minőség- vagy mennyiségjelzője van.

Ady Endre két költeményét tanultuk.

Abbiamo studiato due poesie di Endre Ady.

b) Jelentős inkongruenciát mutatnak a morfológia és a szintaxis területén azok a birtokos jelzős szintagmák, melyek a magyar nyelvben felveszik a *-nak*, *-nek* ragot. Mind a magyar, mind az olasz nyelv lehet erősen divergens a különböző szerkezetekben. Melyek lehetnek ezen esetek?

A birtokszón van a hangsúly:
 Péternek intelligenciáját értékeli.
 Stima (soprattutto) l'intelligenza di Pietro.

Mivel az olasz nyelv szerkezetileg nem tud differenciálni, hogy kifejezze az érzelmi nyomatókat, így módosítószó segítségével adhatjuk vissza legjobban a magyar szó szerkezet funkcióját (*soprattutto — mindenek felett; particolarmente, specialmente — különösen stb.*).

Ezen szerkezeteknél különösen szembevetendő a divergencia, melyet most az olasz nyelv mutat.

A birtokszónak főhangsúlyos minőség- vagy mennyiségjelzője van:

Németh Lászlónak a most bemutatott drámáját már ismerte.
 Già conosceva il dramma or ora rappresentato di László Németh.

A birtokszónak hosszabb szerkezetes jelzője van:

Szabó Istvánnak Cannes-ban nagy sikert aratott filmjét néztem meg.
 Ho guardato il film di István Szabó, che ha riportato un gran successo a Cannes.

Amint látható, a szintaxisban feltűnő divergenciát mutat az olasz nyelv a magyarhoz viszonyítva, mivel a hosszú jelzős szerkezetet jelzői alárendelt mondatná bontja fel. Konvergensebb is lehet a szerkezet, amennyiben a magyarban is alkothatunk belőle alárendelt mondatot, de nem szükséges, mivel a szerkezet (*Szabó Istvánnak a Cannes-ban nagy sikert aratott filmjét néztem meg* vagy *Megnéztem Szabó István filmjét, mely Cannes-ban nagy sikert aratott*) teljesen ekvivalens egymással.

A birtokszónak névelője van, vagy tagadószó áll előtte:

Az egyetemnek a rektora — Il rettore dell'Università
 Az apának a fia — Il figlio del padre

A már ismert szórendi inkongruencián túlmenően a magyar és az olasz szerkezet kongruens.

A birtokos jelző és a birtokszó közé a mondatnak egyéb (nem a birtokszónak alárendelt) részei ékelődnek.

A tanárnak nem volt ott a szemüvege.
 Le lenti del professore non erano là.

Az olasz példából látható, hogy ebben az esetben is csak az ismert módon szerkeszthetjük meg a birtokviszonyt, vagyis a birtokos jelző és a birtokszó közé az olasz nyelvben nem ékelődhet más mondatrész, csak olyan, mely a birtok vagy birtokos jelzőnek van alárendelve. Tehát szintaktikai inkongruenciát mutat a két nyelv, s ez különösen akkor jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy a magyarban ez a szerkezet igen gyakori, nem kivételes.

Az olasz nyelvben is elképzelhető a magyarhoz némileg hasonló szerkezet:

Le lenti, non erano là, quelle del professore. —
 A szemüveg nem volt ott, a professzoré.

Ez azonban csak jelentéskörében mutat hasonlóságot az előzővel, mondat szerkezetiileg teljesen eltérő mindkét nyelvben, mivel itt értelmező jelzővé alakítottuk a birtokos jelzős szerkezetet.

A birtokos jelzőt közbevetett tagmondat választja el a birtokszótól. Ebben az esetben különösen zavaró lenne a *-nak*, *-nek* hiánya.

A városnak, ahol az édesanyja élt, már látszottak a tornyai.

Si vedevano già le torri della città, dove viveva sua madre.

Az olasz nyelvben, amint látható, a birtokos jelzőt nem választhatja el közbevetett mondat a birtokszótól, mivel a birtokos jelző nem áll hátul.

A birtokos jelző melléknév, melléknévi igenév, melléknévi névmás vagy számnévi névmás. Ezeket azért kell raggal ellátni, nehogy minőség- vagy mennyiségjelzőnek lehessen érteni. (A főnévi és számnévi névmások összevetését lásd a II. fejezetben.)

A birtokszónak halmozott birtokos jelzői vannak:

Péter szüleinek és Évának a lakása.

L'appartamento dei genitori di Pietro e di Eva.

Magyarország gazdaságpolitikájának és pártvezetésének irányelvei.

Le massime della politica economica e della condotta del partito di Ungheria.

Megfigyelhető, hogy a magyar nyelvben halmozott birtokos jelző esetén nem tesszük ki az első birtokos jelző ragját a nehézkesség elkerülése érdekében, míg az olaszban a *di* prepozíció nem maradhat el. Ráadásul a példamondatban szereplő összetett szó, *pártvezetés* az olasz nyelvben *di* prepozícióval képződik: *condotta del partito*, így összesen négyszer kell használni ugyanazt a prepozíciót. Ennek elkerülésére a *Magyarországnak* birtokos jelző, mely az olaszban a mondat végére kerül, helyhatározóvá alakítható: *Magyarországon — in Ungheria*.

Ugyanez a változtatás megtehető a magyar mondatban is, sőt, ha kettőnél több birtokos jelző van a mondatban, nemegyszer ajánlatos is.

A birtokos jelző többszörös birtokviszonyon belül a szerkezetlánc utolsó előtti helyén, a többszörös birtokos szerkezet végső alaptagja előtt áll, tehát a láncolatos birtokos jelzők közül ez az utolsó.

A magyar irodalom irányzatai és tagolódása felfogásának változása.

Il cambiamento della concezione delle tendenze e della divisione della letteratura ungherese.

Az olasz szerkezetben hasonló változtatás tehető, mint az előző pontban tárgyalt példánál. A magyar nyelvben is lehetőleg kerülendő az ilyen láncolatos birtokos jelzők.

A birtokos jelzős szerkezet a l a k i kérdéseit illetően összegezőként elmondható, hogy a magyar nyelv jóval több változatot ismer, mint az olasz nyelv. Ott a kötött szórend miatt (elől áll a birtok, utána a birtokos; a birtokszó és birtokos közé nem ékelődhet a birtokos jelzőre nem vonatkozó más mondatrész), valamint a *di* előljárószó kötelező kitétele miatt a szerkezetek egységesebbek. Tehát alaki szempontból is inkongruenciát mutatnak a magyar és az olasz birtokos jelzős szerkezetek, mely inkongruencián belül az olasz konvergens a magyarhoz viszonyítva.

IV. Befejezésül tekintsük át, melyek azok a lényeges inkongruenciák, melyek a birtokos jelzős szó szerkezetek kontrasztív vizsgálata során mutatkoznak a magyar és az olasz nyelv viszonylatában.

1. A terminológiát, valamint a birtokos jelzős szerkezetek funkció szerinti felosztását illetően a magyar nyelv mondható divergensnek, mivel jóval több típust különböztet meg, mint az olasz, ahol ezen típusok egy része már a határozók közé tartozik.

2. A birtokos jelző szófaját vizsgálva, különösen a főnévi, melléknévi és számnévi névmások használatakor találunk inkongruenciát, tehát morfológiai síkon. Pl. A magyar személyes névmásnak mint birtokos jelzőnek az olasz „birtokos melléknév” felel meg ugyanazon funkciójú és szemantikai tartalmú szerkezetben.

3. A birtokos jelzős szerkezet képzését illetően a két nyelv szintaktikai (az olasz nyelvben fordított a szórend) és morfológiai (a magyar *-nak*, *-nek* rag + birtokos személyjel együttesen tölti be az olasz *di* prepozíció funkcióját) inkongruenciát mutat, ahol a magyar különösen divergens.

4. Alaki szempontokat figyelembe véve a magyar nyelv több variánssal rendelkezik, mint az olasz nyelv, mely e tekintetben konvergensebb, mint a magyar, kötött szórendje miatt.

Farkas Mária

Földrajzi nevek a magyar középkorból

A földrajzi nevek száma véges, de közelebbről meghatározhatatlan. A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988-ban megjelent negyedik, bővített és javított kiadásának több mint 13 300 szócikkében a Kárpát-medence helynévanyagának ma is eleven, fontosabb részét szinte hiánytalanul bemutatom. Ám a kutatás még most sem állhat meg. Az elért eredményekre támaszkodva ki kell terjeszkednie azokra a régi vagy csupán szűkebb korban ismert nevekre is, amelyek mindeddig nem részesültek szakszerű és kielégítő vizsgálatban. Íme egy csokorra való.

Bizere. Az Arad megyei Maroscsicsértől (Cicir) délkeletre feküdt. (Lokalizálásához l. TörtAtl.⁵ 1988. 5.) Fontosabb adatai: 1183/1226/1270: naves mon-i de *Bisra* (Györffy 1: 173); 1211/1240 körül: *Bistriensis* (uo.); 1321: *Byscere* (uo.); 1391: *Byzere* (ZsigmOkl. 1: 402); 1410: *Byzere* (ZsigmOkl. 2/2: 349); 1528: *Bifere* (Lázár deák térképe). A helységben a Boldogságos Szűznek szentelt bencés apátság állott. A monostornak sószállító hajói voltak, amelyekkel évente háromszor sőt szállíthatott le a Maroson vámmentesen. (Az apátság történetéhez l. PRT. 12/B: 439–43.) A *Bizere* névről Márki Sándor (Arad tört. 1: 496; Virágh: MHnEr. 18) azt gyanította, hogy egy szláv *bizere* 'gyöngy' rejlik benne. A szláv nyelvek idetartozó szavaiból l.: óegyházi szláv *bistrǫ*, *bisǫrǫ*, *biserǫ*; bolgár *бѹцѣп*; szerbhorvát *biser*; ócseh *biser*; ólengyel *bisior*; orosz *бѹцѣп*; 'gyöngy' (Sadnik—Aitzetmüller: VerglWb. 1: 322). A szó keleti eredetű, és bizonyára a protobolgárok nyelvéből került át a bolgár-szlávokhoz, s az óegyházi szláv révén terjedt tovább. A rekonstruált török **büsre* azonban teljesen hipotetikus, sőt a végső forrásnak számító arab *busr*, *busra* 'üveggyöngy(ök)' is további vizsgálatra, megerősítésre szorul. Arra, hogy e szláv szavakból valahol is helynevek alakultak volna, nincs tudomásom. (A magyarban a *gyöngy*-ből képződött a többféle is előforduló *Gyöngyös* víznév; l. FNEsz.⁴ 1: 546.) Személynév azonban keletkezett belőlük, s a személynévből helynév is képződhetett; vö. orosz *Бuceп* személynév :> *Бuceпoсo* helynév (VesOnom. 39).

Bizeré-nek *Bisz(t)ra* alakváltozata is volt, és ez adja kezünkbe a megfejtés kulcsát. Egy szláv *Bystra* helynévre vezethetjük vissza, amely eredetileg víznév volt 'sebes; tiszta, átlátszó vízű' jelentéssel: vö.: bolgár *Бѹцѣпa* hn. (Zaimov: Pird. 116); szerbhorvát *Bistra* hn. (Dickenmann: Stud. 1: 52); szlovén *Bistra* hn. (ImMesta. 1973. 63) stb. L. még *Hegyesbisztra* (FNEsz.⁴ 1: 578) szócikkét. — Az Arad megyein kívül további *Bizere* ~ *Bisztere* nevű falvakról is tudunk; a) *Bizere* 'elenyészett helység a Krassó-Szörény megyei Csuta (Ciuta) szomszédságában' [1411: Johannes de *Byzere*: Milleker 165; 1491: *Byzere* in districtu Sebes comitatus Themesiensis: Suciú 2: 306; 1500: *Felsew Byzere*: uo.; 1537: *Alsó-Byzere*: uo. 1. Erre folyik a Temes jobb oldali mellékvíze, a *Bisztra* és az ebbe ömlő kis *Bisztrúfa* [1883/1910: Karánsebes und Resicabánya. 1: 75 000-es térkép]. — b) *Bisztere* 'helység Krassó-Szörény megyében Karánsebestől északkeletre, Ohaba—Bistra' [1430: *Bizthere*: Csánki 2: 28; l. még Suciú 2: 10 és Mező: HivHn. 251]. A helység a *Bisztra* folyó mellett fekszik [1884: Ruskberg (Ruszkahegy). 1: 75 000-es térkép]. — c)

Bizere 'elenyészett helység Temesvártól keletre' [1459: *Alsobyzere, Kezesebyzere, Felsebyzere*: Milleker 165]. A környéken, Gírodától délre ömlik a Bégába a *Bistra* p. [1883/1910: Temesvár und Sándorháza. 1: 75 000-es térkép]. — d) *Bizere* 'Offenbánya és Lupsa határjárásakor a gyulafehérvári (erdélyi) káptalan birtokaként említett helység' [1437: Kenezius de *Byzere*: Csánki 5: 694; 1486: *Byzere*: uo.]. Csánki (i. h.) szerint: „A mai Bisztra helységnek felelhet meg, az Aranyos folyó felső völgyében, Offenbányától nyug., Torda-Aranyosvármegyében. (Úgy látszik, a középkorban Tordavármegyéhez számítható.)”

Aligha lehet kétségünk afelől, hogy valamennyi *Bizere* ~ *Bisztere* helységnevünk nyelvi forrása a szláv *Bistra*.

Eng. A középkorban jelentékeny város volt az egykori Valkó vármegyében Valkóvártól (Vukovár) délkeletre. (Lokalizálásához l. TörtAtl.⁵ 1988. 15.) Fontosabb adatai: 1240: iuxta villam *Eng* (Csánki 2: 281); 1279 körül: *Eng* in comitatu Wolkou (ÁÚO. 9: 265); 1310: Civitatem nostram *Engh* uocatam (AnjouOkm. 1: 196); 1392: in comitatu Syrmienti prope *Nagengh* (ZsigmOkl. 1: 283); 1404—5: Civitas *Nougengh* (Csánki 2: 281; l. még ComSirm. 125).

Az *Eng* helységnév pusztá személynévből keletkezhett magyar névadással. Vö. 1237—40: *Enge* személynév (PRT. 1: 775). Az előzményül szolgáló személynév a németből magyarázható; vö. német régi *Enge* személynév (Först.² 960).

Eső. A Pest megyei Tatárszentgyörgy határának északi részén található Esőpuszta. Nevének fontosabb adatai a következők: 1382: *Esew* (PestReg. 268); 1385: *Essew* (i. m. 275); 1407: *Esew* (Csánki 1: 28); 1562—90: *Eső* (Káldy-Nagy: BudSzandzs. 2: 233); 1808: „*Esső* h. Praedium” (Lipszky: Rep. 1: 168); 1851: „*Esső*, Pest-Pilis v. pusztá, Gyóntól délre, 22 k., 2 ev. 1. F.u.gr. Keglevics” (Fényes: MoGSz. 1: 309); 1885/1890: *F.-Esső* p., *A.-Esső* p. (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Pest-P.-S.-K.-k. vm.* a.); 1886: *Felső Essői mjr.*, *Alsó Essői mjr.* (Czepléd. 1: 75 000-es térkép); 1985: *Esőpuszta* [1980. jan. 1-i népességszáma:] 16 (Hnt. 1985. 403).

Az *Eső* helynév minden bizonnyal pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, ami azt jelenti, hogy a terület egykori birtokosának vagy valamely nevezetes lakójának a neve minden toldalékolás nélkül jelölni kezdte magát a területet, illetőleg az ott létesült települést is. Vö.: 1138/1329: „In villa Ecer. Hec sunt nomina feruorum, qui dant panem . . . Matheus. Nue. Seter. *E/e*” (MNY. 32: 132); 1273: „Marceus *Ese* Mortunus Botyz et Iuanka filii Gurgus jobagiones Castri Ferrei de villa Suhtur” (UrkBurg. 2: 37). Az *Ese* személynév a magyar *es(ik)* ige -e képzős folyamatos melléknévi igeneveként magyarázható 'térdre eső, leboruló, esengő' jelentéssel. Gondoljunk az *es(ik)* igéből képzett *esd*, *esdekel*, *eseng* igékre (TESz. 1: 793, 794, 795). Az -e képzős *Ese* személynév mellett azonban élhetett -ő képzős *Eső* személynév is. (Az alaki kettősséghez l. a *leng* ige *leng*e és *lengő* származékát, a *peng* ige *penge* és *pengő* származékát, a *pereg* ige *perge* ~ *pörge* és *pergő* származékát stb.). Ez az *Eső* személynév lehetett a Tatárszentgyörgy környéki *Eső* helynév előzménye.

Ézsau bihari ispán egy többször átírt és erősen megrongált szövegű oklevélben *Eseu* névalakban szerepel; vö. 1181/1288/1366/XVI. század: „*Eseu* Bichoriensi comite” (Sztp. KritJ. 1: 44). A név szokásos Árpád-kori alakja *Esau* (EtSz. 2: 122). Az elszigetelt *Eseu*-t romlott alaknak kell tartanunk, amelyet az *Eső* helynévvel nem hozhatunk kapcsolatba. Ugyanúgy el kell tőle választanunk az *Illyés* ~ *Illyes* családnév *Es* (MNY. 38: 52) változatát.

Germenkés, Szepetnekkés, Kérkés stb. A régi magyar nyelvben a tizedkerületnek *kés*, a magyarországi és horvátországi latinságban pedig a magyar *kés* tükörfordításaként

keletkezett *cultellus* (tkp. 'kis kés, késecske') volt a tizedszedő kerületek neve. A *cultellus*-ra korábbiak az adatok. Elsőnek a Szent László királytól 1091 előtt alapított zágrábi püspökség területén bukkan fel. Vö.: 1227: „*cuttelli videlicet Zagrabiensis parochiae*” (Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Fasciculus II. Zagrabiae, 1971. 323). L. még 1240: „*de cultello de Poloznik*” (Fejér: CD. 4/1: 193). A magyar *kés* többnyire az egyes alesperességek székhelyének nevével alkotott összetételt; vö.: 1358: *Germentes* (OkI Sz. 486; az előtaghoz l. Györffy 2: 291); 1446: *Zepethnekkées, Erekkées, Thapolczakes* (OkI Sz. 486); 1448: *Wertheskees, Keerkes, Rigalchkees* (uo.); 1456: *Marzalkes* (OkI Sz. 487); 1476: *Segesdkes* (OkI Sz. 487); 1478: *Danch kees* (uo.); 1536: *Kyskees* (uo.); 1553: *Gelse kesbe* gr., *Komar kesbe* gr., *Kolon kesbe* gr. (uo.); 1557: *Kapornak kes* (uo.); 1566: *Korompa kes* (uo.); 1592: *Lochmankees* (uo.). De *cultellus* ~ *kés* volt a királyi adószedő-kerület megjelölése is. Mátyás király idejében az ország hat adózási *cultellus*ra volt felosztva, s például Heves megye a kassai *cultellus*hoz tartozott.

Tagányi Károly (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7 [1900.]: 234) megállapította, hogy a *kés* azért kapta szóban forgó jelentését, mert a természetben beszolgáltatott tizedek összegét késsel rótták fel a rovásra. Egy-egy kerület egy tizedszedőnek volt a működési körzete, s a tizedszedő rovókése az egész kerület jelképül szolgálhatott. (L. még: TESz. 2: 465 *kés* a.; NéprLex. 3: 175, 4: 276; Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Bp., 1986. 236 *kés* a.)

Számos példa igazolja, hogy valamely jellegzetes szerszám, munkaeszköz neve átvonódhat az illető szerszámmal kapcsolatos területre; vö.: *bárd* 'akkora erdőréssz, amekkorát egy ember egy nap alatt bárdal kivág', *eke* 'akkora földterület, amekkorát egy ekével meghatározott idő alatt fel lehet szántani', *kapa* 'akkora terület, amekkorát egy munkás egy nap alatt megmunkálhat' stb. Jellegzetes munkaeszköz volt a tizedszedő rovókése is.

Hajszentlőrinc. Az egykori Bodrog megyében feküdt Coborszentmihálytól (Zombor) északnyugatra. (L. TörtAtl.⁵ 1988. 15, 18.) Fontosabb történeti adatai: 1211: *Hosmundus S. Laurentii* prep. (Györffy 1: 718); 1226/1330/1407: eccl. *S. Laurenci de Hoy* (uo.) 1408: *Hayzenthlewrinch* (Csánki 2: 701). A *Szenilőrinc* helynév az a premontrei prépostsággal kapcsolatos, amelyet III. Béla király első felesége, Chatillon-i Anna antióchiai hercegnő alapított 1173 és 1184 között Szent Lőrinc tiszteletére. A *Haj*-névelem bizonyára pusztá személynévből keletkezett. Az alapul szolgáló személynév a magyar *haj* 'Kopfhaar' főnévvel hozható kapcsolatba; vö. 1211: *Hoiud* személynév (PRT. 10: 504). L. még magyar *Hai*, *Hay*, *Háy* családnév (1988. évi budapesti telefonkönyv 1: 599) < német *Hay* családnév (Först.² 735; Bahlow: DtNam.² 215). Úgy látszik, hogy korábban a *Haj*-névelemet az ósláv **gajb* 'liget' > cseh, szlovák *háj* 'ua.' főnévvel hozták kapcsolatba. Csánki (2: 190) ugyanis megjegyezte: „A Gáj—Háj-féle kombinációtól minél hamarabb meg kell szabadulnunk.”

Harangozó. Györffy (3: 89–90) meggyőző fejtegetése szerint az így hívott egyházas falu a középkori Eger északnyugati peremén, a Szala-ároktól délre terült el. (A korábbi lokalizációs kísérletekre l.: Csánki 1: 63; BakFek. 2: 75; Nagy József: Eger története. Bp., 1978. 17.) Legfontosabb adatai: 1332–7: *Harangozen, Haranguzen, Harankozow* (Györffy 3: 89); 1336: *Haranguzow* (uo.); 1549: in platea *Harangozó* (i. m. 90). A falu az egri püspök birtoka volt, s nevét harangozó szolgálatú lakóiról kaphatta. Később a püspök átengedte a települést a káptalannak, az pedig a mindenkori örkanonok javadalmává tette. (L. Solymosi László, in: A Dunántúli településtörténete 4 [1989]: 281–90.) *Harangozó* nevű település másfelé is volt; vö. †1145/1443: *Harangozo* 'birtok a madocsai monostor környékén' (Sztp. KritJ. 1: 25); 1332–7: *Harangozo* 'Pécs egyik városrésze' (Györffy 1: 359).

Kurtó. Somogyvár belterületétől északkeletre egy határrésznek Kurtó (SMFN. 124) a neve. Ez az egyik legrégebb földrajzi nevünk. Vö.: 1002/interpolált másolat: „Et ne adhuc ecclesia sancti Michahelif uacua esse uideretur, uel episcopus parrochianus iniuriat querimoniafue in collectione decimationif pateretur, ei curtem, que uocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi” (PRT. 1: 589), *Curtov* (i. m. 1: 590); 1216/1225: *Curthou* (i. m. 1: 640; l. még i. m. 1: 255–6); 1332–7: *Kortho* (Csánki 2: 622); 1536: *Kortho* (uo.); 1852: *Kurtói kender földek* (SMFN. 124); 1864: *Kurtón felüli, kívüli sz(ántó)* (uo.); 1974: *Kurtó, Kurtói út, Kurtói-rét, Kurtói-híd* (uo.); 1978: *Kurtó* (MoFnT. 2/Somogy m. 19, 49).

A forrásokból kitűnik, hogy Szent István király a Veszprém mellett 997-ben legyőzött Koppánytól elfoglalt területen birtokába jutott Kortó udvarháznak. Ezt a király 1002-ben a veszprémi püspöknek adományozta, cserébe viszont a veszprémi püspök lemondott a pannonhalmi apátság javára a Dráván túli Szlavóniára is kiterjedő Somogy megye tizedeiről. Kortó tehát a kora középkorban fejedelmi udvarhely volt, amely a vándorló fejedelmi udvar ellátását szolgálta. Az udvarházak, XI–XII. századi latin nevükön *curtis*-ok, az egész Árpád-kori királyságot behálózták a Komárom megyei *Udvard*-tól keleten *Székelyudvarhely*-ig és délen a szerémségi *Udvari* > *Udvarhely*-ig (ComSirm. 191). Udvarházak azonban nemcsak az *Udvar* nevű helyeken lehettek. Györffy (IstvKir. 234) szerint a somogyi *Kortó* a latin *curtis* 'udvarház' szlávós változatát sejteti.

Vizsgáljuk meg közelebről Györffy feltevését. A középkori latin *cortis* ~ *curtis* 'udvarház' a klasszikus latin *cohors* 'bekerített hely, udvar, cserény, karam; csapat, sereg, kíséret; cohors, zászlóalj' módosulata. A *curtis* alakváltozat *u*-ja a szinonim *curia* hatással magyarázható. A klasszikus latin *cohors* a *hortus* 'kert' főnévvel tartozik össze etimológiailag. Mindkét szó a bekerítettség képzetét jeleníti meg. A portugál *corte*, spanyol *corte*, francia *cour*, román *curte*: 'udvar' főnévben a latin *cortis* < *cohors* él tovább. Az újlatin nyelveken keresztül végső soron idekapcsolódik a magyar *kortes*, *kurizál*, *kurtizán* is.

A szláv nyelvek mai és középkori szókinésében a latin *cortis* ~ *curtis*-nak nincs nyoma. A szlávok az udvarhelyet a *dvorъ* főnévvel jelölték és jelölik; ebből való a magyar *udvar* is. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy az egykori Pannónia tartomány lakosságának romanizált rétege nem menekült el teljes számban a római uralom végén az V–VI. században, hanem itt-ott helyben maradt, és érintkezésbe került a Pannóniába betelepülő szláv csoportokkal. Egy-egy szót, nevet át is adhattak nekik a maguk (új)latin nyelvéből. E szavak, nevek némelyike akár a 900-at is megérhette, amikor a honfoglaló magyarok birtokba vették a Dunántúlt. Például *Keszthely* < *Kesztel* neve a pannóniai szláv **Kostelъ*-ból származik, ennek előzménye viszont a latin **Castellum* volt, amely egy Keszthely területén vagy környékén emelt római erődítményre utalt. (L. FNEsz.⁴ 1: 724.) A zalai *Vindornya*-ban (L. FNEsz.⁴ 2: 766) újlatin alapszó (*vinitor* > **vinidor* 'szőlőmunkás' vagy – Makkai László: AgrSz. 16 [1974], Supplementum 49) szerint – *vinidator* 'boradásra kötelezett személy') és szláv *-nja* helynévképző kereshető. Efféle módon keletkezhetett – Györffy felfogása szerint – *Kurtó* is: latin *curt(is)* 'udvarház': > pannóniai szláv **Kurtovъ* > magyar *Kurtó*.

Nyilvánvalóan mindezt csupán munkahipotézisként kezelhetjük, amely további vizsgálatra, megerősítésre vagy cáfolatra szorul. Fel lehetne vetni például annak lehetőségét, hogy *Kurtó* pusztá személynévből is alakulhatott magyar névadással, s az alapjául szolgáló személynév az ómagyar *Kurt* (L. FNEsz.⁴ 1: 815) személynév kicsinyítő funkciójú -ó képzős származéka volt. Csakhogy e feltevés ellen tiltakozik a magyar hangtörténet, mert Szent István korában a *Kurt* személynév -ó képzős származékának még **Kurtach*-ként kellett volna jelentkeznie. (Vö. D. Bartha: Szóképz. 110.) De meglehetősen perspektívátlanak kellene tartanunk azt a kísérletet is, amely szerint *Kurtó*-ban a személynévként is használatos szláv szláv **krъtъ* 'vakondok' -ov képzős származéka rejlik; vö.

szerbhorvát *Krtova* helynév (HASz. 5: 660); cseh *Krtov* helynév (Profous 2: 420); fehér-orosz *Kpómasa* helynév (Žučkevič: KrTopSIBel. 185); ukrán *Kpómosa* víznév (SHUkr. 292); orosz *Kpomos*, *Kpomoso* helynév (RussGeogrNb. 4- 582). L. még orosz *Kpomos* családnév (VesOnom. 166).

Milkó. A domonkos rendi szerzetesek kun missziója eredményeként a Szerettől nyugatra, a Duna bal partvidékén tanyázó kun törzsek fejedelme, Barsz 1227-ben családjával és előkelőivel együtt felvette a keresztséget. Az új egyházmegye püspöke a domonkosok magyarországi rendfőnöke, Teodorik, székhelye pedig a Keleti-Kárpátokon túl, a Háromszék megyével átellenben fekvő Milkó városka lett. (Ennek fekvéséhez l. TörtAtl.⁵ 1988. 15.) Béla herceg személyesen is meglátogatta a Kárpátokon túli Kunországot, amely Magyarország kiegészítő része lett. A földművelő szlávok, valamint a pásztorkodó kunok és románok közé megindult az erdélyi magyar, székely és szász népfőlöslég kiáramlása a Kárpátokon kívülre. A moldvai csángók minden bizonnyal ezeknek a későbbi bevándorlókkal szaporodó magyar telepéseknek az utódai. A milkói püspökséget a tatárjárás pusztította el 1241-ben. (A kérdéshez l.: PallasLex. 12: 668; Makkai László: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.; Magyarország története I/2: 1343; Erdély története 1: 305–6.) Az 1279. és 1332. évi pápai bullák visszaállították a kun püspökséget, székhelyét is megnevezve; vö. 1279: civitas de *multo* (o: *Mylco*) (Makkai: i. m. 26). L. még: 1471: *Milkouensis* (Szent-Ivány cs. Lt. 57); 1519: „civitatis et dyocesis *Myilkouiensis* (Makkai: i. m. 56); 1838: „*milkói* püspökségnek” (Gegő: MMT. 91).

A dél-moldovai Milkó városka ma nincs meg. De megvan az a Nereju vidékén eredő és Focșani alatt bal felől a Putnába ömlő patak, amelynek völgyében a városka feküdt, s amelynek román neve *Milcov*. (L. a Kézdi-Vásárhely és a Focșani feliratú 1: 200 000-es katonai térképeket századunk elejéről.) A régi ukránban a patak neve az 1435-ből adatolt *Милковъ* (SIStaroukr. 1: 591) volt. A pataknevet az ukránból magyarázhatjuk az ukrán *милкуй* 'sekély' < ősszláv **mělkъ* 'ua.' származékaként. E tőből több víznév is keletkezett az északi szláv nyelvekben; vö.: lengyel *Miałkosz* ~ *Miałkusz* (HydrW. 1: 241); fehérorosz *Мѣлкі брод* (MikrBel. 155); ukrán *Milaká*, *Milakui* (SHUkr. 365); orosz *Мелково* (WbRussGn. 3: 251).

Moldováról lévén szó a *Milkó* pataknévnek az ukránból való eredeztetése nem igényel külön indokolást. Moldovában hemzsegnek az ukrán eredetű helynevek; ma is van egy *Milcov(ul)* nevű falu Focșanitól délkeletre, a *Milcov* partján (Indicatorul localităților din România. București, 1974. 179). *Milcov* alakú helységnevek azonban Románia más vidékein, a Havasalföldön is vannak, s ezeket már aligha lehet az ukrán nyelv számlájára írni. Iordan (TopRom. 178) mindezeket a bolgár nyelvjárási *мѣлкав* 'kedves, kellemes' (RROD. 259; BEtReč. 3: 788) melléknévre próbálja visszavezetni, szóvégi -*av* > -*ov* módosulást tételezve föl. A bolgárból való származtatással a havasalföldi *Milcov* helységnevek esetében magam is egyetértek, de a tőben személynevet keresek; vö. bolgár *Mѣлко* személynév: > *Mѣлкос* családnév (Plčev: RIB. 334). Minthogy a románban maga a bolgár *Mѣлко*, szerbhorvát *Milko* (Grković: RIS. 177) személynév is meghonosodott *Milco*-ként (Cioranescu: DOR. 109), elvileg nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a román *Milcov* helységnevek egyike-másika e románná vált személynévből román névadással alakult az -*ov* képzős szláv helységnevek nagy tömegének mintájára. — Személynévi eredetű a német *Milkau* 'helység az egykori NDK-ban Rochlitztól keletre' ószorb **Milkov* ~ **Mil'kov* előzménye (Eichler: OzSN. 1: 184), acseh *Milkov* helységnév (uo.), valamint a lengyel *Milków* helységnév (uo.) is.

Pósvár. Bükkszéktől északnyugatra egy 263 m magas domb emelkedik, tetején sáncnyomokkal. Tőle északkeletre, az Ecsér-patak jobb partján templomrom található.

(L. A. Karanes, a Medves és a Heves – borsodi-dombság turistatérképe. Bp., 1988 – 9. 1: 60 000.) E hely egykor Pós ispán [1292/1382: c. *Pous* f. Marsa de Olsok: Györffy 3: 66 *Alsok* a.] birtoka volt. Pós ispán a dombon tornyot építtetett, s az ennek tövében kialakult egyházas falu a *Pós-torna-alja* [1332 – 7: *Pohosturnaalia*, *Poustornalia*: Györffy 3: 127] nevet kapta. (A névadáshoz l. *Tornalja* szócikkét: FNEsz.⁴ 2: 667.) A tornyot idővel várrá építették át. Ezzel kapcsolatos a település későbbi *Pósváralja* [1428: *Posuaralia*; Csánki 1: 68; 1549: *Poswaralya*: Dézsm. 90] > *Pósvár* neve; vö.: 1808: „*Pósvár* vel *Poósvár* h. *Praedium*” (Lipszky: Rep. 1: 526); 1851: „*Pósvár*, pusztá, Heves megyében, Sirokhoz 1 1/3 órányira: 43 kath. lak. Van itt egy kastély, angolkert, vendégfogadó. F. u. b. Orczy-nő” (Fényes: MoGSz. 3: 259); 1887/1914: *Pósvár* psz. (Arló und K. Terenne. 1: 75 000-es térkép); 1936: *Pósvári* psz. (Özd és Kisterenye. 1: 75 000-es térkép); 1980: *Pósvár*, *Pósvárpuszta* (MoFnt. 2/Heves m. 18, 25); 1988 – 9: *Pósvár* (A Karanes, a Medves és a Heves – borsodi-dombság turistatérképe). *Pósvárpusztát* ma már nem lakják.

A néphagyomány a maga módján értelmezi a *Pósvár* nevet: „*Pósvár* . . . Nevéről: Posványos vár. A monda szerint a pósvári domb mesterséges domb, ide még a török elleni háborúk idején egy vezért temettek, és rengeteg földet hordtak a sírra, hogy ne tudják azt felbontani. A II. világháború előtt fel akarták tární, de elmaradt” (MNyTK. 125. sz. 71). Jellegetes helynévmagyarázó mondával van itt dolgunk, amelynek népetimológia az alapja: az ingoványos környezetben levő *Pósvár* előtagját összekapcsolták a *posvány* főnévvel.

Szapud. A középkorban egy tóközi helység viselte ezt a nevet Györsövényházától délre. Ma is használatos arrafelé többféle földrajzi név elemeként is. Fontosabb adatai a következők: 1489: *Szapud* (Pesthy: MoHn. 334, az adat közlése nélkül); 1580: *Szapud* (uo., az adat közlése nélkül); 1802 – 11: *P. Szapud* (Görög: Magyar Átlás Győr vm. a.); 1808: „*Szapud* h. *Praedium*” (Lipszky: Rep. 1: 623); 1880: *P. F. Szapud*, *P. Alsó-Szapud* (Hátsek: MegyTérk. Győr m. a.); 1882: *Szapud* (Juhos: Hnt. 314); 1887/1890: *F. Szapudi* psz., *A. Szapudi* psz. (Gönczy – Kogutowicz: Kézi atl. Győr m. a.); 1931: *F.-szapud* psz., *A.-szapud* psz. (Győr. 1: 75 000-es térkép); 1978: *Alsószapudpuszta*, *Szapud-ér*, *Szapudi-határ*ra dűlő, *Szapud-Ószhelyi-csatorna* (MoFnt. 2/Győr-Sopron m. 9, 16). – Úgy látszik, hogy a települést egykor *Szent-Szapud*-nak is hívták, és ez összefüggött a birtokos moricz-hidai és szendi Bán család (l. Nagy Iván 1: 134) előnévvel; vö.: „Újfalú és Lász. (Fejértő és Kónynyal határos) Szent, másképp *Szent-Szapud*, most Sövényház határában foglalt puszták Szentí Bán család ellenében I. Mátyás királytól 1489-ben Enyingi Török János és Borbálának ítéltettek, s az esztergomi káptalan által be is vezették” (Ráth Károly: TörtTár. 7 [1860.]: 25; 1. még: GyőrEgyL. 530; Lengyel: Győr m. 58; Pesty: MoHn. XII, 334).†

Úgy vélem, hogy a *Szapud* földrajzi név a szemes termények mérésére szolgáló régi őrmértéknek, a *szapu*-nak (TESz. 3: 676) a *-d* képzős származéka. A *szapu* különösen a Kisalföldön volt ismeretes; nagyságra nézve azonos volt a *köböl*-lel. (Ehhez l. *Köblény* szócikkét: FNEsz.⁴ 1: 789.) Azzal számolhatunk, hogy a *szapu*-t egykor ’sekély talajmélyedés’ jelentésben térszínformák jelölésére is használták. Az 1931. évi 75 000-es térkép tanúsága szerint efféle talajmélyedés a környéken többfelé is van. A *Szapud* tehát szemléletbeli rokonságban lehet a talajmélyedések alakjára utaló *Süter*, *Söjtör*, *Süttör*, *Tekenye*, *Vödör-völgy* stb. helynevekkel. (Ezekre l. FNEsz.⁴)

A középkorban Baranya és Tolna megye határán, Szekesőpeterd délnyugati szomszédságában is volt egy *Szapud* nevű település: 1181: de *Sopudh* (Györffy 1: 381); 1267/1380: *Zapud* (uo.); 1330: *Zopud* (uo.); 1463: *Zapud* (Csánki 3: 450). (E helység adatait Pesty: MoHn. 334 összekeverte a Győr megyei *Szapud*-éval.) *Szent Szapud*-ot Pesty (MoHn. XII: „1394. *Zapud* helynév, Bodrogh megyében”) Bodrogh megyébe tette, ellentétben azzal, amit ugyanannak a könyvének 334. lapján írt. Bodrogh megyében sem Csánki, sem Györffy nem említi *Szapud*-ot. (Igaz, Győr megyében sem.)

Vas megyében ma is vannak *Szaput* ~ *Szapud*-féle földrajzi nevek: *Szaput-árok* (Rábapaty: VMFN. 236), *Szaput-híd* (Rábásömjén: VMFN. 238), *Szapudallya* ~ *Szaput-aljai düllő* (Sárvár: VMFN. 242).

Nem kételkedem abban, hogy valamennyi *Szapod*-ra érvényesíthető az az etimológiai magyarázat, amelyet a Győr megyei *Szapud*-ról adtam.

Szompács. Az 1214-ben II. Endrétől Miska ispán részére kiadott adománylevélben szereplő „ad aquam *Ztumpach* [o: *Zcumpach*]” (ÁÜO. 6: 368; 1. még SztP. KritJ. 1: 95, Holub: ZalaVízr. 21 és Ortway: Vízr. 2: 455) arra a ma *Berek-patak*-nak [1914: *Berek p.*: Alsó Lendva und Lenti. 1: 75 000-es térkép, 1. még MoFnt. 2/Zala m. 29, 31] hívott vízfolyásra vonatkozik, amely Zala megyében Pusztaderics belterületétől délre ered, s észak felé haladva elfolyik Szompácspuszta mellett, majd délnyugatra fordulva Ortaházánál bal felől a Csertába ömlik. A pusztadericsi népnyelvben ma egyszerűen *Patak* (ZMFN. 211), a tófeji népnyelvben pedig *Szompácsi-patak* vagy *Gá-kuti-patak* (ZMFN. 207) a neve. A patak menti egyházas település fontosabb adatai a következők: 1342: „possessionem *Zumpach* vocatam quam fertilem et utilem et ecclesiam habere in eadem esse referebant” (ZalaOkl. 1: 391); 1382: „Nicolaus filius Martini de *Zompach*” (ZalaOkl. 2. 183); 1476: *Zompacz* (Csánki 3: 112); 1513: *Sompach* (uo.); 1748: „Eremus *Szompaciensis*, ubi Capella partium ex muro, partim ex lignis constructa, in honorem Angelorum Custodum” (Visitatio Canonica Districtus Szala-Egerszegiensis. VPL. A. 8. 10. 435–6: Ördög Ferenc közlése); 1802–11: *Sompáztz* (Görög: Magyar Átlás Szala vm. a.); 1808: *Sompácz* (Lipszky: Rep. 1: 601); 1882: *Szompács* (Juhos: Hnt. 331); 1914: *Szompácspuszta*, [egy 212 m magas dombon álló kápolna egyezményes jele mellett:] *Szt. Angyalok* (Alsó-Lendva und Lenti. 1: 75 000-es térkép); 1964: *Szompács* [*Szent Pács*] (ZMFN. 207 Tófej a.), *Szompács* [*Béke puszta*] (i. m. 211 *Pusztaderics* a.); 1978: *Szompácspuszta* (MoFnt. 2/Zala m. 18, 29); 1981: *Szompácspuszta, Szent Órangyalok-kápolna* (Göcsej turistatérképe. 1: 60 000).

Szompács etimológiájának megfejtésére elsőnek Tokos Sándor tett kísérletet 1860-ban: „Akadtam ezen kívül még egy más latin eredetű helység névre, mely azonban alig hanem újabb időből való. Ez: *Szompács*, vagy néha *szent Pács*, mely az ott levő: fanum sanctae pacis nevű kápolnától veszi nevét; tehát *sanct pac*, miből azután lett: *szent Pács*, vagy göcsejesen ejtve: *Szem pács* (mint szem Miklós, szem Péter stb.) ’s azután a’ hangvonzás törvénye szerint *szompács* mint *dölögtevő* e’ helyett *dologtevő*” (MNyszet. 5: 373–4). Torkos vélekedését Pesty (HelynTört. 53–4) cáfolta meg 1878-ban: „Ederics zalamegyei falu mellett fekszik Szompács puszta. Erről azt mondja Torkos Sándor, hogy előbbi neve *Sancta Pax* volt, melyből a göcsej nyelvjárásban lett *Szompács*. Ez puszta állítás, melynek az oklevelek ellenmondanak. Magyarország területén tudomásom szerint *Sancta Pax* helynév soha sem létezett; a mi a zalai *Szompács*-ot illeti, erre azt jegyzem meg, hogy már 1213. évben Edelych – a mai Ederics – pusztának a zalai várispánság alóli kivétele alkalmával, és e puszta határai között aqua *Ztumpach* (helyesebb *Zcumpach*) említették, a patak nevének tehát semmi vonatkozását nem halljuk *Sancta Pax*-ra. Előfordul 1382. évben Miklós, Márton fia, királyi ember – de *Zompach*; a helynevet tehát mindig így ejtették, mint ma, – csak Görög térképén *Sompáztz*-nak van írva a puszta, mely forma, ha ellenkezik is az oklevelek helyes írásából következtethető kiejtéssel, de a *Sancta Pax* alapnevet még kevésbé engedi meg. Különben találunk 1214. év alatt *Zumpad* nevű szolgát is, a miből sejthetni, hogy *Szompács* is személynévből lett.” A helyes megoldást – mint sok más esetben is – Kniezsa Istvánnak (AECO. 2: 148, SztIstván-Eml. 2: 463, 469) köszönhetjük. *Szompács* régi szláv jövevénynév, mégpedig egy szláv **Sppačb* helynév átvétele abból a korból (X. század), amelyben a magyarsággal érintkezésbe került dunántúli szlávok nyelvében még megvoltak a nazális magánhangzók

(ø, ɛ). A **Sqpačb* helynév a **sqpž* 'keselyű' madárnév -*ačb* képzős származéka. Vö. szerbhorvát *Supač* 'helység Boszniában' (HASz. 17: 24). Az ósszláv **sqpž* madárnév folytatásából némely szláv nyelvben személynév is alakult; vö.: ószorb *Supp* (Schlimpert: SLPn.² 136); cseh *Sup* (Beneš: ČPřijm. 195); lengyel *Sep* (SISNO. 5: 42). Stanislav (Slov.-Juh. 2: 490) Kniezsa véleményéhez csatlakozott *Szompács* szláv eredeztetésének kérdésében, de minthogy szerinte a pannóniai szlávok nyugati szláv (ószlovák) jellegűek voltak, ilyenek tekintette *Szompács* szláv előzményét is. Ez tévedés. A pannóniai szlávok déli szlávok voltak.

A szompácsi kápolna titulusa a Szent Őrzőangyalok (Tüske József lelkész, esperes közlése). Latinos—olaszos műveltségű értelmiségiek — Torkos Sándor és mások — a *Szompács* nevet népetimológiában *Szent-Pács*-nak, a szent béke helyének magyarázták. (Hasonló jelenségre l. *Márianosztra* szócikkét; FNESz.⁴ 2: 95.) Ezt a népetimológiás fel fogást tükrözheti az 1964-ben közölt *Béke-pusztá* névváltozat is.

Kiss Lajos

A szükség szó egy érdekes népnyelvi jelentése. A hagyományörző (így a paraszti) társadalmakban az emberi élet főbb fordulóit (születés, házasság, halál) szertartások, ünnepek kísérik (keresztelő, lakodalom, temetés, tor), és a népszokások, hiedelmek jelentős része ezek köré csoportosul. (A három legfontosabb pár mellé negyedikként a felnőtté válás és az avatás sorolódik.)

Érdekes módon a magyar köznyelvben — noha olyan átfogó jelentésű szavak, mint *világ*, *dolog*, *ember*, *esemény*, *ünnep* megvannak — nincs olyan külön szó, amely az emberélet fordulóit (Jung Károly [1978.] könyvcíméből kölcsönzött kifejezés) és/vagy az ezekhez kapcsolódó rítusokat átfogná.* Pl. az *esemény* szó fölérendeltje valamennyinek, de nem közvetlenül; az *ünnep* pedig (szintén nem közvetlenül) legfeljebb a *keresztelő* és *lakodalom* (esetleg az *esküvő*) fölérendeltje lehet. (A *születés*, *keresztelő*, *temetés*, *esküvő*, *lakodalom*, *tor* szók eseményeket jelölnek, a *házasság* és *halál* pedig eseményt és állapotot egyaránt jelölhet.)

Ezen vonásában, mely szerint tehát nincs olyan szava, amely a *születés*, *házasság* és *halál* szók közös közvetlen fölérendeltje (újkeletű műszóval hiperonimája) lenne, nyelvünk feltehetően a világ nyelveinek jelentős részével osztozik. Ezzel szemben legalább két helyről, Szeged vidékéről és a barkóságból ismeretes a *szükség* az említett „hiány” pótlására — e jelentését sem az értelmező, sem a tájszótárak ezidáig nem regisztrálták.

A *szükség* szó ilyen jelentése leginkább Bálint Sándor néprajzi leírásaiból ismeretes: „Az emberi élet három nagy *szüksége* a *születés*, *házasság*, *halál*, amellyel a maga módján minden ember szembenéz” (1943: 206). Bálintot idézi Jung Károly (1978: 15), majd nagyjából hasonlóan fogalmaz később maga Bálint (1980: 21) és Tárkány Szücs Ernő (1981: 179) is. Bálint Sándor révén tehát a *szükség* már-már néprajzi műszónak tekinthető. A *szükség* nagyjából hasonló jelentését közölte Komoróczy Miklós is (érdekes módon Bálint közlésében az emberi élet fordulóját, itt pedig a hozzá kapcsolódó szertartást jelöli): „a barkóság *első szükség*-nek a keresztelőt, *középső szükség*-nek a házassági esküvést és *utó'só szükség*-nek a temetést mondja” (1903: 525).

* E rítusok az ún. „átmeneti rítusok”, melyeknek közkeletű műszavát, a *rites de passage* kifejezést a néprajzban Robert Hertz (1881–1915) és Arnold Van Gennep (1873–1957) francia etnológusok honosították meg századunk első évtizedének második felében. Az angolban is egyaránt használatosak a *rites of passage*, *transition ritual* stb. kifejezések. A témakör újabb magyar összefoglalásai közül okvetlen meg kell említeni Tárkány Szücs Ernő (1981) és Nagy Olga (1989) munkáit.

Irodalom. — Bálint Sándor: A parasztélet rendje. In: Bartucz Lajos, szerk.: A magyar nép. Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet 1943: 201–48. — Uő.: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79, 2. Szeged, 1980. — Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék, Fórum, 1978. — Komoróczy Miklós: Tájszók a barkóságból. Nyr. 32 (1903.): 520–6. — Nagy Olga: A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák. Bp. Gondolat, 1989. — Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., Gondolat, 1981.

Kicsi Sándor András

Rizsmál, rizsmákol. Jó pár évvel ezelőtt figyeltem fel erre az igére Felső- és Alsó-zsolcán („Rizsmákolom, rizsmákolom, de soha se lesz vége” — tudniillik a piacra szánt sárgarépa összeválogatásának és csomóba kötésének), majd Hernádnémetiben („Össze-vissza rizsmákolja nekem azt a dohányt” — azaz a simított, száraz dohányleveleket nem nagyság szerint, hanem rendetlenül, össze-vissza szedi össze és csomózza) és legkésőbb Tiszalúcon („Megmondtam, hogy rendesen rizsmákolja, ott legyen az eszed meg a szemed” — vagyis figyelj oda és egyforma valamiket válogass és rakj össze).

Ahogy a példamondatokból is látható, a *rizsmál* igének csak a gyakorító formájával találkoztam. Úgy vélem, hogy a *rizsmál* alakot nem is használták, még kevésbé használják ma, amikor már a *rizsma* fn. sem ismeretes; szakkörökben, nyomdákban, papíripari üzemekben sem használják.

A ritka és ma már bizonyára a használatból kikopott igét mindhárom helyen idős emberektől hallottam, és mindig mezőgazdasági termények — dohány, sárgarépa stb. — összeválogatását, csomózását, kötegelését jelentette. A *rizsmákol* értelmezéséhez nyomdatörténeti kutatásaim vezettek el. A *rizsma* fn. jelentéséről, jelentésváltozásairól, használatáról öt évvel ezelőtt „Nyomdatörténeti adalék régi mértékeink kérdéséhez: a rizsma” címmel történeti-nyelvészeti cikket írtam (Nyomdász 22. 1985. 5. sz. 5). Cikkem sok vonatkozásban gazdagította, olykor helyesbítette a Czuczor–Fogarasi *Rizma* (5. 1870. 568. hasáb), Balassa J. *Rizsma* (A magyar nyelv szótára 2. 1940. 179), az ÉrtSz. *rizsma*, a TESz. *rizsma* szócikkeit.

Az olasz szótárirodalom két, egymástól eltérő jelentésű *risma* szót is ismer. Először az olaszban is helyenként ’változó mennyiségű konc papírt’ jelentett, második jelentése melléknévi „fajta” (Gente di quella risma — Olyan fajta emberek is azok !). A „risma”-t az olasz nyelvészet is az arab „rizma-csomag” szóból származtatja (Körösi S.: Olasz — Magyar Szótár 2. Bp. Év n. 1094 p.). Ugyanezt mondja a német etimológia is a „Ries” arab rizma, „Pack”, „Büdel”, illetve itt „Papierpack, Packpapier” jelentésű szóról (Kluge, F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Straßburg, 1889. 280 p.). Csak a teljesség kedvéért említem meg, hogy a *rizsma* szót sem a MNYTSz. sem a MTSz. nem tárgyalta. Arról is szólnom kell, hogy szótáraink közül egyedül a MÉSz. említ egyetlen származékát, jobban mondva összetételét: „rizsmasúly”-t.

Jelentésanilag nyilvánvaló, hogy a „rizsmákol”, illetve nem gyakorító formájában „rizsmál” a „rizsma” fn. igei származéka ’összeszed, összeválogat, összerak, összeköt, összekötöz, összecsomagol’ jelentéssel. Azt sem tartom véletlennek, hogy a „rizsmál-rizsmákol” ige ott alakult ki, terjedt el és ment át bizonyos jelentésváltozáson, ahol megfigyeltem, vagyis Alsó- és Felsőzsolcán, tehát Miskolc környékén, Hernádnémeti és Tiszalúc vidékén. Ugyanis a felvidéki (Dobsináról, Ochtináról, Nagyszlabosról, Rozsnyóról, Sajószentpéterről és Diósgyőrből) papírmalmok és papírgyárak rizsmázott termékeit ezen az útvonalon, a (tiszá)-lúci és a (tiszá)-csegei révén át szállították szekerekkel századokon át a debreceni nyomdába (Benda–Irinnyi: A négyszáz éves debreceni

nyomda, 1561–1961. Bp. 1961. 37., 87–90., 141, 170., 217–218.; Dankó I.: Papírgondok a debreceni nyomdában. Nyomdász 22. 1985. 6–7. sz. 6).

Dankó Imre

Morgó. A Nyr. 111. évfolyamának 1. számában Margócsy József a nyíregyházi köztemető, a 112. évfolyam 4. számában pedig Polgár Kálmán a csikvándi határ egyik dűlőjének nevével kapcsolatosan próbál magyarázatot adni a *Morgó* név eredetére. Mivel egyik cikk sem zárja le megnyugtatóan a kérdést, érdemes valamivel nagyobb név-anyagon folytatni a vizsgálódást.

1. A *Morgó* és a hozzá valamiben is hasonló nevek esetében rendkívül fontos, hogy a névfejtő – okulva a részben egyező problémákat felvető *Bánom* példáján (vö. Szabó D.: NytudÉrt. 70. sz. 111–6) – a rendelkezésére álló adatokat nagy kritikával kezelje, hisz gyakran előfordul, hogy „az adatközlők nem a névadás tényleges indítékát jelölik meg, hanem az adott névhez fűződő népi magyarázatot közlik: a névalakhoz kapcsolódó anekdotát jegyzik le” (uo. 114).

E hiba kivédésének egyik lehetősége az, ha figyelembe vesszük, hogy a keletkező névnek mindig kapcsolata van a korábbi névkészlettel; vagy ahogy Eero Kiviniemi megfogalmazta (Väärät vedet. Helsinki, 1977.): „A névkeletkezés a rendszerhez tartozó típusok alapján azt jelenti, hogy az elnevezési alapot nem is választják, nem is önkényesen jelölik ki, hanem ugyanolyan módon alakul, mint más ilyenfajta helyek nevében” (id.: M. Rainto ismertetésében: NéprNytud. 22–23: 259–60; hasonlóan vélekedik Sebestyén Á.: NévtudVizsg. 83).

Az országszerte több helyen előforduló *Morgó* név elterjedtsége arra mutat, hogy létrejöttében a helyi sajátosságokon túl a magyar névrendszer által kialakított névadási szokások, a névmódeli is fontos szerepet játszott, s épp ezért várható, hogy a más-más helyen található nevek adásának motívuma azonos volt a helybeli magyarázatok eltérései ellenére is.

2. A *Morgó*-kat denotátumuk alapján három nagyobb csoportba sorolhatjuk. Ezek közül a néveredet szempontjából nagy valószínűséggel csak két csoport nevei tekinthetők elsődlegesnek, a csárdák és kocsmák neveként előforduló *Morgó*-k, továbbá a határrészek neveként élők. Rajtuk kívül még külterületi lakott helyek (puszták, majorok, telepek stb.) viselik nagyobb számban e neveket, de a magyar névadási szokásokat figyelembe véve ezeket inkább másodlagosnak, a néveredet kérdésében a mi szempontunkból kevésbé lényegesnek tekinthetjük, hisz valószínűleg egy ott lévő *Morgó* kocsmáról vagy a hasonló nevű környező területről vették nevüket.

A helységnevtárak bizonyossága szerint *Morgó* nevű külterületi lakott hely volt, illetve van Boldván (a Hnt-ak 1933-tól 1973-ig adatolják), Bozoson (1893), Derecskén (1882–1985), Erdőkürtön (1882–1973), Érszőlősen (1944), Feleden (1893), Mezőkeresztesen (1956), Mezőterebesen (1907), Nagysurányban (1907–1944), Ósdarmán (1893–1907), Szokolján (1882–1983) és Zalaboldogfán (1892–1973; vö. Zala megye földrajzi nevei 14/16).

Ez a korántsem teljes lista bővíthető még az úgyszintén másodlagosnak látszó *Morgó utcá*-val (Dunaegyházán 1864-ből: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye. Szentendre, 1984. 112; Keszüben: Baranya 153/19) és esetleg a *Morgós-ház*-zal (Csépreg: Vas 5/63).

3. A *Morgó*-ra vagy ebből alakult nevekre a következő adataim vannak:

3.1. Kocsmák, csárdák neveként:

Morgó (csárda/kocsmá): 1809: Ártánd (Hajdú-vihari kéziratos térképek. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1972. 288); Bánffyhunrad: *Morgo Kert* (1824) 1864-ben

még állt rajta egy ilyen nevű fogadó (Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei I. Kolozsvár, 1942. 24, 26); Debrecen, a Szentanna és a Kiscsapó utcában is volt (Zoltai: DebrKépKal. 1937. 6), 1807 (HBKézT. 39), 1810 (uo. 44); Jászberény: *Morgó* (*iskola*) eredetileg kocsmá volt (Szolnok m. I. 8/592); Karcag (Barna G., Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp., 1979. 234; Bellon: SzolMúzÉvk. 1973. 132; Szűcs S., Pusztai szabadok. Bp., 1957. 74, 132). Györffy István is bizonyára a leghíresebbre, a karcagi csárdára gondolt a *Morgó* nevet említve (A csárda: Alföldi népelet. Bp., 1983. 368); Kisújszállás (Nyr. 1: 230; MNy. 14: 213), 1841, 1868 (Bencsik: Hajdúsági MúzÉvk. 1975. 236–7), 1875 (Képviselőgyűlési jegyzőkönyv 82/1875); Nyíregyháza, 1803 (Nyr. 111: 116); Túrkeve, 1864: „a’ koresmáknak itt is dívatoznak az ő kanonikus neveik, mint . . . *Morgó*” (Pesty, Jászkunság. Kecskemét–Szolnok, 1978. 187).

Révész Imre névgyűjteménye mint „több helyen” ismert csárdanevet említi a *Morgót* (MagyNévtDolg. 21. sz. 38).

3.2. Határrészek neveként:

Morgó (általában szántóföld, rét vagy legelő): Békás, 1912 (Veszp. II. 34/60 Bernecebaráti (MNyTK. 176. sz. 195); 1864: Csátár, Bihar vm. (P); Csikvánd (Veszp. II. 1/83); Csót, 1913(uo. 31/46); Derecske, 1864: „úgy nevezett, *Morgó* hajdani dézsmá kert’ (P); Kemenesmagasi, 1856, 1910 (Vas 104/172); Nagygyimót, 1857, 1864, 1916 (Veszp. II. 30/51); Szend, 1886 (Kom. 60/102); Vanyola (Veszp. II. 24/151).

Pissics-morgó, Csuhis-morgó: Vönöck (Vas 107/103); — *Morgó-Kopár*: Csót (Veszp. II. 31/46); — *Széles Morgó*: 1864: Malomsok (uo. 2/138).

Morgó-dűlő: Ács, 1887, 1959 (Kom. 52/205); 1857: Békás (Veszp. II. 34/60); Csikvánd (uo. 1/83); Kemenesszentmárton, 1857, 1913 (Vas 109/27).

Morgói dűlő: 1864: Ács (Kom. 52/205); 1864: Csikvánd (Veszp. II. 1/83); 1857: Csót (uo. 31/46); 1857: Takácsi (uo. 18/58); 1857, 1864: Vanyola (uo. 24/151).

Morgósi: 1864: Békás (uo. 34/60).

Morgó-rét: Takácsi, 1913 (uo. 18/58).

Morgós, Morgós-rét: Csákánydoroszló (Vas 179/115, 71); — *Morgós-kert*: Pórszombat (Zala 130/30).

Morgó-völgy: Kötese (Som. 57/122); Nádudvar (HBKézT. 320); Somogygyeme (Som. 61/56); Zalaboldogfa (Zala 14/20); — *Morgó-völgyi drok*: uo. (uo. 14/22).

Morgós-völgy: Pórszombat (uo. 130/30).

Morgó (szőlőhegy): Kettesd (Szabó, Kalotaszeg helynevei I. 65); 1853: Pele és Zilah (MagyNévtDolg. 21. sz. 38); — *Morgóhegy*: Szatmárhegy (SzamSz. 2: 137).

Morgó út: Kéttornyúlak (Veszp. II. 45/94); Nöráp(uo. 50/41); Vönöck (Vas 107/105); — *Morgói út*: Nagygyimót (Veszp. II. 30/80).

4. A *Morgó* nevek feltételezhetően a *morog* ige folyamatos melléknévi igenevéből származnak eredetileg, de — mivel a névadás indítéka vitatható — a név eredetének vizsgálatakor is célszerű a két nagy jelentésbeli csoport különválasztása.

Először a kocsmá- és csárdanevekről szólnék, de előljáróban el kell mondanom, hogy — bár a *Morgó*-knak erről a csoportjáról koránt sincsenek olyan jól körvonalazható elképzeléseim, mint a határrésznevekről — az eddigi vélemények elfogadhatatlansága miatt szükségesnek látom ellenvéleményemet leírni, még akkor is, ha helyébe egy biztos etimológia helyett legfeljebb csak bizonytalan ötleteket állíthatok.

5. Margócsy József Urbán Teréz vélekedésével szemben (MagyNévtDolg. 8. sz. 47) meggyőzően bizonyítja, hogy a nyíregyházi *Morgó*, amely először egy kocsmá neve volt, nem keletkezhetett a francia *morgue* ’tetemnéző’ szóból (Nyr. 111: 116–7). [A francia eredetű *morgó* ’a törvényszéki orvosintézet halottas kamrája’ jelentésű szó egyébként Budapes-

ten a századfordulón elterjedt volt (Nyr. 26: 226; vö. még Nyr. 27: 86—6 és 181—2).]

Margócsy érveivel e téren teljes mértékben egyetértek, a teljesség kedvéért azonban megjegyzem, hogy mai kocsmaneveink alapján bátran kijelenthetjük: a temetők melletti italmérő helyek kaphatnak morbid, akár 'hullaház' jelentésű közszóbból alakult nevet is; vö. *Hullamosó* (Budapesten a Farkasréti temetővel szemben); *Sírató* (Jászapáti: Szol. I. 10/48); *Halálkocsmája* (Püspökladány: Kecskés, Püspökladány újkori története helyneveiben. Pladány, 1974. 79); *Hullabár, Kriptacsárda* (Sárvár: Vas 82/75); *Fekete koporsó* (Törökszentmiklós). Debrecenben pedig egy *Hullaház* nevű vendéglő állt valaha, de tudtommal ez nem a temető mellett volt.

Nehezen bíhető azonban Margócsynak a francia eredeztetés elvetése után adott magyarázata, amikor is hajlik arra, hogy a *Morgó* név felbukkanása (1803) után jóval később (1854, 1867) lejegyzett „*Morgó Medvé*”-ből magyarázza a nevet. Eszerint a *Morgó* a cégérnév jelzett szavának, a *Medvé*-nek az ellipszisével jött létre. Ez rendkívül szokatlan jelenség volna, hisz a jelzős szerkezetű cégérnevek a névhasználat során épp fordítva, a jelző elhagyásával szoktak megrövidülni. Emellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Nyíregyháza város jegyzőkönyvei, bérleti szerződésai stb. bizonyára előbb említettek volna a „*Morgó Medvé*”-t, azaz a hivatalosabb nevet, mint a feltételezhetően a népi névhasználat során kialakult *Morgó*-t.

A *Morgó Medve* név esetében sokkal inkább az utólagos „cégérnevesítésről” lehet szó, ami a vendéglátóipari egységek neveinél még manapság sem szokatlan jelenség. Legismertebb példa rá a debreceni *Bika-vendéglőfogadó*, amelyik nevét építetőléről, Bika István tőzsérről kapta, ám ezen motívum elhomályosulása után — mivel a bika egyébként is gyakori cégérállat — *Arany Biká*-vá egészítették ki a nevet. Valószínűleg ez történt Nyíregyházán is, és az alliteráló *Medvé*-vel egészült ki a *Morgó*.

A „*Morgó Medve*” a cégérnevek rendszerébe se igazán illik bele, ami szintén a Margócsy József feltételezte eredetét cáfolja. Alakja ugyan megegyezik a jelzős cégérnevekével (vö. Gundel—Harmath: A vendéglátás emlékei. Bp., 1979. 57), és a *Medve* is előfordul — ha ritkán is — a cégérnevekben mint vadászatra emlékeztető szó [Csatkai: Cégérek. Bp., 1971. 9; vö. *Fekete Medve* (Csatkai i. m. 24, 39, 44); *Arany Medve* (uo. 30); *Két Medve fogadó* (Nyr. 91: 487); *Medve-csárda* (Som. 152/17); *Medves korcsma* (Nyr. 91: 486, 487). Adat van arra is, hogy 1839-ben Kolozsvárt Barabás Miklós festett egy cégért, melyen egy medve kutyákkal viaskodott (Csatkai i. m. 30)], de épp a vizsgált *Morgó* nem tehető be a cégérnevek rendszerébe. A kéttagú, többnyire minőség- vagy mennyiség-jelzős szerkezetű cégérnevek előtagja szinte mindig szín- vagy számnév (vö. Gundel—Harmath i. m. 56—8; Csatkai i. m.), míg a folyamatos melléknévi igenév inkább a névkeletkezéssel létrejött népi neveket jellemzi (vö. ilyen kocsmanevekkel, mint *Búsintó*, *Csepegtető*, *Düböngő*, *Dühöngő*, *Huggyantó*, *Jajgató*, *Koplató*, *Kostató*, *Köpködő*, *Kucorgó*, *Kúdorgó*, *Villogó* stb.).

Ezek alapján tehát Margócsy névmagyarázatát nem tudom elfogadni, ám a *Morgó* kocsmák és csárdák nevééről ennél többet nem is igen tudok mondani.

Az az — általam Kisújszálláson hallott — népi névmagyarázat, mely szerint a kocsmában előforduló veszekedések, verekedések volnának a névadás indítéka, nem nagyon jöhet számba, hisz ez esetben a morgás nem fejezi ki eléggé az esemény hangosságát. (A régebbi idevonatkozó névanyag ismeretének hiányában itt csak olyan mai nevekre utalhatok, amelyek sokkal inkább mutatnak erre, mint például a *Döngő*, *Dübörgő*, *Hepaj*, *Jatétórom*, *Dühöngő*, *Kékfény*, *Csikágó* stb.)

Ártándon mit zenés helyre emlékeznek az 1920 körül megszűnt *Morgó*-ra, ahol gyakori volt a bőgő- és dudaszó.

A népi magyarázatok mellett kellő támpontok híján csak különböző ötletek jöhetnek számításba, amelyeket aztán a későbbiekben előkerülő adatok megerősíthetnek vagy megcáfolhatnak.

Ha elterjedtebb lett volna a 'pálinka' jelentésű közszóból keletkezett *Papramorgó* csárdanév, akkor esetleg az ebből való rövidülésre (redukcióra) is gondolhatnánk. Ennek ellene szól azonban, hogy eddig csak egy lokalizálatlan adat van rá (MNY. 46: 168), s ráadásul a kocsmanevek rendszeréből is „kilóg”, ugyanis — nem tekintve a *Borivó*, *Söröző*-féle neveket — ez az egyetlen italáról elnevezett italmérő hely.

Valamivel valószínűbb talán, hogy a *Morgó* csárda- és kocsmanevekben a '〈természeti jelenség〉 mozgás közben olyan hangot ad, mint a kutya morgása' jelentésű *morog* igenével van dolgunk. Ez esetben a névadás oka a szél morgása lehetne, ami a régi, szabadkéményes épületekben bizonyára jobban hallatszott, s így talán azonos volt a motiváció a *Szeles* csárdákéval [vö. Debrecen 1737 (DebrSzle. 8: 179), 1812 (HBKézT. 222—3), 1820 (uo. 67), 1835 (Szücs I., DebrTört. 3: 861); Hajdúbosszörmény 1893 (MNYTK. 102. sz. 104); Karcag 1797 (SzolMúzÉvk. 1973. 128); 1868 (Bencsik, HajdMúzÉvk. 1975. 267); Kisújszállás 1841, 1868 (uo. 236—7; 1. még Nyr. 1: 230; MNY. 14: 213); Furta és Zsáka közt (Osváth, Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei. Bp., 1905. 103); Nádudvar (Ethn. 78: 270); Tiszaszentimre 1864 (Pesty, Külső-Szolnok. Kecskemét—Szolnok, 1979. 133); Túrkeve 1864 (Pesty, Jászkunság. 187); lokalizálás nélkül (Nyr. 10: 144). Ezt a feltevést látszik igazolni, hogy mindkét csárdanév csak a Tiszántúlon fordul elő, és hogy — mint az adatokból kiderül — *Morgó* és *Szeles* néven gyakran egy településen is találhatók csárdák.

6. A határbéli *Morgó*-k megfejtéséhez már több biztos pontot találunk.

Ezekre a nevekre a leggyakoribb magyarázat, amivel Polgár Kálmán is szolgál (Nyr. 112: 483; Csikvándról ugyanezt a Vesp. II. is közli: 1/83), hogy rossz, gyenge föld volt, távol esett a falutól, és emiatt az ott dolgozók gyakran dühösek voltak, morogtak. Ezt az elég „kántorosan” hangzó vélekedést mondták el az adatközlők Nagygyimóton (Vesp. II. 30/51) és Takácsiban is (uo. 18/58). A kéttornyúlaki *Morgó út* állítólag rossz és sáros volt, ezért morogtak az arra járók (uo. 45/94), míg a szendi *Morgó* nevét a hagyomány szerint egy ott talált gyermekről kapta, aki csak morogni tudott (Kom. 60/102).

Ezek a magyarázatok — a szendi kivételével, amely egész biztosan valami naiv etimologizálásból származik — a *morog* ige 'visszafojtottan kifejezi elégedetlenségét' jelentéséből vezetik le a nevet. Sokkal hihetőbben hangzanak azonban azok a magyarázatok, amelyek a *morog* igének a természeti jelenségekre használt hangutánzó jelentéséből indulnak ki: Csóton a *Morgó* a köztudomás szerint rendkívül szeles hely volt: morogott rajta a szél (Vesp. II. 31/46). A kötcei *Morgó-völgy*-et elnevezésének helyi magyarázata szerint az itt erősen visszhangzó vonatzakatolás miatt nevezik így (Som. 57/122). Kemenesszentmártonban régen egy hatalmas vizes nádas volt a *Morgó-dűlő*-ben, ahonnan szélfúvaskor behallatszott a faluba a száraz nád suhogása, morgó hangja (Vas 109/27), Kemenesmagasiban pedig azt a vizenyős helyet hívták így, ahol a Maros áradása morogva tört be (uo. 104/172).

Ezeknek az egy-egy névhez kapcsolódó helyszíni magyarázatoknak a helyességét és valóságtartalmát természetesen csak a nevet hordozó hely és annak történetének ismerete döntheti el, ám az eltérő vélemények nem adnak magyarázatot arra, hogyan terjedt el szélesebb körben a név, mi volt az az első lépcsőfok, ahol a név-rendszerbe belépett, és mint a nyelvi tudatban élő név újabb nevek modelljéül kezdett szolgálni.

Ezt a közös motívumot keresve fel kell figyelniünk a *Morgó* nevek egy eddig nem tárgyalt típusára is: egyes adatok szerint a *Morgó* előfordul víznévként, patakok vagy azok egy részének neveként is. *Morgó* a neve a Nógrádnál eredő és a Dunába Verőce-

marosnál ömlő pataknak (hivatalosan *Morgó-patak*: Földrajzinév-tár I. Bp., 1984. 25), és *Morgó-ér*-nek nevezik más néven a *Mocsolai-ér*-et is (Veszp. II. 24/152). Hegymagasnál a *Morgós* a Tapolca-patak erős folyású részének a neve (Veszp. I. 43/41), és *Morgó*-ként említi a CzF. Erdélyben a Vásárhely melletti Maros vízágak összeszakadását (i. m. 4: 613). *Morgó-pataknak* hívják Bernecebaráti vízfolyását is (MNYTK. 176. sz. 195).

A *Morgó* a víznevek rendszerébe tökéletesen beleilleszkedik. Több olyan nevet is ismerünk, amely a vízfolyást valamilyen hangutánzó ige folyamatos melléknévi igenevével nevezi meg. (Pusztán érdekességgént jegyzem meg, hogy a finn névrendszerben is pataknévként él a legtöbb hangutánzó igéből született I. participiumot tartalmazó i- -va/-vá végű — név; vö. Kiviniemi, Suomen Partisiippanimistöä. Helsinki, 1971. Ism. Keresztes: MNYj. 18: 159–63.) Legismertebb ilyen nevünk a *Sió*, mely a *si*, *sív* (géből ered (FNESz.⁴ 2: 476), de ilyen még a *Sugó*, (*Fejérnyikó*, *Dörgő tó*, *Fortyogó Gyallay*: MNY. 52: 356; vö. Pais: uo. 357, valamint uő. a víz „súgásáról”: MNY. 39: 236). A Gyallaytól ismert *Morgó* vagy *Mondó* hegy neve is a bent zajló és kihallatszó vízáramlásból származik (i. h.).

A megyei földrajzinévi kötetek vízrajzi szempontból elég hiányos térképvázlatait megnézve kiderül, hogy a tiszántúli településeken levő *Morgó*-kat, valamint az ácsit, kötcseit és a somogymegyesit kivéve a 3.2. pontban számba vett határrészek mind valamilyen vízfolyás, patak melletti helyek nevei. A pápai járás (Veszp. II.) érintett kilenc községének mindegyik *Morgó* nevű helye — bár ez a kötet térképvázlataiból nem mindig derül ki, mint erre Hoffmann István volt szíves figyelmemet felhívni — vízfolyás mellett van (Vízfolyás mellett található a *Morgó* Békás, Csákánydoroszló, Csikván, Csót, Kemenesmagasi, Kemenesszentmárton, Kéttornyulak, Malomsok, Nagygyimót, Nóráp, Pórszombat, Szend, Takácsi, Vanyola, Vönöck és Zalaboldogfa községekben.)

Valószínűleg nem véletlen, hogy a legtöbb *Morgó* határrésznevén egy patakokban hajdan gazdag területen, a pápai járásban és a vele szomszédos Vas megyei településeken van. Érdekes, hogy ezen a vidéken több hangutánzó igéből létrejött víznév is található, s külön figyelemre méltó, mint Hoffmann Istvántól megtudtam, hogy a békási *Morgó* szántó a *Csörgető* patak (vö. Veszp. II. 34/39; a névre még l. uo. 23/25) mellett van, a Nóráp–Kéttornyulak közötti *Morgó-út* pedig a *Zörgő* patak (vö. uo. 50/86) mellett, vele párhuzamosan halad.

Ezen tények alapján megkockáztatom, hogy a *Morgó* határrésznevek eredete a víznevekhez kapcsolódik. Feltételezésem szerint eleinte vízfolyás melletti helyek kaphatták ezt a nevet, esetleg metonimikusan, a patak hasonló nevérről, és ezen az úton került a *Morgó* a helynevek sorába. A névadás eredeti motivációjának eltűnése (pl. a patak kiszáradása stb.) vagy elfelejtése után elképzelhető, hogy a névrendszerben meglevő nevet egyéb, világos igei alapszavának másik jelentésárnylatából következő motivációban kezdték használni.

7. A *Morgó* kocsmanevek és határrésznevek kapcsolatáról jelenlegi ismereteim alapján nem szólhatok, és könnyen előfordulhat, hogy nincs is kapcsolat közöttük. Erre mutat az éles területi elkülönülés is: a *Morgó* csárdák és kocsmák a Tiszántúlon, a *Morgó* határrészek pedig a Dunántúlon fordulnak elő nagyobb számban. A csárdanevek esetében a víznévi eredet nem bizonyítható, hisz víz közelsége a karcagi *Morgót* kivéve (a múlt században még egy tó partján állt; azóta már körülötte a város) tudtommal nem jellemzi az említett csárdákat.

A két csoport esetleges kapcsolatát, miként a *Morgó* név biztos etimológiáját is, a későbbi kutatásoknak kell feltárniuk. Az ezekben az újabb kutatásokban előkerülő további adatok aztán igazolhatják vagy megcáfolhatják az eddigiekben előadott, főként a névrendszer által támogatott névmagyarázataim helyességét.

Kis Tamás

Büky László: Képalpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Akadémiai Kiadó 1989. 233 oldal

Büky László könyve, amely 1984-ben megvédett kandidátusi értekezésén alapul, egyedülállóan érdekes és sikeres kísérlet a lexikográfia módszerének a költői stílus vizsgálatában való alkalmazására. Szinte egy ideális írói szótár kinagyított részletének tekinthető. Az írói szótárak, mint ismeretes, egy szerző egész életművének (Soltész – Szabó – Wacha: Petőfi-szótár), életműve egy részletének (Benkő László: Juhász Gyula-szótár) vagy egy jelentős művének (Pásztor Emil: Toldi-szótár) teljes szókincsét lexikai egységekre, címszavakra bontják le és szócikkekben tárgyalják; a szócikkek – ha a címszó több jelentésben fordul elő – jelentések, jelentésárnyalatok szerint tagolódnak, amelyeket behelyettesíthető értelmezés vagy a használatra vonatkozó körülírás világít meg, s e szakaszokon belül sorakoznak az idézetek, amelyek a címszó használatát, képekben, alakzatokban, nyelvtani szerkezetekben való előfordulásait mutatják be. Büky László elhatárolja ugyan művét az írói szótáraktól, hiszen célja is más, nem a teljes szókincsnek, nem is az egyes szavak teljes használati körének elemzése, hanem „az egyéni képvilág funkcionális leírása” (9), meghatározott számú szó képes és köznyelvi használatainak mélyreható és az összefüggéseket is feltáró vizsgálata; a műfaji, módszerbeli hasonlóság ennek ellenére szembeötlő. Könyve „tárgyaló rész”-ének tíz fejezete egy-egy szócikk, amelynek felépítése a jelentések elkülönítésével és számozásával, a jelentésárnyalatok betűjelzésével (1. || a. stb.), a stílusminősítésekkel és főleg a meghatározásokkal híven követi az Értelmező Szótárt, hívebben, mint a Petőfi-szótár, amely a szócikkek tagolásában a feldolgozott szöveganyaghoz alkalmazkodott. A fejezetek kidolgozása Bükynél természetesen nem szótárszerű, hanem részletes leíró elemzés.

A vizsgált szavak a következők: *szív, lélek, mély, kód, sötét, örvény, tölcser* főnevek, *zöld, sötét* melléknevek, *fut* ige. Ránézésre is látszik, hogy ezek Füst Milán költői szókincsének jellegzetes elemei, „kulcsszavai” nem statisztikai értelemben – hiszen az *örvény* szóra csak négy, a vele rokon értelmű *tölcser*-re mindössze két adata van –, hanem a költő képalpalkotásában és képrendszerében betöltött központi szerepük alapján. Nem érdemes fennakadni azon az apró következtetlenségen, hogy a *sötét* főnév és a *sötét* melléknév külön fejezetet kapott, míg a *zöld* melléknév fejezetében van példa a *zöld* főnévre is – igaz, Karinthy Frigyesztől –, a *mély* főnév mellől pedig hiányzik a *mély* melléknév, Karinthy-adatok sincsenek. Figyelemre méltó azonban, hogy a címszók nagyobbik felében megtalálható az *ő* hang: *kód, sötét, örvény, tölcser, zöld*. A fonémastatisztika és a hangszimbolika tudósai talán ki tudják mutatni az *ő* „kulshang” jellegét Füst Milán költői nyelvén. („A feleségem története” című regényének hőstét *Störr* kapitánynak hívják.) Az egyes fejezetekben a szerző a címszó összetételeinek és származékainak használatát is vizsgálja, pl. a *szív* szócikkében ezeket: *emberszív, szíve-csendje, szívszakadás, szívszakító, szívvetélpő, vajszívű, légyszívű, gonosz-szívű, nehéz szívű, komoly szívű, jószívű, a fut* igéében: *átfut, befut, elfut, körülfut, lefut, megfut, futás, futni, futó, futva, futkos, futkosás* (a *futni* és *futva* igenév külön tárgyalása nem áll összhangban a szótárak szokásos eljárásával).

Büky László elemzési eljárását „A köd főnév használata” című fejezet tartalmi kivonatával mutatom be (a többi szócikk is hasonló szerkezetű). A *köd* 1. jelentése az ÉrtSz.-ban „A föld felszíne közelében lebegő parányi vízcseppecskéknek a látás távolságát korlátozó, a páránál sűrűbb, felhőszerű tömege.” Ez a jelentés van meg pl. a következő szövegrészben: „... S a nehéz gondolat oszolna könnyű köddé...”. Az alapmetafora: **gondolat köddé oszol*, amelyben együttesen érvényesül az *oszol/oszlik* igének ’pára eltűnik’ és ’érzés, (lelki)állapot szűnik’, a *köd* főnévnek fent idézett és átvitt, „V mely lelki v. természeti tényező okozta bizonytalanság a látásban, gondolkodásban” jelentése, továbbá a *nehéz* : *könnyű* kontraszt, szintén egymásba játszó jelentésekkel: ’súlyos’ és ’nyomasztó’, illetőleg ’kis súlyú’ és ’kis mértékű’. Ugyanebben a jelentésben, de közvetlen köznyelvi használatban, képzalkotás nélkül jelenik meg a *köd* szó többek között a „Habok a köd alatt” című versben: „Kiváltak [ti. az uszályhajók] a ködből, majd eltűntek benne nyomtalan” stb. A versben hajók elsüllyedéséről van szó, így annak ellenére, hogy közvetlenül kimutatható szóképet a költő nem használ, a *köd* a halál metaforás kifejezésévé, szimbólumává válik: „Úgy fusson el kis életünk is, mint a hab fut el, amelynek nyoma vész / A köd alatt, a gomolygás alatt...”. A szokatlan névutós kapcsolatok: *köd alatt*, *köd mögül*, *köd alól* is a képszerűség irányába mutatnak. A 2. jelentés „A levegőben lebegő porszerű anyagoknak... látást akadályozó tömege”: „... a Teremtés ős-álmába öltözött, / Hol mindent elborít az ősi köd...”. Ebben a jelentésbe belejátszik ’a csillagközi térben levő por és gázfelhő’-re vonatkozó előismeret, a világmindenség keletkezésével kapcsolatos ’ősköd’ fogalma. A 3. jelentéshez: „(átv, vál) V mely lelki v. természeti tényező okozta bizonytalanság a látásban, gondolkodásban” tíz idézet tartozik, pl. „... Ne hagyj tehát, hogy elmerüljön, visszasüllyedjen a ködbe, amelyből [! pontatlan, helyesen: melyből] származott / E nemes-szép alakzat [ti. a magyar nyelv].” Az e csoportba vont előfordulásokat megújított képeknek minősíti a szerző; az előbbi idézet képe a *múlt köde* állandósult kifejezésre vezethető vissza, amelyből az *elmerül* és *visszasüllyed* igék átvitt jelentésének következtében („eltűnik vmiben”, illetőleg ’<Átmeneti felemelkedés után> ismét előbbi, régebbi, alantas helyzetébe v. siralmas állapotába kerül”) eltűnhetett az alapképek az azonosított jelölő *múlt* eleme. Más idézetekben a *köd*-ön kívül a tanulmányban vizsgált egyéb szó is előfordul, pl. a *szív*: „S szívem a fájdalom legmélyebb ködébe merít el...” vagy a *lélek*: „... mely városból kelt fel ez a köd / Vonulni a lelked elé?” Ezeket elemezve a szerző a *szív*, illetőleg a *lélek* fejezetének megfelelő pontjára is utal; így bontakozik ki a motívumok összefüggése a képrendszerben.

A *köd* szó összetételei Füst Milán költeményeiben: *ködkép*, *ködköntös*, *köd-vár*, *köd-görgeteg*, *ködruha*; előfordul a *ködös*, a *ködlepte* és a *ködülte* melléknév is (az utóbbiak idézetei nem kaptak külön számozást, mintegy el vannak bújtatva a *köd-vár* metaforához kapcsolódó fejtegetésekben). A Füst Milán-idézeteket kiegészítik a Karinthy Frigyes-idézetek. Karinthy Frigyes nevét a könyv címe is feltűnteti, az ő költészetéből vett példák azonban csak az összehasonlítási alap, a kontrollanyag szerepét töltik be. Önállóan vizsgálva az ő szókincsét feltehetőleg nem ugyanazok a szavak emelkedtek volna ki kulcsszó gyanánt. Így is kirajzolódik azonban a két költő stílusának, képzalkotásának különbözősége, ugyanakkor sajátos szellemi, szemléleti rokonságuk is, többek között éppen a *köd* szócikkében: Karinthynek abból a verséből olvashatók itt részletek, amelynek ajánlása „Füst Milánnak, emlékezéssel a Nyugathban [...] megjelent »Habok a köd alatt« című versére”. Maga az is Büky László érdeme, hogy felfedező utat tör a lírikusként mindig háttérbe szoruló Karinthy Frigyes költői világának megismeréséhez.

Füst Milán költői eszközei mindenesetre közel kerülnek az olvasóhoz a látszólag keskeny szeletet bemutató tanulmány elolvasása útján. A tíz szóhoz tartozó csaknem 400 idézet elemzése az utalásokkal, kitekintésekkel, az összefüggések megvilágításával olyan hálózatot alkot, amely átfogja a költő élettartamához képest csekély terjedelmű

életmű egészét. Ebben az összefüggés-hálózatban jelenik meg egyebek között a víz és a tenger motívuma, amely rendszerszerűen kapcsolódik a *szív* és a *lélek* főnevekhez (pl. „áradni fog / Szívemből éneke, akár a nagy vizek . . .”; „A tengerek a szívben, a tengerek . . .”; „A lelkük vízfénéken alszik, mint a hal . . .”; „. . . megholt lelkem mélységes és titkos / Tengerszemére rátalált . . .”, vö. 91, 121–2), valamint a *zöld* melléknévhez (pl. „zöld, zuhogó vizeken”; „. . . ott ahol a síma tenger domborúl, / Vagy zöld hegyet vet, ha jó a vihar”); kis számú előfordulása ellenére e rendszerkapcsolat miatt kulcsszerepű az *örvény* főnév, s a víz mozgása fontos jelentéseleme a Füst Milánnál különösen gazdag metaforatartalmú *fut* igének.

A megismerés teljesebb lehetne, ha az idézetek mellett nemcsak a lelőhely, hanem a költemény címe is fel volna tüntetve. Nem sokat segített ezen a hiányon a függelékben levő címmutató sem, ugyanis — szokatlan módon — csak azokat a verscímeket tartalmazza, amelyeket a tanulmány szövege megemlít; így hiába próbáljuk azonosítani pl. a 107. oldalon olvasható idézeteket: ez a lapszám elő sem fordul a mutatóban. Ez a csonka címmutató azt a félrevezető látszatot kelti, mintha a szerző nem dolgozta volna fel Füst Milán „Szellemelek utcája”, „Öregség”, „Oh holddöznő!”, „Önarekép”, „Copperfield Dávidhoz” és más költeményeit, pedig mindezekből vannak elemzett idézetek a könyvben. Ugyanez vonatkozik Karinthy Frigyes költeményeinek címmutatójára is.

A szakirodalmi hivatkozások széles köre és korszerű tájékozottságról vallanak. Büky László mindazonáltal egyéni úton jár. Nem előregyártott elméletekből, nem önkényesen értelmezett fogalmakból indul ki, hanem a költői szövegek tényeiből, s ezeknek összefüggéseit a jelentéselemzés lexikográfiai módszerével vizsgálja, bebizonyítva, hogy ez a száraznak, szórászállhasogatónak látszó módszer alkalmas a költői képalkotás és képrendszer titkainak feltárására is.

J. Soltész Katalin

Antti Iivonen—Terttu Nevalainen—Reijo Aulanko—Hannu Kaskinen: Puheen intonaatio. (Linguistica Philologica-Sarja. Helsinki; Gaudeamus 1987.)

A Helsinki Egyetem Fonetikai tanszékén az 1980-as években több, az ún. szuprasegmentális beszédtevékenységekkel foglalkozó munka jelent meg. A tanszék munkáját a 80-as évekig a hazánkban is elismert, a magyar nyelvet is jól beszélő Antti Sovijärvi professzor irányította, aki kutatásaival a nemzetközi élvonalba állította a finn fonetikai eredményeket. A beszédritmika, majd a beszédszintézis, a mesterséges beszéd kutatása terén kimagasló eredményeket ért el. Jó kapcsolatban állt a magyar kutatókkal, többször járt a budapesti és a debreceni egyetemek finn, illetve finnugor tanszékein előadóként, s több Magyarországon rendezett nemzetközi fonetikai kongresszuson tartott előadást, mutatott be felvételeket, regisztrátumokat a Helsinkiben folyó kutatásokból.

A helsinki Egyetem Fonetikai tanszékén 1981-től Antti Iivonen lett Sovijärvi professzor utóda. Intézetében ma az oktatás mellett a beszédkutatást tekintik fő feladatuknak. Sajnálatos, hogy az 1989-ben Budapesten megrendezett Beszédkutatás '89 konferencián csak a turkui kutatók képviselték Finnországot, holott az intonációkutatásban — mint erről ottjártamkor személyesen is meggyőződhettem — a Helsinki Egyetem Fonetika tanszéke jelentős eredményeket mondhat magáénak.

Erről tanúskodnak az utóbbi évek publikációi. A prozódia tanulmányozása a nyelvhasználat, a nyelvtanulás, a nyelvismeret megszerzése céljából az egyik legfontosabb feladatuk volt (Prosodiikka kielitaidon osatekijänä). Ezen a szélesebb témán belül elsősorban a leginkább megragadható mondathangsúly elméleti kérdéseit vizsgálták négy világnyelvben: az angolban, a franciában, a németben és az oroszban (Lausepaino-

teorioista. 1981., Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 34). Hasonló törekvés mutatkozott az MTA Nyelvtudományi Intézete Fonetikai Osztályán hazánkban megjelentetett munkákban is (Magyar Fonetikai Füzetek sorozata) és a Fejezetek a magyar leíró hangtanból című tanulmánygyűjteményben (Szerk.: Bolla Kálmán. 1982., Akadémiai Kiadó).

A hangsúlykutatás része az intonációkutatásnak, annak empirikusan és műszeresen is legjobban megragadható ága volt. A hangsúly kutatása mellett azonban a többi ún. szupraszegmentális tényező kutatása is fontossá vált a beszédkutatásban (vö.: Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. 1976. Akadémiai Kiadó; A beszéd hangszerelése 1989. kézirat. Tankönyvkiadó). Elsősorban a dallamkutatás irányában erősödtek fel a kutatások mind nyelvészeti, mind irodalomelméleti oldalról. A hanglejtés az intonáció meghatározó, önállóan is érzékelhető és regisztrálható összetevője, több tudományos disszertáció tárgya vagy részeleme lett (Fónagy Iván: *La vive Voix*. Bp. 1989.; Keeskés András: *A magyar vers hangzásszerkezete*. Opus 8. 1987. Akadémiai Kiadó; Varga László: *A beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai* (Magyar anyag alapján). Kézirat, 1989. ELTE), valamint Deme László, Wacha Imre és az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyamatban levő élőnyelvi kutatásainak anyaga: A norma-nyelvi konferencia előadásai. 1989. MTA, Nyelvtudományi Intézet).

A finn kutatások is ebbe a nemzetközi áramba kapcsolódtak be, s 1984-ben megjelentetett munkájukat továbbfejlesztve 1987-ben kiadták a *Beszédintonáció* című válogatást (Puheen intonaatio).

Az Antti Iivonen által irányított csoport az intonációkutatás legfőbb kérdéseit állította könyve fókuszába, s igyekezett képet adni az e területen folyó nemzetközi kutatás történetéről is. A főbb fejezetek a következők, a finn kutatásokat részletesebben bemutatva:

1. Fogalmak: 1.1. Intonáció és prozódika. 1.2. Fogalomtörténet: prozódia, akcentus és intonáció.

2. Az intonációkutatás fejlődéséről: 2.1. A kutatás kezdeti szakasza. 2.2. Jespersen hagyatéka az 1800-as évekből. 2.3. A kutatás megszilárdulása az 1900-as években.

3. Az intonációkutatás szempontjai: 3.1. A kutatómunka tagolása. 3.2. Az intonáció funkciói. 3.3. Az intonáció hatóköre és típusai. 3.4. Az intonációs jelölésrendszer. 3.5. Az intonáció diakrón, szocio- és idiomatikus (nyelvjárási) változatai. 3.6. Az intonáció nyelven kívüli tényezői. 3.7. Az intonációs korreláció és interakció több jegye együttesen. 3.8. Az intonáció folyamata és a beszédlánc. 3.9. Kontrasztív kutatás és intonációdidaktika. 3.10. Az intonáció kutatási módszeréről. 3.11. Patologikus (kóros) intonáció.

4. Az angol intonáció.

5. A német intonáció.

6. A finn mondathangsúly és intonáció. 6.1. Kutatástörténet. 6.1.1. Vihtori Peltonen: *Puhetaito* (Beszédtan/Szónoklattan). 6.1.2. Más kutatók. 6.2. Beszédtagolódás és hatókörei. 6.3. Mondathangsúly és a közlemény nyomatókfajtái. 6.4. Az intonáció. 6.4.1. Mondatfajták (beszédfunkciók). Kijelentő mondatok, deklaráció és félbehagyott, hiányos mondatok. Eldöntendő kérdőintonáció és emelkedő intonáció. 6.4.2. Szövegkötöttség, összefüggés, társalgás, pragmatika. 6.4.3. Alkotók és a stílus. 6.4.4. Expresszív intonáció.

7. A svéd intonáció.

8. Példák más nyelvek intonáció leírásából. 8.1. Holland intonáció. 8.2. Dán intonációs modell.

A fejezetekhez bő irodalomjegyzéket, szerző- és tárgymutatót is csatoltak a finn kutatók. A kiváló összeállításnak azonban van egy számunkra — magyarokra nézve — fájdalmas hiányossága. A szakirodalmi jegyzékben Magdiés Klára, Fónagy Iván, Kiefer

Ferenc, Hirschberg Jenő korábbi munkáin kívül semmiféle bibliográfiai adattal nem szerepeltetik a mai magyar intonációkutatást és eredményeit. Nem foglalkozik külön fejezet a rokon nép, a magyar intonálási sajátosságaival, s arra sem történik utalás, hogy más országokban foglalkoznak-e gyűjtéssel és feldolgozással ebben a vonatkozásban. Az erősen germanista indíttatású összeállítás számunkra elsősorban intonációtörténeti és módszertani szempontból hasznos. Érdemes lenne azonban finn kollégáink figyelmét jobban ráirányítani a magyar kutatásokra, s különösen azokra az ágakra, amelyekben közös kutatómunka is elképzelhető. Nemcsak a beszéd-szintézis, hanem a két nép nyelvének hangzásszerkezetében is lehet találni közös jegyeket. A kutatások kiszélesítése, a nemzetközi teamek létrehozása napjainkban a humán tudományokban is nélkülözhetetlenné vált.

A beszédintonációval való foglalkozás még egy, szótártudományunkban mutatkozó hiányosságra is fényt derített. Érdemes lenne a jelenleg forgalomban levő kétnyelvű (Finn–magyar és Magyar–finn) szótárakat élőnyelvi és szaknyelvi gyűjtésekkel felfrissíteni és egy újabb kiadás kapcsán kibővíteni, mert a felgyorsult nyelvi, szókincsbeli változások ezt megkövetelik. Mivel a Helsinki Egyetem tanárai elsősorban egyetemi hallgatóiknak ajánlották a Beszédintonáció című kötetet, célszerű lenne a magyar egyetemek finn nyelvet tanuló diákjaival is megismertetni. Ehhez azonban jól használható, korszerű kétnyelvű szótárak kellenek, amelyek a magasabb szintű nyelvelsajátítást lehetővé teszik. A beszédintonáció elméleti kérdéseit így a gyakorlat során tisztázhatjuk és ellenőrizhetjük. Ez mindkét rokon nép közös érdeke.

Kincses Kovács Éva

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1978

A napi- és hetilapok nyelvművelő tevékenységét elemző jelen összefoglalás folytatása a Magyar Nyelvőr alábbi évfolyamaiban megjelent szemléknek: 1953: 229–35; 1954: 26–33, 191–6; 1955: 242–6, 359–65, 466–76; 1956: 161–73, 381–6; 1957: 496–503; 1961: 356–65; 1963: 477–89; 1967: 80–91; 1969: 147–59; 1972: 105–20; 1975: 95–105; 1976: 479–98; 1981: 236–51; 1984: 108–26; 1988: 100–117, 492–503.

19 újságból 503 közleményt dolgoztunk föl az egri főiskola magyar szakos hallgatóinak szíves közreműködésével. A cikkek megoszlása a következő (zárójelben a továbbiakban használandó rövidítés, utána a megjelent írások száma): Magyar Hírlap (MH – 61), Magyar Nemzet (MN – 65), Népszabadság (Nszb – 48), Népszava (Nszv – 5); Déli Hírlap (DH – 4), Észak-Magyarország (ÉM – 12), Kelet-Magyarország (KM – 7), [Heves megyei] Népújság (HN – 65), Petőfi Népe (PN – 20), Szolnok Megyei Néplap (SZN – 40), Élet és Irodalom (ÉI – 44), Élet és Tudomány (ÉT – 72), Kortárs (Kt – 10), Köznevelés (Kn – 18), Magyar Tudomány (MT – 4), Napjaink (N – 2), Népművelés (Nm – 12), Rádió- és Televízióújság (RTV – 6), Typographia (T – 8).

E tekintélyes cikkmennyiség az 1977-es évihez hasonló, de az 1975–76-os esztendőkhöz összevetve számottevő emelkedést mutat. 1977-hez képest nőtt a nyelvi írások száma a következő lapokban: MH (10-zel), Nszb (21-gyel), ÉI (24-gyel, azaz megduplázódott), ÉT (11-gyel), Kn (8-cal, majdnem megkétszereződött), T (6-tal); illetve csökkent: MN (15-tel), Nszv (14-gyel), PN (25-tel, tehát a felére), MT (12-vel, a negyedére), RTV (4-gyel).

Szemlénkben külön nem foglalkozunk azokkal a rövidebb közleményekkel, hírekkel, amelyek a nyelvművelés szempontjából kevésbé fontosak, vagy egyedi voltak miatt nem illeszkednek témánk sorába.

I. A nyelvről — általában

Figyelemre méltó vita zajlott le a Kortárs hasábjain. Kolozsvári Grandpierre Emil szenvedélyes, keserű hangú vitaindítójára (Kt 1977. 8.) heten válaszoltak. Anyanyelvünk jelenkori állapotát többen gyatrának minősítették, okolva elsősorban a tömegtájékoztató eszközöket, majd a hivatali nyelvet, végül pedig az iskolát. A herderi jóslatot idézve megdöbrentő példákkal szembesítik az olvasókat az igék pusztulásáról, nyelvünk szegényedéséről, a mondatszerkesztés, valamint a mondatfonetikai eszközök helytelenségeiről. Szóhoz jut a jogász, aki a saját szemszögéből védi a hivatalos nyelvet; a nyelvész, aki érti napjaink változásait, sőt meg is érti azokat; a pedagógus, aki taglalja az iskolai anyanyelvi nevelés buktatóit; a filozófus, aki megpróbálja fölvázolni a nyelvi változások társadalmi hátterét (Károly Sándor: Anyanyelvünk helyzete és a nyelvművelés. 1. 143; Szádeczky-Kardoss Imre: Herder árnyéka — a jogász szemével. 2. 310; M. Fazekas Tibor: Hozzászólás a Herder-vitához. 4. 651; Buvári Márta: Akinek inge... 5. 812; Salamon Lajos: Herder árnyéka. 6. 975; Szilágyi Imre: Herder árnyéka. 7. 1142; Tolnai Gábor: Gondolkodás — irodalom — nyelvhelyesség. 8. 1306). — A vitáról részletes összefoglalás jelent meg (N 4. szám 30.)

Keresztury Dezső — talán az előzőektől nem függetlenül — szintén föleleveníti Herder jóslatát. Történelmünkön végigtekintve meg is fogalmazza a végleges választ: a magyarság nincs létében fenyegetve, élni akar (ÉI ápr. 15. 1). — Az iménti gondolat sor folytatásaként Király István Ady lírájában követi nyomon a baljóslat hatását (uo. ápr. 22. 5). — Lőrincze Lajos arról ír, hogy a nyelv összetartója a közösségnek, a közösség pedig megtartója a nyelvnek (Nemzetben él a nyelv. Uo. máj. 27. 4). — Deme László bebizonyítja, miért helyesebb napjainkban a következőre módosítani az ismert szállóigét: Nyelvben él a nép (Anyanyelvünk kettős arca. Uo. júl. 1. 5).

Sütő András válaszolt Mezei Andrásnak arra a kérdésére, hogy szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni (ÉI ápr. 29. 3). — Lőrincze Lajos a nyelvi norma meghatározását adta meg példák segítségével (uo. jan. 21. 2), melyhez Jólesz László fűzött megjegyzéseket (uo. febr. 4. 2).

Illyés Gyula az Anyanyelvi Bizottság ülése kapcsán szintén elemezte nyelvünk helyzetét, és eltételez szolt a rádió és a televízió kiejtés-, valamint nyelvbomboló hatásáról (MN ápr. 28. 5). — A magyar nyelv hetén rendezett nyelvművelő ankéton hét nyelvész is szolt az iméntiekről, de arról is, hogy a nyelvművelés lehetőségei kiszélesedtek (Nszb ápr. 9.).

Vitakultúránk fejletlenségére jellemző, hogy a felek gyakran sértő kifejezésekkel illetik egymást. A durva szóhasználat társadalmi hátterét vázolja E. Fehér Pál (Nszb okt. 22. 11). — Ugyanennek a témának szentel vezércikket Zay László (MN máj. 26. 1). — Ipper Pál szerint nyelvünk helyzete politikai kérdés is, hiszen a politikai nyíltság, őszinteség és felelősségvállalás a legjobb orvosság a hivatalos és mozgalmi zsargon vadhajításai ellen (Kiss István; PN márc. 7).

Huszár Ágnes cikke általános nyelvészeti jellegű, a nem verbális kommunikáció eszközeit mutatja be (MH aug. 26. 6). — A rádió felelős az elhangzott szóért, a riporter felelős a kérdezett válaszáért nyelvi értelemben — erről polemizál két írás (Mágori Erzsébet; ÉI nov. 25. 13 és Csurka István; MN ápr. 16. 5).

II. Kiejtés

Bár az első fejezetben tárgyalt frások közül több szóvá tette a helytelen kiejtést, igazi nyelvművelő cikk továbbra is kevés, akárcsak az előző években. Ruffy Péter átfogó frásában rendszerezi a leggyakoribb helytelenségeket: a kiejtési hibákat, a rossz hangsúlyo-

zást, a beszédhibákat. Külön szól az ünnepi beszédek és szónoklatok siralmas akusztikai megjelenítéséről, valamint a fölösleges hangoskodásról (MN okt. 22.).

Mehler tanulmányában arra figyelmeztet, hogy ismernünk kell a gyerekek hang- és beszédérzékelésének minden mozzanatát ahhoz, hogy ha érteni akarjuk a nyelv elsajátításának, a hangképzésnek a mibenlétét, menetét (MT 11. 853).

A Kelet-Magyarország sorozata bővebben megmutatta a fonetika részterületeit. A beszédhangok képzéséről, a helyes légzésről Tóth László írt (KM febr. 26.). — Számba vette a jellegzetes beszédhibákat (uo. márc. 5.), szólt a beszéd zeneiségéről, a hangszín érzelmkifejező erejéről (uo. márc. 12.), a hangerő és a hangsúlyozás problémáiról (uo. márc. 19.). — Bachát László az egyes szófajok jellegzetes hangsúlyozási tudnivalóit gyűjtötte egybe (uo. szept. 24.). — Szűts László szintén a beszédhibákról írt (MH okt. 28. 10).

Fischer Sándor a rádió és a televízió műsoraiban elhangzott hangsúlyozási vétségeket tesz szóvá (RTV 15. 9). — A tömegtájékoztató eszközök által terjesztett hibás hanglejtésformákra figyelmeztet szerzőtársa (-ue-; RTV 24. 3). — Telegdi Polgár István az idegen nevek ejtésének modorosságaira hívja föl a figyelmet (ÉI dec. 9. 9). — Hasonló helytelenségekre utal Ladó János (MH szept. 16. 5).

Kiváló színészeink példaértékű kiejtését dicséri Thurzó Gyula (ÉI szept. 2. 13).

III. Szókincs

1. Hány szót használ egy ember, és hogyan következtethetünk erre? — teszi föl a kérdést Benkő László (ÉT 1093). — A jövevényszavak és az idegen szavak közötti határt húzza meg Szűts László (MH aug. 19. 6). — Ugyanő két írásában vizsgálja az ifjúság nyelvét. Hiányolja a rokon értelmű szavak árnyalt használatát; utal a szókincsbővítés két módjára, a belső szóalkotásra és a tolvajnyelvből való kölcsönzésre (MH jan. 21. 6 és MH nov. 18. 6).

Kevés cikk foglalkozik a szaknyelvek szókincsével. Czeizel Endre arról számol be, hogyan igyekeznek közelíteni az orvosi nyelvet a köznyelvhez (ÉI ápr. 15. 4). — Ehhez fűzi gondolatait Grétsy László, aki támogatja a szükséges szakszavakat, de fékezni igyekszik a szakmai túlkapasokat (uo. ápr. 29. 2). — Rövid írás szól a kohászat műszaki szavairól (Felde Györgyi; ÉT 1349) és az államigazgatás nyelvezetéről (Török Gábor; uo. 1451). — Pásztor Emil vitába száll Kolozsvári Grandpierre Emil azon megállapításával, hogy a *buzgár* szakszó helytelen (MH máj. 6. 6).

2. I d e g e n s z a v a k. A Magyar Tudományban folytatódott és lezárult az előző évben kezdődött vita, melynek keretében 1977-ben 15 cikk foglalkozott az idegen szavakkal (1.: Sajtószemle; Nyr. 1988: 405). Az 1978. évi 3. számban Ladó János arra figyelmeztet, hogy indulatok nélkül kell mérlegelni az egyes szavak szükségességét. Magyarító szótárt is javasol (195). — A vitát Benkő Loránd és Lőrincze Lajos zárta le. Sajnálattal állapították meg, hogy több hozzászóló nem érezte a problémakör mélyebb összefüggéseit. A „nyelvi környezetvédelem” társadalmi szintű kérdés (uo. 197).

Mizser Lajos olyan példákat hasonlított össze, amikor hosszabb ideig egymás mellett élt az idegen szó és a magyar megfelelője (Nszb máj. 28. 8). — A publicisztikában az érthetőség miatt különösen fontos a fölösleges idegen szavak kerülése (Huszár Ágnes; uo. dec. 10. 14). — A *kemping* szó már beleilleszkedett nyelvünkbe, *szócsalád*ot is alapított (Mizser Lajos; uo. okt. 1. 14).

Bakos József a Heves megyei Népújság rovatában a következő idegen szavakat tárgyalta: *pacemaker* (febr. 19. 9), *frusztrál* (márc. 12. 9), *sznob* (ápr. 3. 13), *outsider* (ápr. 23. 9), *up-to-date* (szept. 3. 9). Ugyanő foglalkozott a *partner* szükségességével (ÉT 1274). — Hernádi Sándor a *konvertál* szóalakot elemezte (uo. 1035). — Görög szavak vissza-

latinizálásáról írt Sz. Nagy Zoltán (MH máj. 20. 6). — Kipellengéreztek néhány francia szóalak hibás használatát, írását (Sz. J.; ÉI dec. 16. 9).

3. Neve k — néva d á s. Az utca néva d á s fővárosi rendeletével ismerteti meg olvasóit Berkó Pál (MH jan. 3. 5). — Eger új utcaelnevezéseit két írás taglalja (HN júl. 8. 5 és Csörghe Géza; uo. júl. 15. 5). — A rangokat általában a régi történelmi személyiségekről elnevezett utcákban szokás föltüntetni, pl. *Őrs vezér tere, Nagy Lajos király útja* (Mizser Lajos; ÉT 1176).

Az *Ortutay* vezetéknevet vizsgálja Ladó János (ÉT 1071). — A *Solt*, a *Zsolt* és a *Zoltán* fejlődéstörténetét Soltész Sándor vázolja föl (MN máj. 30. 10). — A *Balaton* nevééről Posgay Ildikó elmélkedik (ÉT 954). — Folyik a földrajzi nevek mentése Bács-Kiskun megyében (Halász Ferenc; ÉI 17. 7 és szerző nélkül; Nszb júl. 20. 9). — Az iménti megye személynévből eredő helyneveit értelmezi Kiss István (PN aug. 29. 6). — Fölvetődik, hogy *Berettyóújfalu*t visszakereszteljék-e *Berettyóra* (Z. Szász István; ÉI 36. 2). — Nehéz eldönteni, hogy a régies helyesírású személynévek esetében milyen forma mellett döntsünk (Ladó János; MH jún. 3. 6). — Az állatvilág egyedei nemi megkülönböztetésének nyelvi eszközeit mutatja be Ladó János (MH ápr. 15. 6).

A m o z a i k s z a v a k három csoportját különböztethetjük meg: a magánhangzót is tartalmazó szavakat, a csak mássalhangzót tartalmazó szavakat és a panelszavakat, azaz a szóösszevonásokat (Huszár Ágnes; MH aug. 12. 6). — A *gyes* térhódításáról számol be Mizser Lajos (uo. jún. 8. 10). — Az árucikkeket jól reklámozza a hangzatos fantázianév, melyeknek még híján vagyunk (Jólesz László; MN jún. 11. 13).

Az Élet és Tudomány rovatában gyakran dolgoztak föl szókinestani vonatkozású nyelvi eseteket: *mokka* (Mizser Lajos; 133), *kamra* — *kamara* (Ladó János; 245), a téli sportok rokon értelmű szavai (Ruzsiczky Éva; 280), a hideggel kapcsolatos rokon értelmű szavak (uő. 343), a szókinés változása — lépéstartás az újjal (Felde Györgyi; 376), *palimadár* (Bakos József; 597), testrészek neve egyes szólásokban (Sámbokréthy Péter; 629), halak neve (Huszár Ágnes; 917), a testmagasságra utaló kifejezések Ruzsiczky Éva; 1546), *fuszás* — *kontárkodás* (Karcsey Sándor; 1589), neologizmusok (Búvári Márta; 1611).

IV. Szavak jelentése és használata

Az előző évekkel ellentétben nem találhatunk olyan nyelvművelő cikkeket, amelyek kifejezetten a szótörténettel foglalkoznának, a jelentésmagyarázat egybefonódik a helyes használat szabályainak bemutatásával, a rokon értelmű tagok fölsorakoztatásával.

A Népszabadság 1977 óta élő Mondd és írd! című rovatában 4 alkalommal közöl szóhasználati és nyelvhelyességi észrevételt. Kemény Gábor fölfigyel arra, hogy napjainkban bizonyos tartózkodással fogadjuk az újsütetű szóképzéseket, azonban az összetételek aránylag zökkenőmentesen beleilleszkednek szókincsünkbe. Két olyan képzett szóalakat mutat be példaként, amely hivatalos nyelvünket gazdagítja: *pontosít* és *felvetés* (jún. 18. 6). — Grétsy László arra int, hogy nemcsak a bőbeszédűség, hanem a szűkszavúság is hibaforrássá válhat (márc. 19. 8). — Tompa József a *magas* melléknév túlságosan gyakori használatát kárhoztatja (ápr. 2. 8). — A fiatalok szóhasználatának egyes példáit szemlél-teti Huszár Ágnes, majd kitér a tegezés elterjedésére (febr. 19. 8). — A megszólítások bizonyos formái (*betegtárs*, *asszonytárs*) késztették írásra Köves Rózsát, aki az egyik illetéktankönyvben elítélő véleményt olvasott a fenti szóalakokról, pedig szerinte elfogad-hatók (MN ápr. 21. 4). — A megszólításokról Benkő László azt tartja, hogy érződjék bennük az embertársaink iránti megbecsülés, udvariasság és tisztelet (MH jún. 10. 6).

A h i v a t a l i n y e l v szóhasználatának fonákságaira mutatnak rá a következő írások. A nyelvi vétségek között gyakori a szótévesztés (*felszólalás* — *felszólamlás*) és a

felé névutó hibás alkalmazása (Kemény Gábor; Nszb jan. 22. 8). — Kiss István bebizonyítja, hogy miért *nem tehetjük helyére a hiányosságokat* (PN febr. 7. 5). — Fischer Sándor nyílt levélben szólít föl mindenkit a hivataloskodó stílus érthetlenségeivel szembeni harcra (RTV 8. 8). — Baróti Géza hiányolja a hivatali nyelvből az egyéniséget, a frissességet, hiszen a nyilvánosság előtti megszólalások általában panelekből állnak (uo. 24. 3). — Konkrét példák: *végrehajt* (É. Kiss Sándor; MH okt. 14. 7), *totálkár, rendelkezik, igény* (Szombathy Viktor; uo. szept. 2. 6), *részesül* (Wolf Tibor; uo. aug. 5. 6), *állampolgár* (Kovalovszky Miklós; MN szept. 10. 13), *miután* (Rácz Endre; aug. 13. 13).

A doktori cím használatának szabályaival nem mindenki ért egyet. Nem egységes a nők névviseleése, téves formákban is hisznek az érintettek, erről győz meg bennünket a Magyar Nemzet kis vitája (Ladó János; júl. 9. 13 — Veress Sándor; szept. 27. 9 — Ladó János; okt. 8. 6).

A *töltelék szavak* kialakulásában nagy szerepe van a hivatali zsargonnak (T. P.; PM febr. 16. 7). — Érdekes kérdés, hogy élhetünk-e töltelék szavakkal, ha éppen megakadunk beszédünkben (Barcsa S.; ÉM jan. 19. 4). — A fiatalok nyelvét nagyon elcsúfítják a vattaszavak (Paulovits Ágoston; uo. febr. 12. 6). — Az ilyen beszéd mód neveltségessé is válhat (Tiszamarti Antal; ÉT 843). — Helytelen a *gyakorlatilag* és a *tulajdonképpen* túlzásba vitele (Bakos József; ÉT 186 és 965).

A *hasonló hangzású szavak*, a hasonló nyelvi formák összekeverése gyakori hiba, képzavarhoz is vezethet (Kemény Gábor; Nszb okt. 29. 15). — Szép számmal találunk konkrét példákat: *munkavédelem* — *munkásvédelem* (Szántó Jenő; uo. júl. 2. 14), *rákérdez* — *megkérdez* (Kemény Gábor; uo. szept. 10. 14), *alig* — *csaknem* (Rácz Endre; uo. nov. 26. 14), *kezdeti* — *kezdetleges* (Szabó Ernő; Nm 12. 37). — Ugyancsak pongyolaság azonos szótövek, szavak és toldalékok egy-egy szövegrészen belüli ismétlése (uó. Nm 6. 11). — Szabó Ernő szerint primitív hiba ugyanazon fogalomnak másik, azonos jelentésű szóval történő megismétlése (uo. 7. 47).

Az Élet és Tudomány Nyelv és élet című, minden héten megjelenő rovatában szívesen foglalkozott szóhasználati nehézségekkel: *használ* vagy *alkalmaz* (Cs. Pintér Rita; 1402), *fizetett* vagy *fizető néző* (Grétsy László; 1291), *óvoda- és bölcsőde* kombinát (Pásztor Emil; 569), *birtok* és *tulajdon* (Karácsony Sándor; 311), *elsődleges*, *másodlagos*, *külsődleges* (Benke István; 1221), a *maszek* új jelentése — *remek*, *kiváló* (Gombó Pál; 818), *igény* (Nagy Tibor; 779). — Kovalovszky Miklós fölveti, hogy mondhatjuk-e *ékszereknek* a jogart, az országalmát és a palástot. Nem, mivel ezek koronázási *jelvények* (MH júl. 15. -6).

Bakos József jelentésmagyarázatai a Heves megyei Népújságból (a 9. lapon): *lecikiz* (jan. 8.), *ódkodik* (márc. 5.), *tökmindegy* (ápr. 9. és MN jún. 11. 13), *pátyol* (ápr. 30.), *precíz* (jún. 25.), *sörbár* (aug. 13.), *keresztyén* (dec. 24. 11). — Más cikkeiben kitért a helyes szóhasználatra: *obulus* (febr. 5.), *nuku* (márc. 19.), *talmi* (márc. 26.), *árgus szemű* (máj. 7.), *lurkó* (máj. 28.), *nyílászáró szerkezet* (jún. 11.), *kárgyul* és *gárgyul* (jún. 18.), *pucérkodik* (júl. 16.), *komplex* (Szigethy András; júl. 16. 5), az utónevek használata (júl. 23.), *hályog* (júl. 29. 5), *macc*, *müccenés* (júl. 30.), *facér* (aug. 6.), *mokka* (aug. 20.), *kuss* (aug. 27.), *vájt fülű* (szept. 24.), *miszlik* és *mismás* (okt. 1.), *topis* és *toprongyos* (okt. 15.), *tótumfaktum* (nov. 6.), *fancsali* (dec. 31.).

Ugyancsak a Népújságban Bakos József vizsgálta a *szólások* használati értékét, jelentését. Az alábbiakkal foglalkozott: *a pont az i-n* (júl. 4.), *Simon bíró hajítja a lovat* (szept. 10.), *sziszifuszi munka* (okt. 8.), *szólások a rossebb szóalakkal* (okt. 23.), *farkasszemet néz* (okt. 29.), *Augiász istállója* (nov. 19.), *palira vesz, tamáskodik* (nov. 26.), *fokhagymás az orra* (dec. 10.), *a Deákné vászna* (dec. 17.).

A szólások és a közmondások bölcséleti értéke kopik, sőt elavulttá is válnak bizonyos tartalmi vonatkozásaik. Horváth József szerint ezért kevésbé fordul hozzájuk a ma

embere (Nszb febr. 12. 6). — A Petőfi Népe Nyelvőr című rovatában Kiss István három cikket szentelt e témának. Megfigyelte újabb fejlemények jelentkezését, melyek közül több a sportnyelvben gyökeredzik (júl. 4.), föltárta a szóláskeveredések típushibáit (jún. 7.), érzékeltette a szólások tematikai sokszínűségét, valamint utalt stilisztikai szerepükre (ápr. 11.). — Bakos József számokkal kapcsolatos szólásokat gyűjtött össze (MH jún. 24. 6). — Az asszonyokkal összefüggő szólások legtöbbször egy letűnt világ értékrendjét tükrözik, hiszen bennük sokszor becsmérő, csúfos, elítélő hangon szólnak a nőkről (Huszár Ágnes; MH ápr. 22. 6). — Újságokban föllelhető szóláskeveredéseket kifogásol Balabán Péter (ÉI 38. 9). — Mizser Lajos a gyerekekkel és a gyermekkorral kapcsolatban levő kifejezéseket szedett csokorba: *tisztába tesz, egy tejen nőttek fel, az anyatejjel szívta magába, nem nőtt be a feje lágya* (MH szept. 9. 6).

Az *elvtárs* szó eredetét, használati körét, rövidített formáját adja meg Mizser Lajos (Nszb aug. 27. 14). — Millner Pál kiegészítést fűz az MN egyik korábbi cikkéhez, amelyben beszámolt a Magyar Nyelvatlasz megjelenéséről. Szerinte a *mulgi* palamentes széntömböt jelent (MN máj. 14. 14). — Molnár Zoltán Miklós újabb szóalkotásainkról mond véleményt, és elfogadásra ajánl olyan fejleményeket, mint a *vicsege, citrancs, burizs* (uo. okt. 8. 14). — Bakos József megállapítja, hogy az utóbbi időben kiszélesedett a *piszlicsár* melléknév használati köre, hiszen a bizalmas nyelvből bekerült a köznyelvbe (uo. dec. 10. 14). — Ugyanő vizsgálja, mikor fogadható el a *hájfejtű* szóalak használata (MH máj. 13. 6).

V. Alaktan

Rozslyay György azt szemlélteti, hogyan árnyalják beszédünket az *igekötők* (ÉT 742). — Az idegen szavak helytelen igekötő-használatát kifogásolja Galla-Kováts Ágnes (MN júl. 18. 8). — Néhány furcsaság adott ötletet Bakos Józsefnek cikke megírásához (HN jan. 1. 9).

Az igeneves szerkezetek és a szóösszetételek germanizmusát taglalja É. Kiss Sándor (MN máj. 14. 13). — Lőrincze Lajos az igeneves szerkezetek helyes és helytelen alkalmazására mutat rá (ÉI márc. 4. 6).

A Heves megyei Népújságban Bakos József négy olyan cikke jelent meg, amely alaktani vonatkozású. Ír a továbbképzett szavak furcsaságairól (jan. 29. 9), a megrövidült és kicsinyítő képzővel ellátott szóalakok használatáról (máj. 14. 9), az idegen szavak toldalékolásának hangrendi problémáiról (máj. 21. 9), valamint a szenvedő igék mai szerepéről (dec. 3. 9). — Felde Györgyi rámutat arra, mikor célszerű élni a főnévi igenév személyragos alakjaival (Nszb márc. 5. 8). — Huszár Ágnes igen szemléletesen érzékelteti az igekötők jelentéssűrítő és -árnyaló tulajdonságait (MH dec. 23. 6). — A *körül-* és a *be-* igekötők összecserélésének hibájára hívja föl a figyelmet É. Kiss Sándor (MH dec. 9. 6). — Mizser Lajos megállapítása szerint az *-i* kicsinyítő képző használata divatossá vált. Helytelenít új szóalkotásokat: *ropi, rugi* (MH szept. 30. 6).

Tompá József gyűjteménye azokat a példákat mutatja be, amelyekben az eredetileg önállótlan nyelvi elemek: toldalékok, névutók, névmások, kötőszók önálló életre kelnek (MN dec. 10. 14). — Honffy Pál szónak teszi az *optimális* nyelvünkben helytelen fokozását (uo. szept. 10. 13). — Az egyes szám második személyű, alanyi ragozású, felszólító módú igealakok rövidebb és hosszabb formáit veti össze Bakos József (uo. ápr. 9. 13). — Az ugyanazon szóalakokhoz járuló kétalakú toldalékok jelentés-megkülönböztető szerepére mutat rá Tompa József (uo. máj. 14. 13). — A szerző másik cikkében magyarázatot ad a *férfi* szóhoz járuló toldalékok hangrendi különbségeiről (Nszb nov. 12. 14). — Ugyanő taglalja nyelvünk változását a mutató névmásokban észlelt hangtorlódások feloldásával kapcsolatban (uo. szept. 24. 14).

Kiss István a Petőfi Népe Nyelvőr c. rovatában hat alkalommal választott alak-tani témát, és mindannyiszor szakszerű, részletes magyarázatokat adott. Szólt a rend-hagyó ragozású létigéről (jan. 4.), a *-sza*, *-sze* nyomósító szócska nyelvtörténeti szerepéről a *nosza*, *nesze*, *addsza* alakokban (jan. 24.), a visszaható igék *dz*-vel és *z*-vel alkotott képzőjéről (febr. 21.), a *legfelső* melléknév rendhagyó fokozásáról (márc. 21.), a névszók ragozási furesaságairól (okt. 31.), a *-beli* és az *-i* melléknévképzőről (dec. 12.).

A körülményes fogalmazások egyik hibája a vonzattévesztés. Nem mindegy, hogyan használjuk a ragos vagy névutós vonzatokat (Bachát László; KM dec. 3. 6). — A bel- és külviszonyragok fölcserélésének veszélyeire figyelmeztet Szabó Ernő (Nm 3. 38). — Nem helyettesíthetjük egymással a *két* és a *kettő* szóalakokat sem (uő. Nm 4. 29). — A többszörösen továbbképzett szavak elkerülésére hívja föl a figyelmet Benda István (ÉT 473). — A melléknévek fokozásának buktatóit tárja föl Rozsly György, különös tekintettel az idegen eredetűekre (uo. 54). — Helyes-e a *legfelsőbb tanács* használata? — teszi föl a kérdést Sámbockréthy Péter (uo. 1504).

VI. Mondattan

Kemény Gábor kifejti, hogy a nyelvünkre jellemző egyszerűség nem azt jelenti: mindenáron egyszerű mondatokat használunk, hanem bátran élünk a változatos össze-tett mondatokkal (Nszb ápr. 29. 8). — A ma már csak harmadik személyű névszói állít-mányok korábban első és második személyben is megvoltak, s napjainkban ezt az állapotot egyes mondókáink még őrzik (Bakos József; HN szept. 17. 9). — Típushiba az egymás melletti tagmondatok és mondatok megfogalmazásakor, hogy nem jelölik egyértelműen az alanyt (Felde Györgyi; Nszb jún. 11. 8). — A túlzott pontosság jegyében fogant az a gyakori vétség, amikor egyetlen tagmondatba akarnak minél több információt sűríteni határozós bővítmények formájában (Szántó Jenő; Nszb ápr. 16. 8). — Ugyanó vizsgálja a helyhatározók mondatbeli szerepét és helytelen alkalmazásukat (uo. jan. 8. 8). — Bíró Ágnes észrevételezi, hogy újabban mind többször találkozhatunk a gondolatjeles közbe-vetés mondat szerkezettel kifogásolható alkalmazásával (MH márc. 18. 6). — Másik cikkében megállapítja, hogy az idegen mintára népszerűvé vált szerkesztésmód ugyan nem veszélyezteti komolyan nyelvünket, mégis kerülendő (uo. febr. 4. 6).

Rádióban, tévében jellemző logikai és nyelvi pongyolaság az összetett mondatok megfogalmazásakor, hogy a főmondat utalószava többes számú, ellenben a mellékmondat kötőszava egyes számban marad (Tompá József; MH okt. 21. 6). — Félreértésekhez vezet a nem kellő helyen szereplő minőségjelző (Honffy Pál; MN jún. 11. 13). — Az ok- és a célhatározó kifejező eszközeit elemzi Tompá József (Nszb aug. 13. 14). — T. Urbán Ilona a *bár*-, *csak*-, *mint*-előtagú összetételek mondattani sajátosságairól, helyesfrásuk jellem-zőiről tesz néhány megjegyzést (uo. júl. 30. 14). — Napilapjaink nyelvéből vett pontat-lanságokat javít a rovat korábbi írása (Felde Györgyi; uo. júl. 16. 14). — Kiss István igen részletesen taglalja az igeneves szerkezettel kifejezett állapothatározókat (PN nov. 14. és 28.). — Dancs Sándor a középfok melletti összehasonlító szerkezet szabályos és elfogadhatatlan toldalékait veti egybe (KM máj. 21. 5).

Az igekötős igék szórendjének tudnivalóit összegzi Rozsly György (ÉT 1484). — Konkrét mondat szerkesztési hibákat tárgyal Szombathy Viktor (uo. 1415). — Az előző évhez hasonlóan Kemény Gábor tovább folytatta nyelvi rovatát az Élet és Tudomány hasábjain. *M o n d h a t t t a v o l n a s z e b b e n* címmel 25 alkalommal jelentek meg közönségfeladatként javítandó mondatok, amelyeket alapos elemzés, javítás, értékelés követett. Bár korábban szinte kivétel nélkül mondattani hibák elemzésével foglalkoztak, 1978-ban mind többször érintettek egyéb nyelvművelő területeket is. A főbb mondattani

témák: a szórend, a kötőszók helye, a közbeékelés, az igeneves szerkezetek, a túlsúfolt mondatok, a tautológia, a névutós szerkezetek, a névelők használata, a megengedő alárendelő összetett mondatok.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a mondattani témájú cikkek száma valamelyest nőtt a korábbi évekhez képest, amikor is a nyelvművelés igen mostohán kezelt területe volt.

VII. Helyesírás

Az előző esztendőhöz viszonyítva öröndetesen megnőtt a helyesírási témájú cikkek száma és aránya. Bár a vizsgált közlemények mennyisége sajtószemlénkben változatlan, az 1977. évinek két és félszerese tartozik most ebbe a nyelvművelő kategóriába. Leszámítva az Élet és Irodalom 9 írásból álló vitasorozatát, még úgy is elég cikk jelent meg a legkülönbözőbb lapokban.

Az Élet és Irodalomban Lőrincze Lajos gondolatai sarkallták hozzászólásra a nyelv hivatásos használóit és művelőit. L. L. a helyesírás egységének megbolygatását helytelenítette, ugyanakkor megértéssel szólt az írói szabadságról, sőt igényelt bizonyos fokú rugalmasságot, dialektikus szemléletet, mint azt az alakváltozatok megléte is bizonyítja (16. 6). — Másik cikkében az értelemzavaró szóösszetételek írásmódját vizsgálja, pl. *tejfelvásárlás* lehet *tej-felvásárlás* és *tejjel-vásárlás*. Ismerteti a *t* végű igék műveltető képzővel való ellátásának helyesírási szabályait (17. 4). — Pásztor Emil helyesli a kettős szóalakoknak a helyzethez igazodó alkalmazását, pl. *fel* — *föl*, a hangzás monotóniájának feloldására (19. 2). — Nagy Tibor fölteszi a kérdést, hogy törvény-e a szabályzat? Így válaszol: „Ne tekintsük tovább törvénynek, csakis egy rendezett példatárnak” (22. 2).

Szilágyi Ferenc a lap ugyanezen számában szembehelyezkedik az AkH. *t* végű, műveltető képzős, múlt idejű igealakjairól szóló szabályával. Fonetikai vizsgálatokra hivatkozva azt mondja, hogy a *sejtettem*, *rejtettem* alakokban a szótő végi *t* hangot megnyomjuk, hosszan ejtjük, így a toldalék műveltető képző *-tat*, *-tet*, nem pedig *-at*, *-et* (uo.). — Tompa József véleménybe veszi az érvényben levő szabályzatot, nem tartja szükségesnek a műveltető igék írásmódjának módosítását, bár Lőrincze Lajos is inkább hajlott a változtatásra a 17. számban közölt cikkében (uo.).

A hetilap másik vitája az *ly* megtartásához kapcsolódik. Pásztor Emilt Buvári Márta Magyar Nyelvőr-beli javaslata készítette hozzászólásra. P. E. pontokba szedve, érvekkel alátámasztva polemizál a gyakran visszatérő újítás föllevenítőjével, s kiáll az *ly* — *j* kettősség megtartása mellett (uo. 8. 6). — Varga Tamás arra hivatkozik, hogy az *ly* helyes használatának elsajátítása szinte lehetetlen, sőt időpocsékolás is, alkalmazása pedig következtelen. Pásztor Emillel szembehelyezkedve kijelenti, hogy az *ly* nem nemzeti ereklje (uo. 10. 2). — Buvári Márta véleményét kifejti itt is: logikusnak tartja az *ly* eltörlését, mert ez következetes helyesíráshoz vezetne. P. E. érveit érzelmű töltetűeknek tartja. „Akkor kellett volna sajnálni az *ly*-t, amikor az ejtését elfelejtettük” (11. 2). — Az év során egyetlen olyan újságicikk jelent meg, amely konkrét példán mutatja be az *ly* és a *j* összekeverését (Szemes; HN júl. 22. 5).

A *t u l a j d o n n e v e k* írásával kapcsolatos cikkek főleg egyedi példákat javítanak. A *Kálvin tér* magyaros formája nem nyeri el mindenkinek a tetszését (MN febr. 28.). — Szabó Ilona ragaszkodik az eredeti írásmódhoz: *Calvin* (uo. ápr. 18. 10). — Glatz Géza a *Kálvin* mellett érvel (uo. máj. 23. 8). — Pásztor Emil bebizonyítja, miért helytelen a *Lövei* személynév első magánhangzóját hosszúnak írni (uo. máj. 7. 14). — Bölöny József *Hippolyte Taine* nevének pontos írására hívja föl a figyelmet (uo. máj. 9. 8). — Bakos József a családnévek végén levő *y* hagyományos használatának történetét tárja föl,

illetve szól annak társadalmi vonatkozásairól (MN nov. 12. 14). — Ladó János a kettős családnevek kötőjeles, valamint a szerzőpárosok nagyköötőjeles írására tér ki (ÉT 1. 6). — Hernádi Sándor hiányolja az AkH. 10. kiadásából a hosszú mássalhangzóra végződő földrajzi nevek toldalékolásának pontos szabályozását, ezért megmagyarázza a speciális eseteket, mint *Bonn-nál* (uo. 203).

Pásztor Emil megcáfolja az e g y b e- és k ü l ö n í r á s egyik gyakori babonáját, miszerint azt kell összetett szónak tekinteni, ami egy fogalom (Nszb máj. 14. 6). — Heltainé Nagy Erzsébet a többszörösen összetett szavak nehézségeit ecseteli (ÉT 1323). — T. Urbán Ilona rendszerezi, mikor írjuk egybe és mikor külön a *fél* szót előtagként (MH ápr. 1. 6).

Több cikk részletezi az í r á s j e l e k tudnivalóit. Lőrincze Lajos az idézőjelek alkalmazásának eseteit sorra véve bemutatja az idézés három lehetséges módját (ÉI 14. 6). — Csontos Magda kiegészítéseket fűz az iméntiekhez. Kitér arra, mikor kezdjük kis-, illetve nagybetűvel az idézeteket (uo. 15. 2). — Raisz Rózsa a gondolatjel szabályait szemlélteti (ÉT 1132). — Pásztor Emil a vesszőhasználat furcsa helytelenségeiből idéz (uo. 1106). — Az írásjelhasználat egyedi hibáit javítja Kócsagh Árpád (ÉI 34. 2).

Szántó Jenő sokallja a n a g y b e t ű s írást bizonyos fantázia- és márkanevek esetében, hiszen minden egyes betűjét szükségtelen nagygyal írni az alábbiaknak: *Omnia*, *Volán* (Nszb okt. 15. 14). — Terjed a nagybetűs írásmód az intézményeken belüli szervezeti egységek nevében (Szűts László; MH júl. 29. 6). — Tompa József ezt a folyamatot járványnak nevezi, annyira elharapódzott a nagybetűk fölösleges használata (uo. febr. 18. 6).

Nyolcszor jelentek meg cikkek a Typographia c. szaklap Helyesírási kérdések elnevezésű rovatában. Az olvasók által beküldött helytelenségeket pellengérezett ki Somogyi Dezső és T. Urbán Ilona (4–5. szám, valamint 10–12. szám). — A Népművelés nyelvi rovatában Szabó Ernő rendszeresen foglalkozott a helyesírással. Olvashattunk a kérdőjel használatáról (1. 31), az egybe- és különírásról (2. 33 és 5. 27), az intézménynevekről (10. 30 és 11. 33), az ünnepek és a rendezvények nevének írásáról (9. 36); egy alkalommal pedig konkrét hibákat javított Sz. E. (8. 31).

Évek óta visszatérő témát elevenített föl Korenchy Pál: az írógépeken a magánhangzók hosszúságát továbbra sem lehet jelölni (ÉT 996). — T. Urbán Ilona a *Ki mit tud?* versenyére hívó plakátok súlyos hibáira figyelmeztetett (Nszb dec. 31. 14). — Számjeggyel hogyan írjuk a *nullás* szóalakot — kérdezte Tompa József —, mivel sokszor fölöslegesen kiteszik a kötőjel után az *á* betűt (Nszb febr. 5. 14).

VIII. Stilisztika

Nagyon kevés a stilisztikai témájú cikk, bár az előző évvel összehasonlítva valamelyest emelkedett a k ö l t ő i n y e l v szépségeit föltáró írás. Lőrincze Lajos igyekszik megérteni az alkotók nyelvhasználatát. Úgy érzi, napjainkban több gond van ezzel, mint korábban, bár fölteszi a kérdést, hogy mennyiben tekinthetjük mértékadónak fróink nyelvhasználatát. Vajon mitől varázslatos mester Tersánszky, amikor nyelvi hibák sokaságaival találkozunk műveiben? (ÉI júl. 22. 15). — Rab Zsuzsa helyteleníti L. L. kérdését, és egy Zelk Zoltán-idézzel védi Tersánszkyt: „Rútságokkal volt gyönyörű . . .” Éppen az a szokatlan a jó műveiben, ami felráz, eszméltet (uo. júl. 29. 2).

Harsányi Zoltán a vers és a próza jellegzetességeit veszi számba, föltárja a közös és eltérő jegyeket, valamint az átmeneti formákat (MN ápr. 9. 13). — Kovalovszky Miklós kevésbé elemzett területnek tartja Krúdy stílusát. Vizsgálja leírásait, jellemzéseit (MN nov. 11. 14). — Benkő László Ady verse, Az eltévedt lovas alapján értelmezi a

szimbólumokat, a kommunikáció ezen ősi eszközeit (MH jan. 7. 6). — Bakos József Ady meglepő asszociációival foglalkozik (HN jan. 22. 9).

Ketten is témául választották Madách Az ember tragédiájának Arany Jánostól származó kiigazítását, „lektorálását”. Pásztor Emil egyetlen négy soros idézetet elemez (ÉT 76), Lőrincze Lajos pedig bemutat több változtatást. Szemlélteti az igazi lektori munkát, a nyelvhelyességi hibák kiküszöbölését (ÉI szept. 16. 4). — Egyik későbbi cikkében visszaul az iméntiekre, de tovább boncolgatja a lektorálás különböző formáit. Magyarázatot ad a sokat bírált Szomory Dezső drámai nyelvhasználatának furesaságaira. Óvatosságra int az írói stílus megítélésében: az elutasítás vagy a kritikátlan rajongás helyett a megértést ajánlatos választanunk (uo. okt. 28. 5).

Mostohán kezelt terület a műfordításoké is. A Magyar Hírlap 3 alkalommal fontosnak tartotta, hogy foglalkozzék velük. A Rákos Sándorral folytatott beszélgetésből kitűnik, hogy hazánkban minden ötödik könyv fordítás. Helyteleníti a műfordítás-kritika hiányát, nem értékeli megfelelően a műfordítók olykor többéves munkáját (Vink József; MH ápr. 23. 9). — A Magyar Írók Szövetségében magyar—lengyel fordítói konferenciát tartottak, melyről csupán ez a lap tájékoztat (uo. ápr. 26. 6). — Berkó Pál áttekinti a nyelvtudás és -tehetség lehetséges szintjeit, és ismerteti, milyen kívánalmakat fogalmazhatunk meg a fordítókkal, műfordítókkal szemben (uo. jún. 8. 5).

Szűts László bemutatja az irodalmi nyelv, a köznyelv, a népnyelv és a nyelvjárás viszonyát, részletezi a nyelvjárástípusok stílusbeli jellemzőit (MH okt. 7. 6). — Ez utóbbiról Kiss István is szólt (PN szept. 19. 8). — Ugyanő fölhívja a figyelmet a népnyelv gazdagságára, arra, miként bővíti köznyelvünket a színes tájnyelv (uo. okt. 3. 8).

IX. Nyelvészeti munkák

Magyar szinonimaszótár (O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva): ÉT 683; PN jún. 21.; SZN júl. 4.; ÉI máj. 27.; ÉM máj. 24.; MN máj. 20.; MN máj. 28.

Földrajzi nevek etimológiai szótára (Kiss Lajos): MN máj. 20. és jún. 4.; ÉM máj. 24.; ÉI júl. 15.

Az alábbi munkákról csak elszórtan jelent meg ismertetés: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (Grétsy László); MH máj. 14. — Békés István: Napjaink szállóigéi; MH jan. 24. — Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség; MN okt. 15. — Nyelvünk világa (Kovalovszky Miklós); Kn 33. — Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII.; Kn 34. — Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon; MN jún. 29. — Fábrián Pál—Graf Dezső—Szemere Gyula: Helyesírás mindenkinek; Nszb dec. 8. — Magyar—cseh nagyszótár; ÉI nov. 11. — Világ és Nyelv; Nszv jún. 23. — Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai (tanulmány); Nszv ápr. 16. — Hernádi Sándor: Helyesírási önképző; ÉI aug. 5. és Kn 44. — Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete; Kn 25. — Antal László: A jelentés világa; Kn 27. — Zsilka János: Jelentés-emigráció; Kn 27.

Magassy László: A szóbeli kifejezőképesség fejlesztése az általános iskolákban; Kn 32. — Anyanyelvünk művelése (Gálffy Mózes és Murádin László); Kn 41. — Magyar Irodalmi Folyóiratok (a Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek); ÉI nov. 4. — Verseghegy Ferenc latin nyelvű nyelvtana (a Szolnok Megyei Könyvtár készülő kiadványáról); SZN ápr. 11. — Az első osztályosok új ábécéskönyvéről; SZN jún. 8. — A finnugor népek népművészete; SZN dec. 3.

X. Egyéb

1. Tudósítások, beszámolók a magyar nyelv hetéről MN ápr. 6. és 11.; MH ápr. 6.; Nszb ápr. 6., 11., 12., 16.; Nszv ápr. 11.; ÉM ápr. 16.; DH ápr. 7., 11., 13., 16.

2. Hírek, riportok nyelvi, nyelvművelő jellegű eseményekről

Létrehozták a nyelvművelő közönségszolgálatot a Nyelvtudományi Intézetben (Nszb jún. 30.). — A Magyarok Világszövetsége tíznapos előadássorozatot rendez Debrecenben a külföldi egyetemeken magyar nyelvet oktató pedagógusoknak (Nszb júl. 19.). — Szabolcsi Miklós lett a Modern Nyelvek és Irodalmak Tudományos Szövetségének alelnöke (Nszb szept. 13.). — Szántó Jenő méltatja a Kossuth Kiadó értékes nyelvművelő tevékenységét (Nszb okt. 7.). — Az MTA rendezésében tartották az első nemzetközi szöveg-gondozási és szövegkritikai konferenciát (Nszb okt. 18.). — Országos nyelvészeti konferencia Nyíregyházán az anyanyelv és az idegen nyelvek egymásra hatásáról (Nszb nov. 4.). — Riport a magyar nyelvi érettségiről (ÉM máj. 16.). — Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvészeti gyűjtőpályázatot hirdet (ÉM febr. 22.). — Az MTA tiszteleti tagjává választották Szabó T. Attilát (MH febr. 1.). — Beszámoló a magyar nyelvészek 3. nemzetközi kongresszusáról (MT 209). — Szolnok megyében összekapcsolták a magyar nyelv hetének rendezvényeit a költészet ünnepével (SZN ápr. 9., 18., 19.). — Szónokképző tanfolyam indul Szolnokon (SZN ápr. 2.) és Kunhegyesen (uo. máj. 5.).

3. Riportok nyelvi versenyekről

Beszámolók a Kazinczy-versenyről: ÉM ápr. 22. és 25.; Nszv márc. 17.; SZN márc. 17.; ápr. 22. — Édes anyanyelvünk országos középiskolai verseny Sátoralja-újhelyen (Nszb okt. 21.). — Szolnokon a Verseyhy Ferenc Könyvtár nyelvművelő versenyt hirdetett általános iskolásoknak (SZN ápr. 29.). — Miskolcon is tartottak hasonló rendezvényt, de itt kisdobosok részére (ÉM ápr. 28.).

4. Az anyanyelvi oktatás ügye

Ladó János arra figyelmeztet, hogy a nyelvtanórákat sok diák nem szereti. A hiányos ismereteknek viszont majd később látják kárát (MH ápr. 29. 6.). — A fővárosban nem is olyan nehéz frástudatlanokat találni. Marton Mária a dolgozók általános iskolájába látogatott (uo. jan. 19. 9.). — Varsányi István pedagógiatörténeti példákkal illusztrálja a régi iskola eredményességét a grammatika oktatásában. Javaslata szerint a 4. és az 5. osztályban heti 6–8 nyelvtanóra van szükség (MN júl. 30. 14.). — Egykori magyartanárát állítja elének példaként Móra László (MN máj. 14. és 19. 9.). — Sajnos napjainkban alig találni igazi tanáregyenlőségeket. Ezzel szemben a gyér nyelvi intelligencia sokak jellemzője. E tarthatatlan helyzet megváltoztatása részben az önképzés, részben a továbbképzés útján lehetséges. Minden tanárjelölt kollokváljon, sőt szigorlatozzon magyarból (Szerémy Csaba; Kn 34. 20.). — Pásztor Emil saját tapasztalatából csak megerősíti a fentieket (uo. 38. 9.).

1978 szeptemberétől anyanyelvi foglalkozást vezetnek be az általános iskolák első osztályaiban. Az új tanterv nagyobb lehetőséget és a beszédgyakorlatokra és a szabályalkalmazásra (SZN jún. 24. 5.). — Az új ábécéskönyvről részletesen olvashatunk a borsodi lapban (ÉM jún. 8. 8.). — Szintén új a szakközépiskolák első évfolyamának nyelvtankönyve (Kn 32. 13.). — Pásztor Emil megállapítja: igen fontos az érdeklődés fölkeltése a nyelvtanórákon, ezért minél többször alkalmazzunk játékos tevékenységformákat. Példákat idéz a szokincs játékos fejlesztésére (Kn 2. 7.). — Lukács András arról elmélkedik, hogy milyen idegen nyelvet a legcélszerűbb oktatni hazai intézményeinkben. Bár szükség lenne a latinra is, ő azonban az eszperantóra szavaz (ÉI dec. 9. 2.). — Melczer Tibor viszont a latinra voksol (uo. dec. 16. 2.). — Ruffy Péter beszámol az MTA Anyanyelvi

Bizottságának üléséről, amelyen az egyik fő téma az ifjúság nyelvhasználata volt. Graf Rezső értékelte a tankönyvek nyelvezetét, majd bizottságokat alakítottak a tankönyvek nyelvhelyességi-stilisztikai hibáinak fölülvizsgálatára (MN dec. 3. 14).

5. Anyanyelvünk a világban — nemzetiségeink nyelve

A szovjetunióbeli Csebokszáriban magyar nyelvtanfolyam indult (HN dec. 1. 5). — Burgenlandi magyar pedagógusok látogattak hazánkba (Nszb márc. 24. 5). — Varsóban 1952 óta működik a Magyar Filológiai Tanszék (Hegy Gyula; MH ápr. 19. 6). — Svédországban érettségizhetnek is magyar nyelv és irodalomból (ÉM máj. 31. 8). — Jugoszláviában Szarvas Gábor nyelvművelő napokat rendeztek (Nszb okt. 17. 9). — Szabó Andrásné ismerteti azokat a gondokat és eredményeket, amelyek a külföldön élő magyarok gyerekeinek tartott táborok működtetésével kapcsolatosak (Kn 12. 12). — Vati Papp Ferenc azt kérdezte a párizsi Keleti Nyelvek Intézetének finnugortanszék-vezetőjétől, hogy nehéz-e a magyar nyelv (uo. 34. 21). — Lőrincze Lajos beszámol a kolozsvári egyetemen tett látogatásáról (ÉI jan. 21. 1). — Pásztor Emil foglalkozik a Csehszlovákiában folyó magyar nyelvművelés legfontosabb feladataival (ÉI febr. 11. 6). — Dobay Béla részletes áttekintést ad arról, hogyan haladt a magyar nyelvtudomány fejlesztése északi szomszédainknál az utóbbi 30 évben (N 12.).

javaslatok születtek, hogy Magyarországon minél több nemzetiségi állampolgár művelhesse anyanyelvét (MH márc. 2. 11). Pécsen megteremtik annak a lehetőségét, hogy a nemzetiségi állampolgárok az óvodától a főiskoláig tanulhassák anyanyelvüket (uo. márc. 10. 9). — Kutatják a délszláv családneveket Baranyában (uo. febr. 8. 6). — Ugyanitt kétnyelvű feliratokat helyeznek el a közintézményeken (uo. febr. 3. 8). — Nemzetiségi pedagógusoknak kéthetes továbbképzést tartanak (SZN jún. 18. 4). — A nemzetiségi pedagógusok országos tanácskozásának programját részletezi a Köznevelés (20. 3).

Zimányi Árpád

A Nyelvőr postája

Hej azok az írásjelek! Nagyon sokan nem törődnek az írásjelekkel, nemcsak a ritkán írogatók, hanem azok sem, akiknek mindennapi foglalkozásukhoz tartozik a kézzel vagy géppel való írás. És mindez vonatkozik az ékezeteknek, továbbá a pontnak, vesszőnek, kettőspontnak, felkiáltójelnek stb. a szabályos, célszerű és hatásos alkalmazására egyaránt.

Ismeretes, hogy beszédünk, az úgynevezett hangos stílus milyen mérhetetlenül gazdag különböző értelmi és érzelmi árnyalatokat kifejező, megéreztető változatokban, hangsúlyokban, hanglejtésformákban stb. és az is köztudott, hogy az írott nyelv, az írás milyen keveset tud ezekből rögzíteni. De ha ezt a viszonylag keveset — ami azért a közlés, a kommunikáció szempontjából mégis nagyon fontos — az írásban ielezni tudjuk, abban legfőbb részük az írásjeleknek van. Lássunk néhány valós példát. Egy, régészeti ásatásról szóló beszámolóban szerepelt a következő mondat: „Még csak sejtelmünk sincs arról, hogy mi volt a jelentése ezeknek a szabályos, színes mintákat alkotó agyagcsomóknak.” Nos, attól függően, hogy a *színes* után van-e vessző, vagy nincs, a „szabályos színes mintákat alkotó agyagcsomóknak” kifejezést kétféleképpen érthetjük. Ha ott a vessző, akkor a *színes* az *agyagcsomók* jelzője, ha nincs ott, akkor pedig a *minták*-é. Tehát vagy úgy értjük, hogy „szabályos, színes, (itt a beszédben, felolvasásban szünet van) mintákat alkotó agyagcsomók”, vagy pedig így: „szabályos, színes mintákat alkotó agyagcsomók”. És nyilván nem mindegy, hogy a „minták” vagy az „agyagcsomók” színesek.

Egy, sporttal foglalkozó újságcikkből való másik példánk: „Ami azonban a szokatlan események után feltűnik, tulajdonképpen nincsenek az élvonalban úgynevezett stabil csapatok”. A *feltűnik* után vessző van, sokkal célszerűbb lenne azonban kettőspont, vagy pedig e néhány szó beszúrása: „azaz, hogy . . .”. Tudniillik a jelenlegi — vesszős — írásmóddal éppen a mondanivaló lényege sikkad el, vagy esetleg ha vesszük magunknak a fáradságot, a másodszori olvasás során értjük meg. Sokkal kifejezőbb tehát a mondat így: „Ami azonban a szokatlan események után feltűnik: tulajdonképpen nincsenek az élvonalban stabil csapatok”. Vagy így: „Ami azonban a szokatlan események után feltűnik, az az, hogy tulajdonképpen nincsenek az élvonalban stabil csapatok”.

Törődjünk tehát az írásjelekkel!

Szathmári István

Barbár. *Barbár* szavunk ma melléknévként azt jelenti, hogy 'műveletlen', illetve 'kegyetlen, erőszakos, embertelen' személy vagy dolog. Például: *barbár ember*, *barbár intézkedés*, vagy Aranyánál: „Eposz és lírai költészet otthon van mindenütt, hol az emberi elme kihatólt a *barbár állapotból*.” Ezeket a jelentéseket együtt tükrözteti Móricz balladás jellegű, páratlan hatású novellájának a címében, illetőleg a befejező soraiban szereplő

barbárok szó, amely híven utal a régi pusztai életnek és a pusztai embereknek a sajátos, gyakran kegyetlen világára.

Ezekből a jelentésekből — mint láttuk — nem derül fény a szó eredetére. Van azonban a mai nyelv szó- és kifejezőkészletét bemutató Értelmező Szótárban egy eddig nem idézett jelentés, amely a származása felé mutat. A *barbár* harmadik „történettudományi”-nak jelzett jelentését ugyanis így írja körül a szótár: „(A régi görögök felfogásában) olyan (személy), aki nem görög vagy nem részese a görög kultúrának, illetve (a rómaiak felfogásában) olyan (személy), aki nem római vagy nem görög . . .” Majd ilyen példákat hoz: *barbár harcosok*, *barbár hordák*.

Ebben tehát az eddig említett jelentéseken kívül, már az is kifejeződik, hogy 'idegen, nem az illető néphez tartozó'. Valóban ez az érdekes sorsú szavunk a görög *βάρβαρος* (olv.: barbarosz)-ra megy vissza, amely eredetileg hangutánzó szó volt, körülbelül azt jelenthette, hogy 'dadogó; hebegő-habogó', és a nem értett idegen nyelvű beszédre vonatkozott. Tehát a létrejötté mögött — egy kissé leegyszerűsített megfogalmazásban — az a szemlélet húzódott meg, amely szerint „aki nem úgy beszél, mint én vagy mi, az csak hebeg-habog, dadog, azaz valójában nem tud beszélni”. Aztán innen már csak egy lépés a 'műveletlen' és még tovább menve az 'embertelen, kegyetlen' jelentés. A Történeti-etimológiai Szótár egyébként utal rá, hogy hasonló szemlélet alapján használták az óind 'dadogó' jelentésű *barbara* szót nem indoírani népek megnevezésére.

A görög szó aztán átkerült a latinba 'külföldi', 'idegen', illetőleg 'durva, műveletlen' jelentésben. Majd innen és részben a görögből vették át az indoeurópai nyelvek, s így jutott el a magyar szókészletbe.

A *barbár* szónak latinos továbbképzése: a *barbarizmus* egy időben nyelvészeti műszó volt. A nyelvi idegenszerűséget jelentette. Ez azonban ma már elavultnak tekinthető.

Szathmári István

Nejlon. Úgy érzem, írnom kell a *nejlon* írásmódjáról, helyesírásunk legújabb változtatásai között szereplő, szerintem és — ahogy hallom — még sokak szerint helytelen módosításról. Írnom, sőt tiltakoznom kell, hogy nyoma maradjon: nem hagytak szó nélkül egy melléfogást. De nemcsak a *nejlon*-t kell hibáztatnom, hanem az okát is, azt, ami mögöttese rejlik.

A kiindulópont közismert. A magyarországi német nyelvhasználatban (az osztrák esetet, feltehetőleg az egyik forrást nem említem, mert — úgy tudom — ez nyelvjárási szintű) egészen elterjedt, valósággal „megrögzött” jelenség az, hogy az *ei* betűkapcsolatot nem *dj*-nak, hanem *ej*-nek ejtik: *eine* (ejne), *keine* (kejne). És ez a magyar beszédre és írásra is hat, hisz a német tulajdonneveket így ejtik: *Einstein* (ejnstejn), *Weimar* (vejmar). A helyes, a német irodalmi nyelvi normának megfelelő ejtés ez lenne: ajnstájn, vájmár.

Írásban a ragok hangalakja árulkodik erről a hibáról: *Braunschweigben* (helyesen: *Braunschweigban*). Hogy ez a hiba mennyire állandósult, az is bizonyítja, hogy Magay Tamás munkájában (Idegen nevek kiejtési szótára) nemcsak hogy nem hibáztatja, hanem mintha nyelvi szabályként, normaként szentesíteni akarná a német tulajdonnevek (pl. *Freiburg*, *Leipzig*, *Weinheim*, *Zeiss*) helytelen ejtését, hiszen mindegyik esetben a kritikus hangként az *ej* szerepel. És teszi ezt a szerző a szótárában közölt forrásmunkák, a bennük közölt ejtési normák ellenére. Úgy jár el, mintha nem is lenne német irodalmi nyelv és ejtési norma. Ezzel szemben a Nyelvművelő kézikönyv szerzői jelzik a tényleges helyzetet: hallható az *-ej*-jel való ejtés, de az *ej* „nem felel meg az egységes német ejtésnek” (1: 128). Természetesen ez ügyben nem szeretnék német nyelvművelő lenni, bár nem ártana legalább tudatosítani, hogy német ejtésünknek van egy nagy hibája. Nem

lephet meg, hogy elcsodálkozunk azon, hogy német anyanyelvűek (pl. az NSZK-ból vagy az NDK-ból érkezett turisták) ejtésében van valami szokatlan, furcsa, amire (főleg sznob) magyarok gúnyosan reagálnak, esetleg (ilyesminek is voltam fültanúja) mint helytelent ki is javítják. Elismerem persze, hogy ezt a hibát aligha lehetne megszüntetni. Szélmalomharc lenne ellene küzdeni.

Valóban annyira erős ez az ejtés, hogy problémát jelentő magyar nyelvhelyességi kérdéssé is lett (ami viszont már érinti nyelvművelésünket), minthogy a magyar nyelvhasználatban valóságos (generatív értelemben vett) „kompetenciaként” hat, hisz például Svájcot sokan magyar szóként is *svejc*-nek ejtik. És mint erőteljes ejtési „tendencia” angol szavakra is kiterjed: *sztrejke*. Vagy Magay szótárában, nehéz elhinni, de Eisenhower neve így szerepel: *ejzenhauer*. Így lett aztán a *nylon* (nájlón) *nejlon*, amit az új helyesírási szabályzat szentesített. És tulajdonképpen ilyen esetek, azaz a magyarban meghonosodott szavak miatt kellene megálljt mondani ennek a hibának. Félő ugyanis, hogy valamikor majd „megej” lesz e magyar ige helyesnek előírt ejtése és írása.

Szabó Zoltán

Marcali vagy marcalii? — A címben megfogalmazott helyesírási problémát Minya Károly vetette föl nemrégiben „A név tisztelete” (Nyíregyháza, Kelet-Magyarország 1990. április 14.) című írásában. Szerinte ugyanis a *Marcali* településnévből képzett melléknév *marcali* írása nem kielégítő, mert nem lehet belőle visszakövetkeztetni teljes biztonsággal az alapalakra, minthogy ez a melléknév utalhat a *Marcal* folyónévre éppúgy, mint a *Marcali* településnévre. Ezért a szerző azzal az ötlettel áll elő, hogy a *Marcali*, *Nyírcsászári*, *Olcsvaapáti*, *Pócspetri*, *Túristvándi* stb., tehát *i* végű településnevekből képzett mellézneveket, ellentétben a mai helyesírási gyakorlattal, kettőzött *i*-vel lenne célszerű írni, vagyis így: *marcalii*, *nyírcsászárii*, *olcsvaapátii* stb.

Abban tökéletesen igaza van Minya Károlynak, hogy a *marcali* formában írt melléknév félreértésre adhat okot. Hiszen egy *marcali* *halász*-féle szerkezet például jelölhet olyan halászt, aki ugyan Marcaliban lakik, de nem a Marcal folyóban halászik; ám jelölhet olyat is, aki a Marcal folyóban halászik ugyan, de nem lakik Marcaliban. Ilyenfajta megfontolással a *marcali* ~ *marcalii* írásbeli elkülönítés talán indokolt is lehetne.

Én azonban ennek ellenére sem találok célszerűnek egy jól használható helyesírási szabály megváltoztatását. A Minya Károly példatárából ugyanis csak a *Marcal* ~ *Marcali* adat mutat párhuzamot, a többinek nincs *Nyírcsászár*, *Olcsvaapát*, *Pócspetr*, *Túristvánd* változata, s ezért a *nyírcsászári*, *olcsvaapáti*, *pócspetri*, *túristvándi* melléznevekből a helyesírási szabályt ismerő egyértelműen visszakövetkeztethet az alapnévre. Indokolatlan tehát egy kivételes és egyedi eset miatt az amúgyis nagyon bonyolult magyar helyesírást még jobban bonyolítani.

Vannak természetesen más érvek is az érvényben levő helyesírási szabály fenntartására. Minya Károly ötletének elfogadása ugyanis azzal a messzemenő következménnyel járhatna, hogy az e g y s z e r ű s í t é s e l v é r e épülő *marcali* típusú helyesírási szabály föladásával, el kellene vetni az erre az elvre épülő többi szabályt is. Így például a *nyíregyházi*, *szamostatárfalvi* stb. melléznevek helyett is *nyíregyházai*, *szamostatárfalvai* stb. formát kellene írunk, vagy — ami már teljesen abszurdum — a *rosszall*, *jóbbal* stb. toldalékos szavainkat is *rossszal*, *jóbbal* alakban lennének kénytelenek írni.

De van olyan nyelvészeti érvek is, ami Minya Károly ötlete ellen szól. A magyar nyelv nemcsak a mássalhangzótorlódást nem tűri el, hanem a hiátusnak nevezett hangűrt sem. Ez utóbbit *j*, *v*, *h* hangok beiktatásával igyekszik feloldani. Itt Szabolcs-Szatmár-Beregben a *j* járatos hiátustöltőként. Ezért a Minya Károly által javasolt *marcalii*,

nyírcsászárví stb. formákat mi csak *marcaliji*, *nyírcsászárví* hangalakban tudnánk kiejteni, ami fülsértő, ízléstelen még azoknak az egyszerű embereknek is, akik nyelvjárásban beszélnek. Jó példa erre a *Nyítrjákó* és *Vaja* földrajzi nevekből képzett *i* képzős mellékevek használata. Az itteni emberek szabálytalanul ugyan, de szerintem jó esztétikai érzékkel *jáki*, *vaji* formában ejtik ezeket a mellékeveket a szabályos *jákói* és *vajai* helyett.

Véleményem tehát az, hogy maradjunk meg helyesírási szabályzatunk előírása mellett, s írjunk csak *marcali*-t.

Balogh László

Csokonai Vitéz Mihály nevéről. Csokonai Vitéz Mihály eddig ismert apai ági őseinek, nagyapjának, Csokonai László (16??–1762) református lelkésznek, és apjának, Csokonai József (1747–1786) „chirurgusnak”, azaz sebész borbélynak nevében nem volt benne a *Vitéz*. Azaz — mint Kilián István gondos kutatása (a Déri Múzeum 1976-i évkönyvében) kiderítette, egyetlen egyszer, mégpedig éppen Mihály fiának a kereszteleési anyakönyvbe való bejegyzésekor, tehát 1773. november 26-án, Csokonai József így diktálta be nevét: *Csokonai Vitéz József*. Sem előtte, sem utána! Mindig csak Csokonai Józsefként szerepel az iratokban. Mihály valamennyi öccsét is csak Csokonaiként írták be: Józsefet (1877), Benjámint (1779), első Lászlót (1781), a második Lászlót (1784). Mind a két László meghalt: az első 1783-ban, a második 1787-ben. A halotti anyakönyvben is csak *Csokonai* a vezetéknevük.

Domby Márton Csokonai-életrajzában (1817) a költő közlésére hivatkozva azt állította, hogy a család igazi neve a *Vitéz* volt, és a *Csokonai* csak azért ragadt rá, mert őseik a Somogy megyei Csokonából (a mai Csokonyavisonta egyik részéből) kerültek Debrecenbe. Ezt Kilián megcáfolta, mivel a *Vitéz* vezetéknevű nemes családok egyike sem származott Csokonyából. Még egyszer használták a *Vitéz* nevet: Csokonai Józsefnének (1755–1810), a költő édesanyjának halálát így vezették be a halotti anyakönyvbe: „Néhai Csokonai V. József özvegye, Diószegi Sára, ama nagy híru Csokonai Vitéz Mihály-nak édes Anyja.” Ebből a megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy itt a *Vitéz* név csak a költőről sugárzott vissza az apjára.

Hogy került hát a *Vitéz* a költő nevébe?

A családban élt a nemesi származás tudata, és Csokonai József első fia születésekor ezt szerette volna kifejezésre juttatni. A jeles borbély, sebész, fogorvos, aki engedéllyel olykor orvosi (belgyógyászati) tevékenységet is folytatott, nemesi címert is őrzött főljegyzései között. A Csokonai-irodalom egy része ennek ismeretében és a költő szóbeli nyilatkozatai alapján el is fogadta a család nemesi eredetét.

A költőt 1805. január 30-án *Vitéz Csokonai Mihály* néven vezették be a halotti anyakönyvbe. Honnan a *Csokonai Vitéz Mihály* sorrend?

Mészöly Gedeon nemcsak kitűnő nyelvtudós volt, hanem jeles műfordító is. Puskin Anyeginjának fordításában (1945) az egyik nevet *Voronszki hódító Nina* alakban ültette át magyarra. Jegyzetben magyarázta meg, miért: „Voronszki hódító Nina olyan szórend, mint Bánffy szép Ilona, Görög szép Ilona (a régi magyar nyelvben).”

Ilyen a közismert *Tinódi lantos Sebestyén* is. Hibásan szokták nagy *L*-lel írni, mintha vezetéknevű volna, holott egyszerű — a foglalkozásról keletkezett — jelzős ragadványnév, mint Mészöly példáiban a *hódító* meg a *szép*. Hibásan, de nem véletlenül; Tinódi ugyanis egyetlen egyszer („A szalkai mezőn való diadalról” költött éneke szerzőjeként) maga is így nevezte magát: *Tinódi lantos Sebestyén*, tehát a *lantos* jelzőt vezetékneve és keresztnéve közé tette, de természetesen kisbetűvel kezdte.

Ez a sajátos névadási hagyomány — Csokonai Vitéz Mihály nevének tanúsága szerint — még a 18. században is élt.

Péter László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám: 19 711
Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 – 0236

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek a magyar középkorból	254
<i>Kicsi Sándor András</i> : A <i>szükség</i> szó egy érdekes népnyelvi jelentése	261
<i>Dankó Imre</i> : Rizsmál, rizsmákol	262
<i>Kis Tamás</i> : Morgó	263

Szemle

Büky László: Kópalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében (Ismerteti: <i>J. Soltész Katalin</i>)	268
Antti Iivonen—Terttu Nevalainen—Reijo Aulanko—Hannu Kaskinen: Puheen intonaatio (Beszédlintonáció) (Ismerteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	270
<i>Zimányi Árpád</i> : Nyelv művelő cikkek sajtószemléje, 1978.	272

A Nyelvőr postája

<i>Szathmári István</i> : Hej, azok az írásjelek — Barbár	284
<i>Szabó Zoltán</i> : Nejlön	285
<i>Balogh László</i> : <i>Marcali</i> vagy <i>marcalii</i> ?	286
<i>Péter László</i> : Csokonai Vitéz Mihály nevééről	287

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlaptüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre 140 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (II-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvudományi társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 35 Ft
Évi előfizetés: 140 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rác Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70–100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Ortutay Péter: Az angol-amerikai szleng műfordítás szempontjából

Takács Etel: A homográfia mint a költői nyelv csapdája

Bencze Lóránt: Sodrás a „Sodrásban”

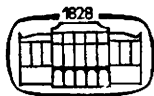
Beke József: A Bánk bán-szótár terve

Benkő Loránd: A magyartanárok „új” feladatairól

Fekete László: Tudományos példatár a kiejtési szótarhoz III.

Fodor István: Rendszer

Puolo Agostini: Paksaméta

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Ortutay Péter: Az angol-amerikai szleng a műfordítás szempontjából 289

Íróink nyelve

Takács Etel: A homográfia mint a költői nyelv csapdája 296
Bencze Lóránt: Sodrás a „Sodrásban” 302
Beke József: A Bánk bán-szótár terve 316

Nyelv és iskola

Benkő Loránd: A magyartanárok „új” feladatairól 325

A nyelvtudomány műhelyéből

Fekete László: Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz III. 331

Szó- és szólásmagyarázatok

Fodor István: Rendszer 348
Paolo Agostini: Paksaméta 352

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
Levelezési cím: F4431/91

MAGYAR NYELVŐR

115. ÉVFOLYAM * 1991. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Az angol-amerikai szleng a műfordítás szempontjából

1.1. A modern amerikai irodalom fordításának szempontjából rendkívül időszerűekké váltak az úgynevezett „ekspresszív amerikai köznyelv”, vagyis a szleng adekvát megfeleltetésének kérdései. E kérdések megválaszolása, sőt már egyszerű felvetésük is, számos rész kérdés tisztázását követelné meg. A kiinduló pont természetesen a fordításelmélet idevágó kérdéseinek köre lehetne elsősorban. Ám mivel a fordítás általános lingvisztikai elméletének felépítése elképzelhetetlen a nyelvészeti diszciplínák e témakörrel kapcsolatos kérdéseinek a vizsgálata nélkül, nem lehet megkerülni azokat a problémákat sem, melyek a szó szorosabb értelmében nem tartoznak határozottan a fordításelmélet tartományába, hanem inkább és elsősorban más nyelvészeti szakterületek, a mikro- és makrolingvisztika: az általános, speciális és összehasonlító nyelvészet, a szleng esetében pedig a szociolingvisztika hatáskörébe sorolhatók. Ez a vizsgálat tárgyát illetően látszólagos hangsúlyeltolódást eredményez: a fordítói problémák mintegy háttérbe szorulnak a nyelvészeti problémákkal szemben. Ám úgy tűnik, a fordítás lingvisztikai elméletének mai követelményrendszere mellett ez elkerülhetetlen.

1.2. Nyilvánvaló: nem fordíthatunk adekvát módon angol-amerikai szlenget, ha annak lényegét és mibenlétét sem ismerjük, illetve nem tudjuk, melyik rétegnyelv lehet az a célnyelvben, melyre ekvivalens módon átültethető.

Ezért elsősorban azt kellene megvizsgálnunk, milyen eredmények állnak a magyarországi műfordítók előtt a szlengkutatás terén. A szakirodalom áttekintése után a következők állapíthatók meg.

Magyarországon, különböző előítéletekből kifolyólag, a szleng nyelvészeti és nem nyelvészeti körökben mindmáig olyan mostohagyermek a nyelvtudománynak, melyre megrovóan, rosszállóan, legjobb esetben sandán illet tekinteni. Ezt már a különböző „szakmegnevezések” is mutatják: *zsargon*, *argó*, *huligán-*, *vagány-*, *jassz-* és *tolvajnyelv*, vagy legfeljebb vállveregetően: az *ifjúság nyelve*. Egyébként valamennyi megnevezés megtévesztő. Ezért aligha meglepő, hogy A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv meglehetősen elmarasztalóan definiálja azt, amit ezek a „terminusok” jelölnek: a szleng (a tankönyvben „tolvajnyelv”) „... általában közönséges, durva, használata mögött a társadalom igazi értékeinek a megvetése, cinizmus, gátlástalanság, szemtelen hányavetiség rejlik” (477).

Jogosan írta tehát Kolozsvári Grandpierre Emil kesernyés iróniával: „Kényelmes nép vagyunk, a tudományban is nagyon kényelmesek, következésképpen hajlunk sommás ítéletekre olyankor is, ha körültekintő elemzésre volna szükség” (Kolozsvári, 1979 : 128).

Igazságtalanok lennének azonban, ha azt állítanánk, hogy Magyarországon nem is létezett rétegnyelvkutatás. A jelenségre a nyelvtudomány már régen felfigyelt, mégis a magyar szlengnek csak igen kis nyomtatott irodalma van. Ennek a tanulmánynak nem célja az áttekintés. A téma iránt érdeklődők részletesebben tájékozódhatnak ebben a kérdésben, ha Bárczi Géza *A magyar nyelv múltja és jelene* című könyvének V. fejezetéhez fordulnak (Bárczi, 1980: 273–97), melyben a magyarországi szlengkutatás történetéről is beszámol Oláh Miklóstól (1536) Szirmay Istvánig (1924).

1.3. Így tehát Kolozsvárinak fentebb idézett kijelentése minden bizonynyal költői túlzás, de az igazságtól sincs távol. Mert igaz ugyan, hogy különböző folyóiratainkban, s főképpen a Magyar Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben, rendszeresen jelennek meg cikkek és tanulmányok a magyar nyelv kodifikálatlan rétegeinek nyelvészeti kérdéseiről, s elvétve akadnak szógyűjtések is (pl. A mai magyar argó kisszótára, összeállította: Boross József és Szűts László), és „sommás ítéletek” helyett tudományosan megalapozott következtetések is elhangzanak, de ugyanakkor a szakirodalom „különböző módon vélekedik erről a nyelvről” (Erdős, 1988: 148), s a szleng szociolingvisztikai sajátosságai, használatának körülményei és egyéb kérdések még teljességgel tisztázatlanok. S bár a Nyelvművelő kézikönyv stiláris szempontból úgy minősíti a szlenget (argót), hogy szavai „többnyire rendkívül expresszívok, mert nagyfokú környezetfelidéző jellemző erejük van” (Varsányi, 1988: 136), mégis, annak ellenére, hogy „pontos adataink nincsenek megalapozott szociolingvisztikai kutatások híján” (Tolcsvai, 1988: 401), — szinte egyöntetű a vélemény a rétegnyelvek sajátosságait említő nyelvészeink körében, hogy a szleng (argó, jassznyelv, az utca nyelve stb.) olyan nyelvi jelenség, melynek „számos értékes vonása mellett súlyos rákfenéje a trágárság” (Rácz, 1987: 6, Tolcsvai, 1985: 145–61), s ezért használata mindenképpen kerülendő, vagy legalábbis „csínján kell bánni vele”.

Végül, de nem utolsósorban, Kolozsvári megállapítása szlengkutatásunkat illetően már csak azért is igaz, mert nincsenek átfogóan összefoglaló és rendszerező műveink ebben a témakörben, nincsenek szógyűjtéseink, egy- és többnyelvű szlengszótáraink, melyek könnyen hozzáférhetőek lennének a szakemberek: a nyelvészek, irodalmárok, műfordítók és az egész nagyközönség számára. A hiányosság okait csak találgathatjuk, de elfogadni nem tudjuk. Mert ahogy Grétsy László mondotta a szlengről, Kosztolányit idézve, „higgyék el, kedves olvasók, ez a gyerek élni fog” (Grétsy, 1987: 21).

1.4. Ami az angol és amerikai szlenget illeti, úgy ennek a nyelvi jelenségnek ma már könyvtárnyi irodalma van. Már csak a tudós kutatók neveinek egyszerű felsorolása is oldalakat tenne ki (teljes bibliográfiát W. J. Burke: *The Literature of Slang with an Introduction by E. Partridge*, New York, 1962. c. könyve tartalmaz). Természetesen a vélemények távolról sem egyöntetűek.

A szlenggel foglalkozó összes kutatók doyenje, Eric Partridge, a *Slang Today and Yesterday* című alapjelentőségű művében a következőket írja: „A szlenget könnyű használni, ám igen nehéz azzal a könnyed hozzáértéssel írni róla, melyet egy ilyen, látszólag teljesen egyszerű téma megkövetelne. Mert éppen a legegyszerűbb dolgok azok, melyeket a legnehezebb megfogni és szakszerűen megtárgyalni, mivel általában csak az első pillantásra tűnik úgy, hogy az adott témának az egyszerűsége a legszembeszökőbb” (Partridge, 1970: 1).

És csakugyan: már maga a terminus — *slang* — eredete sem egészen világos, s végleges tisztázása az etimológusokra vár. Az eddigi kutatások alapján a legvalószínűbb feltevés az, hogy az angol köznyelvi *sling* ige (melyet már Chaucer is használ: *slingen wordes* = *szavakat mond/ejt*) múlt idejű melléknévi igenevének főnevesített alakja a skandináv *slengja* (hajít, dob) ige különböző ragozott alakjainak nyelvi interferenciája révén funkcionálisan újabb jelentéssel egészült ki, ami tulajdonképpen a kódok átkapcsolását mellőző ó-angol—ó-skandináv nyelvi kontaktusok (non-code-switching language contacts) eredménye lehetett (Rot, 1984: 10). Partridge úgyszintén ezt a véleményt látszik megerősíteni, amikor a *slang* szó eredetijeként az ősi angolszász *sling* szót létesíti előnyben, és olyan, az alsóbb szintű rétegnyelvekből vett kifejezéseket sorakoztat fel, mint a *to sling the bat* (annak az országnak a nyelvét beszéli, ahol él); *to sling off at* (kigúnyol, kicikiz vkit), amely igen közel áll a kevésbé ismert *to slang* (szid, igen durván megszólít vkit) kifejezéshez (Partridge, 1970: 2).

Még nehezebb feladatra vállalkozunk, ha valamelyest elfogadható módon szeretnénk definiálni a szlenget. A különböző, sok esetben egymással szöges ellentétben álló definíciók tömkelegét tanulmányozva és elemezve Rot Sándor a következő szlengkutató iskolákat (trendeket) véli felfedezni: a genetív iskola, melynek képviselői a szleng eredetének vizsgálatából indulnak ki; a konstitutív iskola, mely a szókincs alapján próbálja definiálni a szlenget; az idioszinkrátikus iskola, mely úgy próbálja meghatározni a szleng lényegét, hogy vizsgálódásának középpontjába a szleng szavak kifejezőerejét, illetve múltkonyságát helyezi; az egyén szerepét kidomborító iskola, mely azt próbálja hangsúlyozni, hogy a szlenghasználat kimondottan az egyének szociális helyzetétől, illetve korától függ; s végezetül az ötödik iskola az, mely szembe helyezi a szlenget az irodalmi nyelvhasználattal (*slang* versus *standard*).

Mindezeknek az iskoláknak vitathatatlanul sok erényük és tetszetős eredményeik mellett az a közös hibájuk, hogy tömör definíciók helyett bőbeszédű és magától a tárgytól eléggé eltérő meghatározásokkal élnek, ami nem éppen szerencsés dolog, ha pontos terminológiára és kérlelhetetlen tudományos módszerekre van szükség. Ily módon Rot Sándor arra következtetésre jut, hogy az egyetlen út, mely elvezethet a szleng meghatározásának kétségsbe ejtően rejtélyes megoldásához, csak akkor lesz járható, ha olyan pontosan körülhatárolt nyelvészeti fogalmakat használunk, mint a nyelvi rendszer, a nyelvi struktúra és a nyelvi norma. E terminusok segítségével a szleng a következőképpen definiálható: *A szleng a nyelvi rendszer olyan lehetőségeinek a feltárása, amelyeket a nyelvi struktúra ezidáig nem gyakorolt* (Rot, 1987: 10—1).

¶ 2.1. Az eddig elmondottak a szlengre vonatkoznak általában. De mivel az amerikai irodalmi művek fordítása esetében elsősorban az amerikai szleng specifikus vonásait kell szem előtt tartanunk, nézzük, mi a kettő között, az angol és az amerikai szleng között a különbség.

Virginia Wolf szavai szerint „az amerikaiak azt teszik, amit az Erzsébet korabeli angolok tettek: új szavakat hoznak létre, és ösztönösen saját szükségleteikhez idomítják a nyelvet” (idézve Mencken, 1980: 45). S tették ezt a kezdet kezdetétől. Így jött létre az angol nyelv makrostruktúrájában egy új variáns: az amerikai angol. S ez a nyelv saját törvényeinek engedelmeskedve, saját medrét követve fejlődött. Ezért aligha csodálkozhatunk azon, hogy a két nyelvi variáns között lényeges hangtani, lexikai, grammatikai és helyes-

írási különbségek vannak. Inkább azon csodálkozhatunk, hogy a két angol nyelv nem vált el egészen egymástól, s tulajdonképpen, ha jobban megfigyeljük, alig van számottevő különbség a kettő között. Ennek lingvisztikai magyarázata röviden a két nyelvi variáns állandó és manapság csak fokozódó kölcsönhatása.

A kölcsönhatás és az eltérések egyaránt az angol és az amerikai szleng esetében is megfigyelhetők. Az eltérések időnként és helyenként, a két nyelvi variáns eltérő fejlődéséből kifolyólag, meglehetősen jelentősek is lehetnek, de semmi esetre sem annyira, mint azt E. Weekley jelezte még 1929-ben: „Ha az amerikai karakter, a sztenderdizálással kapcsolatos hajlandósága ellenére, a jövőben is csak annyira fog ragaszkodni az irodalmi normához, mint jelenleg, akkor a beszélt amerikai nyelv esetleg annyira el fog térni az angoltól, mint a jiddis a klasszikus hébertől” (Weekley, 1930: 56).

Az egyik legszembeszökőbb különbség a két köznyelvi variáns, s ezen belül az angol és az amerikai szleng között az, hogy az amerikai, mely állandó kapcsolatban áll a különböző nemzetiségű bevándorlók nyelvével és nyelvi szokásaival, „sokkal vendégszeretőbben fogadja a jövevényszavakat, mint a konzervatívabb brit angol” (Mencken, 1966: 208). A tömeges szógyártás is inkább amerikai vonás. Ezzel kapcsolatban Mencken megjegyzi, hogy nincsenek pontos adatai arra vonatkozóan, hány új szó születik az Egyesült Államokban évente, de általános becslések szerint számuk a háromezret is meghaladja, „s ez igen figyelemreméltó jelenség még akkor is, ha ezeknek a szavaknak jelentős hányada feledésbe is vész” (Mencken, 1966: 324). Így érthető E. Partridge-nak az a megállapítása, hogy az amerikai szleng viccesebb és bohémabb, mint az angol, és az, ami bohém, ritkán hosszú életű (Partridge, 1970: 304).

2.2. Az amerikai szleng specifikus vonásairól szólva okvetlenül meg kell említenünk azt is, hogy sokkal nehezebben választható külön a dialektusoktól, a köznyelvtől és az alvilág nyelvétől, mint az angol, bár talán könnyebben elválasztható a standard nyelvhasználatától. Azért nehezebb ez az elválasztás, mert az amerikai nyelvjárásoknak egészen mások a jellemzőik. A lakosság túlnyomó többsége egy nyelvjárást beszél, az úgynevezett General American, azaz a Midland vagy Western dialektust (Marckwardt, 1980: 139). Nyilván Mencken is ezt a kétharmados többséget tartotta szem előtt, amikor azt írta, hogy „a szokások, az erkölcs és a politikai nézetek átestek egy olyan egységsítési folyamaton, amely az amerikai evolúció egyik legnagyobb sikerű aspektusa” (Mencken, 1980: 305). Mencken szerint Amerikában tulajdonképpen nem is beszélhetünk nyelvjárásokról.

A legújabb kutatások azonban sok esetben mást bizonyítanak, nevezetesen azt, amit McKnight már a 20-as években megállapított: „A szókincs helyi variációi mindenütt megfigyelhetők” (McKnight, 1923: 1). Amint arra már Glenna Ruth Pickford is felfigyelt az ötvenes években kiadott, de sokáig észrevétlenül maradt úttörő jelentőségű tanulmányában, az urbanizációval együtt járó tényezők sokkal fontosabbak az amerikai nyelvjárások tanulmányozása szempontjából, mint a földrajziak. Annál is inkább, mert, amint az az 1960-as évek nyelvjárási kutatásaiból kiderült, a modern Amerika nyelvhasználatában nem valamelyik vezető dialektus a döntő. Létrejött az úgynevezett Network Standard, az a fajta angol „televíziós nyelvjárás”, amely a követendő példa a mai Amerikában. „Amerika nemzetiségileg orientált és nagyfokúan mobilis lakossága a standard nyelvjárásnak ezt a koncep-

cióját helyezi előtérbe a korábbi presztízs központokkal kapcsolatos elképzelések helyett” — írja Marekwardt (1980: 141).

Ennek a „nyelvjárásnak” legjellemzőbb tulajdonsága a könnyed társalgási stílus, melynek elsődleges fontossága van a szleng tanulmányozása szempontjából, mert ez a folyamat oly annyira közel hozza egymáshoz a társalgási stílust és a szlenget, hogy a nyelvtisztaság optimista óre majd örvendezve kiálthat fel: „Lám, a szleng többé már nem is létezik!” Mire a nyelvi tények objektív megfigyelője azt válaszolhatja: „Épp ellenkezőleg, nincs társalgási stílus, csak szleng” (Partridge, 1970: 307).

3.1. Milyen következtetéseket vonhatunk le mindabból, amit itt eddig elmondottunk, a műfordítás szempontjából. Ha elfogadjuk a szleng fentebb megadott definícióját és azt a körülményt, miszerint a szlengnek mindenekelőtt a stiláris és konnotatív jegyei a meghatározóak, akkor elsősorban azt, hogy a fordítónak főként a szleng szókincs pragmatikai jelentéseinek a megfeleltetését kell előnybe részesítenie a referenciális jelentésekkel szemben. Mert csakugyan, amikor J. D. Salinger például ismert Zabhegyezőjében azt mondatja hősével, hogy „that David Copperfield kind of crap”, akkor ezzel nem arra utal, hogy az angol Charles Dickens rossz író, amint azt a fordításhól vélénk (az a Copperfield Dávid-féle marhaság), hanem inkább és elsősorban arra, hogy az egész amerikai oktatási rendszer, mely kötelező olvasmányokkal és sztereotip életfilozófiával (life is a game = az élet meccs) kétszínű, törtető és másokkal nem törődő felnőttek világával „ajándékozta” meg a társadalmat, úgy ahogy van „crap”, vagyis „szar”. De nézzünk néhány más példát is Salingernek ebből a világhíres regényéből, és próbáljuk meg levonni belőlük a fordítói tanulságot. (Az idézeteket J. D. Salinger: *The Catcher in the Rye*, Penguin Books, 1985., illetve J. D. Salinger: *Zabhegyező*, Árkadia, Budapest, 1983., fordította Gyepes Judit, könyvekből vettem. Az idézetek utáni számok a megfelelő oldalt mutatják.)

It was a funny thing to say. It sounded like a real kid. You'd think a prostitute and all would say 'Like hell you are' or 'Cut the crap' instead of 'Like fun you are' (99).

Az volt a vicces, hogy ezt mondta. Mint egy gyerek! Az ember azt várna egy kurvától, hogy: „Vágd át a nénikédet!”, vagy „Na, ne játszd meg a hülyét, mert úgy maradsz!”, ahelyett, hogy „Ne viccelj!” (86).

A fordító kimondottan a szituációból és a kontextusból indul ki, értelem-szerűen fordít és a megfeleltetés ragyogó, annak ellenére, hogy a „cut the crap” és a „like hell you are” szleng kifejezések referenciális jelentése egészen más („hagyd ezt a süket dumát”, ill. „egy nagy frászt” stb.). Egyébként a szleng esetében a referenciális jelentést helyezni előtérbe „életveszélyes”. Ezt a következő példa is jól mutatja:

'He's crazy about you. He told me he thinks you're a goddam prince; I said. (27).

— Ő megőrül érted. Nekem mondta, hogy szerintem elátkozott királyfi vagy (24).

Az adott esetben, ha a „goddam prince” úgynevezett szótári jelentését nézzük, akkor „az elátkozott királyfi” jogosan lehet az ekvivalense. Csakhogy a szituáció egészen mást sugall: Holden azt igyekszik bizonyítani Ackleynek, hogy Stradlater — akit egyébként mindketten gyűlölnék — felnéz a fiúra, még akkor is, ha időnként megjegyzéseket tesz a fogai rossz állapotára, és

előtte (Holden előtt) többször is úgy nyilatkozott, hogy Ackley egy „goddam prince”, vagyis „fene finom”, mint egy igazi herceg, azaz *igazi úriember*. Ez esetben ez utóbbi lett volna adekvát megfeleltetés, mely nem fosztotta volna meg a fordítást az eredeti komikumától.

Az árnyalatok finom alkalmazásával, az angol „istenes” kifejezések művészi differenciálásával egyébként Salinger rendkívül komikus helyzeteket tud teremteni. Így például azzal, hogy a mélyen vallásos Ackley szájába oda nem illő, durva „istenes” kifejezéseket ad, Salinger konfliktushelyzetet teremt az extralingvisztikai szituáció (Ackley vallásossága) és a lingvisztikai kontextus (gyakori szóhasználata) között:

— 'What the hell's the matter with you?' he said. 'I was asleep, for Chrissake' (53).

— Mi a nyavalya ütött beléd? Az istenét! Már aludtam. (47).

— 'Listen', he said. 'I don't care what you say about me or anything, but if you start making cracks about my goddam religion, for Chrissake' ... (54).

— Ide figyelj, nem izgat, hogy mit mondasz rólam vagy akármiről, de ha azt a rohadt vallásomat kezded ... (47).

Az adott esetben a fordító nem figyel ezekre a finom árnyalásokra, nevezetesen arra, hogy a vallásos Ackley a kimondottan durva *Chrissake*-et használja a sokkal gyengébb *goddam* helyett, és ezáltal a pragmatikai információ, a komikus hatás elsikkad. A pragmatikai jelentést megőrizendő, a fordító akkor járt volna el helyesen, ha Ackley magyarul is mond egy-két kemény „istent káromló” kifejezést, mint amilyen például „az isten verjen meg” stb.

De nézzünk egy másik példát:

'C'mon, let's get outa here,' I said. 'You give me a royal pain in the ass, if you want to know the truth' (139).

— Á, menjünk innen. Le kell rohadni téled, ez a helyzet (119).

A „you give me a royal pain in the ass” angol kifejezésnek sokkoló hatása van. Nem véletlen, hogy Sally Hayes, akinek Holden ezt címezte, halálosan megsértődik, és sírva elrohan. A fordító viszont, mert nyilván nem akarja megbotránkoztatni a magyar olvasót, egy meglehetősen üres és semmitmondó frázissal próbálja érzékeltetni a szituációt. Eredménytelenül. Utóvégre az irodalomban azért vannak sokkoló hatású szavak, hogy sokkoljanak.

De miről is van szó tulajdonképpen ebben az esetben?

A magyar megfeleltetés ellen azért merülhet fel kifogás, mert az adott esetben a fordító nem veszi figyelembe azt a Salinger által gyakran használt stilisztikai fogást, melyet Michael Riffaterre amerikai nyelvész „megtévesztett várakozásoknak” (*deluded expectations*) nevez. A helyzet ugyanis az, hogy ennek a tipikusan holdeni kifejezésnek, melyet a főhős a *to give somebody a pain in the neck* köznyelvi idióma mintájára használ (vö. a magyar *púp vagy a hátamon* kifejezéssel), azért van rendkívül nagy emotív hatása, mert a *royal* (királyi, fenséges) szó után az olvasó egészen más vonzatra van felkészülve, egészen másra van hangolva, de csalódik. Ami lineárisan az irodalmi *royal* szó után következik, az egy meglehetősen közönséges és durva szó, a *my ass*, ami teljesen váratlanul éri a hallgatót vagy az olvasót. A megfeleltetés ezért nem könnyű feladat, s az igazán jó megoldás nyilván csak részletes elemző munka után lesz lehetséges. A Kolozsvári Grandpierre Emil által javasolt „majd beszartam” típusú kifejezés visszaadja ugyan az eredeti durvaságát (Kolozsvári, 1978: 102), de még adós marad „a megtévesztett várakozással”, amellyel

egyébként irodalmunk kiemelkedő egyéniségei sem fukarkodtak (lásd pl. Petőfi Sándor: A helység kalapácsát, amely tulajdonképpen nem más, mint az ilyen „megtévesztett várakozások” sorozata).

3.2. Ily módon tehát már e néhány kiragadott példa alapján is elmondhatjuk: az amerikai szleng adekvát megfeleltetése során számos problémával találkozhatja szembe magát a fordító. Ezek a problémák elsősorban abból erednek, hogy a szleng nyelvi egységei a nyelv alacsonyabb regiszteréhez, sőt gyakran a nyelv makrostruktúrájának kodifikálatlan részéhez tartoznak, és — amint az említett példákból is nemegyszer kiderült — az e területen való alapos jártasság nélkül nem lehet „jól” fordítani. Továbbá, a szlengben rejlő pragmatikai információ, a konnotációk egész komplexuma a megfeleltetés során sokszor igen átgondolt és precíz megoldásokat követelhet. Amint azt Fjodorov is említette, „a grammatika területén az összehasonlítást végző nyelvész lába alatt szilárdabb a talaj, mint a szókincs egybevetése terén tevékenykedő nyelvész esetében, és a megfigyelések összegezésére is kézzelfoghatóbbak a kritériumok. A szókincs tartományában minden komponensnek, minden jelenségnek markánsabb a jellege, s mindent egybevéve a kontrasztív vizsgálat síkján igen nehezen általánosíthatók óriási differenciáltságuk és sokszínűségük miatt” (Fjodorov, 1971: 15). Ám véleményünk szerint a szociolingvisztikai kutatások és a Fjodorov által említett kontrasztív vizsgálatok mindenképpen célszerűek és jogosak, mert a fordítói telitalálatok és kudarcok konkrét elemzésein alapszanak. S a tények mindig speciális elemzést, magyarázatot, általánosítást és levonható következtetést követelnek.

IRODALOM

- Bárczi G., 1980: A magyar nyelv múltja és jelene, Gondolat, Budapest.
 Erdős G., 1988: Újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben, Nyr., 2. sz.
 Fjodorov, A. V., 1971: Osznovi obščej tyeoriji perevoda, Mezsdunarodnyije otnosenijija, Moszkva.
 Grétsy L., 1987: A budapesti koiné. Budapest, A főváros folyóirata, március.
 Kolozsvári Grandpierre E., 1979: Herder árnyékában. Magvető, Budapest.
 Marckwardt, A. H., 1980: American English. New York: Oxford.
 McKnight, G. H., 1923: English Words and Their Background, New York.
 Mencken, H. L., 1980: The American Language, New York. Uő.: 1966: The American Language, Supplement I., New York.
 Partridge, E., 1970: Slang Today and Yesterday. London.
 Rácz E., 1987: A mai magyar nyelv változásai. MNy. 1. sz.
 Rot S., 1984: What Have You Got to Know about Slang? Budapest. Uő.: 1987: Problems of Modern British and American Slang, Budapest.
 Tolcsvai Nagy G., 1988: A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán. Nyr. 4. sz. Uő.: 1985: Nyelvi divatok, Budapest.
 Varsányi Gy., 1988: Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben. Nyr. 2. sz.
 Weekley, E., 1930: Adjectives and Other Words. London.

Ortutay Péter

A homográfia mint a költői nyelv csapdája

1. Halottak napjának előestéjén Radnóti Miklós Ének a halálról című versét mondta el valaki a televízió műsorában. Ezt a verset Kosztolányi halálakor, a temetésre írta Radnóti. A vers költői képeiben az a gondolat jelenik meg, hogy a földre tett testtől elválik a felhőként felszálló lélek. A képek sorozatát a következő verssor foglalja össze: „mi *egy* világ volt, kétfelé kering!” A versmondó azonban ezt mondta: „mi *egy világ* volt, kétfelé kering”¹ A hangsúly átbillent az egyik szóról az utána következőre, és a mondat már nem az, mint amit a költő hallott akkor, amikor ezt a verssort leírta.

Nyelvünkben vannak olyan szavak — nagyobb számban vannak, mint gondolnánk —, amelyek írásban azonos alakúak, de a kiejtésben a hangsúly, illetőleg a hangsúly hiánya annyira kettéválasztja őket, hogy a nyomaték opposíciója nemcsak szemantikai elkülönüléssel jár, hanem a szófaji besorolást is megosztja. Az ilyenfajta szavakat — egyszerűbben szólva — így szoktuk minősíteni: a hangsúlyos *egy*: számnév, a hangsúlytalan *egy*: határozatlan névelő. Az élőbeszéd számára ezt a hangsúlyszabályt nem kell megtanítani, mert mindenki tudja, hogy a kétféle *egy* szó közül éppen melyiket akarja mondani, és ennek megfelelően bánt a hangsúllyal. A szófaji minősítés ismerete sem szükséges ahhoz, hogy a következő párbeszéd így hangozzék el: „Tanár úr kérem, volna még egy kérdésem.” — ”Most kevés az időm, de *egy* kérdésre még szívesen válaszolok.”

A beszélt nyelvben tehát a homográf szóalak félreértést nem okozhat, kommunikációs zavarnak nem lehet forrása. A költői nyelvben azonban a homográf alak néma gyerek, csak remélheti, hogy az olvasó megérti szavát. Olyan olvasótól remélheti, aki nem mondatokat olvas, hanem szöveget; a szöveggörnyezet, a kontextus ugyanis meghatározza, kijelöli az írásban kétféle jelentés egyikét.

Ha azonban az *egy* szó verset indít el, a vele való első találkozáskor még nem lehet felismerni a szerepét. Arany János nagy verse, a Széchenyi emlékezete így kezdődik:

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom.

¹ Itt is, a továbbiakban is dőlt betűs kiemeléssel jelzem egy-egy szó hangsúlyos ejtését. Ha a dőlt betűs szedés a vers szövegében jelenik meg, erre „A költő kiemelése” megjegyzéssel utalok.

Ha az eddig olvasott szöveg még nem győzné meg az olvasót arról, hogy a második sor a szó-ra utal vissza, olvassuk tovább a verset:

Éreztük, amint e föld szíve rezdül
 És átvonaglik róna, völgy, halom.
 Az első hír, amint *a szót* kimondta,
 Önnön hangjától visszadöbbenne . . .

A tágabb szöveggörnyezet egyértelműen eldönti, hogy a vers első szava: határozatlan névelő.

Petőfi nagy versét viszont *Egy* gondolat indítja, és ezt az *egy* gondolatot értelmezik a további sorok: „Ágyban, párnák közt halni meg! | Lassan hervadni el . . .” Az *egy gondolat* hangsúlyának helyét nyelvi vagy irodalmi elemzésekben — tudomásom szerint — senki sem vitatta; a Petőfi-szótár is a számnévi *egy* szöveggörnyezeteként idézi a vers kezdő sorát. Így olvasta Arany János is: „De nyugszik immár csendes rög alatt, | Nem bántja többé az „Egy gondolat” (Emlények, II.). A versmondók között azonban nincsen ilyen egybehangzó egyetértés a hangsúly helyének tekintetében. Gáti József számtalanszor hallotta ennek a versnek a tolmácsolását olyan indítással, hogy a versmondó nem az *egy*-et emelte ki, hanem a *gondolat*-ra tette a hangsúlyt. A versmondás című könyvében ezért így tanítja a vers kezdő sorainak megszólaltatását: „A felvetett egyetlen gondolat kínzó, szinte elviselhetetlen. Az egész mondat hangsúlyos, de az *egy* külön hangsúllyal is kiemelendő” (184).

Az óvatosabb költők nem bízzák az olvasóra az *egy* hangsúlyát, hanem maguk jelölik a kéziratban aláhúzással, hogy nyomtatásban a dőlt betűs szedés figyelmeztessen a helyes olvasásra. Arany János mindig akkor — és csak akkor — emeli ki az *egy* számnévet, ha ez a szó kritikus szöveghelyzetben fordul elő: ha a versmondat épsége áll vagy bukik az *egy* helyes olvasatán. Tehát Arany jelöli a hangsúlyt, ha fontos; ha nem fontos, nem jelöli. A „fontos” és a „nem fontos” példajaként említem a következőkben idézendő sorokat.

Aranynak van egy epikus műve, amelynek drámai alapkonfliktusát így lehetne a legrövidebben megjelölni: egy vagy kettő? A hunok fölötti uralom egységéről, illetőleg a királyi hatalom megosztásáról van szó a Buda halálában. Ezen tűnődik, ezt mérlegeli Buda a maga határozatlan, tépelődő módján a következő szakaszban:

Nem csökken az által húnok birodalma,
 Hogy kétfelé oszlik tetején hatalma;
 Még terebélyesebb a fa, ha két águ,
 Noha *egy* sudar tán nagyobb magasságu.
 (A költő kiemelése.)

A versszak utolsó sorát valóban meg kellett óvni a felületes olvasás torzító következményétől.

A „nem fontos”-nak a példája a Toldi 8. énekének két sora; Györgyről mondja a költő:

Elsápadt, hogy annyi vér se maradt benne,
 Mennyi egy szűnyognak egyszer elég lenne.

A kettős szerepű *egy* itt nem kíván döntést; *egy* *szűnyognak* vagy *egy* *szűnyognak*; mindegy; bár a kiemelő nyomaték fölösleges súllyal terhelné ezt a kicsinyítve felnagyító hasonlatot. (A „mindegy”-nek nyelvtörténeti háttere van: a hangsúlyos *egy* számnév redukálódott hangsúlytalan névelővé. A nyelvi elemeknek ilyenfajta történeti átfejlődése, mutációja esetében mindig találkozhatunk átmeneti változatokkal is; ilyen határesetnek ítéelhetjük az *egy* szó szerepét a Toldi idézett soraiban.)

2. A homográf szóalakoknak jellegzetes csoportját alkotják a kérdő, illetőleg vonatkozó értelmű névmások és névmási határozószók. Olyan szavak tartoznak ebbe a csoportba, mint például a következők: *ki, mi, mely, mennyi, hol, hová, merre, mikor*. Ezek a szavak hangsúlyosan ejtve kérdő értelműek, hangsúlytalanul: vonatkozók.

Az említett névmások és határozószók között ott vannak azoknak a korábbi vitáknak a témái, amelyek egyes versmondatok értelmezése körül alakultak ki; így például az érvek sorozatát mozgósító *hová* Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című versének indító mondatában:

Hová lépsz most, gondold meg, oh tudós,
Az emberiségnek elhányt rongyain
Komor betűkkel, mint a téli éj,
Leírva áll a rettentő tanulság . . .

Azoknak az érvelését tekintem meggyőzőnek — Deme Lászlóét (Nyr. 90 [1966.]: 119—20) és Rácz Endréét (Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből 172—3) —, akik a kontextusra, a mondat-szerkezetre és a veraszöveg írásjeleire hivatkozva, az *ahová* rövidebb alakjaként olvassák a *hová*-t, s ezzel kizárják a vers első szavának hangsúlyosan kérdező szerepét. De ha így van, akkor miért mondták kiváló színészek hangsúlyosan kérdező a vers első sorát? Hogy így mondták, ezt B. Fejes Katalin hang-felvételeket elemző tanulmányából tudjuk (Nyr. 98 [1974.]: 266—77). A színészek — Somlay Artúr, Timár József, Szakáts Miklós — egybehangzó szöveg-tolmácsolásának háttereként arra gondolhatunk, hogy hatásosabb így a vers indítása: nagy lélegzettel, rövid mondattal, a tudóst megszólító, sőt megriasztó figyelmeztetéssel. Egy nyolctagú körmondat előrevetett mellékmondatával kezdeni egy verset: színész számára nem hálás feladat.

Az ötödikes tanulók nem a hatás kedvéért kezdik így olvasni a János vitéz egyik szakaszát: „*Ki* porából nőttél, árva kis virágszál?” A következő sor elolvasása — a tanár közreműködésével — a mondatba illő helyére teszi a szakasz első szavát: „*Ki* *porából* nőttél, árva kis virágszál; | Légy hűséges társam vándorlásaimnál.” A tanár magyarázata azért is szükséges, mert a vonatkozó névmások és a vonatkozó határozószók *a* előtag nélküli rövid alakja a mai köznyelvben nemigen használatos; nagyon is érthető tehát, ha a gyerekek az irodalmi szövegek homográf alakját a számukra ismerős kérdő változatként, hangsúlyosan olvassák. De nemcsak a gyerekek. Ha egy felnőtt olvasó először találkozik Arany Jánosnak A vigasztaló című versével, az első szakaszt bizonyára szintén kétszer olvassa el egymás után. A nyolcsoros szakasz megértésének nyelvi kulcsát ugyanis az utolsó sorban lehet megtalálni:

Mi a tűzhely rideg háznak,
 Mi a fészek kis madárnak,
 Mi a harmat szomju gyepre,
 Mi a balzsam égő sebre;
 Mi a lámpa sötét éjben,
 Mi az árnyék forró délben . . .
 S mire nincs szó, nincsen képzet:
 Az vagy nekem, oh költészet!

A János vitéz és az Arany-vers idézett szakaszainak értelmezésekor a költői nyelvet nem érheti sérelem, a téves olvasat ugyanis köznyelvi szinten is értelmetlen; a mondatot újra kell olvasni — másképpen. A homográf alakok olvasásának ez volt az első változata: a nyilvánvalóan megmutatkozó, a félreolvasás lehetőségét kizáró mondatbeli szerep.

A második változat az az eset, ha a tévesen olvasott, rosszul hangsúlyozott szó köznyelvi szinten is értelmetlenné teszi ugyan a mondatot, de az olvasó vagy a versmondó ezt esetleg nem veszi észre. A versek mondatairól ugyanis feltételezhetjük az értelem rejtőzését; a jelentés lebegő bizonytalansága nem szokott útjába állni a versszöveg elfogadásának. József Attila Thomas Mann üdvözlése című versének egyik sorát többször hallottam már ilyen tolmácsolásban: „Mondd el, *mit* szoktál, bár mi nem feledjük . . .” Ebben az esetben is kérdő névmás lép az eredeti szöveg vonatkozó névmása helyére: „Mondd el, *mit* szoktál, bár mi nem feledjük, | mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt | s együtt vagyunk veled mindannyian, | kinek emberhez méltó gondja van.” A költő a megszokott, megnyugtató, félelmeket elűző mesét kéri, a hiányos tartalmú kérdést a téves olvasat teszi fel.

A harmadik változat a legkényesebb. A költői nyelvnek azok a homográf alakok állítanak igazán csapdát, amelyek mindkét szemantikai és szófaji értékükben megjelenhetnek egy-egy értelmes mondatban, de a két szó közül a költő csak az egyiket írta. Melyiket? Vajon valóban megmutatja-e, tanúsítja-e a költő választotta szót, illetőleg (ezzel együtt) a mondat szerkezetet is a versszöveg? Lássunk erre egy példát! Radnóti Nem tudhatom című versének egy részletét idézem:

Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
 egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
 tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton,
 s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
 a házfalakról csorgó, vöröslő fájdalom.

A kérdéses szó a 3. sor második mellékmondatát bevezető *kik*; hangsúlyos-e vagy hangsúlytalan, kérdő névmás-e vagy vonatkozó? Ez a kérdés valódi, élő vitakérdés, mert korábbi véleményekkel szemben kívánok egy másfajta értelmezés mellett érvelni, a vers szövegének tanúságára hivatkozva. Rácz Endre — már említett tanulmányában (173) — az „eldönthetetlen két-értelműségek” közé sorolja a *kik* névmás szerepének megítélését, de inkább hajlik a hangsúlyos, kérdő változat elfogadására. Megjegyzi egyébként, hogy előszóbeli tolmácsolásban mindkét változatot többször hallotta, és a versmondás szavazatai nagyjából egyenlően oszlottak meg a hangsúlyos és a hangsúlytalan ejtés között.

Forduljunk most a vers szövege felé. Radnóti versének ez a részlete, amelyben a kérdéses szó megjelenik, egy elindított és lezárt szerkezeti egységet alkot. Indítja egy tételmondat: „Itthon vagyok.” A tételmondat tartalmát hét tagból álló összetett mondat fejti ki; ezt a többszörösen összetett mondatot — a szerkezetet megvilágítva — tagolja három részre az egymás mellé rendelt három főmondat: „... nevét is, virágát is tudom”, majd a megismételt és harmadszor is megismételt „tudom”. A nyomatékos ismétlés párhuzamos gondolatritmust jelez. A három gondolat párhuzamossága abban áll, hogy a szemnek megmutatkozó látvány és ami mögötte van (ami csak az itthoniaknak tudható) háromszor ismétlődik. Ez a hármas gondolatritmus azonban nemcsak párhuzamos, hanem költői eszköze a fokozásnak is: a költő három vallo-mása egyre mélyebb azonosulással szól az itthoni emberek világáról, életéről, sorsáról. A gondolatritmus második tagja („tudom, hogy merre mennek, kik mennek az úton”) — éppen úgy, mint az első és a harmadik — a kívülről láthatónak és a belülről tudhatónak a szembesítésével érvel: látom, hogy emberek mennek az úton, és tudom róluk, hogy merre mennek. A versszöveg azonban nemcsak gondolatokból építkezik, hanem zenei szerkezete is van. A párhuzamosan megszólaló — szölamkezdő — erős hangsúlyok által lesz azonos a harmadik, valamint a negyedik—ötödik sor dallamíve. Az értetlenül hangsúlyozott *kik* kettétörné a 3. sor dallamvonalát.

Radnóti művészi gondossággal, szinte költői retorikával fejti ki a versrészlet tételmondatának tartalmát; válaszul megértésre számít, ennek feltétele a figyelmes olvasás.

3. Az eddig említett szavakon, szócsoportokon kívül van egy másfajta és szélesebb körű területe is a homográfának; erre a területre utal példaként a következő két mondat:

- a) A kiváló úszó *biztosan* győzött.
- b) A kiváló úszó *biztosan* győzött.

A két mondat megmutatja, hogy milyen irányban ágazik el a homográf szóalak kétféle szerepe: a) a hangsúlyos *biztosan* módhatározó, esetleg fokhatározó, de mindenképpen az állítmány bővítménye; a hangsúlytalan *biztosan* nem az állítmányt bővíti, hanem az egész mondatra vonatkozik: módosítószó. A két mondat homográf elemének a következő szinonim szerkezetek felelnek meg: a) főlényesen, fejhosszal, végig vezetve stb. b) A verseny eredményét nem ismerjük, de feltételezzük, hogy a kiváló úszó győzött.

A homográf alakoknak ezzel a típusával foglalkozik Magdics Klára és Fónagy Iván A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben című tanulmánya (NyK. 68 [1966.]: 97—114) a homográfia fogalmának említése nélkül. Hogy nem valami ritkaságra, csak elvétve tapasztalható jelensége hívják fel a figyelmet, ezt a szerzők meglepően nagyszámú példaanyaga tanúsítja: 58 egymással szembeállított mondatpárt gyűjtöttek össze egy-egy mondatrész hangsúlyos—hangsúlytalan változatának jelentésmegkülönböztető szerepe köréből. A példák sorában az a leggyakoribb eset, hogy a hangsúlyos határozóval egy azonos alakú, de hangsúlytalan módosítószó áll szemben: „*Tudtommal* írt a fiúnak a lányom”. — „*Tudtommal* írt a fiúnak”. Ha egy anya mondja az előző mondatok egyikét vagy másikat, a hangsúly jól hallhatóan közvetíti, hogy miről is van szó. Azt azonban, hogy Petőfi hogyan mondta a Szeptember végén első sorait, vajon kiemelte-e hangsúllyal is a

megismételt *még* és *már* szavakat, ezt sohasem fogjuk megtudni. De ha ennek a versnek az első szakasza után elolvassunk egy másik Petőfi-verset, megfigyelhetünk valamit a *még* és a *már* kettős jelentéséről, hangsúlyos és hangsúlytalan változatának szerepéről a költői nyelvben.

Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,
De látod amottan a téli világot?
Már hó takarja el a bérci tetőt.
Még ifju szívemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszbe vegyül már,
A tél dere már megüté fejemet.

* * *

Még alig volt reggel, már megint este van.
Még alig volt tavasz, már megint itt a tél.
Még alig, Juliskám, hogy megösmarkedtünk,
S már feleségem vagy, már rég azzá lettél.

Még alig hogy játszánk apáink térdén, s már
Maholnap ott alszunk nagyapáink mellett . . .
Csak annyi az élet, mint futó felhőnek
Árnya a folyón, mint tükrön a lehellet.

(Még alig volt reggel . . .)

Ugyanannak az élménynek kétféle költői feldolgozásából egy nagy vers (1847. szeptember) és egy kis vers (1847. december) született. A „kis vers” jelzője nem csak a terjedelmére vonatkozik: a nagy vers motívumai és szavai másodszer már nem tudják megközelíteni Petőfi költészetének legmagasabb régióját. A múltó idő nyelvi jelzése: a *még* és a *már* — itt — határozószókat erősítve-fokozva, de saját jelentés és jelentőség nélkül, hangsúlytalanul ismétlődik, vagyis: módosítószó.

A nagy versben szeptember végén, Koltón, a természetben és a költő életében a *még* és a *már* találkozása egy pillanatra megállítja az idő múlásának szüntelen és észrevétlen folyamát. Ez a két szó itt hangsúlyosan határozza meg az időt (vagy inkább az időből kiemelt pillanatot); nyomatékuk nem kisebb (nem is nagyobb), mint az őket követő állítmányé. Így kívánja a versmérték is: a sorkezdő spondeust anapestusok követik.²

4. A versek szövegében megjelenő homográf alakok értelmezéséből néhány következtetés, tanulság adódik.

a) Nyelvtanaink és nyelv művelő irodalmunk egyaránt megállapítják, hogy „a magyar nyelvben szóhangsúly igazában nincsen” és „a hangsúly nem

² Németh G. Béla szép tanulmánya a *még, már, most* határozószók időszembesítő szerepére mutat rá József Attila verseiben (7 kísérlet a kései József Attiláról 169—206). A Szeptember végén címével jelzi a *most* időállapotát. Az időből kiemelt jelen csak a versben örökkévaló. Az időben létezés kíméletlen törvényére az „Elhull a virág, eliramlik az élet . . .” sóhajtása után ebben a versben is a jelen és a jövő szembesítése utal: „Ki *most* fejedet kebelemre tevéd le, | *Holnap* nem omolsz-e sirom fölibe?”

szerves alkotórésze a szónak” (MMNyR. 2: 406. és NyKk. 1: 785). Ezt a megállapítást ki lehetne egészíteni azzal a megjegyzéssel, hogy bizonyos szócsoporthoz a hangsúlynak, illetőleg a hangsúly hiányának jelentésmeghatározó és ezzel a szófajt is elhatároló szerepe van. Ezekben a szócsoporthoz a hangsúlyos és a hangsúlytalan változatok egy szupraszegmentális, testetlen nyelvi eszköznek a társulásával, illetőleg annak hiányával lettek nyelvi jellé. Ezt a jellegzetességet az írás nem tükrözi, tehát ezekben az esetekben a nyelvtannak és a szótáraknak egy beszéd-sajátosságot kellene a nyelvi jel jellemzőjeként elfogadnia.

b) A homográfia fogalmával a nyelvészet szakirodalmának két jelentős tanulmányában találkozhatunk. Nagy J. Béla *Alakegyezés* címmel rendszerezi és értelmezi a homonimák változatait (Melich-Emlékkönyv 276—85); rendszerében „helyesírási homonimák” elnevezéssel említi a homográfia egyik típusát: a nyílt *e*-t, illetőleg zárt *ë*-t tartalmazó szópároknak a kiejtésben elkülönülő, de írásban azonos alakú eseteit (például: *szeg* és *szög*). Rácz Endre többször is idézett tanulmányában (A homonimák szépirodalmi előfordulásairól 157—206) — szintén a homonimia egyik változataként — már megjelenik a *homográfia* szakszó. A homonimia körében mindkét szerző számon tartja a homofónia jelenségét (*pápa* és *Pápa*; *foglya* és *fogja*; *kiállt* és *kiált* stb.), s ennek alapján a homográfia szintén ebbe a jelenségkörbe tartozónak, a homofónia tükörképszerű megfelelőjének látszik. Valóban csak látszik, mert ha hallatszik, akkor a hangsúly vagy a hangsúlytalanság már kétfelé választja az írásban azonos alakot. A megszólaló szövegben tehát a homográf szavak nem azonos alakúak, nem homonimák. Ezt a költői nyelv is tanúsítja azzal, hogy homonimákkal tudatosan, szándékosan, gyakran játékosan villantanak fel a költők kétféle jelentést a vers szövegében³, de homográf alakokkal soha. A homográfia nem lehet szójáték forrása, mert a homográf alak a költő számára egyértelmű. Amikor a költő megírta a vers hiteles szövegét, hallotta, amit leírt. Ezt a szöveget látja az olvasó, és ha jól olvassa, hallja is.

• Takács Etel

Sodrás a „Sodrásban”

Grammatika, stílus és gondolkodás összefonódása Dobos László
Sodrásban című regényében (Madách, Bratislava, 1984)

Bevezetés

A Sodrásban a férfiúi ostobaságnak, a sötét butaságnak, valamint a nőiség zsenialitásának a regénye. Egyedüli értelmes lények az ösztönös nők, első sorban a magyar és keresztény hagyomány biztonságot adó értékeinek letéte-

³ Ennek a megállapításnak gazdag gyűjteménnyel és tanulságos értelmezésekkel bizonyító példátárát Rácz Endre tanulmányában olvashatjuk.

ményesei, a feleség és az anya. A regénynek egyetemes emberi értéke ez a beállítás, ráadásul férfi tollából. Ugyanakkor nincs még egy olyan írás — az Állatfarmot és az 1984-et, az Ivan Gyanyiszovics egy napját és a Gulág-szigetet is beleértve —, amelyik ennyire mocskosnak és galádnak mutatná be a sztálinizmus gyakorlatát. Valóságos, fizikai undort, hányingert keltően jeleníti meg a történeti, kelet-európai színteret, ezen belül a kisebbségi magyar nyomorúságot — ismét csak hozzátéve, hogy nem ellenséges kívülállóként, hanem Orwellhez és Szolzsenyicinhez hasonlóan, belülről. Tehát a Sodrásban többszörösen is paradox mű, akárcsak az egész XX. század története és tudományossága, azaz valóságos és látszólagos ellentmondásokkal teli. De épp ezek által paradox a szó eredeti jelentésében is, vagyis szokatlan, hihetetlen, netán csodálatos alkotás.¹ Mindez egy elfogulatlan átlagolvasó véleménye. Minket azonban most nem ez érdekel, hanem egy szakmailag „elfogult” nyelvész elemzése.

A grammatika és a stílus nem ruha, mint azt a klasszicizmus vélte Cicero és Seneca nyomán. Ellenkezőleg, a grammatika és a stílus a gondolat megtestesülése, ahogy azt a romantikusok megfogalmazták.² Erre az általános következtetésre jutottam Dobos László Sodrásban című regényének rövid nyelvi-stilisztikai elemzésével. Innen a figyelmet fölkelteni szándékozó előadás-cím. Nyelvtan, írás- és gondolkodásmód szétválaszthatatlanul, de összekeverhetetlenül van megfonva-sodorva a regényben. A legfeltűnőbb sodratok, jellegzetes vonások a gyakori és halmozott köztöszóelhagyás („magyarán” aszindeton), utólagos értelmezés (azaz appozíciós struktúra), szókép, főként metafora-megszemélyesítés és színekdoché. E fő nyelvi jellegzetességek biztosan igazolható tények. Velük részletesen is foglalkozom.

Nem ennyire biztos, hanem csak valószínű eredményekre jutottam abbéli törekvéssel, hogy megkeressem ezekben a különböző nyelvi jelenségekben a közös funkciót. Úgy vélem, hogy mindegyik arra szolgál, hogy egyensúlyozzon az írói gondolatok, ítéletek kimondásának és elrejtésének kötéltáncában. A regény még a külső eseményeket is jórészt egy házaspár gondolataiban vagy azok közé szórva beszéli el. Amikor gondolataink, emlékeink feltörnek bennünk, hiányzanak a világos kapcsolódások, vagy éppen kerüljük őket. Ez testesül meg a sorozatos aszindetonban. A metaforákkal kicsúszunk egy élesen elhatárolható fogalomrendszerből. Ha pedig nincsenek kapcsolataink, nincsenek kézzelfogható, egyértelműen elhatárolható fordulataink, akkor a névtelenségbe burkolódzó, vesénkbe látó, gondolatainkban is turkáló, magaistenítő zsarnokság is tehetetlen velünk szemben. Ugyanakkor a kikerülhetetlen nyomás alatt álló, létezésében állandóan fenyegetett személyiség aggályos. Folyton kijavítja, pontosítja és értelmezi utólagosan önmagát — ismét csak azért, nehogy bele lehessen kötni, meg lehessen fogni. E jelenség nyelvi formája az appozíciós szerkezetek szintén nagy sokasága. Az ösztönös ön- és fajfenntartás és önvédelem lélektana csapádik ki e három kifejezőmódban, amelyeknek feszültségkeltő mivolta együtt a művészi, sőt költői hatás forrása is.

¹ Vö. Solomon Marcus: *To Parádokszó*. Ekd. Pneum, Athéna, 1986.

² L. Wolfgang G. Müller: *Topik des Stilbergriffs. Zur Geschichte des Stilverständnisses von der Antike bis zur Gegenwart*. Wiss. Buchges. Darmstadt, 1981.

Az aszindeton és kérdésköre

Aszindeton a szavak vagy mondatok közötti kötőszók elhagyása. Feltűnően gyakori a regényben ez a stíluseszköz. Íme néhány példa a kezdő oldalról a szavak esetében: „... este, reggel, félhomály, világosság, féléber szenderegések...”; „... a tapintás, a meleg, a színek...”. Mondatok esetében: „... megálltunk csak a városban, nézelődtünk, nászúton vagyunk”; „Az éjszakába léptek, fölfelé utcákon kaptattak, kétoldalt lámpák, a tejútra szerettek volna feljutni...” (5).

Talán a leggyakoribb a toldalék nélküli névszók halmozása, pl. „... cirógatás, simogatás, csábítás, mese...” (7); „... menyasszonyok, vőlegények, násznép...” (uo.). Esetleg a jelezett névszóké: „Indulata, szerelme, haragja...” (uo.); „... nyugalomuk, jókedvük, szenderegésük őrzője” (5). Ritkább a határozóragos névszóké: „cinkosan, kárörömmel...”; „... fejemre, homlokomra, nyakamra” (7), valamint az igéké: „Zavart volt, nem tudta a szöveget, megakadt, ismételt” (uo.). Ugyancsak ritkább a (kötőszó nélküli) ismétlés: „Ház, ház, ház...”; „Jó ember, jó ember...” (49).

Úgy tűnik, hogy a névszók halmozásában a tagok száma általában nagyobb, mint az igékében. E különbség arra utal, hogy az emlékezésben a gondolatok, asszociációk feltolulása állóképek felvillanásában jelentkeznek.

Ha a befogadó, az olvasó oldaláról nézzük a kérdést, a sok aszindeton feszültséget kelt, nehezebben olvashatóvá teszi a szöveget, hiszen a kötőszókat — főként a mondatok közöttieket — az olvasónak interpolálnia kell. Itt fontos normatív, Dobos László regénystílusát illetően deskriptív szempont, hogy a kötőszók valóban interpolálhatók legyenek, legalábbis főbb típusaikat illetően — alá- vagy mellérendelő —, esetleg ezek altípusait illetően is: kapcsolatos, magyarázó stb. mellérendelő, alanyai, tárgyi stb. alárendelő. Maga az egyedi kötőszó pontos azonosítása nem szükséges. Így a szövegben az interpolálás művelete elég könnyen elvégezhető, például: „Hegyre csavarodó parki utakon mentek, (és) valami ősi beidegződés szerint megérintették a lámpákat, (és) a magányos fák törzsét” (5). A kötőszóelhagyás következménye tehát feszültséget teremtő bizonytalanság, ugyanakkor azonban ez nem megy a világosság rovására, hiszen a biztosan megállapítható típuson belül egészíthető ki tetszőleges kötőszóval.

A mondatok között a kötőszó elhagyása lehet gyakori — legalábbis bizonyos fajtáiban — a köznyelvben is. Ilyen esetekben a kötőszót könnyedén pótolja az olvasó. Máskor azonban már nem lehet biztosan különbséget tenni, hogy alárendelői vagy mellérendelői kötőszót kell-e betoldani, például okadó magyarázó mondatét, vagy okhatározóét. Ez persze még mindig nem okoz gondot az olvasónak, hiszen logikailag végül is mindegy: „Csak mindez hihetetlen, [mert/hiszen] igaz a szerelem, mégis valószínűtlen...” (9).

Vannak azonban olyan esetek is, amikor már semmiféle kötőszót nem tudunk beilleszteni a vesszővel elválasztott mondategységek közé, amelyeket kataforikus birtokos személyrag köt össze, legfőljebb külön mondategysékké lehetne alakítani őket, nagybetűvel kezdve, ponttal lezárva: „Nyáron fürödni jártak a lányokkal, testükön érdekesen feszült a bőr, lábaik szép növésű fák ágai, színe volt lépéseiknek, és mozdulataiknak hangja” (8). Sőt egy aránylag könnyebben beszűrhető kötőszó, pl. a tárgyi alárendelő mondatot bevezető *hogy* után igen nehezen kiegészíthető hozzátoldást találunk (l. még alább az appozíció kérdését): „A fiú kezdetben azt érezte, [hogy] nagy víz mélységéből

úszik, zavaros kavargás, és . . .” (uo.). Ez a szerkesztésmód még költőibb, még inkább alkalmas az emlékek szinte türelmetlenül előtolakodó természetének bemutatására.

A tömörítést szolgálja, hogy nemcsak a kötőszókat, hanem az utalószókat is rendszeresen mellőzi: „Ha lehajoltak vagy kiegyenesedtek, megsuhogott testükön a levegő . . .” (8); „Már gyűltek a fecskék, szüretelték a korai szőlőt, valahol már itták is a levét, mikor elindult otthonról a fiú” (uo.).

A kötőszó nélküli halmozások egy része, az idézeteké is, egyben appozíciós szerkezet: „Így jártak ide ezelőtt is, esténként, együtt a sötéttel”; „. . . a tejútra szerettek volna feljutni; magasra, a gondtalanságba” (5, 1. majd alább).

Az aszindeton a korstílusok közül a barokkot juttatja eszünkbe (Rabelais, Pázmány, Gyöngyösi stb.), sőt egyáltalán a magyar irodalmat, amelyre mindig is jellemző volt a retorikus prózának e tulajdonsága, gondoljunk csak Gárdonyira, Adyra, Prohászka-ra.³ A két háború közti prózát nem véletlenül látták el neobarokk jelzővel is.⁴ Dobos többnyire nem szinonimákat halmoz, hanem felsorolásokkal él.⁵

A kezdő oldalról, azaz az 5.-ről készítettem gyors statisztikát. Éppen az appozíciós szerkezetek miatt egy-két esetben nehéz megvonni a tagmondatok határát, ez azonban lényegesen nem befolyásolja a számadatokat (pl. „Az emlékmű parkányáról a várost nézték sokáig, földre borult csillagos ég”). Az oldalon találtam 17 mondategységet, köztük 4 egyszerű és 13 összetett mondatot; az utóbbiak összesen 34 tagmondatból állnak. Ezekben 6 kapcsolatos kötőszóval ellátott viszony, 17 a nélkül, 2 magyarázó viszony kötőszó nélkül, 3 alárendelő viszony kötőszóval, 3 kötőszó nélkül. Az összes viszony száma 31, az összes mellérendelő viszonyé 25, az összes kapcsolatos mellérendelőé 23, az összes alárendelőé 6, az összes kötőszóval ellátott viszonyé 9, a kötőszó nélkülié 22. Tehát az összes viszony 80%-a mellérendelő, 74%-a kapcsolatos mellérendelő, azaz a mellérendelő viszonyok 90%-a. Alárendelő az összes viszonyoknak kereken 20%-a. Kötőszóval jelzett az összes viszonyoknak kereken 29%-a, kötőszó nélküli kereken a 71%-a. Mivel köztudomású, hogy két-három százalékos eltérés valamilyen irányban már stílusérték, különösebb összehasonlító vizsgálatok nélkül biztosan jelzik a fenti százalékok, hogy a Sodrásban című regény igen jellemző stílusjegyeivel szembesülünk.

A kötőszóelhagyás hagyományosan számon tartott funkciói a következők:

tömörítés,
pátosz, izgalmak tükrözése,
lazaság, rögtönzöttség a hétköznapi beszédben,
az előreküldött természeti kép a népdalokban kötőszó nélkül kapcsolódik a rákövetkezőkhöz.⁶

³ Vö. Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. Budapest, 1928.

⁴ Czine Mihály egy beszélgetésben mondta ezt.

⁵ Vö. Heinrich Lausberg: Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. Zweite, durch einen Nachtrag vermehrte Auflage. Hueber, München, 1973. 650, 665—76. Í.

⁶ Vö. elsősorban Fónagy Iván szócikkeivel a Világirodalmi Lexikonban. Lausberg i. m. 709—11, 951, 1114/4, ill. 739, 666—9 Í. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Gondolat, Budapest, 1961. 470. Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. 5. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 277. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akad. Budapest, 1971. 97, 102, 223 stb.

Ezek közül számításba jöhet a jelen esetben a tömörítés — az izgalmak tükrözése abban a sajátos funkcióban, hogy amint már említettem, a gondolatok, emlékek fölbuzognak. Ehhez kötődik az a szerepe, hogy a házaspár gondolatai nyilván egyfajta lazább, hétköznapi beszédben fogalmazódnak meg, illetve ennek művészi láttatásában, különösen akkor, amikor az utolsó tag kötőszóval vezetődik be: „... cirógatás, simogatás, csábítás, mese és féltes...” (7), vagy a kötőszószerű *majd*-dal, vagy a kötőszóként használt *is*-sel: „menyasszonyok, vőlegények, násznép, majd fiatalkori házastársképek” (7); „... a tapintás, a meleg, a színek is...” (5).⁷

Nem valószínű a népdalok hatása, hiszen itt nincsenek meg azok a természeti képek, amelyekkel a kötőszóelhagyás bennük összefügg. A számba jöhető funkciókhoz egy, a regényre sajátosan jellemzőt fűztem hozzá, ti. hogy a fenyegetetten élő házaspár gondolatvilágában, életében, viselkedésében a kapcsolatok világos azonosítását kerüli, illetve kifejezi ezzel ezt a szándékot.

Appozíciós szerkezetek

Appozíciós szerkezeteknek nevezem az utólagos értelmezéseket, hozzátételeket, hozzátoldásokat egy nyelvi-grammatikai egységhez. (Például az előző mondatban ritkított rész is az, mégpedig határozói alakú jelző, vagy ha úgy tetszik, jelzői értékű határozó, amely utólagosan minősíti az előtte álló tárgyat, illetve tárgyakat: hozzátoldásokat stb.) Logikai és szemantikai szempontból az appozíciós egység utólagos pontosítás, szűkítés, kiegészítés, minősítés, a szövegalkotó önkorrekciója. Az appozíció nyelvi-grammatikai megformálása különböző lehet egy nyelvben, de nyelvenként is. A lényege az, hogy a hozzáadott információ általában predikáció nélküli szerkezet, vagy ha netán újabb predikáció, akkor jelentése a szövegben csak szorosan az őt megelőző egységhez kapcsolva értelmezhető, szerkezete pedig rendszerint szervetlenül, szórendi, nyelvtani zökkenőkkel kapcsolódik szintén a közvetlen előzményhez. Valójában az appozíciók is halmozások,⁸ s mint ilyenek a már tárgyalt, kötőszó nélküli halmozásokhoz is sorolhatók, azok számát növelik Dobos László regényében, az a stílusjegy válik még feltűnőbbé, még jellemzőbbé, és így még erőteljesebben jelentkeznek a kötőszóelhagyás elemzésénél valószínűsített hatások. Viszont új mozzanat az appozíciókban a javítgatás, pontosítás szerepe, mint a fenyegetettség sajátos kifejezése a regényben. A visszaemlékező beszélőre egyrészt már eleve jellemző az örökös utólagos önküigazítás, másrészt sajátos többlet itt a megfélemlítettségben élő kisember viselkedése, aki — miként a vallatáskor (több ilyen jelenet is van a regényben) — ijedtében folyton javítja elhangzott kijelentéseit, nehogy rosszat mondjon. Persze épp az ellenkezőjét éri el, a vallatót hozzá fölényes helyzetbe, hiszen egyre több adatot közöl, ami ellene és mások ellen felhasználható. Ez azonban már nem tartozik a vizsgáldásunk körébe.

⁷ Vö. Beaugrande—W. U. Dressler: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981.

⁸ Vö. Deme i. m. 111.

Az appozíciós szerkesztés, úgy tűnik, nyelvi univerzálé.⁹ A továbbiakban csupán azokkal a típusaival foglalkozom, amelyeket nagy számban találtam a regényben.

1. Leggyakoribb típusa a hozzátoldásnak az, amikor a szövegben előzőleg említett nemnek (genusnak) a fajtáit (specieseit) nevezi meg, a már szerepelt gyűjtőfogalom alá tartozó részeket, a már megnevezett halmaz elemeit, egy korábbi egésznek a részeit:

„Képek sorakoztak a falon, menyasszonyok, vőlegények, násznép, majd fiatalkori házastársképek” (7). Először szerepel a *képek* gyűjtőfogalom, majd utána az alfajok az ábrázoltak szerint: menyasszonyok, vőlegények, násznép, házastársak. Ezért a kijelentés egyben metonímia és szinekdoché is.

„Mi valami ködből jövőnk, tűnődött a fiú, anyám, a barátok. A lányok is” (9). A *Mi* részletezésének tekinthető azok felsorolása, akiket beleért: őnmaga (fiú), anya, barát, lányok, tehát szinekdochénak is tekinthető.

„... tépett szárnnal tapad a tárgyakhoz, falhoz, asztalhoz, pohárhoz” (17). A *tárgyak* közül sorol fel néhányat: fal, asztal, pohár. A klasszikus retorika különben ezt az eljárást az enumeráció egyik fajtájának tekinti.¹⁰

„... ez a város, városnegyed” (52). Itt utólagosan pontosítja, szűkíti az információ körét. Úgy is mondhatná: „ez a város, [pontosabban] városnegyed.”

„... kicsire zsugorodtak bennünk a napok: este, reggel, félhomály, világosság, félelber szendergések — egybefolyt az érzéketlen idő” (5). Az utóbbi idézetben az *este, reggel* stb. kezdete, vége, részei a *nap*-nak, tehát a halmozás szinekdoché. Ugyanakkor az utólagosan „odavetett” mondat is értelmez, de ellenkezőleg, mint a szinekdoché: összefoglalja ismét a felsorolást, akár a *nap* korábban. Ismét általánosít, de már más szempontból („egybefolyt az érzéketlen idő”). A szinekdoché ilyen irányú értelmezése, összefoglalása (vö. Genézis: „... és lőn este és reggel, második nap” stb.) igen gyakori a magyar klasszikusoknál is (Petőfinél, Aranyánál), pl.:

„Bujdosik az éren, bujdosik a nádon,
Nincs hová lehajtsa fejét a világon.”
(Toldi)

(Éren-nádon, azaz az egész világon, ahol csak bolyong. Tehát először a részeket nevezi meg, utána az egészet.)

„Szivőknek minden porcikája rossz,
Már anyja méhéből gabszágot hoz,
Vétek, gyalázat teljes élete,
Szemétől a levegő fekete,
S megromlik a föld, melyben elrohad”

Születésétől a haláláig azaz „teljes életében” gonosz. A két végpont között van sorrendileg az összefoglalás („teljes élete”). Ráadásul a két végpont is túlzás, hiperbola: már a születése előtt rossz, még a halála után is rossz. A túlzó szinekdoché újabb hiperbolák közé van ékelve: „Szivőknek minden porcikája rossz”; „Szemétől a levegő fekete”.

⁹ Bence Lóránt: Conscious Tradition, Unconscious Construction or Subconscious Metaphors? Certain Levels of Text Cohesion and Coherence. In: E. Sözer (ed.): Text Connectivity, Text Coherence. Buske. Hamburg, 1985. 381–413.

¹⁰ Lausberg i. m. 671/3/b §.

A halmozások sorát ezért a gyakori — esetenként puszta — szinekdochék is tovább bővítik:

„... kitagadlak mindenemből, lelkemből, szeretetemből . . .” (8). Néha hiányzik az általános, összefoglaló fogalom, a genus, és egyszerű szinekdoché szerepel:

„Már gyűltek a fecskék, szüretelték a korai szőlőt, valahol már itták is a levét, mikor elindult otthonról a fiú” (uo.), azaz ősszel indult el otthonról — nem is szólva a puszta halmozásokról, mondatpárhuzamokról, gondolatpárhuzamokról, mint például: „Ezt reméli anyja is: ezt hiszi törvénynek” (uo.); „Becsapjuk a világot, és megcsaljuk az istent . . .” (24).

Az önkigazítás fordított irányú is lehet, előbb a szűkebb fogalmat adja meg az író, utána a tágabbat:

„... mert mások is akarják ezt a lányt, mindenki, akinek nincsen szerelmes társa” (9) (*mások* → *mindenki*).

„Hulló csillagot szeretnék neked mutatni, a zuhanást . . .” (7) (*hulló csillag* → *zuhanás* — az utóbbi az általánosabb mindkét esetben).

2. Nem a genus és a species kapcsolatát fedezhetjük föl az előzmény és a hozzátoldás között, hanem egy trópusét és annak értelmezését, és fordítva:

„A tejútra szerettek volna feljutni: magasra, a gondtalanságba” (5).

„... a várost nézték sokáig, földre borult csillagos ég” (uo.).

3. A kijelentés leszűkítése történhet hátravetett határozókkal is. Az elválasztó vessző vagy pont jelzi, hogy nem az előtte álló mondat határozója, hanem legfőljebb hiányos mondat, amelynek állítmánya lehetne az előző mondat állítmánya:

„Így jártak ide ezelőtt is, esténként, együtt a sötéttel” (5).

„Hetekig búcsúzott a fiú, féktelen ivással, duhajkodással” (8).

„... a fia hazatér, diplomával. Becsülten” (uo.).

4. Felfogható appozíciónak az a szerkesztésmód is, amelynek alkalmazásakor a kijelentést utólag hiányos mondatlal módosítja, árnyalja, hasonlóan a fentebb említett határozókhöz.

„Te mindig határozott voltál, túlságosan is magabiztos, . . .” (6). A hozzátoldás külön mondatnak is felfogható „túlságosan is magabiztos [voltál]” kiegészítéssel, de az előző összetett állítmány névszói részének mellérendelt tagja is lehet: határozott és túlságosan magabiztos voltál.

„fölfelé utcákon kaptattak, kétoldalt lámpák”, . . . (5). A „kétoldalt lámpák” mindenképpen az *utcák* minősítése, leszűkítése „a kétoldalt lámpákkal szegélyezett utcákra”, akár így jelzős szerkezetté alakítva, akár mellékmondatlalt: „utcákon kaptattak, [ahol/amelyeken] kétoldalt lámpák voltak.”

A hiányos mondatban a pontosítás megjelenhet jelzővel kiegészített ismétléssel:

„S azóta társam lett, szerelmes társam” [lett] (9).

5. Egész mondatlalt is javítja, pontosítja a megelőző kijelentést:

„Féltem téled. Féltem a sötétől is” (6). A *féltem* megismétlése teljes mondatlalt teszi az utólagos hozzátoldást, az *is* pedig kötőszóként utal vissza arra, hogy az első *féltem* igének csak egyik határozója a *tőle*, a másik a *sötétől*, azaz a félelemnek csak egyik oka vagy *te*, a másik a *sötét*. A korábbiak mintájára a két kijelentés így is leírható lett volna: „Féltem téled, a sötétől is”.

6. Az utólagos értelmezős szerkezetek közé sorolom a regényben szereplő igen sok idézést, mégpedig jórészt egyenes idézést (*oratio recta*), illetve annak sajátos, következetesen használt szerkesztését, amelyben az idéző mondat mindig utólag következik vagy legfőljebb közbeékelve.¹¹ Így már-már elveszti főmondati jellegét — hiszen a fő információt a mellékmondat hordozza —, s a főmondat pusztán egy utólagosan odavetett információ, amely csak azt jelzi, hogy a jórészt visszaemlékező gondolatokban, reflexiókban valaki másnak a mondata bukkan föl, amelyet így a főmondat elválaszt a visszaemlékező egyéb asszociációitól, véleményétől. Tehát ez a szerkezet is pontosít, mint az egyéb appozíciók. Az egyenes idézésben gyakori a magyarban a *mondta* igével történő bevezetés. Jellemzően változatlan tényező a hétköznapi beszédben. A regény is jóformán csak ezt használja, de nem bevezetően, hanem utólagosan, akárcsak például Hemingway az Öreg halász és a tengerben¹¹, bár mint majd látjuk, hátravetve. Ezzel is érzékelteti a mindennapok emberének, gondolkodásmódjának, illetve beszédének egyhangúságát:

„Ne mutassuk otthontalanságunk, mondta a férfi, utazunk, s megálltunk . . . (5).

„Hagyjuk az emlékeket, mondta a férfi” (6).

„Van benned egy kis erőszakosság, ezt még nem is mondtam neked” (uo.).

„Az igazgató kiváló ember — mondja, művelt, humora van, a helyettese érdekesebb kisé, de becsületes, és a többiek is” (69). A mondatban a már felsorolt egyéb appozíciókkal is találkozunk.

Előfordul azonban, hogy sorozatosan változatos az idézés, azaz az idéző főmondat nem *mondta*, hanem valamelyik szinonimája, sőt esetleg a kísérő lelki folyamatot jelöli, mint az például Németh László műveiben gyakori¹¹:

„Szép, gömbölyű szavakat mondunk, válaszol magában az asszony” (6).

„A lányokhoz helyettem is járjatok — kiabálta részeg vigyorral —, menjetek, vigyetek virágot . . .” (8).

„ . . . se közelség nem veszhet el — vigasztalódott” (uo.)

„Valami megfogható emléket viszek magammal, gondolta” (uo.)

„Ez a nyár, ez a táj, mindez megmarad, úgy hitte” (uo.)

„Mi valami ködből jövőnk, tűnődött a fiú, . . .” (9).

Nyilvánvaló, hogy ezekben a példákban az idéző mondat modalitást is kifejez, minősíti a mellékmondat valamilyen körülményét, ti. kiáltva mondta, hitte, gondolta stb.

7. Az is gyakori, hogy az utólagos értelmezés szerkezetileg önmagában is megálló, külön mondat. Kettőspont kapcsolja rendszerint az előzőhöz, de szerkezetileg (pl. kötőszó betoldásával) nem lehet összekötni az előzővel sehogy se, hanem a két kijelentés valamiféle entimémát alkot olyan értelemben, hogy bizonyos előzmény hiányzik, amelyet teljes mondattal lehetne pótolni csupán. E hiányzó mondatok tartalmát rekonstruálhatjuk a szövegösszefüggésből, konkrét szerkezetét azonban nem.¹² Ez a típus is kétirányú, vagy a metaforikus mondatot értelmezi a nem metaforikus:

¹¹ L. a Világirodalmi Lexikon szócikkeit. — A mai magyar nyelv rendszere. Akad. Budapest, 1962. 2: 359, 453, 455 stb.

¹² Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Akad., Budapest, 1982. Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Tankönyvk. Budapest, 1981. (Ún. „üres mondatok”).

„A zsenge szerelem idején méregcsepp hullott a feszülő idegszálakra: gyanút hordott magában a férfi” (7), vagy fordítva, a nem metaforikusát világítja meg a metaforikus: „Gyámoltalan önvigasztalással hallgattak erről: az ördög már a szépség születésére is rálehelte képét” (uo.).

Az első két kijelentés kiegészíthető lehetne közbeékelte „magyarán szólva”, „ami azt jelenti, hogy” stb. módon, a második kettő pedig „és ez nem más, mint” stb. módon. Ez a szerkesztésmód is nyilvánvalóan különleges tömörítő eljárás, amelyet elsősorban a költészet és a szónoki beszéd szokott alkalmazni.

8. Az előbeszédben gyakori casus pendens egyik fajtájának fogható fel a következő hozzátoldó szerkesztésmód:

„Öt esztendővel a háború után, akkor hajtott ki ez a lány...” (9).

Ilyenkor, mint ebben a példában is, a szövegalkotó az az egyik szintagmát („Öt esztendővel a háború után”) kiemeli a mondatból, a mondat elejére teszi, a mondatban pedig megfelelő esetben álló névmással, itt konkrétan mutató névmási (idő)határozószóval helyettesíti.¹³ Hasonló eset még: „Ez a nyár, ez a táj, mindez megmarad...” (8).

A szóképek a regényben

A szókép trójai faló, hiszen nemcsak az, aminek első pillanatra látszik, hanem valami mást is rejt magában — elég bizonyossággal annak, aki megalkotta, s általában elég bizonyossággal annak is, aki befogadta. A szókép, a trópus: jéghegy. Egyértelműen csak a csúcsát látjuk, de abból azt is egyértelműen tudjuk, hogy a nagyobbik része valahol alatta rejlik. A szóképben rejlő bizonytalanság határa mindig pontosan ki van cövekelve, még ha azon belül megmarad is a bizonytalanság, különben lehetetlenné tenné a kommunikációt, amit pedig a valóságban éppen hatásosabbá, intenzívebbé tesz.^{13a} A szókép, miként a nyelv is, társadalmi jelenség, és ezért szerepe is elsősorban ebből vezethető le. Használata mindig közelebbi viszonyt feltételez vagy hoz létre a kommunikálók között, akár azzal, hogy például hatásos, fejbecsapó, vagy akár azzal, hogy intimebb, mint a nem képes beszéd. Tehát sokkal inkább és alapvetően a kontextus és a szituáció függvénye, mint a nem képes beszéd, azaz hogy ki, kinek, mikor, hol, mit, miért stb. közöl, beleértve a történelmi kort, életkort, műveltséget, kultúrkört stb.¹⁴ A „Féltem a sötétől” (6) mondat megértéséhez, feltéve, hogy nem metaforikusan értelmezem, nem sok ismeretanyag szükséges: a beszélő (egyes szám első személy), a hallgató, akinek mondja, és az este, éjjel környezet. Am a „Szép, gömbölyű szavakat mondtunk” kijelentéshez (uo.) majdnem az egész regényt el kell olvasni, abba kell beágyazni a jelentését, vagy legalábbis az előző és az utána következő néhány lapot vagy bekezdést, ha értelmezni akarjuk. A mondat teljes súlyát csak az

¹³ A Magyar Nyelv Értelmező Szótára *akkor* (1b₁) szócikkének felfogásával is ellenkező véleményem részletesebb kidolgozását lásd: Tanulmányok a századforduló stílustörténetében. Szerk. Fábán Pál és Szathmári István. Budapest (megjelenés alatt).

^{13a} Arisztotelész i. m. 1404 b. — Bencze Lóránt: A metaforáló állat. Nyr. 106. (1982.): 4. — David E. Cooper: *Metaphor*. Blackwell, Oxford, 1986. 141 stb.

¹⁴ Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. Budapest, 1973. 14. — Cooper i. m. 155.

utóbbi esetben érezzük, értékeljük kellően. Ennyiben a szóképek hasonlítanak a szaknyelvek terminus technicusaihoz, ti. nagyobb ismeretanyag szükségeltetik a megértésükhöz — meglehetősen sok adat. Beavatottnak kell lenni hozzá. Csak míg a tudományos nyelvben a terminusok explicit információt nyújtanak a tudósnak, azaz a már sok ismeretet tudónak, addig a szókép implicit információval szolgál a kellő beavatottsággal bíró olvasónak, hallgatónak. A beszélő/író és a hallgató/olvasó között tehát szorosabb viszonynak kell lennie, kölcsönösen ismert adatok birtokában kell lenniük, hasonlóknak kell lenniük sok mindenben, kölcsönösen illeszkedniük kell egymáshoz, mert csak így létezhet az az úgynevezett interpretatív kompetencia, amely a megértés elengedhetetlen feltétele.¹⁵ Ezt az illeszkedést, „szakértelmet” a már említett kontextus és szituáció szabályozzák, illetve hozzák létre. Bennük az egyes mozzanatok hiánya szerint és a hiány mértéke szerint lesz a szókép többé vagy kevésbé érthető, szép vagy talányos. Ezek a mozzanatok egyúttal a hallgató/olvasó által igényelt, megkövetelt igazolást is megadják arra vonatkozóan, miért élt a beszélő/író szóképekkel.

Ugyanakkor a képes beszéd különböző fokú elzárkózás is azoktól, akikkel nincs kapcsolatunk vagy nem akarunk kapcsolatot teremteni, nem akarjuk, hogy „illetéktelenek” megértsék a közlést, mint például a diák a tanárral szemben, tolvaj a rendőrrel vagy átlagpolgárral szemben, író a hatalommal szemben stb. Ez utóbbit úgy is fogalmazhatnám, hogy a trópus az író/költő cenzúrája a hatalmi cenzúrával szemben, ha éppen úgy adódik. A szóképeknek nemcsak esztétikai összetevőjük lehet adott esetben, hanem egyfajta immunrendszert, védekezési reakciót is jelentenek a beteg társadalomban. A szókép ilyenkor elég homályos és rejtélyes, ugyanakkor meglehetősen világos és egyértelmű is. A Walesi bárdokról vajon ki merné állítani, hogy nem Edward királyról és a walesi bárdokról szól? Mégis egyértelműen Ferenc Józsefről és a magyar költőkről énekel minden sora minden magyarnak, és fog is énekelni, ha másért nem, mert gyerekkorában, az iskolában megtanítják azt a többletismertetet, ami a buta cenzornak nem volt meg, és ha netán megvolt, akkor sem tudott volna mit kezdeni vele. A világtörténelemben az első írásmű, amelyik ezzel a „trükkel” él, talán a bibliai Judit könyve, a legutolsók meg a magyar történelemben Esterházy Péter regényei. Judit könyvének eleje tömve van történelmi badarságokkal, képtelenségekkel, még az ókori történetírási elvek alapján is. Mindez a cenzor megtévesztésére, hogy ne göngyölítse ki tovább a könyvtekercset, hanem dobja félre még annál a pontnál, ahol majd jönne a lázító, nacionalista elbeszélés, hogy még egy nő is (keleten vagyunk!) — Judit jelentése zsidó nő — elbánik a zsidó nép ellenségeivel. A Ki szavatul a lady biztonságaért? első részében több olvasó szerint, a homoszexuális bordélyház a Kádár-rendszer kultúrpolitikája, a ház feje pedig nem más, mint Aczél György. Akárhogy is van, Esterházyt csak pornográfiával vádolta akkoriban a hivatalos kritika. A képes nyelv tehát egyszerre lehet a hatékony és a megghiúsult közlés eszköze, megint csak attól függően, ki, kinek, mikor stb. alkalmazza.

A Sodrásban című regényben bizonyos trópusokból feltűnően sok van. Ezek részben a fentebb röviden ismertetett egyetemes nyelvi funkciókat látják el, részben szűkebb, a magyar irodalomra jellemzőeket, részben pedig Dobos László egyéni stílusát, e regény sajátos nyelvi-stilisztikai arculatát formálják

¹⁵ Cooper i. m. 161, 163.

meg. A regényben a legtöbb szókép metafora — színekdoché-sorozatokkal tarkítva (az utóbbit lásd fentebb és alább), elsősorban a házaspár gondolatainak és beszélgetéseinek szövegeiben. A metaforák a regény inkvizíciós káderozásaiban szinte teljesen eltűnnek. Ezek a beszélgetések dokumentum-mivoltuk miatt lesznek iszonyatosak, embertelenül kegyetlenek. A kezdő lapon (5) a 17 mondategészben 16 szóképet találtam, ebből 14 metaforát, az utóbbin belül pedig 10 megszemélyesítést. Kétségtelen, hogy a regényben elsődleges szerepük az, amit Hegel tulajdonított nekik általánosságban. A megszemélyesítés szerinte fontos stratégia abban, hogy a világ kevésbé idegennek lássék számunkra.¹⁶ Az őszállapotú embernél és a gyereknél a megszemélyesített világ védekezés és biztonságérzet-teremtő, hiszen egységbe kovácsolja az embert és a természetet. Az elidegenedett, minden értéket és mindenkit pusztulással fenyegető társadalomban¹⁷ a házaspár riadt menekülésének, biztonságkeresésének, megkapaszkodási ösztönének kifejezői, megjelenítői a tömeges megszemélyesítések.

Ennyi megszemélyesítést csak egy olyan nyelv prózája bír el, mint a magyar, ahol ennek hagyománya van mind a prózában, mind a költészetben. A magyar népdalok köztudomásúan természeti képekkel indítanak. Dobos metaforáinak megszemélyesítéseinek nagy része ezekkel rokon, amikor a csillag, a csillagos ég, a virágként kihajtó lány, a köd stb. motívumokkal árasztja el prózáját: „... a várost nézték sokáig, földre borult csillagos ég” (5); „Hulló csillagot szeretnék neked mutatni... mert mi csak pillanat vagyunk, most vagyunk egyidősek a pillanattal” (7); „Őt esztendővel a háború után, akkor hajtott ki ez a lány, egyik napról a másikra” (9); „Mi valami ködből jövünk...” (uo.); „Anyám időszámítása ehhez képest nagy köd, meghatározhatatlan, partatlan reménykedés, s bizakodás az eljövendő világ szeretetében” (194).

A magyar népdal mellett közvetlen forrásként feltűnik a költészet is. Lehetetlen, hogy a magyar olvasóban föl ne támadjanak tudatos-tudattalan asszociációk, Petőfi-reminiszcenciák, amikor a következő — párhuzamos — sorokat olvassa (az aláhúzások tőlem !): „Így jártak ezelőtt is, esténként, együtt a sötéttel. A parkerdő szélén *kocsmá nézi* az utat. Közelebből kompnak látszik, amit ablakfényekkel kötöttek a fákhöz. A *söntés* zaján túl kezdődik az éjszakák némasága” (6).

„Falu végén kurta *kocsmá*,

Oda rug ki a Szamosra,

Meg is látná magát benne,

Ha az éj nem közeledne.

Az éjszaka közeledik,

A világ lecsendesedik;

Pihen a komp, kikötötték,

Benne hallgat a sötétség.

De a *kocsmá* bezzeg hangos,”

¹⁶ Hegel: *Asthetik* I. Aufbau Verl. 1976. 394. Id. Cooper i. m. 166.

¹⁷ Vö. a regényről megjelent kritikákkal, ismertetésekkel: Botlik József (Új Forrás. 1985. 3. 735—8); Czine Mihály (Népszava. 1985. VI. 22. 10); Görömbei András (Kortárs. 1985. 12. 163—6); Grezsa Ferenc: A kisebbség nembelisége. (Új Írás. 1985. 8. 121—3); Horpácsi Sándor (Forrás. 1986. 10. 75—7).

Helytelen volna azonban ezt a szóképekkel zsúfolt prózát a magyarban egyszerűen a magyar népköltéssel és műköltéssel rokonítani. Még a retorikus barokk hagyományra való korábbi utalásom is elégtelen, hiszen ahogy már észrevette Sylvester János, a magyar olvasónak eleve nem „idegen az ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszídvél naponkid való szólásában.”¹⁸ A magyaron belül a székely beszédre, az erdélyi irodalomra jellemző leginkább a trópusok illetén gazdagsága. Úgy tűnik, hogy éppen földrajzi közelsége, határa miatt, hasonlóan gyakran él a képes beszéddel a népnyelv azon a keleti felvidéki területen, ahonnan az író, Dobos László is származik.¹⁹

Attól tartok, hogy ezt a prózát meglehetősen nehéz lenne idegen nyelvre fordítani, akárcsak mondjuk Arany János műveit. Ha egy német vagy angol cenzor kezébe kerülne a regény, még ha tudna is magyarul, egy-két lap után belefáradna a töméntelen kép „zagyvaságába”, a halmozások „bőbeszédűségébe”, és félredobná mint a cenzúrázás szempontjából érdektelen, közömbös művet, mondván, „ha nekik mégéri, hát csak olvassák”. Nekünk, magyaroknak, megéri.

És hogy a halmozásokat, szinekdochékat, illetve ezek egymásra halmozását érzékeltessem, elég pusztán egymás alá tördelni néhányat (24—5):

A prédikátor szeme az élet bejárata:

nagy gyülekezetet örökölt	és gazdag parókiát fiatalon.
	Alig múlt kezdő káplán.
Évekig tartott, míg bejárta a-hívek életét és	tavaszi, s
e földet:	nyári hajnalokon
gyakran látták a folyó partján,	
nézte, ahogy a föld,	
a nap s	
a víz egymásba ölelkeznek,	
— e pillanatban fogadta magába a tájat.	

Ma is beszélük, amikor ide jött,
a gályarab papokról prédikált,
a nagy életekről,
a nagy áldozatokról —
a hitért vállalt halálokról.

Alig múlt el vasárnap, hogy ne énekeltette volna a 137. zsoltárt:

„Hogy babiloni vizeknél ültünk . . .”

Gályarab, ez lett a csendesen mondott ragasztékneve:

ekkor úgy tetszett, alázatával egy magasságban van az emberekkel.

Nyilvános mulatságokba nem ment,

lakodalmakba járt,

keresztelőkbe,

Ferencet,

Károlyt,

Istvánt,

Jánost köszönteni.

¹⁸ Szatmári i. m. 15.

¹⁹ Jakab Istvántól szóbeli értesülés alapján.

(l. fentebb „... szeme az élet bejárata)
 Besenyő arcú, mondta róla egyik tisztelője.
 Ez a pap a szemével is beszél, gondolja most a férfi,
 szemében ott van a számtalanszor elmondott igék szövege.
 És hányféle imádságoké?
 Fáradtság van a tekintetében, ahogy néz rám—
 a papok lelkét koptatja az imádkozás.
 (l. fentebb „egy magasságban van az emberekkel”)
 A háború éveiben mintha az emberek fölé nőtt volna.
 Imádkozott a hadba vonult katonákért,
 imádkozott a fegyverek győzelméért,
 imádkozott az elesettek üdvéért,
 imádkozott az özvegyekért, az árvákért,
 imádkozott az élők hazatéréséért,
 imádkozott a foglyokért . . .
 Nem volt kezében más, csak a könnyörgés hatalma.
 És harangoztatott, a hosszú, súlyos imák után
 harangoztatott, hogy messzire szálljon a fohász.
 Imádkozott az üldözöttekért is,
 az elhurcoltakért,
 a kitelepítésre jelöltekért,
 a háború után házi istentiszteleteken könnyörgött az istenhez . . .
 A prédikátor hányféle meghajlása isten és ember előtt?
 Hányszor kellett fordulnia és meghajolnia . . .
 fordulni, hajolni,
 imádkozni . . .
 Imádkozni,
 fordulni, hajolni.

Az oldalt két vonallal meghúzott rész az eredetiben is egymás alá tördelt sorokból áll litániaszerűen, érzékeltetve a szenvedések véget nem érő, szűnni nem akaró sorát.

Egy mintavétel és annak „algoritmus”

Nemcsak a halmazások, szinekdochék, hanem az ezeknél nagyobb egységek, a dialógusok és reflexiók is valamiféle algoritmus alapján készültek. Ez az algoritmus mintha azt igazolná, hogy a *dialógus* szóban a *dia* jelentése nem a kettőre vonatkozik a görögben, hanem azt jelenti: át, keresztül.²⁰ Így a dialógus nem csupán két személy közötti párbeszédet jelent, hanem többirányú beszédet. A XX. századi regényolvasó már jócskán hozzászokott a különféle síkváltásokhoz, s ezért nem okoz zavart, legföljebb költői feszültséget, ha nincs kiírva lépten-nyomon, hogy éppen ki beszél, kihez, gondolatban vagy hangosan. Elég, ha a „ki kicsoda” nagyjából rekonstruál-

²⁰ Solomon Marcus: A Dialogue about Dialogue. Confrontation among various perspectives. *Revue Roumaine de Linguistique*. XXXI. 1986. 1. 69.

ható a tartalom és a grammatika alapján, mint például a regény 6—7. oldalán. Az első személyben szóló lehet a férfi vagy a nő. Hogy éppen melyik, azt vagy a tartalma, itt az általánosan ismert társadalmi szokás, dönti el:

„Itt mindig megálltunk, s ha volt pénzem, megvendégeltelek” (FÉRFI).

Vagy a megjelölés *expressis verbis*:

„Hulló csillagot szeretnék neked mutatni, beszélt magában a férfi, a zuhanás tűzcsóvját.” (FÉRFI)

Ha harmadik személyben állnak az igék, akkor az lehetne egy narrátor, az író — a legtöbbször azonban itt egyikükre, a férfira vagy a nőre, illetve visszaemlékezésekre utal: „Szótlan beszéltek egymáshoz”.

Ennek alapján a 6—7. oldalt bekezdésként vizsgálva a következő sort állítottam össze:

1. Valamelyik Visszaemlékező (a továbbiakban VV)
2. VV
3. F(érfi)
4. N(ő)
5. N
6. N közbevágva, idézi a nő a Férfit, tehát N (F) N
7. F
8. N
9. F VV
10. N a Férfi viselkedéséről beszél, emlékezik
11. N a Férfi viselkedéséről beszél, emlékezik
12. VV
13. F
14. VV
15. F
16. VV

Ez a formalizálás nyújt ugyan némi képet arról, hogy dialógussal állunk szemben, de hiányzik belőle például a bekezdéseket egymáshoz kapcsoló utalás-rendszer. Ez lehet csupán tartalmi, jelentésbeli, mint a 12. (belesül a fiú a szavalásba, kinevetik) és a 13. („Meggzégyenültem”) bekezdés között, vagy anaforikus elemekkel és proformákkal jelölt jelentésbeli kapcsolatot, például a 15. és a 16. bekezdés között: . . . „Ne gondolj a tegnapi, az elmúlt napoknak nincs jelentőségük.” — „Az asszony mégis azt tette, . . .” (a kiemelés tőlem), vagy elsősorban anaforával jelölt kapcsolatot:

„. . . Képek sorakoztak a falon, menyasszonyok, vőlegények, násznép . . . lakodalmak mókáit vagy szomorúságát” (16. bek.).

„Ez a nagy sokaság most elmarad mögötte . . . (17. bek.), bár itt is találunk anaforikus proformát: „nagy sokaság” . . . a „képek” stb. helyett.

Nem vizsgáltam szisztematikusan Dobos László más írásait, e regénynek is csak részleteit, de olvasói benyomásom az, hogy az elemzett stílusjegyek így és együtt a szerző egyéni stílusát alkotják. Ugyanakkor igyekeztem őket mind egyetemes nyelvi-lélektani, mind szűkebb magyar irodalmi-nyelvi hátterükbe beágyazni, és valószínű következtetéseket levonni. Nem zárom ki további, részletesebb és más irányú elemzések jogosultságát azzal az óvással,

hogy a vitaminok a sok főzésben magas hőfokon tönkremennek.²¹ Magukra a stílusjegyek végső miértjeire sem válaszolhattam, mert — az előbbi metaforánál maradva — a vízforralás nem magyarázza meg, hogy miért főzünk.²²

Bencze Lóránt

A Bánk bán-szótár terve

„Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy . . . tudott annyi számíttással — költeni”.

(Arany János)

Mint kecskeméti irodalomtanárt régóta foglalkoztat az a kérdés, hogyan lehetne Katona drámáját, ezt a jelentős nemzeti és művészi kincset a mai ember számára könnyebben megközelíthetővé tenni. Hiszek abban, amit az írói szótárról írott alapvető művében¹ Benkő László így fogalmaz: „... a végső indíték, amelyből az írói szótár kezdetei fakadnak, társadalmi szükséglet.”

Amikor megjelent a Bánk bán kritikai kiadása² (a továbbiakban: KrK.), amely közreadta a mű hiteles szövegét, önként adódott a megoldás: ezt kell olyan részletes magyarázattal ellátni, amelynek segítségével mindenki eligazodhat veretes szavai, mély gondolatai között. E célnak legteljesebben az írói szótár felelhet meg.

Tervem szerint olyan könyvre volna szükség, amely tartalmazza a mű eredeti szövegét és a szótárt is. Ez a formájában mindenképpen úttörő könyv hasznára lehetne a nagyközönségnek, az oktatásnak és a tudománynak egyaránt.

Irodalmunkban eddig három írói szótár készült el: a Petőfi-szótár,³ a Juhász Gyula-szótár⁴ és a Toldi-szótár⁵. A magam számára az látszik egyedül járható útnak, ha nem Katona egész életművét, hanem csak a Bánk bánt dolgozom fel. Egyrészt azért, mert napi munka mellett csak ez látszik belátható időn belül elvégezhetőnek, másrészt általános vélemény, hogy az író többi műve nyelvi és gondolati gazdagságban nem éri el a Bánk bán színvonalát. (Orosz László szíves közléséből tudom, hogy a drámaíró verseinek tervezett kritikai kiadása kedvezően befolyásolhatja a kialakult képet.)

A készülő Bánk bán-szótár értelmező típusú írói szótár, amely feldolgozza a dráma teljes szóanyagát, értelmezi a címszavakat, közli az előfordulás számát, esetleges változatait, tartalmaz nyelvhasználati és stilisztikai minősítést is.

²¹ Musil: *The Man without Qualities*. Vo. 2. (Picador, 1979. 362, id. Cooper i. m. 145:

²² Cooper i. m. 146.

¹ Benkő László: *Az írói szótár*. Bp., 1979.

² Katona József: *Bánk bán* (kritikai kiadás). Sajtó alá rendezte: Orosz László, Bp., 1983.

³ Petőfi Sándor életművének szókészlete. Bp., 1973—1987.

⁴ Juhász Gyula költői nyelvének szókészlete. Szerkesztette: Benkő László, Bp., 1972.

⁵ Arany János Toldijának szókészlete. Szerkesztette: Pásztor Emil. Bp., 1986.

A feldolgozás alapja a KrK.-ban található „második (végleges) kidolgozás”, ill. abból mindaz, ami elhangzó szöveg, beleértve a tulajdonneveket is. De (címszavaiban) nem tartalmazza a szereplők nevének felsorolását — kivéve az elhangzó neveket —, a szerzőnek a kecskeméti tanácshoz írott ajánló levelét, az ún. Jegyzést, a színi utasításokat, de ez utóbbiak egy része előfordul a példaanyagban a szituációmegértés eszközeként. A feldolgozott szöveg meghaladja a 13 ezer szót.

A címszavak alakja a BbSz.-ban a mai szóhasználaton és helyesíráson alapszik. Ezt a mű nyelvének régiessége, itt-ott tájnyelvi jellege, ill. elavult s néhol következtelen helyesírása indokolja. Így a *bébocsájtatik* helyett *bebocsátatik*, a *kémél* helyett *kímél*, a *cél* helyett *cél*, a *Tó* helyett *tű* a címszó. Ott, ahol ez szükségesnek látszik a műbeli szóalak szokatlansága miatt, utalás segíti a címszó megtalálását: *Szarándok* → *zarándok*. Ha a mai szóalak nem található meg a műben, akkor az zárójelbe kerül:

(bezzeg) bezeg
(tűz) tűz

A tulajdonnevek és az idegen szavak a műben előforduló alakban szerepelnek címszóként: *Alphonsus*, *Carthusianus*, *Chimaera*, *Jádera* stb. A több szóból álló tulajdonnevek első elemüknél találhatóak, a többinél csak utalás van: *Demeter* → *Ráskai Demeter*. Ha a műben lévő (nem tulajdonnévi) szóalak kissé eltér ugyan a köznyelvben megszokottól, ám felismerése nem okozhat gondot, akkor változatlanul válik címszóvá: *meggátlani*, *mérsékleni*, *golyóbis* stb.

Ugyancsak a mai szóhasználatból kiindulva kellett felülvizsgálni a szótárazhatóság érdekében az író egybe- és különírási gyakorlatát. Ha ugyanis az eredeti helyesírást vennénk figyelembe a címszavakban, az zavaró fura-ságokhoz vezetne. Külön szóként kellene kezelni ezeket: *a' ki*, *Fejér személy, fel mettzve*; ezeket viszont egy szóként: *felkell* (tekerni), *magam- / is* stb. Az előbbi — egyértelműen tisztázható — esetek mellett vannak a műben olyan kötőjellel írott szókapcsolatok, amelyeket mai szemmel külön szavakként célszerű címszóként felfogni: *mohon-ki-lobbant* (hazafiság) → *mohon* és *kilobbant*; *testi-lelki-Híved* → *testi-lelki* és *hív* stb.

A kis- és nagybetűs szókezdet gyakran következtelenségnek látszik csupán a drámában („... miképpen | egyj *Medve* több *vakondokok* közül” 1:142), azonban többször fontos stilisztikai értéke van (főként személyekkel kapcsolatos kifejezésekben), ezért a szótár variációként hozza ugyanúgy, mint minden más helyesírási eltérést:

beszél ~ beszéli
Bánk bán ~ Bánk-bán ~ Bánkbán
(nyugalom) Nyugalom ~ Nyúgalom

A BbSz. igen sok tekintetben — ahol csak lehet — követi az ÉrtSz.-t, így a címszavak megválasztásában, a szófaji megjelölésben, az értelmezésekben, a szócikkek felépítésében. Szóhasználati minősítéseit azonban nem követheti, hiszen az ÉrtSz. a mai nyelvallapothoz viszonyít. Azokat a címszavakat, amelyek ott nem találhatóak meg, külön jel: * mutatja.

Katona régies nyelve indokolja, hogy a BbSz. az ÉrtSz.-tól eltérően kezeli a következő szócsoportokat:

1. önálló címszóvá teszi

a) a szenvedő és a műveltető igéket,

b) az 1. és 2. személyű szem. névmás tárgyeseti, ill. hat. ragos alakjait;

2. alcímszóként hozza

a) a ható igéket,

b) a főnévi, melléknévi és határozói igeneveket.

(A 2. csoport tagjai is önálló címszók akkor, ha az alapige nem szerepel a műben.)

A melléznevek példái között elkülönítve szerepelnek a jelzőként, az állítmányként és a határozószóként állók.

Az *az* és *ez* névmások származékos alakjait — ha az ÉrtSz.-ban sem alkotnak önálló címszót — alcímszóként hozza a szótár, tehát az *az* szócikken belül az *abba*, *abból*, *ahhoz* stb. szavakat Saját helyükön utalás van: *abba* → *az*.

A címszó után közvetlenül az előfordulás száma található, alakváltozatok esetén azok sorrendjének megfelelő bontásban: (éjszaka) éjtszaka ~ Éjtszaka 21 (19,2).

A szófaj után álló esetleges szóhasználati minősítés a címszó alakjára vonatkozik: * *férkezni* 1 fn-i in (táj).

A szócikk további része a '...' jelbe foglalt értelmezés: *csorda* 1 fn (átv, roszszálló) 'emberek nagyobb csoportja'.

Az értelmezés általában követi az ÉrtSz.-t, de szükségszerűen el is térhet tőle: a különösebb stílusértéket nem képviselő szavak esetében rövidebb, ellenkező esetben hosszabb. Az értelmezések forrásai közé nemcsak szótárak (ÉrtSz., ÉKSz., MtSz., ÚMTSz., Bálint Sándor Szegedi szótára), hanem olyan művek tartoznak, amelyek a dráma adott helyének megértéséhez támpontot adhatnak: Arany János⁶, Pándi Pál⁷, T. Lovas Rózsa⁸, Orosz László⁹ tanulmányai mellett leginkább a KrK. Orosz László készítette jegyzetei.

Itt kell kitérnem azokra a kérdésekre, amelyek a feldolgozott szöveg műfaji sajátosságaiból adódnak, abból, hogy *d r á m a i s z ö v e g* szótári feldolgozása a feladat. Ilyen jellegű szótár magyar nyelven még nincs, tehát járatlan úton haladok. Benkő L. említett műve sem tér ki arra, hogy a Shakespeare- vagy az Ibsen-szótár tükrözi-e a feldolgozott szövegek műfaji sajátosságait. Egyedül a (gépi feldolgozású) Racine-szótárról jegyzi meg, hogy az a lelőhely mellett a drámai szereplő nevét is közli (i. m. 107).

Aligha kétséges, hogy a színpadra szánt, élethelyzetre épülő, ezt tükröző szöveg gyakran tartalmaz olyan utalásokat, amelyek csak a mű folyamán megismert emberi viszonyokkal, az eddig elhangzottakkal-látottakkal együtt érthetőek (vö: Beke J.: A szereplők megnevezései a Bánk bánban. Nyr. 112 [1988.]: 149–61).

Mindennek nyelvi jelei a közismert szövegkohéziós eszközök: személyes, mutató, vonatkozó névmások, mutató határozószók stb. A következő, csupán kiragadott példa is jól illusztrálhatja a drámai szöveg jellegzetességeit, ha összevetjük a Toldi-szótár és a készülő BbSz. alapján néhány ilyen szó előfordulási indexszámát. (Az összevetéshez tudni kell, hogy a Toldi kb. 10, a

⁶ Katona József: Bánk bán. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Bp., 1951.

⁷ Pándi Pál: Bánk bán-kommentárok. Bp., 1980.

⁸ T. Lovas Rózsa: A Bánk bán költői képei. In: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Bp., 1960.

⁹ Orosz László: Katona József (Nagy Magyar Írók). Bp., 1974.

Bánk bán kb. 13 ezer szó terjedelmű, ezért az alábbi táblázat középső — zárójeles — oszlopában lévő szám azt mutatja, hogy az 1,3-szeres terjedelmi többszörrel arányosan mennyinek kellene lenni az illető szó előfordulási számának a Bánk bánban.)

	Toldi		Bánkbán
az mut. névmás	69	(90)	224
ez mut. névmás	38	(49)	158
én szem. névmás	28	(36)	106
ő, ők szem. névmás	39	(51)	99
itt, itten mut. hsz.	23	(30)	80

Anélkül, hogy a statisztikai adatok jelentőségét eltúloznánk, annyi biztosan megállapítható, hogy a felsorolt szavak előfordulásának ilyen (többszörös) aránya aligha véletlen. Világosan jelzi, hogy a drámai szöveg a más műfajú szövegeknél több olyan elemet tartalmaz, amely *u t a l á s*, amelynek igazi tartalma csak a dráma természetes közegében válik teljessé. Vagyis: abból kiszakítva, idézetként gyakran szorul kiegészítésre, ha értelmezni akarjuk.

Mindebből az következik számomra, hogy a drámai szöveg írói szótárában olyan megoldásokat is alkalmazni kell, amelyek egyéb szövegek feldolgozása során nem voltak szükségesek. Ahhoz, hogy egy idézet az adott értelmezés használatának világos bizonyítéka legyen, több információt kell tartalmaznia, mint maga a kiragadott szöveg. Pl. Melinda a 3. szakaszban ezt mondja: *Jó név*. Itt a *név* jelentése: 'kifejezés, meghatározás', ám ez Melinda két szavából nem derül, nem is derülhet ki. Csak akkor világos ez a jelentés, ha előtte idézzük Bánk előzőleg elhangzott, Melindára vonatkozó megjegyzését: *Boldogtalan* (3:40). Így válik világossá a helyes jelentés: Melinda jelen helyzetében odaillő, találó kifejezésnek érzi Bánk megjegyzését. Abban tehát, hogy egy szó a drámai élethelyzet egy bizonyos pontján milyen jelentésárnyalatban, milyen érzelmi színezettel szerepel, annak is jelentősége van, *ki* mondja *kinek*, mire válaszol, mire céloz stb. Szavai mögött ott rejtőzik egész egyénisége, a szereplők rendszerében elfoglalt helye, törekvése stb. Pándi Pál kitűnő Bánk bán-kommentárjában így ír erről: „A drámai . . . kifejezések konkrét jelentéskörét, jelentésárnyalatait egy jelenet és jellem egésze határozza meg” (i. m. 1: 311). Úgy gondolom, hogy ha a teljes szituációt nem is, de annak egy részét a drámai nyelvet feldolgozó szótárnak meg kell kísérelnie megteremteni. Ennek eszközei lehetnek a következők:

1. A lelőhelyen kívül meg kell adni azt is, *ki* mondja a szöveget. Ennek jelölése a szereplő nevének kezdőbetűje v. több betűje: **B** = Bánk, **Bi** = Biberách stb.

2. Bizonyos helyeken fontos lehet, *kinek* mondja szavait a beszélő. Erre főként akkor van szükség, ha személyes névmás, igei v. birtokos személyrag szerepel a szövegben: *Ki vagy te? és ki Én?* **G** O-nak 1:468 (értsd: 1. szakasz 468. sor, ami mindig a *címszó* előfordulási helye a KrK.-ban); *A célod' nem; de módjaid'* | *útálhatom* **G** O-nak 1:473.

3. Esetenként fontos lehet, hogy a szöveg egy-egy kifejezése melyik szereplőre értendő: *ha egyszer ő* [= **G**] | *Rabló, Királyném is megszűnne lenni* **P** 2:224; *Néha jól megöklözém. Egyszer végre feladott* **Bi** az apjáról 3:346. (Ez a *-ról* azt jelenti, hogy akire vonatkozik, az vagy nincs jelen, vagy ha jelen van is, a párbeszéd nem vele folyik.)

4. Hasonlóképpen fontos lehet, hogy a szöveg kire vonatkozik akkor, ha tegező formájú, ám nem jelenlévőre értendő: *Ha! Fattyú! ... Átkozott a' hely, melyben születél!* B O-ra 4:574.

5. A szituációmegértés legtermészetesebb eszközének az író színi utasítása tekinthető. Ezt a szótár mindig kerek zárójelben hozza: (nyak-lánczát oda veti) *Ott' van. Vereslik is még vére rajta* B 5:160.

6. Hasonlóképpen kézenfekvő, a műfajban gyökerező az a módszer, ha a párbeszédet érzékeltetjük. Ebben az esetben a megértést segítő, előzőleg elhangzó szövegrészt szögletes zárójel különíti el a címszóra vonatkozó idézettől: [B: De hát miért reszket ez az ősz?] *Mivel | csak gyermek* P Mi-ról 2:94.

7. Gyakran előfordul, hogy ha az író szavaival akarjuk érzékeltetni a szükséges szöveggörnyezetet, 10–12 sornyi szöveg sem volna elég. Ilyenkor célszerűbb egy-két magyarázó szó betoldásával világossá tenni a kiragadott idézetet. Ez mindig [...] jelben áll. Pl. *mintsem ő* [= B fia] *az ősi szokásnak* [= a megvakításnak] *áldozattya | légyen — hüvelykemét nyomom feje- | lágyába* [= megölöm] *inkább* Mi 5:307. Ugyanez a jel szolgál az esetleg félreérthető szavak magyarázatának elkülönítésére is: *elsült* [= sikerült], *véreket* [= vérüket] stb. Így szerepelnek a szólások, szólásszerű kifejezések magyarázatai is.

Mint minden írói szótárban, itt is szükség van néha arra, — éppen az írói szöveg lehető legteljesebb felhasználása érdekében —, hogy kihagyással idézzünk. Mivel Katona nem alkalmazza a három ponttal való megszakítást, így a szótárban ez a kényszerű kihagyás jele.

Minden írói szótár szerkesztőjének alapvető gondja, hogyan egyeztetni össze a teljesség igényét a terjedelmi korlátokkal. A BbSz. nem alkalmaz olyan mechanikus korlátozó számot, amelyen túl nem hozza az összes példát, de elkerülhetetlen, hogy bizonyos szócikkekben (főként a névelő, egyes kötőszók, névmások esetében) csak a használati típusok néhány jellegzetes, főként stilisztikai értékű példája szerepeljen. Ilyenkor az utolsó idézet után álló *stb.* jelzi, hogy a példatár nem teljes. Ugyancsak a helyhiány indokolja, hogy bizonyos névmások, nevek címszávaiban néhány példa után + jellel bevezetve csak a lelőhelyek felsorolása található. Hasonló a rövidítés akkor is, ha egy szó igen sokszor azonos nyelvi helyzetben szerepel. Pl. a *Király* megszólítás-ként csak egy példát kap, a többinek csak a lelőhelyét adja meg a szótár. Bizonyos nagy indexszámú főnevek csak a jelzőjükkel, nem bővebb szöveggörnyezettel szerepelnek a példák között. Ilyen pl. az *asszony* szó, amikor ez Gertrúdisra vonatkozik: *meráni* ~ 2:134; 2:153; 3:46; 5:275; *királyos* ~ 1:211 stb. (A jelző címszávaiban bővebb idézet található.)

A szócikkekben az idézet, ill. a lelőhely után következik az esetleges stilisztikai minősítés. Kétségtelenül ez az írói szótár legingoványosabb területe. A BbSz. a következő (összefoglaló jellegű) stíluseszközöket jelöli (rövidítésekkel):

1. Ellentét (ell)
2. Párhuzam (párh) (Mondatszerkezeti v. felsorolásszerű azonosság.)
3. Hasonlat (hsl) (nem csupán költői)
4. Inverzió (inv) (Mindenféle szokatlan szórend.)
5. Megszemélyesítés (megszem)
6. Metafora (metaf)
7. Tőismétlés (tőism) (beleértve a fig. etimológiát is)
8. Metonímia (meton)
9. Gúnyos (gúny), durva (durva), túlzó (túlz) használat

Bizonyára kiegészíthető lenne ez az eszköztár a fentiek alfajtainak elkülönítésével és egybekkel. E tekintetben egy írói szótárt befejezni aligha lehet, csak abbahagyni. A szótár feladata nem lehet a teljes stilisztikai eszköztár feltárása, meg kell elégednie azzal, hogy a tüzetes stílusvizsgálathoz adatbázist szolgáltat.

Egyes szócikkek végén utalás található

a) a szóösszetételekre: *áldás* → *jánosáldás*

b) az igekötős igékre: *esik* → *elesik, megesik, nekiesik*

c) a jelentésükben szorosan összefüggő szócikkek: *puha* → *megpuhult; Isten* → *alkotó, mindenható, teremő, mindenütt jelenvaló*.

A szótári részt statisztikai adatok követik. Ez a Toldi-szótárához lesz hasonló, így tanulságos összevetésekre adhat alkalmat.

Pándi Pál szerint „Minél mélyebbre hatolunk a mű rétegeibe, annál inkább érezzük a még meg nem hódított mélyrétegek vonzásának szédületét” (i. m. 2:180). Magam is úgy érzem, hogy — bár az elvégzendő feladat óriási mennyisége nyomaszt — a lépten-nyomon felbukkanó új és új nyelvi szépségek felfedezésének öröme és a szolgálat lehetősége minden fáradozásért kárpótol.

Remélem, hogy Katona József születésének 200. évfordulóján a Bánk bán-szótár megjelenése is része lesz a nemzet vagy legalább Kecskemét város ünnepi megemlékezésének.

Mutatvány a szótárból

láb 3 fn 1. (átv is) ~-ánál: 'lábához borulva; meghódolva': Oh, töltsd-be kérésedet [= az összeesküvőket], és egyről egyjig | a' lábaidnál láthatod **Mi** G-nak 4: 209. *2. (írod) feje ~-ánál hever: 'lefejezik, megölik': Csak egyj szót még, vagy egyj nyomot | tovább, 's fejed lábaidnál fog heverni **O** Binak 3: 397. 3. (átv) ~-at ad vkinek: 'segít, támogat vkit': [G] ... a' ki lábat | ad a' Bujálkodónak [= O-nak] **B** 4: 548

(**lábbad**) **lábbad** 1 tn i (nép); könnybe ~ a szeme: 'előnti a könny; könnyes lesz': ha csak reá találok is | gondolni [a szerelemre], könnybe lábbad a' szemem **Bi** Pr: 13; Sirtt bennen a' Lélek, hogy a' pazarlást | szemlélttem, és minden Magyar' szeme | könnyekbe lábbadt **P** 2: 178

***lábdobogás** 1 fn 'lábbal előidézett ismételt zaj, dühörgés': alig | értem Melinda' ajtajához, a' midőn | egyj durva lábdobogás riaszta-fel **Iz** 4: 42

(**lábszár**) **Lábszár** 1 fn 'a lábnak bokától térdig érő része': Elkellene pirúlniok, | midőn ezüst — arannyal varrt övek | verődnek a' Lábszáraikra **T** a merániakról 3: 227

(**lágya**) -lágya 1 fn (nép) feje ~: 'a fejtető hátsó, puha része': mintsem ő [= B fia] az ősi szokásnak [= a megvakításnak] áldozattya | legyen — hüvelyke-met nyomom feje- | lágyaiba inkább **Mi** 5: 307

Lajos 1 fn, tuln 'tűringiai herceg, G veje': Midőn Poson-várban Ersébetet | által vevé Lajos' Thuringi Herczeg' | számára a' Követség ... **P** 2: 162

(**lakodalom**) **Lakadalom** 3 fn 'házasságkötéskor szokásos vendégség, multság': Ő [= G] Táncmultságokat ad szüntelen, | úgy, mintha mindég vagy Lakadalma, vagy | Keresztelője volna **T** 3: 182. a) (írod) 'házasságkötés(?), szeretkezés(?)': Ha a' szegény Hold férjhez adja szép | Leányait, mondjátok, hogy Királyi | Lakadalma van **M** 3: 39; [B] azt vélte tán, hogy nála nélkül is | elmenni tudnék Lakadalomba **M** 4: 130 (Az örült **M** e kifejezésének értelme nem világos, Arany célzása sem: Az eszme a bűnág 148. Lovas (201 és 208) és mások is a szeretkezés-sel azonosítják. Vö: KrK. 472 és 478)

lakás 1 fn (átv) 'az a hely, ahol vmi állandóan megtalálható': Minden kimondott szó | hazud, 's az emberekben nyargaló | Tüdő csak a' Hazugság' ördögének | lakása (metaf) **P** 1: 109 (Vö: KrK. 450)

lakni fn-i in 2 'vhol állandóan ott tartózkodni, élni': ezért nem ille Bánk- | bán' Hitvesének a' Magányba' lakni? **M** 1: 387; ... átláttad azt, | hogy a' Bojóthi Melindának nem illik | Fabun magányban lakni; mert Nagy-úrné **M** G-nak 1: 456

lakó 1 mn 'vhol állandóan tartózkodó (személy)': Menyben lakó szentséges Atyám! **B** 1: 212. Vö.: *bennlakó*

lakos 3 fn 'vmely helyen élő személy': hiszen | szép könnyid elbúsíthatná az Ég' | lakossait **B** M-nak 3: 22; Éktelen | lakossa a' Pokolnak, mit gyötörsz **B** T-nak 5: 341. *a) (irod) 'az, aki birtokolja a szóban forgó helyet': Eszelős szerelmem egyj egészszen új | világot álmod Örültségiben, | mellynek csak *Ottó* a' lakossa, és — *Melinda* **O** M-nak 1: 433

lám 1 msz (enyhe csodálkozás kifejezésére) 'íme': Tiborcz vagyok, kegyes Nagy-úr — no lám! **T** B-nak 1: 200

(lánc) **láncz** ~ **Láncz** 6 (4, 2) fn 1. 'fémkarikákból készült erős kötelék': Ezen Hazas Felség-áruolt [= P-t] lánczokba verjtek — parancsolom **B** 2: 315, 2. 'nemesfém-ből készült apró karikákból álló ékszer': egyj | Kereszt — arany Lácz, mind Egérfogók | az Aszszonyokra nézve **Bi** 1: 289; 3. (átv) 'szoros emberi kapcsolat, viszony': *Melinda!* ... égi 's földi Mindenem' javát | szorosan egybe foglaló erős | Láncz (metaf) [Vö.: KrK 451] **B** 1: 210; Szedd rendbe Lélek magadat, és szakaszd- | széjtt mind azon tündéri lánczokat, | mellyekkel a' Királyi székhez, és | a' Hítvesedhez ... megvalál kötözve! (metaf) **B** 1: 581, 4. (átv, irod) 'az embert vmilyen szempontból korlátozó megkötöttség': Manó vigye | vig-ságtokat, hol a' szabad Magyar | érzés az itt erőltetett Feszesség' | lánczába kéntelen harapni (metaf) **Si** 1: 71; Azt képzeléd, hogy Isten vagy, mivel | letédepeltek Hiveid, midőn | a' lánczokat read rakták **B** G-nak 4: 538

láng 2 fn 1. 'az égést kísérő fényes, lobogó jelenség; tűz': Nagy-úr rokonnyait lángok közé | szórták [O emberei] **T** 5: 383, 2. (átv) 'nagyfokú érzelmi megnyilvánulás': Az a' tűz, mellyet a' | Természet alkotott az Aszszonyok' | szemébe, olly sebessen elragad, | hogy azt csak egyj nyájas szó is dühös | lángokra gerjeszti **G** 1: 496

lappang 1 tn i 'észrevétlenül, de kitörésre készen rejtőzik': Zendülés | lappanga mindenütt **B** 5: 169

lárma 1 fn *(átv) 'feltűnés, botrány': Elkell az Udvarunk' hagynod *Melinda* [...] De minden lárma nélkül **G** 4: 142

lármas 1 mn 'zajos, élénk (környezet)': Királyi Udvarodra nem | vagyok én teremtvé. Itt nekem hideg, | lármas, világos minden, olly nagyon **Iz** G-nak 4: 78

lassan 2 hsz 1. 'kis sebességgel haladva': ki ott az, a' kit erre hoznak | olly lassan? **B** 5: 339, 2. ~! : 'ne olyan nagy hévvel!': No lassan! ... biz úgy | nekem estek hogy ... **Bi** a bleneknek 2: 346

lát 29 ts i 1. 'vkit, vmit szemével érzékel': ... látod, | (esúfossan kimutat) hogy ... **P** B-nak 1: 176; Jaj a' szemeknek, mellyek ezt | látták **Iz** 1: 353; Tár-sitoknak könnyeit soha | se lássa többé **B** 2: 216; a' | Hívség? Kisértet, mellyről minden ember | fecseg; de még nem látta senki is **B** 3: 146; [O: Bánk is itthon] Láttam **Bi** 3: 309; Rendetlenül láttam ki-futni onnét | a' Herczeget **Iz** 4: 39; (ki-mutat az ablakon) Láttátok azt az ősz embert? **B** 4: 374; (szemeit törli) Mikhál, látod e' vizet?! **B** 4: 384; Itt előszobádba láttam | Mikhált gyalázatján kesergeni **B** 4: 513; Látod ott! **E** Si-nak 5: 75; Mikhált láttuk a' | tömlöczbe késértetni **Si** 5: 90; második | Endrét tehát lássátok vívni meg- | holt Hitvesének jónévére [= jónévéért] **E** 5: 265, a) ~ vkit: 'találkozik vele': oh Bánk, látlak é megént? **M** 4: 395, 2. (átv) 'észrevesz, felfog vmit': nem látod, mint potyog | Hazádfiának arczáján le könnye? **P** B-nak 2: 112; [Mi: Ha meg találják ezt látni—] Lássák, és irtózzanak **G** 4: 302; Vak voltam én is Udvarodba'; de már látok **B** G-nak 4: 491; nem látod azt, hogy [híveid] többnyire a' saját | hasznokra egyj kalitkát építettek | a' büszkeségeden ... hol elveszel **B** G-nak 4: 532; a' szánás akkoron | jön csak, midőn láttuk, hogy egyjike | többé felállni nem tud **G** 4: 571, 3. 'megismer, tapasztal': [B] Lássa azt, hogy itt mik esnek [= történnek] **P** 1: 154; tekéntenél csak egyszer | házamba — élve látnád a' panaszt előttd **T** B-nak 3: 103, 4. (átv) 'ismer, tud vmit': De láttya Isten, hogy nem-értem azt [= a lopást] **T** 3: 125, a) 'betekintése van vmibe': 'S ugyan továbbbra [= előbbre] láttak ők [= G-ék], mint a' Szerelmes [= B]? **B** 1: 217, b) ~od; (táj) ládd: 'nézd; értsd meg': Ottó, no jójj! látod, leereszkedek **G** Pr: 62; Látod hová tud téged' csak neve- | is vinni Endrének! ládd mint buzogsz | érette **B** P-nak 2: 319—320; Ládd Bán, sokan tudták ezt a' Regét **Bi** B-nak 2: 375; Ládd Bán: Királyod a' kezédbe adta | egész hatalmát **Bi** B-nak 2: 390; Lásd, mitévő léssz **Sol** E-nak 5: 74, 5. Sz-szerűen (tréf) Ej, lássa bár az ember [= nézze meg az ember], e' [= Mi] bizon | alszik megént! **Si** 1: 2

láthat 2 ts i 1. 'találkozhat vki-vel': hol vannak a' Gyermekeim? — még ne is | láthassam őket? **G** 4: 61, 2. (átv) lábánál ~ vkit: 'hódolatát tapasztalhatja': Oh, töltsd-be kéresekét [= az öszezsküvőkét], és egyről egyjig | a' lábaidnál láthatod **Mi** G-nak 4: 209

látni 3 fn-i in 1. 'megismerni, tudni vmit': Keresztények valának ők [= G-ék], | kik

- csak tanúságul szemlélték [= néztek] az | imádatot Keresztre — látni, hogy | ők is miképp' feszegethessék az embert **P** 4: 626, 2. (átv) 'észrevenni': Egyj Királynak | kell látni minden könyveket **E** 5: 20, 3. (átv) 'állapotot, helyzetet' megérni, átélni': vesz-tő-helyet se fogsz te látni, hogy | ottan rikóltlhassál **Bi** B-nak 2: 420 **Vö.**: átlát, meglát
- látszik** 1 tn i 'úgy tűnik fel vki, hogy vmilyen': Nem hinni látszol, 's tántoríthatatlan' | megállni, mint minden kevély-esű **Mi** G-nak 4: 240
- látszani** 1 fn-i in 'vmilyen benyomást keltetni': esmérlek e' innmár én tégedet? | vagy egyj esodálatos embernek óhajtsz | látszani úgy é? **O** Bi-nak 1: 274
- ***(látszatik) láttatik** 1 (szenv) i (irod) ~ vminek: 'tűnik, látszik vminek': a' háborúban szabad fosztani. | E' gondolat legjobbank láttatott **T** 3: 158
- látta** 1 fn (szragos) *a világ ~ára: 'nyilvánosan, nem titokban': Magyarrol | el nem hiszem [hogy megölte G-t]; mert az előbb [= inkább] a' Világ' | láttára tené, mint alattomosan **Sol** 5: 67
- ***látatik** 1 (szenv) i (irod) 'úgy tűnik, mintha ...': Egész Ország csupán | [G] nyelvén lebegni láttatott [= úgy beszélt, mintha Mo. korlátlan uralkodója, kincseinek egyedüli birtokosa lenne] **P** 2: 165 (**Vö.**: KrK. 463)
- le** 3 hsz (indulatos, követelő felszólításban) ~ vhonnan!: 'le vele!; eltávolítani!': Tó [= tñ] Aszszonyok' kezébe, nem Királyi- | pálcánk — le onnan édes Aszszonyom! **P** G-ra 2: 37; Le a' Királyi- | székből Aszszonyom! **P** G-ra 2: 61 **Mi** 2: 102
- leáldoz** 1 tn i (irod) 'nap) lemegy': Nem — nem áldozott- | le szennyel a' nap szent Koronám felett. | Ártatlan ó [= G]! **E** 5: 307
- leány** ~ **Leány** ~ **Lány** 8 (2, 4, 2) fn 1. (szraggal) 'nőnemű gyermek': Midőn elvívé | Leányod' a' Követség — engemet itten hagyattál [...] Jó *Bertha*, légy Leányom' anyja, mint | én anyja leszek' a' tiednek! **Iz** G-nak 4: 66—68; Ha a' szegény Hold férjhez adja szép | Leányait ... **M** 3: 38, 2. 'fiatal nő, hajadon': Én ez országodba úgy | jöttem be egykor, mint egyj Aszszonyi | szép Erdemünkkel [= érdemünkre] büszke **Lány** **Iz** G-nak 4: 14; ... de a' | Vitéz [= O] bemooskolá magát, 's azért | a' büszke Német **Lány** a' Bíborost- | is megveté **Iz** önmagáról 4: 22, a' (bizalmas megszólításban): Leány! szerencse, hogy te vagy **G** Iznak 4: 6 + 4: 18; 4: 23
- lebeg** 1 tn i *(átv) 'képzletben, sejtelmesen van vhol': eszem egyj nagy Óceánban | lebeg, veszejte minden csillagot **B** 3: 35
- lebegni** 1 fn-i in *(átv irod) nyelvén ~: 'szavaiban könnyedén, magabiztosan megjelenni': Midőn Poson-várban Ersébetet | által vevé ... a' Követség ... Egész Ország csupán | nyelvén lebegni láttatott **P** G-ról 2: 165 **Vö.**: láttatik
- (lebocsátkozik) lebocsájtkozik** 1 tn i (átv) 'leereszkedik vkihez': Még gyermekekhez nem bocsájtkozik le | mióta ... **Bi** O-nak 3: 335
- ***lecsadar** 1 ts i (ritk, irod) 'lecsavar, lesodor': Oh, hogy egyj zivatar le nem | csadarja szemfedelét képéről [a halott **M**-nak]! **B** 5: 339
- ledöf** 1 ts i 'fegyverét beleszúrva halálra sebez vkit': Ötöt döfött le — hátúl [-ról] **Bi** 3: 426
- ledől** 1 tn i '(személy) elerőtlenedve összeroskad': Ember! ledőlsz — erősödj [= szedd össze magad]! **G** Mi-nak 4: 274
- leereszkedik** 1 tn i (átv) 'magasabb társadalmi helyzetét mellőzve alacsonyabb rangú személlyel kapcsolatba lép': Ötöt, no jójj! látod, leereszkedek, | 's magam jövők hozzád **G** Pr: 62
- lefekszik** 1 tn i '(ember) nyugovóra tér': árnyékom ... véresem álljon ott', | a' hol lefekszel, ott a' hol felébredsz! (párh) **B** O-ra 4: 586
- ***lefekete** 1 fn (szragos) (irod) 'vkinek a nyugovóra térese': előmbe jött ... Bibe-rách; 's midőn lefektetet megtudta, kért | hogy ... **Iz** G-nak 4: 33
- lefest** 1 ts i (átv) 'szavakkal ábrázol, leír': ezt [= a féltékenységet] előttem egykor úgy | festék le, jól tudom, mint egyjüket a' | Lélek-betegségének **B** 1: 237
- (lefordul) lefordul** 1 tn i 'egyensúlyát veszelve leesik, lezuhan': A' Király, azt | mondják, hogy a' Lováról is le fordult [G halálhírére] **Udv** 5: 3
- legalább** 4 hsz 'az elképzelhető lehetőségek közül a legszerényebbet véve': No leg- | alább beszélj hát egy kicsinyt alantabb | hangon: az emberek néznek **Mi** P-nak 1: 103; legalább csak egy vidám tekén-tetet | mutatna hát [G], ha színből is **P** 1: 120; Bánk! taposs meg legalább enge-met! **M** 3: 26; leg- | alább csak úgy külsőképp' is mutatnák | a' gyászt **T** a merániakról 3: 230
- (legény) Legény** 2 fn (ritk) 'közkatona': Utánna küldttem [B-nak] egyj jó | futó Legényt titokba **P** 1: 154; En nyomokba voltam [a lázadónak] a' | Legényeim-mel **Sol** 5: 44
- leginkább** 1 hsz 'legnagyobb mértékben; annál jobban': A' Hír csak esztelen | kongás — ha a' hordó üres, leginkább | kong **B** 4: 482
- (légy) Légy** 1 fn *(átv, irod) 'élősködő, haszonleső személy': egyj jól megterítte-tett | asztal Legyekbe nem szűkölködik

[célzás az udvari multság résztvevőire] (metaf) **P** 1: 177
 (lehelet) **lehellet** 2 fn 'kilélegzett levegő': Lennél csak egyszer enyim Melinda, úgy | az álmat utálnám ... a' szelet, mert elragadná | töllem lehelleted' (párh) **O** 1: 429; **A'** | lehelletem fogom mérsékelni, | ne hogy törékeny erkölcs'tök virágít | lelőkje **B** az asszonyokról 4: 349
 *(lehelhet) **lehellhet** 1 tn i (irod) 'lélegezhet, élhet': Megént lehellhetek, megént, | és érzem azt, hogy élek **B** 1: 556
lehet 37 tn i I. (a van i ható alakjaként) 1. erkölcsi alap van rá, a körülmények megengedik, hogy vmije legyen': Ha olly hatalmatok lehetne is, | mint volt ... *Kupának* **B** a bleneknek 2: 283; a' Metéltetett sikólt; de | hisz' arra nem szükség halgatni, csak | haszon lehessen **T** 3: 170 + 2: 435; 3: 76, a) 'mód van rá, hogy vmilyen legyen': Az se lehet szünetlen ép!!! **B** a saját lelkéről 1: 239; Fájdalminak lehetne Istene; de Ember is lehet ha tettzik **E** B-ról 5: 396—397 + 3: 106, 2. 'ok, erkölcsi alap van rá, hogy vmilyen legyen': Az Istennek kenettje Endre; nem | Gertrúd! ez a' Rabló az nem lehet **P** 2: 297; *Árpád* és *Bor* vére közt | folyó dologban Bíró csak Magyar | Ország lehet **B** 5: 201 + 3: 395; 4: 4; 4: 111; 5: 198; 5: 245; 5: 335, 3. 'megeshet, hogy alkalmas lesz vmire': gazdag, 's hatalmas Léte Barátinak | lehet javokra **B** 4: 443, 4. 'föltehető, elképzelhető': Ezek donognak, és lehet talán, hogy | a' titkom' is kidonganak **P** 1: 178; Minden lehet [Vö.: KrK. 453] **M** 1: 453 + 3: 51; 3: 54 (Vö.: KrK 472), a) (nép) úgy ~: 'talán úgy lesz; megtörténhet': Hm; hátha még is úgy lehetne? [Bizonytalan értelmű. Vö.: KrK. 448] **Si** 1: 1 + **Si** 1: 14; **Si** 2: 18; **Si** 2: 44; **Si** 2: 82; **Si** 2: 282. II. (a lesz i ható alakjaként) 'mód van rá, hogy vki v. vmi vmivé váljon': ha hogy Melinda, Hold; | *Endymion* lehessen általa **O** Pr: 20; meg annyi jó Magyar | Háznépnek ők [= **Si** fiai] lehetnek Törzsöki **Si** 1: 31; Szerelmem által egy lehet | csak boldog, és szerencsés — az pedig | Bánk **M** 1: 411; Ha Németek | között közületek Király lehetne | egyjék ... **B** 2: 267; Hazudni? oh! | oh vajha Angyalom [= megmentőm] lehetne az **M** 3: 4, a) 'eshetőség van rá, hogy vmi vkié legyen':

Gertrúdis! add tanácsodat nekem | *hogyan lehessen enyim Melinda szíve?* **O** 1: 527. III: (segédi-szerűen, fn-i in-vel együtt) 1. 'módjában van vmit megtenni': Ott élni nem lehet nekünk **Si** 1: 88; azomba szállni | itt nem lehet **P** 1: 175; szólj Biberách, lehetne még talán | meggátlanunk? **B** 2: 429; Nem is | méltó azon kis fáradtságra, mellyel | kilehetne rántani **Bi** a hajszálairól 3: 332; **A'** népet ... tartóztatni nem | lehet a' Halot t nézéstől **Udv** 5: 2; győzedelmes jöttöm' innepén | romlásodat könnyeznem sem lehet!? **E** 5: 196, 2. 'ok, jog van vmit megtenni': e' dolog | ha Melinda' érdemét temette volna | el; úgy kikergetetni kész lehetnék | Országaimból **G** O-nak 1: 516; [**B**: Úton álló!] Igazán? lehet meglátni képmen? **T** 3: 95; Oh | mert kész lehetnék e' fájdalomaimban | önn' gyilkosomná lenni! **Iz** 5: 12, a) 'ok van vkit vmilyennek nyilvánítani': a' zsidók ... a' | kiket tulajdonképpen tán nem is | lehetne embernyúzóknak nevezni ... **T** 3: 163

lehetetlen 2 mn 'nem lehetséges; nem követhető; be': De Istenemre! lehetetlen még is ez — | nem! nem lehet! [Vö.: KrK. 472] **B** 3: 50; Nem, nem! lehetetlen az! [**G**: Micsoda?] Hogy álmos a' Rabló! **M** 4: 118

*(lehetség) **Lehetség** 1 fn (irod) 'az az eshetőség, hogy vmi bekövetkezhet; lehetőség': Egyj sincsen a' sok emberi Indulat | közt, mellynek olly' kevésbe kerüljön a' | képzelte **Lehetség** által-öltözése | az Igazra, mint a' Szerelem-féltésnek **Bi** 3: 298

lehetséges 1 mn 'feltételezhető; megtörténhet': [**B**: Hazudsz!] (előtte térdepel) Igen; mióta Hitvesed | megszűnt Melinda lenni, mindenik | vétek lehetséges **M** 3: 3

lehűz 1 ts i (átv) bőrt ~ vkiről: 'mindenétől megfosztja, tönkreteszi': Nyúzásra bőr kívántatik, holott | azt a' Merániak magok lehűzták | már a' csontyainkrol **T** 3: 165

(léhűtő) **Léhűtő** 1 fn (rosszalló) 'léha semmittevő, semmirekellő személy': sok | Meránit ollykor azt hinné az ember, | hogy tán akasztani viszik, úgy körül | van véve a' Léhűtőktől **T** 3: 179

A magyartanárok „új” feladatairól*

Immár közel két évtizedre tekint vissza az a hagyomány, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság meghatározott időközökben Anyanyelvi Napokat rendez a magyartanárok nyelvészeti képzettségének továbbfejlesztése, elméleti és gyakorlati ismereteik bővítése szándékával. Az eddig páros évenként, Nyíregyházán sorra került rendezvényeink — itt most nem részletezendő okok miatt — időleges haladékokat szenvedtek, ezidén azonban több tekintetben is új szakaszba lépnek.

Az újítást külsőségeiben már a helyszín változtatása is jelzi. Egerbe áttelepülésünk természetesen nem azt jelenti, hogy Nyíregyháza már nem volna alkalmas hely tanácskozásaink számára, hiszen csak jóleső érzéssel emlékezhetünk vissza az ott hasznosan és kellemesen eltöltött időkre, és köszönettel nyugtázhatjuk a Bessenyei György Tanárképző Főiskola oly sokszor élvezett, kitüntető vendégszeretetét. Az egriek kitartó érdeklődését rendezvényünk iránt azonban nem hagyhattuk figyelmen kívül, s a környezeti változatosság a résztvevők számára is jól érzékelhetően vonzóvá tette az új helyszínt.

Új vonás továbbá mostani együttlétünkben, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság az Anyanyelvapolók Szövetségével karöltve rendezi meg az Anyanyelv-oktatási napokat. Ez a közös fellépés szinte magától értetődően adódott, hiszen az anyanyelvapolóknak a közelmúltban megalakult szervezete ugyancsak a magyar nyelvi közműveltség fejlesztése céljának szolgálatában áll, ami az iskolai anyanyelvoktatásban való elsőrendű érdekeltiségével természetesen jár együtt. Részvételük hathatósan járul hozzá e rendezvény tematikájának színesítéséhez, s bizvást remélhető, hogy együttműködésünk e téren a jövőben is eredményesen fog folytatódni.

A mostani egri anyanyelvi napok újszerűségét nem utolsósorban támasztja alá az a körülmény, hogy a hazánkban végbement társadalmi-politikai változások nyilvánvalóan nem hagyják érintetlenül az iskolai oktatás-nevelés területét sem, s az oktatásügy mind szervezeti, mind tartalmi megújulásának az ígéretét hordozzák magukban. Mindnyájan jól tudjuk, hogy erre a megújulásra milyen nagy szükség van, hiszen közoktatásunk egy jó idő óta szemünk láttára ment fokról fokra tönkre, vagy legalábbis hanyatlott le igen jelentékeny mértékben. E visszaesés okai ugyan messze túlmutatnak az iskolán, s széles társadalmi miliőben gyökereznek; de az iskola saját jövő feladatait, megújulási igényét, szükségszerűségét ez a tény nem teszi kevésbé fontossá. A közeljövő sokrétű iskolai átalakulásának előmozdításában a magyar-

* Megnyitó előadás az Országos Anyanyelv-oktatási Napokon, Egerben, 1990. július 2-án.

tanároknak nemcsak részt kell vállalniuk, hanem egy új oktatási-nevelési szellemiség kialakításában meghatározó szerep vár rájuk. Ez a magyartanárok jövő feladatát tekintve annál is inkább így van, mivel az oktató-nevelő munka hanyatlási folyamata a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom területét sem kímélte, hiszen a legkülönbébb negatív befolyások, amelyek itt mennyiségi, szakmai és ideológiai szempontból egyaránt érvényre jutottak, időben előrehaladva szinte napjainkig még erősödtek is.

Soron következő programunk előadásai, megbeszélései, vitái remélhetőleg számos vonatkozásban fognak hozzájárulni az új feladatokra való rákészülés megalapozásához. Az én mostani bevezetőm nem is akar mindezeknek elébe vágni, különösen pedig nem szorosabb szakmai részletkérdésekbe elmélyedni. Ezért csak egy-két olyan gondolat erejéig venném igénybe szíves türelmüket, amelyek felemlítését a tényleges szakmai feladatokon túlmenően, de ezektől nem elvonatkoztatottan a jelenben különösen fontosnak tartom.

Mindenki előtt jól ismeretes, hogy országunk milyen gazdasági nehézségekkel küzd: s pedagógusaink különösképpen tapasztalhatják, hogy e nehézségek éppen az oktatásügyben mekkora súllyal esnek latba. Ilyen helyzetben különösen fontos volna az emberi tartás, helytállás ellensúlyozó szerepe. Én azonban azokkal értek egyet, akik azt mondják, hogy minden bajaink közül talán a legsúlyosabb, hogy társadalmunk széles rétegei mély erkölcsi-etikai válságba sülyedtek, erősen halványulóban van a valóságos emberi értékek becsülete, felborul a társadalmi értékrend, s ezek a folyamatok jövőnk zálogában, ifjúságunkban is különféle kedvezőtlen nyomokat hagynak. Bár e tekintetben a társadalmi környezetnek, a felnőtteknek nem mindenben megfelelő hatása következtében, a családi, baráti kör negatív befolyások ellenében az iskola bizonyos mértékben kiszolgáltatott helyzetben van, a mi pedagógusi kötelezettségünk mégis csak az lehet, hogy itt, fiataljaink oktatásának-nevelésének színterén keressük és találjuk meg a jobbítás lehetőségeit.

Mindezek okán jelen körülményeink közepette az iskola erkölcsi-etikai nevelési feladatait társadalmunk fejlődése kulcskérdésének kell tekintenünk. Ennek központi magva nézetem szerint a humán műveltség elemeinek, ismereteinek az eddiginél sokkal hatékonyabb közvetítése, különösen pedig az ezekben rejlő általános emberi értékeknek, a humán világszemléletnek, a humán magatartásformáknak az elmélyítése, megerősítése kell hogy legyen. És itt lép be különösen két szaktárgy pedagógusainak, a magyartanároknak és a történelemtanároknak a hallatlan nagy szerepe és felelőssége.

Ez a két tantárgy a humán nevelés szempontjából nem csupán egy-egy a sok oktatási ismeretanyag közül, s közvetítő pedagógusaira sem csak szokványos tantárgyátadó feladatok hárulnak. Humán eszményeknek a tanulókbá való átplántálása nélkül nincs hatékony nevelés, s ezek az eszmények elsősorban az oktatáson, a tantárgyi anyagokon keresztül válhatnak valóságos élményekké, és raktározódhatnak el a felnőtt kort is meghatározó tartalommal.

A humanitás ideáljainak a szaktárgyi oktatásban is előtérbe állításával sok mindent ellensúlyozni lehet az ifjúságra ma zúduló negatív hatásokkal szemben. E tekintetben számításba kell venni azt is, hogy az antihumánus nemegyszer az úgynevezett modernség álköntöskében jelentkezik, s a mindenre fogékony ifjúság elé a „korszerű” életvitel divatjává téve, követendő sikként terjesztve állít olyan dekadens, deviáns magatartásformákat, mint a kíméletlenség, erőszak, rombolási inger, trágárság, szemérmatlenség, a teljesítmény nélküli érvényesülésre törekvés, az ügyeskedés, nyegleség, felelőtlenség, kö-

zöny és sok hasonló. Mindezekkel szemben az iskolának elsősorban a humán nevelés elmélyítésében vannak meg a maga nem lebecsülendő eszközei. És hol lehetne az örök, általános emberi ideálok, értékek, az emberi helytállást, a jóért, szépért, nemesért való küzdelmet, a másokat megbecsülő, emberséges, tisztességes, erkölcsös, etikus életvitelt oly sokrétű és konkrét példával tantárgyi szinten az ifjúság elé állítani, ha nem a nyelv- és irodalomnak, valamint a történelemnek a tanítása során? A múlt pozitív tanulságai, eseményei és személyiségei, a humanizmus, a felvilágosodás, a XIX. század nemes eszméi, örök értékű ideáljai a humán szemlélet és magatartás formálásában a jelen és a jövő számára pótolhatatlan jelentőségűek. A bennük rejlő embernevelési lehetőségek kihasználása nem kevésbé fontos feladat, mint az egzakt tantárgyi ismeretek közvetítése; pontosabban a kettőt nem is szabad egymástól elválasztani.

Mert e vonatkozásban nem a tantárgyra külső sallangként ráaggatott, odaerőszakolt, lólábszerűen kilógó módon aktualizált ideológiákat kell közvetíteni, hanem az eszmei tartalom benne van magában a tananyagban, csak a tanároknak föl kell ismerniük, illetőleg a tanulmányi menetben minden adódó alkalommal föl kell ismertetniük ezeket. Mégpedig szem előtt nem tévesztve azt sem, hogy a nyelv, irodalom, történelem direkt tanulságai mellett ott vannak a szakmai ismeretanyagban a rejtettebbek, áttételesebbek, de a humán nevelés szempontjából nem kevésbé fontosak is. Milyen szerepe, jelentősége van például az emberi szellem érvényesülésében, az emberi élet előbbrevitelében a nyelv működésének; az anyagi és a szellemi kultúra mennyi felhalmozott értékét, az emberiség haladásának mennyi pozitív elemét rejtí magában a nyelv frazeológiája; mennyi esztétikai értéket hordoz és milyen felemelő esztétikai élményt nyújthat a szépen szólás művészete; az élet hétköznapijaiból mennyire kiemelhet bennünket egy-egy irodalmi mű tartalmi mondanivalója; mennyi erkölcsi tanulság, nemes gondolat, jóra buzdítás, az élet szépségeinek mennyi művészi ábrázolása, megláttatása áll előttünk a szépirodalom különféle műfajaiban! A humánus elmélyítésének megannyi együttes oktatási-nevelési feladata adódik mindezekben a magyartanár számára, és éppen mai életünkben, jelen körülményeink közepette hárul itt rájuk igen nagy súllyal a felelősség.

Kérem, ne vegyék valamiféle szubjektivizmusnak, ha e vonatkozásban saját régi emlékeimet néhány szó erejéig felelevenítem. Bármilyen régen volt is, jól visszaemlékszem középiskolás diákéveimre, amikor az itt emlegetett két tantárgyból szívhattam magamba — diáktársaimmal együtt — életre szóló humán eszményeket, értékeket. S ha a legjobb érzésekkel, szeretettel tudok is visszagondolni más szakos tanáraimra, kétséget kizáróan magyar- és történelemtanáraim voltak azok, akiktől az e tantárgyakban rejlő embernevelési lehetőségek maximális kihasználásával a legtöbbet kaphattam. Amikor időnként régi osztálytársaimmal összejövünk, ezt a körülményt szinte sohasem feledjük el máig jóleső tudattal, hálával fölelegetni. A régi tanárnemzedékek humánusra nevelő példája — úgy hiszem — ma aktuálisabb, mint valaha.

A humán műveltségnek, a humanitás eszmeiségének van egy olyan részlege, amelyben a magyar társadalom és benne ifjúságunk mélyen alatta van nemcsak a kiművelt Nyugatnak, hanem alkalmasint Európa minden nemzetének. Ez a nemzeti közműveltség és a nemzeti érzésvilág ügye, amelybe a magyarságra, annak múltbeli és jelenlegi helyzetére, életét meghatározó, befolyásoló sorskérdéseire, a nemzeti művelődés sokrétű tartozékaira vonatkozó konkrét ismeretanyag éppúgy beletartozik, mint ahogy szerves részei a nemzettudat

érzelmi kötődésű elemei, a nemzeti közösséghez tartozás és ragaszkodás érzülete, a szülőföld, a táj, a nép szeretete, a nemzeti múlt, a nemzeti hagyományok becsülete.

Az elemi nemzeti közműveltség és az egészséges nemzettudat hiánya vagy legalábbis csekély volta sajnálatosan ivódott bele társadalmunkba, és jelei többféle irányban is megmutatkoznak. E vonatkozásban mindenekelőtt nagymértékű konkrét ismerethiány tapasztalható. Bár már lassan megedződöm hozzá, mégsem tudok napirendre térni például azon, hogy magyar szakos egyetemi hallgatóim — akiknek pedig jövőendő humán értelmiségünk javát kellene képezniük — évről évre csekélyebb ismeretekkel jönnek a középiskolából mind a nemzeti múlt, a nemzeti történelem, irodalom, művelődés, hagyományok, tájismeret stb. tárgyköreiben, mind a mai nemzeti lét, a határainkon belül és kívül élő magyarság helyzete, életkörülményei kérdéseiben. Csak egyetlen példaként említett, kicsiny szelete a valóságnak, de tüneti minőségében jól jelzi a problematika lényegét, hogy még magyar szakos hallgatóink is az utolsó egy-másfél évtized során szinte teljesen elfelejtették a magyar népdalokat. — Persze minden efféle tünet nemcsak pusztán ismerethiányon múlik, hanem egy bizonyos érzelmi közömbösségen is, amely lefojtja a valóságos nemzeti értékek iránti érdeklődést, másfelé terelve a tudati irányulásokat.

A nem elmélyült, történetileg nem megalapozott ismeretekre, nem valóságos értékekre, nem mélyebb érzelmi töltetre épülő, hiányos, hamis nemzettudat a másik oldalon is sokrendbeli nemkívánatos megnyilvánulást szül, részben kompenzációs jelleggel: türelmetlenséget a nemzeti, nyelvi, vallási mássággal szemben; üres külsőségekben kimerülő, bombasztikus magyarkodást; védtelenséget, illetőleg naiv hiszékenységet „nemzetinek” vélt, beállított ostoba, áltudományos nézetekkel, szenzációkkal szemben, melyek — hogy csak a magyar nyelv- és irodalom szak tárgykörénél maradjak — a sumér — magyar rokonságtól Petőfi barguzini sírjának megtalálásáig terjedő széles skálában szívódnak fel még társadalmunknak úgynevezett műveltebb rétegeiben is.

Nemzeti műveltségünk és nemzettudatunk alacsony szintjéért az a politikai-ideológiai kurzus, közelebről az a tartósan ránk telepedett művelődéspolitikai a felelős, amelynek képviselői az internacionalizmus jelszavával vagy inkább ürügyével, a sovinizmus rémével ijesztgetve és a nacionalizmus bélyegét sütögetve tartották távol a magyar társadalmat a nemzeti problematika eszmevilágától. E kurzus ideológiájába beletartozott az úgymond „átkos” múltnak a „dicső” jelennel, a nemzeti érzésnek az általános emberi humánizmussal való merőben hamis szembeállítás, magyarságunk vállalásának mások gyűlöletével való tendenciózus azonosítása és megannyi más mondvacsinált praktika. Sajnos, még mai életünkben is tere van annak, hogy egyesek — változott politikai köntösben ugyan —, de most is — rosszallóan számolgatják, hány-szor fordulnak elő itt vagy ott olyan fogalmak, mint haza, nemzet, magyarság.

Az iskolai oktató-nevelő munka természetesen e tekintetben sem tudja egyedül, önmagában jóvá tenni hosszú idők mulasztásait, s nem tudja teljesen ellensúlyozni a más irányból jövő negatív hatásokat. Feladatai azonban a gondjaira bízott korosztályok tudatformálásában mégis rendkívül fontosak, felelősségteljesek, és a szó szoros értelmében megalapozó jellegűek. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt is a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem tantárgyai, illetőleg ezek oktatói vannak kulcsszerepben: e tantárgyak mind ismeretanyagukban, mind ennek érzelmi vetületeiben sokszorosán magukban

hordozzák a nemzeti problematikát, aminek minden irányban korrekt módon való kiaknázása közvetítő pedagógusainkon múlik.

Ifjúságunk helyes nemzettudatának formálásában ismét csak nélkülözhetetlen eszköz a történelmi megalapozottság, a történelmi ismeretek és szemlélet elmélyítése. A nemzeti múlt, a nemzeti hagyományok ismerete és átérzése nélkül nem lehet helyes nemzeti önismeretet, helyes nemzeti tudatot és érzületet kialakítani. Ennek az ismeretanyagnak a megláttatása nem öncélú múltba merengés, hanem a magyarság fentmaradásáért és haladásáért folytatott küzdelem kiapadhatatlan tanulságtára, a nemzeti közösség ügyéért munkáló egyéni igyekezetnek, áldozatvállalásnak a ma számára is példát mutató, nevelő erejű terepuma. Az iskolai oktatás, nevelés mely más színterén lehetne jobban megmutatni a jót is könnyen befogadni képes fiatalság számára, ha nem e nemzeti szempontból rendkívül „érzékeny” tantárgyakban, hogy nemzetünk nagyjainak élete miként állt a magyarság anyagi és szellemi felemelkedésének szolgálatában; hogy olyan haladó korszakokban, mint például a felvilágosodás kora és a reformkor, irodalmunk jelesei eszmei értékű mondanivalójukkal, állásfoglalásaikkal mit tettek haza, nemzetelőremenetelének érdekében; hogy évszázadokon keresztül milyen küzdelmek folytak a magyar nyelvnek, mint a nemzet egyik legfőbb fenntartó erejének megőrzése és kiművelése terén; hogy a nemzeti kultúra, hagyományok ápolásának minden időben milyen kiemelkedő szerepe jutott a nemzeti lét biztosításában? És hol lehetne jobb oktatási-nevelési példaanyagot felmutatni arra, hogy a legnemesebb nemzeti eszmények sohasem irányultak és nem is irányulhatnak mások ellen, nem hordoztak és nem hordozhatnak magukban kizáró megkülönböztetéseket, alantas indulatokat, sovén megnyilvánulásokat; hogy nemzeti érzés és humanista világszemlélet szépen megférhetnek egymás mellett, egymást kölcsönösen erősítve és kiegészítve.

Mindezekben a történelmi tényezőkben nem nehéz megtalálni a jelen és a jövő számára is utaló pozitív tanulságokat, és ezeket jól össze lehet kötni megfelelő érzelmi ráhatásokkal. Hiszen ahogy a nemzeti múlt, történelemre, hagyományokra vonatkozó ismeretek nélkül, úgy pozitív érzelmi töltetek nélkül sem alakulhat ki egészséges nemzeti önérzet és önismeret s erős, szilárd nemzettudat. Pedig erre, mint nemzeti összetartó erőre a magyarságnak ma azért is különösen nagy szüksége van, mert Európában páratlan megosztottsággal él közvetlenül határainkon kívül, de ősei földjén több mint három millió magyar, akiknek nemzeti identitásuk, kultúrájuk, hagyományaik, nyelvük megőrzése, szülőföldjükhöz való ragaszkodása nyugszik mindezen, s akiknek az országunk mai határain belül élő magyarság egészséges nemzeti eszmevilága, nemzeti tartása, irántuk megnyilvánuló szeretete és féltő gondoskodása adhat hitet, reményt nemzeti létükben való megmaradásukhoz.

A kapcsolódó érzelmi tényezőkön túlmenően azonban a nemzeti problematikának természetesen szorosabban vett tantervi, tananyagi, tételes vonatkozásai is vannak. Nem lehet elfogadni például azt a helyzetet, hogy a magyar nyelv és irodalom tantárgyi ismeretanyaga olyan módon álljon a tanulók előtt, amelyben az általános, elméleti ismeretek, valamint a másféle, nem magyar vonatkozású tudnivalók úgy nyomják el, mossák el a nemzeti jelleget, az anyanyelvben és annak irodalmában levő nemzeti tartalmat, hogy annak nem jut e keretekben megfelelő hely. Ebben az ismeretanyagban mind a konkrét tartalmat, mind a tudati-érzelmi elemeket tekintve világosan tükröződnie kell, hogy a tantárgy nem elvontan „nyelv és irodalom”, amely a világ bármely

részére érvényesíthető, hanem m a g y a r nyelv és irodalom, nemcsak nevében, de funkciójában is. A nemzeti nyelv és irodalom tantárgya mindenütt megfelelő arányokban hordozza ezeket a vonásokat a világ műveltebb régióiban, s ettől még nem minősítik sehol sem elméleti igénytelenségnek, sem provincializmusnak, sem nacionalizmusnak. Félreértések vagy éppen félremagyarázások érdekében hangsúlyozom, hogy itt elsősorban helyes szemléleti és aránybeli kérdésekről van szó, s nem egyik végtelből valami teljesen másba való átesés kívánalmáról.

E szakmai konferencia bevezetésekképpen felvetett néhány gondolatommal látszólag messze kanyarodtam a magyartanárok közvetlen szakmai problematikájától. Nekem azonban szilárd meggyőződése, hogy én itt most a szakmáról beszéltem, ha nem is az ilyen alkalmakkor szokásos aspektusban, de mindenképpen a jelen aktualitásaival. Hiszek abban, hogy a magyartanárnak a feladata nem merülhet ki elméleti irodalmi téziseknek, műelemzéseknek, illetőleg a nyelvről szóló általános ismereteknek, elvont grammatikai szabályoknak és hasonlóknak a tanításában — amelyek fontosságát természetesen nem vonom kétségbe —, hanem vannak messzebbre mutató, áttételesebb oktató-nevelő célokat megvalósító kötelezettségei is, — a ma és a holnap számára alapvető, meghatározó jelentőséggel. Őszinte örömömre szolgálna, ha ebben egyetértésükkel találkozhatnék.

Benkő Loránd

Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz II.*

<i>d</i> ¹ [dé] fn (Nyelvt)	<i>darázs-fészek</i> [darásfészek]
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331, 420)	(FA. 137; RNy. 133; FR. 119)
<i>d</i> ² [dé] fn (Zene)	<i>darázs-zúgás</i> [darázs-zúgás]
(ÉrtSz.; ÉKsz.)	(NyKk. 311)
<i>dactylus</i> [daktilusz v. latinosan: dáktilusz]	<i>darázs-zümmögés</i> [darázs-zümmögés]
(daktilus)	(ill. FA. 133; FR. 117)
(NyKk2. 684)	<i>Dárius</i> [dárius]
<i>dactylusszal</i> [daktilusszal v. latinosan: dáktilusszal]	(HE. 99)
(ill. NyKk2. 684)	<i>Das wohltemperierte Klavier</i> [dász vól-temperírte klávír]
<i>dagadj</i> [dagaggy]	(NyKk. 942)
(SzA. 37)	<i>dauer*</i> [dayër]
<i>daktilus</i> [daktilus]	(NyKk. 258, 425, ill. NyKk. 2. 702)
(NyKk2. 684)	<i>Dayka</i> [dajka]
<i>daktilussal</i> [daktilussal]	(NyKk2. 567, 1269)
(NyKk2. 684)	<i>DCM</i> [decéemm v. decéem]
<i>D'Alembert</i> [dálamber v. kissé franciásan: dála~ber]	(NyKk2. 199)
(NyKk. 936)	<i>de</i> [de v. érzelmi hatásra: dē]
<i>daljáték</i> [daljáték]	(ill. NyKk. 496)
(FA. 152; FR. 117, 124, 127)	<i>De Amicis</i> [dē amícsisz v. olaszosan: dē amícsisz]
<i>Damjanich</i> [damjanics]	(NyKk. 426)
(ill. SzA. 178)	<i>Debrecenben</i> [debrecemben v. debrecëmben v. dëbrëcëmben]
<i>Damjanichsal</i> [damjaniccsal]	(Nyr. 92: 385; NyKk. 309, 329)
(ill. SzA. 178)	<i>Debrecenből</i> [debrecemből v. debrecëmből v. dëbrëcëmből]
<i>dámvad</i> [dámvad]	(RK. 20)
(FA. 128, ill. Nyr. 92: 383; NyKk. 307)	<i>Debussy</i> [döbüsszi v. franciásan: döbüszi]
<i>Dandín</i> György [danden]	(NyKk. 426)
(NyKk. 424)	<i>de facto</i> [de faktó v. latinosan: dé fák-tó]
<i>Dánia</i> [dánia]	(NyKk. 427)
(NyKk. 949)	<i>Defoe</i> [difó]
<i>Dante</i> [dante v. olaszosan: dántē]	(NyKk. 427)
(ill. NyKk. 424)	
<i>Danzig</i> [dancig]	
(NyKk. 910)	

* Az első közleményt 1.: Nyr. 114 (1990.): 3. és 114 (1991.) 1–2. sz. (A szerk.)

- degél* [dégél] (igeképző)
(NyKk. 459)
- dehogy* [dehogy v. érzelmi hatásra: dē-hogy]
(ill. NyKk. 496)
- déjeuner* [dészönér]
(NyKk. 428)
- dékán* [dékán]
(NyKk. 437)
- dekonjunkktúra* [dekonnyunktúra]
(ÉrtSz.; ÉKsz. dekompenzáció)
- Delacroix* [dölákroá v. franciásan: dölákrua]
(NyKk. 429, ill. 668)
- Dél-Carolina* [karolina]
(NyKk. 911)
- delegáció* [délégáció v. delegáció]
(FR. 134)
- Delibes* [dölíb]
(NyKk. 430)
- delizsánsz* [délizsánsz]
(NyKk. 942; NyKk2. 588)
- Dely* [deli]
(NyKk2. 1270)
- Delly* [delli]
(NyKk2. 1270)
- Dembinski* [dembinszki v. lengyelesen: dembinyzski]
(NyKk. 431)
- Dembinszki* [dembinszki]
(NyKk. 431)
- Dembinszky* Henrik [dembinszki]
(NyKk. 431)
- demimonde* [dömimond v. franciásan: dō-mimo~d]
(ill. NyKk. 693)
- Démoszthenész* [démoszthenész]
(NyKk2. 1026)
- dermedtség* [dermetség v. dermeccség]
(ÉrtSz.)
- derül* [derül]
(NyKk2. 1139—40)
- derültség* [derültség v. derüléség]
(ÉrtSz.)
- des* [dēs] (igeképző)
(NyKk. 459)
- Descartes* [dékárt v. franciásan: dékárt]
(NyKk. 432)
- Deseő* [dezső]
(NyKk. 432; AkH2. 229; NyKk2. 566)
- Desmoulins* [dēmülen]
(NyKk. 432)
- Dessewffy* [dezsőfi]
(RK. 25; HNy. 88; RNy. 177; SzA. 47, 131; HE. 10, 58; NyKk. 432, 532, 853; AkH2. 87; NyKk2. 566, 567, ill. AkH. 12)
- deszek* [dészék v. dösszék] (*desz* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *desz*)
- Dětský dům* [gyetszki dům v. gyeekí dům]
(ill. NyKk. 105)
- deutsch* [dajcs]
(NyKk. 939)
- Deutschsal* [dajcsal]
(NyKk2. 82)
- diadal* [diadal v. diǎdal]
(ill. FA. 123)
- diákok* [diákok v. diákok]
(ill. Nyr. 89: 193)
- diakonus* [diakonus v. diakónus]
(ÉrtSz.)
- diarrhoea* [diarrōa v. diarrēa v. diarréa]
(ill. NyKk. 532)
- dicsér* [dicsér v. (dicsér)]
(NyKk. 433, ill. RK. 30; ÉrtSz.; HNy. 48; HÍ. 10; HB2. 205)
- dicséret* [dicséret v. (dicséret)]
(ill. ÉrtSz.; HÍ. 10)
- dicséretes* [dicséretés v. (dicséretés)] mn és fn
(ill. ÉrtSz.)
- dicsérget* [dicsérget v. (dicsérget)]
(ill. HÍ. 10)
- dicsérő* [dicsérő v. (dicsérő)] mn
(ill. ÉrtSz.)
- dicsértessék* [dicsértessék v. dicsértessék] ige és fn
(ÉrtSz.)
- dicsszomj* [dics-szomj]
(ÉrtSz., ill. HB2. 241)
- Diderot* [didró]
(NyKk. 951)
- Diderot-t* [didrót]
(NyKk. 951)
- differencia* [difērēncia v. diferenca]
(ÉrtSz.; ÉKsz., ill. FR. 134)
- differenciális* [difērēnciális v. difereniális] mn
(ÉrtSz.; ÉKsz.)

- digitális* [digitális] mn
(AkH2. 203)
- díj* [díj]
(NyKk. 434, 1187–8)
- díja* [díja]
(NyKk. 434)
- díjas* [díjas] mn és fn
(HÍ. 17; NyKk. 434, 1188)
- díjat* [díjat]
(NyKk. 434)
- díjaz* [díjaz]
(HB2. 122; NyKk. 434)
- Díjon* [dizson v. franciásan: dizsc~]
(ill. NyKk. 937)
- dinár* [dinár v. dinár]
(ÉrtSz., ill. HÍ. 10; HB2. 205)
- dió* [dió v. dió]
(ill. Nyr. 92: 388; HB1. 62; HNy. 58; HB2. 115; NyKk. 314; FM1. 79; FM2. 349)
- Dióssyak* [diósiak v. diósiak]
(ill. NyKk2. 1270)
- dirigens* [dirigens v. dirigens]
(NyKk. 435)
- disc jockey** [diszk dzsoki v. dizg dzsoki]
(ill. NyKk2. 1290)
- diskurzus* [diskurzus]
(NyKk. 942)
- disze* [disze v. dissze] (*disz* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *disz*)
- diszek* [diszék v. disszék] (*disz* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *disz*)
- diszharmónia* [diszharmónia]
(FR. 135)
- diszkrét dzsessz* [diszkrét dzsessz, diszkrét dzsessz v. diszkrét dzsessz, diszkrét dzsessz]
(Nyr. 92: 386; NyKk. 311)
- diszsrhely* [disz-sírhely v. (dissírhely)]
(ill. ÉrtSz.)
- dívány* [dívány]
(NyKk. 437)
- divatjamúlt* [divattyamúlt] mn
(ÉrtSz.)
- divízió* [divízió v. divízió]
(ÉrtSz.)
- dízelmotor* [dízelmotor]
(NyKk. 1044; AkH2. 201)
- dízelolaj* [dízololaj]
(AkH2. 201)
- DNFF* [déenneffeff v. déneffeff v. (déneffeff)]
(ill. NyKk. 331, 588)
- DNFF-et* [déenneffeffet v. déneffeffet v. (déneffeffet)]
(ill. NyKk. 332)
- dobbal* [dobbal]
(AkH. 107)
- dobhat* [dophat]
(FR. 120; FM1. 74)
- dobna* [dob,na]
(ill. Nyr. 92: 382; Mmny. 36; NyKk. 306)
- dobpergés* [doppérgés]
(Nyr. 92: 385; NyKk. 310)
- dobszó* [dopszó]
(RK. 45)
- dobta* [dopta]
(RK. 106; FA. 118, 137; RNy. 133; FR. 118; FM2. 351)
- dobták* [dopták]
(RK. 54)
- dobtam* [doptam]
(Nyr. 89: 193; SA. 32; MA. 30; Bev. 187; SzA. 53)
- dobtuk* [doptuk]
(FR. 127)
- Dóczy* [dóci]
(ill. NyKk2. 566, 1270)
- doge* [dózsē] fn
(NyKk. 442)
- doh* [1. doh 2. dox]
(ill. AkH. 89, 110; RK. 42; ÉrtSz. XVIII; ÉrtSz.; FA. 129, 153; FR. 126; HE. 48, 55; NyKk. 738, 739; AkH2. 75; NyKk2. 527; FM1. 60; FM2. 363)
- dohhal* [dohhal]
(AkH. 110; HE. 55; NyKk. 438; AkH2. 42, 83)
- dohos* [dohos] mn
(ÉrtSz.; NyKk. 438)
- dohot* [dohot]
(NyKk. 438)
- dohszag* [dohszag]
(ÉrtSz.; NyKk. 438, ill. 739)
- dohtól* [dohtól]
(HE. 48; NyKk. 438)

- doktriner* [doktrinēr v. franciásan: doktrinēr] mn és fn
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 438)
- dolgai* [dolgai v. dolgaí] (ill. NyKk. 128)
- dolgozik* [dolgozik] (Nyr. 89: 195)
- dolgozóméhvé* [dolgozómévé] (ill. NyKk2. 134)
- Dombóvár* [dombóvár] (NyKk. 440)
- Donizetti* [donicetti v. olaszosan: donicetti v. doniddzetti] (ill. NyKk. 940)
- Don Juan* [don huan v. don huán] (NyKk. 441, ill. 942)
- Don Quijote* [donkihóte v. spanyolosan: don kihóte] (NyKk. 441)
- Don Quijote de la Mancha* [don kihóte de la máncsá] (NyKk. 942)
- Dósa* [dósa v. dózsa] (NyKk. 441)
- Dósa Géza* [dósa] (festő) (NyKk. 441)
- dőf bele* [döv bele] (Nyr. 92: 384; NyKk. 309)
- dőfd* [dövd] (FA. 137; RNy. 133; FR. 118, 127)
- dőfd le* [dövd lē] (FR. 118)
- dőfj* [döfĵ] (ill. FA. 129; Nyr. 92: 384; HNy. 66; SA. 31; NyKk. 308; FM2. 350)
- dőfj keresztül* [döfĵ kérésztül] (ill. FR. 113)
- dőfve* [döfve] (Nyr. 92: 385; NyKk. 310)
- dörgölődztek* [dörgölőcték] (HB1. 68; HNy. 559, ill. 477)
- drágállja* [drágájja v. elemeit éreztetve: drágálja] (ill. NyKk2. 61)
- Dresden* [drézdn v. drězdn] (ill. NyKk. 907)
- Dreyfus* [drejfusz] (NyKk. 943)
- drogista* [drogista] (NyKk. 446)
- drótsövény* [drótsövény] (FA. 141, 142; FR. 125)
- dúcban* [dúdzban] (Nyr. 92: 384; NyKk. 309)
- Ducy* [duci] (ill. NyKk2. 1269—70)
- duett* [duëtt] (NyKk. 446)
- dugattyú* [dugattyú] (AkH. 46)
- dúljon* [dújjon] (FR. 116)
- Dumas-val* [dümával] (ill. FM2. 354)
- dunakeszi* hajójavító [dunakeszi] (FM2. 349)
- dupla* [dupla] mn és fn (NyKk. 448)
- durcás* [durcás] mn (HÍ. 11; HB2. 206)
- durva* [durva] mn (HÍ. 11; HB2. 206)
- dúskál* [dúskál v. duskál] (ÉrtSz.)
- dúskálkodik* [dúskálkodik v. duskálkodik] (ÉrtSz.)
- dűh* [dű] (AkH. 89; RK. 42; ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA. 153; HNy. 88; ÉKsz.; FR. 126; SZA. 41; HB2. 101; HE. 48; NyKk. 449, 738; AkH2. 75; FM2. 293)
- dűhbe* [dűbe] (SZA. 41; NyKk. 449, 738)
- dűhét* [dűhét] (NyKk. 449)
- dűhhé** [dűhhé] (*dűh* fn toldalékos alakja) (dűhvé) (ill. ÉrtSz. *dűh*; NyKk. 450, 739)
- dűhhel** [dűhhel] (*dűh* fn toldalékos alakja) (dűhvel) (ill. ÉrtSz. *dűh*; NyKk. 450)
- dűhít* [dűhít] (ÉrtSz.)
- dűhkitörés* [dűkitörés] (RK. 42; ÉrtSz.; ÉKsz.; HE. 48; NyKk. 449)
- dűhödik* [dűhödik] (ÉrtSz.)
- dűhödt* [dűhött] mn (ÉrtSz.)

- dühöng* [dühöng]
(ÉrtSz.; NyKk. 738)
- dühös* [dühös] mn
(RK. 42; ÉrtSz.; FA. 153; FR. 126; SzA. 41; NyKk. 449; FM2. 293)
- dühöt* [dühöt] (*düh* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *düh*; NyKk. 449)
- dühroham* [düroham]
(ÉrtSz.; HNy. 88; ÉKsz.; NyKk. 449)
- dühtől* [dütől]
(HE. 48; NyKk. 449)
- dühvé* [dүvé] (*düh* fn toldalékos alakja)
(AkH. 110; ÉrtSz. *düh*; HE. 55; NyKk. 450; NyKk2. 1196)
- dühvel* [dүvel] (*düh* fn toldalékos alakja)
(RK. 42; ÉrtSz. *düh*; Nyr. 89: 193; FA. 153; FR. 126; HB2. 101; HE. 48; NyKk. 449; NyKk2. 1077, 1187)
- düledszik* [dүledszik]
(ill. AkH. 102)
- dülő* [dүlő] mn-i igenév
(ill. AkH. 102)
- dülöngél* [dүlөngél]
(HÍ. 11; HB2. 206)
- dürög* [dүrөg v. dürrög]
(ÉrtSz.)
- Dvoraák* [dvorzsák v. (dvorák)]
(NyKk. 451)
- dz*
1. [dzé v. ritkán: dézé] fn (hang neve)
(NyKk. 451, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331)
2. [dézé v. ritkán: dzé] fn (betű neve)
(NyKk. 451, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)
- dz-je* [dzéje] (*dz* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *dz*)
- dz-t* [dzét] (*dz* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *dz*)
- dzs* [dzsé v. ritkán: dézsé] fn (Nyelvt)
(NyKk. 451, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331)
- dzsámi* [dzsámi]
(NyKk. 451)
- dzsessz* [dzsössz v. dzsessz]
(FA. 157; NyKk. 452)
- dzs-je* [dzséje] (*dzs* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *dzs*)
- dzs-t* [dzsét] (*dzs* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *dzs*)
- dzsungel* [dzsungél v. dzsungel]
(NyKk. 451)
- dzsunka* [dzsunka]
(AkH2. 205)
- e*¹
1. [e] fn (Nyelvt)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331)
2. [e v. ē v. é] [jelzőként, sorszámnev helyett]
(ill. ÉrtSz. *e*¹ II. 2.; ÉKsz. *e*¹ 4.; NyKk. 331)
- e*² [é] fn (Zene)
(ÉrtSz.)
- e*³ [e] névm, mut
(ÉrtSz.)
- e*⁴ [ē] isz (nyomosító, közelre mutatással kapcsolatos) (nép)
(ÉrtSz.)
- e*⁵ [e] isz (ritk) (eh)
(ÉrtSz.; ÉrtSz. *eh*)
- e* [ē] hsz (simuló kérdőszócska)
(ÉrtSz.)
- ē* [zárt ē v. zárt e] fn
(ill. FA. 120; NyKk. 458–60, 1181; FM1. 49)
- é* [é] fn (Nyelvt)
(ill. NyKk. 331)
- ē* [hosszú nyílt ē v. hosszú nyílt e] fn
(ill. NyKk. 667, 1181; NyKk2. 81)
- Eau de Cologne* [otkolony]
(NyKk. 936)
- EB* [ēbé]
(NyKk2. 199)
- ebbe* [ebbe] ragos névmás
(AkH. 111)
- ebbeli* [ebbeli] névm, mut
(RK. 48–9)
- ebben* [ebben] ragos névmás
(Mmny. 34; NyKk. 1186)
- ebédje* [ebéggye]
(NyKk. 852)
- ebéd közben* [ebét közben]
(FR. 118)
- ébresztget* [ébrezdget v. gyors beszédben: (ébrezget)]
(ill. Nyr. 92: 388; HB1. 62; HNy. 76, 77; HB2. 115; NyKk. 313; FM2. 356)
- ebzárlat* [ebzárlat v. ébzárlat]
(Nyr. 92: 382; NyKk. 306)

- ecsem* [ëcsém v. ecsém] (öcs fn alakváltozata, birtokos személyraggal)
(ÉrtSz. öcs)
- ecsetje* [ecsettye]
(NyKk. 852)
- eddig* [eddig] ragos névmás és hsz
(AkH. 111; NyKk. 583)
- édessanyja* [édësannya]
(HNy. 558, ill. 479)
- édessanyjuk* [édësannyuk]
(ill. HNy. 478)
- édésen* [édësen]
(ill. FA. 164—5)
- édesszájû* [édës-szájú v. (édësszájú)] mn
(ill. ÉrtSz.; HB1. 63)
- edik* [ëdik] (igeképző)
(NyKk. 459)
- Edinburgh* [edinburg, edinbör v. angolosan: edinbörö, edinboro]
(NyKk. 456)
- Edison* [edizon v. ëdizon]
(NyKk. 457)
- Edmondo de Amicis* [edmondo dë amicsisz v. olaszosan: edmondo dë amicsisz]
(ill. NyKk. 426)
- E-dúr* [é dúr]
(NyKk. 331)
- edz* [eddz]
(AkH. 10; HNy. 88; HE. 17; AkH2. 88)
- eddze* [eddze]
(Nyr. 92: 386; NyKk. 312)
- eddzék* [eddzék]
(RK. 48—9)
- eddzünk* [eddzünk]
(RK. 102)
- edzed* [eddzöd]
(HNy. 88)
- edzhet* [ec-het]
(Nyr. 92: 384; NyKk. 308, 667)
- edzheti* [ec-heti]
(FR. 119)
- edzi* [eddzi]
(NyKk. 451; FM1. 78)
- edzitek* [eddzitëk]
(HNy. 88)
- edző* [eddző] mn és fn
(FA. 112, 145; HE. 17; AkH2. 88)
- edződik* [eddződik]
(HB2. 122)
- efelé* [efelé] hsz (ritk.)
(ÉrtSz.)
- efelett* [efëlëtt] hsz
(ÉrtSz.)
- efelől* [efelöl] hsz
(ÉrtSz.; HB2. 123)
- efemer** [ëfëmër v. ëfemër] mn
(ÉrtSz.)
- efféle* [efféle] névm
(HNy. 544)
- efölött* [efölött] hsz
(ÉrtSz.)
- eg* [ëg] (igeképző)
(NyKk. 459)
- egészen* [egëssen] hsz
(HNy. 78)
- egészség* [egësség]
(AkH. 72; RK. 48; ÉrtSz.; FA. 133, 135; Nyr. 92: 386; BG. 35; FR. 115; SzA. 45; HE. 35; NyKk. 310, 329, 461; AkH2. 53; FM1. 76; FM2. 3, ill. 35 RK. 50)
- egészségért* [egësségért]
(ill. HNy. 478)
- egészséges* [egësségës] mn és fn
(ÉrtSz.; NyKk. 461)
- egészségi* [egësségi] mn
(ÉrtSz.)
- egészségtelen* [egësséktelen] mn
(ÉrtSz.)
- eget* [ëget] (igeképző)
(NyKk. 459)
- ég fényesedik* [ék fényësëdik]
(FA. 335)
- Egressy* [egrësi v. egresi]
(AkH2. 87, ill. NyKk2. 567)
- egzakt* [ëgzakt] mn
(NyKk2. 1267)
- egzaltált* [ëgzaltált] mn
(NyKk2. 1267)
- egzisztencia* [ëgzisztëncia v. egzisztencia]
(NyKk2. 1267)
- egzotikus* [ëgzotikus v. egzotikus] mn
(NyKk. 903; NyKk2. 1267)
- egy*⁽¹⁾ [ëggy] szn, mn, fn és névmás
(AkH. 83; RK. 43, 121; ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA. 145; ÉKsz. X; ÉKsz.; FR. 126; Bev. 135; SzA. 39; HB2. 122; HE. 39; NyKk. 329, 463, 472, ill. NyKk. 1190; FM1. 78)

- egy*⁽²⁾ [ëggy v. (ëgy)] htl névelő
(NyKk. 463; NyKk2. 287, ill. AkH. 83;
ÉrtSz.; ÉKsz.; HB2. 122)
- egy*⁽³⁾ [ëggy v. ëgy] hsz (nép)
(ÉrtSz.)
- egyágyas* [ëggyágyas] mn
(NyKk. 463)
- egyaknás* [ëggyaknás] mn
(ÉrtSz.)
- egyalakú* [ëggyalakú] mn
(ÉrtSz.; NyKk. 463, ill. FA. 145)
- egy* alkalommal [ëggy] (*egy*⁽¹⁾) szóval alkotott szerkezet)
(FA. 145)
- egyáltalában* [ëggyáltalában] hsz
(ÉrtSz.; ÉKsz. *egyágyas*)
- egyáltalán* [ëggyáltalán] hsz (ÉrtSz.; ÉKsz. *egyágyas*; NyKk. 463, ill. FA. 145)
- egyaránt* [ëggyaránt] hsz
(ÉrtSz.; FA. 145; ÉKsz. *egyágyas*; NyKk. 463)
- egy asszony* [ëggy asszony v. (ëgy asszony)]
(*egy*⁽²⁾) szóval alkotott szerkezet)
(NyKk. 463, ill. NyKk2. 287)
- egyazon* [ëggyazon] névm
(ÉrtSz.; ÉKsz. *egyágyas*; NyKk. 463)
- egybe* [ëgybe] ik
(AkH. 83)
- egyben* [ëgyben] hsz
(NyKk. 463; AkH2. 70)
- egy centiméter* [ëty^{ty} cëntimëtër v. ëty cëntimëtër]
(ill. FA. 132; FR. 116)
- egyé* [ëggyé] (nem kettőé)
(HNy. 553; SzA. 39; NyKk. 463)
- egyéb* [ëgyéb] névm
(FA. 145; NyKk. 463, 470)
- egyéb beruházások* [ëgyéb beruházások]
(Nyr. 92: 387; NyKk. 313)
- egyébként* [ëgyépként] hsz
(FR. 118)
- egyéb panasz* [ëgyép panasz]
(FR. 120)
- egyebütt* [ëgyebütt] hsz
(NyKk. 463)
- egyed* [ëgyed] fn
(ÉrtSz.; NyKk. 459, 463, 471; AkH2. 70)
- egyedem-begyedem* [ëgyedëm-bëgyedëm]
msz (nép)
(ÉrtSz.)
- egyedi* [ëgyedi] mn
(ÉrtSz.; NyKk. 471)
- egyeduralom* [ëgyeduralom]
(FA. 145)
- egyedül* [ëgyedül] hsz
(ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA. 145; NyKk. 459, 463, 471; AkH2. 70)
- egyedüli* [ëgyedüli] mn
(ÉrtSz.)
- egy-egy* [ëggyëggy] osztó szn
(ÉrtSz.; FA. 145)
- egyek* [ëggyek] (toldalékos számnév)
(NyKk. 463)
- egyel* [ëggyel] ige (Mezőg)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; HB2. 122; NyKk. 463)
- egyél* [ëgyél]
(AkH. 96)
- egyelés* [ëggyelés] fn (Mezőg)
(ÉrtSz.)
- egyelőre* [ëggyelőre] hsz
(ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA. 145; ÉKsz.; BG. 18; FR. 78, 126; HB2. 122; NyKk. 463, 471, 667, 1188; FM1. 78)
- egyemeletes* [ëggyemeletës] mn
(ÉrtSz.)
- egyén-* [ëgyen] (előtag)
(NyKk. 459, 463, 472)
- egyén* [ëgyen] (utótag)
(NyKk. 472)
- egyén* [ëgyén] fn
(ÉrtSz.; FA. 145; NyKk. 463, 472; AkH2. 70)
- egyénáram* [ëgyenáram]
(ÉrtSz.; NyKk. 463, 472)
- egyénérték* [ëgyénérték]
(ÉrtSz.; NyKk. 472)
- egyénértékű* [ëgyénértékű] mn
(ÉrtSz.)
- egyenes* [ëgyenës] mn és fn
(ÉrtSz.; FA. 145; FR. 126; NyKk. 463, 472)
- egyenesedik* [ëgyenësedik]
(ÉrtSz.)
- egyenesen* [ëgyenësen] hsz
(ÉrtSz., ill. SzA. 40)
- egyenesít* [ëgyenësít]
(ÉrtSz.)
- egyenesség* [ëgyenësség]
(ÉrtSz.)

- egyenesszárnnyú* [égyenës-szárnnyú v. (égye-
nësszárnnyú)] mn és fn
(ill. ÉrtSz.)
- egyenest* [égyenëst] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenetlen* [égyenetlen] mn
(ÉrtSz.; NyKk. 463, 472)
- egyenetlenkedik* [égyenetlenkëdik]
(ÉrtSz.)
- egyenetlenség* [égyenetlenség]
(ÉrtSz.)
- egyenget* [égyenget] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 463, 472)
- egyengetés* [égyengetës] hsz
(ÉrtSz.)
- egyéni* [égyëni] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyenidejű* [égyenidejű] mn
(ÉrtSz.)
- egyénilag* [égyënilag] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenirányító* [égyenirányító] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyéni* [égyëni] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenjogú* [égyenjogú] mn
(ÉrtSz.)
- egyenjogúsít* [égyenjogúsít] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenként* [égyenként] hsz
(Nyr. 89: 193, ill. ÉrtSz.)
- egyenkint* [égyenkint] hsz
(ÉrtSz. *egyenként*)
- egyenközény* [égyenközény] fn
(ÉrtSz.)
- egyenközű* [égyenközű] mn
(ÉrtSz.)
- egyenleg* [égyenleg] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenlet* [égyenlet] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 463, 472)
- egyenletes* [égyenletës] mn
(ÉrtSz.)
- egyenletrendszer* [égyenletrëntszer, egyen-
letrëntszer v. egyenletrënc-szer, egyen-
letrënc-szer]
(ill. ÉrtSz.)
- egyenlít* [égyenlít] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 472)
- egyenlítő* [égyenlító] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyenlő* [égyenlő] mn
(ÉrtSz.; FA. 145; FR. 126; NyKk. 463,
472)
- egyenlőképp* [égyenlőképp] hsz
(ÉrtSz. *egyenlőképpen*)
- egyenlőképpen* [égyenlőképpen] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenlőre* [égyenlőre]
(FR. 78, 126; NyKk. 471; FM1. 78)
- egyenlőzdi* [égyenlőzdi] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenlőség* [égyenlőség] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenlősít* [égyenlősít] hsz
(ÉrtSz.)
- egyenlőtlen* [égyenlőtlen] mn
(ÉrtSz.)
- egyenrangú* [égyenrangú] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyenruha* [égyenruha] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 463, 472)
- egyenruhás* [égyenruhás] mn
(ÉrtSz.)
- egyensapka* [égyensapka] hsz
(ÉrtSz.)
- egyensúly* [égyensúly] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 463, 472)
- egyensúlyoz* [égyensúlyoz] hsz
(ÉrtSz.)
- eggyért* [égygyért] hsz
(AkH2. 70)
- eggyértékű* [égygyértékű] mn
(ÉrtSz.)
- eggyértelmű* [égygyértelmű] mn
(ÉrtSz.; FA. 145; NyKk. 463)
- eggyes* [égygyes] mn és fn
(AkH. 83; ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA.
145; ÉKsz.; HB2. 122; NyKk. 329,
463; AkH2. 70; FM1. 78)
- eggyes-egyedül* [égygyes-égyedül] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 474, ill. FA. 145)
- eggyesít* [égygyesít] hsz
(ÉrtSz.; FA. 145; HB2. 122)
- eggyesített* [égygyesített] mn
(ÉrtSz.)
- eggyesség* [égygyesség] hsz
(ÉrtSz. *eggyesség*¹)

- egyesül* [эггесүл]
(ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; HB2. 122)
- egyesület* [эггесүлет]
(ÉrtSz.)
- egyesületesdi* [эггесүлетészди]
(ÉrtSz.)
- egyesült* [эггесүлт] mn
(ÉrtSz.)
- Egyesült Államok* [эггесүлт]
(FA. 145)
- egyed* [эггед] (*egy*¹ szn tárgyragos alakja)
(Nyr. 89: 193; HE. 39; NyKk. 463; AkH2. 70, ill. AkH. 83; FA. 145; NyKk. 329)
- egyed-egyed* [эггед-эггед] (*egy-egy* osztó szn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *egy-egy* II.)
- egyedek* [эггедэк] (toldalékos ige)
(HE. 53)
- egyetem* [эггетем]
(ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA. 145; NyKk. 329, 463, 475, 1187; AkH2. 70, 91; FMI. 78)
- egyetemben* [эггетембен] hsz
(ÉrtSz.; NyKk. 475)
- egyetemes* [эггетемес] mn
(ÉrtSz.; NyKk. 475)
- egyetemi* [эггетеми] mn
(ÉrtSz.)
- egyetemista* [эггетемиста] fn és mn
(ÉrtSz.)
- egyetemleg* [эггетемлег] hsz
(ÉrtSz.)
- egyetemleges* [эггетемлегес] mn
(ÉrtSz.)
- egygetért* [эггетерт]
(ÉrtSz.; FA. 145; ÉKsz.; NyKk. 463, 475)
- egygetértés* [эггетертес]
(ÉrtSz., ill. FA. 145)
- egygetértőn* [эггетертőн]
(FR. 158)
- egyed-kettőt* [эггедкettőt] (*egy-kettő* szn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *egy-kettő*)
- egyetlen* [эггедetlen] mn és fn
(AkH. 83; ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; FA. 145; ÉKsz.; HB2. 122; NyKk. 463, 475)
- egyetlenegy* [эггедetlenеггед] szn
(ÉrtSz.; FA. 145)
- egyetlenke* [эггедetlenке] fn és mn
(ÉrtSz.)
- egyéves* [эггедэвес] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyvezős* [эггедэвезős] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyévi* [эггедэви] mn
(ÉrtSz.)
- egyez*⁽¹⁾ [эггедэз] ts ige
(ÉrtSz.; ÉKsz. *egyez*)
- egyez*⁽²⁾ [эггедэз] tn ige
(ÉrtSz.; ÉrtSz. *egyezik*; ÉKsz. *egyez*)
- egyezik* [эггедэзик]
(AkH. 83; ÉrtSz.; ÉKsz. *egyez*; HB2. 122; NyKk. 463; AkH2. 70)
- egyezkedés* [эггедэзкэдэс]
(ÉrtSz.)
- egyezkedik* [эггедэзкэдик]
(ÉrtSz., ill. ÉKsz. *egyez*; HB2. 122)
- egyezmény* [эггедэзмэны]
(ÉrtSz.; ÉKsz.; HB2. 122)
- egyezményes* [эггедэзмэныес] mn
(ÉrtSz.)
- egyező*⁽¹⁾ [эггедэзю] mn (egyforma)
(ÉrtSz.)
- egyező*⁽²⁾ [эггедэзю] mn és fn (személy)
(ÉrtSz.)
- egyezés* [эггедэзэс] [эггедэзэс] v. [эггедэзэс-сэг]
(ill. ÉrtSz.; HNY. 69, 77; FM2. 353)
- egyezésget* [эггедэзэсгет] v. [эггедэзэс-сэгет]
(ill. HNY. 478, 557)
- egyezett* [эггедэзэст]
(ÉrtSz.)
- egyezettő* [эггедэзэстю] mn és fn
(ÉrtSz.)
- egyfajta* [эггедэфайта] mn (nem többféle!)
(ill. NyKk. 476)
- egy fajta modorosság* [эггедэфайта модороссэг]
(némi modorosság)
(NyKk. 476)
- egy fodor* [эггедэфодор] v. [эггедэфодор]
(ill. FA. 364)
- eggyé* válik [эггедэ] (SzA. 39; NyKk. 463)
- egyidejű* [эггедэидежю] mn
(ÉrtSz.)
- egyidőben* [эггедэидөбөн]
(FA. 145)
- egyidős* [эггедэидөс] mn
(ÉrtSz.)

egyik [égyik] névm

(ÉrtSz.; Nyr. 89: 193; ÉKsz.; FR. 126;

HE. 39; NyKk. 459, 463, 477)

egyik-másik [égyikmásik] névm

(ÉrtSz.)

egyistenhit [égyistenhit]

(ÉrtSz.)

egyistenhívó [égyistenhívó v. egyistenhívó] mn és fn

(ill. ÉrtSz. *egyistenhívó*)

egyívású [égyívású] mn és fn

(ÉrtSz.; NyKk. 463)

egyjegyű [égyjegyű] mn

(Nyr. 92: 385; NyKk. 310; FM2. 353)

egykarú [étykarú] mn

(ill. NyKk2. 1162)

egyketted [étyketted] szn és fn

(ÉrtSz.)

egy-kettő [étykettő] szn és msz

(ÉrtSz.)

egy-kettőre [étykettőre] hsz

(ÉrtSz.)

egy-kettőt [étykettőt] (*egy-kettő* szn tárgyragos alakja) (ritk.)

(ÉrtSz. *egy-kettő*)

egy kötet [éty^{ty} kötet v. éty kötet]

(ill. RK. 20)

egynek [égynek]

(AkH2. 70)

egyoldalú [égyoldalú] mn

(ÉrtSz.; NyKk. 463)

egyórás [égyórás] mn és fn

(ÉrtSz.; NyKk. 463)

egy óra van [égy]

(NyKk. 463)

egyöntetű [égyöntetű] mn

(ÉrtSz.; NyKk. 463)

egyötöd [égyötöd] szn

(NyKk. 463)

egy pár [éty^{ty} pár v. éty pár]

(ill. RK. 20)

egyre [égyre] hsz

(AkH. 83; NyKk. 463; AkH2. 70)

egy sál [éty^{ty} sál v. éty sál]

(ill. FA. 141)

egység [étység]

(ill. AkH. 83; FR. 123)

egységes [étységés] mn

(FM2. 354)

egy sonka [éty^{ty} sonka v. éty sonka]

(ill. FR. 125)

egy szem [éty^{ty} szem v. éty szem]

(ill. FA. 141)

egy szép [éty^{ty} szép v. éty szép]

(ill. HNy. 529)

egyszer⁽¹⁾ [éccér v. étyszer] hsz

(NyKk. 490, 497, ill. AkH. 78; ÉrtSz.;

Nyr. 89: 194; FA. 140; Nyr. 92: 387;

HNy. 77, 532; SzA. 56, 142—3; HB2.

119, 125; NyKk. 313, 329, 497, 1042;

AkH2. 59; FM1. 77, 100; FM2. 354)

egyszer⁽²⁾ [étyszer] ragos szn

(NyKk. 490, 497, ill. AkH. 78; ÉrtSz.;

Nyr. 89: 194; FA. 140; Nyr. 92: 387;

HNy. 77, 532; SzA. 56, 142—3; HB2.

119, 125; NyKk. 313, 329, 497, 1042;

AkH2. 59; FM1. 77, 100; FM2. 354)

egyszeregy [étyszerèggy]

(ÉrtSz.; NyKk. 313, 463, ill. Nyr. 92: 387)

egyszeres [étyszerés v. (éccérés)] mn

(ill. ÉrtSz.)

egyszeri [étyszeri v. (éccéri)] mn

(ill. ÉrtSz.)

egyszeribe [étyszeribe v. éccéribé] hsz (nép)

(ÉrtSz. *egyszeriben*)

egyszerre [étyszerre v. éccerre] hsz

(ÉrtSz.)

egyszerű [étyszerű v. (éccérű)] mn és fn

(ill. ÉrtSz.)

egyszerűsít [étyszerűsít v. (éccérűsít)]

(ill. ÉrtSz.)

egyszerűsödik [étyszerűsödik v. (éccérűsödik)]

(ill. ÉrtSz.)

egy szó [éty^{ty} szó v. éty szó]

(ill. FR. 125)

egy tó [éty^{ty} tó v. éty tó]

(ill. FA. 364)

egy tyúk [éty tyúk]

(FA. 138; FR. 121)

együgyanazon [égyügyanazon] névm

(ÉrtSz.)

egyujjas [égyujjas] mn

(ÉrtSz.)

együttal [égyúttal] hsz

(ÉrtSz.; ÉKsz. *egy|testvér*; FA. 145;

NyKk. 463, 494)

együgyű [égyügyű] mn és fn

(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 463)

- együlés* [ëggyülés] mn
(ÉrtSz.)
- egy ütemre* [ëggy ütemre]
(FA. 336)
- együtt* [ëggyütt] hsz és ik
(AkH. 83; RK. 43; ÉrtSz.; FA. 145; ÉKsz.; FR. 126; HB2. 122; NyKk. 463, 494, 1186; AkH2. 70)
- együttes* [ëgyüttes] mn és fn
(ÉrtSz.; HB2. 122; NyKk. 494)
- együttvéve* [ëggyüttvéve] hsz
(ÉrtSz.)
- együvé* [ëggyüvé] hsz (rég)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; FR. 126; NyKk. 484)
- egyvégben* [ëgyvégben] hsz (nép)
(ÉrtSz.)
- egyvégtében* [ëgyvéktében] hsz
(ÉrtSz.)
- egyvégtiben* [ëgyvéktiben] hsz
(ÉrtSz. *egyvégtében*)
- eh* [eh v. e]isz
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 494, 738; AkH2. 75)
- éh* [éh v. é] mn és fn
(ill. AkH. 89; ÉrtSz.; FA. 153; ÉKsz.; FR. 126; HB2. 101; NyKk. 494, 738; AkH2. 75; FM2. 293)
- éhbér* [ébér v. éhbér]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz. *éh*; NyKk. 495, 739)
- éhe* [éhe] (*éh* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *éh* II.; NyKk. 494)
- ehelyett* [ehejt] hsz
(ÉrtSz.; HB2. 123)
- éhen* [1. éhën v. éhen 2. éHën v. éHen] hsz
(ill. ÉrtSz.; FA. 108; NyKk. 494, 738)
- éhes* [1. éhës 2. éHës] mn és fn
(ill. ÉrtSz.; FA. 153; SA. 31; FR. 126; NyKk. 494; FM1. 71)
- éhet* [éhët] (*éh* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *éh* II.)
- éhez* [éhëz] ige (ritk)
(ÉrtSz. *éhezik*)
- éhezés* [éhëzés]
(ÉrtSz.)
- éhezik* [éhëzik]
(ÉrtSz.; NyKk. 494)
- éhezó* [éhëzö] mn és fn
(ÉrtSz.)
- éheztet* [éhësztet]
(ill. ÉrtSz.)
- éhgyomor* [égyomor v. éhgyomor]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)
- éhgyomorra* [égyomorra v. éhgyomorra]
(ill. FA. 153; FR. 126)
- éhhálál* [éhalál v. éhhalál]
(ill. ÉrtSz.; FA. 153; ÉKsz. *éhgyomor*)
- ehhez* [ehhëz v. (ehëz)] névm
(NyKk. 495, 583, ill. ÉrtSz.)
- éhínség* [éhínség v. éínség]
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 27, 495, 739)
- éhkopp* [ékopp v. éhkopp]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz. *éhínség*; NyKk. 495)
- éhkoppon* [ékoppon v. éhkoppon]
(ill. FR. 126)
- éhomra* [éhomra] hsz (nép)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 494)
- éhség* [éség v. éhség]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; HB2. 101; NyKk. 495, 738)
- éhszomj* [észomj v. éhszomj]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)
- ehun* [ëhun] hsz (nép)
(NyKk. 495, 882)
- ehun e* [ëhun ë] hsz nyomosító szócskával
(nép)
(NyKk. 882)
- eidami* [ejdámi] mn és fn
(ÉKsz.)
- Eiffel* [ejfel, ejfél v. franciásan: efel]
(NyKk. 495, ill. 128)
- Einstein* [ejnszejn v. németesen: ájnstájn]
(NyKk. 495)
- Eisenstadt* [ejznstátt v. ejznstátt]
(ill. NyKk. 908)
- ej* [ej v. ëj v. ejj]isz
(ÉrtSz.)
- e-je¹* [ëje] (*e¹* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *e¹*; NyKk. 331)
- e-je²* [éje] (*e²* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *e²*)
- ë-je* [ëje] (*ë* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *ë*)
- éjjél* [éjfél]
(HNy. 66)
- ejh* [ej v. ejh]isz
(ÉrtSz.)

- ejha* [ejha v. ējha] *isz* (a második szótagon rendsz. erősebb hangsúly van)
(ÉrtSz.)
- ej-haj* [ej-haj v. ēj-hāj] *isz* (rendsz. mind-két tag hangsúlyos)
(ÉrtSz.)
- ejnye* [ejnye v. ējnye] *isz*
(ÉrtSz.)
- éjszaka* [éjszaka] *fn és hsz*
(AkH. 113; NyKk. 496)
- ejtsd* [ejdzsd]
(NyKk. 451)
- ejtse* [ejcse]
(ill. AkH. 91; AkH2. 77)
- éjtszaka** [éjcaka] *fn és hsz* (rég) (éjszaka)
(ill. ÉrtSz. *éjszaka*)
- ek* [ék] (igei személyrag)
(NyKk. 459)
- eke* [1. eke 2. eke]
(ill. ÉrtSz.; Bev. 161)
- ékes-szólás* [ékēs-szólás v. ékes-szólás]
(HB1. 63; HÍ. 139, ill. ÉrtSz.)
- ékeszszóló* [ékēs-szóló v. ékes-szóló] *mn*
(ill. ÉrtSz.)
- ekképp* [ekképp] *hsz* (vál)
(NyKk. 498)
- eköré* [eköré] *hsz*
(ÉrtSz.)
- ekörül* [ekörül] *hsz*
(ÉrtSz.)
- eközben* [eközben] *hsz*
(ÉrtSz.; HB2. 123)
- el* [él] (igei személyrag)
(NyKk. 459)
- eladhatom* [elathatom]
(RK. 20)
- elárazd* [elárazd]
(ill. HNy. 480)
- Elba* [elba]
(AkH. 277)
- élcel* [élcel v. élcel] *ige*
(ill. HB2. 121)
- élccel* [élc^eel v. élcel]
(ill. HB2. 121)
- élcsorozat* [élc-sorozat]
(ill. HÍ. 138)
- elcsal* [elcsal]
(Nyr. 92: 383)
- elcsehesít* [elcsehésít]
(ÉrtSz.)
- elcsitította* [elcsitította]
(FR. 157—8)
- Elefánty* [ələfánti v. elefánti]
(NyKk2. 1270)
- elegancia* [ələgancia v. elegancia]
(NyKk. 1184—5)
- elegáns szakett* [ələgánsz ^{zs}akett v. elegáns ^{zs}akett]
(ill. FA. 139)
- elég tompa* [ələk tompa v. élék tompa]
(FR. 118)
- elektromos* [ələktromos v. elektromos] *mn*
(HE. 96)
- elektron* [ələktron v. elektron]
(NyKk2. 430)
- elem* [elem]
(HNy. 78; HÍ. 17; NyKk. 501; FM1. 78)
- elemei* [elemei]
(NyKk. 501)
- elemez* [eleméz]
(HE. 12; NyKk. 501; AkH2. 17)
- elemi* [elemi] *mn és fn*
(FA. 164—5; BG. 34; NyKk. 1187; FM1. 100)
- elesettség* [elesetség v. eleséccség]
(ÉrtSz.)
- éleszd* [élezd]
(ill. HNy. 480; HB2. 116)
- élesztget* [élezdget]
(HNy. 76)
- elfoglaltság* [elfoglaltság v. elfoglaltság]
(ÉrtSz.)
- elfogultság* [elfogultság v. elfogulcság]
(ÉrtSz.)
- elfogy jókor* [elfogy jókor]
(FR. 124)
- elgyámoltalankodik* [elgyámoltalankodik]
(HB2. 116)
- elgyávul* [elgyávul]
(HB2. 116)
- elhalasztjuk* [elhalasztjuk]
(FR. 77)
- elharapódtak* [elharapóctak]
(HNy. 559)
- elhordják* [elhorgyák]
(SzA. 57)
- elhunyt* [1. elhunyt v. (elhúnyt), 2. elhunyt, v. elhúnyt, t]
(ill. NyKk. 308)

- elhűl* [elhül v. (elhül)]
(NyKk. 899)
- elítélő* [elítélő v. elitélő] mn
(ÉrtSz.)
- elítélt* [elítélt v. elitélt] mn és fn
(ÉrtSz.)
- eljár* [eljár]
(FA. 152; Nyr. 92: 386; NyKk. 311; FM2. 352)
- éljátékos* [éljátékos] fn és mn
(FA. 152; FR. 117, 124)
- eljegyzés* [eljegyzés v. eljeddzés]
(ill. ÉrtSz.)
- éljen* [éjjén v. éljén] isz és fn
(ÉrtSz.; HB2. 117; NyKk. 508, ill. FA. 134, 318; RNy. 134; FR. 116, 126, 127, 128; HE. 35; NyKk. 852; FM1. 100; FM2. 352)
- éljenez* [éjjénéz v. éljénéz]
(ÉrtSz.; NyKk. 508)
- éljenzés* [éjjenzés v. éljenzés]
(NyKk. 508)
- eljön* [eljön]
(FA. 152; FR. 117; NyKk. 329)
- eljönnek* [eljönnek]
(FR. 124, 127)
- eljut* [eljut]
(FR. 117)
- éljük* [éjjünk v. éljük]
(ill. FR. 117)
- elképed* [elképed v. érzelmi hatásra: elképed]
(ill. HNy. 78; NyKk. 497)
- elképesztő* [elképesztő] mn
(HÍ. 17)
- elkerülnünk* [elkerülnünk]
(ill. HNy. 527)
- ellátzik* [ellácoik]
(ÉrtSz.)
- ellenben* [ellemen] ksz és hsz
(RK. 47; ÉrtSz.; HNy. 67; NyKk. 511, 852; FM2. 352)
- ellenbizonyítás* [ellemenbizonyítás v. ellenbizonyítás]
(ÉrtSz.)
- ellenbizonyíték* [ellemenbizonyíték v. ellenbizonyíték]
(ÉrtSz.)
- ellenfele* [ellemfele]
(ill. HNy. 538)
- ellenmérég* [ellemmérég v. ellenmérég]
(ÉrtSz.)
- ellenmod* [ellemmond] (nép)
(ÉrtSz.; ÉrtSz. *ellentmond*)
- ellennyugta* [ellen-nyukta v. ellennyukta]
(ill. ÉrtSz.; HÍ. 138)
- ellenőriz* [ellenőriz]
(NyKk. 1186)
- ellenpápa* [ellempápa v. ellenpápa]
(ÉrtSz.)
- ellenpár* [ellempár v. ellenpár]
(ÉrtSz.)
- ellenpárt* [ellempárt v. ellenpárt]
(ÉrtSz.)
- ellenpont* [ellempont v. ellenpont]
(ÉrtSz.)
- ellenpróba* [ellempróba v. ellenpróba]
(ÉrtSz.)
- ellipszis* [ellipszis v. állipszis]
(NyKk. 515)
- elliptikus* [elliptikus v. álliptikus] mn
(NyKk. 515)
- ellopták* [ellopták]
(Mmny. 34; NyKk. 1186)
- elmaradottság* [elmaradottság v. elmaradocság]
(ÉrtSz.)
- elmegy* [elmegy]
(Nyr. 89: 192)
- elménk* [elménk] (*elme* fn toldalékos alakja)
(ill. HNy. 524)
- elmúlt* harmincéves [elmúlt]
(ill. NyKk. 497)
- elnyom* [elnyom]
(Nyr. 92: 384; HB2. 116; NyKk. 308)
- elnyű* [elnyű]
(HB2. 116)
- elodáz* [elodáz]
(NyKk. 516)
- elosztjuk* [elosztyuk]
(FM2. 311)
- előbb* [előbb] hsz
(NyKk. 519)
- előírás* [előírás]
(HNy. 59)
- előkészítetlen* [előkészítetlen] mn
(NyKk2. 1125)
- elől* [elől v. (elől)] hsz (hol? kérdésre felelő)
(ill. ÉrtSz.; ÉrtSz. *elől?*; NyKk. 523)

elöl [elöl] nu (honnan? kérdésre felelő)

(NyKk. 523; NyKk2. 1139)

előle [előle] hsz és nu

(HÍ. 17; HB2. 123)

előled [előled]

(ill. HE. 41; AkH2. 73)

előletek [előletek]

(ill. AkH. 86)

előljáró [előljáró] mn és fn

(ill. NyKk. 524)

előőrs [előőrs v. (előőrs)]

(NyKk2. 456)

előszdiktől [előszdiktől]

(ill. HNy. 478)

először [először] hsz

(HNy. 78; NyKk. 1187, ill. RK. 43)

előtt [előtt v. (előtt)] nu (ill. RK. 31)

elrepül [elrepül v. elrepül]

(FA. 169)

élt [élt] (toldalékos ige!)

(RK. 105)

ELTE [elte v. eltä]

(NyKk2. 199)

ELTE-n [eltén]

(ill. NyKk2. 200)

eltompultság [eltompultság v. eltopulcság]

(ÉrtSz.)

eltűnés [eltűnés v. eltűnés]

(ÉrtSz.)

Éluard [éliuár v. elüár]

(NyKk. 936)

elunja [elunnya]

(RK. 51)

elül [elül] hsz

(NyKk2. 1139)

elvonultság [elvonuleság v. elvonultság]

(ÉrtSz.)

elzárttság [elzárttság v. elzárcság]

(ÉrtSz., ill. HNy. 74)

-em [ëm] (igei személyrag)

(NyKk. 459)

email [ëmájl] fn (zománc)

(ÉrtSz.; ÉKsz.)

embarras de richesse [a~bárà d^ò risesz]

(NyKk. 693)

ember [embër]

(AkH. 23; Nyr. 89: 192–3)

emberrel [embërrel]

(ill. Bev. 151)

eme [eme] névm

(ÉrtSz.)

emellet [emellet] hsz

(ÉrtSz.; HB2. 123)

emeltű [emeltű]

(Nyr. 92: 384; NyKk. 308)

emiatt [emiatt v. emi^latt] hsz

(ill. ÉrtSz.; HNy. 65; HB2. 123)

emögé [emögé] hsz

(ÉrtSz.)

emögött [emögött] hsz

(ÉrtSz.)

empire [ampír] fn és mn

(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 538)

empire-ről [ampírról]

(NyKk2. 81)

en¹ [en v. ën] névm (egyes számú első személyű fn-vel) (rég)

(ÉrtSz.)

en² [ën] névm (bármely személyű birtokos személyragos fn-vel) (rég)

(ÉrtSz.)

-en [ën] (igei személyrag)

(NyKk. 459)

enciklopédia [enciklopédia v. enciklopédia]

(NyKk. 538)

enciklopédikus [enciklopédikus v. enciklopédikus] mn

(NyKk. 538)

enciklopédista [enciklopédista v. enciklopédista]

(NyKk. 538)

encsenbencsen [encsëmbencsën] fn és mn (nép)

(ÉrtSz. *encsembencsem*)

enélkül [enélkül] hsz

(ÉrtSz.; HNy. 65; HB2. 123)

én futok [én futok v. ém futok]

(ill. SA. 31)

Engels [engelsz v. engëlsz]

(NyKk. 541, ill. AkH. 274)

Engelset [engelszët v. engëlszët]

(NyKk. 541)

Engels Frigyes [engelsz frigyes v. engëlsz frigyës]

(ill. AkH. 274; NyKk. 949; AkH2. 207)

Engelsszel [engelszel v. engëlszel]

(NyKk. 541, ill. AkH. 284; HE. 101; AkH2. 216)

- engem* [engēm]
(FA. 127; MA. 23; Bev. 178, ill. FM1. 78; FM2. 337)
- enjambement* [anzsambmən]
(ÉKsz.)
- én kérdezem* [éj kérdözēm]
(ill. Nyr. 92: 383; NyKk. 307)
- enmagam* [enmagam v. ěnmagam v. ěm-magam] névm (rég)
(ÉrtSz.)
- én már* [ém már v. (én már)]
(ill. FR. 120)
- én megyek* [én mēgyēk v. (ém mē-gyēk)]
(Nyr. 92: 385; NyKk. 310)
- ennek* [ennek] ragos névm
(RK. 54; FA. 156)
- ENSZ* [ensz]
(NyKk2. 823, ill. Bev. 135)
- entellektüel** [entellektüel v. entĕllĕktüel, ěntĕllĕktüel]
(NyKk. 542)
- enyh* [enyh]
(ÉrtSz.; AkH2. 75)
- ennyi* [ennyi] névm
(AkH. 111)
- enyfőzés* [enyfőzés v. (enyfözés)]
(ill. FA. 139)
- Eördög* [ördög]
(NyKk. 543; NyKk2. 566)
- Őrs* [örs]
(NyKk. 543; NyKk2. 566)
- Eőry* [őri]
(HE. 58)
- Eötvös* [ötvös]
(AkH. 7; RK. 25, 117; RNy. 177; SzA. 47, 131; HE. 10; NyKk. 532, 543, 853; AkH2. 12; NyKk2. 566)
- epe* [epe]
(ÉrtSz.)
- epigon* [ĕpigon v. epigon]
(NyKk2. 430)
- építhetsz* [ĕpíthecc]
(HB2. 119)
- építjük* [ĕpíttýük]
(HB1. 62; HB2. 115)
- épít* [ĕpíccs]
(ill. FM2. 355)
- építsd* [ĕpízsd]
(ill. HE. 51)
- építse* [ĕpíccse]
(HE. 50)
- épített* [ĕpíttet]
(AkH. 26; HNy. 78)
- e) pontja* [e v. ě v. é]
(ill. NyKk. 331)
- épp* [ĕpp] hsz
(NyKk. 543)
- ercsi lakos* [eresi] mn
(RK. 184)
- érdekeltség* [ĕrdekeltség, ĕrdĕkeltség v. ĕr-dekeltség, ĕrdĕkeltség]
(ÉrtSz.)
- eredj* [ereggy] tn ige
(ÉrtSz.)
- ereszkednie* [ereszkednie v. ereszkedniĕ]
(ill. HNy. 486)
- érlettségi* [ĕrĕccségi v. elemeit ĕrozttetve: ĕrĕt^{ts}égi] mn és fn
(ill. ÉrtSz.; HNy. 73, 564; FM2. 354)
- érlettségiz* [ĕrĕccségiz]
(ÉrtSz. *érlettségizik*)
- érlettségizik* [ĕrĕccségizik]
(ÉrtSz.)
- ergo* [ĕrgó v. ergó] ksz
(NyKk. 549)
- eridj* [eriggy] tn ige (nép)
(ÉrtSz.; ÉrtSz. *eredj*)
- érintkezik* [ĕrintkĕzik]
(HNy. 76)
- érj* [érj]
(ill. FA. 129)
- erősebb* [erősebb]
(Nyr. 89: 193; HB2. 123, ill. AkH. 85; HE. 40; AkH2. 72)
- erősek* [erősek]
(ill. AkH. 85; HE. 40; AkH2. 72)
- erősen* [erősen]
(HÍ. 17; HB2. 123; NyKk. 1187; FM2. 370, ill. AkH. 85; HE. 40; AkH2. 17, 72)
- erőset* [erőset]
(NyKk2. 617, ill. AkH. 85; HE. 40; AkH2. 72)
- erre* [erre] névm és hsz
(NyKk. 551, 1187)
- erről* [erről] hsz (RK. 48—9)
- értésitesz* [ĕrtésítesz]
(FM1. 78)
- érvel* [ĕrvel]
(HNy. 75, ill. HB2. 121)

- érvel* [érv^vel v. érvel]
(HNy. 75, ill. HB2. 121)
- esdekel* [ezsdékél v. eszdekél]
(HNy. 67)
- esdekelve* [ezsdékélve v. eszdekélve]
(ill. HNy. 477)
- eseményről* [eseményről]
(NyKk. 1185)
- eskü* [eskü]
(FM1. 72)
- eső¹* [1. eső 2. eső] mn (zuhanó)
(ill. NyKk. 568; FM1. 72)
- eső²* [1. eső v. (esső) 2. eső v. (egső)] fn
(ill. AkH. 23; ÉrtSz.; FA. 120, 164; HB2. 122; NyKk. 568; FM1. 72)
- esős* [eső v. (essős)] mn (csapadékos)
(ill. ÉrtSz.)
- espresso** [észprésszó v. eszprésszó] (eszpre-szó)
(NyKk. 1044)
- espresso** [ésprésszó v. eszprésszó] (eszpre-szó)
(NyKk. 1044)
- essék* [essék]
(AkH. 95)
- essivus-formalis* [összívuszformális v. esszívuszformális]
(Bev. 125)
- este* [este] hsz és fn
(FM1. 72)
- és/vagy* [és per vagy v. és pör vagy]
(NyKk. 905)
- eszék* [észék v. összék v. esszék] (*esz²* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *esz²*)
- essencia* [észencia v. eszencia] fn (ízesítő)
(NyKk. 571, ill. ÉrtSz.)
- eszér* [esszer, összér v. észér] fn
(ÉrtSz.)
- eszerint* [eszérint] hsz
(ÉrtSz.)
- eszik belőle* [észig belőle]
(AkH. 70; AkH2. 51)
- eszpre-szó* [észprésszó v. eszprésszó]
(HE. 95)
- esszencia* [észencia v. esszencia] fn (lényeg)
(NyKk. 571)
- esszenciális* [észenciális v. esszenciális] mn (lényegi)
(NyKk. 571)
- e-t¹* [ét] (*e¹* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *e¹*)
- e-t²* [ét] (*e²* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *e²*)
- ett* [étt] (múlt idő jele)
(NyKk. 459)
- etüd* [etüd, étüd v. étüd]
(ÉrtSz.)
- eufemizmus* [eüfemizmus]
(NyKk. 580, ill. 1185)
- Eurázsia* [eurázsia, eurázsija v. eurázsia, eurázsija]
(ill. HNy. 48)
- Európa* [európa v. európa]
(FA. 124, 318; HNy. 48; NyKk. 580, 949; NyKk. 900—1, ill. FM2. 349)
- evangelista** [evangélista] (rég) (evangélista)
(NyKk. 716)
- evégből* [evégből] hsz
(ÉrtSz.)
- evégett* [evégett] hsz
(ÉrtSz.; HNy. 65; HB2. 123)
- evégre* [evégre] hsz
(ÉrtSz.)
- evett* [évett]
(ill. FA. 164)
- érszak* [éfszak]
(FM2. 351)
- értizedek* [éftizedek]
(ill. NyKk. 1184)
- évtől* [éftől]
(FM1. 74)
- ex* [öksz v. eksz] mn és fn
(ÉrtSz.)
- exakt** [égzakt] mn (egzakt)
(HE. 96; NyKk. 462; AkH2. 204)
- exaltált** [égzaltált] mn (egzaltált)
(NyKk. 462)
- examinál** [égzaminál] (egzaminál)
(NyKk. 462)
- exegézis* [egzegézis v. egzégézis] fn
(ÉrtSz.; ÉKsz.; AkH2. 204)
- exhumál* [ökszhumál v. ekszhumál]
(NyKk2. 1267)
- exigencia* [égzigencia v. ekszigencia]
(ÉrtSz.)
- exisztál** [égzisztál v. egzisztál] (egzisztál)
(NyKk. 462)

- existencia** [égzisztencia v. egzisztencia]
(egzisztencia)
(HE. 96; NyKk. 462; AkH2. 204)
- exlibris* [ékszlíbrisz v. ekszlíbrisz]
(ÉrtSz.)
- exogámia* [égzogámia v. ékszogámia]
(ÉrtSz., ill. ÉKsz.; AkH2. 204; NyKk2. 1267)
- exorcizál* [égzorcizál]
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- exotikus** [égzotikus v. egzotikus] (egzotikus)
(HE. 96; NyKk. 462; AkH2. 204)
- export* [ékszport v. ekszport]
(ill. FR. 134)
- expoze* [ékszpozé]
(NyKk2. 1267)
- expressz* [ékszpössz v. ekszpössz] mn, fn és hsz
(RK. 25; HE. 96; AkH2. 204; NyKk2. 1267)
- extázis* [éksztázis v. eksztázis]
(NyKk. 498)
- extrém** [eksztrém v. éksztrém] mn
(NyKk2. 1267)
- ezért* [ezért] névm, hsz és ksz
(HNy. 65, ill. RK. 241)
- ez feladatunk* [e^{sz} feladatunk v. esz feladatunk]
(ill. Nyr. 92: 384; Mmny. 36; NyKk. 309)
- Ezópús* [ezópusz]
(ill. HE. 99)
- ezt* [eszt]
(RK. 134; HNy. 328, ill. 564)
- ezzel jár* [ezzel jár]
(FA. 152)
- log* [é alapú logaritmus]
(NyKk. 331)
- I. a osztály* [első ā v. első á]
(ill. NyKk. 667)
- I. a osztály* [első ā v. első á]
(ill. NyKk. 468)
- I. a) osztály* [első ā v. első á]
(ill. NyKk. 331)
- I-i** [elseji] (1-ji)
(NyKk. 528, 1003)
- I-je* [elseje]
(AkH2. 296)
- I-jei** [elsejei] (1-ji)
(NyKk. 527, ill. AkH2. 296)
- I-jéig* [elsejéig]
(AkH2. 296)
- I-jén* [elsején]
(AkH2. 296)
- I-ji* [elseji]
(NyKk. 528; AkH2. 296)
- 1/2* [fél v. étyketted]
(NyKk2. 759)
- 1/2* [fél v. étyketted]
(NyKk2. 759)
- 1,23* [éggy egész huszonhárom század]
(ill. AkH2. 274)
- 1,75-szor* [éggy egész hetvenöt százatszor]
(ill. NyKk. 1141)
- 1,8* [éggy egész nyolc tized]
(NyKk. 1141)
- 1514-i* [ezérötszáztizennegyedik v. ezérötszáztizennegyedik] (parasztfelkelés)
(ill. NyKk2. 757)
- 1838-i* [ezérnyolc-százharmincnyolcadik]
(árvíz)
(ill. NyKk. 1003)
- 1848-i* [ezérnyolc-száznegyvennyolcadik v. ezérnyolc-száznegyvennyolcadik]
(szabadságharc)
(ill. NyKk2. 757)
- 1944/45* [ezérkilenc-száznegyvennégy törtvonal negyvenöt v. bizalmasabban: ezérkilenc-száznegyvennégy per negyvenöt v. ezérkilenc-száznegyvennégy per negyvenöt] (diktálva !)
(ill. NyKk. 905)
- 1944–45* [ezérkilenc-száznegyvennégy nagykötejel, negyvenöt] (diktálva !)
(ill. NyKk. 905)
- 1945. április 4.* [ezérkilenc-száznegyvenöt április negyedik v. ezérkilenc-száznegyvenöt április negyedik v. (ezérkilenc-száznegyvenöt április négy)]
(ill. NyKk. 1133)
- 1945. évben* [ezérkilenc-száznegyvenötödik]
(ill. NyKk2. 757)
- 1953–54-ben* [ezérkilenc-százötveháromötvennégyben]
(ill. NyKk. 751)
- 1978. év* [ezérkilenc-százhetvennyolcadik v. ezérkilenc-százhetvennyolcadik]
(ill. NyKk. 1133)

Rendszer

Megesik, hogy a külföldről hazlátogatónak inkább tűnnek föl új szavak, kifejezések, fordulatok, mint annak, aki idehaza él a mindennapok beszédkörnyezetében. A sok nyelvi újdonság közül az egyiket szeretném most kritikus vizsgálat alá vetni: a *rendszer* sűrű előfordulását főképp összetételekben. Hibának kevésbé nevezném, inkább visszás nyelvi divatnak, stilisztikai modorosságnak. Írásban még csak elszórva olvasható, ám az élőbeszédben, főképp hallgatóságnak, a nyilvánosságnak szóló megnyilatkozásokban eléggé elburjánzott, általában jellemző a tévében és a rádióban előadó vagy megkérdezett interjúalanyok, gazdasági szakemberek, közigazgatási vezetők, az országos és a helyi politika reprezentánsainak szóhasználatára. Minthogy dokumentáción kevés kivétellel nyomtatott szövegek példáit mutatja be, inkább csak illusztrálni fogom velük a mondanivalómat, számszerű kiértékelést nem adhatok.

De lássuk előbb az alapszó szótározott jelentéseit. Az ÉrtSz. hét, az ÉKsz. négy jelentésre tagolja, közülük egy-egy az alapszóval alkotott állandósult szókapcsolatokat tartalmazza, pl. *rendszerré válik nála valami*. Az ÉrtSz. felosztása (az aljelentéseket is figyelembe véve) nézetem szerint túlságosan tagoló. Összefoglalván a két szótár cikkei jelentéseinek felépítését kimondhatjuk, hogy a *rendszer* a szóban forgó dolog, jelenség, folyamat részeinek összefüggő, rendezett, bizonyos elvek szerint felépülő vagy így kikövetkeztetett voltát jelenti. Az ÉrtSz. szócikke számos jelzős kapcsolatot és összetételt sorol fel. Mind az alapszó, mind kapcsolatai és összetételei a politikai és társadalmi átalakulás folytán szóbeli és írásbeli megnyilatkozásainknak igen gyakori eleme lett néhány év óta. Soroljuk fel a jelzős kapcsolatok közül a *biztonsági, elnyomó, pénzügyi, szakszervezeti, szavazási, támogatási, választási rendszer* kifejezéseket, továbbá az *adórendszer, árrendszer, bankrendszer, jogrendszer, megyerendszer, szóvivőrendszer, tanácsrendszer, többpártrendszer — egypártrendszer* és még sok hasonló összetételt. Maga a *rendszer* legtöbbszörre 'politikai, gazdasági, társadalmi rendszer' jelentésben igen gyakori, és legalább ilyen sűrűn hallani a *rendszerváltás és rendszerváltozás* előtagos összetételeket. Megjegyzem, éppen ez utóbbiak érthető módon még nem szerepelnek az említett szótárak példái között. Aligha tévedek tehát, amikor fölteszem, hogy a *rendszer* kifogásolható kapcsolatainak és összetételeinek spontán keletkezése és szapora utánzása a fenti kapcsolatok és összetételek hatásával magyarázható.

Dokumentációmat hadd kezdjem egy rádióriportból elkapott összetétellel. 1990 júliusában egy ifjúsági szervezet borsodi vezetőjének nyilatkozatában hangzott el: „a mi szempontrendszerünkben . . .”, vagyis magyarul: a mi szempontunkból.

Az alábbi példákat 1990. júniusi és szeptemberi sajtótermékekből idézem, hozzátéve néhány rádióbeszélgetésben elhangzott szóalakot. Idézeteimet csak bizonyos lapokból és egy-egy napon megjelent számaiból válogattam ki, de az egész sajtóterméket elolvastam és kicéduláztam. Egy számban csak egy vagy két példára akadtam. Megítélésük különböző lehet, az elfogadható neologizmustól a fölösleges, sőt elvetendő tautológiáig.

A leggyakoribb összetétel az *intézményrendszer* és *kapcsolatrendszer*:

„Arról nem is beszélve, hogy honnan teremtet fedezetet a kormány a tömeges munkanélküliség kezelésére, az átképzési *intézményrendszer* létrehozására . . .” (Beszélő, július 7. 21. Bán Zsuzsa: Szűkítő költségvetés). Ebben a szövegben az *intézmények* többes számú előtag pótolhatná az összetételt, s régebben úgy írták volna; az idézett alak itt mégsem kifogásolható, hiszen több intézmény nem okvetlen alkot rendszert, és az idézett szónak terminus technicus jellege van.

„A konstruktív bizalmatlansági indítvány miatt csupán annyiban esőkhonne egy kisebb-ségi kormány ereje, hogy többször lennének kénytelenek kompromisszumot keresni az ellenzékkel, ami működésképebbé tehetné demokráciánk *intézményrendszerét*” (Magyar Nemzet, szeptember 3. 3. Hazai Napló c. glossza). Egyszerűbb lett volna így: *demokráciánkat* vagy *demokráciánk intézményeit*. Az állami funkciók intézményei okvetlenül bizonyos rendszerben alakultak ki, s rendszert alkotnak.

„Megkezdődött a munkaerőpiaci szolgáltató hálózat új rendszerének koncepcionális meg-alapozása, s egyúttal folytatódott a hálózat *intézményrendszerének* korszerűsítése (megyei munkaügyi hivatalok felállítása)”. (Reform, szeptember 14. 4. Száz nap, amely nem ren-gette meg a világot c. cikk aláírás nélkül). Jobb lett volna *intézményeinek*, hiszen a beke-zés elején említett „hálózat” maga is rendszerre utal.

„A két párt megállapodása azonban lehetővé tette a viszonylag stabil *intézményrendszer* kialakulását . . .” (Magyar Nemzet, szeptember 15. 1. Javorniczky István vezércikke). A teljesebb szöveggörnyezet alapján *viszonylag stabil egyensúly* vagy *egyensúlyi helyzet* felel meg az író mondanivalójának.

A *kapcsolatrendszer* egy élőnyelvi adatát sikerült rádióadásból feljegyezni. Horváth Balázs belügyminiszter 1990. szeptember 23-án 17.45-kor a Szabad Európa rádióban az önkormányzati választásokról szóló beszélgetésben a polgárok *kapcsolat-rendszere* kifejezést említette (*kapcsolatai* elegendő lett volna).

„A hosszú évek alatt ugyanis kialakult az idegenvezetők és a vendéglátóipar alkalm-azottainak *kapcsolatrendszere*. Mindenki ismer mindenkit . . . Így azután személyes kap-csolatok kipróbált, megbízható mechanizmusában elérhető mindaz . . .” (Magyar Nem-zet, szeptember 5. 4. Czigány Magda: Gyönyörű szép). Ez a neologizmus itt elfogad-ható, a szöveg kapcsolatok szövevényes, összefüggő hálózatát emeli ki. Persze a *szoros kapcsolatok* itt hasonló jelentést képviselt volna, s korábban bizonyára ezt írta volna a szerző is.

„. . . a szövetségi köztársaság gazdasági *kapcsolatrendszere* e térséggel — beleértve a Szovjetuniót — csaknem háromszorosán intenzívebb, mint bármely nyugati államé” (Magyar Nemzet, szeptember 15. 5. Martin József Gorbjelein című külpolitikai elem-zése, 5.).

„Ám az is nyilvánvaló, hogy bármilyen típusú lesz is ez a bomlás, elképzelhetetlen bonyo-dalmakkal jár az egész nemzetközi *kapcsolatrendszerre* . . .” (Magyar Nemzet, szeptember 15. 6. Gömöri Endre: Hogyan megyünk Strasbourgba? 6.)

Mindkét fenti idézetben elegendő lett volna *kapcsolatai*, *kapcsolatokra*.

„Menedzserasszisztens-képzés . . . A képzésben részt vevők (sic!) megismerik a korsze-rűen gazdálkodó szervezetek működésnődját, szervezetét, ügymenetét, külső és belső *kapcsolatrendszerét*” (Népszabadság, szeptember 17. apróhirdetés). Semmivel nem mond többet, mint *kapcsolatait*.

Feltűnik az *eszmrendszer*, *gondolatrendszer* és *nézetrendszer* említése 'ideológia' jelentésben. E választékos, új szinonimák közül a *nézetrendszer* kifogásolható, hiszen a *nézet* alapszói jelentése inkább egy meghatározott kérdésben kialakított vélemény, felfo-gás; összefüggő nézetek esetében inkább *álláspont*, *szemlélet* stb. képviseli a jelentést. Értelmező szótáraink különben nem tüntetik föl ezeket az összetételeket.

„Birkás: . . . az európai kultúrát egységessé a kereszténység tette, s a rajta alapuló politikai *nézetrendszer* tartja össze az államokat is.

Varga: . . . az az *eszmarendszer* (= marxizmus) kiszáradt, az a szocializmus elavult.” (Reform, szeptember 14. 3. Két keresztény demokrata képviselő, dr. Birkás János és dr. Varga Béla nyilatkoznak újságíróknak, az utóbbi külföldről tért haza).

„. . . a magyar nép többsége körében ez a „múlt századi” *gondolatrendszer* (= marxizmus) nem tartozott a vonzó eszínék közé . . .” (Népszabadság, szeptember 17. 3. Jelentés Antall József miniszterelnök olaszországi tárgyalásairól).

A beszámoló jellegénél fogva nem bizonyos, hogy a miniszterelnököt szó szerint idézik. De ugyancsak Antall József szájából hallottam az *eszmarendszer* összetételt az Európa-Tanács október 2-i strasbourg-i ülésén, amikor magyar nyelvű beszédében az Európához fűződő mindenkori kapcsolatainkat emelte ki.

A további példákra csak egy idézetet találtam a sajtóban, itt ábécérendben sorolom fel őket.

„A Szabad Demokraták Szövetsége az európai és a hazai liberalizmusra hivatkozva dolgozta ki *érrendszerét* . . .” (Magyar Nemzet, szeptember 17. 4. Pölöskei Ferenc: Múltba néző T. Ház, 4.).

Semmi ok nincs arra, hogy ne *érveit* írjunk vagy esetleg *argumentációját*, amely idegen szóként ’összefüggő érvelés’ jelentésben is értelmezhető.

„A magas kumatok mellett talán, ha lehet, még jobban bántja a hazai vállalkozókat a velük szemben alkalmazott diszkriminatív adózási *feltételrendszer* . . .” (Figyelő, július 5. 11. Gallai Andrea: A vállalkozásbarát politika kevés).

Nem kétséges, hogy *adózási feltételek* vagy esetleg *adópolitika*, *adószabályozás* volna a helyes kifejezés.

„De már így is elegendőt tudnak (= a kutató orvosok) ahhoz, hogy összefüggő *ismeretrendszert* alkossanak . . .” (Business Week, Magyar kiadás, július, 14.).

Az *összefüggő jelző* mutatja, hogy nem elszórt ismeretekről van szó, *ismereteket* tehát ugyanazt fejezné ki.

„Csakhogy ennek a bizottságnak az a célja, hogy megmondja, milyen legyen a *szabályrendszer* (= a sajtóprivatizációt illetően)” (168 óra, július 3. 16. Molnár Péter képviselővel folytatott interjú.).

A *szabályzat* vagy *szabályozás* mellett a *szabályrendszer* elfogadható: mint jogi és tudományos szakkifejezés használatban van.

„Az azonban már ma is biztos, hogy a bel- és külkereskedelem jelenlegi szerkezete és *szervezetrendszere* nem fog megfelelni a sokrétűbb tulajdonviszonyokra épülő mezőgazdaság igényeinek” (Figyelő, július 5. 10. Csicsáky Péter—Dr. Szabó Jenő: Exportálj önállóan). Tautológia *szervezete* helyett, amely csak rendszerszerű lehet, de az őt megelőző *szerkezete* ugyancsak azt jelenti, vagyis kettős tautológiával van dolgunk.

„. . . az alig néhány hónapos magyar demokrácia még messze van attól, hogy a minden napok természetes részévé váljon az a politikai mechanizmus, az a *szokásrendszer*, amely a mai Európában magától értetődő.” (Magyar Nemzet, szeptember 15. 1. Javorniczky István vezércikke). A *szokások* általában véve bizonyos összefüggésben vannak egymással, tehát rendszert alkotnak. A *szokásrendszer* itt pontoskodó értelmű.

„Nincs szövetség, nincs természetes kapcsolat az intézményes és a lakossági bűnüldözés *tevékenységi rendszere* között” (168 óra, július 10. 9. Gönczöl Katalin kriminológus interjúnyilatkozata).

A *tevékenység* tartós, rendszeres cselekvést jelent, tehát megfelelne a hosszabb *tevékenységi rendszer* helyett, amellet — amint kiderül a szövegből — a lakosság eme kezdeményezése még elszórt jellegű.

„Svédország számára kedvezőbb, ha a környezetvédelemre szánt pénzt a lengyel erőművek *tisztítórendszereinek* kiépítésére fordítja . . .” (Business Week, Magyar kiadás, július, 14. l.).

Az általánosan használt és helyes kifejezés a *tisztítóberendezés*, esetleg *derítőberendezés*, az angol eredetitől függően.

Alcím: „2005-re új európai *vasútrendszer?*” (Reform, szeptember 14. 18. Hát igen, ezek még a századfordulón épültek c. cikk V. A. M. aláírással).

A *vasút* szónak 'intézmény, vállalat' jelentése fölöslegessé teszi az összetételt. A szövegben szerepel a *vasúthálózat* szó is, és a cikk a vasúthálózat intézményes modernizálásáról szól.

„. . . a vérben megcsappan a *védekezőrendszer* aktiválásában fő szerepű, úgynevezett segítő T nyiroksejtek száma . . .” (Magyar Nemzet, szeptember 3. 8. Dr. Pécsi Tibor: Rákkeltő retrovírusok).

A *védekezőrendszer* az orvosi szakszóként ismert *immunrendszer* ad hoc magyarázata. Különbözik a biológusok körében a *védekező folyamat(ok)* kifejezést is ismerik.

Utoljára hagytam Pethő Tibornak a trianoni békeszerződést taglaló vezércikkét a Magyar Nemzet június 4-i számából. Benne kétszer olvassuk a *rendszer* szót jelzős kapcsolatban: „[A két háború között . . .] A nemzedék, akár a vezetők, akár a lakosság nagy többségét tekintjük, egy nagyhatalom (= az Osztrák–Magyar Monarchia) *érzelmi és gondolati rendszerében* nőtt fel”; „. . . a nagyhatalmak udvarias érdektelenséggel hallgatták a panaszokat, de komolyan nem állt szándékukban a *versailles–trianoni rendszer* hibáinak kijavítása”.

A cikk az igényes újságírás stílusát követi. A *rendszer* némi jelentéstöbbletet vagy stilisztikai értéket kíván adni a jelzői kapcsolatoknak a szokásos kifejezésekhez viszonyítva: *érzelem- és gondolatvilág*, illetve *versailles–trianoni rend* (esetleg *rendezés*). Kifogásunk tehát nem lehet a szóhasználat ellen, de azért megjegyezzük, hogy az író néhány évvel ezelőtt alkalmasint a szokásos módon fejezte volna ki magát.

Cikkem bevezetőjében említettem, hogy a *rendszer* előfordulása néhány kirívó esetet nem számítva nem tekinthető magyartalanságnak. Még olyan helytelenségnek sem minősíthetjük, mint az *odafigyel ~ odafigyelés*, *biztosít* és társai használatának túltengését, ti. nem szorít ki rokon értelmű szavakat, s ezáltal nem szürkíti el a beszédstílust. A *rendszer* divatszó, s mint ilyet kell megbírálnunk.

Először is azt rójuk fel, hogy az összetételnek vagy kapcsolatnak kevés kivétellel nem ad jelentéstöbbletet, főként az előtag vagy jelző többes számát jelöli, tehát a *-k* többes jellel egyenértékű.

Stilisztikai szempontból ugyancsak nem járul hozzá a kifejezés kiemeléséhez, habár választékosabb stílusban alkalomadtán fellelhető ilyen szerepben. Az élőbeszédben azonban tautologikus jellegű, csak az előtag, a jelző vagy a szöveggörnyezet közölte jelentést ismétli meg. Azonkívül pedig ezek a kapcsolatok és összetételek a szakszerűségnek a látogatást keltve nagyzó, pontoskodó hatásúak, a hivatalos stílus jelmezében a köznyelvi beszédstílus, és legtöbbször az értekező próza közérthetőségét gyengítik.

Szóalaktani tekintetben a *rendszer* inkább káros, mint közömbös, mert hosszabbá teszi a szöveget, gyarapítja az összetételek számát, s ezáltal a szóképzéssel keletkezett újalkotások arányát csökkenti.

A dokumentációmban is előforduló néhány elfogadható neologizmus ellenére a *rendszer* egyre nagyobb mérvű elszaporodása előnytelen a beszédstílusra. Nem ártana tehát, ha nyelvőrökünk ezt tudatosítanák a sajtóban és a hangos tömegtájékoztató előadásokban, hogy a *rendszer* karrierje megtorpanjon.

Paksaméta. E szó, amelynek eredetét vizsgálat alá szeretnénk vetni, tulajdonképpen nyelvjárási, ill. bizalmasabb köznyelvi jellegű; jelentése 'kis csomag, batyú; köteg, csomó (különösen iratcsomó)' (1799: Márton *Päckchen* a.). A TESz. szerint a szó keletkezhetett tréfás szófacsarással a m. R. *pakéta*, *pakét* 'csomó, köteg, iratcsomó' főnévből, mégpedig úgy, hogy hozzáidomult a m. R. *paksaméta* 'egy fajta régi olasz tánc' (<ol. *passamezzo*) főnév alakjához (l. TESz. 3: 66 *paksameta*²).

Véleményünk szerint a tréfás használat sem tudja magyarázni, miért éppen egy táncnévben kellene keresnünk egy 'iratcsomag' jelentésű szó eredetét, hiszen a két fogalom között nem lehet érdembeli hasonlóságot felfedezni. Ezért más irányban kellene tájékozódunk, a következő feltételezés szerint: az oszmán-török *peksimet*, *peksimat* szó jelentése 'Zwieback (als Proviant auf der Reise), Schiffszwieback' [kétszersült, hajós-kétszersült], (l. Zenker: Türkisch—arabisch—persisches Wörterbuch. Leipzig, 1866. 205); 'rusks or biscuits' (l. Redhouse, J.: A Turkish and English Lexikon. Constantinople, 1921. 377, 451). A probléma ekkor viszont az, hogy mi köze van a 'hajós-kétszersült'-nek a 'köteg'-hez, kiváltképpen az iratköteghez? Ennek magyarázata az az ősrégi tengerészszokás lehet, amely szerint a legtöbbször négyszögletes, ill. négyzet alakú, vékony kétszersült szeleteket viaszozott papírba vagy zsírpapírba csomagolták és összekötötték spárgával, feltételezhetően azért, hogy ne piszkolódják, vagy ne nedvesedjék át a hajó élelmiszerraktárában a hosszú útra szánt kenyértartalék.

A török *peksimet*, *peksimat* szó eredetét kétféleképpen is magyarázzák: 1. újjörög *παξιμάδι*, *παξιμάδι*, *πεξιμάδι*, középgörög *παξαμάδιον* (ebből származik a középlatin *paximatum*, *paxematium* 'panis subcinerarius' [hamuban sült kenyér], l. M. Vasmer: GrLw. 114); 2. perzsa *pek* 'kemény' + *simat* 'étel'. A 'kétszersült'-et jelentő vándorszó valamennyi balkáni nyelvben megtalálható, vö. újjörög *παξιμάδι*, *παξιμάδι*, *πεξιμάδι* 'kétszersült'; bolgár *peksimét*, *pekseméd* 'ua.'; román *pacsimád*, *pecsimád* 'ua.'; albán *peksimét* (vö. Miklosich: Die Türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Wien, 1884. 2: 39, 4: 12; MEW. 235; K. Lokotsch: Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927. 1642; G. Meyer: AlbWb. 318; S. Mladenov: Etimologiceski i pravopisen rečnik na blgarskija knizoven ezik. Sofija, 1941. 41).

A magyarban a szó több változata ismeretes, amelyek valószínűleg közvetlenül a törökből valók (Kniezsa SzJsz. 1: 713): *peszmeg* (XVII. sz. e., NySz.) — *peszmet* (XVII. sz. e., NySz.; 1642: LevRákGy 664, 1694; MonÍrók 23: 286, 15: 624) — *peszmét* (1691: MonÍrók 23: 730; 1694: MonÍrók 15: 551, 621, PP., PPB., SzD., Tzs.) — *peszmete* (1669: NySz.) — *peszmeg* (1693: MonÍrók 15: 26; 1694: MonÍrók 15: 624, 23: 159, 291, 297, 706, SI., Tzs., Tsz., MTSz.) — *pészmeg* (1792: NySz.). E szavak jelentései a következők: 1. *panis nauticus*; *Schiffsbrot* 'hajós-kétszersült' (a XVII. sz.-tól valamennyi fenti régi adatban) — 2. *rosszul sikerült, keletlen, sületlen kenyér* (1808: SI.; 1835: Palócság, Pápa Tsz., Szfvár., Komárom, Palócság MTSz.). [A román *pesmet* minden valószínűség szerint közvetlenül a magyarból való.]

A *peszmeg* akkor keletkezhetett, amikor a — *ks-* hangkapcsolat még nem létezett a magyar nyelvben, illetőleg ritkaságszámba ment. A *paksaméta* szó viszont akkor nyerte el létjogosultságát, amikor a *-ks-* fonémaláncolat gyakori jelenséggé vált; forrása nem határozható meg közelebről, de megjelenési, ill. keletkezési időpontjáról ítélve, minden valószínűség mellett szól, hogy eredete szintén oszmán-török lehet.

E meggondolás alapján az aktacsomag félig-meddig tréfás elnevezésének keletkezése is világossá válik: szó sincs tehát régi olasz táncokról, hanem azon analógia alapján jött létre, amely a hajós-kétszersült kötege és a vaskos aktacsomag hasonlóságából adódik.

A fenti tudományos feltételezést követően, talán megengedhető egy kis humorizálás is, amikor elképzeljük, hogy a hajószakács ekképpen ad utasítást a kuktának: „Eredj fiam, és hozz ki a raktárból néhány paksaméta kétszersültet!”

Paolo Agostini

Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése.
Szerkesztők: Petőfi S. János, Békési Imre. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica. Szeged, 1990. 133 oldal

A kötet egy új sorozat első darabja. Létrejöttéről az Előszó tájékoztat. Ebből megtudjuk (egy tanulmány kivételével), hogy egy tanácskozás anyagát foglalja magába. Ezt a tanácskozást a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke rendezte 1988. szeptember 16-án, témája a szövegkutatás néhány alapkérdése volt. A tanulmányként közzétett öt előadást Diskusszió címen külön fejezetként a tanácskozáson elhangzott előadásokhoz kapcsolódó vita anyaga követi, amelynek témáját a címe is jelzi: Szövegtan, interpretáció, interdiszciplinaritás. A következő fejezet a Vass Lászlótól összeállított műszótár: Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). Az utolsó fejezet (Bibliográfia címen három könyvészeti összegezést tartalmaz: (1) a Bibliográfiák — Periodikák (Petőfi S. János) a nem magyar nyelvű szakirodalomra vonatkozik, (2) A magyar nyelvű szövegtani irodalom bibliográfiája (Horváthné Szélpál Mária), (3) Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció szemiotikai elmélete felé — 25 év textológiai kutatás: visszatekintés, kitekintés (Petőfi S. János, amihez függelékként a szerző nem magyar nyelvű munkáinak válogatott bibliográfiája és magyar nyelvű publikációinak teljes listája csatlakozik).

1. Petőfi S. János tanulmánya (Szemiotikai textológia — Didaktika 7—21) elméleti alapvetés, ami a szövegek vizsgálatának egy egységes elméleti keretét biztosítja; ezt a szerző *szemiotikai textológia*-nak nevezi. Kiindulópontja az, hogy „az emberek közötti kommunikáció közvetítői dominánsan verbális szövegek, konverzációk” (7). A *dominánsan verbális* azt jelenti, hogy a közlés fő jelentéshordozói lexikai elemek. A szerző szerint az így értelmezett kutatási tárgy elméletének és didaktikájának kidolgozása elsőrendű feladat. Megjegyzi azonban, hogy a szóban forgó kutatási tárgy valamennyi vonatkozásának a vizsgálata nem tekinthető a nyelvészet feladatának. Valamennyi vonatkozásának a vizsgálata egy egységes elméleti keretet feltételez (ez a szemiotikai textológia). A hozzá kapcsolódó didaktikát pedig a *dominánsan verbális kommunikáció didaktiká*-jának nevezi.

Tanulmánya első alfejezetében az írott/nyomtatott szövegek alkotásával, létrehozásával, alkotóelemeivel, szintjeivel (rétegeivel) és az idevágó műszavakkal foglalkozik, amit az ehhez szükséges szöveginterpretáció főbb tényezőinek felvázolásával vezet be. Interpretáción lehetséges jelentéseknek a szöveghez való hozzárendelését érti.

A szövegalkotás vizsgálata két alaptényezőnek az elemzését jelenti. Az egyik a *formatio*, a másik a *sensus designatus*. A *formatio* — mint a jelölő (significans) körébe tartozó tényező — formális egység, alkotóeleme a *vehiculum* (ami írott/nyomtatott szövegek esetében fizikai, grafikus jellegű), illetőleg a *vehiculum-imago*, ami nem más, mint a vehiculumnak a szövegalkotóban vagy a szövegbefogadóban létrejött értelmi képe. A másik alaptényező a jelölt (significatum) szférájába, szemantikai szerkezetébe (*sensus*-ába) tartozó nyelvspecifikus *sensus designatus* (a többi tényezőre ismertetésben nem tér ki). A *sensus designatus* létrejöttében a *notatio* és a *figura* rétegét különíti el. Az első

nem más, mint a lexikai elemekből álló **nyelvi** szemiotikai réteg, a másik, a figura pedig a vehiculumra mint nem lexikai szemiotikai tárgyra vonatkozó ismeretek rétegét jelenti. Ilyen például a vizuális vagy auditív jelleg, írott/nyomtatott szövegek esetében a 'fizikai szemiotikai' szerkezet (architektonika), a grafikus ikonikus, főleg a képvers jelleg.

A következő alfejezetben épp ez utóbbi esetet mint a vehiculum közlő szerepét tárgyalja, és öt elemzés megvilágításában idetartozó sajátos szövegfajtákat taglal, olyanokat, amelyekben a jelentést a lexikai mellett a vehiculum *figurá*-nak nevezett alkotó-eleme is meghatározza.

Ilyen (1) a gondolatjellel tagolt (tipografikus figurájú, para-grafikus) versbeli dialógus (Vas István: Második párbeszéd két ismeretlen között), (2) a képvers (kalligrammatikus grafikus rétegű szöveg), amelyben a lexikai elemek úgy vannak elrendezve, hogy a lexikai anyag „fizikai megnyilatkozása” ikonikusan ábrázol egy rajzot, egy képet: egy galambot és egy szökökutatót (Apollinaire: La colombe poignardée et le jet d'eau), (3) az egyetlen, de többször ismétlődő (a *silenció*-ból) álló vers, amelyet a maga grafikus voltában felülről lefelé s balról jobbra haladva olvashatunk, és ugyanakkor egyfajta képvers is, ami abból adódik, hogy az ismétlődő *silencio* szó a terjedelmének megfelelő üres helyet zár körül a vers közepén, ami miatt a szerző szerint a vers szövege audiovizuális jellegű (Eugen Gomringer cím nélküli verse), (4) az előző két versszöveg kombinációja, azaz egy olyan képvershez hasonló szöveg (hisz egy zsák vagy egy felhajtott gallérú kabátban levő ember képe), amelyet nem egyetlen szó, hanem ugyanazon a sor 27-szeri ismétlődése alkot (Carrega cím nélküli verse), (5) egy tükörképként megjelenő szöveg, amelynek a tükörírás visszafordításával való olvasata sem eredményez helyesen alkotott angol szöveget, csak „kváziangolt” (Lewis Carroll: Through the Looking-Glass).

Egy másik sajátos szöveg-, illetőleg jelentésalkotó lehetőséget a szerző (a harmadik alfejezetben) az anaforikus elemek szerepéhez köti. Ahogy a szerző meghatározásából kiderül, a szóban forgó fogalmon olyan elemeket ért, amelyek egy szövegben az őket megelőző kifejezéssel részben vagy teljesen tematikusan kölcsönös (pl. névínási, egész-rész) viszonyban állnak. Az anaforikus viszony néhány esetét Italo Calvino Palomer című könyvének egy alfejezete alapján tárgyalja. Itt például a „zsiráfok futása” négy kifejezés-halmaz elemeinek előzményül szolgál (pl. nagy zsiráfok, kicsinyek, állatok, maguk, illetőleg futni kezdenek, előrerohannak, megfordulnak, megállnak, ügetnek stb.), és mindegyik kifejezés-halmaznak megvan a maga referenciája és koreferenciája (pl. övék, maguk). Mindebből a szerző arra következtet, hogy ezeknek a viszonyoknak a megállapításához „elsősorban a *v i l á g r a* és nem a *nyelvre* (grammatikára) vonatkozó ismereteinket kell alkalmaznunk, azokat, amelyek felhasználásával az interpretáció során a szöveghez rendelt mentális modelljeinket megalkotjuk” (18).

Összegezeként a szerző megállapítja, hogy mindennek kutatásához a nyelvészetnél tágabb keretre van szükség, hisz — fentebbi véleményéből is következően — a jelentésértelmezés alapjául szolgáló eljárás, a szövegalkotás elemzésének esetében a világra és nem a nyelvre vonatkozó ismeretek vannak túlsúlyban. Éppen ezért alkalmas elméletnek a több csatornás (a több eszközzel történő) közlés egy szemiotikai elméletét tekinti. Továbbá úgy véli, hogy a tanulmánya elején említett *dominánsan verbális szövegek szemiotikai textológiája* összekötő kapocsként szolgálhat a szűkebb illetékességi körű nyelvészet és a több közlési eszközre alapozó elmélet között. Ugyanez az elgondolás vonatkozik egy minderre alkalmas didaktika kidolgozására is.

2. Békési Inre tanulmányában (Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggéseinek logikai háttere 23—8), mint korábban sok más dolgozatában, szöveg-szerkezet-egységekkel foglalkozik. Itt a témája az ellentétesség és az oksági viszony mint a szövegszerkezet két nyelvi-logikai párhuzama. De a kettőt nem két külön szövegszer-

kezeti egységként vizsgálja, hanem olyan konstrukcióként, amelyben két viszony viszonya alkot egymással szerkezetet: „Ahogy ugyanis a g o n d o l a t — Porzig szerint — dolgok viszonyait ragadja meg s a g o n d o l a t m e n e t (ezeken túl) a viszonyok viszonyait, bizonyos szerkezetek is csupán v i s z o n y o k v i s z o n y a i k é n t (mint például az ellentétesség és a kauzalitás) foghatók fel” (23).

Az oksági viszonyról szólva a szerző kijelenti, hogy a kauzalitást a logika három, a nyelvészet két tag viszonyaként ragadja meg, a közlés során ugyanis az egyik tag — mint ami a közlésben részvevők számára nyilvánvaló előzmény — nyelvileg nem fejeződik ki. Példája az elvárástörő ellentét és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggése. A szóban forgó ellentétben az első tétel két alkotóeleme közül a másodikat az alsó tételben tagadjuk: *A beláthatatlan kanyar sikos állapotban különösen veszélyes. (Tehát) Ez a kanyar beláthatatlan, de nem sikos.* Azaz a gondolatmenet folytatása elmarad. Folytatása ugyanis nyilvánvaló, mert a középső részlet szerepeltetése lehetővé teszi a következtetés levonását. Ehhez hasonlóan: *Aki ebbe a kanyarba száz hússzal jön be, az kirepül. A Lada a kanyart száz hússzal vette. A Lada kirepült.* Az okot és okozatot azonban a következő rövidebb forma is magába foglalja: *A Lada a kanyart száz hússzal vette, kirepült.*

A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy sorrendi cserék is lehetségesek, amelyekben a tagoknak eltérő a szorossági összetartozási-elkülönülési foka, és hangsúlyozza, hogy az elkülönülés mértékét tartalmi hierarchiának is fel lehet fogni. Mindezek alapján állítja, hogy a szóban forgó konstrukciótípus megjelenési formái négytagú paradigmát alkotnak.

Ezek kifejtése után ismét a kiindulóponthoz, a logikához tér vissza, és megállapítja, hogy az ellentétet mint ítéletek közti kapcsolásfajtát a logika nem ismeri, hisz „ott, ahol a nyelvészet el v á r á s t ö r l é s t állapít meg, a logika csupán konjunkciót lát” (26). Épp ezért a logika nem tud felvilágosítani arról, hogy a közlés részvevőinek közös előismerete hogyan épül bele a (szövegben nem kifejtett részletekkel csonkított) következtetésekbe. De ezt a nyelvészet sem tudja megmagyarázni. Mégis van, ami erre képes: „Az olvasó tudatának szerepét a számára készült szöveg vizsgálatában egy új kutatási irány, p r a g m a t i k a vezette be” (27). Mindez persze nem jelenti azt, hogy „az egy nyelvű objektumot szöveggé minősíthető különféle ... szabályok közül” ne a logika szabályai lennének a legáltalánosabbak.

3. Nagy L. János tanulmányában (A megnyilatkozás nyelvi értékéről 29—34) Petőfi S. Jánosnak az ugyanebben a kötetben tárgyalt interpretációs szemiotikai modelljére, valamint Békési Imrének a szövegkonstrukciók vizsgálatában elért eredményeire alapoz. A megnyilatkozás nyelvi értékeinek taglalásakor lényegében a megnyilatkozás kiegészülésével foglalkozik. Kiindulópontja a megnyilatkozások, kiegészülésével foglalkozik. Kiindulópontja a megnyilatkozások, kijelentések különböző (következtetéseket is feltételező) változati lehetőségei. Alappéldája: *Beteg voltam, de te nem látogattál meg.* Ennek több közül két változati lehetősége: *Beteg voltam, de te nem látogattál meg, [ezért] rossz barát vagy. Rossz barát vagy, [mert] te nem látogattál meg, [pedig] beteg voltam.* A többféle megnyilatkozás-változat tartalmilag kétféle értékrendet tükröz annak megfelelően, hogy az ellentét vagy az okozatiság fontosabb a közlő számára. A szerző szerint a kihagyás (amit a retorikából ismert entümémával kapcsol össze), illetőleg a kiegészülés a kulturális háttérrel függ össze (kultúrkörünkben ugyanis egy valakihez közelálló beteg meg nem látogatása rossz barátságra vall).

Az elmondottak alapján a szerző megállapítja, hogy a kiegészülés egyrészt a verbális és nonverbális (főleg pragmatikai) eszközök értékeivel, másrészt pedig a nyelvileg explicált és az implikált részletekkel függ össze. Ezzel a kiegészülés tényére próbál (tegyük hozzá, sikerrel) magyarázatot adni.

A nonverbális eszközök a beszédhelyzetből adódnak, ebből következően — ahogy a szerző hangsúlyozza — a jel s a jelzés hiánya maga a jel. Az elhagyásra lehetőséget biztosít, illetőleg a kiegészülésnek eszköze lehet például a gesztus, a mimika vagy a kultúrkörbe tartozó különféle tényezők.

Az explikált, illetőleg implikált részletekkel mint a fentiekből is természetesen — a következő tényezőkre a szerző néhány megjegyzéssel utal. Így megállapítja, hogy az alappéldát kiegészítő *rossz barát vagy* proposíció értékű részletet az elemző teszi hozzá a közléshez. Az implikálódott, ugyancsak proposíció értékű részlet (Aki nem látogatja meg beteg társát, az rossz barát) az adott kultúrában igaznak tartott állítás (a Petőfitől jelzett tényállás, a sensus referens és a szövegen kívüli jelöltre utaló tényállás, illetőleg ennek mentális képe közötti kapcsolatban szerepet játszó hiedelem, attitűd, vélekedés).

A szerző összegezőként a közlés eredményességére utal, amelynek szerinte feltétele az, hogy „az egyes információszférák, a verbális, nonverbális és implikált proposíciók értéke a kommunikátorok számára megegyező legyen” (33).

4. Csúri Károly tanulmányában (Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés 35—43) azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a „lehetséges világok” logikai-szemantikai felfogásának és a koherenciaelmélet igazságfogalmának irodalomtudományi alkalmazásával hogyan alkotható meg egy irodalmi műhöz interpretációként rendelhető szöveg-világ. Kiindulópontja egyben az irodalomtudományban érvényesülő mai tendencia, az, hogy „egy eddig jórészt intuitív meglátásokra alapozott diszciplína végre eleget tegyen a tudományosság alapvető ismérvének” (35). De számol az eddigi próbálkozások, kezdeményezések hibájával is, azzal, hogy nem egy esetben épp a lényeg, az „irodalmisság” jellemző strukturális jegyei sikkadtak el. Éppen ezért úgy véli, hogy az elsődleges feladat az „irodalmisság” hipotetikus fogalmi körének a kijelölése, amiben döntő mozzanatnak tartja az „irodalmi” és „nem irodalmi” szemlélet (olvasásmód) világos elkülönítését. Ennek alapján lehet eljutni az „irodalmisság” felismeréséhez, az irodalomnak irodalomként történő olvasásához: az irodalmi szövegolvasáshoz.

A szerző szerint az irodalmi szövegolvasás lényege az, hogy a befogadó az olvasás során a természetes nyelvi szövegekhez egy vagy több szövegvilágot rendel hozzá. A szövegvilág tényállásokból épül fel, azaz nem más, mint a tényállásviszonyok által kifejeződő értelem. Lényeges persze az is, hogy ezek a viszonyok a szövegvilágot meghatározó törvényszerűségekkel egybehangzóak. De a szövegvilágot alkotó tényállások kisebb-nagyobb mértékben az őket létrehozó olvasó számára önkényesek. Ezt az önkényességet a szerző szerint akkor tudjuk feloldani, ha a szövegvilágot egy elmélet interpretációjának vagy modelljének tekintjük. A szövegvilág vonatkozásában a magyarázó elméletek az irodalmi és nem irodalmi olvasásmód kettősségének megfelelően kétfélek. Nem irodalmi megközelítésben „a szövegvilágot próbáljuk valóságképünkhöz illeszteni”, az irodalmi megközelítésben (az irodalmi szövegolvasásban) „a szövegvilágot tekintjük adottnak s ehhez igyekezzünk felépíteni egy adekvát magyarázó rendszert” (36).

Az irodalmi szövegolvasás egy lehetősége a lehetséges világok vizsgálatából fakad. A lehetséges világok fogalma — a szövegvilág fentebbi értelmezéséből következően — lehetséges helyzeteket, tényállásokat jelent. A szerző szerint „a kijelentéseket azoknak a lehetséges világoknak a halmazával jellemezhetjük, amelyek a kérdéses világban igazak. Hasonlóképpen jellemezhetjük az egyes lehetséges világokat is azoknak a kijelentéseknek a halmazával, amelyek a kérdéses világban igazak” (37). E tekintetben a logikaiszemantika-elméletre hivatkozik, amely szerint a jelentés kognitív vonatkozását akkor tudjuk megérteni, ha el tudjuk képzelni, milyenek kellene lennie a világnak ahhoz, hogy a kijelentés igaz legyen benne. A kijelentés igazságfeltétele tehát ennek a függvénye. És mert az irodalom fikció, „célszerű a szövegekijelentések hipotetikusán „igaz” igazságértékéből

kiindulnunk” (37). Ezt a gondolatot a szerző azzal viszi tovább, hogy állítja, „a szöveg jelentését elméletileg . . . úgy érthetjük meg, ha el tudjuk képzelni, hogyan kellene a »szövegvilágnak« valójában kinéznie ahhoz, hogy valamennyi szövegkijelentés »igaz« legyen benne, vagyis e szövegkijelentésekkel állított tényállások ténylegesen »létezzenek«, »fennálljanak« az adott lehetséges világban” (37–38). Így a formálisan igazként elfogadott kijelentéseket a magyarázat során „igazzá” kell tenni. De mert a logikai szemantika kijelentéseket vizsgál, a kijelentések nem koherens halmaza számára egy „lehetséges világot” kell felépítenünk, azaz a koherenciaelmélet segítségével el kell érniünk azt, hogy „a kijelentések egymással konzisztens és koherens módon összekapcsolva bizonyuljanak »igaznak« ebben a világban” (38). Így jön létre a szöveg lehetséges világa. Látható tehát, hogy a logikai szemantika mellett a lehetséges világok létrehozásában a tényállásstruktúrák rendszerezésében jól hasznosítható az „igazság” koherenciaelmélete.

Mindezt a szerző Örkény István *Itália* című egypercesének elemzésével (irodalmi szövegmagyarázatával) világítja meg. Műértelmezésében „a történet felépítésén keresztül próbálja létrehozni azt a lehetséges világot, amelyet a történet jelentésével azonosítunk” (39), azaz azt láttatja, hogy „az itáliai kultúra követe, közvetítő szerepét formálisan teljesítve, átlép» a magyar szubkultúra világába, az ideális értékek földjéről materiális értékkirásítás közegébe” (40). Így világítja meg, sőt igazolja elméleti fejtegetései közül azt a fontos tézist, hogy a szöveg igazságfeltételeit a szöveg alapján létrehozott lehetséges világ „szabályszerűségei” határozzák meg (a nem irodalmi közélettől eltérően, ahol a szövegtől független olvasói „valóságmodellek” lennének meghatározó erejűek).

5. Vass László tanulmányának (Szupertextuális kohézió és stilisztika 45–55) tárgya egy eddig eléggé elhanyagolt stilisztikai ág (tanulmánytípus), a stilisztikai jellemzés (stílustipológia) körébe tartozó vizsgálat: az egyéni stílus jellemzése. A vizsgálat eszköze a szövegkohézió, a stilisztikai elemzésben (tágabb szférában a műelemzésben) Szabó Zoltántól kifejlesztett egyik makrokohézió fajta, a fókuszkohézió, amelyet a szerző az elemzés szövegszintjéről az egyéni stílus hierarchikus értékrendjének megfelelő szöveg feletti (szupertextuális) szintre visz át, ahol a kérdéses fogalmat mint szupertextuális kohéziót szupertextuális fókuszoknak nevezi. Igaz persze az is, hogy az egyéni stílust nem szövegelemzések közvett eredményeként, tehát a szövegelemzésekben való elvonatkoztatás és általánosítás alapján leírható struktúraként vizsgálja, hanem egy másik, ugyancsak jogosult és nagyon is produktív lehetőséggel él: az egyéni stílust szövegelemzések közvett eredményeként fogja fel, és ilyen alapon jellemzi.

Témája Nagy László egyéni stílusa. Ennek jellemzéséhez az alap a költő hét versének elemzése, valamint az életművében végzett korábbi vizsgálatai. Részletes szövegelemzéseinek eredményeiből megtudjuk, hogy a vizsgálatba bevont költemények fókusza egy-egy versmondat, amelyeket a szerző intertextuális kapcsolatok alapján a költő életművéből vett hasonló jelentségeekkel egészít ki. Kideríti, hogy ezekben kulcsszó értékű elem a *hó*, amelynek sokféle kontextuális jelentését is közli. Ilyen például: a világ hideg, rideg keménysége; a lírai és viharos érzelmei, felháborodása, haragja; külső körülmények okozta gond, baj és fájdalom, kín; elmúlás, megsemmisülés, pusztulás, halál stb. De a szerző arra is felhívja figyelmünket, hogy a fókuszokat alkotó többi szó felerősíti a *hó*-val alkotott eszközök hatását.

Ezt követően a szerző a szupertextuális fókuszokat jelző versmondatok jelentőségét azzal próbálja még inkább nyilvánvalóvá tenni, hogy kronológiai sorrendbe állítja őket, és együttesüket összefüggő, szövegszerű egységként fogja fel, és — ahogy jelzi — ez az egységet „az életműkontextus meghatározott részegészére (osztályára) jellemző hatóerők és erőterek, illetve igen nagy hirtékű globális tartalom hordozójának tekinteni” (52).

6. Az öt tanulmányt Diszkusszió: Szövegten, interpretáció, interdiszciplinaritás (57—83) címen a vitaanyag összegezése követi. A vita az előadásokban tárgyalt kérdésekre, illetőleg a vita során belőlük kinövő újabb témákra vonatkozik. Ismertetésében ezek közül csak a legfontosabbakat jelzem (de nem részletezem); mint ahogy a vitában résztvevők egymásnak szóló kérdéseinek és feleleteinek ismertetésére sem keríthetek sort.

Békési Imre Petőfi S. János „szövegstruktúra-világstruktúra” elméletét néhány magyar író gondolatával (az életművéből vett négy szemelvénnel, idézettel) világítja meg. Továbbá egy érdekes tudománytörténeti mozzanatként Petőfi korábbi elméletéhez viszonyítja az újabbat, és így állapítja meg azt, hogy az „előzmények felidézése után szembetűnőbb lesz az a lételeméleti különbség, amely — Petőfi S. János jelfelfogásában — a vehiculum képe (*Ve*) és a relatum mentális képe (*Re*) között van” (59). A kettő közötti ontológiai különbség abban rejlik, hogy a *Ve* másodlagos. Korábban Petőfinél mind a relatum (denotatum), mind pedig a vehiculum (név) képmásai másodlagosak voltak.

Csúri Károly az előadásában a Rubik-kockáról mint analógiáról mondottakat világítja meg, azt ti., hogy a lehetséges világot konstruált szabályhipotézisek révén a Rubik-kocka oldalainak elrendezéséhez hasonlóan építjük fel. A „struktúra” fogalmával kapcsolatban ugyancsak kiegészítőleg megjegyzi, hogy az nem a mű sajátja, hanem az értelmező tevékenységének eredménye. Ezért is állíthatja, hogy „egy szöveg nem »szól valamiről«, hanem az olvasó segítségével létrehoz, felépít valamit” (79). Az intertextualitásról szólva kijelenti, hogy kevésbé az intertextuális kapcsolatok tipologizálására gondol, hanem inkább egy ilyen tipológia elméleti alapjaira.

Nagy L. János a műhöz kapcsolódó jelentéstulajdonításról szólva megállapítja, hogy a szóban forgó szabályrendszer segítségével a művek értékei is feltárhatók.

Petőfi S. János több előadáshoz szólt hozzá (az ezekre adott válaszok közül fentebb néhányat jeleztem), és ugyanakkor a hozzá intézett kérdésekre adott válaszként elméletének néhány részletét világítja meg. Ezek közül különös elvi jelentősége van annak, amit analógiaként a struktúráról mint a befogadó „alkotásáról” mond. Elismeri, hogy ehhez hasonló a lehetséges világok elrendezése, valamnit a szövegkoherencia. Ez utóbbiról a következőket mondja: „Egy szöveget akkor tartunk koherensnek, ha az interpretálása során konstruált szövegvilágot el tudjuk fogadni összefüggőnek. A koherencia tehát nem kizárólag a szöveg és nem kizárólag a világ tulajdonsága, hanem a kettő relációjáé” (64). Hasonló a helyzet szerinte az interpretációval is, mert nem úgy járunk el, hogy elindulunk a jelölttől és eljutunk a jelöltig, minthogy „a kettő között állandó »oszceilláció« van, ezért lehetnek esetek, amelyekben „előbb jelenik meg a teljes jelölt, mint a jelölőre vonatkozó strukturális elképzelés” (76). A tudományágak illetékességi körének határaitól szólva (hogy ti. mit mondhat el egy nyelvész egy szövegről, a szöveg egy mondatáról) megállapítja, hogy ebben a kérdésben nem lehet elhanyagolni a kommunikáció szempontjait, tehát például a fonológusnak a különböző fonológiai struktúrák kommunikatív funkcióival is számolnia kell, ehhez hasonló a helyzet a szövegek vizsgálatával: a szövegek „nem a nyelvi rendszer, hanem a nyelvhasználat (a kommunikációsituációk) elemei; rendszerbeli elemzésük szükséges, de messze nem elegendő!” (75). Így függ össze jogosult határkérdésként a rendszernyelvészet és a kommunikáció irányultságú nyelvészet.

7. A tanulmányok ismertetésében (a szemiotikai szövegten szerkesztőinek kérésére) semmilyen értékelésre sem kerítettem sort. De megteszem ezt most, a kiadvány egészét összegező minősítésben. Meggyőződéssel állíthatom, hogy a kötet nagy nyeresége a magyar szövegnyelvészeti szakirodalomnak: gazdag tartalmú tanulmányai értékes, a tudományunkat előrevivő eredményeket mondhatnak magukénak. És lényeges az is,

hogy sok bennük a nóvum. Különösen elméleti vonatkozásai jelentősek. Mint ilyenek produktív szempontokat nyújthatnak, és megbízható alapjául szolgálhatnak az újabb kutatásoknak. A kötet ilyen jelentőségéből is következően állíthatjuk, hogy jó indítása egy új sorozatnak, amelynek életképességét előre jelzi. Emiatt nem túlzás azt állítani, hogy a szóban forgó sorozat a magyar szövegnyelvészeti kutatásoknak ösztönzője, irányítója és szervezője, sőt talán központja (igazi összetartó ereje, „kohéziós fókusza”) is lehet, és ugyanakkor a szövegnyelvészet interdiszciplináris jellege miatt „hídverő” szerepe is lehet, kapcsolatot teremthet és kapcsolatot tarthat fent határtudományokkal, mindenekelelt az irodalomtudománnyal a logikával és filozófiával, valamint a művészet-tudományokkal.

Szabó Zoltán

É. Kiss Sándor: „Értsd is a szót . . .!” Nyelvművelő írások. Tankönyvkiadó, Bp. 1988

Lehet-e egy nyelvművelő számára maradandóbb emlékjel annál, mintha összegyűjti, megjelentetik cikkeit? É. Kiss Sándor (1914–1984) születésének 75., halálának 5. évfordulójára megjelent nyelvművelő írásainak válogatott gyűjteménye „Értsd is a szót . . .!” címmel.

A 20 ívnyi terjedelemben 2900 példányban megjelent és 98 cikket tartalmazó kötetet É. Kiss Sándornak Katalin nevű lánya tiszteletre méltó gondossággal állította össze. A kötet elé Sebestyén Árpád, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára írt *Non omnis morieris* címmel kitűnő eligazító tanulmányt (3–19). Ebben nemcsak a kötet cikkeit ismerteti, hanem É. Kiss Sándor egész nyelvművelő munkásságát értékeli, aki — szerinte — „a klasszikus magyar nyelvművelő tudós típusát testesítette meg” (9.).

A kötet cikkei 4 fejezetben olvashatók:

I. Szólas- és szómagyarázatok (23–79). Pl. „Köszönöm azon felül is”, „Sőre”

II. Földrajzi nevekről, személynvevekről (83–137). Pl. „Mi az én szülőhelyem neve?” „A Barta családnév és rokonai”

III. A művelődéstörténet nyelvi emlékei (141–208). Pl. „Pál fordulása” „Miért pepita az aprókockás kelme?”

IV. Nyelvhelyességi kérdésekről (211–295). Pl. „Milyen színű ló az almásderes pejkó?” „Szöghaját is megsimítja”

É. Kiss Sándor alkotó módszere, cikkeinek a szerkezete a következő: először ismerteti a szakirodalom adatait, megállapításait, a saját helyi levéltári gyűjtésével ezeket ellenőrzi, majd szülővárosa példáival szembeesíti.

A Csűry Bálintnál készített szakdolgozatától kezdve — A földművelés munkamenete és szókincse Hajdúhadházon — tudatosan és folyamatosan dolgozta fel — különösen élete utolsó másfél évtizedében szülővárosa — ma Hajdúhadháztéglás, 1989. márciusa óta újra város — helyneveit, és a debreceni Déry Múzeum Évkönyveiben meg is jelentette (1968: 495–543., 1970: 429–512.).

Munkásságának leglényegesebb része: szülőföldje paraszti múltjának megörökítése, értékeinek megmentése.

„Ezek a helynevek nemcsak nyelvi értékek hordozói, hanem a város és határa múltjának dokumentumai is . . . Szívesen végeztem és végzem ezt a munkát. Örömet leltem benne, mert Hadház és határa nekem nemcsak a gyűjtés helye, nemcsak térképe, hanem szűkebb hazám. Itt születtem, itt nőttem fel, itt van minden rokonom, apai és anyai ágon egyaránt . . . Nagyon sok embert ismerek Hadházon, és engem is sokan ismernek” (1970: 429.).

„Az idegen számára egy hegy, zug vagy sarok neve csak az azonosítás és megkülönböztetés, tájékozódás és eligazodás eszköze és a nyelvésznak is csak vizsgálódási anyag. Nekünk azonban, akik itt nőttünk fel, akiket nemcsak a jelenünk köt ide, hanem nemzedékekre visszanyúló hagyományok is, sokkal több . . . Nekünk a név egyike azoknak a kötelékeknek, amelyek szűkebb hazánkhoz, szülővárosunkhoz kapcsolódnak” (1968: 536.).

A kötetben É. Kiss Sándor publikációinak — könyveinek, tanulmányainak és cikkeinek — jegyzékét Nagy Lajos hajdúhadházi könyvtárvezető nagy ügyszeretettel állította össze. 1964-től 1985-ig 295 címet közöl — köztük a kötetben szereplő 98 cikkéét is —, legnagyobb részük a Hajdú-Bihari Naplóban jelent meg, 10 a Magyar Nyelvőrben. (A nyomda ördöge megtréfálta a lektorokat, a Déri Múzeum nevét kétszer is — tévesen — y-nal olvashatjuk.)

A Szó- és tárgymutató (307–10) szokatlan gyakorlattal — valószínűen időhiány miatt?! — csak egy-egy előfordulási lapszámot közöl. Pl. Hadház, Hajdúhadház is csak egyszer, a 308. lap szerint a 313. lapon olvasható. (Hajdúhadház névével a 34., a 48., a 96., a 98., a 113., 114., a 130. és a 132. lapokon is találkozunk.) Ez a szokatlan összeállítás félrevezető, és helytelenül tájékoztatja azokat, akik itt kezdik a kötet cikkeinek olvasását.

A hajdúvárosok barátságát ápolta a szerző azzal is, hogy Hajdúböszörményről, Hajdúszoboszlóról és Hajdúnánásról is írt (az utóbbi helyen egyszer tanúja is voltam élvezetes előadásának). Debrecen volt a második felnevelő városa, több cikkében foglalkozik vele — pl. Debrecen neve, a debreceni utcanevek —, hiszen „kollégiumi diák voltam, magam is sesta-kerti lakos vagyok” (96.).

1989. február 3-án a várossá nyilvánításának ünnepére készülő Hajdúhadháztéglás megemlékezett 75 éves fiáról az „Értsd is a szót . . .!” megjelenése alkalmából. A szülővárosát szolgáló nyelv művelő tiszteletére ünnepséget és kiállítást rendezett. S e rendezvényekre nemcsak a helybeliek jöttek el, hanem Debrecenből és a környező városokból is, mintegy 250 ismerőse, tisztelője É. Kiss Sándornak. A kölcsönös szeretet és megbecsülés szép példája volt ez a megemlékezés. Ezért lehet nevelő hatású a mai felnőttekre és fiatalokra is. Ezt ismerhette fel a Tankönyvkiadó, s ezért jelentethette meg az egykori budapesti főigazgató, az egykori debreceni főiskolai tanár nyelv művelő írásainak válogatott gyűjteményét.

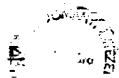
A városi tanácselnök záróbeszédében megismételte az előadásomban idézett Váci-sorokat:

„Akit a nép ajkára vesz, vállára veszi azt,
akit a nép vállára vesz, szívébe zárja azt,
akit a nép szívébe zár, nem hal meg soha az.”

(Legenda)

Nagy János

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Péter igazgató
Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám 20 355
Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 47,70 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0236

Szemle

Petőfi S. Sándor—Békési Imre szerk.: Szemiotikai szövegten (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	353
É. Kiss Sándor: „Értsd is a szót ...!” (Ismerteti: <i>Nagy János</i>)	359

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 35 Ft
Évi előfizetés: 140 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rác Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft
- A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. Szerkesztette *Szemere Gyula*. Akadémiai Kiadó, 1990. 381 oldal, 280,— Ft